۳

شرح بہارستان جامی
by
Munshi Tekchand.

۱۲

هجری نبوی

سنه

منقول از نسخهٔ صحیحه من تصنیف سرآمد فضلای نامدار منشی ٹیکچند المتخلص به بهار مزین بدستخط
خاص شارح به تصحیح تمام وحسن سعی مالاکلام به عرق ریزی کارپردازان مطبع ۸ طبع شد

در محمود المطابع دهلی باهتمام میرزا عالم بیگ خان

بسم الله الرحمن الرحیم

ایں گلبنِ دانش کہ نامیست بہ **بہارِ بوستاں** سیرش نصیبِ یاران و دوستاں

بنامِ جہاندارِ جاں آفریں خداوند بخشندهٔ دستگیر	حکیمے سخن بر زباں آفریں کریم خطابخش و پوزش پذیر

بحر متقارب مثمن مقصور و وزنِ آں دو بار ۔ فعولن فعولن فعولن فعول ۔ و حکیمے بیاے تنکیر براے افادۂ معنی وحدت و تعظیم است ۔ و تواند کہ بنا بر رسمِ خط متقدمین باشد کہ بعد از موصوف بجاے کسرۂ توصیف ہمیں یا رامے نوشتند تا فارق شود درمیانِ مضاف و موصوف کہ در فارسی بر یک وتیرہ مے آید ۔ چوں غلامِ زید و غلامِ عاقل ۔ و در نسخِ معتبرہ بجاے جہاندار لفظِ خداوند و حکیم بدون یاے تنکیر و بجاے بر لفظِ در ۔ و علی التقدیرین اعنی خواہ بنامِ جہاندار و خواہ بنامِ خداوند بمنزلہ بسملہ است ۔ کہ از جہت تیمن و تبرک و استغنا از کتابت و تلفظ بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم بداں اقتصار فرمودہ اند ۔ و ما بعد خواہ بنامِ جہاندار بود و خواہ خداوند صفت موصوف محذوف است زیرا کہ صفاتِ مشتقہ موصوف نمیشوند و ما بعد صفت بعدِ صفت و ہمچنیں مصرع دوم ۔ و تواند کہ معطوف بر جہاندار بود بحذفِ واو عاطفہ فقط یا معطوف بر تمام مصرع اول بتقدیر و بنام و بر ایں قیاس در ابیاتِ لاحقہ و **بعضے از فضلا اعتراض کردہ اند** بایں کہ صفت را سہ معنی است **یکے** آنکہ صفت عبارت است از ذات مبہمے کہ قائم باشد بآں فعل یا واقع شود بر آں فعل و ہیچ محذور نیست در متصف بودن صفت بایں معنی بشئے دیگر ۔ چہ ذات معتبر است در مفہوم آں اگرچہ مبہم است و جہاندار از ایں قبیل است دوم آنکہ صفتے است از توابع نحوی و آں در ینجا مراد نیست چہ جہاندار در ما نحن فیہ مضاف الیہ است و تقدیر ذات تکلف سوم آنکہ صفت چیزیست کہ قائم باشد بغیر و ایں محل نزاع ۔ بعض متکلمین گفتہ ۔ کہ اتصاف صفت

… نیست … اعم عرض بعرض واین … مل - وبعض دیگر …

… است بدلیل … سریعہ وحرکت بطیئہ وظاہر است کہ جہاند …

… چہ قول او کہ "صفت … است" در حیز منع ہست براے واقع بود … ل احمر …

… دم صدق معانی ثلاثہ مذکو … قسم - وہمچنیں قول او کہ "ذات معتبر … ست در مفہوم اگرچہ …

… ر ذات معتبر باشد در آں … یا دخول عرض عام در فصل … مثل ناطق چہ عرض عا …

… و فصل جزو ماہیت یا آں … کان بوجوب در ثابت بود … مر انساں را مثلاً زیرا …

… ہماں انسا … ت و … مر نفس خود را … ری است چنانچہ … ہ است …

قدس سرہ و … کہ "تق … تکلف است … میگوئیم مانعے بلکہ ضرو … چہ ذات مع …

… عتبار مفہوم ونہ با … گزشتہ … تحقیق سید وتحقیق من … ت کہ …

… ت نہ بر تدقیقات فلس … حال معرفہ نے باشد …

… ہم با … اند ہمچنیں حکم کردہ اند کہ صفات … مشتقہ موصوف نمیشوند چنانچہ علامہ تفتازانی …

در بعض … تصنیفات خود … رحاشیہ منہ بر شرح خطبہ مطول ہم تصریح کردہ کہ صفات مشتقہ موصوف وا …

و موصوف در مثل شجاع با … سل وجواد وفیاض وعالم نحریر محذوف است اے رجل شجاع باسل ورجل جواد فیاض

ورجل عالم نحریر چنانچہ قومے ذکر کردہ اند آں را وانتہی کلامہ - وباز ہماں فاضل اعادہ نمودہ وگفتہ کہ قول مجیب کہ "در حیز

منع ہست" تا آخر وارد نیست چہ دعوی ما حصر عقلی نیست تا کہ منع وارد شود بلکہ غرض ما حصر استقرائی است و براے آنکہ

مثل احمر داخل است در معنی اول از معانی ثلاثہ صفت وقول مجیب کہ "لازم آید یا دخول در فصل" تا آخر نیز وارد نیست

چہ ایں مسلم است بر حسب تدقیقات فلسفیہ وبناے جواب آں بر قواعد نحویہ است وقول مجیب "بلکہ ضروری است"

میگوئیم ما بلکہ غیر جائز است زیرا کہ ذات معتبر است در معنی مشتق باعتبار مفہوم چنانچہ جمہور … تعین کردہ اند واگر نہ فرق

نہ باعتبار مفہوم ما صدق علیہ ۱۲

درمیان مصدر ودرمیان مشتق نماند ومصنف بوستاں از توابع جمہور نحاۃ است نہ از توابع منطقین ثقات ونیز جہاندار

جاں آفریں مستغنی است از تقدیر ذات مثل استغناے ذات براے آنکہ ہر دو از صفات مختصہ باری تعالی است وقول مجیب

کہ "تحقیق مقام" تا آخر جوابش آنکہ ہر چہ شما نقل کردہ اید از کلام علامہ وچلپی وسید سند مبنی ہست بر تدقیقات فلسفیہ نہ

بر قواعد نحویہ خصوصاً کلام سید پس کلام شما منافی مدعاے شماست کہ بناے اعتراض بر قواعد نحویہ است بلکہ بناے جواب ما

بر قواعد نحویہ چنانچہ نحاۃ تصریح کردہ اند کہ اسم فاعل دلالت میکند بر ذات وحدث معاً ومصدر دلالت میکند بر حدث

فقط انتہی کلامہ ثانیاً وجوابش آنست کہ قول او کہ "دعوی ما حصر عقلی نیست بلکہ حصر استقرائی" تا آخر منشاء ایں ذہول است

از معنی حصر استقرائی - وقول او کہ "مثل احمر داخل است در معنی اول از معانی ثلاثہ صفت" بناے ایں بر غفلت است

از معنی اول کہ بیان کردہ است بقول خود کہ "یکے از معانی ثلاثہ صفت آنست کہ صفت عبارت است از ذات مبہمے

کہ قائم باشد فعل بآں یا واقع شود فعل بر آں" چہ بر صاحب شعور عدم دخول مثل احمر دریں معنی مذکور مخفی ومحتجب نیست

... ر واو که مثل احمر داخل ...
مصدر، و در میان مشتق نماند، رکاکت آن ظاهر است چه این وقت لازم آید که نسب ...
مشتق. وحال آنکه ... نیست و قول او که "از صفات مختصه باری تعالی است" ممنوع ا...
استغنای شان از ذات ممنوع است چه اگر اختصاص موجب استغناے از ذات میشد.
افصح و ابلغ است از جمیع کلام واقع نمیشد بسم الله الرحمن الرحیم. والحمد لله رب العالمین بلکه
و الحمد لرب العالمین بدون ذکر لفظ الله و قول او که "هر چه شما نقل کرده اید" تا قول او که "بناے
نحویه است" مشعر است برین که معترض تتبع کتب نحو نکرده چه نحاة تصریح کرده اند بواقع ...
موصوف و کلام سید اگر چه مبنی است بر تدقیق فلسفی لیکن بنا کلام علامه و چلپی ...
این قاعده را از نحاة ثقات نقل کرده اند چنانچه ظاهر میشود کسے را که رجوع کند سو...
و بلکه "بناے جواب بر قواعد نحوی است" سبب ... عدم تتبع است مر کتابهاے قوم را ÷ جه...
بالفتح و بالکسر مبدل گهان بکاف فارسی است پس بر تقدیر اول مخفف گاهان باشد
گیهان که اماله آنست و گاهان مرکب از گاه که اطلاق آن بر ظرف مکان و ظرف زمان هر دو آمده چون سحرگاه
و شامگاه و رزمگاه و بزمگاه. و آن که کلمهٔ نسبت است چو آونگان بالمد چیزے آویخته شده، آونگ و آن
ریسمانے باشد که رخت پوشیدنی بر آن اندازند و درزنان رشته زیرا که منسوب است بدرزن بمعنی سوزن یا
مزید علیه گاه چون دوستان و ستان مزید علیه دوست و مست پس بمعنی که گزشت مجاز خواهد بود (اسیری لاهیجی)
عدوے خویش دان زاغ و زغن را ÷ بعنقا و هما کز دوستانے ÷ (محسن تاثیر) مستان زمین رفتے ز لاله و
نسرین. شد خوی عذران ندامت لب جوئش ÷ اما جهان اگر مشتق از جهیدن بود چنانچه ازین بیت حکیم فردوسی
مستفاد میشود ÷ ستاند ز تو دیگرے را دهد. جهان خوانیش بیگمان بر جهد ÷ برین تقدیر از ما نحن فیه نخواهد بود
باید دانست که در فارسی از بعض ابواب اسم مصدر و اسم فاعل و اسم مفعول و صیغهٔ امر بر یک وزن مے آید
مثلاً لفظ گیر در دار و گیر بمعنی مصدری. و در جهانگیری بمعنی اسم فاعل و در دستگیر بمعنی اسم مفعول و ایضاً بمعنی
اسم فاعل دوم مشهور است و اول چنانچه گویند فلان را دستگیر آوردند یعنی بدست گرفته و اسیر کرده آوردند و اکثر افادهٔ
معنی اسم مفعول باتصال اسم فاعل کند چون سایه پرور و نازپرور آنکه سایه او را پرورد و این نادر است. همچنین آنکه
ناز ورا پرورد مراد از همین به سایه پرورده شده است و گاهے افادهٔ معنی اسم فاعل باتصال مفعول میکند چون
خودرو و خداے. از قسم اول است جهاندار و جهان آفرین یعنی آنکه جهان بدارد و آنکه جهان را بیافریند. و خدا
در اصل خود آ بوده بمعنی خود آینده که عبارت از ذات واجب الوجود است چنانچه علامه دوانی در شرح عقائد
در بحث اسماء توقیفی از امام فخر نقل کرده. و رشیدی گوید خدا مالک و صاحب و مطلق بر غیر ذات باری تعالی
اطلاق نکنند مگر مضاف بچیزے چون کدخدا. ده خدا. و نظیر این در عربی لفظ رب است که بر غیر اطلاق نکنند

نکرہ باضافت چوں رب الدار ورب العرش انتہیٰ - اگر گفته شود که از لفظ خدا استفاده میشود که مطلق بمعنی صاحب است
چنانچه دریں مصرع ؎ زما خدمت آید خدائی تراست ✤ گویم ایں معنی از قرینه ناشی شده واگر مطلق بدیں معنی مے بود
زید وعمرو را خدا گفتن نیز صحیح مے شد استغفر الله وبریں تقدیر خداوند مزید علیه خدا باشد مجازاً (شیخ نظامی) ؎
خواجه مع القصه که در بندِ ماست - گرچه خدا نیست خداوندِ ماست ✤ وبرایں قیاس خداوندگار مزید علیه خداوند
وایں اکثر بمعنی خواجه مستعمل میشود ودر جائے که لفظِ بنده یا آنچه در معنی بنده است ذکر کرده باشند چنانچه در محل خود
معلوم خواهد شد - وجان آفریں برائے آں گفته که اجماع کرده اند مسلماناں بریں که روح محدث ومخلوق است ولیکن
فانی باشد مراورا - ودر رساله قشیری است که ارواح مخلوقه اند وکسے که گفته قدیم پس او مخطی است خطائے عظیم را
وایں رد است بر طباعیه وفلاسفه وقرامطه وتناسخیه وبراهمه - وطائفهٔ از یهود وطائفهٔ از نصاریٰ وطائفهٔ از
روافض که میگویند درستیکه روح قدیم است ایں ست ترجمهٔ عبارت صاحب کنز العباد - ودر شرح اوراد
منقول از تمهیدات عین القضاة قدس الله اسرارهما - آفریں در برهان بوزن آتشین بمعنی ستایش ودر بیت
ما نحن فیه بمعنی آفریننده مشتق از آفریدن ✤ وترکیب سخن بر زباں آفریں از عالم سطوتش زور در پنجه شیر شکن
النقش سم از طبع آهو رباست چنانچه مولانا ظهور الدین ظهوری در خطبهٔ نورس در مدح ممدوح خود آورده - و
شارح هانسوی از نسخهٔ قدیمه صحیحه چنیں نیز آورده ؎ بنام خدائے که جاں آفرید - بحکمت سخن بر زباں آفرید
بصیغهٔ ماضی ودر بیت مابعد لفظ بخشنده بحذف مفعول است ✤

عزیزے که از درگهش سر بتافت سرِ پادشاهاں گردن فراز	بهر در که شد هیچ عزت نیافت بدرگاهِ او بر زمین نیاز

عزیزے بیائے تنکیر موصوف وفاعل سر بتافت وهر دو فعل مابعد ضمیرے که راجع است بطرف مبتدائے
محذوف اعنی لفظ هر که - وقول او از درگهش سر بتافت بیان او ومصرع دوم خبر مبتدائے مذکور وضمیر شین
راجع بطرف عزیزه وتمام جمله صفت آں ومعنی بیت آنکه او سبحانه عزیزے است که هر که از درگاه والاجاه او سر بتافت
تا آخر ومؤید ایں تقریر است آنچه در نسخ معتبره واقع شده اعنی "عزیزے که هر کز درش" تا آخر ودر بعض "عزیزے را که
ز درش" تا آخر ودریں صورت ناچار است که بعد از عزیزے کاف صفت محذوف باشد - وتواند که عزیزے بمعنی
هر عزیز ومابعد صفت آں وضمیر شین راجع بطرف جهاندار یا خداوند بود لیکن نظر بر سیاق ایں توجیه وجیه
نمے شود فتامل ✤

نه گردن کشاں را بگیرد بفور	نه عذر آوراں را براند بجور

فے

مصرع اول مطابق است بمضمون العجلة من الشیطان والتانی فی الرحمن وگردن کشاں عبارت از مطلق
سرکشاں چوں ابلیس وقوم لوط وقوم عاد وقوم ثمود یا جباراں چوں فرعون وبریں تقدیر عذر آوراں کنایه
از مطیعاں باشد از قبیل ذکر لازم واراده ملزوم چوں آدم - وتواند که گردنکشاں عبارت از گروهے باشد که بغرور

طاعت بر سائر الناس گردن میکشند۔ وعذر آوراں عبارت از گروہے کہ اگرچہ بمقتضاے دوں ہمتی از خدمت مقصر ماندہ اند لیکن برہنمونی عقلِ دوربین عذر تقصیر میخواہند و قیدِ بفور احترازی و قیدِ بجور اتفاقی و گرفتن ور اینجا معذب گردانیدن است و مصلحت در نگرفتن بفور آنست کہ تا او سبحانہ را حجتے باشد بر نومیدگردانیدن ایشاں از رحمت خاص خود چراکہ باوجود ایں فرصت و امتداد زمان از وخامت عاقبت نیندیشیدہ سرِ عجز بر زمین اطاعت فرود نیاوردند و نراندن بجور از براے آنکہ اگر او بجور براند و ایں کس نومید بشود پس دیگرے کیست کہ از دستِ او سبحانہ پیش وے دادخواہ تواں شد ؛

اگر خشم گیرد ز کردارِ زشت	چو باز آمدی ماجرا در نوشت

ایں بیت جملہ شرطیہ است مصرع اول شرط اگر حرف شرط و خشم گیرد فعل شرط و کلمۂ از سببیہ۔ و کردارِ زشت مضاف موصوف و مضاف الیہ آں اعنی ضمیر مخاطب و موصول مع الصلہ فعل گیرد ہر دو محذوف و مجموع ز کردارِ زشت تا آخر متعلق خشم گیرد و مصرع دوم جملہ شرطیہ جزاے شرط اول اعنی مصرع اول و بین المصرعین لفظ پس کہ ترجمۂ فاء فصیحہ است مقدر۔ وحاصل معنی بیت دوم آنکہ او کہ ارحم الراحمین است خشم میگیرد بر تو بسبب ارتکاب تو بر معاصی چراکہ عفوش عاشق گناہ است و بالفرض والتقدیر اگر خشم گیرد بر تو پس چون توبہ کنی و بتوسل ندامت رو بجناب وے آوری گناہان ترا عفو کند و بیامرزد و باید دانست کہ لفظِ اگر و چون و چو ترجمۂ اِن بکسر ہمزہ و سکون نون است و اِن براے استقبال است اگرچہ بر ماضی در آمدہ باشد و آوردن فعل ماضی در جزا براے کمال تثبیت مدعا است چراکہ مستقبل بوے از وہم و گمان دارد بخلاف ماضی ؛

فائدہ محمد بن ابراہیم الملقب بصدر الدین شیرازی المعروف بصدر المتالہین در مبداء و معاد منتخب کتاب الاسفار آوردہ کہ فاعل بر شش گونہ بود یکے۔ فاعل بالطبع و آں آنست کہ صادر میشود از وے فعل بلاشعور و بلا ارادہ و میباشد فعل او ملایم مر طبع آں فاعل را دوم فاعل بالقسر و آں آنست کہ صادر میشود از وے فعل بلاشعور و بلا ارادہ و میباشد فعل او برخلاف مقتضاے طبع اصلی و سوم فاعل بالجبر و آں آنست کہ صادر میشود از وے فعل بلاشعور و بلا اختیار او بعد ایں کہ باشد از شان او اختیار آں فعل و اختیار عدم آں فعل و ایں اقسام سہ گانہ اشترک اند در بودن خودہا غیر مختارہ در فعل خودہا و چہارم فاعل بالقصد و آں آنست کہ صادر میشود بسے فعل در آں حال کہ آں فعل مسبوق است بارادۂ آں فاعل چناں ارادہ کہ مسبوقہ است بعلم آں فاعل علم کہ متعلق است بغرض آں فاعل از آں فعل و میباشد نسبت اصل قدرت آں فاعل و قوت آں فاعل داے انضمام دواے یا صوارف بسوے فعل آں فاعل و ترک آں فعل یکساں و پنجم فاعل بالعنایۃ آنست کہ تابع میشود فعل آں فاعل علم آں فاعل را چناں علم کہ بوجہ خیر است در آں فعل بحسب نفس الامر و میباشد علم آں فاعل بوجہ خیر در فعل وے کافی براے صادر شدن آں فعل از و غیر قصد چناں قصد کہ زائد است بر علم آں فاعل و ششم۔ فاعل بالرضا و آں آنست کہ میباشد علم آں فاعل بذات خود چنیں علم کہ عین ذات

فاعل بر شش گونہ بود

آں فاعل است سبب مرجود اشیارا و نفس معلومیت اشیا و نفس وجود اشیا از دست بلا اختلاف و اضافت عالمیت آں فاعل باشیا بعینہا اضافت فاعلیت آں فاعل است مر اشیا را بلا تفاوت و ایں اقسام سہ گانہ مشترک اند در بودن خود ہا فاعل بالاختیار پس رفتہ اند جمعے از طباعیہ و دہریہ کہ رسوا کند آنہا را اللہ تعالیٰ بطرف اینکہ واجب فاعل بالطبع ہست و جمہور کلامین بطرف اینکہ او فاعل بالقصد است و شیخ الرئیس و تابعان او بسوے اینکہ فاعلیت او مر اشیاء خارجیہ را بالعنایت است و مر صور علمیہ را کہ حاصلہ اند در ذات آں واجب بالرضا است و صاحب اشراق بطرف اینکہ فاعل بمعنی اخیر است لے بالرضا انتہے و قول او ماجرا در نوشت دال است برآنکہ صدور افعال از واجب بر سبیل اختیار است نہ بطریق ایجاب چنانچہ معتقد فلاسفہ است و استناد موجودات بعلت اولی کہ عبارت از عقل اول است میکند. **فائدہ** - گاہے واقع میشود شرطیہ در مقام جزاے شرط پس از دو حال خالی نیست یا آنکہ اعتبار کردہ میشود شرط ثانی را شرط پس گردانیدہ میشود مجموع شرطیہ را جزا و در آوردہ میشود فا بر حرف شرطیہ جزائیہ و یا آنکہ الغا کردہ میشود شرط ثانی را پس گردانیدہ میشود آں مجموع را جزاے شرط اول ہمچنیں ذکر کردہ است رضی علیہ الرضوان و گاہے مقدم آوردہ میشود جزا را بر شرط پس تقدیر کردہ مے شود براے شرط جزا را و گردانیدہ میشود جزاے مقدم را دال بداں جزا نزدیک بصری و گردانیدہ میشود جزاے مقدم را باوجود تقدم آں جزا نزدیک کوفی و لازم خواہد شد ماضی بودن شرط در وقت تقدم نزدیک ہر دو چنانچہ صاحب تسہیل بداں تصریح کردہ این است ترجمہ حاشیہ ملا عصام بر فوائد ضیائیہ در بحث حرف شرط لیکن لزوم ماضی بودن شرط در وقت تقدم جزا بر شرط مخصوص عرب است در فارسی نیست ۰

دو کونش یکے قطرہ در بحر علم	گنہ بیند و پردہ پوشد بحلم

مصرع دوم معطوف است بر مصرع اول بتقدیر عبارت و باوجود ایں علم بمقتضاے حلم و کرم و قول او بحلم متعلق قول او پوشد است مخفی نماند کہ لفظ علم اقتضاے آں میکند کہ دو کون عبارت از عالم غیب و عالم شہادت بود چہ او سبحانہ تعالیٰ عالم غیب و شہادت است لیکن بہتر آنست کہ عبارت از دنیا و آخرت بود چنانچہ در ایں بیت ؎ من کہ سر در نیاورم بدو کون - گردنم زیر بار منت اوست ۰ و آں نسبت بعلم واجب قطرہ از دریا و ذرہ از بیضا ست و باوجود ایں علم بمقتضاے حلم و کرم گناہان مارا مے بیند. و مے پوشد جل شانہ و عم احسانہ

اگر بر جفا پیشہ بشتافتے	کہ از دست قہرش اماں یافتے

جفا پیشہ بمعنی ظالم و ستمگار و کاف براے استفہام انکاری و حاصل معنی بیت آنکہ اگر او تعالیٰ بر ظالم بشتافتے لے شتاب آوردے براے سزاے کردار آں ہیچ کس از دست قہر او اماں نیافتے زیراکہ ہیچ نفس بشر خالی از خطا نیست و صحیح کہ از دست کہ استفہام از زمان است و دریں صورت فاعل فعل اماں یافتے - ضمیرے بود کہ راجع بطرف جفا پیشہ است یعنی ہیچگاہ آں جفا پیشہ از دست قہر او اماں مے یافت ۰

اگر بندہ چابک نیاید بکار		عزیزش ندارد خداوندگار	

بندہ مبتدا و چابک حال از ضمیر نیاید کہ راجع بسوے بندہ است - و نیاید بکار بحذفِ مضاف الیہ اعنی خداوندگار در مصرع دوم خبر مبتدا و ضع مظہر موضع مضمر است اے اگر بندہ نیاید بکار خداوندگار در آں حال کہ آں بندہ چست و چالاک است - و تواند کہ بندہ مبتدا اے موصوف و چابک صفتِ آں - و نیاید بکار بدست و خبر مبتدا بود و بریں تقدیر معنی بیت چنیں باشد کہ اگر بندہ چست و چابک سستی و کاہلی را کار فرماید و بکار خداوندگار نیاید خداوندگار او را عزیز و محترم ندارد **فائدہ** مخفی نماند کہ وضع مظہر بجاے مضمر براے زیادت تمکن بود و گاہے مراد از مظہر ثانی غیر مظہر اول باشد و گاہے مظہر ثانی براے تقویت داعی مامور بود لے براے تقویت چیزے کہ آں چیز داعی باشد آں شخص را کہ امر کردۂ تو بچیزے بسوے امتثال امر و غیر ذالک چنانچہ در مطول در بحث خلاف مقتضاے ظاہر و نیز باید دانست کہ وضع مظہر موضع مضمر اگر در معرض تفخیم و تعظیم بود پس آں جائز است قیاساً و اگر نہ پس نزد سیبویہ جائز است در شعر بشرطیکہ باشد بلفظ اول و نزد اخفش جائز است مطلقاً خواہ در شعر باشد و خواہ در غیر آں و خواہ بلفظ اول باشد و خواہ غیر آں چنانچہ در حاشیہ عبد الغفور بر فوائد ضیائیہ در بحث خبر مبتدا کہ جملہ مے باشد ؛

اگر بر رفیقاں نباشی شفیق		بفرسنگ بگریزد از تو رفیق	

مواہب علیہ در تفسیر ایں آیت کہ حَسُنَ اُولٰئِکَ رَفِیقًا آوردہ کہ لفظِ رفیق بر واحد و جمع اطلاق میکنند پس تفسیر آیت ایں باشد کہ و چہ نیکو اند ایں جماعتِ ہمنشیناں یا آنکہ ہر یک از ینہا نیکو رفیق است و بریں تقدیر در بیت ما نحن فیہ لفظ مذکور وضع مظہر موضع مضمر باشد و نیز باید دانست کہ نکرہ در سیاق نفی و نہی و استفہام در استغراق ظاہر است و احتمال میدارد عدم استغراق را احتمال مرجوح[1] مگر وقتیکہ قرینہ باشد چوں نیامد مرا مردے بلکہ دو مرد و نکرہ در ایجاب ظاہر است در عدم استغراق و گاہے استعمال کردہ اند در استغراق بمجاز کثیر در مبتدا چنانچہ تمرۂ نیک تر است از جرادہ و قلیل در غیر آں چنانچہ خواہد دانست نفس آنچہ تقدیم کردہ است او کما صرح بہ صاحب المطول - و از ایں قبیل است لفظِ رفیق دریں بیت یعنی استعمال کردہ شدہ است در استغراق بمجاز در غیر مبتدا اعنی در فاعل پس مندفع شد اعتراض بعضے کہ بجاے رفیق رفیقاں یا ہر رفیق مے بایست گفتن تا مفید معنی سور کلی باشد و نیز مندفع شد ایں کہ رفیقاں سہو ناسخ است و صحیح رفیقے بیاے تنکیر و حاجت در جواب آں نشد بایں کہ رفیقاں مزید علیہ رفیق است از عالم مستاں و شاداں ؛

اگر با پدر جنگ جوید کسے		پدر بیگماں خشم گیرد بسے	

کسے بکاف ظاہراً تحریف است و صحیح پسے بضم باے فارسی بمعنی پسر است و با لفظِ پدر ہمیں مناسب و در لفظ پسے و بسے ...

لہ چوں لاَرجلَ فی الدار نیست ہیچ مرد در خانہ - وَلاتقولنّ لشئٍ اِنّی فاعلٌ لے ہرگز مگو تو ہیچ چیز را کہ من کنندہ ام - و ہل رجلٌ عندکَ آیا ہیچ مرد نزد تو ہست ؟ ۱۲ منہ

تجنیس خطی وجواز اختلاف حرکت ماقبل روے بجہت در آمدن حرف وصل بعد از روے ومتحرک شدن آنست ✤

**اگر خویش راضی نباشد زخویش		چو بیگانگانش براند ز پیش**

فاعل فعل براند ضمیرے ست کہ راجع بطرف خویش اول ہست و مصرع دوم محتمل المعنیین یعنی چنانچہ بیگانہ را میرانند از پیش خود خویش او را براند یا چنانچہ بیگانہ بار نمیدہد و از پیش خود میراند در آئندہ را خویش او را براند و در بعض نسخ چو بیگانہ اش ہم براند ز پیش - وایں حشو است ✤

**اگر ترکِ خدمت کند لشکری		شود شاہِ لشکرکش از وے بری**

در نسخ معتبرہ شاہ لشکرکش ولفظِ ترک کہ بمعنی گذاشتن ہست در ینجا بمعنی تقصیر و کوتاہی استعمال یافتہ است اگر سپاہی در خدمت متعلقہ خود تقصیر کند و کوتاہی ورزد - وقولِ او ہر کس نہ بست کس در ینجا عبارت از نوع انسان ہست زیرا کہ عصیان از عوارض بشری است - وگاہے کس بمعنی اہل مستعمل میشود مقابل ناکس ✤

**چناں پہن خوانِ کرم گسترد		کہ سیمرغ در قاف روزی خورد**

گسترد و خورد ہر کدام بصیغۂ استقبال لیکن[1] در اینجا مفید معنی استمرار ہست و در بعض نسخ قسمت خورد ✤

**لطیفے کرم گستر کارساز		کہ دارائے خلق ہست و دانائے راز**

لطیفے بیائے تنکیر برائے تعظیم وکاف بیانیہ ومدخول آں بیانِ آں و مخفی نماند کہ اسمِ فاعل کہ بروزن امر آید اکثر ملحق بمفعول میباشد چوں جہاندار و زمیندار - وگاہے الف بعد از وے نیز در آرند - و تنہا افادۂ ہماں معنی کند چوں گویا و جویا و ازیں قبیل ہست در بیت ماتحن فیہ دارا و دانا - ونیز دارا ابنِ داراب ابن بہمن نام بادشاہ ایران کہ چہاردہ سال ملک راند و آخر بدستِ سرہنگان خود باغوائے سکندر رومی کشتہ شد وسلطنت کیانیاں باو منتقل شد - و در بعض نسخ بدون یائے وکارساز مصدر بواو عطف و دریں صورت کاف بجائے واو عطف باشد ✤

**پرستارِ امرش ہمہ چیز و کس		بنی آدم و مرغ و مور و مگس**

بنی آدم تفسیر لفظِ کس ومرغ و مور و مگس تفسیر ہمہ چیز - بترتیب لف ونشر غیر مرتب چہ اطلاق کہ و کیست و کس

(۱) لیکن در اصل لکن بالف مفرد غیر مکتوب وکاف مکسور و نون مشدد مفتوح حرفیست مشبہ بفعل کہ افادۂ معنی استدراک میکند و واسطہ میشود در میان دو کلام متغایر با یجاب و سلب لفظاً چنانچہ آمد مرا زید لکن عمرو نیامد و معنیً چنانکہ گوئی زید حاضر است لکن عمرو غائب و مراد آں باشد کہ عمرو حاضر نیست و ہر دو بصدارت واو بتخفیف ہم مستعمل اما فارسیاں ولکن مخفف بواو ولکن مخفف بدون واو را بالمد استعمال کنند وگاہے بریں واو واوے دیگر نیز در مے آرند پس دریں صورت ولیک و وَلے بواو مخفف ولیکن بواو ولیکن ولیک بدون واو مخفف لیکن بدون واو باشد و ایں واو را کہ بہ لکن در مے آید بعضے برائے عطف جملہ بر جملہ و بعضے اعتراضیہ گفتہ اند و شیخ رضی رضی اللہ عنہ ایں را اظہر میداند و برایں تقدیر ایں واو دیگر کہ بر و در مے آید زائدہ باشد - الوری خواجہ اسفندیار میداند کہ بہ ننگم ز چرخ روئیں تن ✤ من نہ سہرابم و لے بامن ✤ رستمی مے کند وے و بہمن ✤ استدراک بود داشتن وہم کہ ناشی شدہ باشد از کلام سابق ۱۲ منہ

(۱) لفظ [illegible] ۱۲

بر ذی عقل کنند و اطلاق چہ و حیثیت و چیز بر غیر ذی عقل - و لفظ ہمہ کہ ترجمہ کل است درینجا از قسم کل افرادیست اے ہر واحد از ذی عقل و غیر ذی عقل مطیع و منقاد امر اوست و ہیچکس را از اطاعت و انقیاد فرمان او عدول و انحراف نیست - و اُستادی و مخدومی مولوی شرف الدین سلمہ اللہ میفرمایند کہ لفظ ہمہ و ہمچنیں لفظ ہر ذو جہتین است باعتبار لفظ مفرد و باعتبار معنی جمع پس گاہے اعتبار لفظ کنند و مسند آں مفرد آرند و گاہے اعتبار معنی کنند و مسند آں جمع آرند چوں ہر کدام ترجمہ کل است و مسند کل مفرد مے آید پس اگر در فارسی ہم ایں رعایت کنند احسن باشد چنانچہ دریں بیت ابو زید محمد غضائری ہمہ کس از قبل نیستی فغاں کردی - کہ ضعیفی و بیچارگی و سستی حال + والحاق یاے تنکیر یا مضاف الیہ آں از برائے تحسین و اتمام لفظ بود یا برائے تنصیص معنی کل افرادے چنانچہ دریں بیت - ہمہ تخت و ملکے پذیرد زوال - مگر ملک فرمانده ذو الجلال +

ہر او را رسد کبریا و منی
کہ ملکش قدیمست و ذاتش غنی

انّ اللہ لغنی عن العالمین - بدرستی کہ ہر آئینہ خدا بے نیاز است از طاعات و مجاہدات عالمیان - و تکلیف عباد بعبادات جہت صلاح احوال ایشاں لفظ مر کہ مفید معنی قصر است - درینجا قصر حقیقی از قسم قصر صفت بر موصوف مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است و تواند کہ بیان قول او آورا باشد

(۱) یکے را بسر بر نہد تاج بخت
دگر را بخاک اندر آرد ز تخت

کلاہ سعادت یکے بر سرش
گلیم شقاوت دگر در برش

بیت دوم ذو قافیتین بحذف رابطہ و مرجع ضمیر شین در مصرع اول لفظ یکے و در مصرع دوم لفظ دگر بترتیب لف و نشر مرتب است - یعنی یکے کلاہ سعادت بر سر است او را و دگر گلیم شقاوت در بر است او را و در نسخ معتبرہ بجاے دگر نیز لفظ یکے و در بعض - کلاہ سعادت یکے را بسر - گلیم شقاوت دگر را ببر + و باید دانست کہ ہر گاہ بعد از کلمۂ با لفظ در یا بر در آید بعضے کلمۂ اولی را زایدہ دانند و بعضے کلمۂ اخرے را و بہتر آنست کہ ایں با را مفسرہ خوانند و ما بعد آں را تفسیر آں چنانچہ در بیت اول - و جائز است کہ تفسیر را مقدم آرند بر مفسرہ چنانچہ دریں بیت حکیم فردوسی ہ مے لعل گوں در بجام بلور بخوردند تا در سر افتاد شور +

گلستاں کند آتشے بر خلیل
گروہے بر آتش برد ز آب نیل

گر آنست منشور احسان اوست
ور این است توقیع فرمان اوست

مشار الیہ آں مصرع اول و مشار الیہ ایں مصرع دوم بترتیب لف و نشر مرتب و آتشے و گروہے بیاے تنکیر برائے معنی وحدت و تعظیم و در بعض نسخ در آتش و بہر تقدیر بمعنی الیٰ و دریں قطعہ تلمیح است بقصۂ فرو رفتن فرعون در آب نیل و از آنجا در آتش دوزخ بسبب کفر و نہ گرویدن او بموسیٰؑ و در آتش انداختن نمرود ابراہیمؑ را

(۱) یکے ترجمۂ احد و یاے تنکیر در آں برائے تاکید چنانچہ گویند خدا یکیست و مراد آنست کہ ذاتیست کہ در برابر او وجود غیر ممتنع است و کلماتیکہ در برابر آں مے آرند از آنجملہ ہمیں لفظ و لفظ دوم و دگر چنانچہ در بیت ما نحن فیہ و فرق مابینہما آنست کہ بعد از لفظ دوم لفظ سوم و چہارم ۱۲ منہ

وسرد شدنِ آتش برو - وتیغ حکم باضافت مشبہ بہ بمشبہ - قول او - بزرگاں نهاده بزرگی زسر - اے خیال بزرگی پنداشتن خویشتن راز سر بدر کرده اند واین مجاز ست +

فرو ماند کانرا برحمت قریب ۔ تضرع کناں را برحمت مجیب

تنبیہ است برآنکہ انسان مامور است بدعوتِ او سبحانہ بتضرع کہ ادعوا ربکم تضرعاً وخفیۃ

نہ مستغنی از طاعتش پشتِ کس ۔ نہ بر حرف او جائے انگشتِ کس

اے جائے تخطیہ وعیب گیری - ودر مصرع اول اشارت است بکریمہ وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون کلک قضا باضافت مشبہ بہ بمشبہ

زمشرق بمغرب مہ وآفتاب ۔ رواں کرد وگسترد گیتی برآب

چوں مشرق مطلع نیرین است فرمود کہ زمشرق تا آخر میتواں گفت کہ از مشرق بمغرب رواں کرد مہر وکواکب مذکور را بحرکت طبعی ایشاں وازمغرب بمشرق بحرکت عرضی کہ بہ تبعیت فلک الافلاک ثابت است

ہمی گسترانید فرشِ تراب ۔ چو سجادۂ نیک مرداں برآب

مصرع اول مطابق است بمضمون آیتِ کریمہ جعل لکم الارض فراشاً ساخت برائے انتفاع شما زمیں را بسلطے گسترده جہت آرام کردن در آں واین خلاف ما تقرر حکما ست چہ ایشاں بدلائل ثابت کرده اند کہ کرۂ آب بالا سے کرۂ خاک است - بہر تقدیر کلمہ ہمے کہ افادۂ معنی استمرار میکند دریں جا بمعنی واو عاطفہ استعمال یافتہ واگر زائده باشد پس ایشاں از وے واو عطف محذوف خواہد بود - ودر بعض نسخ بجاں گسترانید فرشِ تراب کہ سجادۂ تا آخر - دریں صورت مصرع دوم بیانِ چناں باشد - وفرش تراب باضافتِ مشبہ بہ بمشبہ مفعول گسترانید - وسجادۂ نیکمرداں باضافتِ لام مفعول فعل محذوف یعنی بگسترند وفرش تراب وسجادۂ نیکمرداں ہر دو بحذف کلمۂ را کہ علم مفعولیت است پس حاصل معنی بیت این باشد کہ گسترانید فرش تراب را چنانکہ نیکمرداں میگسترند سجاده را بر روے آب وحق آنست کہ این بیت الحاقیست ودر کلیات مذکور نیست ومعہذا ہمیں مضمون در آخر بیت سابق نیز واقعشده وآنچہ بعض از محققین فرموده اند کہ ہرگز الحاقی نیست دعوائے بے اصل است وہمچنیں قول او بلکہ خیلے خوب و تشبیہ تازه دارد خارج از مبحث +

زمیں از تپ لرزه آمد ستوه ۔ فرو کوفت بر دامنش میخ کوه

مطابق است بمضمونِ کریمہ الم نجعل الارض مہاداً والجبال اوتاداً - مخفی نماند کہ لفظ آمد کہ برائے مطلق ماضی است دریں جا بمعنی ماضی منقطع استعمال یافتہ اے آمده بود ستوه - وبضمتین کوفتہ - ورنجور ودریں تقدیر مصرع دوم متفرع مضمون مصرع اول باشد ومیخ کوه باضافت مشبہ بہ بمشبہ است

دہد نطفہ را صورتے چوں پری ۔ کہ کرد است برآب صورتگری

مصرع اول خبر مبتدائے محذوف وصورتے بیائے تنکیر ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول واین نیز خبر مبتدائے محذوف - وکاف برائے استفہام انکار یست وحاصل معنی بیت آنکہ او سبحانہ نطفہ را کہ آبے کثیف بیش نیست

بقلم صنع بصورت پری لطیف بیسازد وغیر او کیست کہ بر آب صورتگری تواند کرد و آں صورت ثابت تواند ماند چہ نقش بر آب ثبات ندارد بلکہ در حال محو مے شود ٭

نہد لعل و فیروزہ در صلب سنگ | گلِ لعل در شاخِ فیروزہ رنگ

مصرع اول خبر مبتدائے محذوف و مصرع دوم معطوف بر لعل و فیروزہ بتقدیر واو عطف و تواند کہ معطوف بر تمام مصرع اول باشد بتقدیر عبارت و نہد و لعل و فیروزہ و گل ہر سہ بحذف کلمۂ را کہ علم مفعولیت ہست و صلب سنگ کنایہ از جوف سنگ ٭

ز ابر افگند قطرۂ سوے یم | ز صلب آورد نطفۂ در شکم
از آں قطرہ لولوے لالا کند | وزیں صورتِ سروِ بالا کند

مشار الیہ از آں قطرہ و مشار الیہ ازیں نطفہ است بترتیب لف و نشر مرتب۔ و از ابر مراد ابر نیساں از قبیل ذکرِ عام و ارادۂ خاص و قطرہ و نطفہ بیاے تنکیر مفرد غیر مکتوب براے تحقیر۔ و در بعض نسخ بجاے آورد نیز افگند و صورتے بیاے تنکیر ست پس بنا بر رسم خط متقدمین باشد کہ براے امتیاز موصوف از مضاف چنیں مے نوشتہ اند۔ مخفی نماند کہ مقام مقتضی آں بود کہ بگفت از آں لولوے لالا کند کہ بر نہج مصرع ثانی کہ در آں لفظ ازیں آوردہ فقط لیکن چوں استعمال بر واحد بجاے یکدیگر شائع است و بیش از تامل توہم مے شد کہ مشار الیہ آں قطرہ است یا نطفہ و ہمچنیں مشار الیہ ایں نطفہ است یا قطرہ پس براے دفع توہم لفظ قطرہ را اعادہ کردہ چنیں گفت کہ از آں قطرہ تا تنصیص باشد کہ مراد ہماں قطرہ است نہ نطفہ و سواے ایں نیز نکات بسیار ست بحسب مقتضاے مقام و میتواند کہ ایں بیت دفع دخل مقدر باشد یعنی تو کہ گفتی ز ابر افگند تا آخر۔ پس غرض ازیں افگندن چیست و غایتِ آں چہ باشد در جواب آں بگوید کہ از آں قطرہ لولوے لالا میکند۔ و ازیں نطفہ صورت سرو بالا میکند از عالم ماہ لقا فتبارک اللہ احسن الخالقین ٭

بر و علم یک ذرہ پوشیدہ نیست | کہ پیدا و پنہاں بنزدش یکیست

مراد از علم حال یا حقیقت ہست و مضاف الیہ آں و باے مقداری فقط یا بالحاق لفظ قدر ہر دو محذوف و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول۔ و اگر بر سبیل اضراب بود بتقدیر لفظ بلکہ ایں معنی خواہد بود کہ بر او سبحانہ حال یا حقیقت موجودات بقدر یک ذرہ پوشیدہ نیست بلکہ پیدا و پنہاں کہ عبارت از احوال بودہ و نابودہ ہست نزد او مساوی است و در بعض نسخ بر علم او ذرہ پوشیدہ نیست۔ اے نزدیک علم او سبحانہ حال ہیچ ذرہ پوشیدہ نیست چنانچہ در آیۂ کریمہ ان اللہ لایخفے علیہ شئے فی الارض ولا فی السماء و بعضے از محققین میفرمایند کہ ایں جا موقع سلب کلیت و سلب کلی در صورت نکرہ باشد و نکرہ در محل سلب کلی بدون لفظ ہیچ یا یاے تنکیر یا ہمزہ ملینہ یا لفظِ یک واقع نشود و در صورتیکہ بدون اینہا بود نفی راجع بحقیقت گردد و در اول راجع بسوے افراد است مثلاً ہرگاہ گویند ہیچ عاقل چنیں کار نکند مراد آں باشد کہ فردے از افراد عاقل چنیں کار نکند۔ و ہرگاہ گویند از گرگ چوپانی نیاید ارادۂ آں باشد کہ از حقیقت گرگ فعل چوپانی بظہور نیاید دریں صورت معنی مصرع مذکور ایں باشد کہ حقیقت ذرہ پوشیدہ نیست نہ آنکہ ہیچ فرد ذرہ بر او پوشیدہ نیست و دریں نظر ہست بوجوہ **اول** آنکہ ایں قاعدہ از عندیات اوست ہیچ اہل تحقیق و تدقیق بداں تصریح چہ کہ ایما

واشارہ ہم نکردہ دوم - آنکہ اشعار اساتذہ و فصحا دال است بر خلاف آں خواجہ شیراز ے کس بدو برنگشت طرفے زنسبت از عافیت - بہ کہ بفروشند ستوری بستانِ شما ؛ میرزا صائب ے بشود دست از دلِ دیوانہ چوں گردید صحرائی - کہ ممکن نیست کس زاں خاک دامنگیر برگردد ؛ در دلبری اندام تو کم نیست ز رخسار - ہر بند قبائے تو مرا بند نقابیست ؛ سوم - آنکہ حقیقتِ شے من حیث ہی مصدر و منشار آثار نیست چنانچہ در موضع خود مقرر شدہ پس فائدہ نفی چوپانی از حقیقتِ گرگ مترتب نمے شود ؛

مہیّا کند روزیِ مار و مور ۔۔۔ اگرچند بیدست و پایند و زور

مہیا کند درینجا مفید معنی استمرار است ، و در بعض نسخ مہیاکن بصیغۂ اسم فاعل مضاف بطرف روزی - وبہر تقدیر توصیف مار و مور بصفات مذکورہ نہ ازیں جہت کہ بے دست و پا و بے زور مخلوق اند بلکہ نسبت بہ بعض حیوانات عظیم الجثہ و تنومند مثل سیمرغ و پیل و شیر و گرگدن و ایں بیت مطابق است بمضمونِ کریمہ وما من دابۃ فی الارض الا علے اللہ رزقہا ؛

جہاں متفق بر اُلوہیتش ۔۔۔ فرو ماندہ در کُنہِ ماہیتش

جہاں کنایہ از اہلِ جہاں - وبعد از لفظ متفق و ہمچنیں بعد از لفظِ فرو ماندہ رابطہ محذوف - و مصرع دوم معطوف بر قولِ او متفق بتقدیر واو عطف و حاصل معنی آنکہ جہانیاں متفق اند بر معبودیتِ او و فرو ماندہ اند در کُنہِ ماہیتِ او وانکار معطلہ کہ عالم را صانعے نیست و اعتقاد دہری کہ عالم از گردشِ دہر است منافی مقصود نمے تواند شد - چہ انکار ایں جماعت با وجود کمالِ قوتِ ادلہ و براہین بر اثبات صانع بحق خارج از دائرۂ اعتبار است ؛ مخفی نماند کہ بنائے قافیۂ ایں بیت بر اُلوہیت و ماہیت ہست باختلاف ردف کہ ارباب صنائع آں را اسناد گویند و آں از عیوب ملقبہ قافیہ ہست وایں نظر بر اصل کلمہ است کہ اُلوہ و ماہ مخففِ ماہو بودہ . وشلج ہانسوی آلہیت ضبط کردہ وگفتہ کہ آلہ بروزنِ امام پرستیدہ شدہ و آلہیت بمعنی پرستیدہ شدن مصدر جعلیت انتہٰے - اما صاحب بحر المذاہب در مقصد ثالث آوردہ کہ اُلوہیت باصطلاح متکلمین نزد ابی ہاشم نام حالتِ خامسہ کہ موجب ہست احوالِ اربعہ را و آں احوال اربعہ واجبیت و حیّت و عالمیت تامّہ و قادریت تامّہ است ؛

بامرش وجود از عدم نقش بست ۔۔۔ کہ داند جز او کردن از نیست ہست
دگر رہ بکتمِ عدم در برد ۔۔۔ وز آنجا بصحرائے محشر برد

در مصرع اول اشارت ہست بکن فکان و وجود بمعنی موجودات و نقش بست بمعنی بوجود آمد و مصرع دوم بر سبیل استفہامِ انکاری - و دگر رہ بمعنی من بعد بکتم عدم در بردن عبارت از نقل کردن ازیں جہاں بآں جہاں با نحلال ترکیب عنصری - و از آنجا بصحرائے محشر بردن برائے بعث و حشر و جزا و مکافات -

ومضمون ہردو بیت مطابق است بکریمہ - ہو الذی انشاکم ثم یمیتکم ثم یحییکم +

دریں ورطہ کشتی فرو شد ہزار		کہ پیدا نہ شد تختۂ بر کنار	

ایں ورطہ اشارہ بگرداب حیرت - وکشتی عبارت از سفینۂ عقل وتمیز وہزار عبارت از مطلق عدد کثیر وایں کاف بجائے واو عاطفہ یا برائے بیان لفظ چناں محذوف است - پس حاصل معنی بیت ایں باشد کہ در گرداب حیرت سفائن عقل بسیار فرو رفت چنانچہ ہیچ تختہ ازآں کشتیہا بر کنار پیدا نہ شد +

چہ شبہا نشستم دریں دیر گم		کہ حیرت گرفت آستینم کہ قم	

دیر گم کنایہ از دیر معرفت - زیراکہ ہر کہ درو درمے آید عقلش مفقود میگردد وہیچ درنمے یابد وایں کاف بجائے واو عاطفہ وبعد از وے عبارت انجام کار وعلت قول او نشستم ہر دو محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ بسیار شبہا نشستم دریں دیر گم برائے آنکہ چیزے دریابم وہیچ یافتہ نہ شد وانجام کار حیرت آستین مرا گرفت کہ برخیز کہ ہیچ نخواہی یافت ودریں اشارت است بآنکہ ہرچہ یافتہ میشود باستعانت عقل یا حواس او سبحانہٗ ازاں برتر است - عز من قال ہرچہ پیش تو بیش ازو رہ نیست غایت فہم تست اللہ نیست + ودر بعض نسخ دریں فکر گم ودریں صورت ایں فکر اشارت بفکر معرفت - ولفظ گم مربوط بنشستم بود وگم نشستن کنایہ از خود بیخبر نشستن - وبجائے حیرت لفظ دہشت بدال مہملہ ودر بعض دیگر وحشت وایں با لفظ قم مناسب است - ودر مکاتبات رضوی شرح مثنوی معنوی آوردہ کہ حیرت دو قسم است - حیرت محمودہ کہ شخص را از دیدہ اسباب باز ستاند ومتوجہ مسبب گرداند وحیرت مذمومہ کہ جز اسباب ہیچ نبیند نعوذ باللہ منہا

محیط است علم ملک بر بسیط		قیاس تو بروے نگردد محیط	

علم ملک مبتدا ومحیط است با صلہ مع الموصول خبر مقدم بر مبتدا ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول بتقدیر واو عطف ومشار الیہ وے ملک بسیط عبارت از موجودات مجردہ چوں عقول ونفوس وارواح ملائکہ وافلاک وعناصر ومانند آں ودریجا مراد از حقیقت بسیط است وحاصل معنی بیت آنکہ علم باری تعالےٰ محیط است بر حقیقت بسیط وقیاس تو کہ عبارت از قوت فکری است یا وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ ہرگاہ بر حقیقت بسیط محیط نمے تواند شد فکیف محیط خواہد شد بر علم او سبحانہ کہ فوق کل ذی علم علیم - وعلم او شامل است حقیقت جمیع موجودات راو تواند کہ مصرع دوم جزائے شرط محذوف ومصرع اول بیان علت ایں جزا باشد - وحاصل معنی بیت آنکہ اگر خواہی کہ بعلم خود احاطہ بر حقیقت بسیط کنی آں مقدور بشر نیست پس علم تو بر آں محیط نخواہد شد زیراکہ آں خاصہ علم باری تعالیٰ است - واگرنہ آں مدینہ علم نمیگفت کہ اللہم ارنا حقائق الاشیاء کما ہی فتامل - وصلہ آں در عربی بامے آید - چنانچہ صاحب قاموس وصراح وتاج المصادر بداں تصریح کردہ اند وہمچنیں در آیہ کریمہ واللہ بکل شئ محیط - ودر فارسی نیز چنانچہ در بیت ما نحن فیہ وہمچنیں دریں بیت میرزا صائب ؎ خط پیمانہ محیط است باسرار جہاں ہر کہ در عالم آنست ہمہ عالم از وست +

نه ادراک در کنهِ ذاتش رسد ‌ ‌ ‌ نه فکرت بغورِ صفاتش رسد

چوں در علم کلام مبین شده که صفات حق جل وعلا نه عین ذات ویست ونه غیر وے ونزد بعض عین ذات است پس فرمود که نه ادراک تا آخر +

توان در بلاغت بسحبان رسید ‌ ‌ ‌ نه در کنهِ بیچون سبحان رسید

که خاصان دریں ره فرس رانده اند ‌ ‌ ‌ بلا احصے از تگ فرو مانده اند

رسید بمعنی مصدر و لفظ بیچوں صفت وموصوف محذوف وبیت دوم بیان علت مضمون مصرع دوم از بیت اول وپیش از مصرع مذکور کلمۂ استدراک وپس از کلمۂ نه لفظِ توان محذوف است از جهت قیام قرینه - و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر قول او فرس رانده اند بتقدیر واو عطف - وقول او فرس رانده اند کنایه از جولان داده اند اندیشه را وقول او لا احصے بیان است از تگ فرو مانده اند راے قائل بلا احصے شده اند بعض از محققین میفرمایند که اغلب که این کاف تحریف نساخ باشد وصحیح چو خاصان زیرا که تعلیل هر چند دریجا مناسب است لیکن بسبب کاف تعلیل عبارت بیت دوم مختل میشود وبر تقدیر حرف شرط تمام جمله در محل تعلیل خواهد بود واین محل نظر چه با وجود بودن کاف در جمیع نسخ یا در اکثر قائل تحریف شدن خیلے بعید مے نماید - وقول او که تعلیل هر چند تا قول او مختل میشود نیز محل تامل چه اگر مصرع ثانی را معطوف کنند بر مصرع اول بتقدیر واو عطف معنی بیت صاف وشسته میشود در قول او در بازگشت لفظِ بازگشت بمعنی مصدری است ومراد از آن رجوع الی الحق

کسے را دریں بزم ساغر دهند ‌ ‌ ‌ که داروے بیهوشیش در دهند

ایں بزم اشاره بمجلس انس ومصرع دوم بیان کسے وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف وے

یکے باز را دیده بر دوخته ‌ ‌ ‌ دگر باز را بال و پر سوخته

یکے باز کنایه از موحد که دیدۂ وے از غیر حق دوخته شده است وهمه محسوسات را عین حق می بیند ودگر باز وهمچنیں دگر دیده کما فی بعض النسخ کنایه از ممیز که تمیز میکند در عبد ومعبود وخالق ومخلوق وحق وباطل وباقی وفانی وبمیانجی خرد میخواهد که باوج معرفت برآید واین محال است پس گویا بال وپرش سوخته شده است - ودر بعض یکے دیدها بال وپر سوخته است - وهمچنیں در مصرع اول دوخته است بحرف رابط - ولفظِ ها در قول او دیدها ظاهرا تحریف است وصحیح کلمۂ را ویکے دیده مترادف یک چشم واین نیز کنایه از ممیز وبدیهی است که یک چشم بنسبت کسے که دو چشم داشته باشد البته در مرتبه نقصانست ودر بعض یکے دیدها باز وپر سوخته - و دریں صورت این معنی باشد که یکے را دیدها باز یعنی کشاده است وبال وپرش سوخته وخاکستر شده ودریں اشارت است باحوال مجاذیب که در ظاهر از جادهٔ شریعت انحراف دارند وطالبان را بمنزل مقصود رسانیدن نے توانند +

کسے ره سوئے گنج قاروں نبرد ‌ ‌ ‌ وگر برد ره باز بیروں نبرد

ایں بیت در تمثیل مطلب با سبق است دا غلب کہ گنج قارون کنایہ از گنج عرفان و باز بمعنی پس بود کہ ترجمہ فا رفصیحہ است یعنی دبا التقدیر اگر راہ برد پس راہ برآمدن از آنجا بیروں نبرد و ہمانجا فرو رفت و مؤید ایں تقریر است مضمون بیت آئندہ اعنی

بتر سد خرد مند زیں بحرِ خوں ۔۔۔ کز و کس نبرد است کشتی بروں

مصرع دوم علت بترسد و بحرِ خوں کنایہ از دریائے عشق و کشتی عبارت از سفینہ عقل یا سفینہ ہستی و در بعض نسخ بتر
بصیغۂ امر بعد از وے حرف ندا و در بعض بمردم دریں موج دریائے خوں ؎

اگر طالبی زیں زمیں طے کنی ۔۔۔ نخست اسپ باز آمدن پے کنی
تامل در آئینہ دل کنی ۔۔۔ صفائی بتدریج حاصل کنی
مگر بوے از عشق مستت کند ۔۔۔ طلبگارِ عہدِ الستت کند ؎
بپائے طلب رہ بدانجا بری ۔۔۔ وزانجا ببالِ محبت پری
بدرّد یقیں پردہ ہائے خیال ۔۔۔ نماند سرا پردہ اِلّا جلال

ایں تمہیں اشارہ بسلوک و اسپ باز آمدن پے کنی کنایہ از آنکہ اختیار کنی کارے را کہ بسببِ آں رجوع الی الخلق نشود و ابیات لاحقہ بیان طریق پے کردن و حاصل معنی ایں ابیات آنکہ بدیں ترتیب کہ گفتم اگر اشتغال کنی گمان دارم کہ رایحہ از عشق مست کند ترا و چوں مست شدی طلبگار عہدِ الست کند پس بپائے طلب راہ بمقام الست بری و آں عبارت است از مقامے کہ چوں بندہ را آں مقام سیر بسد حقتعالےٰ با او خطاب میکند کہ یا عبدی و آنکس میگوید کہ یا ربّی و از آنجا ببالِ محبت پرواز کنی تا ایں سوئے بارگاہ جلال کہ منتہائے عالم صفات است برسی و در آنجا الیقین وحدت ذات حاصل شود و ہیچ حجابے درمیانِ عبد و معبود نماند الا حجابِ جلال کہ بیروں از آں عقل را گذار نیست و بعد از آں مرتبہ تحیر است و آں عبارت از شہود تجلی ذات است و بیش ازیں خبر نداده اند و راز درمیان نہادہ و در قول او بدرّد یقیں پردہ ہائے خیال بدرّد استعارہ تبعیّہ و نسبت دریدن بجانب یقین مجاز عقلی و پردہ ہائے خیال با ضافت مشبہ بمشبہ بہ است ؎

دریں راہ جز مردِ راعی نرفت ۔۔۔ گم آں شد کہ دنبالِ داعی نرفت
کسانے کہ زیں راہ برگشتہ اند ۔۔۔ برفتند بسیار و سرگشتہ اند

راعی برا مہملہ و اینجا کنایہ از حضرت رسالت و داعی بدال وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہٖ مراد ازہماں راعی و دنبالِ راعی نرفتن کنایہ از متابعت آنحضرت نکردن و در بعض نسخ در مصرع اول ساعی بسین مہملہ بمعنی روندہ ہمہ فرا رسندہ و در بیت مابعد بجائے صفا لفظ وفا بواو لیکن نسخہ صفا بہتر است چرا کہ دریں صورت صنعتِ اشتقاق بہم میرسد ؎

خلافِ پیمبر کسے رہ گزید ۔۔۔ کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید
میندار سعدی کہ راہِ صفا ۔۔۔ تواں رفت جز بر پئے مصطفٰےؐ

مصرع دوم بیان کسے و درمیان لفظ خلاف و پیمبر لفظ راہ محذوف است و حاصل معنی بیت آنکہ کسے کہ روزِ ازل سر نوشت او شدہ کہ ہرگز بمنزل مقصود نخواہد رسید او راہ خلاف راہِ پیمبر را اختیار کرد چنانچہ در حدیث است کہ اَلسَّعِیْدُ مَنْ سَعِدَ فِیْ بَطْنِ اُمِّہٖ وَالشَّقِیُّ مَنْ شَقِیَ فِیْ بَطْنِ اُمِّہٖ و ازیں قبیل است ایں بیت ؎ کسے را کہ شد در ازل بختیار ۔ طلبکاری دِن علم کرد اختیار ؎ و بعضے از محققین میفرمایند کہ منظور شیخ آنست کہ ہر کہ خلاف پیمبر اختیار کرد ہرگز بمنزل مقصود نخواہد رسید دریں صورت محل کاف

ماقبل ره گزیده باشد پس آوردن بر صدر مصرع دوم از راه تعقید بود و بر تقدیرے که موافق ظاهر گفته آید معنی چنین باشد که کسیکه هرگز بمنزل نخواهد رسید او خلاف پیمبر را اختیار کرد و بر متامل پوشیده نیست که این معنی منظور است انتهی و دریں تامل است چه این معنی خالیست از تعقید و معهذا مطابق است بمضمون حدیث نبوی و بیت کسے را که شد تا آخر و بعد ازاں گفته که حق سخن آنست که شیخ قدس سره درینجا بزرگی دین برحق محمدی بیان میکند نه شقاوت احوال مخالفان - و در صورت صحت انچه ما گفته ایم معنی اول ظاهر میشود که منظور است و نیز فهمید این را اگر کسے که بکمال ماهر سخن فهمے باشد انتهی کلامه ثانیاً ماهر سخن میداند که سیاق و سباق کلام دلالت دارد برین که ازین بیت مقصود بالذات شیخ بیان احوال مخالفان دین است و ضمناً بزرگی دین محمدی نیز مستفاد میشود فافهم و تامل و در بعض نسخ بجائے منزل لفظ مقصد است

نعت سید المرسلین احمد مجتبیٰ محمد مصطفیٰ علیه افضل الصلوٰة و اکمل التحیات

شفیعٌ مطاعٌ نبیٌ کریم
قسیمٌ جسیمٌ نسیمٌ وسیم

بعضے از شراح گلستاں این هر چهار لغت را بمعنی خوبرو آورده اند و نسیم بنون - و بسیم را از ماده بسم بباے موحده که بمعنی نرم خندید نست نیز گمان برده و حق آنست که این بیت الحاقی است و از گلستاں بتوهم اقتضائی مقام درینجا ثبت کرده اند ؛

یتیمے که ناکرده قرآں درست
کتب خانهٔ چند ملت بشست

یتیم پدر مرده حاصل معنی بیت آنکه - پیش ازاں که قرآن شریف مرتب شود کتب خانه ملتهائے سابقه را منسوخ کرد و مراد ازآن صحف مورد و کتب منزل است - و در بعض نسخ معتبره هفت ملت و چوں اکثر عادت الله در خلق امور عظیمه بعدد هفت جاری شده چوں سموات سبعه و ارضین سبعه و سیاره سبعه و بحور سبعه و ایام اسبوع - چنانچه جناب خیر المدققین سلمه الله تعالیٰ در شرح سکندر نامه تصریح فرموده اند برین تقدیر ظاهر اختیار ایں عدد درینجا از جهت عظمت و بزرگی باشد و ایں ملل بعضے از محققین میفرمایند که سموات و ارضین و سیاره و بحور و ایام خود هفتگانه هست پس باید که ملل هم هفتگانه بود حال آنکه وقوعے نه دارد مگر آنکه هفت ملت کنایه از ملل بسیار بود ملا نظیری سه کتاب به هفت ملت گر نخواند آدمی عامیست - نخواند باز جز و آدمیت داستانی را - و نیز کاشی در مدح چلپی قلیچ گفته - رسمی از معرفتش ترجمه چار کتاب - سبعے از معد نتش ضابطه هفت ملل و همیں مراد است و شعر نظیری انتهی قول او و حال آنکه وقوعے دارد محض بحکم حیله امام فخر الدین رازی در بزودی الکلام گفته که در خبر آمده است که کفار هفت صنف اند - دهریه معطله ثنویه مشبه - یهود نصاریٰ - عُباد اصنام - دهریه قائلند که سیل و نهار هست و فلک دوار هست و آسمانها خالی اند و نیست آں خدا جبار - و معطله قائلند که هر شئے هست لیکن باله موجود نیست یعنی اله نیست - و ثنویه قائلند که اله دو اند یکے در آسمان و یکے در زمین - و مشبه قائلند که خدای تعالیٰ مشابه خلق است - و یهود قائلند که عزیر فرزند خدا است و نصاریٰ قائلند که مسیح فرزند خدا است

وعُبدِ اصنام قائلند کہ اصنام شریک خدا اند پس امر کرد خدای تعالیٰ پیمبر خود را در سورۂ اخلاص وگفت اے محمدؐ وقتیکہ بیاید ترا دہریہ قل ہو و وقتیکہ بیاید ترا معطلہ بگو اللّٰہ۔ و وقتیکہ بیاید ترا ثنویہ بگو احد۔ و وقتیکہ بیاید ترا مشبہہ بگو اللہ الصمد و وقتیکہ بیاید ترا یہود بگو لم یلد۔ و وقتیکہ بیاید ترا نصاریٰ بگو لم یولد۔ و وقتیکہ بیاید ترا عبادِ اصنام بگو ولم یکن لہ کفواً احد چنانچہ مولانا عبدالوہاب قدوری القنوجی المخاطب بمنعم خاں در بحر المذاہب در فن رابع در مذاہب اہل کفر تصریح فرمودہ وصاحب مصطلحات الشعرا آوردہ کہ آنچہ از اعاظم علما مسموع است اصل ہفتاد و دو ملت ہفت ملت است۔ و دیگر ملل منشعبان آں چنانچہ از شرح عقائد نسفی ہم ہمیں ظاہر میگردد۔ ونیز باید دانست کہ ملت و دین متحد اند بالذات و مختلف بالاعتبار زیراکہ شریعت ازیں جہت کہ اطاعت کردہ میشود او را دین است وازیں جہت کہ املا کردہ میشود او را و نوشتہ میشود او را ملت است از برائے آنکہ ملال بمعنی املا است چنانچہ ملا خیالی در حاشیۂ خود بر شرح عقائد نسفی ملا سعد الدین بداں تصریح کردہ +

کلیمے کہ چرخِ فلک طورِ اوست | ہمہ نورہا پرتوِ نورِ اوست

کلیم ہم سخن چرخ فلک باضافت عام الی الخاص یا باضافت مشبہ بہ بمشبہ۔ وازیں قبیل است گردوں فلک در ایں مطلع میرزا بیدل ہ وقت آنست کہ از گردش گردوں فلک نقشِ مہر از ورقِ روے زمیں گردد حک و در مصرع دوم اشارت است بحدیث نبوی اول ما خلق اللہ نوری۔ و شمشیر سیم باضافت مشبہ بمشبہ بہ است فائدہ باید دانست کہ نور متعارف کیفیتی است کہ باصرہ اول او را دریابد وبوساطتِ او ثانیاً سائر مبصرات را ادراک کند چوں کیفیتی کہ فائز گردد مثلاً از نیر اعظم بر اجرام کثیفہ کہ محاذی او باشد وبدیں معنی اطلاق نور بر حق سبحانہ روا نیست (در تعریف نور) وچوں خود را بدیں نام خواندہ از تقدیر مضاف چارہ نباشد۔ وگاہ بمعنی فاعل بہ تجوز مصدر چوں زید عدل و علما گویند نور آنست کہ روشن گرداند چیزہا را تا باصرہ ادراک کند چہ آں را دریابد و امام زاہد رحمہ فرمودہ کہ خدای را نور تواں گفت ولے بپارسی روشنی نہ شاید گفت چہ روشنی ضد تاریکیست وخدائے عزوجل آفریدگار ایں ہر دو ضد است

چو صیتش در افواہِ دنیا فتاد | تزلزل در ایوانِ کسریٰ فتاد

صیت بحذفِ مضاف الیہ اسے آوازۂ ولادت آنحضرتؐ کہ در آں شب ایوان نوشیرواں متزلزل شدہ در افواہ دنیا مجاز بالحذف است لے افواہ اہل دنیا۔ و دیدے وکسرے بامالہ و قولِ او بلا اسے باستعانت کلمۂ طیبہ و قولِ او بشکست خورد لے ریزہ ریزہ ساخت +

نہ از لات وعُزّے بر آورد گرد | کہ توریت وانجیل منسوخ کرد

از چیزے گرد بر آوردن کنایہ از منہدم وخراب ساختن آنرا۔ و مصرع دوم بسبیل اضراب است۔ وحاصل معنی بیت آنکہ نہ ہمیں ادیان را کہ پیش از نزول آنحضرتؐ ہم باطلہ بود بلکہ ادیان برحقہ را نیز منسوخ ساخت۔ و دین احمدی را رواج وا دو ایں بکمال قوت دین متین بود۔ صاحب مرآتِ جہاں نما از کتاب جواہر الاسرار آوردہ کہ انبیائے صاحب شریعت از زمان آدم صفی کہ فاتح شرائع دادیان تا عہد پیغمبر ما کہ خاتم دائرہ رسالت است

ستمش اند ولاحق ایشاں ناسخ دین سابق بودہ و در نسخ شریعت رفع کل احکام لازم نیست بلکہ اکثر یا بعض
کافی است و سنت الٰہی بریں رفتہ کہ شرع یکے تا زمان ظہور دیگرے بتوسط اوصیاے ازکیا وجانشینان علی ایشاں
محفوظ و مروج باشد و آخر اوصیائے ہر یک صاحب شریعت آئندہ را دریابد۔ و ودیعت شارع سابق را بلاحق
رساند و مراد از ودیعت امور اعتقادیہ اصلیہ اند کہ تغییر و تبدیل را بداں راہ نیست نہ احکام عملیہ فرعیہ کہ جہت مصالح
افراد بنی آدم و نظام و انتظام کل عالم در ہر عصر متبدل و متغیر میگردد و نسخ عبارت ازیں است انتہی۔ و ملا شریف
کشمیری شارح اخلاق ناصری در مبحث بیان نبی و نبوت نوشتہ کہ نسخ عبارت است از ظہور انتہاے آں حکم
و براے ایں جائز است کہ در شرح واحد نسخ احکام واقع شود انتہی۔ و ذات رسول مبین انتہاے آں حکم باشد

شبے بر نشست از فلک برگزشت		بتمکین و جاہ از ملک در گزشت	

نشست ای سوار شد و بنائے قافیہ ایں بیت بر فلک و ملک است۔ و در بعض نسخ بر دو جا برگزشت۔ و در بعض دیگر
درمصرع اول درگزشت و در دوم برگزشت۔ و دریں صورت بیت ذو قافیتین باشد۔ در مواہب علیہ
آوردہ اکثر علما برآنند کہ معراج در سال دوازدہم از مبعث بودہ و در ماہ او اختلاف کردہ اند کہ ربیع الاول است
یا رمضان یا شوال تاریخ الاخرئے و اشہر شب بست و ہفتم از رجب است۔ و رفتن آنحضرت از مکہ بہ بیت المقدس
نص قرآن ثابت و عروج برآسمان و وصول بمرتبہ قربت باحادیث صحیحہ متحقق و معتقد اکثر اہل اسلام آنست
کہ عروج آنحضرت بجسم و روح بودہ معاً و در بیداری واقع شدہ و آنانکہ دریں قصہ نقل جسد را مانع و انداز
صنوف ارباب بدعت اند منکر قدرت و در دو دے آنکہ سرشت تنش از جاں بود۔ سیر و عروجش بہ تن آساں بود و مدت
سفر آنحضرت از حجرۂ ام ہانی بہ بیت الحرام و از انجا بہ بیت المقدس و از انجا بخلوت خاص مکان قاب قوسین
او ادنیٰ۔ و زمان مراجعت او بہ بیت المقدس و توجہ بمکہ معظمہ سہ ساعت و بقولے چہار ساعت بودہ۔
و اشارہ بہمین بیت است در آیہ کریمہ سبحان الذی اسریٰ بعبدہ لیلا من المسجد الحرام الی المسجد الاقصیٰ

بدو گفت سالار بیت الحرام		کہ اے حامل وحی برتر خرام	

تا قول او بسوزد پرم مرجع ضمیر او جبرئیل است۔ و سالار بیت الحرام کنایہ از رسول مقبول و حامل وحی کنایہ از مہتر جبرئیل
علیہما السلام۔ و خرام بصیغہ امر۔ و در قول او عنانم ز صحبت میم ضمیر متکلم و معنی مضاف الیہ صحبت است کہ
از روے قطع شدہ بالفظ عناں ملحق گشتہ۔ و صحبت بمعنی رفاقت است اے عناں را از رفاقت من چرا تافتی
و واپس ماندی و در بیت مابعد تعقید لفظی است یعنی قول او بماندم متعلق بلفظ گفتا است۔ و قول او مجالم نماند
علت قول او مجالم نماند و بیت لاحق علت قول او نیروے بالم نماند و حاصل معنی ایں ہر دو بیت آنکہ بماندم از براے
آنکہ مجال فراتر شدن اے بیشتر شدن نماند چراکہ نیروے بالم نماند زیراکہ اگر بقدر سر موے برتر پرم فروغ
تجلی بال و پرم را بسوزد و خاکستر گرداند و ایں مطابق است بمضمون قول او کہ تقدمت یا اخی قال جبرئیل لو دنوت
بقدر انملۃ لاحترقت ؛

نماند بعصیاں کسے در گرو ٭ کہ دارد چنیں سیدؐ پیش رو

مصرع دوم بیان کسے ودر بعض نسخ چو تو بصیغۂ خطاب دریں صورت التفات از غیبت بخطاب بود

نخستیں ابوبکرؓ پیرِ مرید ٭ عمرؓ پنجہ بر پیچ دیوِ مرید
خردمند عثمانؓ شب زندہ دار ٭ چہارم علیؓ شاہِ دُلدل سوار

پیر ترجمہ شیخ صفت بعد صفت است - ومُرید اسم فاعل از ارادہ - واگر میانہا واو عطف بود پس اختیار لفظ پیر از جہت کبر سن واختیار لفظ مرید از جہت ایمان آوردن پیش از سائر صحابہ خواہد بود ولفظ خردمند صفت است مقدم بر موصوف یا عثمان بدل آں واختیار ایں لفظ ظاہراً از برائے آنست کہ او کلام اللہ را بطورے ترتیب داد کہ مطابق لوح محفوظ افتاد وقرینہ لفظ نخستیں ولفظ چہارم دلالت دارد کہ پیش از مصرع دوم از بیت اول لفظ دوم وپیش از مصرع اول از بیت دوم لفظ سوم محذوف است - ودر بعض نسخ کہ ایں قطعہ مذکور نیست ظاہراً بنابر تعصب ناسخین باشد - دُلدل بضم ہر دو دال نام اشترے سفید مائل بسیاہی کہ حاکم اسکندریہ بحضرت فرستادہ امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ برآں سوار میشد ٭

خدایا بحق بنی فاطمہؓ ٭ کہ بر قول ایماں کنی خاتمہ

قول او بحق بنی فاطمہ متعلق است بقول او کنی خاتمہ ہمچنانکہ متعلق است بقول بر قول او ایمان - وباے بحق قسمیہ ومقسم علیہ ایں با محذوف - ومصرع دوم بیان آں ومضاف الیہ خاتمہ نیز محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ اے خدا بحق بنی فاطمہ کہ غایت آرزوے من آنست کہ خاتمۂ من کنی بر قول ایمان کہ عبارت از کلمۂ طیبہ است ودر نسخ معتبرہ کنم خاتمہ - ودریں صورت لفظ کن بصیغۂ امر ومیم ضمیر متکلم منصوب در معنی مضاف الیہ خاتمہ باشد کہ از وے قطع شدہ - با لفظ کن ملحق گشتہ اے بر قول ایمان خاتمہ کن مرا - فاطمہ زنے کہ بچہ را از شیر باز گرفتہ باشد ونام دختر رسولؐ وبنی فاطمہ عبارت از ائمہ معصومین - ایمان بگرویدن واماں دادن وایمن گردانیدن وصاحب مواہب گوید ایمان نزد محققان دو نوع است تحقیقی وتقلیدی - وتحقیقی نیز بر دو نوع است استدلالی وکشفی وہر یکے ازیں دو قسم اخیر اگر بر سر حد علم وقائع است آنرا علم الیقین گویند واگر ازاں حد تجاوز کردہ است یا علیٰ باشد یا حقی اوّلے را عین الیقین خوانند واخرے را حق الیقین کہ عبارت است از شہود ذاتی ٭

اگر دعوتم رد کنی در قبول ٭ من ودست وداماں آل رسولؐ

لفظ اگر برائے تردید - دعوت ودعوے بفتح اول وسوم خواندن کسے را - وآل بالمد اہلِ خانہ وخویشاں وپیروان وفرزنداں واہل دین وبمعنی شخصے نیز آمدہ - قولہ تعالےٰ - واغرقنا آل فرعون - ومیم ضمیر متکلم منصوب مضاف الیہ دعوت ودہ - قبول لفظِ کنی محذوف از جہت قیام قرینہ وداماں مضاف بطرف آل - وآل رسول وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظ مراد از ہماں بنی فاطمہ است - وحاصل معنی بیت آنکہ خواہ دعوت مرا رد کنی وخواہ قبول کنی در ہر دو صورت من دامن ایشاں را ہرگز نخواہم گزاشت ٭

چہ کم گردد اے صدرِ فرخندہ پے	ز قدرِ رفیعت بدرگاہِ حیے
کہ باشند مشتے گدایانِ خیل	بمہمانِ دار السّلام از طفیل

حیے بالفتح و تشدید زندہ و نام قبیلہ از عرب - و نام باری تعالیٰ - و این از اسمائے حسنیٰ است مثل حکیم و کریم و عزیز و بصیر و جز آں و فارسیان بہ تخفیف استعمال کنند و شارح ہانسوی بمعنی محلہ و کوچہ نیز آوردہ - طفیل درینجا بمعنی توسل و مضاف الیہ آں اعنی لفظِ تو محذوف است و این از جہت تعظیم بود و در بعض نسخ بجاے صدر لفظِ شاہ و در بعض دیگر بجاے دار السّلام از طفیل دار السّلامت طفیل و دریں صورت تاے ضمیر مخاطب متصل در معنی مضاف الیہ طفیل باشد کہ از روے قطع شدہ با لفظ دار السّلام ملحق گردیدہ و مہمان در اصل بمعنی ضیافت است و بمعنی ضیف مجاز مشہور پس بر تقدیر اول باے مہمان ظرفیہ باشد و بر تقدیر ثانی زائدہ - امیر خسروؒ - دل رفت در مہمانِ او گفت آں ادیم آن او + اینست دل کز آنِ او آخر از آن من کجا - و قول او تو مخلوق و آدم ہنوز آب و گل مطابق است بمضمونِ حدیث کنت نبیا و آدم بین الماء والطین - و حاصل معنی آنکہ تو نبی بودی و آدم ہنوز صورت بشری نہ گرفتہ بود - آدم بالمد و فتح دال پدر آدمیان - و در مرات جہان نما آوردہ کہ جم غفیر از اہل تفسیر بر آنند کہ اسم عجمی است و آنرا اشتقاق نیست - و بعضے گویند عربی است ماخوذ از اُدمہ بالضم و چوں او گندم رنگ بود آدم خوانند - و جمعے گفتہ اند کہ میشاید کہ مشتق باشد از آدمت بین الشیئین اذا خلطت بین الہما - و در انوار التنزیل مرقوم است کہ چوں قالب وا از ادیم یعنے از روے زمین مخلوق گشتہ موسوم بایں اسم شد - و گروہے اعتقاد دارند کہ ماخوذ از اَدَمہ بفتحتین است و ہی باطن الجلد و ظاہرہا - و مؤید ایں قول است انچہ نووی در تہذیب نقل کردہ کہ اسمائے جمیع انبیا و رسل عجمی است مگر چہار کس آدمؑ - صالحؑ - شعیبؑ - محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم

تو اصلِ وجود آمدی از نخست	دگر ہرچہ موجود شد فرع تست

وجود بمعنی موجودات - و از بمعنی در و حاصل معنی بیت آنکہ تو اصل موجودات واقع شدے در روز ازل و سواے تو ما بعد از تو ہرچہ بوجود آمد آں فرع تست - صاحب مواہب علیہ از نقد فصوص شرح فصوص آوردہ کہ اصل منشاء و معاد جملہ خلائق حضرت حقیقۃ الحقائق است و آں حقیقت محمدی و نور احمدی است کہ صورت حضرت واحدے واحد نسبت جامع جمیع کمالات الٰہی و کیانی و واضع میزان ہمہ مراتب عندلات ملکی و حیوانی و انسانی آنحضرت است - و عالمؑ عالمیان صور و اجزاے تفصیل او و آدم و آدمیان مسخر براے تکمیل او - و الیہ الاشارۃ بقولہ صلعم انا سید ولد آدم و بقولہ آدم و من دونہ تحت لوائی - انچہ اول شد پدید از جیب غیب + بود نور جان او بے ہیچ ریب + بعد ازاں آں نور مطلق زد علم + گشت عرش و کرسی و لوح و قلم + یک علم از نورِ پاکش عالم است + یک علم ذریت است و آدم است + نورِ او چوں اصل موجودات بود + ذات او چوں متجلی ہر ذات بود + واجب آمد دعوت ہر ذرہ و جنبانش + دعوات ذرات پیدا و نہانش

سبب تالیف کتاب

چو پاکانِ شیراز خاکی نہاد ‖ ندیدم کہ رحمت برآں خاک باد

چو حرفِ تشبیہ - و پاکانِ شیراز مشبہ بہ و مضاف موصوف و خاکی نہاد صفتِ آں - و مشبہ اعنی ہیچکس محذوف - و وجہ شبہ بینہما خاکی نہادی - و چوں بابِ دیدن دو مفعولیت پس مفعول اول قول او ندیدم ہماں ہیچکس - و مفعول دوم خاکی نہاد نیز محذوف باشد از جہت قیام قرینہ - و قول او کہ رحمت تا آخر جملہ دعائیہ مصدر بکاف دعائیہ است و معنی بیت آنکہ مانند پاکان شیراز کہ خاکی نہاد ند ہیچکس را خاکی نہاد ندیدم و بعضے از محققین میفرمایند کہ ایں توجیہ تکلف محض است - و معہذا لفصل مضاف الیہ و صفت و موصوف تا قائل نہ شود درست نمی شود و آں خالی از کراہیت نیست و تحقیق دریں صورت عطف بیانست نہ صفت چنانکہ پیران ذیر ناقص عقل تا آخر انتہے - قول او ایں توجیہ تکلف محض است ایں دعوئ بے دلیل و ہمچنیں قول او تحقیق دریں صورت تا آخر مشعر است بر عدم اطلاع او بر معنی صفت و معنی عطف بیان چہ معنی صفت چنانچہ علمائے نحو گفتہ اند آنست کہ تابعیست کہ دلالت کند بسبب ہیئت ترکیب مع متبوع خود بر حصول معنی اندر متبوع او باشد غیر مقید بخصوصیت مادہ چنانچہ زید جنیمں زید کہ عالم است و معنی عطف بیان آنست کہ تابعیست کہ غیر صفت باشد و ایضاح متبوع خود کند چنانچہ قسم خورد بخدا ابوحفص عمر پس بنا بریں تحقیق لفظ ناقص عقل را کہ دلالت کند بر معنی کہ در پیران ونہ بر حاصل ست عطف بیان گفتن صحیح نباشد و میتواند کہ لفظ چو بمعنی مثل و مفعول اول ندیدم محذوف - و مفعول دوم او ہمیں خاکی نہاد باشد اے مثل پاکان شیراز ہیچکس را خاکی نہاد نہ دیدم و میتواند کہ پاکانِ شیراز موصوف و خاکی نہاد صفت آں و تمام مصرعِ مفعولِ ندیدم باشد و دریں صورت احتیاج مفعول دوم نے شود و در بعض نسخ پاکی نہاد اما الاول فہو الاقوے - و قول او برانگیختم خاطر میم ضمیر متکلم متصل منسوب در معنی مضاف الیہ خاطر است کہ از وے قطع شدہ با لفظ برانگیخت ملحق گشتہ یعنے برانگیخت خاطر مرا ارمغان دیر مغان بفتح ہمزہ و ایضاً یائے تحتانی راد آورد کہ دوستاں برائے دوستاں آرند ار مغانی مزید علیہ بر قیاس زیان و زیانے و درینجا یائے تنکیر نیز محتمل - و قول او زاں ہمہ بوستاں اشارہ بنام دروم است

مرا گر تہی بود زاں قند دست ‖ سخنہائے شیریں تر از قند ہست

گر ترجمہ آں و تعلیہ و جواب آں محذوف - و مصرع دوم علتِ آں جواب و حاصل معنی بیت آنکہ اگرچہ دستِ من در آں زمان تہی بود از قند مصری لیکن ازیں تہیدستی باک نداشتم زیراکہ سخنہائے شیریں تر از قند ہمراہ با خود داریم ؎

نہ قندے کہ مردم بصورت خورند ‖ کہ اربابِ معنی بکاغذ برند

مردم بصورت یعنی کسانیکہ بصورت مردم اند و معنی مردم نداراند از قبیل خرما الشیر یعنی اندودہ پوست - و بعضے از محققین میفرمایند کہ بہتر آنست کہ بصورت بمعنی بظاہر باشد و مصرع دوم بر سبیل اضراب یعنے

نه آں قند که مردم آنرا بظاهر میخورند بلکه آں قند که ارباب معنی بکاغذ برده غذائے روح سازند و باطن نو شیجان فرمایند. و مراعات صورت و معنی در لفظ کافی است انتهیٰ - مخفی نماند که در نقضین مادام که مراعات من کل الوجوه باشد حمل کردن بر بعض و ترک کردن بعض را خوب نیست و بهر تقدیر چنیں قند اشارت بکلماتِ شیریں و حکایاتِ رنگین است که دریں کتاب مستطاب درج شده و قول او کاخ دولت کنایه از ہمیں کتاب و قول او یکے باب عدل است تا آخر لفظ یکے دریں جا بمعنی اول است از جہتِ قیام قرینه - و صفت است مقدم بر موصوف که ظرف عدل و غیره است - و پیش از وے حرفِ ظرف محذوف است پس حاصل معنی ایں باشد که در باب اول عدل است تا آخر لے بیان بعضے از فوائد عدل چنانچه قول او بہفتم در از عالم تربیت دلالت دارد و بر آں و برایں تقدیر لفظ باب بسکون باشد و اگر مضاف گردانند بطرف ما بعد اگرچه ایں نیز درست میشود لیکن ابیات از نسق مے افتد

که منعم کند فضلِ حق را سپاس		دوم باب احسان نہادم اساس	

فضل دریں جا عبارت از احسان ربّ العباد بسوے عباد و ایصال نعم بر ایشانست و کلمهٔ را مفید معنی اضافت و سپاس بمعنی شکر کردن و مفعولِ دوم قول او منعم کند محذوف - و ایں کاف علت مضمون مصرع اول است - و حاصل معنی بیت آنکه در باب دوم که اساس احسان نہاده ام - لے بیان بعضی از فضائل احسان کرده ام سببش آنست که تا مردم فضیلت احسان را بدانند و سپاس بگذارند که بحکم لئن شکرتم لازیدنکم - سپاس فضل حق گزاردن شاکر را منعم میکند - و در بعض نسخ شکر حق را و دریں صورت ایں معنی باشد که سپاس توفیق دادن حق مرا ایں کس را بر شکر کردن بر نعمت ہائے او ایں کس را منعم میکند و ایں تکلف است چه مقام بیانِ شکر شکر احسان و نیز دریں صورت تسلسل لازم مے آید - و قولِ او میانِ دو عید چوں از عید فطر تا عید الضحےٰ مجموع پنجاه روز میشود پس وسطِ ایں روز ہا پنجم ماه ذی قعده خواہد بود - و ازیں جہت که فضیلت روز جمعه بر روز ہائے دیگر روشن تر از آفتاب است و ایں روز را عید شمرده اند ممکن است که مراد از روز ہمایوں روز جمعه - و از تاریخ فرخ میان دو عید دہم ذی حجه و توع عید الضحےٰ دریں روز گویا وقوع عیدین در یک روز یا وقوع ایں عید دریں روز گویا حج اکبر است واللّٰہ اعلم بالصواب و قول او که پر دُر شد ایں نام بردار گنج - دُر کنایه از سخنانِ لطیف و آبدار و ایں نام بردار گنج بیائے تازی مضاف بطرف گنج اشارت باین کتاب نام بردار بمعنی بلند کننده نام - و گنج کنایه از ذات مصنف و تواند که نام بردار گنج بتقدیم صفت بر موصوف مجموع کنایه ازیں کتاب بود - و در عامه نسخ نامه پرداز گنج - و دریں صورت نامه بہا لے الیم موصوف و پرداز گنج بہائے فارسی صفت آں باشد یعنی ایں نامه که آرایش دہنده ذات مصنف است بر از دُر ہائے معانی شد

ہنوز از خجالت سر اندر برم		نماند است با دامنے گوہرم	

کلمہ با بمعنی در و میم ضمیر متکلم متصل در معنی مضاف الیہ دامن است کہ از وے قطع شدہ بالفظ گوہر ملحق گشتہ۔ و یای دامنے در معنی ملحق بگوہر نیست و حاصل معنی بیت آنکہ نماندہ است در دامن من ہیچ گوہر۔ و با اینہمہ بسبب این خجالت کہ در بیت دوم مذکور شدہ سر در گریبانم و برداشتن نمے توانم۔ و تواند کہ با بمعنی مع و فاعل ماندہ است نظر بعموم محذوف بود یعنی نماندہ است با من۔ باوجود آنکہ دامن گوہر با خود داشتم چیزے ازاں چنانچہ شارح ہانسوی آوردہ و دریں صورت دامن گوہر باضافت باشد و قول او نیست معطوف است بر بلند۔

توگر پرنیانے نیابی خموش ۔۔۔ کرم کارفرمای و حشوم بپوش

حشو آگیندہ و باصطلاح کلام زائد۔ و اینجا بطریق ایہام واقع شدہ۔ و پرنیاں کنایہ از سخن نغز۔ و یاے تنکیر کہ بداں ملحق برائے تحقیر۔ و نیابی بنون نفی از مادہ یافتن۔ و مصرع دوم معطوف بر خموش محذوف واو عطف است و حاصل معنی آنکہ اگر پارہ از پرنیاں نیابی و تواند کہ بیابی بصیغہ اثبات بود یعنی اگر پارہ از پرنیاں بیابی و باقی را ہمہ حشو در ہر صورت خاموش باش و زبان نکوہش بکشاے۔ و در بعض نسخ بجاے خموش مجوش کہ نہی است از جوشیدن بجیم تازی

ننازم بسرمایۂ فضل خویش ۔۔۔ بدریوزہ آوردہ ام دست پیش

ننازم بنون نفی۔ و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ و دست پیش آوردن کنایہ از طلب کردن و درخواستن چیزے ؛

تو نیز ار بدی، بینی اندر سخن ۔۔۔ بخلق جہاں آفریں کار کن

بدی بیاے تنکیر عبارت از عیب۔ و بینی بصیغہ خطاب۔ و در نسخ معتبرہ بینم در سخن۔ و دریں صورت میم ضمیر متکلم منصوب در معنی مضاف الیہ سخن باشد کہ از وے قطع شدہ بالفظ بینی ملحق گشتہ و باے بخلق براے مطابقت است۔ و در قول او بمروی کہ از دست تا آخر بے براے قسم۔ و در بعض نسخ تو دست والاول ہو الصحیح۔ زیراکہ ناچار است بودن کاف بر مقسم علیہ بعد از باے قسم و اینجا نیست

ہمانا کہ در پارسی انشاے من ۔۔۔ چو مشک است بے قیمت اندر ختن

بیشتر گذشت کہ بحر ایں مثنوی متقارب مثمن مقصور است و ایں بیت مثمن محذوف یعنے عروض و ضرب ایں محذوف است و باقی ارکان سالم و تقطیعش ہمانا فعولن کہ در پا فعولن رسی انشا فعولن یمن فعو۔ چیشکس فعولن تبے قی فعولن تمندر فعولن و چوں فعل بکسر عین بجاے او نہند از اجتماع ایں دو وزن بیت ناموزوں نمیشود و ہمچنیں ہر جا کہ تفاوت نہ باشد درمیان دو وزن مثلاً قول او عزیزے کہ از درگہش سر بتافت تا آخر کہ با آنکہ در آخر عروض و ضرب حرفے ساکن زائد واقع شدہ بیت را از موزونیت بیروں نبردہ مگر بایں رکن آخر یکے فعول باشد و رکن آخر دیگرے فعل کہ دریں صورت البتہ ناموزوں میشود و حق آنست کہ ایں بیت با سباق و سیاق ربطے ندارد فتامل ؛

چو بانگ دہل ہولم از دور بود — **بغیبت درم عیب مستور بود**

ہول بالفتح ترسانیدن وترس۔ غیبت بالفتح ضد حضور۔ حاصل معنی بیت آنکہ تا من از شیراز غائب بودم مردم اینجا چوں آواز دہل از من ہول وترس داشتند۔ ومرا بزرگ میدانستند وہرگاہ در اینجا رسیدم ونزدیک شدم دقع ووقری پیش ایشان ندارم بسبب ظہور نقصان خودیس گویا در غیبت من نہاں بود۔ کذا قال بعض المحققین ایں قدر راست کہ آواز دہل از دور باعث بر لذت وسرور است نہ موجب ترس ونفور عز من قال۔ آواز دہل شنیدن از دور خوش است۔ وتواند کہ ہول بواو مجہول کہ بمعنی راست ودرست ورفیع وبلند است دریں جا بمعنی مصدری وچو حرف تشبیہ وبانگ دہل مشبہ بہ وہول بحذف مضاف مشبہ ووجہ شبہ بینہما خوش آیندگی واز دور متعلق ہول بود وبغیبت درم متعلق بمستور بود وحاصل معنی بیت آنکہ آوازہ رفعت وبلندی یا راستی ودرستی سخن من در غیبت من مثل بانگ دہل از دور خوش آیندہ بود وعیب آں کہ اگر از نزدیک باشد وحشت مے آرد مستور

گل آورد سعدی سوی بوستاں — **بشوخی چو فلفل بہندوستاں**

ایں بیت جملہ معترضہ است وحاصل معنی آنکہ سعدی کہ ایں کلمات را فراہم کردہ در شیراز آوردہ است از عالم ارمغان وسوغات نیست کہ طبائع طلاب را بداں میلے باشد بلکہ گلے است کہ بہ بوستاں آوردہ وایں بداں ماند کہ از راہ شوخی فلفل را بہندوستان برند ودر آنجا وقعی واعتبارے نداشتہ باشد۔ ودر بعض نسخ بشوخی وفلفل بتوسط واو عطف ودریں صورت عطف فلفل بر گل بود ؁

چو خرما بشیرینی اندودہ پوست — **چو بازش کنی استخوانے دروست**

چو حرف تشبیہ وخرما مشبہ بہ ومشبہ اعنی لفظ سخن محذوف ووجہ شبہ شیرینی۔ وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف پوست است وحاصل معنی بیت آنکہ سخن من مانند خرما ئیست کہ پوست او شیرینی اندودہ باشد وچوں پوست او را باز کنی در جوف او استخواں بیابی۔ ومخفی نماند کہ ایں بیت در بعض نسخ بعد از بیت چو بانگ دہل واقع شدہ

مدح پادشاہ اسلام ابوبکر بن سعد زنگی طاب ثراہ

مرا طبع زیں نوع خواہاں نبود — **سر مدحت پادشاہاں نبود**

ولے نظم کردم بنام فلاں — **مگر باز گویند صاحبدلاں**

کہ سعدی کہ گوئے بلاغت ربود — **در ایام بوبکر بن سعد بود**

حاصل معنی ایں ابیات آنکہ طبع من خواہان نظم کردن کتاب باینطور کہ ستایش پادشاہ داشتہ باشد نبود ولیکن من کہ ایں کتاب را بنام فلاں نظم کردم غرض ازیں امرے دیگر نیست مگر ہمیں کہ بعد از من صاحبدلاں بگویند کہ سعدی کہ چنیں وچنیں است در عہد سلطنت بوبکر سعد بودہ فلاں وفلانہ بالضم

کنایہ از شخص مجہول الحقیقت یا مجہول الکیفیت واختیار ایں لفظ دریں مقام برائے تعظیم ممدوح است چہ اگر نامش صریح میگفت دریں صورت ترکِ ادب میشد وہمچنیں دریں مصرع اے صبا نکہتے از کوے فلانے بمن آر - اما معنی اول اگر بیش از نکرہ واقع شود آں نکرہ را متصف عہد گرداند چنانکہ بمجرد استماع ذہن مخاطب بداں انتقال کند - بنزد من آنکس ہواخواہِ تست - کہ گوید فلاں خار در راہِ تست - ودر بعض نسخ بجاے زیں نوع زینگونہ ودر بعض دیگر بجائے بوبکر بونصر وایں ظاہر از جہت تعصب است

	سزد گر بدورش بنازم چناں		کہ سیّد بدورانِ نوشیرواں	

اے کاف برائے بیانِ چناں - ودریں اشارت است بحدیث انا ولدت فی زمن الملک العادل - ودر بعض نسخ چو سید ولفظ چناں چو وچوں چنیں نیز بہماں معنی است ودر کلام قدما شائع بہرامی ے چناں منود بمن دوش ماہِ نو دیدار

	جہانبانِ دیں پرور و دادگر		نیامد چو بوبکر بعد از عمر	

جہانباں صفت موصوف محذوف و مابعد صفت بعد صفت ونیامد ماضی منفی وفاعل ایں فعل محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ ہیچ بادشاہے متصف بصفاتِ مذکورہ بوجود نیامد مثل ممدوح کہ بوبکر است بعد از عمر ولفظ بوبکر مشترکست در کنیت ممدوح وکنیت خلیفۂ اول - وہمچنیں لفظِ عمر ونام عمر عبد العزیز ونام خلیفۂ دوم - وانیجا ہردو لفظ معنی اول است والا تقدیم خلیفۂ دوم برخلیفۂ اول لازم مے آید اعم ازانکہ از جہت ایمان آوردن بود یا از جہت خلافت یافتن - وہردو خلاف واقع - وتواند کہ نیاید بصیغۂ مستقبل منفی وقول او بعد از عمر خلیفۂ دوم باشد ودر بعض نسخ نیامد چو ایں شاہ والا گہر - وایں ظاہر از جہتِ تعصب است - وبر تقدیر تسلیم مشار الیہ لفظ ایں نیز ممدوح

	سرِ سرفرازان وتاجِ مہاں		بدورانِ عدلش بناز اے جہاں	

مصرع اول خبرِ مبتداے محذوف - ودر آخر آں رابط ودر اول مصرع دوم پس تفریعیہ محذوف - ومعنی بیت آنکہ ممدوح چنیں وچنیں است پس بدورانِ عدلِ او ناز بکن اے جہاں کہ بازیں دوراں نخواہی یافت - ودر بعض نسخ بناز وجہاں لے ناز سکندر جہاں - پس مصرع دوم معطوف باشد بتقدیر واو عطف بر مصرع اول - و بعضے از اہلِ تدقیق نیاز جہاں باضافت گمان بردہ اند اے نیاز است جہاں را ودریں صورت نیاز مقابل ناز بود کہ بر شیوہ ہاے حسن وعشق اطلاق مے کنند

	گر از فتنہ آید کسے در پناہ فطوبیٰ لباب کبیت العتیق		نیابد جز ایں کشور آرامگاہ حوالیہ من کل فجّ عمیق	

بیت دوم جملہ معترضہ مصدر بفاء فصیحہ - وقول او من کل فج عمیق اقتباس است از کریمہ وعلی کل ضامر یاتین من کل فج عمیق - وحاصل معنی قطعہ آنکہ اگر کسے از دست فتنہ جستہ خواہد کہ مفر وآرامگاہے بہم رساند ایں معنی صورت نمے بندد مگر دریں کشور اے در ممالک محروسہ - وہرگاہ حال ایں کشور چنیں است پس

خوشی باد مر دراین کشور را کہ مثل کعبہ است و مے آیند مردم بطرفِ آں دراز ہر راہ دور و دراز۔ کشور بالفتح بخشی از ہفت بخش ربع مسکون کہ آنرا بتازی اقلیم بالکسر خوانند

ندیدم چنیں گنج و ملک و سریر | کہ وقف است بر طفل و برنا و پیر

بلف و نشر مرتب و اطفال درینجا عبارت از یتیمان و وقف عبارت از چیزے کہ بتصرف کسے گزارند بخصوصہ اعم ازانکہ بطریق تملیک بود یا بر سبیل اعارت یا بر نہج اباحت کما صرح بہ الشارح۔ وحاصل معنی بیت آنکہ وقف گنج بر اطفال برائے تربیت یا فتن انسان ہست و وقف ملک جواناں برائے نوکری بہم سانیدن درآں بقدر استعداد و قابلیت خود ہا و وقف سریر بر پیراں برای معروض داشتن تدابیر و مصالح مہات ملکی و مالی بواسطہ غیرے در حضرتِ ممدوح

نیاید برش دردناک از غمے | کہ ننہاد بر خاطرش مرہمے

دردناک از غم بمعنی شخصے کہ بسبب غمے دردناک باشد و یاے غمے برائے تنکیر و خاطر بمعنی زخم خاطر مجاز بالحذف است۔ و میتواں گفت کہ لفظ دردناک نکرہ است و نکرہ در حیز نفی افادہ معنی عموم میکند پس حاصل معنی بیت ایں باشد کہ نیاید نزدیک ممدوح ہیچ دردناک از ہیچ غم۔ کہ ممدوح بر زخم دلش نگذاشت مرہمے را۔ و در بعض نسخ دردناکِ غمے باضافت مسبب الی السبب و دریں صورت دردناک غم مجموع بمنزلہ کلمہ واحد و معنی آں قریب بمعنی دردناک از غم باشد۔

طلبگارِ خیر است و امیدوار | خدایا امیدیکہ دارد برآر

قولِ او طلبگار خیر است و امیدوار مضاف الیہ امیدوار محذوف است از جہتِ قیام قرینہ اے امیدوار خیر

کلہ گوشہ بر آسمانِ بریں | ہنوز از تواضع سرش بر زمیں
زگردن فرازاں تواضع نکوست | گدا اگر تواضع کند خوے اوست
اگر زیر دستے بیفتد چہ خاست | زبر دست افتادہ مردِ خداست
نہ ذکرِ جمیلش نہاں میرود | کہ صیتِ کرم در جہاں میرود

مصرع اول در بیانِ عظمتِ شانِ ممدوح و مصرع دوم معطوف برآں بتقدیر واو عطف در بیانِ کسر نفسِ ممدوح و مصرع دوم از بیتِ چہارم بر سبیل اضراب و بیفتد و افتادہ بمعنی تواضع کند و متواضع۔ و میرود بمعنی مذکور مے شود +

چنوے خردمند فرّخ نہاد | ندارد جہاں تا جہانست یاد

و در بعض نسخ چو اوئے و علی التقدیرین مخفف چوں اوئے۔ و در بعض دیگر چو توے بصیغہ خطاب و بعد از وے حرفِ ندا۔ نہاد بالکسر سرشت و طینت و در بعض خردمند فرخ نژاد۔ و بہر تقدیر کلمہ تا ابتدائیہ

وجہان دوم وضع مظہر موضع مضمر - و لفظِ یاد بہ تحتانی است - و حاصل معنی بیت آنکہ مثل این چنین ممدوح را از ابتدائے کہ جہان موجود شدہ است یاد نہ دارد - و بعضے از محققین میفرمایند کہ توجیہ تاجہانست یاد بہ تحتانی بسیار ناگوار است کہ عبارت مسموع نیست انتہی - منشاء این غفلت است ازان کہ لفظ یاد متعلق فعل ندارد است - و یاد نہ داشتن محاورہ مقرری - ملا نظیری نیشاپوری - در جلوہ گری چو تو کسے یاد نہ دارد نادر بود وان پیشہ کہ استاد نہ دارد - و تواند کہ مصرع اول بیان ہرگاہ کہ محذوف است باد بموحدہ و پیش از وے لفظ او محذوف - و قول او تاجہانست باد بتقدیر لفظ پس کہ ترجمہ فاء فصیحہ است جملہ معترضہ دعائیہ و کلمہ تا بمعنی مادام باشد - و حاصل معنی بیت آنکہ ہرگاہ کہ ممدوح چنیں و چنین است پس مادام کہ جہانست او باد ای باقی باد

	نہ ملنی در ایام او رنجۂ		کہ نالد ز بیداد سرپنجۂ	

رنجۂ و سرپنجۂ بیائے تنکیر مفرد غیر مکتوب عبارت از مظلوم و ظالم و مصرع دوم بیان رنجہ است +

	کس این رسم و ترتیب آئین ندید		فریدوں بآں شوکتش این ندید	

قول او این رسم و ترتیب اشارہ برسم و ترتیب ممدوح و در مصرع دوم تاکید آں و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف فریدون است یعنی بآں شوکت کہ او را بودہ - و در بعض نسخ باآں شکوہ این ندید - و بعضے از محققین میفرمایند کہ این غلط است چہ نونے کہ بعد مدہ واقع شود در تقطیع واجب الحذف است مگر آں لفظ کہ عربی باشد و اینہم بسیار کم چنانچہ ناصر خسرو گوید ؎ بار خدا اگر از روے خدائی جوہر انسان را جمیل سرشتی - انتہی - ماخذ این تغلیط تحقیق طوسی است چہ او در رسالہ سکتہ در امثلہ سکتہ حرفی ہمین بیت باستشہاد آوردہ و گفتہ کہ بعد از لفظ انسان و قبل او از حرفے متحرک تقدیر باید کرد (سوال) اگر گویند کہ چرا نہ شود کہ نون انسان را حرکت دہیم و از مقولہ سکتہ حرفی شود (جواب) گوئیم ممکن نیست چہ نون انسان از جملہ حروف است کہ واجب الحذف است - و وجود او مطلقاً محسوب نے تواند بود - زیراکہ در علم عروض مقرر است کہ نون ساکن ہرگاہ بعد از حروف مدہ واقع شود از تقطیع ساقط است انتہی کلام الطوسی بہر تقدیر قید استثناء این نون بلفظ عربی چنانچہ معترض کردہ محض تحکم است چراکہ از رسائل عروض وجوب حذف نون ساکن کہ بعد از مدہ باشد در تقطیع مطلقاً بدون تعقید بلفظ عربی و فارسی مستفاد میشود - و قول این غلط است نیز غلط چہ نونیکہ بعد از حروف مدہ واقع شود در ہمہ جا واجب الحذف نے تواند شد بلکہ در میان اجزاے مصاریع بشرط بودن این نون مثل نون غنہ لے نیک بتلفظ در نیامدن چنانچہ درین مطلع ؎ وفا زاں ترک چین جستم خطا کردم ندانستم - بآں بے رحم خود را آشنا کردم ندانستم + اما اگر با در آخر مصرع نیک بہ تلفظ در آید البتہ بجال میماند مثلاً درین بیت کہ بنام خداوند جاں آفرین - تا آخر و ہمچنیں در بیت ناصر خسرو کہ گذشت و این مقطع ؎ دراز دریا و بہر ز نشادر افلاطون از یونان + شفائے از صفاہان حافظ از شیراز مے آید + و ازین قبیل است در لفظ فریدون در بیت ماتحن فیہ - و قید ظاہر برائے آں گردیم

سے حکم متحرک دارد و متحرک درچنیں مواقع واجب الحذف نمے باشد و ہذا غایۃ التحقیق فی ہذا المقام ولا مزید علیہ

ازاں پیشِ حق پایگاہش قویست | کہ دستِ ضعیفاں بجاہش قویست

مصرع دوم بیان ازاں و معنی بیت آنکہ رتبہ ممدوح کہ پیش حق قوی است سببش آنست کہ دستِ ناتواں درزمان جاہ او توانا است - حاصل آنکہ درزمان جاہ او ہر ناتوان توانا مشاہدہ است واز مخالفت توانا باکسے نہ دارد و ہمیں مدعا است در بیت لاحق ؛

چناں سایہ گسترد در عالمے | کہ زالے نیندیشد از رستمے

مصرع دوم بیانِ چناں - ویاے تنکیر در عالمے و رستمے براے تعظیم و در زالے براے تحقیر و عالم عبارت از ممالک کثیرہ است و پیش ازیں گزشت کہ نکرہ در حیز نفی افادہ معنی عموم کند - پس حاصل معنی بیت آں باشد کہ ہیچ ضعیفے از ہیچ قوی باکے نہ دارد ؛

ہمہ وقت مردم ز جورِ زماں | بنالند واز گردشِ آسماں
در ایامِ عدلِ تو اے شہریار | ندارد شکایت کس از روزگار
بعہدِ تو مے بینم آرامِ خلق | پس از تو ندانم سرانجامِ خلق

مضمون ایں ہر سہ بیت باہم دست و گریبان - و بنالند کہ صیغۂ حال است درینجا براے معنی استمرار ماضی از جہت قیام قرینہ اعنی مضمون ہر دو بیت لاحق و پیش از بیت دوم کلمۂ استدراک - و پیش از بیت سوم کلمۂ اضراب و پیش از مصرع دوم ایں بیت لفظِ اما محذوف و ایں مصرع جملہ معترضہ است و حاصل معنی ایں ابیات آنکہ پیش ازیں اکثر اوقات مردم از جورِ زمان و گردش آسمان مے نالیدند و شکوۂ آں میکردند لیکن در ایامِ عدلِ تو ایں رسم برافتادہ است و خلق را بآرام مے بینم اما نمیدانم کہ پس از تو احوال خلق بچہ خواہد انجامید

ہم از بختِ فرخندہ فرجامِ تست | کہ تاریخِ سعدی در ایامِ تست
کہ تا بر فلک ماہ و خورشید ہست | دریں دفترت ذکرِ جاوید ہست

تاریخ و توریخ وقت چیزے یاد کردن و در بعض نسخ فرخندہ انجام - و بہر تقدیر ایں بیت معطوف بر بیت سابق اعنی بعہدِ تو مے بینم تا آخر و پیش از وے واو عطف و میان ایں کاف و معطوف مدخول ایں کاف ہر سہ محذوف و بیت دوم علت مضمون معطوف محذوف - و تواند کہ ہمیں معطوف بیان یا صفت - قول او سعدی محذوف بود و بیت مذکور علتِ آں و کلمۂ تا بمعنی مادام و تاے ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ ذکر است کہ از وے قطع شدہ بالفظِ دفتر ملحق گشتہ و لفظِ ہست ترجمۂ کان ناقصہ بمعنی باشد و ایں بیت ہر چند کہ در صورت اخبار است لیکن در معنی انشا ہست - و حاصل معنی ہر دو بیت آنکہ و ہم از آثار ستودہ بخت فرخندہ انجام تست ایں کہ زمانِ وجودِ سعدی در زمانِ سلطنت تست و او محامد و اوصاف ترا در کتاب خود درج کردہ است یا آں سعدی با چنیں سعدی کہ محامد و اوصاف ترا در کتابِ خود درج کردہ است براے آنکہ

مادام کہ بر فلک ماہ و خورشید باشد دریں دفتر ذکرِ تو جاوید باشدے بلا فصل و انقطاع باشد - حاصل آنکہ اگر وجودِ سعدی در زمانِ تو نبودے و ایں کتاب بنامِ تو تصنیف نشدے ذکرِ خیرِ تو جاوید بودن ممتنع بودے

	ملوک از نکونامی اندوختند تو در سیرتِ پادشاہیِ خویش		ز پیشینگاں سیرت آموختند سبق بردی از پادشاہانِ پیش	

یعنی بادشاہانِ دیگر اگرچہ نیک نامی فراہم آوردہ بودند لیکن آں نیک نامی فطری نبودہ بلکہ بحسبِ تعلّم بودہ از پیشینگان و تو آں پادشاہی کہ در سیرتِ بادشاہی از پیشینیاں سبق بردۂ بیواسطۂ تعلیم و تعلّم +

	سکندر بدیوارِ روئین و سنگ ترا سدِّ یاجوج کفِ زر است	ق	بکرد از جہاں راہِ یاجوج تنگ نہ روئیں کہ دیوارِ اسکندر است	

کفِ زر باضافت ادنےٰ ملابست عبارت از کفی کہ بداں زر بخشیدہ شود مثل دستِ عطا دستے کہ بداں عطا کردہ شود - و در بعض نسخ ترا سدِ یاجوج کفر از زر است - نہ روئیں چو دیوار اسکندر است - یاجوج کفر باضافت مشبہ بہ بمشبہ و چوں حرفِ تشبیہ و دریں صورت یاجوج کفر اشارہ بسلاطین چنگیزیہ باشد کہ کافر بودند و اتابکانِ شیراز خراج بایشاں میرسانیدند +

	زباں آوری کاندریں امن وداد		ثنایت نگوید زبانش مباد	

در بعض نسخ عدل وداد و ہمیں مانوس است - و در بعض دیگر سپاست نگوید اے شکرِ تو و در بعض ثنائیش بشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف ممدوح - و دریں صورت التفات از خطاب بغیبت بود

	زہے بحرِ بخشایش و کانِ جود		کہ مستظہر اند از وجودت وجود	

زہے کلمۂ تعجب است و درینجا بمعنی ما اعظم شانک - و بخشایش بمعنی رحمت - و بحرِ بخشایش تا آخر منادیٰ بحذفِ حرفِ ندا - و وجودِ اول بمعنی ہستی و وجودِ دوم بمعنی موجودات - و در بعض نسخ - زہے لطفِ بخشایشش اے کانِ جود - کہ مستظہر است از وجودت وجود - و دریں صورت مضاف الیہ بخشایش اعنی لفظِ تو محذوف و وجودِ دوم بمعنی ہر موجود بود

	فزوں بینم اوصافِ شاہ از حساب		نگنجد دریں تنگ میداں کتاب	

قول او فزوں بینم در بعض نسخ بروں بینم و مفاد ہر دو یکیست - و تنگ میداں صفتِ کتاب یا کتاب بدلِ آں

	گر آں جملہ را سعدی انشا کند		مگر دفترے دیگر املا کند	

مصرعِ اول شرط و جزائے ایں شرط محذوف - یعنی اگر آں جملہ اوصاف و محامدِ شاہ را سعدی انشا کند خواہد کہ دریں کتاب در آرد ایں دفتر وفا نخواہد کرد آں را مگر دفترے دیگر املا کند

	فرو ماندم از شکرِ چندیں کرم		ہماں بہ کہ دستِ دعا گسترم	

پیش از مصرعِ دوم لفظِ پس کہ ترجمۂ فاءِ فصیحہ است و آخرِ مصرع مذکور عبارت و بگویم محذوف و ابیاتِ لاحقہ مقولۂ آں

وحاصل معنی بیت آنکہ ہرگاہ حال چنین است کہ عاجز فرو ماندہ ام ازادا کردن شکر چندیں کرم کہ ممدوح بجاے بندگان خود میفرماید پس ہماں بہتر کہ دست دعا را بہاں گردانم دگویم

جہانت بکام و فلک یار باد — جہاں آفرینت نگہدار باد
بلند اخترت عالم افروختہ — ز فال اخترت دشمنت سوختہ

مضاف بلند اختر مع الصلہ محذوف از جہت قیام قرینہ۔ ولفظ اختر در مصرع دوم وضع مظہر موضع مضمر و مضمون ایں بیت ہرچند درصورت اخبار است لیکن درمعنی انشاست چنانچہ ابیات سابقہ ولاحقہ برآں دلالت دارند پس حاصل معنی بیت آں باشد کہ از طلوع اختر بلند تو عالم افروختہ باد۔ واز تفول وشگون اختر تو دشمن ترا سوختہ وارد۔ وآنچہ بعض محققین میفرمایند کہ بر وقت فہم پوشیدہ نیست کہ دریں قسم محال حذف نیست بلکہ مجاز عقلیست کہ انچہ از حرکت ستارہ بود بستارہ نسبت کردہ فافہم ولاتکن من الغافلین۔ جواب منشاء ایں توجیہ غفلت است از مصرع ثانی چہ لفظ از درآں ازیں توجیہ ابا میکند وبین المصرعین نسق واحد ہمے ماند فافہم وتتنبہ ولاتکن من الغافلین وشارح ہانسوی نوشتہ کہ بلند اختر وفال اختر نام دو ستارہ یکے سعد ودیگر نحس درطالع ہر فردے از افراد انسان کہ ایں ہردو ستارہ باشند۔ تاثیر یکے رسانیدن نفع بصاحب طالع است۔ وخاصیت دیگر دفع شر ازآں۔ ومعنی بیت آنکہ بلند اختر تو افروختہ وروشن کنندۂ عالم باد واز فال اختر تو دشمن سوختہ انتہی وایں اصلے ندارد ومعہذا دفع شر ہم نوعے از ایصال نفع است پس تاثیر ہر واحد واحد باشد مگر آنکہ دفع شر تحریف نساخ بود وصحیح وقوع شر بمعنی افتادن وپیدا شدن شر وزوال اختر بود بجاے فاکما وقع فی نسخۃ المعتبرہ

غم از گردش روزگارت مباد — واز اندیشہ بر دل غبارت مباد
کہ بر خاطر بادشاہاں ہمے — پریشاں کند خاطر عالمے
دل وکشورت جمع ومعمور باد — ز ملکت پراگندگی دور باد
تنت باد پیوستہ چوں دیں درست — بداندیش را دل چو تدبیر سست

بیت دوم بیان علت مضمون بیت اول ویاے تنکیر درغمے براے تحقیر وعالمے براے تعظیم وعالم عبارت از اہل عالم وایں مجاز بالحذف است ؛

جہاں آفریں بر تو رحمت کناد — دگر ہرچہ گویم فسانست وباد

یعنی ملخص کلام ہمین است کہ در مصرع اول مذکور شد۔ وبعد ازیں ہرچہ گفتہ شد افسانہ وباد است ای سخنے است کہ شنیدن آں غفلت آرد ولغو وبیفائدہ بود

ہمینت بس از کردگار مجید — کہ توفیق خیرت بود بر مزید

ایں بیت نیز دعائیہ است۔ ومصرع دوم بیان قول او ہمیں واو بود بمعنی باشد۔ وحاصل معنی بیت آنکہ ہمیں کافی است ترا از کار بزرگ کہ توفیق خیر بر مزید باشد ترا

بگیر اے جہانے بروی تو شاد		جہانے کہ شادی بروے تو باد	

اے حرف ندا و قول او جہانے بروے تو شاد جملہ صفتِ منادی محذوف و لفظِ جہاں در مصرع دوم وضع مظہر موضع مضمر و مفعول فعل بگیر و کاف بیان آں جہاں و بعد ازاں عبارت خلق آنجہاں از دست زمانہ متالم اند محذوف و علت ایں مراعنی تا روے ترا نہ بینند و مضاف الیہ شادی نیز محذوف و باد بمعنی باشد و حاصل معنی بیت آنکہ تسخیر کن اے ممدوح تو کہ جہانے بروی تو شاد است جہانے را کہ خلق آنجہاں از دستِ زمانہ متالم اند تا روی ترا نہ بینند و شادی ایشاں از دیدن روے تو باشد۔ و بعضے از محققین میفرمایند کہ مراد از جہانے کہ اول واقع شدہ خلق بسیار۔ و مراد از جہانے کہ دوم است مُلکے است پس دریں صورت وضع منظہر موضع مضمر نباشد چنانچہ بر نکتہ فہم پوشیدہ نیست۔ ایں اعتراض مبنی است بر عدم اطلاع نکات وضع منظہر موضع مضمر و معنی آں بر متتبع علم معانی پوشیدہ نیست و عجب از آنکہ دریں علم رسالہ تصنیف کنند و حال آنکہ ازیں علم واقف نباشند و میتواں گفت کہ قول او کہ شادی بروے تو باد۔ جملہ معترضہ مصدر بکاف دعائیہ و باد بمعنی خواہست و جہانے دوم براے مناسبت جہانے اول و اگر بجائے آں لفظ جہاں را کہ بالحاق کلمہ را بجاے یاے تنکیر نیز موزوں میشد مے آورد

گر از سعد زنگی مثل ماند و یاد		فلک یاورِ سعدِ بوبکر باد	

مثل بفتحتین مانند و صفت و حال و داستان مشہور۔ و یاد بمعنی معروف کہ مقابل فراموش است و نیز بمعنے یادگار چنانچہ دریں بیت۔ غرض نقشیست کزما یاد ماند کہ ہستی را نمے بینم بقائے۔ و ایں مجاز است یا مخفف آں و شارح ہانسوی نوشتہ کہ یاد معطوف است بر مثل و فاعل ماند سعد بوبکر کہ در مصرع دوم واقع شدہ انتہی۔ و بریں تقدیر سعد بوبکر متنازع فیہ فعل ماند و فعل فلک یاورِ سعد بوبکر باد باشد پس عمل ثانی را دادند و در اول ضمیر فاعل در آوردند و اضمار قبل الذکر در فارسی مطلقاً جائز است و در عربی در عمدہ در صورت تنازع۔ و بعضے از محققین میفرمایند کہ تنازع وقتے ثابت میشد کہ در فاعلیت یا مفعولیت مے بود اینجا خود سعد بوبکر مضاف الیہ یاور است و بمعنی کہ شارح ہانسوی نوشتہ لفظ گر کہ براے تشکیک است مناسب نیست اگر لفظ چو میبود مناسبتے داشت انتہی از قول او تنازع وقتے تا قولِ او یاور است مستفاد میشود کہ در بودن کلمہ فاعل یا مفعول و مضاف الیہ منافات است و ایں غلط محض چہ جائز است کہ کلمۂ فاعل باشد و مضاف الیہ ہم باشد چنانکہ زید قائم الاب است و مفعول باشد و مضاف الیہ ہم باشد چنانچہ زید ضارب عمرو است۔ پس بنا برایں تحقیق سعد بوبکر مضاف الیہ و مفعول یاور کہ بمعنی یاری دہندہ است ہست۔ و اگر مصرع اول چنیں کہ اگر سعد زنگی تا آخر و مثل بمعنی مشارک بود لے مشارک در صفات حمیدہ و اخلاق پسندیدہ پدر۔ و ماند بمعنی گذاشت و فاعل ایں فعل سعد زنگی و مفعول اول آں محذوف دریں صورت ایں معنی خواہد بود کہ اگر سعد زنگی سعد بوبکر را مثل و یادگار خود گذاشتہ است پس فلک یاور سعد بوبکر باد و بریں تقدیر لفظِ اگر حرف شرط و سعد بوبکر وضع منظہر موضع مضمر باشد لیکن

ہنوز ایں بیت خالی از فیه ما فیه نیست فافہم و تامل +

عجب نیست ایں فرع زاں اصل پاک	که جانش بر اوج است و جسمش بخاک

ایں فرع اشاره بممدوح که سعد بوبکر است - و اصل پاک اشاره به پدر ممدوح که سعد زنگی است - و مصرع دوم بیان آں اصل پاک +

خدایا بر آں تربت نامدار	بفضلت که باران رحمت ببار

آں تربت اشاره بتربت سعد زنگی و بائے بفضلت قسمیه و تائے ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه فضل است یعنی سوگند آں فضل که تراست که چنیں و چنیں بکن

در مدح شاہزادهٔ اسلام سعد بن ابی بکر بن سعد گوید

جوان جوان بخت روشن ضمیر	بدولت جوان و بتدبیر پیر
بدانش بزرگ و بہمت بلند	ببازو دلیر و بدل ہوشمند
زہے دولت مادر روزگار	که رودے چنیں پرورد در کنار
بدست کرم آب دریا ببرد	برفعت محل ثریا ببرد

قول او ببازو دلیر - در بعض نسخ ببازو توانا و ہمیں بہتر است - و قول او که پوری چنیں بضم بائے فارسی که بمعنی پسر است و در نسخ معتبره که رودے چنیں پس رود مخفف روده و اطلاق آں بر فرزند مجاز است - و قول او چنیں اشاره بممدوح بود

زہے چشم دولت بروی تو باز	سر شہریاران گردن فراز
صدف را که بینی ز دُر دانه پُر	نه آں قدر دارد که یکدانه دُر
تو آں دُرّ مکنون یک دانهٔ	که پیرایهٔ سلطنت خانهٔ

دریں ابیات التفافت است از غیبت بخطاب و زہے که کلمهٔ تعجب است بمعنی ما اعظم شانک و چشم دولت بروے تو باز صفت منادی محذوف مع حرف ندا و بین المصرعین عبارت و زہے اے بردر تو محذوف از جہت قیام قرینه و معنی آنکه چه بزرگ است شان تو اے چشم دولت بروے تو باز - و ہمچنیں اے بردر تو سر شہریاران گردن فراز و ہر دو بیت لاحق منادی علیه و بین المصرعین بیت دوم عبارت قدر دارد لیکن و مضاف یکدانه دُر یعنی لفظ صدف و بعد از یکدانه در لفظ دارد محذوف از جہت قیام قرینه و فاعل فعل نه آنقدر دارد صدف و ما بعد آں بیان آنقدر و بیت سوم معطوف بر یکدانه دُر بحذف واو عطف و حاصل معنی ہر دو بیت آنکه صدف پر از دُر دانہا است قدر دارد نه آنقدر که صدف یکدانه دُر دارد و دریں اشارت است بآنکه سلطنتے که در آں بادشاہزادگان بسیار باشند بمنزلهٔ صدفیست که دُر دانہا بسیار داشته باشد و سلطنتے که غیر از یک بادشاہزاده نداشته باشد مثل صدفیست که ہمیں یک دُر دانه داشته باشد و بس - در بعض نسخ دُرّ مکنون که یکدانه و دریں ...

این کاف برائے بیان قول اوآں در مکنون تو کاف در مصرع دوم بجائے واو عطف واین عطف بریکدانہ بود - واغلب کہ غلط نساخ است +

نگہدار یارب بلطف خودش — بپرہیز ز آسیب چشم بدش
خدایا در آفاق نامی کنش — بتوفیق طاعت گرامی کنش
مقیمش در انصاف وتقویٰ بدار — مرادش بدنیا وعقبےٰ برآر

التفات است از خطاب بغیبت - ومصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول بحذف واو عطف - وقول او بپرہیز بصیغہ امر چنانچہ دریں بیت - کہ شہوت آتش است ازوے بپرہیز + بخود بر آتش دوزخ مکن تیز وپرہیز بمعنی باز ماندن از چیز نیست لیکن ازیں بیت متعدی مستفاد میشود چوں باز داشتن را حفظ لازم است بنا برآں در ینجا بمعنی محفوظ دار استعمال فرمودہ از قبیل ذکر الملزوم وارادۃ اللازم - وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف ممدوح است - پس حاصل معنی بیت ایں بود کہ محفوظ دار او را از آسیب چشم بد - وبعض از محققین میفرمایند کہ لفظ پرہیز در محل وعا سوء ادب باشد انتہیٰ - ایں وقتیست کہ بمعنی حقیقی خود مستعمل شدہ باشد وچوں چنیں نیست پس مورد اعتراض نباشد - ودر بعض نسخ بچشم خودش دریں صورت با بمعنے تحت بود اے زیر چشم خود ودر بعض دیگر زخشم خودش اے از غضب خود

غم از دشمن ناپسندت مباد — ز دوران گیتی گزندت مباد
بہشتی درخت آورد چوں تو بار — پسر نامجوئے وپدر نامدار

التفات است از غیبت بخطاب - ودر بعض نسخ واز اندیشہ بر دل گزندت مباد - وایں سہو ناسخ است صحیح غم از گردش روزگارت مباد - واز اندیشہ بر دل غبارت مباد - ودر بعض دیگر ناپسندش وگزندش بشین ضمیر متصل منصوب ودریں صورت بروتیرہ بیت سابق بود - وقول او بہشتی درخت آورد چوں تو بار بر سبیل استفہام انکاری وبہشتی درخت عبارت از طوبےٰ است

ازاں خانداں خیر بیگانہ داں — کہ باشند بدگوئے ایں خانداں

خطاب بعام ومصرع دوم بیان آں خانداں - وایں خانہ داں اشارہ بخانہ دان ممدوح است - وبعضے از محققین میفرمایند کہ دو نون در فارسی است کہ بعد الف واقع شدہ وملفوظ میگردد یکے نون خانداں چنانچہ در بیت ما نحن فیہ ودوم نون جانور چنانچہ دریں بیت خواجہ سلمان ع بشرع گرچہ حلال است از مروت نیست + ہلاک صید کہ او نیز چوں تو جانور است + وایں ازاں جہت است کہ لفظ خاں در خانہ وجان وجانہ ہر دو آمدہ - ودریں صورت بنائے قافیہ ایں بیت بر بیگانہ داں وخانداں خواہد بود گو کہ رسم خط برائے مساعدت نکند وایں تصنع باشد در قافیہ

زہے دین ودانش زہے عدل وداد — زہے ملک ودولت کہ پایندہ باد

قول او کہ پائندہ باد جملہ معترضہ مصدر بکافِ دعائیہ است - و تواند کہ بتاویل جملہ خبریہ صفت دولت باشد یعنی چنیں دولت کہ در حق وے گفتہ شدہ است کہ پائندہ باد

نگنجد کرمہاے شہ در قیاس — چہ خدمت گزارد زبان سپاس

ایں بیت در عذر تقصیر در اداے سپاس و تمہید اختیار دعا است اشارت بآنکہ ہرگاہ زبانِ سپاس در اداے کارِ خود قاصر باشد از دعا گفتنِ خود نباید گذشت و لہذا تیمناً و تبرکاً شروع بنام خدا کردہ میگوید کہ خدایا تو آخر و زبانِ سپاس اضافت بادنٰے ملابست بمعنی زبانیکہ بداں سپاس کردہ شود از عالم دستِ عطا کہ گذشت و در نسخ متدا دلہ کرمہاے حق و دریں صورت حق صفت کرمہا و مجموع کرمہاے حق مضاف موصوف بحذف مضاف الیہ اعنی لفظ ممدوح خواہد بود لے کرمہاے ثابت و سزاوار ممدوح الاول ہو الاصح

خدایا تو ایں شاہِ درویش دوست — کہ آسایشِ خلق در ظلِ اوست
بسے بر سرِ خلق پائندہ دار — بتوفیق طاعت دلش زندہ دار
برومند دار از درختِ امید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

ایں ہر سہ بیت دعائیہ است و قول او سرش سبز و رویش برحمت سفید اشارت است بآنکہ ہمیشہ جوان دارد زیراکہ سبزی سر کنایہ از سیاہی موہاے سر و سپیدی روی کنایہ از سرخی رویست +

باب اول در عدل و تدبیر و راے

براہِ تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا
تو منزل شناسی و شہ راہرو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو
چہ حاجت کہ نہٰ کرسیِ آسماں — نہی زیرِ پاے قزل ارسلاں

قول او چہ حاجت تا آخر بہتر آنست کہ ابتداے ایں باب از ہر دو بیت مابعد اعنی براہِ تکلف تا آخر و تو منزل شناسی تا آخر و بیت مانحن فیہ لاحق و حاصلِ معنی ایں ابیات آں باشد کہ لے سعدی چوں بادشاہ حق شنو است و تو حق گوے پس چہ احتیاج کہ در ستایش او تکلف کنی و بقسمے گوئی کہ موجب غرور و پندار او گردد و تو از جادۂ صواب انحراف ورزیدہ باشی و زیاں زدہ دنیا و آخرت گردی چنانچہ ظہیر فاریابی کہ در ستایش ممدوح تکلف کرد و ہماں تکلف باعث وبال او شد (شعر منہ) نہ کرسی فلک نہد اندیشہ زیر پاے + تا بوسہ بر رکاب قزل ارسلاں دہد

نگو یاے عزت بر افلاک نہ — بگو روے اخلاص برخاک نہ
بطاعت بنہ چہرہ بر آستاں — کہ اینست سر جادۂ راستاں
اگر بندۂ سر بریں در بنہ — کلاہِ خداوندی از سر بنہ

در مصرع اول نہی و در مصرع دوم امر است و ابیات لاحقہ معطوفات بر قول او و روے اخلاص بحذف واوات عاطفہ - وقول او کہ اینست اشارہ بچہرہ بر آستان نہادن - وقول او برین در اشارہ بدرگاہ آلہیست

چو طاعت کنی لبسِ شاہی مپوش ‌‌ ‌‌ چو درویشِ مفلس بر آور خروش

قولِ او چو طاعت کنی شرط و ما بعد جزائے آن و مصرع دوم معطوف بر آن بحذف واوِ عاطف - و مفلس کنایہ از عریان - و اگر گفتہ شود کہ در گلستان امر کردہ کہ - در عمل کوش ہر چہ خواہی پوش - تاج بر سر نہ و علم بردوش - و اینجا از پوشیدن لباس شاہانہ نہی میکند پس بین القولین تناقض باشد گوئیم نے زیرا کہ درینجا از لباس شاہی غرور و افتخار است نہ معنی حقیقی وے - و حاصل معنی بیت آنکہ وقتِ طاعت کمال انکسار بر خضوع وخشوع پیش آر - و در بعض نسخ چو درویشِ مخلص و این واضح است

بدرگاہِ فرماندہِ ذوالجلال ‌‌ ‌‌ چو درویش پیشِ توانگر بنال
کہ پروردگارا توانگر توئی ‌‌ ‌‌ توانا و درویش پرور توئی
تو بر خیر و نیکی دہم دسترس ‌‌ ‌‌ وگرنہ چہ خیر آید از من بکس

مصرع اول ظرف - قول او بر آور خروش مصرع دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت سابق اعنی چو درویشِ مفلس تا آخر بحذف واو عطف - و ظاہر آنست کہ احدی البیتین از بیت سابق و بیت ما نحن فیہ الحاقی باشد - زیرا کہ مضمون مصرع دوم از بیت سابق و مصرع دوم از بیت ما نحن فیہ یکیست پس بر تقدیر تسلیم بیت سابق قول او کہ پروردگارا تا قول او از من بکس بیان خروش و بر تقدیر تسلیم بیت ما نحن فیہ بیان نالہ خواہد بود - و در قول او دہم دسترس

نہ کشور کشایم نہ فرماندہم ‌‌ ‌‌ یکے از گدایان این درگہم
چہ بر خیزد از دستِ کردارِ من ‌‌ ‌‌ مگر دستِ لطفت شود یارِ من

بیان قافیہ این بیت بر فرماندہ و درگہ باختلاف حرکت ما قبل رویست و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ

دعا کن بشب چون گدایان بسوز ‌‌ ‌‌ اگر میکنی بادشاہی بروز
کمر بستہ گردنکشان بر درت ‌‌ ‌‌ تو بر آستانِ عبادت سرت

کمر بستہ تا آخر معطوف است اعنی بروز مع واو عطف و مضاف الیہ سوز اعنی دل محذوف و مصرع دوم شرط و معطوف بر مصرع اول در واو عطف و جزاے این شرط نیز محذوف است - و غرض ازین کلام ترغیب بعبادت شب و روز نیست - و حاصل معنی بیت آنکہ ہمہ وقت خویشتن را با خدا مشغول دار و اگر بروز بادشاہی میکنی بشب با ہمہ جہت متوجہ الی اللہ باش کہ درین صورت سلطنت انجا نیز شایستہ خواہی شد - و تواند کہ قول او بروز معطوف بر قول او بشب بحذف واو عطف - و میکنی بمعنی میخواہی و مضمون بیت دوم حال از ضمیر فاعل دعا کن - و مصرع دوم از روے معطوف بر مصرع اول بحذف واو عطف باشد و حاصل معنی آنکہ دعا کن در آن حال کہ گردنکشان کمر بستہ باشند بر در تو و تو بر آستانِ عبادت باشد سر تو

زہے بندگان خداوندگار ‌‌ ‌‌ خداوند را بندۂ حق گذار

[illegible]

زہے کلمۂ تعجب است و ما بعد آں گاہے منادیٰ بحذف حرف ندا بود و گاہے منادے مع حرف ندا محذوف باشد و صفت آنرا قائم مقام او گردانند و در ہر صورت جملہ اسمیہ میباشد و افادہ معنی ما اعظم شانک کند اول چنانچہ در بیت زہے بحر بخشایش تا آخر و ثانی چنانچہ در بیت زہے چشم دولت تا آخر گذشت و گاہے خودش مبتدا واقع شود و ما بعدش خبر و دریں وقت افادہ معنی ما اعظم کند و گاہے مبتدائے موصول مع الصلہ واقع شود و خبرش محذوف باشد و دریں وقت افادہ معنی ما احسن کند چنانچہ در بیت ما نحن فیہ کہ مصرع دوم بنا بر تقدیر اول بیان علت تعجب است اے چہ بزرگ شانست بندگان خداوندگار چرا کہ خداوندگار را بندہ حق گذار ست و بنا بر تقدیر دوم بیان خبر محذوف است اے آں چیز کہ نیکو کرد بندگان خداوندگار را چیز بزرگ است و آن آنیست کہ بندگان خداوندگار خداوندرا بندہ حق گذار ست و بہر تقدیر بندگان خداوندگار عبارت از ذات ممدوح است از عالم ملازمان سلطان و اگر بندگان خداوندگار محمول بر ظاہر بود مراو از خداوندگار ممدوح باشد یعنی زہے بندگان ممدوح کہ ہر یکے از آں حق گذار و ولی نعمت خود است دریں صورت تعریف بندگان ممدوح میشود و ضمناً مدح ممدوح۔ و محتمل کہ قضیہ کلیہ باشد و در ضمن آں تعریف ممدوح بود لیکن سیاق کلام مقتضی مدح ممدوح است اصالۃً نہ ضمناً۔ و در بعض نسخ بندگانرا خداوندگار۔ و دریں صورت کلمہ را برائے افادہ معنی اضافت باشد و بہر تقدیر مفاد ہر دو یکیست

حکایت

یکے دیدم از عرصۂ رودبار ۔۔۔ کہ پیش آمدم بر پلنگے سوار

از دریں جا بمعنی در چنانچہ دریں بیت شیخ نظامی سے چہل روز خود را گرفتم زمام ✦ کا دیم از چہل روز گرد تمام ✦ و عرصۂ رودبار محمول بر حقیقت۔ و اگر از تبعیضیہ باشد پس عرصہ رودبار مجاز بالحذف خواہد بود اے از ساکنان عرصۂ رودبار و میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ پیش است کہ از وی قطع شدہ بلفظ آمد ملحق گشتہ

چناں ہول از آں حال بر من نشست ۔۔۔ کہ ترسیدم پای رفتن ببست

مصرع دوم بیان چناں و ہول کہ بمعنی ترسانیدنست در ینجا بمعنی ترسیدن استعمال یافتہ و بریں تقدیر لفظ ترسیدن کہ فاعل فعل پائے بستن است وضع مظہر موضع مضمر من غیر نقطہ مراد از ہماں ہول و تغیر تعبیر برائے تفنن بود و میم ضمیر منصوب متصل در معنی مضاف الیہ پائے رفتن است کہ از وے قطع شدہ بلفظ ترسیدن ملحق گشتہ

تبسم کناں دست بر لب گرفت ۔۔۔ کہ سعدی مدار آنچہ دیدی شگفت

شگفت بکسرتین عجب و معطوف دست بر لب گرفت اعنی و گفت محذوف۔ و مصرع دوم مقولہ آں و سعدی منادے بحذف حرف ندا۔ و آنچہ دیدی مفعول اول مدار و شگفت مفعول ثانی آں متعلق مدار است۔ و حاصل معنی بیت آنکہ دست بر لب گرفت و گفت اے سعدی آنچہ دیدی شگفت مدار۔

تو ہم گردن از حکم داور مپیچ ۔۔۔ کہ گردن نہ پیچد ز حکم تو ہیچ

قول او زحکم تو ہیچ لفظ ہیچ برائے استغراق است اے ہیچ چیز و ہیچکس +

چو حاکم بفرمانِ داور بود	خدائش نگہبان و یاور بود

ازیں بیت مقولۂ شیخ است و لفظ خدا وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و در بعض نسخ چو خسرو تا آخر

محالست چوں دوست دارد ترا	کہ در دستِ دشمن سپارد ترا

در بعض نسخ بجائے سپارد گذارد - و بہر تقدیر خطاب بعام - و محالست خبر مبتدای محذوف اعنی لفظِ ایں - و مصرع دوم بیانِ آں و چوں دوست دارد شرط و جزا آں محذوف و فاعل فعل دارد و گذارد ضمیرے کہ راجع بطرف خدا است - و حاصل معنی بیت آنکہ ہرگاہ خدائے تعالیٰ ترا دوست داشتہ باشد پس محال است ایں کہ ترا در دستِ دشمن گزارد ٭

رہ اینست رو از طریقت متاب	بنہ گام و کامیکہ خواہی بیاب

قولِ او رہ اینست اشارہ با متثال امر آلٰہیست و ایں را باصطلاحِ صوفیہ طریقت گویند

نصیحت کسے سودمند آیدش	کہ گفتارِ سعدی پسند آیدش

موقع ایں کاف بعد از لفظ کسے است چہ مطلب آنست کہ کسیکہ نصیحت گفتن باو سودمند بود و حرف ناصح در و در گیرد گفتار سعدی پسند بکند و ہر کہ متمرد و سخن ناشنوست حرف او را پسند نہ کند نہ مطلب آنست کہ ہر کہ گفتار سعدی را پسند میکند نصیحت سودمند او میگردد - و چوں در عرف کلیہ گاہے را بجائے اکثریہ استعمال میکنند لہذا شیخ قدس سرہ بنائے کلام خود را بر عرف گذاشتہ اکثریہ را بصورت کلیہ بیان کردہ و مراد آں داشتہ کہ ہر کہ چنیں است میتواند کہ گفتار سعدی پسند بکند - و اگر ابتنائے کلام بر عرف نباشد بلکہ بر تحقیق باشد پس لازم نمے آید کہ ہر کہ نصیحت شنو باشد گفتار سعدی پسند بکند چہ تحقیق عام مستلزم تحقیق خاص نمے باشد چنانچہ انتفائے خاص مستلزم انتفائے عام نیست کما صرح فی موضعہ

حکایت ہمدریں معنی

حکایت کنند از بزرگانِ دیں	حقیقت شناسانِ عین الیقین
کہ صاحبدلے بر پلنگے نشست	ہمیراند او را و مارے بدست

فاعل فعل حکایت کنند اعنی راویان محذوف - و از تبعیضیہ - و مصرع دوم صفتِ بزرگانِ دین و بیتِ دوم بیانِ حکایت - و بر پلنگے نشست حال از ضمیر فاعل کہ راجع بطرف صاحبدل است - و مارے بدست معطوف بر ہمیراند - و تواند کہ معطوف بر پلنگے نشست بود و بہر تقدیر بعد از قولِ او بدست لفظِ داشت محذوف - و حقیقت شناسانِ عین الیقین بنا بر نسخہ متداولہ باضافت و دریں صورت معنی آں برہم میشود - پس ناچار است کہ عین الیقین مصدر بیائے استغناست بود کہ از سہو نساخ قلم انداز شدہ - تا حاصل معنی ایں باشد کہ چنیں بزرگان کہ مرتبہ عین الیقین رسیدہ اند و حقیقت اشیا بر ایشاں کشف گردیدہ - اکنون

باید دانست که یقین بمعنی مرگ و بے شبہ - واین راسہ مرتبہ است - یکے علم الیقین وآن چنانست که ازروی برہان یقین بداں چیز حاصل شود بمرتبہ که قابل تشکیک مشکک بنود - اما معائنہ ومشاہدہ واقع نہ شدہ باشد چنانچہ روشنی آتش را دید ویقین بوجود آتش حاصل گشت - ودوم عین الیقین وآن مشاہدہ ومعائنہ آن چیز است چنانچہ جرم آتش را بچشم خود دید - واین یقین فوق یقین اول است - وسوم حق الیقین وآن اضمحلال وانہماک چیزے است در چیزے واقتران مابین این چیز بداں چیز بنوعے که بظاہر عین آن چیز نماید چنانچہ آہن که در آتش میرود ہماں آتش محسوس میشود چنانچہ سید شریف در بعض حواشی حکمۃ العین نوشتہ - وقول او بدیں رہ که رفتی مرا رہنمائے با بمعنی الے وکاف برائے بیان این راہ وبعد از کاف لفظ در آن محذوف - اے طرف این راہ که در آن تو رفتہ واین کمال از آن ہم رسانیدہ مرا ہدایت کن - وبریں تقدیر رہنمائے بمعنی راہ نمودن وبعد از وے فقط کن محذوف باشد - واگر بمعنی راہ نمایندہ بود پس بعد از وے لفظ باش یا ہرچہ قرینہ آنست محذوف خواہد بود +

	نگین سعادت بنام تو شد		چہ کردی که درّندہ رام تو شد	

مصرع دوم معطوف است بر درّندہ رام تو شد بتقدیر واو عطف یا معطوف بر تمام مصرع اول بتقدیر عبارت وچہ کردی از جہت قیام قرینہ ومتعلق بنام تو شد محذوف - وچوں خوبی نگین از نام ونام در بر نگین میباشد وتواند که با بمعنی الی ومتعلق آن اعنی لفظ عاشق محذوف بود - وحاصل معنی آنکہ نگین سعادت بر نام تو عاشق شد وآنرا در دل خود جاے داد +

	وگر پیل وگرگست شگفتے مدار		بگفت ار پلنگم زبونست ومار	

قول او ار پلنگم زبونست ومار شرط ولفظ مار معطوف بر پلنگ وقول او وگر پیل وگرگ است معطوف بر جملۂ اولے وشگفتی مدار بحذف صلہ جزاے شرط وتمام جملہ شرطیہ مقولہ بگفت - ومیم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ زبونست که از وے قطع شدہ بالفظ پلنگ ملحق گشتہ - ورابطہ که در مصرع دوم بمعنی باشد استعمال یافتہ عندالتقطیع باسقاط تا است چرا که ساکن آخر است - وحاصل معنی بیت آنکہ اگر پلنگ ومار رام منست واگر پیل وگرگ رام من باشد از ینہا عجب مدار وتواند که جزاے شرط اول اعنی عجب مدار محذوف - وقول او وگر پیل وگرگست شرط مصدر بواو اضرابیہ وشگفتی مدار جزا - ولفظ ہم پیش از وے محذوف باشد وبریں تقدیر این معنی خواہد بود که اگر پلنگ ومار رام منست عجب مدار بلکہ اگر پیل وگرگ رام من باشد ہم عجب مدار

وصیّت کردن نوشیرواں ہرمزرا

	بہرمز چنیں گفت نوشیرواں		شنیدم که در وقت نزع رواں	
	نہ در بند آسایش خویش باش		که خاطر نگہدار درویش باش	

قولِ او خاطر نگہدار تا آخر مدخولِ کاف - وایں کاف بیان چنیں گفت است

نیاساید اندر دیارِ تو کس — چو آسایشِ خویش خواہی وبس
نیاید بنزدیکِ دانا پسند — شباں خفتہ وگرگ در گوسپند

مصرع دوم از بیتِ اول شرط وجزاے ایں محذوف - وبیتِ دوم گویا تمثیل بیتِ اول است یعنی نزد دانا ایں امر پسندیدہ نمے تواند شد کہ شباں از رمہ غافل وخفتہ باشد وگرگ در رمہ افتادہ باشد - ودر بعض نسخ جوئی وبس بصیغۂ خطاب از مادۂ جستن بالضم ومفاد ہر دو یکیست

برو پاسِ درویشِ محتاج دار — کہ شاہ از رعیّت بود تاج دار

ایں بیت ذو قافیتین - ودر محتاج وتاج تجنیس زائد ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست +

رعیت چو بیخست سلطاں درخت — درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دلِ خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخِ خویش

قولِ او رعیت چو بیخ است در بعض نسخ چو بیخ اند - وقولِ او اگر میکنی میکنی بیخِ خویش - مفعول فعل میکنی محذوف از جہتِ قیامِ قرینہ اے واگر ریش میکنی - ودر بعض دیگر کہ گر میکنی مصدر بکاف ودریں صورت ایں مصرع علت مضمون مصرع اول ومیکنی بمعنی خواہی کردہ شد

اگر جادۂ بایدت مستقیم + — رہِ پارسایاں امیدست وبیم

مصرع اول شرط ومصرع دوم علت جزاے آں کہ قائم مقام جزا آوردہ چنانچہ دریں بیت - ناسزاے را چو بینی بختیار + عاقلاں تسلیم کردند اختیار + حاصل معنیِ بیت آنکہ اگر راہِ راست میخواہی تا بآسانی از آں عبور کنی پس امید وبیم اختیار کن کہ راہِ نیکوکاراں ہمین است اے امیدوار بودن از نیکی وبیم داشتن از بدی وتواند کہ مراد از پارسایاں مومنان ومراد از امید وبیم ایمان بود کہ الایمان بین الخوف والرجاء

طبیعت شود مرد را بخردی — بامیدِ نیکی وبیمِ بدی +
کہ بخشایش آرد بر امیدوار — بر امیدِ بخشایشِ کردگار
گزندِ کسانش نیاید پسند — کہ ترسد کہ در ملکش آید گزند
گریں ہر دو در پادشہ یافتے — در اقلیم ملکش پنہ یافتے
اگر در سرشتِ تو ایں خوی نیست — دراں کشور آسودگی بوی نیست
اگر پاے بندی رضا پیش گیر — وگر یک سواری رہِ خویش گیر

ایں ابیات باہم دست وگریبان است - ومرد عبارت از مطلق انسان - وشود از افعالِ ناقصہ - وبخردی بالکسر کہ بمعنی آگاہی وہوشیاری است اسم آں وطبیعت خبر تقدیم بر آں وبامیدِ نیکی متعلق بشود وبیم بدی معطوف برانست - ونیکی وہر دو بیت مابعد تفصیل امید دنیکی وبیمِ بدی - وبیتِ دوم از ایں

معطوف بر بیت اول بحذفِ واو عطف ست وحاصل معنی این ابیات آنکه بخردی میشود طبیعت
انسان را بامید نیکی و بیم بدی - و تواند که بخردی مبتدا و طبیعت شود خبر مقدم بر مبتدا بود یعنی اگر آدمی
امیدِ نیکی و بیم بدی داشته باشد رفته رفته آگاهی طبیعتِ او ای ملکه وجوهرِ ذاتی او میگردد وآن این ست
که بخشایش آرد تا قولِ او آبادگزند - وقولِ او گر این هردو اشاره بمضمون هر دو بیت سابق - و اقلیم ملک
باضافت عبارت از ممالک قلمرو - ودر بعض نسخ اقلیم و ملک بواو عطف و این واضح است - و بنه مخفف بناه
و این خوسے اشاره باغنیا، و هر دو امر مذکور دیک سواره مخففِ یکه سوار - وحاصل معنی این بیت آنکه هرگاه
حال آن کشور چنین باشد که توقع آسودگی در آن نتوان داشت ناچار ست که یکے ازین دو کار اختیار کن
اگر تعلق داری پس رضا بیش گیر و تن بقضا در ده و اگر آزادهٔ پس راهِ خویش گیر و دیده و دانسته
در مهلکه میفت - و در بعضے نسخ بجاے بنه لفظِ امان و این غلط نساخ است چراکه درین صورت قافیه
برهم میشود - و همچنین سرشتِ تو باضافت بصیغهٔ خطاب نیز غلط نساخ چراکه محل آوردن ضمیر غائب ست
تا راجع بطرف پادشه باشد و بجاے بوسے لفظ روسے نیز آمده و درین صورت این معنی بود که وجهے نه دارد -
و در بعضے بیت دوم و سوم درمیان بیت چهارم و پنجم واقع شده پس هر دو بیتِ مذکور بیان قول او این هر دو
باشد - و بعضے از محققین میفرمایند ظاهر آنست که بیت گر این هر دو تا آخر الحاقیست چراکه اقلیم ملک باضافت
درست نیست - ولفظِ بناه را مخفف درجائے ندیده ام زیراچه اسما را تخفیف کرده استعمال کنند مثل گاه وگه
و شاه و شه بخلاف مشتقات مثلاً از کاهیدن کهیدن دیده نشده انتهیٰ عجب تر آنکه دلیل او مبطل مدعاے
اوست چه مراد از مشتقات در قول او بخلاف مشتقات اگر مصادر است چنانچه قول او کاهیدن دلالت دارد بر آن
پس درین صورت ظاهر است که پناه مصدر نیست بلکه اسم ست مثل شاه وگاه پس در یکے حکم به تخفیف کردن
و در دیگر نه کردن محض تحکم باشد و اگر چیزیست که مشتق نباشد از مصدر پس درین صورت لازم آید که شاه داخل
مشتقات نه شود براے مشتق بودن آن از شاهیدن و حال آنکه خود از و نه شمرده فافهم و تامل

فراخی در آن مرز و کشور مخواه — که دل تنگ بینی رعیت ز شاه
ز مستکبران دلاور بترس — از آن کو نترسد ز داور بترس

بناے قافیهٔ این بیت بر دلاور و داور و بترس در هر دو مصرع بصیغهٔ امر ردیف و علتِ مضمون مصرع اول
محذوف و مصرع ثانی معطوف بر آن بتقدیر واوِ عطف و نترسد بنون نفی است وحاصل معنی بیت آنکه این
که گفتم که از مستکبرانِ دلاور یعنی از جماعت که استکبار ایشان بنا بر خبث ذاتی و بدنفسی ست بترس سببش آنست
که ایشان از خدا نمی ترسند و هر که چنین باشد از و باید ترسید و در بعضے نسخ در مصرع اول مترس بصیغهٔ نهی ست
و درین صورت هرچند که بیت ذو قافیتین میشود لیکن قافیهٔ نهی با امر و بعکس از عیوب ملقبه است که بعضے آن را
از اقسام ایطاے خفی شمرده اند و بر تقدیر تسلیم بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف - و در یعنی این بیت مسامحه است

یعنی از چنیں مردم که استکبار و تهوّر ایشاں بنا بر مصلحت است و فوائد و اغراض ازاں منظور باک نباید داشت اما کسیے که از خدا نترسد از و البته باید ترسید و پرحذر باید بود و مثلاً بادشاهاں کبار که اگر استکبار و گردن فرازی نکنند و با سائر الناس رفق و ملاطفت پیشه سازند هیبت را ببرد و بنیان سلطنت خلل پذیرد و اگر خود دلاوری را کار نفرمایند و بر قلب مخالف نه زنند عنقریب لشکریاں رو بفرار نهند و بیم گرفتار آمدن و کشته شدن باشد و اگر در هردو مصراع بصیغهٔ نفی بود دریں صورت نیز علت مضمون مصرع ثانی محذوف و مجموع معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی ایں خواهد بود که وز آنکس که از داور نمیترسد زنهار مترس و از کشته شدن وے باک مدار چرا که او بنسبت و موذی را پیش از ایذا کشتن رواست ۞

دگر کشور آباد بیند بخواب		که دارد دل اهلِ کشور خراب	
خرابی و بدنامی آید ز جور		رسد پیش بیں ایں سخن را بغور	
رعیّت نشاید به بیداد کشت		که مر سلطنت را پناهند و پشت	
مراعاتِ دهقاں کن از بهرِ خویش		که مزدورِ خوشدل کند کارِ بیش	
مروّت نباشد بدی با کسے		کز و نیکوئی دیده باشی بسے	

که بمعنی هر که مبتدا ے موصوف - و مابعد صفتِ آں - و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا - و دگر بدال بمعنی من بعد ظرف بیند بخواب و فاعل ایں فعل ضمیرے که راجع بطرف مبتدا است و بیند بمعنی خواهد دید - و حاصل معنی بیت آنکه هر که مردم آزار است و اعتنا ئے بهم وا بید ندارد یقین است که کشورش از دستِ ظلمِ وے ویران خواهد شد - و بعد از ویرانی آنرا در خواب آباد خواهد دید نه در بیداری - و در قول او رسد پیش بیں ایں سخن را بغور - کلمهٔ را برائے اضافت است اے بغور ایں سخن - و در بعض نسخ بزرگاں رسند ایں سخن را الخ

وصیتِ خسرو بشیرویه

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت		در آندم که چشمش ز دیدن نهفت	

گفت عبارت از وصیت کرد - و مصرع دوم ظرف ایں فعل و ابیاتِ لاحقه تا آخر داستاں مقوله گفت - و در قول او چشمش ز دیدن نهفت قلب است اے دیدن از چشمش پوشیده شد - و در بعض نسخ بخفت از بادهٔ خفتن - و دریں صورت نیز ترکیب محمول بر قلب - و کلمهٔ از بمعنی در - و دیدن عبارت از باصرۃ الرویۃ و بخفت کنایه از معطل شده باشد - و حاصل معنی آنکه در آندم که بینش از چشم او بیکار شد ایں وصیت نمود

برآں باش تا هرچه نیّت کنی		نظر در صلاحِ رعیّت کنی	

کلمهٔ تا بجائے کاف بیانیه - و هرچه نیت بقلب اضافت و هرچه وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه - و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول است - و حاصل معنی بیت آنکه برآں امر مستقل باش که نیت آں امر میکنی و اندیشه در صلاح رعیت میکرده باش - و اگر گفته شود که برآں باش جمله انشائیه است و مصرع دوم جمله خبر

عطف خبریه بر انشائیه

وعطف خبریه بر انشائیه درست نیست. گوئیم که مصرع دوم هرچند لفظاً خبریه است لیکن در معنی انشائیه است لهذا عطف این خبریه بر انشائیه درست شده چنانچه کسے گوید که تو خواهی رفت طرف فلاں و ارادهٔ امر برفتن کند و این ابلغ است از امر صریح گویا که سرعت کرده شده است آں گوینده طرف امتثال پس خبر سیاهد از رفتن مخاطب بطرفِ فلاں چنانچه علماء معانی در بحثِ فصل و وصل بداں تصریح نموده اند و تواند که مصرع دوم قائم مقام بیانِ آں تو هرچه نیت کنی ظرف فعل نظر کنی باشد و دریں صورت این معنی خواهد بود که برآں امر که نظر در صلاح رعیت کنی در هرچه نیت کنی مستقل باش

الا تا نپیچی سر از عدل و رای — که مردم ز دستت نپیچند پای
گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتی سمر
بسے بر نیاید که بنیادِ خود — بکند آنکه بنهاد بنیادِ بد

الا کلمهٔ تنبیه و کلمهٔ تا زنهاریه. و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول. و پائے پیچیدن کنایه از گریختن. و در بعض نسخ مپیچ اے پسر گردن از عدل و رای. و بجائے قول او بگیتی بعالم. و سمر بمعنی داستان و اینجا بمعنی آوازه و مشهور و این مجاز است

خرابی کند مردِ شمشیر زن — نه چنداں که دودِ دلِ بیوه زن

یعنی از مصرع دوم کلمهٔ استدراک و بعد از وے فعل محذوف است از جهتِ قیامِ قرینه. و دود معروف و کنایه از آهِ سوخته. دود دل شعله و حاصلِ معنی بیت آنکه خرابی میکند مردِ شمشیر زن لیکن چنداں خرابی که آهِ بیوه زن میکند. و بیوه زن ظاهراً تحریفِ پیر زن است بلکه در بعض نسخ همیں لفظ بعینه. و دریں صورت بیت ذوقافیتین بشود بنا بر مذهب جمهور و لیکن نزد کسے که اعتبار در ردیف تکرار لفظ را میدانند نه معنی را ردیفاً است لفظ زن و بریں قیاس لفظِ دار در محتاج دار و تاج دار که گزشت و در بعض دیگر طفل و زن بواو عطف این سقیم است

چراغے که بیوه زنے برفروخت — بسے دیده باشی که شهرے بسوخت

چراغ کنایه از آه یا نالهٔ آتشیں لفظ بیوه زن که در بیتِ سابق گزشت اغلب که صحیح همیں بواو است که در بیت ما نحن فیه نیز اعاده کرده و بسے از کرّات و مرّات. و شهر سوختن کنایه از ویران کردن آں را و سوختن و افروختن لازم و متعدی هر دو آمده و اینجا از قسم پسین. و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف چراغ است و فاعل فعل برفروخت بیوه زن و اگر لفظ بسوخت از قسم نخستین باشد پس بعد از وے صلهٔ آں محذوف خواهد بود چنانچه بعد از لفظ روید دریں بیت ٥ باراں که در لطافتِ طبعش خلاف نیست. در باغ لاله روید و در شوره بوم خس + اے در باغ لاله میروید از آں باراں و در شوره بوم خس میروید

ازاں بهره ورتر در آفاق کیست — که در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زیں جهاں غربتش — ترحم فرستند بر تربتش +

مصرع دوم از بیتِ اول بیان ازاں و بیتِ دوم معطوف بر قول او در ملک رانی تا آخر بتقدیر واوِ عطف و ترحم کہ بمعنی مہربان شدن ست اینجا بمعنی در دو رحمت خواستن از خدا استعمال یافته و ایں مجاز است

بد و نیک مردم چو مے بگذرند — ہماں بہ کہ نامش بہ نیکی برند

بد و نیک مردم مراد ازاں ہر واحد است ۔ وحاصل معنی بیت آنکہ چوں انجام کار ہر فردے از افراد انسان ازیں جہاں گذشتن است پس کسیکہ بعد از گذشتن وے نامش بہ نیکی برند و بخیر یاد کنند بہترین مردم او باشد

خدا ترس را بر رعیّت گمار — کہ معمارِ ملک است پرہیزگار

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و پرہیزگار مبتدا و معمارِ ملک است خبر مقدم بر آں و پرہیزگار وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ ۔ و مراد ہماں خدا ترس ۔ و تواند کہ علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم معطوف بر آں بتقدیر واوِ عطف ۔ کہ بمعنی ہر کہ مبتدائے موصوف و پرہیزگار صفتِ آں بود کہ از جہتِ تعقید لفظی بعد از قول او معمارِ ملک ست کہ خبر ایں مبتدا است واقع شدہ والا موضعش بعد از کاف بودہ وحاصل معنی بیت آنکہ خدا ترس را بر رعیت بفرست چرا کہ او پرہیزگار است و ہر کہ پرہیزگار ست او معمارِ ملک ست ۔ و در بعض نسخ ۔ معمارِ ملک است و پرہیزگار ۔ بواوِ عطف و دریں صورت ایں کاف تعلیلیہ و مدخولِ آں خبر مبتدائی محذوف یعنی خدا ترس باشد ؛

بد اندیش تست آنکہ خونخوارِ خلق — کہ نفع تو جوید در آزارِ خلق

آں کہ اسم اشارہ است مبتدا و ما بعدِ آں بیانِ آں و بعد از وے رابطہ محذوف ۔ و بد اندیش تست خبرِ مقدم بر مبتدا و مصرع دوم علت مضمون ایں خبر ۔ وحاصل معنی بیت آنکہ ہر کہ خونخوار خلق است او بد اندیش تست چرا کہ نفع تو میجوید در آزار رسانیدن بخلق و دریں صورت خلق اللہ از دستِ ظلم او متاذی شدہ ترا نفرین خواہند کرد ۔ و در بعض نسخ بد اندیش تست آں خونخوار خلق و در بعض دیگر بد اندیش ملک ست و خونخوارِ خلق ۔ در ہر دو صورت بتوسط واوِ عطف پس کہ بمعنی ہر کہ مبتدائے موصوف و ما بعدِ آں صفت و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا بود

ریاست بدستِ کسانے خطاست — کہ از دستِ شاں دستہا بر خداست

مراد از ریاست سر رشتۂ ریاست و ایں مجاز بالحذف است و مصرع دوم برائے بیانِ کسانے ۔ وحاصل معنی بیت آنکہ سر رشتۂ ریاست بدست کسانے دادن خطا ست کہ از دست بیدادِ شاں دستہائے مظلوماں بر خدا است اے داد و ستم رسیدگی و مظلومی خود از و میخواہند

نہد عاملِ سفلہ بر خلق رنج — کہ تدبیرِ ملک ست توفیرِ گنج

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و تدبیرِ ملکست خبر مقدم بر مبتدا و توفیر گنج مبتدا است ۔ وحاصل معنی بیت آنکہ عاملِ فرومایہ بر رعایا رنج روا میدارد و اے مال را از ایشاں بغصب و تعدی فراچنگ مے آرد برائے آنکہ توفیر گنج بایں طور را تدبیر ملک گمان میبرد و ایں خطائے فاحش است ۔ توفیر بسیار کردن

نکوکار پرور نہ بیند بدی — جو بد پروری خصم جانِ خودی

مصرع اول در معنی شرط است وجزاے آن محذوف۔ ونکوکار پرور از عالم غریب پرور ومصرع دوم جملہ شرطیہ معطوف برہاں جزاے محذوف۔ وحاصل معنی بیت آنکہ ہرگاہ حال چنین است کہ ہرکہ نکوکار پرور است بدی پیش وے نے آید و مکروہے بدونے رسد پس توہم این قسم مردم را پرورده باش تا از شر بدان وسکارہ زمان محفوظ ومصئون باشی واگر چنین نکنی وبرخلاف بعمل آری درین صورت دیده و دانستہ کمر برہلاکِ خود بستہ باشی والبتہ از و متضرر ومتاذی خواہی شد۔ ودر بعض نسخ نہ بینی بصیغۂ خطاب ونظر بسباق وسیاق ہمیں بہتر است ودرین صورت لفظِ پرور امر وبعد از وے کافِ تعلیلیہ وصلہ نہ بینی ہر دو محذوف باشد۔ حاصل معنی آنکہ مردم نکوکار را پرورش کن کہ از وے بدی بتو نخواہد رسید۔ وبعضے از محققین این نسخہ را سقیم گمان بردہ اند وگفتہ حذف کاف یا تا درین قسم موقع بنظر نیامده مَن ادّعیٰ فعلیہ السند انتہیٰ ظاہر آنجناب کلام شیخ را کہ مستند است سند نمیدانند

مکافاتِ دشمن بمالش مکن — کہ بیخش برآورده باید زبن

مکافاتِ دشمن باضافتِ مصدر الی المفعول در اصل مکافات عداوت دشمن بوده کہ از جہت تخفیف لفظ عداوت را از میان برانداختہ بر مضاف الیہ آن اکتفا کرده اند وحاصل معنی بیت آنست کہ مکافات عداوت دشمن بگرفتن مال وی یا بمالش کہ عبارت از ضرب وسزا است مکن چرا کہ او واجب الاستیصال است پس استیصالِ او کن یا آنکہ مکافاتِ آن بایں چیزہا مکن بلکہ استیصالِ او کن پس بر تقدیر اول مصرع دوم علتِ معلول محذوف وبر تقدیر ثانی اضرابیہ بود ودر بعض نسخ مکافات ظالم۔ ودر بعض دیگر مکافاتِ موذی۔ ودر بعض شروح مکافات مردے بیاے تنکیر ودرین صورت مصرع دوم بیانِ آن باشد یعنی مردے کہ لائقِ استیصال کردنست بہر عنوان کہ ممکن باشد

مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست — کہ از فربہی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید ہم اول برید — نہ چون گوسفندانِ مردم درید

صَبر بالفتح شکیبائی کردن وشکیبائی ودر بند کردن کسے را وچیزے خوردنی ندادن تا بمیرد یا سوگند بخورد ومصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول وکلمۂ از سببیہ است۔ وحاصل معنی بیت اول آنکہ عاملِ ظلم دوست کہ بسبب فربہ شدن از خوردن لقمہاے حرام مستوجب آن شده کہ پوست از تنش برکنند تا موجب عبرت حرام خواران دیگر گردد حبس کردن وبند فرمودن بروے روا مدار چرا کہ او خائن ست بطمع مال کہ تصرف در آن کرده است سوگند دروغ خواہد خورد وبلطائف الحیل خویشتن را از ان مہلکہ بدر خواہد برد ودرین صورت زیان کلی در عین المال راه خواہد یافت واحتمال دارد کہ مصرع دوم اضرابیہ بود یعنی حبس مکن بلکہ سلخ وے کن۔ وشارح ہانسوی نوشتہ کہ مصرع ثانی بیان وجہ صبر کردنست یعنی این

وجه رانظر کرده که این عامل ظالم بعد ازانکه فربه خواهد شد و مال بسیار از رعیت بظلم و تعدی بدست خواهد آورد او را تاراج خواهم کرد و مال ازو خواهم گرفت صبر مکن هرچه زودتر او را عزل کن و بیت ثانی بجاے علت این مدعاست انتهی و برین تقدیر صبر بمعنی شکیب کردن باشد۔ و بعضے از محققین میفرمایند اقوی آنست که از معنی در و کاف بیانِ عامل ظلم دوست و صبر بر عامل نمودن کنایه از نگاه داشتن بود و حاصل معنی آنکه صبر بر عاملِ ظلم دوست که در قوت گرفتن پوست او باید کند روا نیست پس او را پیش از ظلم او که هنوز قوت نگرفته و مستوجب پوست کندن نگردیده دور کن یعنی کسے را که ذاتی ظلم دوست است و تو بسبب عدل او را از جهت ارتکاب ظلم او آخر پوست او خواهی کشید عامل مگذار و پیش از ارتکاب ظلم معزول کن چنانکه گرگ که سر او را اول باید برید نه بعد از خوردن گوسفند مردم انتهی۔ و تواند که صبر تحریف بود و صحیح جبر بجیم تازی که بمعنی شکسته را وا دربستن و نیکو کردن حال کسے را نیز آمده و چون این هر دو معنی قریب بمعنی رحم کردن است بلکه در بعض نسخ لفظِ رحم بعینه واقع شده دور نیست که بمعنی رحم استعمال کرده باشند و در بعض مصرع دوم مصدّر بلفظ چو است و درین صورت تمام مصرع شرط و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف عامل از قبیل اضمار قبل الذکر و جزاے این شرط محذوف بود۔ و حاصل معنی بیت آنکه هرگاه بسبب فربه شدن از لقمهاے حرام مستوجب سلخ شده است پس برچنین عامل جبراے ترحم مکن و زنده مگذار زیراکه او موذیست و قتلِ موذی پیش از ایذا شارع تجویز کرده و بیت دوم مؤید همین اراده است بطریق تمثیل و مخفی نماند که لفظ هم یا براے افادهٔ معنی اشتراک بین الامرین آید یا براے افادهٔ معنی حصر یا زائده و این مخصوص باتصال لفظ نیز است چنانچه در موضع خود معلوم شود و درینجا بهیچ یکے ازین معانی مناسب نیست پس غلط نساخ باشد و صحیح از اول بمعنی در اول و این محاوره مقرر است۔ و مؤید این تقریر است که در نسخ معتبره واقع شده سرِ گرگ اول ببایدت برید۔ اے پیش ازانکه گوسفند آنرا بدرد و اگرنه فائده معتدبه برآن مترتب نخواهد شد

حکایت

چه خوش گفت بازارگانے اسیر
چو گردش گرفتند دزدان به تیر

بازارگانے بیاے تنکیر و مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف و ابیاتِ مابعد مقوله گفت و حاصل معنی مصرع دوم آنکه در آنوقت که گرد گرفتند آن بازارگان را به تیر و تیرباران کردند

چو مردانگی آید از رهزنان
چه مردان لشکر چه خیلِ زنان

کلمهٔ چه در صورتِ تکرار افادهٔ معنی مساوات کند پس حاصل معنی بیت این باشد که هرگاه از رهزنان کار مردان بیاید و لشکریان مقاومت با ایشان نتوانند کرد پس مردانِ لشکر و خیل زنان حکم مساوات خواهند داشت در عدم تدارک ازایشان و بینهما فرق نخواهد بود

شهنشه که بازارگان را بخست
درِ خیر بر شهر و لشکر ببست

کے آنجا دگر ہوشمنداں روند — چو آوازهٔ رسمِ بد بشنوند

مصرع اول از بیت دوم استفہام انکاری است کہ بصورتِ انشاست و در معنی خبر - و تواند کہ مصرع دوم شرط و جزاے آں محذوف و ایں جملہ شرطیہ علت مضمون مصرع دوم از بیتِ اول باشد - و حاصل معنی بیت آنکہ چون آوازهٔ رسمِ بد بادشاہے را بشنوند کہ بازارگانرا میر نجاند بعد ازاں ممکن نیست کہ ہوشمنداں قصدِ دیارِ آں بادشاہ کنند و میتواں گفت کہ ہوشمنداں وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ است و بریں تقدیر مراد ازاں ہماں بازارگاں باشد - و در بعض نسخ - کہ انجا دگر عاقلاں کم روند - و دریں صورت ایں کاف تعلیلیہ و مدخولِ آں دال بر جزا خواہد بود ؛

نکو بایدت نامِ نیکو قبول — نکودار بازارگان و رسول
بزرگاں مسافر بجاں پرورند — کہ نامِ نکوئی بعالم برند

نیکو عبارت از فعل جمیل - و قبول در اصل مصدر است بمعنی پذیرفتن و بمجاز بمعنی پذیرفتہ شدہ مستعمل - و فارسیان مصدرِ عربی را چون خواہند کہ در معنی امر استعمال نمایند بعد از وے لفظِ کن تقدیر میکنند چنانچہ ہمیں لفظ در بیت مانحن فیہ و لفظِ حذر در قولِ او ز آہِ دلِ دردمندش حذر - و بہر تقدیر مصرع دوم تفسیر لفظِ نیکوست - و حاصل معنی بیت آنکہ تو کہ نامِ نیک را طلبگاری پس نیکو اختیار کن - و در بعضے نسخ نیکی قبول و دریں صورت قبول بہماں معنی اول و مصرع دوم تفسیر لفظِ نیکی باشد و در صحیح اگر بایدت نامِ نیک و قبول - و دریں صورت ایں مصرع شرط و نیک و قبول بتوسط واو عطف و مصرع دوم جزاے ایں شرط و مضاف الیہ قبول محذوف بود یعنی اگر نامِ نیک و قبول و بہا میخواہی پس عزیز و محترم دار بازارگان و رسول را و دلِ ایشاں را بدست آر

تبہ گردد آں مملکت عنقریب — کزو خاطر آزردہ بیند غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست — کہ سیاح جلابِ نامِ نکوست

مصرع دوم بیانِ آں مملکت و کلمۂ از بمعنی در - و خاطر بحذفِ مضاف الیہ مفعولِ اول فعل بیند است - و حاصل معنی بیت آنکہ خراب شود عنقریب اے در ایامِ معدودِ آں مملکت کہ درو خاطرِ خود را آزردہ بیند غریب - و در نسخ معتبرہ خاطر آزردہ گردد و دریں صورت کلمۂ از بمعنی من و خاطر آزردہ مرکب بمعنی دل آزردہ - و گرد بمعنی برگردد باشد چنانچہ دریں بیت سے نظر کردن بخوباں دینِ سعدیست - معاذ اللہ کسے از دیں بگردد - و بعضے از محققین میفرمایند کہ درینجا گردد بمعنی برگردد گفتن بیجاست بلکہ بمعنی شود و نسبت بمملکت مجاز است - انتہی - بر متامل پوشیدہ نیست کہ ہیچ یکے ازیں دو توجیہ کہ ما کردہ ایم نسبت بمملکت مجازاً لازم نیاید

نکودار ضیف و مسافر عزیز — وز آسیبِ شاں بر حذر باش نیز
ز بیگانہ پرہیز کردن نکوست — کہ دشمن تواں بود در روے دوست

بر حذر بہاے تازی اندیشہ ناک و بضمِ کاف فارسی چنانچہ شہرت دارد محض غلط و قولِ او نکو بایدت تا قول او در

ہرششش بیت باہم دست وگریبانست - ودر نسخ معتبرہ درزیِّ دوست اے درلباسِ دوست وعلی التقادیر دریں جا معنی ہیئت وصورت وعلتِ مضمون مصرع دوم از بیتِ اول محذوف - وبیتِ دوم معطوف بر آں بتقدیر واو عطف است - وحاصل معنی آنکہ ایں کہ گفتم کہ از آسیب شاں پر حذر باش نیز بنا بر آنست کہ ایشاں بیگانہ اند واز بیگانہ احتراز کردن نیکو زیرا کہ ممکن است کہ دشمن درصورتِ دوست بود وہرگاہ حال چنیں باشد شاید کہ ایں بیگانہ درحقیقت دشمن بود ودرصورتِ دوست باتو برخورد وتو غافل باشی وباتو معاملتے کند کہ تدارکِ آں نتوانی کرد

قدیمانِ خود را بیفزاے قدر — کہ ہرگز نیاید ز پروردہ غدر
چو خدمت گزار بیت گردد کہن — حقِ سالیانش فرامش مکن
گر اورا ہرم دستِ خدمت بہ بست — ترا بر کرم ہمچناں دست ہست

مصرع اول از بیتِ سوم شرط وجزاے آں محذوف - ومصرع ثانی علتِ آں جزا ولفظ اورا درمعنی مضاف الیہ دستِ خدمت است کہ از وے قطع شدہ بعد از حرفِ شرط درآمدہ وضمیر اوراجع بطرف خدمتگزار - ودربعض نسخ اگر بپیریش دست تا آخر وایں واضح تر است - وبہر تقدیر حاصل معنی بیت آنکہ اگر پیری دستِ خدمتِ اورا بستہ است از وکارے برنمے آید پس اورا آزاد کن وتکلیفِ خدمت بروے مپسند چراکہ ترا بر کرم ہمچناں قدرت وتصرف ہست کہ درجوانیِ او بر وکرم میکردی واز قسم صلہ وجائزہ بودہ ودریں وقت از قسم فتوت و جوانمردی خواہد بود +

گفتار در نوازش خدمتگاران قدیم

شنیدم کہ شاپور دم درکشید — چو خسرو برسمش قلم درکشید

مصرع دوم شرط وجزاے آں محذوف - ودم درکشید یعنی خاموش ماند وقلم درکشید یعنی منسوخ کرد

چو حالش شد از بینوائی تباہ — نبشت ایں حکایت بنزدیکِ شاہ
کہ لمے شاہِ آفاق گستر بعدل — اگر من نمانم تو مانی بفضل

بیتِ اول جملہ شرطیہ ونزدیک بمعنی الے وایں مجاز است - وبیتِ دوم بیان ایں حکایت واے حرفِ ندا وشاہ منادے موصوف - وآفاق گستر بعدل صفت ومعنی آں پہن کنندہ عالم بعدل - وترکیب آفاق گستر از عالم غریب پرور ومسکیں نواز - وقولِ او اگر من نمانم شرط وجزاے ایں شرط محذوف وتو مانی بفضل بتقدیر کلمہ استدراک معطوف بر آں ومضاف الیہ فضل اعنی لفظِ الٰہی نیز محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ اے شاہ تو کہ پہن کنندہ اطراف عالمی باستغاثت عدل اگر من ازیں جہاں رفتم از آں باک نیست چراکہ بودن ونبودن من مساوی ست لیکن تو البتہ باقی بفضل الٰہی چراکہ بودن تو ضروریست براے آسایش وآبادی عالم - وشارح ہانسوی مصرع اول را چنیں صحیح پنداشتہ کہ اے سایہ آفاق گستر بعدل - ودرشرح آں

نوشته که آفاق در معنی مضاف الیه گستر است یعنی اے سایه گسترنده جهان بعدل یا یعنی که عدل تو جهان را شامل است
و بعضے از محققین میفرمایند که این نسخه تعقید دارد و آفاق گستر لفظِ نامسموع است من ادّعیٰ فعلیه السند ـ مولف
گوید علی التقدیرین قافیه عدل با فضل معیوب بوده از جهت اختلاف حرف قید لیکن مخرج تدارکِ آں نموده

غریبے که پُر فتنه باشد سرش	میازار و بیروں کن از کشورش
تو گر خشم بروے نگیری رواست	که خوے بدش دشمنے در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد بوم	بصنعاش مفرست و سقلاب روم
هما نجا امانش مده تا بچاشت	نشاید بلا بر سرِ کس گماشت
که گویند برگشته باد آں زمیں	کزو مردم آیند بیروں چنیں

و در بعض نسخ بیتِ دوم چنیں ـ تو گر خشم بروے نرانی رواست ـ که خود خوے بدو دشمنش در قفاست ؛ و بهر تقدیر
ایں هر پنج بیت باهم دست و گریبان و غریب درینجا بمعنی مطلق مسافر خواه از فارس باشد و خواه از غیرِ فارس
و مصرع دوم جزاے شرط محذوف اعنی اگر از کشورِ تو نیست و ایں واو اضرابیه و بیتِ دوم علتِ مضمون
مصرع مذکور و بیت سوم معطوف بر معطوف علیه محذوف اعنی از کشورِ تو نیست چنانکه گزشت و هما نجا اشاره
بزاد و بوم و مفرست و مده هر دو بصیغهٔ نهی و علت مضمون مصرع اول از بیت پنجم محذوف و کاف در صدر
مصرع دوم براے بیان آں زمیں و مدخول ایں کاف بقایاے علتِ مذکور است ـ و حاصل معنی ایں ابیات
آنکه غریبے که چنیں و چنیں اگر از کشورِ تو نیست پس میازار او را بلکه بیروں کن از کشور او را برفق و ملاطفت زیراکه اگر
خشم بروے نگیری و برفق و ملاطفت اخراج آں کنی رواست چراکه خوے بد دارد و همان خوے او دشمن در قفاے
اوست و خشم گرفتن تو برو محض فضول و اگر گفته شود که معنی مصرع دوم از بیت اول بے ارتکاب تحلے صورت
نمیکرد چه اخراج از کشور نیز نوعے از ایذا است ـ گوئیم عام وقتیکه مقابل کرده شود بخاص اراده کرده میشود از آں
عام سواے خاص ـ پس بنا براں قاعده مراد از آزار منهی عنه غیرِ آزار اخراج باشد چوں ضرب و قتل و امثال
و مانندِ آں ـ و قید برفق و ملاطفت براے آں کردیم که اخراج دو صورت دارد یکے بخشم و غضب و دیگر برفق
و ملاطفت ـ اول که متعارف است در بیتِ مابعد ازاں منع میکند پس احتمالِ دیگر نماند مگر ثانی ـ و معنی قول او
واگر فارسی باشد تا آخر آنست که واگر زاد و بوم آں غریب پارس باشد او را در آنجا تا بچاشت مهلت مده بلکه
در حال کارش تمام کن و مسافر راهِ عدم گرداں چراکه او بلا است و بلا بر سر کسے گماشتن شایاں نباشد که مبادا
اگر در شهرِ دیگرے برود و ساکنان آں شهر را آسیبے ازو برسد در آنحال ایشاں باهم بگویند که برگشته باد تا آخر
و در بعض نسخ نشاید بلا بر دگر کس گماشت ـ و دریں صورت بر بمعنی الے باشد ـ و شارح هانسوی نوشته که
در بعض نسخ بده بصیغهٔ امر دیده شده و دریں صورت چاشت عبارت از مدت حیات باشد چه بعد از چاشت
زوال است یعنی تا که زنده است همیں جا در ولایت خودش جاے ده و هر آنچه مناسب حال او خدمت از بند و بند

بادے سلوک کن و از کشورِ خود رفتنش مده انتہی۔ مخفی نماند که از قول او که اے شاه تا قول او مرا نم ز پیش مقوله شاپور بطریقِ عرض مدعاے او بوده۔ و از قولِ او تا غریبے که تا آخر داستان بر سبیل وعظ و نصیحت و مراد از پارس ملک ہمیں خسرو است۔ و تواند که مقوله شیخ باشد پس مخاطب اگر مطلق بادشاه است دریں صورت نیز مراد از پارس ملکِ آں بادشاه خواہد بود و اگر ممدوح است پس پارس محمول بر حقیقت است۔ و بعضے از محققین میفرمایند که ایں ابیات بالا از حکایت شنیدم که شاپور تا آخر تا ابیاتِ سابقه که در نکو داشتن ضیف و مسافر است مرتبط گردد و در صورتیکه از آنجا نباشد نامربوط میشود چراکه وجه خصوصیت بیانِ احوال مسافر ہیچ نیست احوال متوطن نیز بعبارتِ مذکور کرد معہذا از اد بوم پارسی چه قسم درست بود بلکه زاد بوم پارس بدون تحتانی مے باید با اینہمه مقابله غریبے که در بیتِ اول است و مراد از آں مطلق است که فارسی و غیر آں باش۔ یا دیگر کسے که پارسی زاد بوم بود چه طور صحیح بود پس ارجاع ضمیر بسوے آں نیز صحیح نبود فتامل و لا تغلط و بگمانِ فقیر ایں ابیات الحاقیست خصوصاً بیتِ اخیر زیراکه عبارتِ آں سقیم و در غیر محل مرقوم است چنانکه بر متامل پوشیده نیست انتہی کلامه۔ قولِ او ایں ابیات تا قول او مرتبط گردد ایں تقدیریست که ادعاے ربط میان جمیع ابیات کرده شود و ایں ظاہر البطلانست زیراکه در حکایتِ سابق قولِ او قدیمانِ خود را تا آخرِ حکایت با سباق خود ہیچ ربطے نیست و در قول او در صورتیکه از آنجا نباشد نامربوط میشود محل تامل۔ زیراکه در حکایت شاپور که بشاه نوشته بادشاه را بعنوان آفاق گستر بعدل تعبیر کرده و بعد از آں طریق عدل بیان میکند که چنیں و چنیں باید۔ و قولِ او احوال متوطن نیز مے بایست مذکور کرد ایں نیز محل نظر زیراکه رسمِ فصحا است که گاہے احوال یکے بیان کنند و مقابل آں را بقیاس آں میگذارند چنانچه در قولِ او قدیمانِ خود را تا آخر و الا باینے که احوال جدیداں نیز مذکور میگردد و ہمچنیں در ابیاتِ دیگر مثلاً غریب آشنا باش و نکو دار ضیف و امثالِ آں۔ و قول او معہذا زاد بوم فارسی چه قسم درست بود بلکه زاد بوم فارس بدون یاے تحتانی مے باید و منشا ایں غفلت است از تحقیقاتے که خود در موہبت عظمے در جواب اعتراض ابو البرکات منیر بر یاے نقصانے و سلامتے و غیر آں نوشته۔ و قولِ او مراد از آں مطلق است تا آخر مبنا ایں عدم وقوف است بر قاعده که عام وقتیکه مقابل کرده شود بخاص تا آخر چنانکه گذشت ❊

عمل گر دہی مردِ منعم شناس
که مفلس ندارد ز سلطاں ہراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش
ازو بر نیاید دگر جز خروش

مصرعِ دوم از بیت اول براے بیانِ علت مضمون مصرعِ اول و بیت دوم معطوف بر مدخول کاف بتقدیر لفظ و نیز و لفظ مفلس درینجا وضع مظہر موضع مضمر۔ و گردن بدوش فرو بردن کنایه از متامل و سرنگوں ماندن۔ و دگر بمعنی من بعد۔ و در بعض نسخ مگر که حرف استثنا است و ایں غلط نساخ است۔ و حاصل معنی ایں ابیات آنکه ہر کرا خدمت میفرمائی نخست احوالِ او را از خارج معلوم کن پس اگر منعم است با امانت و دیانت سرانجام خواہد داد۔ و احیاناً اگر سرقه و خیانتے ازو واقع شود تدارکِ آں توانی کرد و اگر مفلس است پس او

از سلطان بنے ہراسد انما عدا کے خواہد ہراسید و نیز چوں از حساب خواہند و در آں وقت متامل دیر نگوں بماند من بعد از وجز خروش نخواہد برآمد ؞

چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظرے برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش

دو دست از امانت بداشتن کنایہ از ترکِ امانت کردن بتمامہ و مرجع ضمیر او در مصرع دوم از بیت اول مشرف و در مصرع اول از بیتِ دوم ناظر و شین ضمیر متصل منصوب در ہر دو مصرع راجع بطرف مشرف و ناظر عبارت از کسے کہ در عرفِ ایں دیار داروغہ خوانند و کنایہ از جاسوس و دیدبان و امثال آں نیز بود و با چیزے در ساختن کنایہ از سازش و موافقت نمودن با وے ۔ و عمل برکردن کنایہ از عزل دادن ؞

امیں باید از داور اندیشہ ناک — نہ از رفعِ دیوان و زجر و ہلاک

رفعِ دیوان باضافتِ مصدر الے الفاعل ۔ و قول او زجر و ہلاک بحذف مضاف الیہ معطوف بر قول او نہ از رفعِ دیوان بتقدیرِ عبارت و نہ از از جہتِ قیامِ قرینہ ۔ و حاصل معنی بیت آنکہ امیں باید کہ اندیشہ ناک باشد از داور و نہ از عزل دادنِ دیوان و نہ از زجر و ہلاک کردنِ وے او را ؞

دگر بار جاہش میفزای و قدر — کہ بر خلق کوشد بایذا و غدر

کہ بمعنی ہر کہ مبتدا موصوف و ما بعد صفتِ آں و شین ضمیر متصل منصوب از قبیل اضمار قبل الذکر ۔ و جاہش میفزای و قدر خبرِ مقدم بر مبتدا و دگر بار ظرفِ آں ۔ و ایذا دو احتمال دارد اگر از بابِ افعال از مادۂ اذیٰ است پس بمعنی آزار دادن باشد ۔ و اگر اندا بنون و دال از مادۂ اندودن بمعنی تمویہ است پس کنایہ از نفاق و دو رُوئی بود ۔ و غدر بفتح غین معجمہ بیوفائی کردن ۔ غُدر بالضم دغاد بیوفا ۔ و حاصل معنی بیت آنکہ ہر کہ بر خلق کوشش داشتہ باشد بایذا و غدر بارِ دیگر بہ جاہِ او میفزاے بلے عمل بفرماے کہ دریں نوبت بیشتر از بیشتر مرتکب ہماں ناشایستہ خواہد شد و وبال آں عائد بتو خواہد گردید و اغلب کہ ایں بیت الحاقیست و در نسخ متداولہ مکتوب نیست ؞

بیفشاں و بشمار و فارغ نشیں — کہ از صد یکے را بہ بینی امیں

بیفشاں و بشمار و بہ بینی ہر سہ بصیغۂ اثبات ۔ و صد عبارت از مطلق عدد کثیر ۔ و حاصل معنی بیت آنکہ مردم بسیار فراہم آر و انتخاب بکن کہ از آں میاں یک کس را امین خواہی یافت آنگاہ عمل بفرماے و باعتمادِ وے از مہمات مالی و ملکی آسودہ بنشیں و اگر فارغ نشیں مصدر بواوِ عطف ۔ و بہ بینی بصیغۂ اثبت نباشد پس فارغ نشیں منادی بحذفِ حرفِ ندا خواہد بود و دریں اشارت است بآنکہ مردم امین بجست و جوے بسیار بہم میرسد پس اگر استغناء کار فرمائی بدست نتوانی آوردن ۔ و در بعض نسخ چو از صد و دریں صورت ایں مصرع شرط و معطوف مدخول چو و جزاے ایں شرط ہر دو محذوف بود ۔ و حاصل معنی آنکہ ہرگاہ از صد کس یکے امین بہم میرسد و تو میخواہی کہ بکسے عمل بفرمائی پس نخست جمعی کثیر را بہم برساں و ہماں طور کہ گفتم بعمل آر ۔ و بر متامل پوشیدہ نیست ؞

ب

طریق اعنی خواہ منفی وخواہ مثبت معنی مصرعِ اول چپاں نمیشود خصوصاً لفظ بیفشان بمعنی مشہور کہ درینجا ہیچ ربطے ندارد مگر آنچہ افشاندن بمعنی برتافتن درہم ودینار بزورِ ناخن زانگشت بود برائے استعلام سرہ از ناسرہ بطریقے کہ معہود صرافانست چنانچہ دریں بیت حکیم خاقانی ؎ زرے کہ بود خلاص کانی - آواز دہد چو برفشانی - ودریں تقدیر مردم استعارہ مکنیہ واثبات افشاندن بایشاں کہ از لوازم درہم ودینار است استعارہ ترشیحیہ بود ؛

دو ہمجنس دیرینہ و ہم قلم — نباید فرستاد یک جا بہم
چہ دانی کہ ہمدست گردند و یار — یکے دزد باشد یکے پردہ دار
چو دزداں زہم باک دارند و بیم — رود درمیاں کاروانے سلیم
یکے را کہ معزول کردی زجاہ — چو چندے برآید بخشش گناہ

ہر چہار بیت باہم دست وگریبان - ودر بعض نسخ یک قلم ایں تحریف است - وقول او چو چندے برآید اے چوں ایام معدودے منقضی شود ؛

برآوردنِ کارِ امیدوار — بہ از قید بندی شکستن ہزار

ایں بیت علتِ مضمون بیت اول است - وقید درینجا بمعنی سلسلہ وزنجیر ومضاف بطرف بندی بیائے نسبت وشکستن درمعنی مضاف قید بندی ومجموع تمیز از ہزار است - ودر بعض شروح کار امیدوار وشارح ہانسوی گوید کہ اگر مراد از شکستن قید بندی خلاص کردن زندانی ہم باشد چنانچہ متبادر است تفضیل شے علی نفسہ لازم مے آید چہ خلاص کردن زندانی ہم داخلِ برآوردنِ کار امیدوار است وایں بے ارتکاب تمحلے کہ شعرا دارند درست نمیشود واگر قید بندی بمعنی قید بندہ بودن در قید گیرند وجہے بہم نمیرسد واگر قید بندی بیائے تنکیر بمعنی قلعہ ملاحظہ نمایند بے تکلف درست میشود یعنی کار امیدوار برآوردن از ہزار قلعہ شکستن وفتح کردن آن بہتر است انتہیٰ کلامہ - وایں محل نظر است چہ ہرگاہ قاعدہ مقرر شدہ باشد کہ عام وقتیکہ مقابل کردہ شود بخاص ارادہ کردہ میشود از آں عام سوائے ایں خاص چنانکہ مکرر گزشت پس دریں صورت مراد از برآوردنِ کارِ امیدوار غیر از شکستن قید بندی خواہد بود چوں طعام دادن وجامہ پوشیدن وشفاعت کردن ومانندِ آں پس احتیاج نماند بقول او کہ بے ارتکاب تمحلی درست نمے شود واگر قید بندی بیائے تنکیر تا آخر برائے آوردن یائے تنکیر وجہے مے باید وآں ظاہر نیست ؛

نویسندہ را گر ستونِ عمل — بیفتد نبرد طنابِ امل

نویسندہ عبارت از عامل وستونِ عمل بعین وطنابِ امل بہمزہ باضافت مشبہ بہ بمشبہ - ومصرع اول تا قول او بیفتد شرط - نبرد طنابِ امل جزائے شرط - وحاصل معنی بیت آنکہ عامل اگر از عمل معزول شود باید کہ نومید نشود از منصوب شدن بعمل بارِ دگر - ودر بعض نسخ نویسندہ را گر ستونِ عمل بیفتد مبرش طنابِ امل - ودریں صورت این کاف برائے بیانِ نویسندہ - ورا برائے صلہ بیفتد ومبرش بصیغۂ نہی وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف نویسندہ بود ؛

بفرمان بران شهِ دادگر | پدر وار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک | گهے میکند آبش از دیده پاک

این هر دو بیت تعلیل مدعاے سابق و بیتِ دوم تفسیرِ مصرع دوم از بیتِ اول و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف فرمانبر - و فرمانبران عبارت از عاملان و متصدیان و ارکان سلطنت است - و حاصل معنی بیت آنکه خشم بادشاهِ دادگر بر فرمان بران مثل خشم پدر بر پسر است که رحمت و شفقت در عقب دارد +

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر | وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در بِه است | چو رگ زن که جراح و مرهم نه است
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش | چو حق بر تو باشد تو بر خلق باش

درین ابیات التفات است از غیبت بخطاب - و حاصل معنی بیتِ اول آنکه اگر نرمی کنی با خصم و پیام صلح دهی او واگر خشم گیری بر و از عهدهٔ وے بر نیائی در هر دو صورت دلیل ضعف و ناتوانی تست - شارح هانسوی گوید سیر شدن بمعنی نومید گشتن و امید بریدن از لطف - و حاصل معنی بیت آنکه اگر خشم گیری و با دشمن سختی پیشہ کنی او را توقع لطف و امیدِ احسان از تو نماند و مقصود جهانداری که مطیع و منقاد کردن خصم است فوت شود انتهٰی - و بعض از محققین میفرمایند که معنی که این شارح نوشته ازین بیت خیلے دور مے نماید و بر عاقل بسبب پوشیده نیست که درینجا لفظِ خصم غلط محض است چرا که ابیات ماسبق و مالحق دلالت صریح دارد که مطلب شیخ آنست که بر مطیعان و رعایا نه سختی محض باید کرد و نه نرمی مطلق بلکه هر دو بهم باید نمود چنانکه پدر بر پسر و رگ زن بر جریح پس صحیح بجاے خصم لفظ بر تو بود و عجب که شارحان از و غافل گزشته اند انتهیٰ - عجب تر آنکه نسبت غفلت بشارحان کرده و حال آنکه با هیچ نسخه بر نسخه مختار او مساعد نیست و معهذا فاعل فعل گردد دلیر نیز مذکور نیست فافهم و تامل +

چو یاد آید از عهدِ شاهانِ پیش | همین نقش برخوان پس از عهدِ خویش

مدعا ازین کلام ترغیب بعدل است - و حاصل معنی بیت آنکه هرگاه که یاد آید ترا که پادشاهان پیشین چنین عادل بوده اند پس همین پندار که تو هم اگر عادل باشی پس از گزشتن تو همین طور ترا نیز یاد خواهند کرد و در بعض نسخ همین نقش برخوان پس از عهدِ خویش - که دیدی تو از عهدِ شاهانِ پیش + و درین صورت مصرع دوم بیانِ همین نقش و دیدی از افعالِ قلوب باشد - و در بعض دیگر که خواندی پس از عهدِ شاهانِ پیش - و در بعض نسخ بجاے عهد اول لفظ مرگ و این واضح است و تواند که مراد از عهدِ شاهانِ پیش مطلق ماجراے ایشان باشد چنانچه از ابیاتِ لاحقه نیز همین مستفاد میشود - حاصل معنی آنکه اگر عدل کنی ترا بعدل یاد کنند چنانچه نوشیروان را و اگر ظلم کنی ترا بظلم یاد کنند چنانچه حجاج یوسف را +

نیکے نامِ نیکو ببرد از جهان | بیکے رسمِ بد ماند از و جاودان
نمرد آنکه ماند پس از وے بجاے | پل و مسجد و چاه و مهمانسراے

ب

دربعض نسخ یکے نام نیکو ببرد از جهان - یکے رسم بد ماند ازو درجهان + دریں صورت ایں معنی باشد که از مهتران دنیا یکے نام نیکو باخود ببرد و برفت و یکے رسم بد ازو درجهان بماند و خودش بگذشت - و دربعض دیگر یکے نام بانند و دربعض دیگر رسم بد ماند - وقول او جاه و جهانسرے - دربعض خان - و دریں صورت بمعنی خانه یا خانقاه باشد و ایں مجاز است چنانچه آرام بمعنی آرامگاه دریں بیت ے بمردی نشنید بآرام تو - ز تاج و نگیں بستر و نام تو +

هرآنکو نماند پسش یادگار	درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند	نشاید پس از مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود درجهان	مکن نام نیک بزرگان نهان
همیں کام ناز و طرب داشتند	باخر برفتند و بگذاشتند

دربعض نسخ نماند پسش یادگار - بشاید پس مرگش - هردو بدون توسط لفظ از و بهر تقدیر بیت دوم معطوف بر بیت اول - و نماند و نیاورد هردو بصیغهٔ نفی و بماند و بشاید هردو بصیغهٔ اثبات و لفظ خواند متعلق بلفظ بشاید - وحاصل معنی هردو بیت آنکه هرکه درجهاں یادگاری نگذاشت او بمنزله درخت بے ثمر است بلکه ازیں قسم درخت انتفاع ممکن اما از چناں شخص انتفاع ممکن نیست - واگر خودش برفت و آثار خیر ازو بماند پس بعد از مرگ وے فاتحه خیر باید خواند تا موجب مغفرت او گردد و بعضے از محققین میفرمایند که مے تواند که برعکس باشد پس حاصل معنی آں بود که هرکه از دنیا برفت و بعد او یادگار ماند درخت وجود او بار آورد الا لاینفع بود و هرکه رفت و آثار خیر ازو نماند برگور او الحمد خواندن درست نیست زیراکه گویا از جرگهٔ اسلام بیروں است انتهی ازیں توجیه مستفاد میشود که از سباق کلام اعنی قول او ممدوح آنکه ماند پس ازوے تا آخر فاعل است - شارح هانسوی از بعض نقل کرده نماند منفی و بشاید مثبت دریں صورت الحمد عبارت از شکر بود یعنی بعد از مرگ او الحمد لله باید خواند و شکر باید گفت که چنیں لاینفعی از جهاں رفت و همیں بهتر است فافهم و تامل +

بسمع رضا مشنو ایذائے کس	وگر گفته آمد بغورش برس

ایذا کنایه از سخن ساخته که بظاهر خوب نماید و در واقع چناں نباشد - و دراصل بمعنی ملمع است مشتق از اندودن بمعنی تمویه چنانچه گزشت - و ایذا از باب ایذی تصحیف اینست و دربعض نسخ آزار کس و ایں تحریف مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و قول او که گفته آمد بصیغهٔ ماضی جمله شرط بحذف معطوف - و بغورش برس جزائے ایں شرط و حاصل معنی بیت آنکه سخن ساخته نباید شنید و گر گفته آمد و تو شنیدی پس تامل کن و آنگاه هرچه مقتضائے وقت باشد بعمل آر +

گنهگار را عذر نسیاں بنه	چو زنهار خواهد تو زنهار ده

عذر نهادن عبارت از عذر پذیرفتن - و را دریں جا مفید معنی اضافت - و فاعل فعل خواهد ضمیرے که راجع بطرف گنهگار است - و دربعض نسخ خواهند بصیغهٔ جمع - و عدم تطابق ضمیر با مرجع در فارسی شائع چنانکه گزشت

گر آید گنهگارے اندر پناه	نه شرطست کشتن باوّل گناه
چو بارے بگفتند و نشنید پند	بده گوشمالش بزندان و بند

	وگر پند وبندش نیاید بکار		درختِ خبیث است بیخش برآر	

و در بعض نسخ چو آید بہر تقادیر مصرعِ اول از بیتِ اول شرط۔ و آید بصیغۂ استقبال۔ و گنہگارے بیائے تنکیر موصوف وصفتِ آں بقرینہ باول گناہ۔ ومفعول فعل کشتن ہر دو محذوف۔ ومشار الیہ و سے ہماں گنہگار وشین ضمیر متصل منصوب نیز راجع باو ومصرع ثانی جزاے ایں شرط ومعطوفِ ایں نیز محذوف بقرینہ ابیاتِ لاحقہ۔ وحاصل معنی ایں ابیات آنکہ اگر گنہ گارے کہ پیش ازیں مرتکب نشدہ باشد وحسب اتفاق مصدرِ تقصیرے گردیدہ در پناہِ تو آید دریں نوبت او را بجاں نباید کشت بلکہ بہ موعظت واندرز ترغیب بہ ترکِ آں صادر باید کرد پس اگر مؤثر نیامد موعظت واندرز پس حبس باید فرمود۔ واگر از حبس ہم تنبیہ نشد پس واجب الاستیصال است ومختار۔ شارح ہانسوی چو بارے بگفتی۔ یعنے چوں یکبار از راہِ وعظ ونصیحت گفتی انتہیٰ و دریں تامل است چہ مقام مقتضی تخصیص یکبار نیست پس اختیار لفظِ بارے برائے تحیہ کلام بود وایں در کلامِ شیخ بسیار است چہ نظم وچہ نثر +

	چو خشم آیدت بر گناہِ کسے صواب است پیش از کُشش بند کرد		تامل کنش در عقوبت بسے کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد	

خشم بخائے معجمہ۔ وشارح ہانسوی از بعض نسخ چو چشم افتادت بجیم فارسی نیز آوردہ۔ و در بعض دیگر چو خشم اوفتد وعلی التقدیرین چشم افتادن کنایہ از نظر افتادن وشین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ عقوبت است کہ از وے قطع شدہ بالفظِ کن ملحق گشتہ وہر دو بیت مابعد علت مضمون مصرع دوم از بیت مانحن فیہ۔ وقول او کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد و در بعض نسخ نشاید سرِ کشتہ تا آخر ومفاد ہر دو یکے است +

	حکایت در تدبیرِ پادشاہاں وتاخیر کردن در سیاست	

	ز دریائے عُمّاں برآمد کسے عرب دیدہ و ترک وتاجیک و روم		سفر کردہ دریا و ہاموں بسے ز ہر جنس در نفسِ پاکش علوم	

کلمہ زا ابتدائیہ وکسے موصوف۔ وبعد از وے کاف کہ بعد آں یائے تنکیر سے آید۔ وبعد از مصرع دوم رابطہ محذوف۔ وایں مجموع صفتِ کسے وسفر کردہ مجموع صیغۂ ماضی ترجمۂ سافر مدریا مفعول فیہ آں۔ و ہاموں معطوف برآں۔ ولفظ بسے صفتِ مصدرِ محذوف۔ وحاصل معنی آنکہ سفر کردہ بود در دریا و ہاموں سفر کردن بسیار۔ وتواند کہ سفر کردہ بمعنی مسافر بود چنانچہ سفر کردگان بمعنی مسافراں در ہمیں حکایت بیاید وشاید کہ سفر کردہ بفکِ اضافت بود از عالم چشمہ نور۔ و بعضے از محققین میفرمایند کہ ظاہر آنست کہ اینجا فکِ اضافت نیست بلکہ لفظ کردہ میانِ مضاف ومضاف الیہ واقع شدہ پس حکم یک کلمہ پیدا کردہ۔ ومدعا سفرِ ہاموں و دریا بسے کردہ است ومعہذا بحذفِ کاف صفت در ابتدا قائل شدن خالی از تکلف نیست

واین محلِ نظر چه فکِ اضافت عبارت از قطع کسرهٔ مضاف است بسبب ملحق شدن هاے مختفی بآں ـ یا بسبب
درآمدن کلمه درمیان مضاف ومضاف الیه یا بسببے دیگر چنانچه درمحل خود مبین شده پس سفر را مضاف
و دریا را مضاف الیه و کرده را بینهما فاصل گفتن ـ وباوجود قطع کسره قائل بفکِ اضافت نه شدن دلالت بر عدم
تحقیق معنی فکِ اضافت دارد ونیز لفظِ کرده را متعلق به بسے قرار دادن ـ وحال آنکه دریں صورت تعقید میشود
خالی از استبعاد نیست ـ عمّان بالفتح و تشدیدِ میم شارح هانسوی گوید قصبه که آنرا صحار خوانند وآں کنارِ دریاست
کذافی عجائب البلدان ـ وگفته اند که دریائیست که درآں مروارید پیدا شود انتهیٰ کلامه ـ بریں تقدیر دریاے
عمان باضافتِ عام بخاص بود از عالم کتاب قاموس و درختِ اراک وبر تقدیرِ اول باضافتِ لام از عالم نیلِ مصر
و دجلهٔ بغداد و در هر دو صورت مضاف این محذوف است اے از سیر دریاے عمان ـ وقول او زهر جنس در نفس
تا آخر و در بعض نسخ زهر نوع ـ وبهر تقدیر این بیت وهر دو بیتِ مابعد معطوف است بر قول او سفر کرده تا آخر

	جهاں گشتهٔ دانش آموخته		سفر کردهٔ صحبت اندوخته	

در بعض نسخ دانش اندوخته وصحبت آموخته ـ و دریں صورت مجاز بالحذف بود اے آدابِ صحبت آموخته

	دوصد رقعه بالاے هم دوخته		زاحراقِ او درمیان سوخته	

مصرع اول صفتے است قائم مقام موصوف که خرقه یا جبه باشد ومصرع دوم معطوف برآں وکلمهٔ زا سببیه
واحراق از بابِ افعال بمعنی سوزانیدن واینجا بمعنی سوزش وحرارت استعمال یافته ـ ومضاف الیهٔ آں
محذوف ـ ولفظِ او بتصدیرِ واوِ عطف وبدون واو هر دو صحیح ـ وحاصل معنی بیت آنکه خرقه داشت که بر آں
دوصد پینه بالاے هم دوخته بود و خودش درمیان خرقه از حرارتِ عشق مثل سوخته بود اے مثل رکوع کهنه
سوخته که آتش درآں درگیرد وآں را بتازی حراق وحُراقه بضمِ حا و تخفیفِ را خوانند و به تشدید لهجهٔ عوام است
و در بعض نسخ زحراق وخود ـ و در بعض دیگر زاحراق واو ـ در هر دو صورت بتوسط واو عطف وحراق بدون
همزه ـ واین غلط ناسخ ومختار شارح هانسوی زحراقِ خود بدون واو عطف ـ وتفسیرش اینکه خود درمیان
از گرمی آں بر جا سوخته بود ـ و در بعض چو حراق خود مصدر بکلمهٔ تشبیه وبدون توسط واو واین بهتر مے نماید

	بهیکل قوی چوں تناور درخت		ولیکن فرومانده بے برگ سخت	
	بشهرے درآمد ز دریا کنار		بزرگے درآں ناحیه شهریار	
	که طبعے نکونامی اندیش داشت		سرِ عجز بر پاے درویش داشت	

دریا کنار بقلب اضافت ـ وناحیه که عبارت از اں شهر است وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه وظرفِ مکان
فعل درآمد بشهرے وظرفِ زمان وے محذوف ـ ومصرع دوم بیانِ آں وپیش از وے کاف بیانیه ـ و
بعد از وے رابط نیز محذوف ـ وحاصل معنی بیت آنکه بشهرے درآمد از کنار دریاے عمان درآں زمان
که بزرگے چنیں وچنیں شهریار آں شهر بود ـ مخفی نماند که چوں در اداے مطلبے اطناب واقع میشود باز بیان کلام

یا کلامے را کہ پیش ازیں ذکر کردہ باشند اعادہ مے نمایند چنانچہ در بیت ما نحن فیہ در آمد ز دریا کنار - و برین تقدیر لفظ بر آمد در قول او ز دریاے عمان بر آمد بمعنی در آمد بود و اگر محمول بر حقیقت باشد کہ بمعنی بر دل آمد است پس بیت ما نحن فیہ معطوف بر آں خواہد بود - و تواند کہ مصرع دوم صفت ایں شہریار باشد و بہر تقدیر بیت دوم صفت بادشاہ است کہ تعبیر ازاں بہ بزرگی نمودہ

بشستند خدمتگزاران شاہ / سر و تن بحمامش از گرد راہ
چو بر آستانِ ملک سر نہاد / ستایش کناں دست بر بر نہاد

مخفی نماند کہ بیتِ اول با سباق و سیاق ربطے ندارد مگر بتکلف - و آں اینست کہ چوں بادشاہ درویش دوست بود و طبع نکونامی اندیش داشت ظاہرا بمخصوصانِ خود اجازت دادہ باشد کہ ہرگاہ مسافرے از فقرا و فضلا درین شہر وارد شود احوالش را خوب دریافتہ باکرام تمام بملازمت مے آوردہ باشند بنابراں آں بزرگ را در حمام شستشو دادند و جامۂ لطیف در بر گرفتند و براے ملازمت ہمراہ بردند پس چوں نزدیک بارگاہ رسید نخست بر آستانہ سر نہاد و آداب آں مکان بجا آورد و ازانجا ستایش کناں دست بر سینہ گذاشت و روانہ پیش شد تا آنکہ بایوان در آمد و ایں دعا بگفت کہ بختت جوان تا آخر - و ظاہرا در آں زمان مردوستان براے تعظیم دست بر سینہ میگذاشتہ باشد برخلافِ ایں زماں کہ بزرگاں در جواب تعظیم دست بر سینہ میگذارند

شہنشاہ گفت از کجا آمدی / چہ بودت کہ نزدیک ما آمدی
ملک باز پرسید زآں نیکنام / بلطفے کہ شد موم سنگِ رخام
بنرمی و آہستگی کرد حیر / طعامش خورانید در پیش سیر
ازو باز پرسید کاے باخرد / چہ دیدی دریں ملک از نیک و بد
چہ دیدی دریں کشور از خوب و زشت / بگو اے خردمند نیکو سرشت
بگفت اے خداوند روے زمیں / خدایت معین باد و دولت قریں

معنی مصرعِ دوم از بیت اول آنکہ چہ تقریب روداده باشد کہ دریں شہر وارد شدی - و حاصل معنی ابیات مابعد ایں کہ چوں پادشاہ استفسار احوال کرد و از مہابت شاہانہ نتوانست معروض داشت بادشاہ ایں معنی بتفرس دریافتہ ایں نوبت بلطفے پرسید کہ او حواس را درباختہ مثل سنگ رخام منجمد شدہ ماندہ بود مانند موم نرم شد پس بلطف و رفق حیر کرد بر سخن گفتن و بے حجاب شدن و ازانجا کہ اکرام مہمان سنت است پیش خود طعام خورانید و استفسار نمود از احوال ممالک محروسہ پس در جواب آں بگفت کہ اے خداوند تا آخر ابیات لاحقہ مقولہ گفت است و بر متامل پوشیدہ نیست کہ ایں ہر شش بیت محض الحاقیست - و در نسخ معتبرہ مذکور نیست و بدون اینہا حکایت تمام نمے شود ❖

نرفتم دریں مملکت منزلے
کز آسیب آزردہ دیدم دلے

مصرع دوم صفتِ منزلے وحاصل معنی بیت آنکہ جمیع منازل ایں مملکت را معمور وآباداں یافتم و ہیچ دلے را از آسیبِ ظالمے متاذی وآزردہ ندیدم وقول او مُلک پیرایہ بقلب اضافت کنایہ از آرایش ملک است

ندیدم کسے سرگراں از شراب
مگر ہم خرابات دیدم خراب

سرگراں کنایہ از مخمور وبے دماغ وچوں سابق نفی آزردگی از ظلم کردہ بود اینجا میگوید کہ ہیچکس را از شراب سرگراں ندیدم وبعض محققین گویند مصرع دوم بحسب لشائے فارسی غلط محض است وظاہرا در اصل چنیں باشد نہ بجز از خرابات دیدم خراب۔ وحاصل معنی آنکہ دریں ملک ہیچ جا خراب نیافتم غیر از خرابات کہ بحکم شرع آنرا خراب کردہ وچون ایں خرابی موجب مدح است نہ قدح چنیں گفتہ انتہے۔ وایں محض تحکم چہ ہم خرابات دریں جا بمعنی حریف خرابات ست۔ ومیتواند کہ لفظِ ہم دریں ترکیب نیز زائد باشد مثل در ہمقریں کہ در محاورات شائع است۔ انوری ؎ بابیلک او مرگ ہمعناں + با رایت او فتح ہمقریں ✤

سخن گفت دانا وگوہر فشاند
بلطفے کہ شاہ آستیں بر فشاند

دانا کنایہ از مہماں واردو سخن گفت بلطفے کہ از استماع آں شاہ در اہتزاز آمد وانتعاش نمود۔ ودر بعض نسخ داماں گوہر باضافت وایں بالفظ آستین بسیار چسپانست ودریں صورت فاعل فعل گفت وفعل بر فشاند ضمیرے بود کہ راجع بطرف مہمانست ✤

پسند آمدش حُسنِ گفتارِ مرد
بنزدِ خودش خواند واکرام کرد
زرش داد وگوہر بشکرِ قدوم
بپرسیدش از گوہر وزاد بوم

لفظِ مرد وضع مظہر موضع مضمر بنابر مدح است۔ وحاصل معنی مصرع دوم آنکہ از جائے کہ او نشستہ بود بخواند ونزدیکِ خود بنشاند واکرام کرد چنانچہ کریماں اکرام مہماں میکنند وبیت دوم تفسیر ایں اکرام وبشکر قدوم اے برسم پا انداز وگوہر در مصرع اول عبارت از جواہر ودر دوم کنایہ از ذاتِ آں مہماں کہ شیخ است یا سید یا قوم دیگر

بگفت انچہ پرسیدش از سرگذشت
بقربت ز دیگر کساں درگذشت

یعنی بادشاہ انچہ پرسید از ماجرائے او یا از ماجرائے خود وتدارک مافات۔ ایں مہماں جواب آنرا بعنوان شایستہ بگفت وبسبب ایں گفتن از مقرباں دیگر گذشت وترقی کرد ✤

در اندیشہ با خود ملک رائے زد
کہ دستورِ ملک اینچنیں کس سزد
ولیکن بتدریج تا انجمن
بسستی بخندند بر رائے من
بعقلش بیاید نخست آزمود
بقدرِ ہنر پایگاہش فزود

در بعض نسخ ملک بادلِ خویشتن راے زد - ودر بعض دیگر ملک بادلِ خود چنیں راے زد - ودر بعض - ملک بادلِ خویش در گفتگو - که صدرِ وزارت سپارد بدو + ودر بعض نخندند بر عقل من بصیغه منفی - وبهر تقدیر حاصل معنی ایں ابیات آنکه بادشاه بادل خود مطارحه میکرد که ایں را وزیر بکنم ولیکن بتدریج تا انجمن که عبارت از بزرگان واعیان اند بر ضعف راے وسستی عقل من خنده نکنند که چنیں مرد مسافرے را بیکبارگی بایں منصب سرافراز فرمود پس صواب آنست که نخست بعقلے که بادشاهاں را مے باشد - یا بعقلے که او دارد بکرّت و مرّات امتحان بکنم وباندازهٔ استعداد وقابلیت بر منصب وے بیفزایم

برد بر دل از جورِ غم بارها | که ناآزموده کند کارها +
چو قاضی بفکرت نویسد سجل | نگردد ز دستار بنداں خجل

تابیتِ پنجم مقوله پادشاه است بر سبیل تمثیل وکه بمعنی هرکه مبتدائے موصوف ومابعد صفتِ آں ومصرع اول خبر مقدم بر مبتدا وفاعلِ فعل برد هماں که یا ضمیر مستتر که در فعل مذکور است - وحاصل معنی بیت آنکه هرکه خودش ناآزموده کار باشد وخواهد که کارهاے بزرگ از وسر انجام یابد سعی او دریں امور بیفائده است و رنجش ضائع

نظر کن چو سوفار داری بشست | نه آنگه که پرتاب کردی زِ دست

نظر دریں جا بمعنی فکر واندیشه است - وحاصل معنی بیت آنکه دریں هنگام که سوفار بر شست داری در رها کردن تیر باختیار تست بیندیش که تیر تو بر نشان برسد وخطا نکند نه آنگاه که از دست رها کرده باشی که در آں زمان اندیشیدن هیچ فائده نه دارد +

چو یوسف کسے در صلاح وتمیز | بسے سال باید که گردد عزیز

یوسف بهر سه حرکتِ سین کلمهٔ عبرانی یا عربی است وحاصل معنی بیت آنکه کسیکه مثل مهتر یوسف علیه السلام صلاح وتمیز داشته باشد وخواهد که عزیز دلها گردد ایں معنی دفعتهً صورت نے بندد مگر و رسالهاے بسیار چنانچه آں علیه السلام در سالهاے بسیار پادشاه مصر شد وعزیز لقب پادشاه مصر نیز هست - ودر بعض نسخ بده سال ودریں صورت هم عبارت از مطلق عدد کثیر وباے زائده بود

ز ایام تا بر نیاید بسے | نشاید رسیدن بغورِ کسے

یعنی تا مدت ممتد نگذرد ممکن نیست که بر باطن کسے وقوف حاصل شود که نفیس است یا خسیس +

ز هر نوع اخلاقِ او کشف کرد | خردمند پاکیزه دیں بود مرد
نکو سیرتش دید وروشن قیاس | سخن سنج ومقدارِ مردم شناس

معطوف مصرع اول محذوف ومصرع دوم علت آں - وکشف که بمعنی کشاده کردن وبرهنه نمودن است دریں جا بمعنی نیک معلوم کردن ودریافتن استعمال یافته وایں مجاز است - ولفظ مرد وضع مظهر موضع مضمر بنا بر مدح وهر نوع اخلاق باضافت یعنی هر قسم اخلاق او را واگر باضافت نباشد بایں معنی خواهد بود که اخلاق او را از هر طور

کہ ممکن بود معلوم گردد بصفات کمال متصف یافت ؛

برائے بزرگاں بہش و بہ بیش — نشاندش زبردست دستور خویش

برائے بزرگاں بباے استعانت اضافت بادنئ ملابست یعنی برائے کہ بزرگاں را میباشد یا مخفف رائے بزرگاں از عالم میل بشر مخفف میل بشری چنانچہ بیاید۔ وبہش بباے ظرفیہ مخفف ہوش۔ وبیش بباے تازی و فارسی ہر دو محتمل۔ وبہ بتقدیر مفعول دید محذوف ومصرع دوم جزاے شرط محذوف وحاصل معنی آنکہ باستعانت عقلے کہ پادشاہاں را میباشد اورا در ہوش وآگاہی سابق بافائق دید بر دستور قدیم خویش۔ وچوں چنیں دید پس مقام نشاند اورا بر دستور قدیم۔ ودر بعض نسخ برائے از بزرگاں بتوسط کلمۂ از وبہش دید و بیش بتوسط واو عطف ودریں صورت باے ظرفیہ وبہ بالکسر بمعنی بہتر وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف مفعول دید وبیش بمعنی بیشتر بود کہ از جہت درآمدن از تفضیلیہ معنی تفضیلی ہم رسانده است پس حاصل معنی مصرع اول ایں باشد کہ در حسن رائے واصابت تدبیر از بزرگان دیگر کہ عبارت از ارکان واعیان است اورا بہتر وبیشتر دید۔ وتواند کہ بزرگاں عبارت از پیران ومعمران بود وتدبیر پیر ضرب المثل است ؛

درآورد ملکے بزیر قلم — کزو بر وجودے نیامد الم

ملکے بیاے تنکیر ومصرع ثانی بیان متعلق محذوف درآورد۔ وحاصل معنی بیت آنکہ ملک وسیعی را از پادشاہان دیگر گرفتہ داخل ممالک محروسہ ساخت بطورے کہ بر ہیچ مخلوقے مضرتے وآسیبے نرسید وقتل وضرب واسر ونہب کہ از لوازم ملک گیری است بمیان نیامد۔ وبعض از محققین میفرمایند کہ مراد آنست کہ ملک وسیعی از پادشاہ خود بزیر قلم او آمد وہیچکس را ازو آزار نرسید وتقریرے کہ شارح کردہ تکلفے میخواہد چنانکہ بر متامل پوشیدہ نیست انتہی بر متامل پوشیدہ نیست کہ ہر چند آوردن را آمدن لازم است لیکن چوں سیاق کلام در تعریف اخلاق پسندیدہ وصفات حمیدہ اوست پس دریں صورت انسب آنست کہ درآورد محمول بر حقیقت باشد زیراکہ در تعریف آں اصالتاً مستفاد میشود۔ وور درآمدن ضمناً نیز مصرع دوم کہ مصدر بکاف است دلالت بر ہمیں معنی دارد چنانچہ در عرف میگویند کہ فلانے کارہا ایں طور کرد کہ ازو بر ہیچکس ظلم وتعدی نرفت نہ ایں کہ کارہا ایں طور شد کہ ازو بر ہیچ کس ظلم وتعدی نرفت۔ ونیز از قول او درآورد ملکے تا آخر اگر غرض آنست کہ ملک وسیعے از ممالک ممدوح کہ از تصرف ممدوح بدر رفتہ بود بزیر قلم خود درآورد واین مخل سیاق میشود۔ چراکہ درینجا ذکر اوصاف بزرگیہا وتدبیرات ممدوح کردہ است واگر غرض آنست کہ از پادشاہان دیگر گرفتہ در قلم وخود آورد ہمیں مطلب ماست ودریں صورت قول او تکلفے میخواہد صحیح نباشد

زبان ہمہ حرفگیراں ببست — کہ حرف بدش بر نیاید ز دست

حرفگیر۔ عیب بیں۔ وحرف بد باضافت موصوف بصفت۔ ودر بعض نسخ حرفے بیاے تنکیر وایں بنا بر رسم خط متقدمین باشد۔ یا برائے افادۂ معنی سور کلی وبہ بتقدیر مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول

وشین ضمیر متصل منصوب راجع بمرد در معنی مضاف الیه دست است که از وے قطع شده با لفظ بد ملحق گشته

حسودے که یک جو خیانت ندید　　بکارش نیامد چو گندم طپید

طپید بفوقانی بطاے حطی رسم خطِ متاخرین است تا مشتبه نشود بلفظے دیگر - وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف حسود کنایه از وزیر قدیم است وفاعل فعل نیامد خیانت ندیدن که از قول او خیانت ندید مستفاد میشود - یا ضمیرے که راجع بطرف خیانت ندید نست وجمله چو گندم طپید معطوف بر جمله بکارش نیامد بتقدیر واو عطف - و حاصل معنی بیت آنکه چوں معلوم کرد وزیر قدیم که وزیرِ نوخدمت را با مانت و دیانت سامان وسر انجام میدهد ویک جو خیانت وسرقه را در آں بار نیست ایں دیانت وامانت او بکار آں وزیر قدیم نیامد واز تاب غیرت مانند گندم طپیدن گرفت وتواند که جملهٔ اول معطوف بود بر جمله دوم وتقدیم معطوف بر معطوف علیه در کلام فصحا آمده چنانچه دریں مصراع کہ علیک ورحمة الله السلام ؛ ملا عبد الغفور بر حاشیه فوائد ضیائیه در بحث تعریف توابع بداں تصریح فرموده وبریں تقدیر حاصل معنی ایں باشد که چوں آں وزیر قدیم یک جو خیانت در وزیر نو ندید پس بسبب ایں خیانت ندیدن مانند گندم طپید وایں طپیدن بکار او نیامد واحتمال دارد که جمله بکارش نیامد معطوف بر جمله یک جو خیانت ندید وفاعل فعل نیامد آں خیانت ندیدن وجمله چو گندم طپید خبر مبتداے موصوف بود یعنی حسودیکه یک جو خیانت ندید وآں خیانت ندیدن بکار او نیامد طپید مثل گندم - وشارح هانسوی گوید جمله بکارش نیامد بیان خیانت ندید است یعنی حسودے که یک جو خیانت ندید باینمعنی که خیانت در کار ایں وزیر نو ندید مثل گندم از حسرت طپید ودریں صورت مرجع ضمیر شین وزیر نو بود - ودر بعض نسخ مصرع دوم چنیں که بکارش چو گندم بتابه طپید چنانچه ملا سروری در تفسیر لفظ تابه باستشهاد آورده وبعضے از محققین میفرمایند که غالباً ایں بیت الحاقیست زیراکه نسبت طپیدن بگندم هیچ معنی ندارد واگر سپند یا شرارے بود وجهے داشت انتهی - احتمال لفظِ گندم محض براے مناسبت بجو است وگرنه خصوصیت بطپیدن ندارد پس مراد از گندم مطلق حبوب باشد فتأمل

زروشن دلش ملک پرتو گرفت　　وزیرِ کهن را غمِ نو گرفت

روشن دل بقلب اضافت کنایه از راے ثاقب وزیر نو وپرتو گرفتن ملک کنایه از انتظام یافتن ملک - و مصرع دوم معطوف بر جمله ملک پرتو گرفت - وغمِ نو باضافت موصوف بصفت - ومے تواند که نو صفت موصوف محذوف ومجموع مضاف الیه غم باشد یعنی غم وزیر نو وهذا هو الاقوےٰ

ندید آں خردمند را رخنهٔ　　که بر وے تواند زدن طعنهٔ

فاعل فعل ندید ضمیرے که راجع بطرف وزیر قدیم است وکلمهٔ را مفید معنی اضافت - ورخنهٔ موصوف ومابعد صفت دریں صفت براے بیان واقع نه براے احتراز - وتواند که مصرع دوم علت منفی باشد اعنی دید ودریں صورت ایں کلام در قوت ایں کلام باشد که گفته شود ندید رخنه آں خردمند را واگر میدید بسبب آں ودیدن طعنه زدن بروے ممکن بودے - ومیتواں گفت که ظرف فعل ندید محذوف وهمیں ظرف مضاف - وقول او آں خردمند وکلمهٔ را علم

مفعولیت کہ از جہت تعقید لفظی پیش از لفظ رخنہ واقع شدہ والا موقعش بعد از لفظ رخنہ بود و مصرع دوم صفت رخنہ . و برایں تقدیر ایں معنی باشد کہ نہ باید در کار آں خرد مند رخنہ را چنیں رخنہ کہ بسبب دیدن آں رخنہ طعنہ زدن بروے شایاں باشد - مخفی نماند کہ قافیہ رخنہ با طعنہ ہر چند از عیوب ملقبہ است جہت اختلاف حروف قید لیکن قرب مخرج فی الجملہ تدارک آں نمودہ +

امین بد اندیش طشت اند و مور — نشاید در و رخنہ کردن بزور

مصرع اول لف و نشر مرتب و طشت در اصل بہر دو فوقانی است و مصرع دوم خبر مبتدائے محذوف معطوف بر مصرع اول اعنی مور و نشاید بمعنی نمیتواند - و در بعض نسخ نیارد از مادہ یارستن بمعنی توانستن و بعضے نتاند از مادہ تانستن مخفف توانستن گمان بردہ اند و ہر سہ مترادف ہم اند و در بعض دیگر ؎ چو در طاس رخشندہ افتاد مور - نشاید تا آخر و در ہر صورت فاعل ایں فعل ضمیرے کہ راجع بطرف مور است و مرجع ضمیر او طشت +

ملک را دو خورشید طلعت غلام — بہ پیشش کمربستہ بودے مدام

کلمۂ را مفید معنی اضافت و شین ضمیر راجع بوزیر نو - و در بعض نسخ دو رخشندہ طلعت - و در بعض دیگر دو خورشید پیکر و در بعض زر بر کمر بستہ - و ایں ظاہر التحریف است - و صحیح را با اضافت لے پیش او یا نزدیک او و بعضے از محققین میفرمایند کہ ازیں بیت بوضوح مے پیوندد کہ در فارسی رعایت افراد و جمع در مسند الیہ و مسند در صورت ذو عقلی ہم مشروط نیست چنانکہ دریں مقطع ؎ خوبان اصفہاں چو شفائے پسند نیست + بگذارم ایں دیار و بسوے چگل رویم انتہی - از تخصیص قول او ازیں بیت مستفاد میشود کہ لفظ دو تثنیہ است و حال آنکہ چنیں نیست بلکہ اثنان و ثلثان و اثنتان و کلا در عربی و لفظ دو در فارسی و ہمچنیں سائر اعداد +

دو پاکیزہ پیکر چو حور و پری — دو خورشید چوں زہرہ و مشتری

در عامہ نسخ چو خورشید و چوں زہرہ و مشتری - و در بعض دیگر چو خورشید و مہ از نکو اختری - و در بعض از نکو پیکری و در بعض چو خورشید و ماہ و سوم مشتری + و دریں صورت عطف جملہ سوم مشتری بر جملہ دو پاکیزہ پیکر میشود پس ایں سوم نیز از جملہ غلاماں باشد و مقام مقتضی ایں نیست و اگر گفتہ شود کہ ایں جملہ معترضہ است و مراد از سوم وزیر نو و اختیار لفظ مشتری از جہت اشتراک در معنی ستارہ معروف و خریدار - در ینجا بمعنی پسین دریں صورت وجہ اختیار لفظ سوم ہم میسر نہ - و مختار شارح ہانسوی - چو خورشید و مہ از سہ دیگر بری و ہمیں بہتر است لفظاً و معنے ایں از سوم پاک بودند و ثالث نداشتند و سہ دیگر بمعنی ثالث در کلام قدما بسیار آمدہ چنانچہ در موضع خود معلوم شود - و بعضے از محققین میفرمایند کہ لفظ بری بمعنی فارغ و آزاد بگمان فقیر در صفات مستعمل است نہ در ذوات مثلاً گویند کہ فلانے از فلاں صفت بریست و نگویند کہ از ثانی خود بریست من ادعیٰ فعلیہ السند - جواب باید دانست کہ اطلاق صفت بر چیز آمدہ یکے بمعنی کہ آں معنی قائم باشد بغیر چنانچہ لفظ علم در ترکیب علم حسن - دوم نعت نحوی و آں تابعیست کہ دلالت کند بمعنی کہ آں معنی در متبوع او باشد چنانکہ گوئی در عجب آورد مرا ایں علم یعنی

این شے که علم است - وسوم بر شے که دلالت کند آں شے بر ذاتے باعتبار معنی که آں معنی مقصود باشد چنانچه لفظ عالم در ترکیب عالم بزرگ است کمامر - پس بنا برایں تحقیق قول او نگویند که فلانے از ثانی خود بر بیست مبطل قول او باشد که در صفات مستعمل است - وقول او نه ذوات منشاء این غفلت است ازیں بیت ؎ اگر ترکِ خدمت کنی لشکری ٭ شود شاه لشکر کش از وے بری ٭

دوصورت که گفتی یکی نیست بیش ٭ نموده در آئینه همتاے خویش
سخنهاے داناے شیرین سخن ٭ گرفت اندراں هر دو شمشاد بن

دوصورت مبتداے موصوف ومابعد صفتِ آں - وقول او که گفتی براے اشارہ تشبیه است چنانچه در عربی کانّ ومصرع ثانی خبر ایں مبتدا - وحاصل معنی بیت آنکه هر کدام ازیں دوصورت که از کمال اتحاد از هم ممتاز نیست. همتاے خود در خارج نداشت همیں خیال بود که در آئینه مرئی میشد وبس

چو دیدند کاوصافِ خُلقش نکوست ٭ بطبعش هوادار گشتند ودوست

اوصاف وخلق وهمچنیں هوادار ودوست بتوسط واو عطف وبطبع اے برغبت طبع وایں مجاز بالحذف است - ودر بعض نسخ بلطفش اے بسبب لطف او وفاعل فعل گشتند ضمیرے که راجع بطرف غلامانست ٭

درو هم اثر کرد میل بشر ٭ نه میلے چو کوته بیناں بشر
ز آسائش انگه خبر داشتے ٭ که در روے ایشاں نظر داشتے

میل بشر مخفف میل بشری ومیل کنایه از خواهش نفس ومشبه به لفظ چو محذوف وبشر در مصرع اول بمعنی آدمی ودر ثانی بباے صله معنی مع ومعنی بیت آنکه میل بشری درو اثر کرد وآں میل نه مثل میل کوته بیناں بد بود ومصرع دوم از بیت دوم بیان آنکه - ودر بمعنی الی وایشاں اشاره بغلاماں - ودر بعض نسخ ؎ کز ایشاں یکے در نظر داشتے ٭ اے ازیں هر دو غلاماں یکے را در نظر داشتے ٭

چو خواهی که قدرت بماند بلند ٭ دل ایخواجه بر ساده رویاں مبند
وگر خود نباشد غرض درمیاں ٭ حذر کن که دارد بهیبت زیاں

هیبت بمعنی شکوه - وباے بهیبت براے صله زیاں دارد - ونهیب بنون وآخر باے موحده تصحیف این ست وبیت دوم معطوف بر علت فعل مبتدا یعنی آنکه میگویم که دل در ساده رویاں بند سببش آنست که در دل بستن غرض ثابت میشود - وبالفرض والتقدیر اگر خود غرض درمیاں نباشد. تاهم حذر باید کرد که دل بستگی با ایشاں هیبت را زیاں دارد - پس مندفع شد اینکه وگر بواو تحریف است وصحیح اگر بهمزه بمعنی اگرچه کما قال بعض المحققین

وزیر اندریں شمّهٔ راه بُرد ٭ بخبث ایں حکایت بر شاه بُرد
که ایں را ندانم چه خوانند وکیست ٭ نخواهد بساماں دریں ملک زیست

سفر کردگاں لاابالی زیند | که پروردهٔ ملک و دولت نیند

از وزیر مراد وزیر قدیم - واندریں اشاره بمیل ایں وزیر با غلاماں - ومصرع دوم از بیت اول معطوف بر جملهٔ اندریں راه برد - وبیت دوم بیان ایں حکایت - وایں را اشاره بهمیں وزیر - ومصرع دوم از وے معطوف بر جملهٔ ایں را ندانم تا آخر وبیت سوم علت مضمون بیت دوم - وحاصل معنی ایں ابیات آنکه وزیر او با غلاماں میلے دارد اندکے پے برد وبسبب خباثتے که در سرشت او بود پے برده خود پیش پادشاه معروض داشت - وتواند که مشار الیه قول او ایں حکایت ہماں مشار الیه اندریں باشد معطوف بر شاه برد محذوف اعنی دگفت - وبیت دوم بیان مقولهٔ آں - ودریں صورت حاصل معنی ایں خواهد بود که وزیر قدیم در میل داشتن وزیر جدید با غلاماں شمه پے برد وبسبب خبث ہمیں میل داشتن او را بر شاه برد وگفت که ایں را تا آخر - ودر بعض نسخ نخست بنون - ودریں صورت حاصل معنی ایں باشد که اول ایں ماجرا بر شاه برد وبعد ازاں با دیگراں در میاں نهاد و ماجرا اینست که ایں شخص را که مرتکب چنیں ناشایسته میشود نمیدانم که چه خوانند اے بکدام نام خوانند وخودش کیست وانجامش بخیر نیست وبساماں نخواهد زیست زیرا که او سفر کرده است وسفر کردگاں بیباک بیمباشند زبراے آنکه در ملک و دولت پرورش نیافته اند واز وخامت عاقبت ایں بیباکیها اندیشه ندارند +

شنیدم که با بندگانت سرست | خیانت پسند است وشهوت پرست

در بعض نسخ با بندگاں سرخوش است وعلی التقدیرین حاصل معنی آنکه با غلامانِ تو تعشق دارد +

نشاید چنیں خیره روی وتباه | که بدنامی آرد در ایوانِ شاه
مگر نعمتِ شه فرامش کنم | که بینم تباهی وخامش کنم

بعد از مصرع اول از بیتِ اول کلمه را که علم مفعولیت است وفاعل الحل آرد اعنی لفظ ایں هر دو محذوف ومصرع دوم بیانِ آں - ومگر حرف استثنا وبعد از وے عبارت در آں زماں که محذوف - ونعمت شه فراموش کنم جملهٔ فعلیه مستثنیٰ بیان آں - ولفظ شه وضع مظهر موضع مضمر براے کمال تعظیم ومصرع اول مستثنیٰ منه مقدم بر مستثنیٰ مجموع معطوف بر بیت اول وچوں خامش یعنی شخص ساکت است دریں صورت تقدیر ناگزیر براے زبانِ خود را یا خود را خامش کنم واگر بمعنی خامشی هم آمده پس احتیاج تقدیر نیست - وحاصل معنی قطعه آنکه لایق نیست چنیں خیره روے تباه ایں را که بدنامی آرد در ایوان شاه - ولائق نیست مرا در هیچ گاه در ایوان مذکور انیکه بینم تباهی وخامش کنم زبان خود را یا خود را سکوت گزینم وبعرض نرسانم مگر در آں زماں که نعمت شاه را فراموش کرده باشم ومیتواند که وقوع ایں کاف که موقعش بعد از نشاید بود در صدر مصرع دوم از بیت اول از جهت تعقید بوده نشاید که چنیں خیره روے تباه بدنامی آرد تا آخر +

به پندار نتواں سخن گفت زود | نگفتم ترا تا یقینم نبود
ز فرمانبرانم یکے گوش داشت | کز ایں هر دو یک را در آغوش داشت

من ایں گفتم اکنوں ملک راست رائے	چناں کآزمودم تو نیز آزمائے

مخفی نماند کہ صلہ گفتن با مے آید - وگاہے بجائے آں را آرند چنانچہ در قول او نگفتم ترا اے نگفتم با تو - ومبیت دوم علت یقین بودن - ومبین ایں کاف کہ درصدر مصرع دوم واقع شدہ اعنی لفظ ایں محذوف - وحاصل ہر دو بیت آنکہ بہ تخمین وگمان سخن گفتن وبے اندیشہ حرف زدن معقول نیست من انچہ گفتہ ام بعلم الیقین نگفتہ ام زیراکہ من از یکے نوکراں یا از غلامانِ خود شنیدہ ام او غلامے را در آغوش میداشت وچوں شنیدن احتمال کذب وصدق دارد - لفظ فرمانبراں را بکار بردہ یعنی آنہا نیکہ محکوم من اند ونتوانند پیش من دروغ گفت - ودر بعض نسخ کزیں دو یکے تن در آغوش داشت - ودریں صورت بعد از لفظ تن کلمہ را کہ علم مفعولیت است محذوف خواہد بود - وقول او ملک راست رائے اے اختیار پادشاہ است منظور داشتن ونداشتن ؛

بناخوبتر صورتے شرح داد	کہ بد مرد را روے نیکی مباد
بداندیش بر خُردہ چوں دست یافت	درونِ بزرگاں بآتش بتافت
بجُزدہ تواں آتش افروختن	پس انگہ درخت کہن سوختن
ملک را چناں گرم کرد ایں خبر	کہ جوششش برآمد چو منجل بسر

مصرع اول مقولہ شیخ ومصرع دوم جملہ معترضہ مصدر بکاف دعائیہ - وہر دو بیت لاحق جملہ معترضہ بطریق تمثیل - ودر بعض نسخ کہ بدگوے را نیک روزی مباد - وبجاے کہن کہ مقابل نو است گشن بفتح کاف فارسی وشین معجمہ - وآخر نون بمعنی غضب وانبوہ ؛

غضب دست در خونِ درویش داشت	ولیکن سکوں دست در پیش داشت
کہ پروردہ کشتن نہ مردی بود	ستم در پئے داد سردی بود

درویش وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ ومبین ایں کاف کہ درصدر مصرع اول از بیت دوم است اعنی بایں اندیشہ محذوف وکاف بیان آں وستم دریجا بمعنی مصدر یست - وحاصل معنی قطعہ آنکہ غضب سلطانی اقتضاے آں میکرد کہ خون درویش اعنی وزیر نوریختہ شود ولیکن حلم پادشاہ برآں سبقت میکرد وشفیع مے شد بایں اندیشہ کہ پروردہ خود را کشتن مردی نیست وستم کردن از پس داد خوشش نے باشد - وتواند کہ بیت دوم بیان جملہ سکوں دست در پیش داشت بود اے ایں اندیشہ بخاطرش میگذشت کہ پروردہ کشتن تا آخر وہر چہار بیت لاحق تتمہ ایں اندیشہ است ؛

میازار پروردۂ خویشتن	چو تیرِ تو دارد بہ تیرش مزن

حاصل معنی مصرع اول آنکہ ہر کرا بلطف وکرم پروردہ باشی واو حق بندگی بر تو ثابت کردہ باشد چنیں شخص مستوجب عذاب وعقاب نے تواند شد پس او را بے تحقیق وتفتیش مرنجاں وآزار مرساں - ومصرع دوم معطوف است بر مصرع اول ورسم است کہ پادشاہان کبار بعد از تسخیر در ملک بیگانہ درے آیند پس ہر کز نہار خواست واطاعت کرد تیرے

تیرے بوسے میدہند تا لشکریاں مصرفی بوسے نرسانند وہر کہ زنہار نخواست و سرکشی کرد خانمانش تاراج میکنند

ازو تا ہنرہا یقینت نشد ق در ایوانِ شاہی قرینت نشد
کنوں تا یقینت نگردد گناہ بگفتارِ دشمن گزندش مخواہ

ودربعض نسخ ازو تا ہنرہا گشتت یقیں + درایوان شاہی نشد ہمقریں + استعمال لفظ ہمقریں درموضع قرین مخصوص قدماست چنانکہ گزشت +

ملک دردل ایں راز پوشیدہ داشت کہ قولِ حکیماں نیوشیدہ داشت
دلست اے خردمند زندانِ راز چوگفتی نیاید بزنجیر باز +

ایں راز اشارہ بتقریر وزیر قدیم از احوال وزیر جدید - ومصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول - وبیت دوم بیان قول حکیماں - ومفعول فعل گفتی اعنی راز را محذوف از جہت قیام قرینہ - وفاعل فعل نیاید ضمیرے کہ راجع بطرف راز است - ودربعض نسخ نگردد بزنجیر باز - ودریں صورت باز بمعنی الیٰ ونگردد بمعنی برنگردد باشد استعارہ بالکنایہ است واثبات بازنیامدن وے بزنجیر استعارہ تخییلیہ +

نظر کرد پوشیدہ درکارِ مرد خلل دید دررائے ہشیار مرد
کہ ناگہ نظر زی یکے بندہ کرد پری چہرہ درزیرِ لب خندہ کرد

مخفی نماند کہ لفظ نظر اگر بمعنی تفحص وتفتیش است پس لفظ در بمعنی فی بود واگر بمعنی دیدن ونگاہ است پس بمعنی الیٰ باشد - وخلل عبارت از تطابق اظہار وزیر قدیم از احوال وزیر جدید - وبیت دوم بیان خلل وہمچنیں لفظ رائے اگر تنہا مضاف است بطرف مجموع ہشیار مرد بتقدیم صفت بر موصوف - پس بنائے قافیہ بر مرد وہوشیار مرد باشد از عالم خانہ و بت خانہ دریں مطلع سہ ماہ رائے تو در مسجد وبتخانہ کدام است - اے خانہ برانداز ترا خانہ کدام است + واگر مجموع رای ہشیار بکسرۂ توصیفی مضاف است بطرف مرد - وہوشیار بمعنی خبیر وآگاہ - چنانچہ بعض محققین گمان بردہ اند آں صحیح نیست چراکہ رائے صائب ورائے ازیں ورائے بلند ومانند آں محاورہ مقرریست - ورائے خبیر ورائے آگاہ ورائے ہشیار ہیچ جا دیدہ نشدہ وشنیدہ من ادعیٰ فعلیہ البیان

دوکس راکہ باشد بہم جان وہوش حکایت کنانند ولبہا خموش

خبیر وچہارم جملہ معترضہ برسبیل تمثیل ووعظ - ودربعض نسخ دوکس راکہ باہم بود تا آخر بہر تقدیر قول او کہ باشند وخاموش وہوش جملہ شرط مصدر بکاف بمعنی اگر کہ از ادات شرط است - وبہم بمعنی پیوستہ ومربوط ومصرع ثانی جزا - وایں واو حالیہ است - حاصل معنی بیت آنکہ دوکس را اگر پیوستہ ومربوط باشد جان وہوش آنے درمیان اینہا اتحاد بود پس حکایت کناں مے باشند درآنحال کہ لبہائے ایشاں خاموش است ودریں اشارت است بآنکہ آنچہ درخاطر ایں میگذرد آں دیگرے بتفرس معلوم مے یابد ومکالمہ روحانی عبارت ازیں است واگر بوساطت لب وزبان باشد مکالمہ جسمانی نیست بر ستامل پوشیدہ نیست کہ اگر ایں کاف

بمعنی باخود نباشد معنی بیت صحیح نمی شود ٭

چو دیده بدپدار گردد دلیر	نگردد چو مستسقی از دجله سیر

سیدی سندی میر عزیز الله الهروی ثم الدهلوی سلمه الله تعالی در شرح منشعب آورده که اعتبار ضمیر مستکن چنانکه مشهور است در فارسی نیست که اهل فرس همچو ارباب معقول قائلند بجواز تقدم فاعل بر فعل بخلاف علماء عربیه که چون ایشان قائل بجواز مقدم فاعل نیستند در صورتیکه فاعل مقدم باشد اعتبار مستکن در فعل نموده همین ضمیر مستکن را فاعل قرار میدهند و آنچه مقدم است او را مبتدا میگویند پس انچه نزد اهل عربیه در صورت تاخر فعل مبتدا باشد نزد اصحاب فرس فاعل باشد انتهی کلامه - و برین تقدیر لفظ دیده بطور اهل عربیه مبتدا و مابعد خبر ان و فاعل فعل گردد و نگردد ضمیر مستکن که در هر دو فعل مذکور عائد بطرف دیده است باشد و بطور فرس فاعل این هر دو فعل همان دیده بود - و بعضی از محققین میفرمایند که کردی و گردی هر دو بیای خطاب است اول مشتق از کردن و ثانی مشتق از گردیدن و درین صورت از تکرارے که کراهیت دارد نیز نجات شد پس دیده مفعول کردی خواهد بود و معنی بیت ظاهر است انتهی - این توجیه هم محتمل اما در صورتیکه نسخه بر آن مساعدت کند و انچه بعد از آن گفته که و انچه میر سلمه الله گفته در محل منع است از کجا یقین شده که فارسیان قائل بضمیر مستکن نیستند نهایتش نحو زبان فارسی را کسے بیان نکرده است و الا معنی زید استاد همانست که زید قائم انتهی قول او معنی زید تا آخر در محل منع است زیراکه در زید قائم تقوی نسبت است و معنیش آنکه زید استاده شد آن زید چنانچه اهل معانی بیان کرده اند بخلاف زید استاد - و در بعضے نسخ نکردی و نگشتی بصیغه ماضی بیاے خطاب لیکن چون بعد از حرف شرط واقع شده افادهٔ معنی استقبال کرده - و اختیار صیغهٔ ماضی در مقام جزا از جهت تصدیق وقوع قبل از وقوع بود - و در بعض دیگر - تو دانی که صاحب نظر دیر دیر - نگردد چو مستسقی از آب سیر ٭ و درین صورت دیر دیر متعلق بلفظ نگردد باشد بخلاف مضاف اسے نگردد از نظر کردن دیر دیر مثل مستسقی از آب و این اضافت موصوف الی الصفت است

ملک را گمانِ بدی راست شد	ز سودا بر و خشمگین خواست شد
هم از حسنِ تدبیر و راے تمام	بآهستگی گفتش اے نیکنام
ترا من خردمند پنداشتم	بر اسرارِ ملکت امین داشتم
گمان بردمت زیرک و هوشمند	ندانستمت خیره و ناپسند

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول - و بیت الثانی جملهٔ شرطیه مصدر بکاف استدراک محذوف - و لفظ هم قائم مقام واو عطف و مابعدش معطوف بر جزاے آن - و ابیات لاحقه تا قول او وله جرم مقولهٔ گفت است - و حاصل معنی هر دو بیت آنکه ملک را گمان بد بودن وزیر نور است شد اے بیقین دانست که بد است بسبب سودا که از نظر کردن وے بر غلام و خنده زدن غلام وزیر بسبب اراں نظر کردن در دماغ بادشاه

جوش زده بود خواست که بر او غضب کند و برنجاند و لیکن چوں هنوز بکلی مسلوب العقل نشده بود غضب نکرد و از حسن تدبیر و راے کامل برفق و بلاطفت باوے گفت که اے نیکنام تا آخر و در بعض نسخ باهستگی گفت کاے نیکنام در اٰیه کرد و بیکدم وجودش عدم خواست کرد - و دریں صورت حاصل معنی ایں باشد که ملک بیقین دانست که بد است پس در حال وجود او را عدم شدن خواست اے خواست که بجاں بکشد - مخفی نماند که صاحب مواهب علیه آورده که گمان بر چهار قسم است اول مامور به و آں حسن ظن ست بخدا و رسول و مومنان درخبر آمده که اِنَّ حُسْنَ الظَّنِّ مِنَ الْاِیْمَانِ و دوم حرام و آں گمان بخدا و رسول و مومنانست که موجب اثم است کما قال الله تعالیٰ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ سوم مندوب الیه و آں تحری باشد در قبله و بنا نهادن بر غلبهٔ ظن در امور اجتهاد چهارم مباح و آں ظن است در امور دینی و مهمات معیشی و دریں صورت بدگمانی موجب سلامت و انتظام مهماتست و از قبیل حزم شمرده اند که چنیں گفته اند که الحزم سوء الظن و شاعر گوید ؎ بدنفس مباش و بدگماں باش ٭ وز فتنهٔ خلق در اماں باش ٭ و در بیت ما نحن فیه از قسم دوم است - و اسرار ملک کنایه از مهمات مالی و ملکی ٭

چنیں مرتفع پایهٔ جاے تو نیست	گناه از من آمد خطاے تو نیست
چو من بدگهر پرورم لاجرم	خیانت روا داروم در حرم

چنیں مرتفع پایه اشاره بامین داشتن بر اسرار ملک است - و اشاره بمسند وزارت بود - و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف - و بیت دوم معطوف بر آں - و حاصل معنی هر دو بیت آنکه مسند وزارت جاے تو نیست و ایں که ترا وزیر کرده ام گناه من است خطاے تو نیست و هرگاه من بدگهر پرور باشم یا بدگهر را بپرورم پس من روا داشته باشم خیانت را در حرم سراے خود و مستوجب نکوهش من باشم نه تو ٭

برآورد سر مردِ بسیار داں	چنیں گفت با خسروِ کارداں
مرا چوں بود دامن از جرم پاک	ندارم ز خبثِ بداندیش باک
بخاطر درم هرگز ایں ظن نرفت	ندانم که گفت اینچه بر من نرفت

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول - و اگر برآورده بها بعد الدال بود دریں صورت مصرع دوم مربوط بآں خواهد بود - و مرد بسیارداں وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه براے تعظیم و ایں ظن اشاره بکلماتے که پادشاه باو بداں نکوهش کرده بود - و حاصل معنی ایں هر دو بیت اول آنکه مرد بسیارداں یعنی وزیر نوکه سر را بگریبان تامل فرو برده بود بلند کرده چنیں گفت و هر دو بیت لاحق بیانِ آں - و حاصل معنی بیت سوم آنکه انچه تو گفتی در خاطرِ من ظن ایں چیزها هرگز نرفته است و نمیدانم که ایں شخص کیست که انچه بر من نرفته و اصلے ندارد با تو گفته و ترا از من بدگمان کرده - مخفی نماند که ایں کلام بر سبیل تجاهل است نه آنکه ایں وزیر از یں ماجرا خبر نداشت - و در بعض نسخ بخاطر مرا تا آخر و نیز باشد ز خبث و در بعض دیگر بجاے ز خبث و بجاے جرم نیز لفظ خبث است ٭

شهنشه بر آشفت کاینک وزیر	تو عذرے میندیش و حجت مگیر

معطوف برآشفت اعنی وگفت محذوف - وکاینک وزیر بیان مقولۂ آں - ومؤید ایں تقریر است کہ در نسخ معتبرہ واقع شدہ
شہنشہ برآشفت وگفت اے وزیر - تعلل میندیش وحجت مگیر ٭ وحاصل معنی آنکہ پادشاہ از انکار کردن وزیر نو
بے دماغ شد وگفت مدعی تو اینک وزیر است تو برائے استخلاص خود بہانہ میندیش وحجت باطل اختیار مکن
کہ پیش نخواہد رفت ٭

شہنشاہ گفت انچہ گفتم برت — بگویند خصمان بروے اندرت
چنیں گفت بامن وزیرِ کہن — تو نیز انچہ داری بگوی وبکن

لفظ شہنشاہ وضع مظہر موضع مضمر برائے تعظیم است چراکہ در بیت سابق نیز گزشتہ - ودر نسخ معتبرہ پس آنگاہ گفت
وانچہ دانی - وحاصل معنی بیت اول آنکہ انچہ من برروے تو گفتہ ام ہماں خصمان تو برو خواہند گفت وچنیں
گفت اشارت است بایں کہ چنانچہ من باتو گفتم گفتہ است وزیر کہن پس تو نیز انچہ حجت میدانی یا باخود میداری
آں را بگوے وبداں اسکات خصم کن - وچوں مضمون ایں ہر دو بیت ومضمون بیت سابق قریب ہم است اغلب
کہ احد ہما الحاقی باشد ومخفی نماند کہ غرض ازیں خصمان ہمیں وزیر نو است نہ جماعت کثیر - واختیار لفظ جمع بجائے
مفرد برائے مبالغہ وتعظیم - وبعضے از محققین میفرمایند کہ ظاہر لفظ جمع ازآں جہت آوردہ کہ تنہا بوزیر کہن منسوب نخند
کہ عیب گوئی کہ عیبے ہست تنہا باو نسبت نباید انتہی - ایں کلام یا داز غفلت از قولِ ماتن کہ چنیں گفت بامن وزیر کہن پیدا شد

بخندید وانگشت برلب گرفت — کز و ہر چہ آید نباشد شگفت
حسودیکہ بیند بجائے خودم — کجا بر زباں آوَرد جز بدم

معطوف مصرع اول اعنی وگفت محذوف - ومصرع دوم بیان مقولۂ آں - وانگشت برلب گرفت اگر اشارت
بایں معنی کہ خاموش باش پس مقام مقتضی آں نیست واگر ایں معنی مراد است کہ خندہ پر نمایاں نباشد تا ترکِ
ادب نشود محاورہ برآں مساعدت نمے کند بلکہ دست برلب گرفت مے بایست - ومؤید ایں تقریر است کہ دربعض
نسخ واقع شدہ - تبسم کناں دست برلب گرفت - کز و ہر چہ گویند ناید شگفت ٭ مگر آنچہ گوییم مجاز است از قبیل
تسمیۃ الشئ باسم جزئہ ٭

من آنگاہ انگاشتم دشمنش — کہ خسرو فروتر نشاند از منش

دربعض نسخ من آں روز انگاشتم دشمنش - کہ بنشاندشہ زیر دستِ منش ٭ بہر تقدیر شین ضمیر متصل منصوب
راجع بطرف وزیر دوم است ٭

چو سلطاں فضیلت نہد بر دیم — بباید کہ دشمن بود در پیم

ایں جملہ شرطیہ ومیم اول ضمیر متصل منصوب وثانی مضاف الیہ ہے۔ وحاصل معنی آنکہ ہر گاہ بادشاہ فضیلت نہد مرا بروے پس ناچار است کہ وے دشمن باشد در پے من ؔو در بعض نسخ نداند بصیغۂ مستقبل منفی غائب۔ ودر بعض دیگر ندانی۔ دریں صورت التفات از غیبت بخطاب بود +

مرا تا قیامت نگیرد بدوست ۔ چو بیند کہ در عزّ من ذلّ اوست

بائے بدوست زائدہ ومصرع دوم شرط وجزائے ایں محذوف بنابر قاعدہ کہ گزشت۔ وحاصل معنی بیت آنکہ چوں خواہد دید کہ در عزیز بودن من ذلّ او مے شود پس مرا تا قیامت دوست نخواہد گرفت

برنیت بگویم حدیثے درست ۔ اگر گوش با بندہ داری نخست

با بمعنی الی۔ وگوش داشتن کنایہ از متوجہ شدن ولفظ نخست مربوط است۔ با بگویم۔ وحاصل معنی بیت آنکہ برائے تمہید مدعا بریں ماجرا نخست حدیثے با تو میگویم اگر متوجہ بندہ باشی بعد ازاں مطلب خود حرف خواہم زد

مثل

ندانم کجا دیدہ ام اندر کتاب ۔ کہ ابلیس را دید شخصے بخواب
فرا رفت وگفت اے نظیر قمر ۔ ندارند خلق از جمالت خبر +
ترا سہمگیں روے پنداشتند ۔ بگرمابہ در زشت انگاشتند

چوں مبحث ایں حدیث کہ باب یا فصل ومانند آں باشد بیاد نماندہ بایں عبارت ادا کرد کہ ندانم کجا دیدہ ام در کتاب اے در کتاب سیر از عالم ذکر عام وارادۂ خاص۔ وابلیس مفعول اول فعل دید۔ وبالا ملحق بمعنا لطیف خود مفعول ثانی آں وبدیدن بمعنی در ہیئت وطلعت۔ وقول او فرا رفت وگفت اے نظیر قمر۔ ودر بعض نسخ نظر کرد وگفت۔ وسہمگیں روے آنکہ از دیدن روے او سہم وہراس بہم رسد۔ وقول او ایں تو ئی اے ایں چنیں کہ تو خوب روئی۔ وبریں تقدیر بعد ازوے لفظ چنیں محذوف خواہد بود۔ وتواند کہ لفظ ایں بمعنی چنیں باشد لیکن بدیں معنی جائے دیگر یافتہ نشدہ وعلی التقدیرین کاف بیانیہ بعد ازوے محذوف است ؔو در بعض نسخ کیں تو ئی۔ ودریں صورت ایں کاف برائے بیان عجب باشد

چرا نقشبندت در ایوان شاہ ۔ دژم روے کردست وزشت وتباہ

مختار شارح ہانسوی بحمام شاہ وہمیں مناسب چہ رسم است کہ صور مہیبہ موحشہ بر جدار گرمابہا نقش میکنند ولفظ زشت معطوف بر دژم روے ولفظ کرد درینجا بمعنی جَعَل باشد وبمعنی نقش کرد مجاز است

شنید ایں سخن بخت برگشتہ دیو ۔ بزاری بر آورد بانگ وغریو
کہ اے نیک بخت آں نہ شکل منست ۔ ولیکن قلم در کف دشمن است
بر انداختم بیخ شاں از بہشت ۔ کنونم بکیں مے نگارند زشت

بهار

بسخت برگشته صفتِ مقدم بر موصوف - و بانگ و غریو بتوسط واو عطف - واگر واو نباشد پس اضافتِ عام
بخاص خواهد بود - از عالم کتاب قاموس - و هر دو بیت لاحق بیان آنکه وآن اشاره بشکل زشت - و دشمن
مراد از فرزندانِ آدم - و بیخ شان کنایه از آدم است - وحاصل معنی آنکه فرزندانِ آدم بسبب بغض
که بامن دارند از جهت استیصال بیخ ایشان که پدر ایشان را از بهشت من بدر آورده ام مرا بچنین شکل
مے نویسند - و در بعض نسخ کنونم بدان فعل گویند زشت - و درین صورت بدان فعل اشاره باخراجِ آدم ع
از بهشت و زشت گفتن کنایه از لعنت گفتن بود

زغیرت نگوید بد اندیش نیک		مرا همچنین نامِ نیک است ولیک	

بد اندیش عبارت از وزیر کهن - و زغیرت اے بسبب رشک بردن - و در بعض نسخ زعلت اے بسبب علتے
که بد اندیش من دارد و آن کنایه از قساوت قلب است نامِ مرا نیک نمے گوید بلکه بد میگوید - و بعضے از محققین
میفرمایند که بر سخن فهم پوشیده نیست که ازین حکایت تشبیه وزیر بشیطان لازم مے آید وچون لزومِ آن
بین است ظاهرا خالی از قباحت نخواهد بود - درین صورت تفریع و تشبیه آن مرا همچنین نامِ نیک است -
تا آخر خالی از تردد نخواهد بود انتهی - مخفی نماند که ازین بیت شروع مدعا است وابیات سابقه تمهیدِ مدعا بود -
پس قول او که ازین حکایت تشبیه وزیر بشیطان لازم مے آید - و درین صورت تفریع و تشبیه آن مرا همچنین نام
تا آخر خالی از قباحت نخواهد بود مبنا این بر غفلت است - آرے ازین بیت که مرا همچنین تشبیه لازم مے آید - اینکه
این بیت متفرع بر تشبیه است چنانچه معترض گمان برده لیکن این تشبیه موجب قباحت نیست چراکه تشبیه
در مطلق نکوئیست یعنی چنانچه او صورتِ نیک داشت و دشمن او را زشت روے نقش بسته بود همچنین نامِ من
نیک است ولیکن بد اندیشِ من نیک نمیگوید +

بفرسنگ باید ز مکرش گریخت دلاور بود در سخن بیگناه		وزیرے که جاهِ من آبش بریخت ولیکن نیندیشم از خشمِ شاه	

علت نیندیشیدن از خشم محذوف و مصرع دوم معطوف بر آن - وحاصل معنی هر دو بیت آنکه وزیرے
که چنیں و چنین است از مکرِ وے مسافت دراز باید گریخت و در حضور نباید بود که مبادا مبتلا ببلائے سازد
که تدارکِ آن امکان نداشته باشد ولیکن من که نمے گریزم و از غضب سلطانی نمے اندیشم و بے تحاشی
میگویم بنا بر آنست که من بیگناهم و بیگناه در سخن گفتن دلاور مے باشد +

که سنگِ ترازوے بارش کم است مرا از همه حرفگیران چه غم نیندیشد از رفع دیوانیان		اگر محتسب گردد آنرا غم است چو حرفم برآید درست از قلم نیاورده عامل غش اندر میان	

این بیت جمله معترضه بر سبیل تمثیل - و سنگِ ترازو عبارت از سنگ وزن که بتازی صنجة المیزان میگویند

و ترازوے بار باضافت ادنٰے ملابست عبارت از ترازوے کہ بار را بداں بسنجند۔ و قول او مرا از ہمہ حرف گیراں چہ غم۔ اختیار ایں کلام برائے آنست کہ تا ایں وزیر را ہم شامل باشد ؛

ملک در سخن گفتنش خیرہ ماند	سر دست فرماندہی بر فشاند
کہ مجرم بزرق و زباں آوری	زجر میکہ دارد نگہ در بری

مصرع دوم از بیتِ اول معطوف بر خیرہ ماند۔ و معطوف ایں مصرع اعنی و گفت محذوف۔ و بیت دوم و ہمچنیں ابیاتِ مابعد آں مقولۂ آں۔ و حاصل معنی مصرع مذکور آنکہ قوت غضبی را در حرکت آورد و گفت کہ مجرم تا آخر ؛

زخصمت ہمانا کہ بشنیدہ ام	نہ آخر بچشمِ خودت دیدہ ام
کزیں زمرۂ خلق در بارگاہ	نمیباشدت جز در ایناں نگاہ

در بیتِ اول پیش از مصرع اول لفظ تنہا و بین المصرعین لفظِ چنیں محذوف۔ و بشنیدہ ام بصیغۂ اثبات و لفظِ آخر بجائے کلمۂ اضراب و پیش از دیدہ ام لفظ نیز و بعد از مصرع دوم عبارت باایں حال محذوف۔ و بیتِ دوم بیانِ آں۔ و حاصل معنی آنکہ تو پندا شتہ باشی کہ تنہا از خصم تو ایے از وزیر قدیم ایں ماجرا را شنیدہ ام چنیں نہ بلکہ بچشمِ خود نیز دیدہ ام باایں حال کہ ازیں زمرۂ خلق تا آخر۔ و تواند کہ مصرع دوم بر سبیل استفہام انکاری و نون نفی مربوط بلفظِ دیدہ ام و لفظِ آخر برائے تکیۂ کلام باشد و حاصل معنی آنکہ آخر بچشم خود ندیدہ ام کہ با غلامانِ من میلے داری و معہذا انکار میکنی۔ و در عامۂ نسخ نشنیدہ ام بنون نفی۔ و مصرع دوم مصدر بکاف و ایں محل تامل۔ و مخفی نماند کہ بچشم دیدن ہمانوقت مذکور میشود کہ خبر مرئی اندک بعدے داشتہ باشد چنانچہ دریں بیت میر خسرو ؎ رفتنِ جاں را بچشمِ خود ندیدہ ہیچکس۔ من بچشمِ خویش مے بینم کہ جانم میرود ؛ و ازیں قبیل است در ما نحن فیہ و امثالِ ایں کلام برائے تاکید نیز بود چنانچہ صاحب مواہب علیہ در تفسیر قولِ او تعالٰی وَمَا مِنْ دَابَّۃٍ فِی الْاَرْضِ وَلَا طٰٓئِرٍ یَّطِیْرُ بِجَنَاحَیْہِ۔ بداں تصریح فرمودہ ؛

بخندید مردِ سخنگوے و گفت	حقست ایں سخن حق نشاید نہفت
بشہ گفت دانائے روشن رواں	کہ شاہا بکامِ تو بادا جہاں
دریں نکتہ ہست اگر بشنوی	کہ عمرت فزوں باد و دولت قوی
نہ بیند کہ درویش بے دستگاہ	بحسرت کند در تو انگر نگاہ
مرا دستگاہِ جوانی برفت	بلہو و لعب زندگانی برفت
ز دیدارِ ایناں ندارم شکیب	کہ سرمایہ دارانِ حسنند و زیب
مرا ہمچنیں چہرہ گلفام بود	بلورینم از خوبی اندام بود

وقولِ او مردِ سخنگو در بعض مردِ سخندان + دانا کنایه از وزیرِ نو - ومصرع دوم بیان مقوله گفت - وجمله بکام تو
باد اجهان - وهمچنیں مصرع دوم از بیت دوم مصدر بکاف دعائیه - هر دو جمله معترضه دعائیه - ودریں
اشاره بمیل باغلامان - واگر بشنوی شرط ومفعول بشنوی وجزاے شرط محذوف - وحاصل معنی آنکه
اگر بشنوی نکتهٔ رالیس نکته ئیست دریں میل که باغلامان دارم دابیاتِ لاحقه بیانِ ایں نکته است - ودر بعض
نسخ که حکمت رواں باد ودولت رہی - ودر عامه نسخ بیتِ اول مذکور نیست - ودریں صورت بیت دوم
مقوله آں گفت باشد که در قول او بخندید مردِ سخنگوے وگفت مذکور است - وقول او بلورینم از خوبی اندام بود
ودر بعض نسخ چو بلورم دبهر تقدیر میم ضمیر متصل منصوب درمعنی مضاف الیه اندام است که از وے قطع
شده بالفظِ بلوریں ملحق گشته +

دو رسته دُرم در دہاں داشت جاے — چو دیوارے از خشتِ سیمیں بپاے

دورسته بفتح را وسکون سین مهملتین یعنی دوطرفه دندانها یا دورسته بسین معجمه وبمعنی دوسلک در دندانها
ودورسته نظر براست وچپ یا فوق وتحت فک اعلی واسفل مشبه - ودیوارے از خشت سیمیں مشبه به
وتشبیه بخشت نقره بسبب سفیدی وبراقی است +

دریں غایتم رشت باید کفن — که مویم چو پنبه است ودوکم بدن
مرا همچنیں جعدِ شبرنگ بود — قبا در بر از نازکی تنگ بود

دریں غایت اشاره بکبر سن ومیم ضمیر متصل منصوب درمعنی مضاف الیه بدنست که از وے قطع شده بالفظِ دوک
ملحق گشته - وحاصل معنی بیت آنکه دریں کبر سن مرا کفن باید رشت از براے آنکه موے من مانند پنبه نرم
وسفید وبدنِ من مانند دوک لاغر ونزار است غرضکه آماده فنا وہلاکم ودر بعض نسخ - دریں عالمم - ودریں صورت
عالم بمعنی جهان باشد - رشتن بالکسر بشین معجمه رسیدن - وشارح هانسوی بسین مهمله ضبط کرده وایں محل تأمل

کنونم نگه کن بوقتِ سخن — بیفتاد یک یک چو جسرِ کهن
در ایناں بحسرت چرا ننگرم — که عمرِ تلف کرده یاد آورم
برفت از من آں روزهاے عزیز — بپایاں رسد ناگه ایں روز نیز
چو دانشور ایں درِّ معنی بسفت — بگفتا کزیں به محالست گفت

قول او عمرِ تلف کرده وهمچنیں آں روزهاے عزیز اشاره بایام شباب وجوانی - وایں روز اشاره بزمان شیب
وپیری - ودر بعضے ایں عمرِ نیز - وقول او بگفتا کزیں به محالست گفت فاعل فعل بگفتا ضمیرے که راجع
بطرف پادشاه است - وکزیں به تا آخر بیان مقوله بگفتا وگفت دریجا بمعنی مصدری است - وحاصل
معنی آنکه پادشاه با دل خود بگفت که ازیں بهتر گفتن محال است +

کسے را نظر سوے شاہد رواست — که داند بدیں شاہدے عذر خواست

مصرع دوم بیان کسے و داند بمعنی تواند و بدیں شاہدے اشارہ بادلہ و براہین - و عذر خواست بمعنی عذر خواستن +

در ارکانِ دولت نظر کرد شاہ	گزیں خوبتر لفظ و معنی مخواہ
بعقل ارنہ آہستگی کردمے	بگفتارِ خصمش بیازردمے
بہ تندی سبک دست بردن بہ تیغ	بدنداں برد پشتِ دستے دریغ

در معنی الی - و ارکانِ دولت کنایہ از وزیر قدیم چراکہ مخاطب نیز ہمانست - و اختیار صیغۂ جمع بجاے واحد از جہت تعظیم یا نوعے از تغیر اسلوب است بر قیاس صم بکم و معطوف نظر کرد اعنی و گفت محذوف - و مصرع دوم بیان مقولۂ آں - و زیں خوبتر اشارہ بادلہ و براہین مذکورہ + و آہستگی کنایہ از تحمل و بردباری +

زصاحب غرض تا سخن نشنوی	کہ گر کار بندی پشیماں شوی
نکو نام را جاہ و تشریف و مال	بیفزود و بدگوے را گوشمال
بتدبیر دستورِ دانشورش	بہ نیکی بشد نام در کشورش
بعدل و کرم سالہا ملک راند	برفت و نکونامی ازوے بماند
چنیں پادشاہاں کہ دیں پرورند	ببازوے دیں گوے دولت برند
ازآناں نہ بینم دریں عہد کس	وگر ہست بوبکرِ سعدست و بس
خدیوِ خردمند فرخ نہاد	کہ شاخِ امیدش برومند باد
بہشتی درختی تو اے پادشاہ	کہ افگندۂ سایہ یکسالہ راہ

کلمۂ تا از بہار یہ - و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول - و حاصل معنی بیت آنکہ حرفِ صاحبِ غرض را زنہار در گوش خود جا ندہی و راست نہ پنداری چراکہ اگر راست خواہی دانست و برآں عمل خواہی کرد البتہ پشیماں خواہی شد و انجامِ آں بخیر نخواہد بود - و مخفی نماند کہ تا اینجا مقولہ پادشاہ بود و از ابیاتِ آئندہ مقولہ شیخ و نکونام کنایہ از وزیر نو - و بدگوے کنایہ از وزیر قدیم - و قول او بوبکر در بعض نسخ بونصر و بجاے بہشتی درختی تو درختِ بہشتی تو - و تغییر در اول ظاہرا بنا بر تعصب و قول او بہشتی درخت آورد تا آخر تکرار محض چراکہ پیش ازیں در مدح اتابک گذشتہ است +

طمع بود از بختِ نیک اخترم	کہ ظلِ ہما افگند بر سرم

مصرع دوم بیان طمع - و ظلِ ہماے باضافت و فاعل افگند ضمیرے کہ راجع بطرف بخت است و اگر ظلے بیاے تنکیر باشد پس بعد از کاف عبارت آں محذوف و فاعل فعل مذکور ہما خواہد بود - و در بعض نسخ بالِ ہما - و بعضے از محققین میفرمایند کہ بالِ ہما اینجا معنی ندارد زیراچہ مفعول افگند پیدا نمیشود پس اگر ظلے بیاے تنکیر باشد فاعل افگند ہما خواہد بود - و اگر ظلِ ہما باضافت بود فاعل فعل مذکور

بخت باشد انتہی - عجب تر آنکہ در صورت ظلِ ہما باضافت فاعل افگند بخت گفتہ - پس در صورت بالِ ہما چہ چیز مانع است فاعل شدن بخت را پس بال ہما مفعول افگند بود مثل ظل ہما اینقدر ہست کہ بال افگندن محاورہ نیست برخلاف سایہ افگندن مگر آنکہ گوئیم درینجا مفعول افگند محذوف است اعنی بالِ ہما سایہ خود را افگند بر سر من +

خرد گفت دولت ببخشد ہمای ۔۔۔ گر اقبال خواہی دریں سایہ آی

ببخشد ہما بصیغۂ اثبات و دریں بیت اشارت است باینکہ اگر طالب دولت لے چیزے کہ دست بدست بگردد ہستی آں در سایۂ ہماست و اگر اقبال لے سعادتمندی میخواہی آں در سایہ ممدوح است پس دریں سایہ بیا - و اگر نہ بخشد بصیغۂ منفی بود دریں صورت لفظِ اقبال وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ خواہد بود یعنی اینکہ میگویند کہ ہما دولت را مے بخشد چنیں نیست ایں خاصہ سایۂ ممدوح است پس اگر دولت را میخواہی در سایہ ممدوح بیا +

خدایا برحمت نظر کردۂ ۔۔۔ کہ ایں سایہ بر خلق گستردۂ
دعاگوے ایں دولتم بندہ وار ۔۔۔ خدایا تو ایں سایہ پائندہ دار
صَوابست پیش از گُشش بند کرد ۔۔۔ کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد

در بیتِ دوم ایں دولت اشارہ بدولتِ ممدوح یا ذاتِ ممدوح - و از سایہ نیز ہمیں ذات مراد است چہ بادشاہاں را سایۂ خدا و ظل اللّٰہ مے گویند + ومخفی نماند کہ از قولِ او چنیں پادشاہاں تا ایں بیت مقولہ شیخ بر سبیل جملہ معترضہ بودہ - و از قول او صواب است پیش از تا آخر کہ پیش ازیں نیز گزشتہ بطریق وعظ و نصیحت است +

تحمل کند ہر کرا عقل ہست ۔۔۔ نہ عقلے کہ خشمش کند زیر دست
خداوند فرمان و رائے و شکوہ ۔۔۔ ز غوغاے مردم نگردد ستوہ
سرِ پر غرور از تحمل تہی ۔۔۔ حرامش بود تاجِ شاہنشہی

اشارت است باَنکہ عقل ہمانست کہ بدلالتِ آں تحمل و بردباری حاصل شود و آنچہ مغلوب خشم و غضب شود آنرا عقل گفتن معقول نباشد یا آنکہ ایں قسم عقل را عقل ناقص گویند و قسمِ اول را عقل کامل و ایں تخصیص از قرینہ مستفاد میشود - و قول او ز غوغاے مردم نگردد ستوہ اشارت است باَنکہ از ازدحام عوام ستوہ نمیگردد و تحمل و بردباری میکند +

نگویم چو جنگ آوری پا یدار ۔۔۔ چو خشم آیدت عقل برجاے دار

چو لشکر برون تاخت خشم از کمین — نہ انصاف ماند نہ تقوےٰ نہ دین
ندیدم چنیں دیو زیرِ فلک — کزو میگریزند چندیں ملک

مبلین این کاف اعنی لفظِ این محذوف وجملہ مقولہ نگویم۔ وجنگ آوری مفعول پائدار کہ امر است بپا داشتن اسے اثبات قدم ورزیدن وبلین المصرعین کلمۂ اضراب بعد از وے عبارت این میگویم کہ محذوف ومصرع دوم بیانِ آن۔ وحاصل معنی بیت آنکہ نمیگویم این کہ جنگ آوری را ہمہ وقت ثبات قدم می ورزیدہ باش بلکہ این میگویم کہ در وقت استیلاے غضب عقل خود را برجا پائدار ومغلوب خشم مباش۔ ودر نسخۂ صحیح چو جنگ آوری۔ پس جملہ شرطیہ مقولہ نگویم بود وہر دو بیتِ لاحقہ علت مضمون این بیت۔ وچنیں دیو اشارہ بخشم وچندیں ملک کنایہ از عقل وحواس یا صفاتِ حمیدہ واخلاق پسندیدہ است ✤

گفتار در صفتِ عدل وشفقت بر رعیت

نہ بے حکمِ شرع آب خوردن خطاست — وگر خوں بفتوی بریزی رواست

نہ بے حکم بنونِ نفی بر سبیل استفہام انکاری۔ ودر بعض نسخ بہ بحکم بباے زائدہ۔ ودر بعضے دیگر چو بحکم ودرین صورت جزاے این شرط اعنی پس خون خوردن البتہ خطا خواہد بود محذوف ومصرع دوم معطوف بر بحکم۔ وبر متامل پوشیدہ نیست کہ ہر سہ نسخہ غلط نساخ است وصحیح ابے حکم بہمزہ ولفظ ابے در کلامِ قدما بمعنی بے مستعمل است مثل ابا وابر بمعنی با وبر۔ شیواے طوس فرماید ؏ وگفت ایدر ابے کام تو نبویم نجویم بجز نام تو ✤ ودر بعض نہ بر حکم ودرین صورت این معنی بود کہ آب خوردن کہ بروفق حکم شرع نباشد خطاست

اگر شرع فتوی دہد بر ہلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک

این بیت جملہ شرطیہ واین جملہ گویا تفسیر مصرعِ دوم از بیت اول ومرجع شین ضمیر اعنی شخص واجب القتل محذوف است از جہت قیامِ قرینہ۔ وحاصل معنی این بیت دبیت سابق آنکہ ہرچہ شرع تجویز کند امتثال آن باید کرد ودلائل عقلیہ را در آن دخل نباید داد۔ ودر بعض نسخ ز کشتن تو باک۔ ودرین صورت مضاف الیہ لفظ کشتن اعنی شخص واجب القتل محذوف بود وحق آنست کہ لفظ اگر تحریف است وصحیح کرا بمعنی ہر کرا پس مضاف الیہ لفظِ کشتن ومرجع ضمیر شین ہمیں لفظِ کرا بود وہمچنیں در بیت لاحق ✤

وگر دانی اندر تبارش کسان — برایشاں ببخشاے وراحت رسان
گنہ بود مردِ ستمگارہ را — چہ تاوان زن وطفلِ بیچارہ را

بیت اول معطوف بر بیت سابق وبیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول ستمگارہ ستمگار بکاف فارسی مزید علیہ ستگر کہ مخفف آنست۔ وشارح ہانسوی بکاف تازی ضبط نمودہ۔ برین قیاس ہر کارہ وبیکارہ واین محل تامل چرا کہ مانوس ومستعمل اول است ✤

تنت زورمند است ولشکر گراں | ق | ولیکن در اقلیمِ دشمن مراں
که وے در حصارے گریزد بلند | | رسد کشورِ بیگنه را گزند +

پیش از مصرع اول از بیت اول لفظ ہرچند که یا گرفتم که یا آنچه باین معنی باشد محذوف و بیت دوم بیانِ علتِ نہی که در مصرع دوم از بیت اول مذکور و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر قولِ او وے در حصارے تا آخر۔ وحاصل معنی قطعه آنکه ہرچند که یا گرفتم که تن تو توانا ولشکرِ تو گرانست و دشمن تو زبون وناتواں ولیکن بسوے اقلیمِ دشمن رواں مشو چراکه دریں صورت او تابِ مقاومت نیاورده بطرفِ حصار بلندی گریخته خواہد رفت وساکنانِ آں کشور را آسیبے از و خواہد رسید وپادشاہاں را لازم که درہمه حال حمایت ورعایت خلق الله که ودایع بدایع اویند منظور میداشته باشند وتواند که قول او وے در حصارے تا آخر فعل شرط بتقدیر حرف شرط ومصرع دوم جزا وجمله شرطیه مدخول کاف بود

نظر کن در احوالِ زندانیاں | | که ممکن بود بیگنه در میاں

ایں بیت جزاے شرط محذوف وجمله شرطیه معطوف بر قول او در اقلیمِ دشمن مراں ومصرع دوم بیانِ علتِ مضمون مصرع اول است وحاصل معنی آنکه واگر در اقلیم دشمن رفتی وجماعتے از آں اقلیم بدستِ تو اسیر ودستگیر آمدند پس تفحص وتفتیش کن در احوال ایشاں چراکه ممکن است که بیگناہے در آں میاں در آمده باشد پس تو اگر بر احوال او آگاہی نداشته باشی او با ہمچناں در بند ماند پس تبعه آں بر تو خواہد ماند۔ وتواند که ایں بیت نصیحتے علیحده بود چنانکه بیتِ چو بازارگاں که بعد ازیں آید۔ وحاصل معنی آنکه از احوال زندانیاں که در زندان تو باشند غافل مباش ودر احوال ایشاں نظر کن که شاید بیگناہے قید شده باشد

چو بازارگاں در دیارت بمرد | ق | بمالش خیانت بود دستبرد
از آں پس که بر وے بگریند زار | | بہم باز گویند خویش وتبار
که مسکیں در اقلیم غربت بمرد | | متاعے کزو ماند ظالم ببرد

مصرع اول از بیت اول شرط وجزاے آں اعنی پس تصرف در مال او مکن محذوف ومصرع دوم علت مضمون ایں جزا وبیت دوم معطوف بر آں۔ وقول او بگریند زار وبہم باز گویند ہر دو متنازع در میان خویش وتبار پس اگر عمل ثانی را دہی در اول ضمیر خواہی آورد واگر عمل اول را دہی پس ضمیر در ثانی خواہی آورد وبیتِ سوم بیانِ مقوله بہم باز گویند۔ ودر بعض نسخ بجاے خیانت لفظِ خساست وبجاے بہم باز گویند بآواز گویند وآواز بمعنی بانگِ بلند ہم آمده۔ شیوای طوس فرماید ؎ بآواز گفتا که ما بنده ایم + ودر بعض دیگر در میان بیت دوم وسوم ایں بیت +

که برگشته باد ایں خیانت پرست | | که بر مالِ مردم بیازید دست
بیندیشش از آں طفلکِ بے پدر | | وز آهِ دلِ دردمندش حذر

لیکن بنو دنش اولی چراکه مضمون ایں بیت وبیت سوم قریب ہم است ومعہذا کاف نیز دریں بیت حشو
مے نماید مگر آنکه بین البیتین عبارت ونیز بہم بازگویند محذوف بود تا ایں کاف بیان آں تواند شد یا ایں کاف
عاطفه باشد وما بعد آں معطوف بر قول او مسکیں در اقلیم تا آخر - وحذف مصدر ہست ودرینجا بتقدیر لفظ
کن بمعنی امر استعمال یافته ؛

ببا نامِ نیکو به پنجاه سال — که یک نامِ زشتش کند پائمال

به پنجاه سال ظرف نام نیکوست - وحاصل معنی آنکه نامِ نیکو که در مدت ممتد شہرهٔ آفاق گشته بسیار است که یک نام
زشت آں را محو ومعدوم گرداند از جہتِ صدور امر ناشائسته از صاحب آں نام - وگاہے چنیں ہم میباشد
که شخصے که ایام بزشت نامی برده باشد وناگاه از وے امرے صادر شود که بسبب آں نیک نام جاوید
گردد چنانچه نوشیرواں که در مدت عمر بیک عدالت نیکنامی جاوید بدست آورد - ودر بعض نسخ نام نیکی بیائے
مصدری - ودر بعض نام نیکوے پنجاه سال - باضافت وایں صاف وشسته است ؛

پسندیده کاران جاوید نام — تطاول نکردند بر مالِ عام

در بعض نسخ پسندیده خویان جاوید نام - وبهر تقدیر تطاول که بمعنی تکبر وگردنکشی است درینجا بمعنی دست
دراز کردن وبغصب گرفتن استعمال فرموده - ودریں بیت ترغیب است به پسندیده کار بودن - ودر ترکیب
آں دو احتمال است یکے آنکه پسندیده کاراں صفت مبتدائے محذوف وجاوید نام صفت بعد صفت
ومصرع دوم خبر ایں مبتدا باشد یعنی آنہا که کارِ ایشاں پسندیده بوده ونام شاں پاینده ایشاں درازدستی
نه کرده اند بر مال عام - ودوم آنکه تمام مصرع اول صفت مبتدائے محذوف وپسندیده کاران جاوید در معنی
مضاف الیه نام ومتعلق ایں نام باصله خود وخبر ایں مبتدائے موصوف ہر دو محذوف بوده آنہا که بنام
پسندیده کاران جاوید شهرت دارند بسببِ شهرتِ ایشاں بایں نام آنست که درازدستی نکرده اند بر مال
عام وبریں تقدیر مصرع دوم بیان لفظ آں که در ضمن خبر محذوف مصرع اول واقع است باشد لیکن ایں توجیه
خالی از استبعاد نیست وانچه بعضے از محققین میفرمایند که پسندیده کاراں صفت چه قسم بود زیرا که صفت
جمع واحد باشد نه جمع چنانکه گویند غلامانِ دیوانه - نه غلامانِ دیوانگاں - واگر گاہے بطریق شاذ آمده باشد
مقیس علیه نے تواند گردید محض تحکم است چراکه صفتِ جمع جمع بسیار آمده وچند جا دریں کتاب نیز خواهد آمد
انشاء الله تعالی - وتواند که پسندیده کاراں مبتدائے موصوف وجاوید نام صفت آں باشد وبریں تقدیر
نیز مصرع دوم خبر مبتدا است ؛

که برگشته باد آں خیانت پرست — که بر مالِ مردم بیازید دست
بر آفاق گر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست

ایں بیت پیش ازیں گذشت ودرینجا اگر باشد پس جمله معترضه متصدر بکاف دعائیه خواهد بود چراکه با سیاق

وسیاق ربطے ندارد - واگر گفته شود که علت مضمون مصرع دوم از بیت سابق است یعنی ایشان که تطاول نکرده اند بنا بر آنست که مردم این نفرین خواهند کرد که برگشته باد تا آخر پس گوئیم ما که ازین تقریر مستفاد میشود که ظلم نکردن ایشان از خوفِ نفرینِ خلق بوده نه از خوف عذاب خدائے واین خوب نیست - ودر بعض نسخ بیالود دست ودرین صورت لفظ بر تحریف باشد وصحیح با چرا که صلهٔ آلودن با مے آید نه بر +

نمرد از تهیدستی آزاد مرد | که پهلوے مسکین شکم پُر نکرد

مصرع دوم بیان آن تهیدست ومعنی بیت اغلاق دارد - حاصل معنی آنکه که مسکین را وقت خوردن پهلوے خود نشانده وخود پهلوے او نشسته شکم را پُر نکرده باشد اگر مرده باشد هم نمرده است چرا که نامش زنده است چرا که نامش زنده است وهمیں مطابق میشود بحاصل معنی بیت سابق وآن این است که اگر شخصے پادشاه تمام عالم باشد واز کسان زر ستاند پس گدا است توانگر نیست ومفلسے که خود شکم سیر پهلوے مسکین نشود اگر بمیرد نام او را زنده خواهد بود پس درمعنی او زنده بود ودر بعض نسخ ز پهلوے - ودرین صورت این مصرع مدخول کاف بیانیه محذوف وکلمهٔ ز بمعنی در باشد +

حکایت

شنیدم که فرماندهے دادگر | قبا داشتے هر دو رو آستر

یکے گفتش اے خسروِ نیکروز | قبائے ز دیباے چینی بدوز

بگفت این قدر ستر وآسائش است | وزین بگذری زیب وآرایش است

نه از بهرِ آن میستانم خراج | که زینت کنم بر خود وتخت وتاج

نیک روز صفت خسرو وتا مور بدوز محذوف هست اے قبائے که ابره اش از دیباے چین بود بخیاط بفرما که بدوز - ودر بعض نسخ خسرو نیمروز اے خسرو سیستان وظاهر این بادشاه درآن وقت حاکم آن ولایت بوده یا از جهت تعظیم چنین گفته چنانچه شخصے را که مثلاً از هند باشد وشجاع بود گویند رستم هند +

اگر چون زنان حُلّه بر تن کنم | بمردی کجا دفعِ دشمن کنم

در بعض نسخ من ار چون زنان بمردی بمعنی با ستعانت مردی که مراد از شجاعت ذاتی است +

مرا هم ز صد گونه آز و هوا است | ولیکن خزینه نه تنها مرا است

خزائن پُر از بهرِ لشکر بود | نه از بهرِ آئین و زیور بود

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه | ندارد حُدودِ ولایت نگاه

بلکه دیگران هم درآن سهیم وقسیم اند وبیت لاحق مفسر این است +

چو دشمن خرِ روستائی برد | ملک باجِ ده یک چرا مے خورد

مخالف خرش برد وسلطان خراج | چه دولت بماند درآن تخت وتاج

مروّت نباشد برافتادہ زور — برد مرغ دوں دانہ از پیش مور

تخت وتاج مجموع کنایہ از سلطنت۔ وحاصل معنی ابیات آنکہ پادشاہان کبار کہ باج دہ یک مقرر کردہ اند درمعنی حق صیانت است وہرگاہ مخالف از سواد شہر مواشی رامے بردہ باشد وپادشاہ خراج میگرفتہ باشد وتدارکِ آں نکند باج خوردن بروحلال نباشد ودربعض نسخ چہ اقبال ماند ✤

رعیت درخت است اگر پروری — بکامِ دلِ دوستاں برخوری
بہ بیرحمی از بیخ وبارش مکن — کہ ناداں کند حیف برخویشتن

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف درخت ومکن نہی از کندن وکاف برائے بیانِ علت آں ومدخول این کاف معطوف برقضیہ ضمنیہ است ومعنی بیت دوم آنکہ بہ بیرحمی از بیخ وبار مکن آں درخت راچراکہ این استیصال درمعنی حیف کردن برنفس خود است وحیف یعنی جور وستم برنفس خود ناداں میکند نہ دانا۔ وقولِ او برافتادہ زور یعنی زور کردن ✤

کساں برخورند از جوانی وبخت — کہ برزیردستاں نگیرند سخت
وگر زیر دستے درآمد زپائے — حذر کن زنالیدنش برخدائے

درآمد بصیغہ ماضی وعلت درآمدن از پائے وحذر کردن از نالیدن او ہردو محذوف ازجہت قیام قرینہ وحاصل معنی آنکہ واگر ازبخت گیری توزیردستے ازپائے درآمد از نالیدن وے برخدا حذر کن کہ آنرا اثرہائے قوی است ودریں اشارت است بآنکہ پیش از نالیدن او وے رفق وملاطفت کن چنانکہ نوبت بنالیدن او نرسد

چو شاید گرفتن بنرمی دیار — بہ پیکار خوں از مسامے میار
بمردی کہ ملکِ سراسر زمیں — نیرزد کہ خونے چکد بر زمیں

مضاف الیہ مسام محذوف وبیت دوم تاکید مضمون مصرع دوم از بیت اول وبائے بمردی قسمیہ وخونے یائے تنکیر برائے تحقیر ومفعول نیرزد مع الصلہ محذوف وکاف برائے بیانِ آں۔ وحاصل معنی ہردو بیت آنکہ ہرگاہ تسخیر ملکی برفق وملاطفت امکان داشتہ باشد پس قصدِ خونریزی مکن وخون ازمسام ہیچ متنفسے ازآں دیار بیروں میار۔ سوگند مردی اے شجاعت کہ سلطنت تمام روئے زمین نمے ارزد بآنکہ خونے برزمین بچکد وایں سلطنت قصاص آں تواند شد غرضکہ مبالغہ درترغیب بہ کم آزاریست ✤

حکایت

شنیدم کہ جمشیدِ فرخ سرشت — بسر چشمہ آمد بسنگے نوشت

جمشید مبتدائے موصوف ومابعد صفت آں ومصرع دوم خبر ایں مبتدا وجملہ بسنگے نوشت معطوف برجملہ اول۔ ودربعض نسخ بسر چشمہ بربائے تنکیر مقرد غیر مکتوب وبعد از وے کلمہ بر۔ وایں اصح مینماید

بریں چشمہ چوں ما بسے دم زدند — برفتند چوں چشم برہم زدند

گرفتند عالم بمردی و زور — ولیکن نبردند با خود بگور

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر جملہ بسے دم زدند و چوں چشم برہم زدند شرط و جزاے آں محذوف - وبیت دوم معطوف بر بیتِ اول و ہر دو بیت مفاعیل فعل نوشتہ کہ در بیت سابق گزشت و فواعل زدند و رفتند و گرفتند و بردند ضمیرے کہ راجع بطرف بسے است و حاصل معنی آنکہ بریں چشمہ چوں ما بسے کساں ایں دعوی کردند کہ از آن ماست و چوں چشم برہم زدند اے مردند پس ایں چشمہ را گذاشتہ در گور رفتند اے باخود بگور نبردند و بعضے از محققین میفرمایند کہ اگر چشم برہم زدن درینجا بمعنی موت باشد چوں حاصل معنی رفتند و مردند یکیست یا نزدیک بہم مدعا خوب نمے نماید - پس چشم برہم زدن کنایہ از مدت بہایت قلیل و کلمۂ تا بجاے چوں باشد یعنی باندک مدت از دنیا برفتند و دنیا را گزاشتند و ایں محل نظر چہ برفتند درینجا بمعنی حقیقی است نہ بمعنی مردن یا قریب آں و بمعنی مدت بہایت قلیل چشم زدن است نہ چشم برہم زدن - حکیم خاقانی ؎ در چشم زدن بہفتند افلاک + و معہذا کلمۂ تا را بجاے چوں گفتن خالی از خللے نیست فتامل - و در بعض نسخ گرفتیم و نبردیم بصیغہ متکلم مع الغیر و ایں غلط نساخ است - و از قولِ او نماند بجز نام نیکوے و زشت مستفاد میشود کہ واو بجاے باے تردید ہم مے آید - و کاروانگہ درینجا کنایہ از دنیاست +

چو بر دشمنے باشدت دسترس — مرنجانش کورا ہمیں غصہ بس
عدو زندہ سرگشتہ پیرامنت — بہ از خونِ او کشتہ در دامنت

ایں ابیات مقولۂ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت مصرع اول شرط و مرنجانش جزا و کاف براے بیان علت وبیت دوم بیانِ ہمیں غصہ - و لفظِ عدو وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و زندہ سرگشتہ پیرامنت حال از وے - و لفظِ کشتہ بکافِ تازی حال از ضمیر او کہ راجع بطرف عدوست - و حاصل معنی آنکہ عدو در آں حال کہ زندہ است و پیرامون تو سرگشتہ میگردد و با تو امکان مقاومت ندارد بہتر است از بودن خونِ او در دامن تو در آنحال کہ او کشتہ شدہ است و اگر گشتہ بکافِ فارسی و بجاے لفظِ در لفظِ تر بقوقانی باشد دریں صورت مفضل علیہ لفظ بہ محذوف - و از خونِ او تا آخر معطوف بر آں و تر گشتہ بمعنی مصدری خواہد بود اے بہتر است از کشتہ شدن او و تر گشتن دامن تو از خونِ او و ایں لفظ با دامن چسپاں تر میشود - و در بعض نسخ بجاے در دامنت در گردنت و دریں صورت در بمعنی بر باشد +

حکایت

شنیدم کہ داراے فرخ تبار — ز لشکر جدا ماند روزِ شکار
دواں آمدش گلہ بانے بہ پیش — بدل گفت داراے فرخندہ کیش

اضافت باد دلنے ملابست عبارت از روزے کہ در آں شکار کنند و اگر بیاے تنکیر بود دریں صورت شکار کنایہ از شکارگاہ خواہد بود - و قولِ او بدل گفت اے در دل اندیشید و بر زبان نیاورد از براے آنکہ

درآں وقت از مقربان کسے حاضر نبود +

مگر دشمن است ایں کہ آمد بجنگ — ز دورش بدوزم بہ تیر و خدنگ

ایں بیت مقولہ گفت کہ در بیتِ سابق گذشت - ومگر حرف استثنا و مابعد مستثنیٰ و مستثنیٰ منہ ایں محذوف خدنگ بفتح نام چوبے کہ از آں تیر وجلاے زین سازند و بمعنی تیر مجاز است - واضافت تیر بطرفِ خدنگ اضافت شے بسوے مادہ خود مثل خانہ چوب و سکنجبین عسل - وحاصل معنی آنکہ ایں شخص کہ دواں در پیشِ من آمدہ است معلوم نمے شود کہ کیست مگر دشمن است کہ بارادۂ جنگ آمدہ پس مصلحت آنست کہ از دور بہ تیرش بدوزم کہ اگر پیش بیاید و برمن دست بیابد پس تدارکِ آن ممتنع خواہد شد - ودر بعض نسخ آمد بہ تنگ - ودریں صورت ایں معنی باشد کہ از من ستوہ وملول شدہ بارادۂ فاسد آمدہ است +

کمانِ کیانی بزہ راست کرد — بیکدم وجودش عدم خواست کرد

کمانِ کیانی نوعے از کمان خوب چنانچہ در شاہنامہ مکرر واقع شدہ وبایں سبب کہ دارا از نسل کیان بودہ طرف لطف پیدا کرد ومعنی مصرع دوم آنکہ درحال وجود او را خواست نابود کردن +

بصحرا در از دشمناں دار باک — کہ در خانہ باشد گل از خار پاک

ایں بیت ذوقافیتین مقولۂ شیخ بر سبیلِ وعظ ونصیحت ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول بر سبیل تمثیل - وخار کنایہ از خار بست - وپاک در ینجا بمعنی فارغ ورستگار ہست چنانچہ گویند فلانے پاک شد از عذاب وعقاب ودریں اشارت است بآنکہ گل کہ در خانہ است فارغ ورستگار ہست از عذاب خار بست ودر گلشن ناچار است کہ خار بست واشتہ باشد تا از دست بردِ گل چیناں محفوظ تواند ماند ہمچنیں پادشاہان کبار مادام کہ در ماواے خود اند فارغ اند از خوف اعدا اما ہر گاہ کہ از آنجا بر آمدہ در امکنۂ مخوفہ در آمدہ باشند واز لشکریاں دور ومہجور ماندہ در چنیں ہنگام ضرورست کہ از دشمناں ایمن نباشند وسررشتہ حزم واحتیاط از دست نہ دہند کہ حکیماں گفتہ اند - علاج واقعہ پیش از وقوع باید کرد - ودر بعض نسخ بیت ما نحن فیہ لاحق ایں بیت است کہ +

بر آورد چوپانِ بیدل خروش — کہ دشمن نیم درہلاکم مکوش

وہمیں بہتر مے نماید زیرا کہ در صورتِ اول باسباق وسیاق ربطے ندارد - ودریں صورت قول او بصحرا در تا آخر نیز بیان خروش باشد وصدور مضمون آں از چوپاں از عالم تنزیل دانا بمنزلہ ناداں از جہت عدم عمل بموجب علمش چنانکہ تارک نماز را گوئی کہ نماز واجب است پس مندفع شد اعتراض بایں کہ پادشاہ درآں وقت غافل نبودہ کہ چوپاں ایں نصیحت بدو کند - وحاصل معنی آنکہ در صحرا از دشمناں ایمن مباش وایں شکار گاہِ صحرا نیست بلکہ خانۂ تست واختیار لفظِ بیدل از براے آنست کہ در ہیبت دارا دلش از دست رفتہ بود - وبعضے از محققین میفرمایند کہ ایں توجیہ خوب نیست - وحال آنکہ قول او

دواں آمد چنانکه گذشت وکنونت بمهر آمدم که بعد ازآں بیاید دلالتِ صریح دارد بر کمالِ خوبی آں فتامل۔ ودر بعض نسخ چوبانِ پُردل اسے دلاور ودر بعض دیگر چوبان بداور ودریں صورت بمعنی پیش داور اي دارا خواهد بود وبهر تقدیر مصرع دوم بیان خروش است ✤

بگفت اے خداوندِ ایران وتور — که چشمِ بد از روزگارِ تو دور
من آنم که اسپانِ شه پرورم — بخدمت دریں مرغزار اندرم

جواب سوال مقدر است یعنی دارا از چوبان پرسید که اگر تو دشمن نیستی پس کیستی که پیشِ من دواں مے آئی۔ پس گفت چوبان کہ اے خداوند تا آخر۔ ومصرع دوم از بیتِ اول جمله معترضه مصدّر بکاف دعائیه است وتواند که ایں کاف براے بیان مقولهٔ گفت باشد۔ وقول او چشمِ بد تا آخر جمله معترضه دعائیه۔ وبهر تقدیر بیت دوم مقولهٔ بگفت است ✤

ملک را دلِ رفته آمد بجاے — بخندید وگفت اے نکوهیده راے
ترا یاوری کرد فرّخ سُروش — وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگهبانِ مرعی بخندید وگفت — نصیحت ز منعم نشاید نهفت
نه تدبیرِ محمود و راےِ نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست
چنانست در مهتری شرطِ زیست — که هر کهترے را بداند که کیست
مرا بارها در حضر دیده — زخیل وچراگاه پرسیده

صلهٔ قولِ او دلِ رفته محذوف است اسے دل از جا رفته۔ واے حرفِ ندا ونکوهیده راے منادے۔ وبیت دوم منادے علیه وجمله مقولهٔ گفت۔ وباے بگوش براے معنی قرب۔ وعلتِ جملهٔ زه آورده بودم بگوش محذوف اسے ترا تا به تیر بدوزم وچوں او بے محابا پیشِ دارا دواں آمده بود وآداب در آمدن در حضور بادشاهان نمیدانست براے نکوهیده راے گفتن وجهے بهم رسید ✤ ونکوهش ونکوهیدن بالکسر سرزنش کردن ونرم کردن وبرایں قیاس مشتقات ایں باب نکوهیده راے آنکه راے وفکر او نکوهیده باشد وقول او زخیل وچراگاه مجاز بالحذف است اسے از احوال وکیفیت اسپان با اصطبل وچراگاه

کنونت بمهر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بد اندیش باز
توانم من اے نامور شهریار — که اسپے برون آرم از صد هزار
مرا گله بانی بعقل است وراے — تو هم گله خویشتن دار پاے

موقع لفظِ باز پیش از نمیدانیم است که از جهتِ تعقید لفظی بعد از بد اندیش واقع شده وحاصل معنی آنکه دریں وقت بسبب محبت واخلاصی که مرا با تست باستقبال تو آمده ام وتو چناں بیخبری که مرا که دوستم

از دشمن باز نمیدانی واتمیاز نمیتوانی کردن - وقول او برون آرم از صد ہزار در بعض نسخ برون آدم از ہزار - وقول او تو ہم گلۂ خویشتن داریاے - اے گلہ خویش راکہ کنایہ از رعایاست بعقل بلند ورائے صائب کہ بادشاہاں رابیباشد محافظت مے نمودہ باش ویک یک رامے شناختہ باش - ودر بعض نسخ گلۂ خویش داری بپاے - پس بر سبیل استفہام بود اے بپاسے میداری

	چو دارا شنید ایں نصیحت ز مرد		نکوئیش گفت و نکو ئیش کرد	

نکوے اول بمعنی تحسین ونکوے دوم بمعنی احسان است یعنی تحسین کرد اورا بر نصیحت گفتن واحسان کرد باو کہ ازآں مہلکہ خلاص داد و بنوازش پادشاہانہ بنواخت وبعضے نکوہش نکرد بمعنی ملامت نکرد گمان بردہ اند واگر نسخہ برآں مساعدت کند ہمیں بہتر است چراکہ نکوئی گفتن بمعنی تحسین گفتن خالی از استبعاد نیست

	ہمیرفت ومیگفت از خود خجل		بباید نوشت ایں نصیحت بدل	

فاعل فعل ہمیرفت ومیگفت ضمیرے کہ راجع بطرف داراست ومصرع دوم مقولۂ میگفت - ودر خود خجل حال از ضمیر مذکور وایں نصیحت اشارہ بہ نصیحت کردن چوپاں مر دارا را بابیاتِ سشگانہ اعنی از قول او چنانست در مہتری تاقولِ او گلۂ خویش داری بپاے - ودر بعض نسخ دریں بیت ودر بیت سابق بجائے نصیحت لفظ حکایت است الاول ہو الاصح ❊

	درآں تخت و ملک از خلل غم بود		کہ تدبیر شہ از شباں کم بود	

ایں بیت مقولۂ شیخ است بر سبیل وعظ ونصیحت وتواند کہ مقولۂ دارا بود ❊

گفتار در تنبیہ پادشاہاں از عدم غور رسی دادخواہاں

	تو کے بشنوی نالۂ دادخواہ چناں خسپ کآید فغانت بگوش		بکیواں زدہ کِلّۂ خوابگاہ اگر دادخواہے برآرد خروش	

مصرع اول بر سبیل استفہام انکاری ومصرع دوم علتِ آں - وحاصل معنی آنکہ تو در چناں مقام بلند استراحت میکنی کہ تاآنجا فریادِ مظلوماں نمے تواند رسید ودر بعض نسخ بکیواں برت - کیواں بالفتح ستارہ زحل - کِلّہ بکسر کاف تازی وتشدید لام - وبجاے قولِ او چناں خسپ چناں خفت بصیغۂ امر از مادۂ خفتن وایں در کلام شیخ بسیار آمدہ ❊

	کہ نالد ز ظالم کہ در دورِ تست		کہ ہر جور کو میکند جورِ تست	

کاف اول استفہام انکاری ودوم براے صفت ظالم وسوم براے علت نالیدن وچہارم براے صفتِ جور است ومضاف ظالم وبعد از مصرع اول جملۂ اضرابیہ محذوف - وحاصل معنی آنکہ ہیچکس نمے نالد از جور ظالمے کہ در دورِ تست بلکہ از جورِ تو مے نالد زیراکہ ہر چند کہ ازآں ظالم سر میزند آں در واقع

از تست که باوجود اقتدار و امکان تدارک آں نمی کنی و بداد مظلوم نمیرسی ۔ و بعض از محققین میفرمایند که کاف بر صدر مصرع دوم برائے علت عدم نالیدن است نه علت نالیدن پس حاصل معنی آں باشد که کسے از ظالمے که در دور تست ناله نمی کند بداں سبب که جور آں ظالم جور تست که بحکم تست پس نالیدن از و نالیدن از تو خواهد بود دریں صورت فائده ندارد پس ارتکاب حذف جمله اضرابیه بیجاست ۔ بر متامل پوشیده نیست که از قول او که جور آں ظالم تا قول او نالیدن از تو خواهد بود نیز بوضوح مے پیوندد که ایں کاف برائے علت نالیدن است نه علت عدم نالیدن چنانچه او گمان برده و قول او ارتکاب حذف تا آخر ایں نیز باطل چراکه بدون ایں تقدیر معنی حاصل نمی شود ✚

نه سگ دامن کاروانے درید ‌ ‌ ‌ که دهقان ناداں که سگ پرورید

کاروانے بیائے نسبت و مصرع دوم بر سبیل اضراب ۔ و حاصل معنی آنکه ایں گمان مبر که دامن کاروانے را سگ دریده است بلکه در واقع دهقان دریده که سگ را پرورده و ناداں از برائے آں گفت که اگر دانا بودے سگ درنده را نپرورد ے ✚

دلیر آمدی سعدیا در سخن ‌ ‌ ‌ چو تیغت بدست است فتحے بکن
بگو آنچه دانی که حق گفته به ‌ ‌ ‌ نه رشوت ستانی و نه عشوه ده
طمع بند و دفتر ز حکمت بشوے ‌ ‌ ‌ طمع بگسل و هرچه دانی بگوے
طمع را سه حرف است هر سه تهی ‌ ‌ ‌ ازاں نیست مر طامعاں را بهی

طمع بستن کنایه از طمع اختیار کردن ✚ و کلمۂ از بیانیه ۔ دو دفتر ز حکمت از عالم انگشتر از نقره ✚ و در بعض نسخ زباں بند و دفتر ز حکمت بشوے ۔ طمع بگسل و هرچه خواهی بگوے و ایں غلط نساخ است چراکه زباں بستن کنایه از خاموش شدن و رشوت دادن است و درینجا هیچ یکے از هر دو معانی مناسب نیست و همچنیں قول او سطمعاں جمع سطمع بمعنی آنکه کسے را که در طمع اندازد اینجا مقصود نیست مگر آنکه بمعنی طامع باشد و فارسیاں بدیں معنی استعمال کرده اند علی الخصوص مولوی معنوی و در نسخ معتبره طامعان و ایں از شائبه تکلف مبر است ✚

حکایت

خبر یافت گردن کشے در عراق ‌ ‌ ‌ که میگفت مسکینے از زیر طاق
تو هم بر درے هستی امیدوار ‌ ‌ ‌ پس امید بر در نشیناں برآر
دل دردمنداں برآور ز بند ‌ ‌ ‌ که هرگز نباشد دلت دردمند
پریشانی خاطر دادخواه ‌ ‌ ‌ براندازد از مملکت پادشاه

مختار شارح ہانسوی گوینده زیر طاق بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب و دریں صورت زیر طاق و در زیر طاق باشد و بہر تقدیر بیت دوم مقولہ میگفت و مشبہ بہ مضمون مصرع اول مع حرف تشبیہ و ہمچنیں صفت قول او درے ہر دو محذوف و لفظِ پس برائے تفریع و مابعد آں جزائے شرط محذوف است و حاصل معنی بیت آنکہ چنانچہ من بر تو امید آوردہ ام تو ہم امیدوار ہستی بر درے کہ بر آرندہ امید ہاست پس اگر میخواہی کہ امید تو از آں در بر آید پس کسانیکہ بامید بر در تو نشستہ اند امید ایشاں را بر آر +

تو خفتہ خُنک در حرم نیمروز	غریب از بروں گو بگرما بسوز
ستانندۂ دادِ آنکس خدا است	کہ تتواند از پادشہ داد خواست

تو مبتدا و خفتہ کہ در ینجا مخففِ خفتۂ بصیغۂ خطاب است خبر مبتدا زیراکہ چوں جملہ خبر واقع میشود واجب است (۰) کہ ضمیرے کہ درو بود مطابق باشد مر مبتدا را در تکلم و خطاب و غیبت ۔ و از بمعنی در و گو بسوز مخفف گو بسوزم کہ ترجمۂ تحرق است ۔ و لفظِ گرما متعلق بہ بسوز و لفظِ گو اکثر در جوابِ شرط مے آید خواہ آں شرط مذکور باشد چنانچہ دریں مطلع میرزا صائب ؎ شمع بر خاکِ شہیداں گر نباشد گو مباش ۔ لالہ در کوہِ بدخشاں گر نباشد گو مباش + مولوی معنوی ؎ روزہا گر رفت گو رو باک نیست ۔ تو بماں اے آنکہ چوں تو پاک نیست + و خواہ محذوف باشد چنانچہ دریں شعر امیر خسرو ؎ مجو ہزل از فلک گو خاک خور گنجِ فریدونش ۔ بہل ملکِ جہاں گو باد بر تختِ سلیمانش + اے اگر خاک میخورد گنج فریدوں را گو بخور و اگر بادے بر دو تختِ سلیماں را گو ببرد ۔ و ازیں قبیل است در بیت ما نحن فیہ ۔ و حاصل معنی آنکہ تو در حرم سرائے خود در نیمروز خنک خفتہ و غریب در بیرونِ حرم بگرما اگر بسوزد گو سوختہ باشد زیراکہ ترا اجلال او التفات نیست ۔ و بعضے از محققین میفرمایند کہ لفظِ گو در ینجا بمعنی امر نیست بلکہ نزدیک بمعنی ہرچند و اگرچہ است یعنے ہرچند مسافر و غریب بگرما بسوزد ترا خبر نیست چراکہ در حرم سرائے خود خنک خوابیدۂ در وقتِ نیمروز و ایں محل تامل چہ اشعار اساتذہ کہ باستشہاد آوردہ شدہ اباً میکند از قولِ او نزدیک بمعنی ہرچند و اگرچہ است چنانچہ خودش ہم بعد از انتباہ معترف شدہ باین کہ در صورتیکہ جزائے شرط واقع شود چنانکہ در مطلع صائب است در واقع کہ بمعنی اگرچہ و ہرچند نشست نمیکند اما بہ تقدیرے کہ جزا نباشد معنی مذکور بے تکلف صحیح میشود چنانکہ در شعر امیر خسرو ۔ و ہمچنیں در بیت ما نحن فیہ و نیز بعد ازیں گفت کہ لفظ گو گاہے باصیغۂ امر جمع میشود و گاہے باصیغۂ مستقبل مثل گو بسوزند و گو بسوزد اول امر غائب است و دوم امر حاضر غائبش بسوزد مقولہ گو خواہد بود و حق آنست کہ ایں احتمال در اول ہم است انتہی ۔ بر متامل پوشیدہ نیست کہ اگر مراد از اول بسوز فقط ہست و از دوم بسوزد فقط پس قول او اول امر غائب است و دوم امر حاضر صحیح نباشد زیراکہ امر بالعکس است و اگر مراد آنست کہ مجموع گو بسوز امر غائب است و مجموع گو بسوزد امر حاضر پس قول او و غائبش بسوزد مقولہ گو خواہد بود تا آخر مبطل ایں مدعاست زیراکہ وقتیکہ بسوزد مقولہ

گو باشد پس امر فقط گو خواہد بود نہ مجموع فتامل - وملا سروری در شرح این بیت گلستان که سہ درویش نیک سیرت و فرخنده خوے را - نان رباط و لقمۂ دریوزه گو مباش + آورده که لفظ گو افادۂ تاکید و مبالغه میکند وکسیکه گفت که درینجا مقحم است و این اقحام بسیار ہست درین لغت ونزدیک است که بباید نظائر آن درین کتاب بینا فیه است این راکه سقم آنست که فائده در ذکر آن نباشد و اقحام شنیده شده است از سلطنت ونیست مر ہیچکس را اعتبار اقحام در ہر موضع انتہیٰ - وقول او داد خواست درینجا بمعنی مصدری است مخفی نماند که ابیات این داستان مشعر است برآنکه این گرد بخش مقولۂ آن مسکین را بشنید لیکن مشعر نیست برآنکه در جواب آن چه گفت و انجامش چه شد +

حکایت

یکے از بزرگانِ اہلِ تمیز — حکایت کند زابنِ عبدالعزیز
که بودش نگینے بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوہری

ابن عبدالعزیز عبارت از عمر بن عبدالعزیز که بادشاہے عادل بوده از بنی اُمیّه وصاحب فواتح او را از اقطاب شمرده قدس سره +

بشب گفتے آں جرمِ گیتی فروز — دُرے بود از روشنائی چو روز

جِرم بالکسر تن - اَجرام جمع - ودرینجا عبارت از نگین است وشارح ہانسوی گوید که گفتی بمعنی گویا - ودَر بالفتح بمعنی دروازه یعنی آں تن روشن کننده گیتی دروازۂ روشنائی بود که از پرتوِ آں شب تاریک روشن میشد چنانچه روز که سرمایۂ روشنی است - ودر بعض از نسخ صحیحه - دُرے بود در روشنائی روز - دُر بالضم بمعنی لولو ولفظ روشنائی مضاف بطرف روز یعنی گوہرے بود در روشنائی روز اے روشنائی داشت ہمچو روشنائی روز واین محاوره فارسی شائع است چنانچه میگویند که این آب در صفائی لولو است بدین معنی که ہمچو لولو صاف است انتہیٰ کلامه - ودرین اشارت است بآنکه دُر شب‌چراغ بوده - ودر بعض بشب گفتے آں جرمِ گیتی فروز - دُرے بود از روشنائی بروز + واین محل تامل + فائده باید دانست که گفتے وگوے وگویا ہر سه لفظ ترجمۂ کانّ شده است وکانّ استعمال کرده میشود برائے انشائے تشبیه اگر خبر جامد باشد وبرائے شک اگر خبر مشتق باشد وبعضے برائے انشاء تشبیه مطلقاً گفته اند اے خواه خبر جامد باشد وخواه مشتق وحق آنست که گاہے استعمال کرده میشود وقتِ ظن به ثبوت خبر بغیر قصد الی التشبیه خواه خبر جامد باشد وخواه مشتق چنانچه صاحب مطول در مبحث آداب تشبیه بدان تصریح نموده ودرین بیت که سلطان ازین روزه آیا چه خواست - که افطارِ او عیدِ طفلانِ ماست + کلمۂ آیا از قسم ہمین است وکلمۂ چه نیز در بعض مواقع افادۂ ہمین معنی کند +

قضارا در آمد یکے خشک سال — که شد بدر سیمائے مردم ہلال

کلمهٔ را بمعنی از و یکے بمعنی یک نوبت و مصرع دوم صفت خشک سال - وحاصل معنی آنکه چنیں قحط که از در آمدن این سیمای مردم که مثل ماه شب چهارده در کمال نورانیت بوده همچوں هلال ضعیف و باریک محسوس میشد

چو در مردم آرام و قوت ندید / خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسے زهر در کام خلق / کیش بگذرد آب شیریں بحلق

بفرمود بفروختندش بسیم / که رحم آمدش بر فقیر و یتیم

بیت اول جمله شرطیه و بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و مفعول بفرمود و بیان مامور به هر دو محذوف و بفروختند معطوف بر بفرمود و فاعل ایں فعل ضمیرے که راجع بطرف مفعول بفرمود است و مصرع دوم علت بفرمود - وحاصل معنی آنکه بفرمود معتمداں را که بفروشند آنرا وایشاں بفروختندش و در بعض نسخ غریب و یتیم - و بیت دوم جمله معترضه شرطیه بر سبیل تمثیل و کسے بیاے تنکیر مقابل ناکس و زهر در کام دیدن کنایه از تلخکام یافتن - و در بعضے آب نوشیں - و همیں بهتر زیراکه دریں صورت مقابله زهر بهم میرسد و بعضے از محققین میفرمایند که کسے بیاے تنکیر بمعنی مذکور بنظر فقیر نیامده و ایں محض تحکم است ے نمکے گر از کسے بالا نشیند عیب نیست + زانکه خس بالاے آب زیر دریا گوهر است +

بیک هفته نقدش بتاراج داد / بدرویش و مسکیں و محتاج داد

مصرع دوم تفسیر بتاراج داد است +

فتادند در وے ملامت کناں / که دیگر بدستت نیاید چناں

فتادند بمعنی ملامت کردن گرفتند و مصرع دوم بیان مبین محذوف - دیگر بمعنی من بعد و نیاید بمعنی نخواهد آمد و فاعل ایں فعل ضمیرے که راجع بطرف نگین است و چناں اشاره باں نگین - وحاصل معنی آنکه ملامت کناں در وے ملامت کردن گرفتند ایں که من بعد بدست تو چناں نگیں نخواهد آمد +

شنیدم که میگفت و باران شمع / فرو میدویدش بعارض چو شمع

گزشت است پیرایه بر شهریار / دل شهرے از ناتوانی فگار

واو حالیه - و باران شمع باضافت مشبه به بمشبه تا آخر بیت حال از ضمیر فاعل میگفت و بیت دوم بیان مبین محذوف و مصرع دوم از وے حال از پیرایه که فاعل زشت است و ایں کاف با مبین و مدخول مقوله میگفت - وحاصل معنی هر دو بیت آنکه میگفت ابن عبدالعزیز دراں حال که باران سرشک فرو میدوید بر عارض او چنانچه بر عارض شمع میدود و اینکه ناخوش و بدنماست پیرایه بستن بر شهریار در آنحال که دل مردم شهر بسبب ناتوانی و درماندگی خسته و افگار باشد و در بعض نسخ ے بر درویش و داں همچو برے شمع + و ایں واضح تر است +

خنک آنکه آسایش مرد و زن / گزیند بر آسایش خویشتن

ازینجا شروع مقولۂ شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت - و حاصل معنی آنکہ خوش است آن حاکم مہربان کہ راحت رعایا را مقدم دارد بر راحت خویش ✢

نگردند رغبت ہنر پروران
بشادیِ خویش از غمِ دیگران

ہنر پروران کنایہ از صاحب ہنر عموماً و پادشاہان عادل خصوصاً و بشادی خویش متعلق برغبت نگردند و از غمِ دیگران صفت شادی - و کلمہ از بمعنی در است - و حاصل معنی آنکہ ہنر پروران رغبت نگردہ اند بشادی خویش چنین شادی کہ حصول آن در غمگین بودن دیگران باشد ✢

اگر خوش بخسپد ملک بر سریر
وگر زندہ دارد شبِ دیر یاز
بحمد اللہ این سیرت و راہِ راست
پندار کآسودہ خسپد فقیر
بخسپند مردم بآرام و ناز
اتابک ابوبکرِ بن سعد راست

بیتِ اول جملہ شرطیہ و مفعول پندار اعنی لفظ این محذوف و مابعد بیانِ آن - و آسودہ خسپد بمعنی آسودہ خواہد خفت معطوف این فعل نیز محذوف اعنی و ہرگاہ حال چنین باشد کہ فقیر ہم آسودہ بخسپد پس آسایش اغنیا بطریق اول متمنع خواہد بود و بیت دوم معطوف بر بیتِ اول و فاعل فعل زندہ دارد ضمیرے کہ راجع بطرف ملک است دیریاز بہ تحتانی بالف کشیدہ کنایہ از دراز زیراکہ مشتق از یازیدن بمعنی آہنگ کردن و دست دراز کردن بچیزیست و بنا بر مشہور بباے موحدہ غلط عوام است ✢

کس از فتنہ در پارس دیگر نشان
نہ بیند مگر قامتِ مہوشان

لفظِ کس مفید معنی سورِ کلی - و دیگر بمعنی من بعد و نہ بیند بصیغۂ حال است و حاصل معنی آنکہ پیش از زمان ممدوح فتنہ در شیراز ظہور داشت و از آن زمان کہ ممدوح بر تخت سلطنت نشستہ من بعد آن ہیچکس فتنہ را نمے بیند. مگر قامتِ مہوشان را ✢

ہمیں پنج بیتم خوش آمد بگوش
کہ میگفت گویندۂ خوب دوش

مصرع دوم و ہمچنین بیت آیندہ بیان ہمین پنج بیت و میم ضمیر متکلم منصوب و در معنی مضاف الیہ گوش است کہ از وے قطع شدہ با لفظِ بیت ملحق گشتہ و در نسخ معتبرہ - یکے پنج بیتم خوش آمد بگوش - کہ در مجلسے میسرودند دوش ✢ و دریں صورت لفظِ یکے بطریق تکیہ کلام و رعایت سیاقۃ الاعداد باشد و قولِ او مخفت ہمی از خفتن و نخفت بنون غلط نساخ است ✢

حکایت

در اخبارِ شاہانہ پیشینہ ہست
بلد و رائش از کس نیازرد کس
کہ چون تکلہ بر تختِ زنگی نشست
سبق برد اگر خود ہمیں بود و بس

لفظ ہست ترجمۂ کان ناقصہ دانکہ گفتہ حرف رابطہ نما فعل ہست از انکہ متضمن معنی رابطہ است نہ حرف رابطہ

چنانکه ملا سروری در شرح ایں بیت ؎ که نامرا هست و دیگرم باید ۔ گر نخواهند زاهدم شاید + بداں تصریح نموده و بعضے از محققین میفرمایند که لفظِ هست مشترک است در دو معنی یکے مبدل است که حرف رابط هست ۔ و در فارسی الف بها بدل شود چنانکه امیان و همیان و دیگر ترجمه کان ناقصه و دریں صورت اعتراض وارد نمے شود و ازیں ماخوذ است هستی ۔ و در هست و خواهد بود همین است انتهی ۔ تبدیل الف و ها مسلم لیکن استعمال هست در مواقع است سند میخواهد بهر تقدیر اسم هست اعنی لفظِ ایں در بیت ما نحن فیه محذوف است و مصرعِ ثانی بیانِ آں ۔ و در اخبار شاهان بیشینه خبر مقدم بر آں ۔ و چوں تکله تا آخر شرط و مصرع دوم از بیت دوم جزاے آں و شین ضمیر متصل که راجع بطرف تکله هست مضاف الیه دوران ۔ و لفظِ کس مفید معنی سور کلی و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و ظرف و متعلق سبق بر د هر دو محذوف ۔ و حاصل معنی ایں بیت آنکه در دوران عدل او هیچ کسے از هیچکس متاذی نشد و خوش در نیک نامی و دادگری پیشے برد بر پادشاهانِ دیگر و همیں زاد راه با خود بر داشت و اینقدر کافی و بسندیده است براے نجات او در آں جهاں و نیکنامی او دریں جهاں و اگر پیش از لفظ بس واو عطف نباشد پس ترجمه فقط خواهد بود +

چنیں گفت یکره بصاحبدلے	که عمرم بسر رفت بیحاصلے
چو مے بگذرد ملک وجاه وسریر	نبرد از جهاں دولت الا فقیر
بخواهم بکنج عبادت نشست	که دریابم ایں پنجروزی که هست

یکره بمعنی یک نوبت ۔ و بیت دوم شرط و مصرع دوم از وے معطوف بر مے بگذرد و بیت سوم جزاے ایں شرط و بخواهم بمعنی میخواهم ۔ و نشست بمعنی مصدری و بعد از وے عبارت بایں نیت محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و ایں هر دو بیت معطوف بر قول او عمرم بسر رفت بیحاصلی و جمله مدخول کاف بیان مقوله چنیں گفت یکره ظرف چنیں گفت ۔ و در بعض نسخ بجاے آں لفظ روزے ۔ و حاصل معنی ایں ابیات آنکه چوں دولتِ دنیا که عبارت از ملک و جاه و مانند آنست در معرض فنا و زوال و هیچ دنیا دارے ایں دولت را با خود نبرده و آں دولت باقی و پایدار که آنرا با خود تواں برد محبت حق و معرفتِ او تعالی شانه است و آنرا نمے تواند برد مگر فقیر که عبارت از مرد عارف و انسان کامل است پس میخواهم که ترکِ سلطنت گویم و در معبدے بنشینم بایں نیت که ایں پنجروزه که عبارت از ایام معدود حیات مستعار هست بیادِ آلهی صرف کنم و از دولت فقر برخوردار باشم ۔ و در عامه نسخ بیت سوم مقدم است بر بیت دوم ۔ دریں صورت مصرع اول از بیت سوم معطوف باشد بر قول او عمرم بسر رفت بیحاصلی و مصرع دوم از وے علت ایں معطوف و مصرعِ دوم از بیت دوم شرط معطوف بر قول او دریابم تا آخر و جزاے ایں شرط محذوف و حاصل معنی آنکه میخواهم بکنج عبادت نشستن از براے آنکه بقیه عمر بیاد او سبحانه بگذرانم ۔ چوں دولتِ دنیا فانی و مستعار است و دولتِ فقر باقی و پایدار و نمے برد او را هیچکس مگر فقیر پس ترکِ سلطنت بگویم و فقیر

بسوم ۔ و بعضے از محققین میفرمایند موافق ایں نسخه بیت اول در محل شرط است و بیت دوم جزا۔ پس حاصل معنی آں باشد که عمر من در لہو و لعب و کسبِ دنیا گزشت لہٰذا میخواہم ترکِ دنیا کنم و بکنجِ عبادت بنشینم که حاصل زندگی عبادت است و بیت سوم جواب سوال مقدر و آں اینست که دنیا چرا حاصل ندارد و پادشاه از آں متمتع نمیشود زیرا که ملک و جاه و سریر حاصل آنست پس در جواب میگوید که چوں ایں دولت پایدار نیست پس حاصل دنیا را فقیر مے برد اے حاصل دنیا که عبارت از عبادت است او دارد و پادشاه را از آں تمتع نیست انتہی ۔ و دریں نظر است چه بیتِ اول اعنی چنیں گفت تا آخر صلاحیت شرط ندارد نه لفظاً و تقدیراً تا بیتِ دوم اعنی بخواہم تا آخر جزاے آں تواند شد پس در محل شرط گفتن خالی از استعجاب نباشد و قولِ او پادشاه را از آں تمتع نیست ایں علی الاطلاق غیر مسلم +

چو بشنید دانائے روشن نفس ۔ به تندی بر آشفت کای تکله بس

طریقت بجز خدمتِ خلق نیست ۔ به تسبیح و سجّاده و دلق نیست

تو بر تختِ سلطانیِ خویش باش ۔ باخلاقِ پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میاں بسته دار ۔ زطامات و دعوی زباں بسته دار

قدم باید اندر طریقت نه دم ۔ که اصلے ندارد دمِ بے قدم

بزرگاں که نقدِ صفا داشتند ۔ چنیں خرقه زیرِ قبا داشتند

قول او به تسبیح تا آخر فقط بلکه عمده آں خدمت کردن خلق است ۔ و قول او نه دم اے نه ہمیں قال و بس و قول او چنیں خرقه تا آخر اشارت است بآنکه کار عقبےٰ را در لباس دنیا سر انجام مے دادند +

حکایت

شنیدم که بگریست سلطانِ روم ۔ برِ نیکمردے ز اہلِ علوم +

که پایابم از دستِ دشمن نماند ۔ جز ایں قلعه و شهر با من نماند

بسے جہد کردم که فرزندِ من ۔ پس از من بود سرورِ انجمن

کنوں دشمنِ بدگہر دست یافت ۔ سرِ دستِ مردی و جہدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم ۔ که از غم بفرسود جان و تنم

مفعول شنیدم اعنی لفظِ ایں محذوف و کاف برائے بیان آں ۔ و سلطان روم عبارت یکے از قیاصره یا سکندر فیلقوس لیکن اول اقوی است زیرا که از تواریخ به ثبوت مے پیوندد که سکندر را گاہے ایں حالت رونداده و معطوف بگریست اعنی و گفت نیز محذوف و کاف بر صدر مصرع اول از بیت دوم برائے بیان آں و کلمه زا در قول او ز اہلِ علوم بیانیه است اے نیکمردے که از اہلِ علوم بوده و میتواند که ابتدائیه بود اے محض برائے مدخول بودن آں موضعے که منفصل و خارج شود از و شئے دیگر چنانچه

در بحث خود گزشت - و اہل بمعنی کسان و منزل اہلٌ جاے باکسان کذافی الصراح - و در کنز اللغۃ جاے کہ درو اہل و عیال باشند و طائفہ سزاوار خاندان - و در منتخب اللغۃ سزاوار و علوم جمع علم پس اگر مراد انواع علم است پس محمول بر حقیقت بود و اگر یک نوع علم پس بمعنی مفرد بنا بر ضابطہ فرس کہ مکرر گزشت و قلعہ و شہر بواو عطف است و بعضے از محققین میفرمایند کہ ظاہر از تبعیضیہ است بعضے یک نیکمرد کہ از صاحبان علوم و بعضے از آنہا بود - و حاصل معنی آں مردے کہ صاحب علم و عمل بود انتہیٰ و ایں وقتے صحیح باشد کہ اہل لفظ جمع بمعنی صاحبان آمدہ باشد و معہذا قول او حاصل معنی تا آخر نیز ازیں معنی ابا میکند - و در بعض نسخ قلعہ شہر باضافت و بجاے قول او بفر سود جاں در تنم جان و تنم بواو عطف +

بر آشفت کایں گریہ از بہر چیست ... برین عقل و دانش بباید گریست

و در بعض نسخ بر آشفت دانا کہ ایں گریہ چیست + و دریں صورت لفظ دانا وضع مظہر موضع مضمر باشد من غیر لفظہ و در صورت اول فاعل فعل بر آشفت ضمیرے بود کہ راجع بطرف نیکمرد است و معطوف بر آشفت اعنی و گفت سلطان را محذوف و کایں گریہ تا آخر بیان مقولہ آں و مصرع دوم معطوف بر ایں گریہ تا آخر و در بعض برین عقل و ہمت - و در بعض عقل و رایت بتاے خطاب +

بگفت اے برادر غم خویش خور ... کہ از عمر بہتر شد و بیشتر +
ترا اینقدر تا بمانی بس است ... چو رفتی جہاں آن دیگر کس است

بہتر عمر کنایہ از عنفوان شباب و ریعان جوانی و مصرع دوم براے بیان علت امر بغم خوردن و کلمہ از صلہ شد کہ بمعنی رفت است - و بعضے از محققین میفرمایند کہ از تفضیلیہ نیست بلکہ تبعیضیہ و مراد از بہتر عمر خلاصہ است یعنے آنچہ خلاصہ عمر بود از عمر بسیارے گزشت و کم ماند و ایں محل تعجب زیرا کہ شارح قایل بتفضیلیہ شدہ کہ نفی آں کند ہمانا منشا ایں توہم لفظا تر باشد کہ علم تفضیل است در لفظ بہتر و صحیح از ابتدائیہ اتصالیہ و معنی آں در موقع خود معلوم شود و در بعض نسخ مصرع دوم چنیں کہ - ہمی دیگ سود از بہر پسر + و دریں صورت ایں مصرع معطوف باشد بر قول او غم خویش خور - و علی التقدیرین ایں بیت معطوف است بر گفت محذوف در بیت سابق و پیش از وے لفظ و نیز محذوف لیکن لفظ گفت از جہت تکرار مکروہ مے نماید و لہذا در نسخ صحیحہ چنیں واقع شدہ کہ و لایت چہ باشد غم خویش خور - کہ از عمر تا آخر و بریں تقدیر ایں بیت تتمہ مقولہ گفت مذکور باشد - و قول او چو رفتی جہاں آں دیگر کس است - و در بعض نسخ جہاں جاے دیگر کس - و در بعض ہمیں جاے دیگر - و دریں صورت لفظ ہمیں اشارہ بقلعہ باشد

اگر ہوشمند است و گر بیخرد ... غم او مخور کو غم خود خورد

ایں بیت معطوف بر قول او جاے دیگر کس بتقدیر واو عطف و خبر مبتداے محذوف است اعنی لفظ دیگر کس - و لفظ اگر ترجمہ (بمعنی) او کہ بعربی براے تردید مے آید و مرجع ضمیر او نیز ہمیں دیگر کس و آں کنایہ

از فرزند ایں بادشاہ مخاطب - وحاصل معنی آنکہ آں فرزند خواہ ہوشمند وعاقبت اندیش باشد وخواہ بیخرد وکوتہ اندیش درہر صورت غمِ او مخور کہ خودش غمِ خود خواہد خورد ودر صورتِ اول پیش ازانکہ کسے تربیت او کند ودر صورت ثانی بعد ازانکہ سختیِ زمانہ راچشیدہ باشد ودر بعض نسخ - تو تدبیر خود کن کہ آں پُر خرد - کہ بعد از تو باشد غمِ خود خورد + ودر بعض دیگر کہ بعد از فوائد وبہر تقدیر بعد از تو بمعنے خلف تو است وحاصل معنی آنکہ تو کارے اختیار کن کہ بداں عاقبت محمود گردی وایں اندیشہ را بخاطر راہ مدہ - کہ بعد از من حال خلفِ من چہ خواہد شد +

	مشقت نیرزد جہاں داشتن	گرفتن بشمشیر و بگذاشتن	

لفظ مشقت در معنی مضاف است بطرفِ جہاں داشتن کہ عبارت از جہانداریست - ومصرع دوم صفتِ جہاں داشتن ونیرزد بمعنی لایق وسزاوار نیست ومفعول آں اعنی مردِ عاقبت اندیش را ومتعلق گذاشتن اعنی بحسرت ہر دو محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ مشقت جہانداری کہ آغاز آں گرفتن بشمشیر ست - و انجامش گذاشتن بحسرت لایق وسزاوار نیست مردِ عاقبت اندیش را پس ترک جہانداری باید کرد وبیادِ حق اشتغال باید ورزید وبعضے از محققین میفرمایند کہ ایں توجیہ محض تکلف است ومناسب آنست کہ باز کلمہ مشقت محذوف شدہ ومصرع دوم علت نیرزد است یعنی جہانداری بمشقت ومحنت کہ جہانداری دارد نمے ارزد وجہانداری تدارک آں نمے تواند کرد در جہانداری اول گرفتن جہانست بشمشیر وآخر گذاشتن ست وحاصل آنکہ مشقت جہانداری زیادہ بر انتفاع اوست چرا کہ اول تصدیع کشیدن وتصدیع دادنست وآخر کار ناپائدار است انتہیٰ - وجہ مناسبت ایں توجیہ وتکلف در توجیہ سابق ظاہر نمے شود فتامل +

	بریں پنج روزِ اقامت مناز	بیندیش و تدبیرِ رفتن بساز	

پنج روزِ اقامت باضافت کنایہ از مدتِ حیات در دارِ دنیا ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول بتقدیر واوِ عطف وبیندیش بصیغۂ امر وما بعدِ آں معطوف برآں - ودر بعض نسخ پنج روزہ اقامت بتقدیم صفت بر موصوف - وباندیشہ بباے استعانت - وحذفِ صفت اے اندیشۂ صائب - ودریں صورت قول امر باندیشہ متعلق باشد بود

	کرا دانی از خسروانِ عجم	کہ کردند بر زیر دستاں ستم	
	کہ در تخت وملکش نیامد زوال	نماند بجز ملکِ ایزد تعال	
	کرا جاوداں ماندن امید نیست	کہ گیتی ہمیں جاے جاوید نیست	
	کرا سیم و زر ماند و گنج و مال	پس از وے بچندیں شود پائمال	
	وزانکس کہ خیرے بماند رواں	دمادم رسد رحمتش بر رواں	
	بزرگے کزو نام نیکو بماند	تواں گفت با اہلِ دل کو بماند	

حاصل معنی آنکہ ہر کرا بعد از مردنش نقدی بماند آں نقد در ایام معدود تلف میشود و متوفی را از آں چنداں منفعتے نے باشد اما کسے کہ از وے خیرے جاری بماند کہ عبارت از یادگار نیک است مثل چاہ و مسجد و باغ و سرائے و تصنیف کتاب و مانند آں کہ مردم بعد از وے ہم بداں انتفاع کنند ورا دمبدم رحمت میرسد برجان وعاقبت او محمود میباشد۔ و قول او کو بماند اشارتست باآنکہ او زندہ است +

الا تا درختِ کرم پروری — کہ جاوید ازو بارِ دولت خوری

الاکلمہ تنبیہ وتا بمعنی البتہ و مصرع دوم برائے بیان علتِ مضمون مصرع اول و مرجع ضمیر او درخت کرم است وحاصل معنی بیت آنکہ البتہ درخت کرم رامے پرورده باش چراکہ دریں صورت جاوید ازو بارِ دولت خواہی خورد و در عامۂ نسخ۔ گر امیدواری کزو بر خوری۔ و دریں صورت ایں مصرع شرط و مبین ایں کاف کہ در قول او کز دست وجزائے ایں شرط ہر دو محذوف بود یعنے اگر امیدواری ایں کہ ازو بر خوری پس البتہ درخت کرم رامے پرورده باش +

کرم کن کہ فردا چو دیواں نہند — منازل بمقدارِ احساں دہند

ایں بیت ذو قافیتین ولفظ احسان بمعنی مطلق عمل وہر سہ بیت لاحق تفسیر آں ولفظ فردا مشترک است در معنی غد و روز قیامت واینجا بمعنی ثانی وچو حرف شرط و دیواں نہند کنایہ از داوری کنند و در بعض نسخ کہ دیواں نہند و دریں صورت ایں کاف برائے بیان فردا باشد۔ و در بعض دیگر چو میزاں نہند اے در آنوقت کہ نصب کنند میزان را برائے سنجیدن اعمال عباد +

یکے را کہ حسنِ عمل بیشتر — بدرگاہِ حق منزلش پیشتر
یکے باز پس خائن و شرمسار — نیابد ہمے مزد ناکردہ کار
بہل تا بدنداں گزد پشتِ دست — تنورے چنیں گرم ناں در نبست

یکے مبتدائے موصوف۔ وحسن عمل بیشتر صفتِ آں۔ و مصرع دوم خبر ایں مبتدا و بعد از مصرعین رابطہ محذوف و بیشتر اول بیائے تازی و دوم بیائے فارسی و بیت دوم معطوف بر بیت اول یکے مبتدای موصوف وپس خائن و شرمسار صفت آں وبعد از وے رابطہ محذوف۔ وکلمہ باز برائے تکیہ کلام و نیابد ہمے مزد خبر ایں مبتدا و ناکردہ کار علت آں و فاعل فعل گزد ضمیرے کہ راجع بطرف ایں یکیست۔ وحاصل معنی ایں ابیات آنکہ ہرگاہ کہ چنیں مقرر شدہ باشد کہ منازل و مراتب آدمی پیش باری تعالی بمقدار عمل او باشد پس یکے را کہ خوبی عمل او بیشتر است بدرگاہ او منزلت بیشتر خواہد بود ویکے کہ پس خائن و شرمسار است وچشم انتفاع دارد مثل شخصے است کہ کارے نکردہ وچشم مزد دارد وایں خیال فاسد است پس مذکور ایں چنیں کس مکن و بگذار کہ در قیامت پشت دست ندامت بگزد زیراکہ باوجود تنور چنیں گرم ناں در نہ بست اے باوجود چنیں قدرت عمل عمل نکرد۔ و تواند کہ ناکردہ کار حال بود از ضمیر نیابد و بہل

جزاے شرطے که با معطوف علیه خود محذوف است و بریں تقدیر ایں معنی بود که یکے که چنیں و چنیں است مثل شخص ناکرده کاریست که چشم مزد داشته باشد و حال آنکه ناکرده کار مزد نمے یابد اسے استحقاق مزد ندارد و هرگاه حال چنیں باشد پس بهل او را تا آخر۔ و بعض از محققین میفرمایند که براے تکیه کلام بودن لفظ باز دریں قسم مقام محل نظر است و سند و نظیر میخواهد پس صحیح باز پس بمعنی عقب باشد یعنی کسے که حسن عمل بسیار دارد او بیشتر منزلت و قرب خواهد یافت و هر که خاین و خاسر است باز پس و عقب خواهد ماند و مزد کارِ ناکرده نخواهد یافت انتهی۔ قول او صحیح باز پس بمعنی عقب محل تامل (جواب) چه تنها لفظ پس براے ایں معنی کافیست پس دریں صورت لفظ باز زائده باشد و تکیه کلام هم براے زیادت آرند و آنرا فائدها ست چنانچه در موقع خود معلوم شود۔ و در بعض نسخ سعی عمل بیشتر باضافت مصدر الی المفعول و دریں صورت عمل مراد از عمل نیک خواهد بود اسے یکے را که سعی وے عمل نیک را بیشتر است۔ و در بعض دیگر سعی قدم باضافت مصدر الی الفاعل و دریں صورت مضاف الیه قدم و مفعول فیه ایں مجموع هر دو محذوف بود اسے یکے را که سعی قدم وے در عمل نیک بیشتر و در بعض سعی و کرم بواو عطف و منزلت بتاے مصدری۔ و دریں صورت سعی کنایه از عمل نیک باشد۔ و بهر تقدیر در هر دو بیت اول احوال اعلاے عمل را بیان کرده و احوال ما عدا را فرو گذاشته از جهت قیام قرینه +

	ندانی که غلّه بر داشتن		که سستی بود تخم ناکاشتن	

ایں بیت بر سبیل تمثیل و کاف که از جهت تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده براے بیان مفعول ندانی و سستی بود خبر مقدم بر مبتدا و گه غله بر داشتن ظرف سستی بود و مضاف سستی اعنی لفظ دلیل و مضاف الیه سستی اعنی عقل او و مضاف الیه ناکاشتن اعنی زارع هر سه محذوف۔ و حاصل معنی بیت آنکه میدانی که تخم ناکاشتن زارع در وقتِ کاشتن دلیل سستی عقل اوست وقت غله بر داشتن

حکایت

	خردمند مردے در اقصاے شام بصیرش در آں کنج تاریک جاے		گرفت از جهاں کنج غاری مقام بگنج قناعت فرو رفته پاے	

خردمند مردے تا آخر در بعض نسخ خدادوست نامے۔ و ایں تکرار محض بلکه غلط محض است چرا که در بیت سوم واقع شده که نامش خدادوست بود۔ قول او بصبر بباے استعانت +

	بزرگاں نهادند سر بر درش		که در مے نیاید بدر ها سرش	

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است یعنی بزرگان دنیا که عبارت از پادشاهان و امراست سر بر درش مے نهادند و تعظیم وے میکردند سببش آں بود که او از غار برنمے آمد و بر در مخلوق بدریوزه نمیرفت

تمنا کند عارفِ پاکباز — بدریوزه از خویشتن ترکِ آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده — بخواری بگرداندش ده بده
در آن مرز کین پیرِ هشیار بود — یکی مرزبانِ ستمگار بود
که هر ناتوان را که دریافتی — بسرپنجگی پنجه برتافتی

هر دو بیت اول جمله معترضه مقوله شیخ است - وحاصل معنی آنکه عارف پاکباز که بجله قناعت منجلی ست آرزو میکند ترک کردن حرص وآز را در نفس خودش بالتماس ونیاز ازجناب بے نیاز - وقول او بسرپنجگی پنجه برتافتی با برائے استعانت وسرپنجگی وسرپنجه هر کدام بحذف مضاف الیه اے باستعانت قوت وتوانائی خود پنجهٔ ناتوانان وضعیفانرا تاب دادے +

جهانسوز وبے رحمت وخیره کش — زتلخیش روے جهانے ترش

در بعض نسخ زتلخی رویش جهانے ترش - وعلی التقدیرین رابطه محذوف است - وحاصل معنی آنکه بسبب اخمه روئ او جهانے باروے جهانے ترنجیده مے بود +

گروهے بماندند مسکین وریش — پس چرخه نفرین گرفتند پیش
گروهے دگر رفته زان ظلم وعار — ببردند نامِ بدش در دیار

حاصل معنی هر دو بیت آنکه گروهے از زنان که بسبب بیچارگی در شهر مانده بودند وبه محنت ومشقت ایام بسر مے بردند وپس چرخه نفرین میگفتند وگروهے از مردان که از بیداد وے جلاوطن شده باطراف پراگنده شده بودند نام بدش در دیار فاش مے کردند - ودر نسخ معتبره گروهے برفتند زان ننگ وعار + وبیت لاحق سابق بر بیت اول است +

پلهٔ ظلم جائیکه گردد دراز — نه بینی لب مردم از خنده باز
بدیدارِ شیخ آمدے گاه گاه — خدا دوست در وے نکردی نگاه
ملک نوبتے گفتش اے نیکبخت — بنفرت زما در مکش روے سخت
مرا با تو دانی سرِ دوستی است — ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالارِ کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم

قول او پلهٔ ظلم تا آخر جمله معترضه بر سبیل تمثیل وقول او بنفرت تا آخر اے بسبب نفرتے که ترا ست از ما روے خود ترنجیده مکن - ودر بعض دیگر بنفرین واین تحریف است +

بگویم فضیلت نهم بر کسے — چناں باش با من که با هر کسے

قول او بگویم اعنی لفظ این وبعد از وے کاف بیانیه هر دو محذوف - ودر فضیلت نهم میم ضمیر متصل

منصوب و بین المصرعین عبارت بلکه این میگویم که محذوف و مصرع دوم بیان آن و حاصل معنی آنکه نمیگویم اینکه فضیلت نه مرا بر دیگران بلکه این میگویم که چنانچه با دیگران موافقت میکنی با من هم بساز +

شنید این سخن عابدِ هوشیار — بر آشفت و گفت ای ملک هوشدار
وجودت پریشانیٔ خلق از وست — ندارم پریشانیٔ خلق دوست

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول - و حاصل معنی آنکه هستی تو چیزیست که پریشانی خلق بسبب او ست و من دوست اے محبوب نمیدارم پریشانی خلق را - و در بعض نسخ در مصرع اول نیز خلق دوست - و درین صورت رابطه محذوف باشد اے دوستدار پریشانی خلق است +

تو با آنکه من دوستم دشمنی — نه پندارمت دوستدارِ منی

در نسخ معتبره - تو با دوستدارانِ من دشمنی - بهر تقدیر این بیت معطوف بر بیت سابق و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول است یعنی و تو با کسے که من او را دوست میدارم دشمنی داری پس گمان نخواهم برد که دوستدار من باشی که حکما گفته اند دوستِ دوستِ دوست خود - و دشمن دوست دشمن خود +

چرا دوست دارم بباطل منت — چو دانم که دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرّند پوست — نخواهد شدن دشمنِ دوست دو
عجب دارم از خوابِ آن سنگدل — که خلقے بخسپد ازو تنگ دل
الا گر هنر داری و عقل و هوش — بفضل و ترحّم میان بند و کوش

با ربباطل بمعنی علی و لفظ من براے تاکید هم ضمیر تا سے ضمیر متصل منصوب و بباطل حال ازوے و مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف - و حاصل معنی مصرع اول آنکه مرا چه افتاده است که ترا دوست دارم در آن حال که تو بر باطل باشی - و در نسخ معتبره - گر افتد هے دوستی با منت - کمن آنکه دارد خدا دشمنت افتد بمعنی خوش آئنده - و ز پیا بود هم آمده - و برین تقدیر معنی بیت این باشد که اگر خوش مے آید ترا دوست بودن با من پس کمن چیزیرا که خدا دست نمیدارد آنرا و بسبب آن دشمن دارد ترا - و بعضے از محققین میفرمایند که این تقدیر بیجاست خدا دشمن ترکیب اضافی است بطریق قلب پس معنی چنین باشد که کمن آن چیز که ترا دشمن خدا دارد انتهیٰ - وجه بیجا گفتن ظاهر نیست فاظهر - و قول او جواب ۱۲ که خلقے بخسپند و در بعض نسخ که شهرے +

گفتار در ترحم نمودن بر زیردستان

رها زورمندی کمن بر کهان — که بر یک نمط مے نماند جهان

در بعض نسخ بر یک نسق - و بهر تقدیر مصرع دوم علت مضمون مصرع اول - و درین اشارت است

باآنکہ چوں احوال جہاں آناً فاناً دگرگوں میباشد ممکن است کہ آنرا کہ تو امروز کہتر یافتہ بر وزورمندی میکنی فردا او مہتر مے شود واز تو انتقام بکشد +

سرِ پنجۂ ناتواں بر مپیچ — کہ گر دست یابد برآئی زپیچ

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول - وفاعل فعل یابد ضمیرے کہ راجع بطرف ناتوانست - وبائے پیچ زائدہ وپیچ برآمدن کنایہ از زبوں شدن وحاصل معنی بیت آنکہ ہر کرا ناتواں یابی سر پنجہ اش را تاب مدہ ازبرائے آنکہ کہ اگر او بحسب اتفاق بر تو دست یابد پس بہیچ برآئی - وزبون او شوی در ایں زبونی موجب کسر شان تو گردد +

نہ موئے زابریشمے کمتر است — چو پُر شد ز زنجیر محکم تر است

مصرع اول بر سبیل استفہام تقریری - وموئے وابریشمے بیائے تنکیر اول برائے تحقیر وثانی ظاہرا برائے تعظیم وبین المصرعین کلمۂ استدراک محذوف - وحاصل معنی آنکہ ہر موئے از ابریشمے کمتر است لیکن اگر موئے چند باہم تافتہ شود از زنجیر استوار تر باشد +

مبر گفتمت پائے مردم زجائے — کہ عاجز شوی چوں درآئی زپائے

پائے مردم زجائے متعلق بلفظ مبر ومصرع دوم علت آں +

دلِ دوستاں جمع بہتر کہ گنج — خزینہ تہی بہ کہ لشکر برنج

در ہر دو مصرع کاف تفضیلیہ بدلالت لفظ تر کہ علم تفضیل است در بہتر - وبعد از لفظ بہ محذوف است ازجہت قیام قرینہ +

مینداز در پائے کارِ کسے — کہ افتد کہ در پایش افتی بسے

کار در پا افگندن کنایہ از تن ندادن در کار - ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول - وافتد قریب بمعنی باشد وکاف برائے بیان آں - وحاصل معنی آنکہ باشد کہ او اقتدار یابد وتو احتیاج بدو بری +

تحمل کن اے ناتواں از قوی — کہ روزے تواناتر از وے شوی

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول - وحاصل معنی آنکہ ہر جور وجفائے کہ از قوی بتو میرسد آنرا متحمل باش کہ آں در واقع فتحیاب مقصود تست وبسبب ایں تحمل روزے قوی تر از و خواہی شد +

چو بینی کہ جاہل بکیں اندر است — سلامت بہ تسلیم ولیں اندر است
بہمت برآر از ستیہندہ شور — کہ بازوئے ہمت بہ از دستِ زور

مصرع اول شرط ومصرع ثانی علت جزائے محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ چوں بینی کہ جاہل بر سرِ کین است وتو از دستِ او خلاص میخواہی پس تسلیم ولین اختیار کن کہ سلامت وحفظ تو در آنست

وقول او برآر از ستیہندہ شور لئے کمال زور بدو رساں +

لبِ خشک مظلوم را گو بخند — کہ دندانِ ظالم بخواہند کند

بعض از محققین میفرمایند کہ قول او گو بخند بصیغۂ امر غائب است - ومعنی بیت اینکہ مظلوم باید کہ لب خشک خود بخنداند چراکہ بمکافات اعمال کارپردازان قضا وقدر روزے دندان ظالم را خواہند کند آخر دنیا دارِ مکافاتست - ایں توجیہ مجازاً صحیح مے تواند شد والا لفظِ مظلوم ماموربہٖ نیست بلکہ لب خشک آنست وگو بخند امر حاضر است نہ غائب بلے اگر گو بخندد مذکور بودے امر غائب بودے - وبابِ خندیدن لازم است نہ متعدی من ادعیٰ فعلیہ السند - وکلمہ را کہ علم مفعول است برایں معنی نیست بلکہ صلۂ گو است زیراکہ بابِ گفتن بمعنی مخاطبہ بصلہ با و با یائے استعمال مے یابد چنانچہ در موقع خود معلوم شود - وبرتقدیر تسلیم گو بخند بصیغہ امر غائب باشد پیدا است کہ لب خشک مظلوم فاعل خندیدن خواہد بود لیکن دخول کلمہ را بعد از وے بمعنی کہ او گمان بردہ از فاعل بودن آں اباء میکند پس صحیح ہماں امر حاضر ومعنی بیت چنیں باشد کہ با لبِ خشک مظلوم بگو کہ بخند اما انچہ بعد ازیں گفتہ کہ بدانکہ معنی امر بے خطاب نباشد خواہ غائب خواہ حاضر در غائب مخاطب غیر مامور بود بفعلے کہ منظورِ متکلم است - و برائے آں لفظِ گو کہ امر است از گفتن آرند دریں صورت مامور مفعول گو خواہد بود پس کلمہ را کہ علم مفعولیت است اگر آید مانع فاعلیت نخواہد بود زیراکہ فاعلِ فعل ماموربہٖ کہ اصل مدعائے اوست خواہد بود برایں تقدیر دفع شد اعتراضے کہ نوشتہ شد انتہی - جواب شافی است - واگر گفتہ شود کہ قول او معنی امر بے خطاب نباشد خواہ غائب وخواہ حاضر غلط محض است - زیراکہ مدار امر حاضر وامر غائب بر خطاب وغیبت است - ووقتے کہ امر حاضر وغائب خالی از خطاب نباشد لازم مے آید کہ تفاوت درمیان ایشاں نباشد وایں صحیح نیست - وہمچنیں قول او در غائب مخاطب غیر مامور بود تا قول او کہ مفعول گو خواہد بود زیراکہ ہرگاہ برائے امر غائب لفظِ گو کہ امر است از گفتن آرند وما بعدش مفعول او باشد لازم آید کہ امر غائب در ہیچ صورتے یافتہ نشود کما لا یخفٰی گوئیم ظاہر لفظِ گو ولفظِ بخند ہر کدام امر حاضر است لیکن چوں بخند مقولہ گو واقع شدہ پس دریں صورت مامور گو شخصِ ثالث باشد کہ واسطہ است درمیان مخاطب ومتکلم - ومتکلم از جہت بُعد مسافت از مخاطب بایں شخصِ ثالث امر کردہ کہ مخاطب را بگو کہ چنیں کن - ومضمون مصرع دوم علت ایں امر است - ودر بعض نسخ - لبِ خشک مظلوم گو خوش بخند - ودر بعض دیگر بخواہیم کند - بصیغہ متکلم مع الغیر وایں غلط ناسخ است +

بہ بانگِ دُہل خواجہ بیدار گشت — چہ داند شبِ پاسباں چوں گزشت

خورد کاروانے غمِ بارِ خویش — نسوزد دلش بر خرِ پشت ریش

بیان حال غافلان دنیاست - وحاصل معنی آنکہ ہرگاہ شحنہ کہ کارا و بیداری وشب گردیست در شاد خواب غفلت چناں فرو رفتہ باشد کہ بیدار نشود مگر بہ بانگ دہل پس چہ خواہد دانست حالِ پاسباں را کہ شبش چگونہ گزشت در بیداری و پاسبانی ٭

گرفتم کز افتادگاں نیستی برنیست بگویم یکے سرگزشت	چو افتادہ بینی چرا ایستی کہ سستی بود زیں سخن در گزشت

اے چرا ایستادہ نمیشوی واز حالِ او عبرت نمیگیری - ودر بعض نسخ چرا ایستی اے چرا استادہ و دستگیری نمیکنی - وتواند کہ قول وچرا ایستی جزائے شرط محذوف باشد یعنی اگر دستگیری نمیکنی پس چرا استادہ - وبریں تقدیر ایں جملہ شرطیہ جزائے شرط اول اعنی چو افتادہ بینی باشد ٭

حکایت

چناں قحط سالے شد اندر دمشق چناں آسماں برزمیں شد بخیل بخوشید سرچشمہاے قدیم نبودے بجز آہِ بیوہ زنے	کہ یاراں فراموش کردند عشق کہ لب تر نکردند زرع و نخیل نماند آب جز آبِ چشمِ یتیم اگر برشدے دودے از روزنے

قحط سال خشک سال وتواند کہ سالے باشد پس یاے تنکیر در صورتِ اول برائے افادۂ معنی تعظیم - ودر صورتِ ثانی برائے افادۂ معنی وحدت - ومصرع دوم برائے بیان چناں خواہد بود - ودریں اشارت است بآنکہ یاراں از غایت بیحواسی وسراسیمگی بایکدیگر عشق گفتن راہم فراموش کردند تا بچیز ہائے دیگر چہ رسد وازینجا مستفاد میشود کہ درآں زمان بجائے سلام علیکم لفظ عشق میگفتہ باشند چنانچہ دریں دیار بعضے مقیدان میگویند - عزمن قال ؎ از پردہ نمود آں رخِ زیبا را - مخفی نگزاشت حسن عشق آرا را ٭ گفتم چہ جمال باکمالے داری - گفتا عشق است دیدۂ بینا را ٭ بعضے محققین میفرمایند کہ میتواند کہ مراد از عشق ہمیں معنی خودش باشد کہ عبارت است از محبت مجازی کہ شیوۂ اربابِ ہوس است یعنی عزیزاں را کہ محبت صوری نماند از بسکہ مشغول بحال خود بودند وسراسیمگی داشتند - ایں غیر مسلم -
جواب ۱۲
زیراکہ عشق بالکسر و بالفتح افراطِ محبت است نہ محبت مجازی من ادعی فعلیہ السند ٭

چو درویش بے برگ دیدم درخت نہ درکوہ سبزی نہ درباغ شخ	قوی بازواں ماندہ بے برگ سخت ملخ بوستاں خوردو مردم ملخ

لفظِ برگ از جہتِ اشتراک درمیان معنی معروف ومعنی ساماں در مصرع اول ظرف لطف پیدا کردہ - ودر مصرع دوم بمعنی دوم است فقط - وقول او قوی بازواں معطوف بر درختا - ومفعول فعل دیدم محذوف است از جہتِ قیام قرینہ اے وقوی بازواں را دیدم ماندہ بے برگ سخت - ودر عامۂ نسخ قوی بازواں سست ودرماندہ سخت ٭ وہمیں بہتر است چراکہ دریں صورت مقابلہ سخت با سست ہم میرسد

در آں حال پیش آمدم دوستے	کزو ماندہ بر استخواں پوستے
اگرچہ بکنت قوی حال بود	خداوندِ جاہ و زر و مال بود
بدو گفتم اے یارِ پاکیزہ خوے	چہ درماندگی پیشت آمد بگوے

مصرع دوم از بیتِ اول صفت دوستے۔ و در بعض نسخ از آں ماندہ تا آخر۔ و دریں صورت حال بود از وے اے در آں حال کہ از غایت فقر و فاقہ بمرتبہ لاغر و نزار بودہ کہ غیر از پوستے بر استخواں نداشت و در نسخ معتبرہ شگفت آمدم کو قوی حال بود۔ بہر تقدیر میم ضمیر متصل منصوب۔ و بعد از وے لفظِ ازیں محذوف۔ و قول او کہ قوی حال بود بیان آں و مصرع دوم تفسیر قوی حال است و معطوف قوی حال اعنی واکنوں چنیں است محذوف ؛

بغرید بر من کہ عقلت کجاست	چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نہ بینی کہ سختی بغایت رسید	مشقت بحدِ نہایت رسید
نہ باراں ہمے آید از آسماں	نہ بر میرود دودِ فریاد خواں
بدو گفتم آخر ترا باک نیست	کشد زہر جائیکہ تریاک نیست

و در نسخ معتبرہ بخندید بر من۔ و بہر تقدیر معطوف آں اعنی و بگفت محذوف۔ و ایں کاف با ما بعد خود بیانِ مقولۂ آں۔ و بعد از قول او عقلت کجاست ایں عبارت کہ احوال زمانہ صریح مے بینی و باز از من استفسار میکنی محذوف۔ و مصرع دوم جملۂ شرطیہ معطوف بر قول او عقلت کجاست۔ و حاصل معنی بیت آنکہ تند شد بر من یا بخندید بر من و بگفت کہ عقلت کجاست کہ احوال زمانہ صریح مے بینی و باز از من استفسار میکنی و اگر از تجاہل است پس چنیں پرسیدن صواب نباشد۔ و قول او نہ بر میرود دودِ فریاد خواں۔ اے نہ بر آسماں میرود آہ مظلوم ؛

گر از نیستی دیگرے شد ہلاک	ترا ہست کشتی ز طوفاں چہ باک

مصرع اول شرط و مضاف الیہ نیستی اعنی لفظِ کشتی۔ و جزائے ایں شرط اعنی گو بشو محذوف۔ و حاصل معنی آنکہ اگر بسبب نبودن کشتی آں دیگرے ہلاک شد اے در آب فرو رفت گو فرو رود ترا خود کشتی است پس از طوفاں باک مدار۔ و در بعض نسخ بط را ز طوفاں چہ باک۔ و دریں صورت ایں جملہ معترضہ بر سبیل تمثیل۔ و نیستی عبارت از تنگدستی۔ و ہست ترجمہ کان ناقصہ و اسمِ آں اعنی لفظِ ساماں محذوف۔ و قولِ او ترا خبر مقدم بر ہست بود۔ و حاصل معنی آنکہ اگر بسبب تنگدستی آں دیگرے ہلاک شد از آں باک دار۔ چراکہ ساماں تراست۔ و آنچہ بعض محققین نوشتہ اند کہ ایں نسخہ محض غلط و در معنی آں تکلف است ایں دعوی بے اصل و محض تحکم است مخفی نماند کہ طوفان دریں جا عبارت از آبِ عمیق است و الّا معقول نمے شود کہ باستعانت کشتی در طوفان سلامت تواں ماند مگر آنگاہ کہ کشتی نوح باشد ؛

نگه کرد رنجیده در من فقیه	نگه کردن عالم اندر سفیه
که مرد ار چه بر ساحلست ای رفیق	نیاساید از دوستانش غریق

فاعل فعل نگه کرد ضمیرے که راجع بطرف دوست است - ودر بمعنی الی - وفقیه بمعنی مطلق دانا وسن فقیه از عالم من بنده وامثال آں - ونگه کردن مفعول مطلق برائے تشبیه تبقدیر حرفِ تشبیه از قسم تشبیه مؤکد چنانچه در آیت کریمه وتمر مر السحاب ای ے خواهد گزشت مانند گذشتن سحاب - ومعطوف این بیت اعنی وگفت محذوف - وبیت دوم برائے بیان مقولهٔ آں - ودوستانش غریق حال از ضمیر او - وحاصل معنی این ابیات آنکه نگاه کرد در من چوں نگاه کردن فقیه بحقارت در سفیه وگفت که مرد اگرچه بر ساحل باشد اے رفیق نمے آساید او در آں حال که دوستانِ او در آب فرو رفته باشند وامکان زنده برآمدنِ شاں نمانده باشد - وتواند که لفظِ فقیه وضع مظهر موضع مضمر باشد یعنی آں دوست که فقیه وعالم بود بسوے من بآں حقارت دید که دانائے در احمقے به بیند - ودر بعضے نسخ از دوستانِ غریق - ودریں صورت کلمهٔ از سببیه ومضاف دوستاں اعنی لفظِ اندوه محذوف - یا دوستاں مجاز بالحذف بود بمعنی اندوه دوستانِ غریق صفتِ دوستاں اسے نمے آساید او بسبب اندوه دوستاں که در آب فرو رفته باشند

من از بینوائی نیم روی زرد	غم بینوایان رخم زرد کرد

مصرع دوم بر سبیل اضراب تبقدیر لفظ بلکه - ودر بعض نسخ دلم خسته کرد +

نخواهد که بیند خردمند ریش	نه بر عضوِ مردم نه بر عضوِ خویش
بحمد الله ار چه نه ریش ایمنم	چو ریشے به بینم بلرزد تنم
منغّص بود عیش آں تندرست	که باشد به پهلوے بیمارِ سست

مفعول فعل نخواهد اعنی این را محذوف - وکاف برائے بیانِ آں - ودریں هر سه بیت احتباک است وآں عبارت است از آنکه حذف کرده شود از اول بقرینهٔ ثانی واز ثانی بقرینهٔ اول چنانچه در کریمه - هو الذی جعل لکم اللیل لتسکنوا فیه والنهار مبصرا چه مراد آنست که جعل لکم اللیل مظلما لتسکنوا فیه والنهار مبصرا لتبتغوا فیه - چنانچه مولوی عبد الغفور بر حاشیه فوائد ضیائیه در مبحث تصریح فرموده - وبریں تقدیر بعد از خردمند لفظ تندرست در بیت اول ولفظِ خردمند بعد از تندرستاں در بیت ثانی وبعد از تندرست در بیت ثالث محذوف باشد وحاصل معنی آنکه هر که خردمند تندرست است او نمے خواهد این را که به بیند ریش بر عضوے آں عضو خواه از آنِ خود باشد وخواه از دیگرے - زیرا که آں نیز در حقیقت از آنِ خود است عز من قال ؎ بنی آدم اعضاے یکدیگر اند - که در آفرینش ز یک گوهر اند + چو عضوے بدرد آورد روزگار - دگر عضوها را نماند قرار + ودر بعض نسخ چه بر عضوِ مردم چه بر عضوِ خویش - واین واضح تر است وبکرر گزشت که تکرار کلمهٔ چه افادهٔ معنی مساوات کند +

در تعریف احتباک

یکے اول از تندرستان منم
چو ریشے به بیند بلرزد تنم

بین المصرعین لفظ آنکه محذوف - ومصرع دوم جمله شرطیه بیان آن - وحاصل معنی آنکه از تندرستان خرد مند منم آنکه چوں ریشے تا آخر - ودر بعض نسخ بحمد الله ارچه زرلیش ایمنم - چو ریشے به بینم بلرزد تنم اے اگر ریشے مے بینم بر عضوِ دیگرے میلرزد تنِ من از دیدن آن ریش - وتن درینجا کنایه از دل است منغص بود عیش آن تندرست - که باشد به پہلوے بیمار سست + اے عیش آن تندرست خرد مند که چنیں وچنیں باشد ودر بعض نسخ به پہلوے رنجور +

چو بینم که درویشِ مسکیں نخورد
بکام اندرم لقمه زہرست و درد

ودر بعض نسخ بکام اندروں - ودریں صورت مضاف الیه آن اعنی لفظِ من محذوف باشد ودریں اشارتست بآنکه ہر چند آں لقمه شیریں وخوشگوار است اما در کامِ من حکمِ زہر ودرد دارد که مقابل صاف است وچوں لفظ خورد بواو معدوله است قافیه آں با درد بالفتح بمعنی معروف نیز صحیح باشد - ودریں جا به ہر دو معنی محتمل است +

یکے را بزنداں درش دوستاں
کجا ماندش عیش در بوستاں

در بعض نسخ بزنداں دروں - وبہر تقدیر حال است از یکے ومعطوف آن اعنی وخودش در بوستاں بود محذوف وشین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه دوستانست که از وے قطع شده بالفظ در ملحق گشته - وحاصل معنی آنکه یکے را در آں حال که دوستاں او در زنداں باشند وخودش در بوستاں بود او را عیش در بوستاں نمے ماند بلکه منغص میشود +

حکایت

شبے دودِ خلق آتشے برفروخت
شنیدم که بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندراں خاک و دود
که دکّان ما را گزندے نبود

دود خلق کنایه از آه سوخته خلق - وقول او گزندے نبود - در بعض نسخ زیانے +

جہاں دیده گفتش اے بوالہوس
ترا خود غمِ خویشتن بود وبس
پسندی که شہرے بسوزد بنار
وگرچه سرایت بود بر کنار

اے حرف ندا وبوالہوس منادے ومصرع دوم منادے علیه وبیت دوم معطوف بر آں وایں جمله مقوله گفت - ومفعول فعل پسندی اعنی ایں را محذوف - ومابعد بیان آں - واگرچه ترجمه اِن وصلیه ومصرع اول متضمن معنی استفہام انکاری جواب آں وحاصل معنی ایں بیت آنکه آیا پسند میکنی اے لائق ومزاوار تو نیست که پسند کنی ایں را که شہرے در آتش سوخته گردد اگرچه سرا ے تو بر کنار شہر باشد وآسیب آتش بدو نرسیده باشد - ودر بعض نسخ - کسے گفتش اے پاے بندِ ہوس - بہر تقدیر

ہوس در استعمال فارسیان بمعنی خواہش نفس است وچوں او خویشتن را بسیار دوست میداشت او را پاسے بندِ ہوس گفتن معقول باشد +

	بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ		چو بیند کساں بر شکم بستہ سنگ	

معدہ تنگ کردن کنایہ از بسیار خوردن ومصرع دوم شرط وجزاسے آں محذوف و فاعل فعل بیند ضمیر کہ راجع بطرف سنگدل است وکساں مراداز مردم گرسنہ وحاصل معنی آنکہ چوں خواہد دید آں سنگدل مردم گرسنہ را کہ بر شکم سنگ بستہ باشند مثل اصحاب کرام تاکسے بر محنت فقر وفاقۂ ایشاں اطلاع نیابد بیں ہرگز بر حالِ ایں مردم رحم نخواہد کرد وخورد نی کہ با خود دارد ہمہ را ئہ خواہد خورد وقول او چوں میخورد اے چگونہ بخورد

	مگو تند رست است رنجور دار		کہ مے پیچد از غصہ رنجور وار	

مگو درینجا بمعنی خیال مکن ومصرع دوم علت آں - وتواند کہ مفعول مگو اعنی لفظ اینکہ محذوف - ومابعد بیان آں - ورنجور دار در مصرع اول بدال ودر دوم بواو وایں کاف اضرابیہ باشد +

	سبک پے چو یاراں بمنزل رسند دل پادشاہاں شود بار کش		نخسپد کہ واماندگاں در پسند چو بینند در گل خرِ خار کش	

سبک پے بفتح سین مہملہ وضمہ موحدہ بمعنی مردم تیز پاسے - ودرینجا صفت است مقدم بر موصوف اعنی یاران ومیتوان لفظ چو اصل وایں از جہت تعقید بود - وفاعل فعل نخسپد ضمیرے کہ راجع بطرف یاران است وعدم تطابق در مرجع وضمیر جائز چنانکہ مکرر گزشت - ودر بعض نسخ نخسپند بصیغۂ جمع وایں واضح است غاتیش دریں صورت دال آں عند التقطیع واجب الحذف خواہد شد - وحاصل معنی بیت آنکہ یاران سبک پے وقتیکہ بمنزل میرسند ایشاں را خواب نمے آید از زحمت انتظار یاران گند پاسے کہ ہنوز در عقب اند وبمنزل نرسیدہ اند ودر بعض دیگر تنگدل چو یاراں بمنزل رسند - نخسپد کہ واماندگاں در پسند + اعنی تنگ دل بضم فوقانی وفتح نون بمعنی نرم دل واز پسند مصدر بکلمۂ از کہ ترجمۂ من است وایں ظاہر الخطا است زیرا کہ فارسی متعارف آنست کہ گویند از پس مے آیند نہ آنکہ از پیس اند مگر آنکہ از بمعنی در باشد وبعضے از محققین میفرمایند کہ تنگ دل مسند الیہ ونخسپد مسند وبگمان فقیر ہمیں نسخہ انسب است - وحاصل معنی آنکہ مرد نرم دل ہر چند یاران او بمنزل برسند او را خواب نیاید بداں سبب کہ واماندگان ہنوز در عقب اند وبمنزل نرسیدہ اند بریں تقدیر ارتکاب عدم تطابق مسند الیہ ومسند نباشد وایں محل تامل زیرا کہ موقع لفظ ہر چند نیست بلکہ موقع مادام است ونیز لفظ چو بمعنی ہر چند نیامدہ ومعہذا معنی بیت ہم درست نمیشود چہ اگر واماندگاں عبارت از یاراں است دریں صورت بین المصرعین تدافع باشد چرا کہ مآل مصرع اول انیست کہ یاراں بمنزل رسیدند ومآل مصرع ثانی ایں کہ یاراں بمنزل نرسیدند واگر عبارت از غیر یاراں است دریں صورت براسے واپس بودن واماندگان وجہے نمے تواند شد براسے نخسپیدن او - ومخفی نماند کہ

پسند دو کلمه اند. یکے پس و دوم را بط - پس هر دو را از هم باز باید نوشت تا مشتبه نشود که کلمهٔ واحد است بمعنی مستحسن و مقبول و اگر با هم نویسند از جهت موافقت رسند خواهند بود و ایں نوعے از تفنن باشد- ولفظِ خارکش در قولِ او خرِ خارکش عبارت از خر بنده که خاره ها را بر آں بار کرده از وجه کرایه آں معاش مے نموده باشد- و تواند که صفتِ خر بود اے خرے که خارها را بر آں بار کنند. ؛

	زگفتارِ سعدیش حرفے بس است که گر خارکاری سمن ندروی		اگر در سرائے سعادت کس است همینت پسند است اگر بشنوی

کس عبارت از اہل مقابلِ ناکس- و مضمونِ ایں بیت و مضمونِ مصرع مثل مشہور که در خانه اگر کس است حرفیش بس است - قریب هم است و ایں از تفنن بود- و در بعض نسخ پندیسے بس است ؛

گفتار در عدل و ظلم و ثمرهٔ هر کدام

	که کردند بر زیر دستاں ستم نه آں ظلم بر روستائی بماند جهاں ماند و او با مظالم برفت		خبرداری از خسروانِ عجم نه آں شوکت و پادشائی بماند ؛ خطائے که از دستِ ظالم برفت

خطائے مبتدا موصوف و ما بعد صفتِ آں- و خبر ایں مبتدا و متعلق برفت هر دو محذوف - و مصرع دوم بر سبیلِ اضراب بتقدیر لفظ بلکه- و حاصل معنی آنکه ظلمے که از دست ظالم واقع شد بر جهاں آں ظلم موجب زوالِ جهاں نگشت بلکه جهاں بر همان حال است که بود و آں ظالم با مظالم برفت - و بعضے از محققین میفرمایند که بگمانِ فقیر ایں قسم کاف بمعنی شرط باشد پس حاصل معنی بیت آں بود که اگر خطائے از دستِ ظالم بر عالم رفت چه شد چرا که جهاں ماند و او با مظلمه ہائے که داشت از جهاں رفت پس جزا محذوف شده و علتِ آں بجائے آں منسوب گشته- و ایں توجیه خالی از اغلاق نیست - و در بعض نسخ- خطا بیں که بر دست ظالم برفت- و دریں صورت لفظ بیں امر باشد و ایں شاذ است چرا که از مادهٔ دیدن نیست بلکه ایں لفظ دریں قسم جاها بر سبیل تعجب آورده میشود چنانکه دریں بیت فصیح گنجوی ؎ فلک بیں چه ظلم آشکارا کند که اسکندر آهنگِ دارا کند ؛

	که در سایهٔ عرش دارد مقر دهد خسروِ عادل و نیک رائے		خنک روزِ محشر تنِ دادگر بقومے که نیکی پسند خدائے

ایں بیت در عظمتِ شانِ پادشاهانِ عادل است که روز قیامت که آفتاب از زمین یک نیزه بالا باشد ایشاں در آں روز زیرِ سایهٔ عرش خواهند بود ؛

	نهد ملک در پنجهٔ ظالمے		چو خواهد که ویراں شود عالمے

ب

این بیت معطوف است بر بیت سابق بقوے که تا آخر۔ ودر نسخ معتبره ویران کند ودریں صورت فاعل این فعل وفعل خواهد وبهد ضمیرے باشد که راجع بطرف خدا است۔ وعالم که بفتح لام است باظالم بکسر لام صلاحیت قافیه شدن نداشت از جهت اختلاف حرکتِ ماقبل روے لیکن چوں حرف وصل که درینجا یاے تنکیر است بداں پیوسته وروے را متحرک گردانیده آں عیب مرتفع شده واز عجائب اتفاقات آنکه چوں عدد ملک را که نود است باعدد پنجه ظالمے که هزار وچهل ویک است جمع کنند هزار ویک صد وسی ویک میشود وآں عدد سال تاریخ جلوس یکے از پادشاهان این دیار است +

سگالند ازو نیکمرداں حذر ‖ که خشم خدا ایست بیدادگر

در لفظ ازو اضمار قبل الذکر است یعنی اندیشه میکنند از بیدادگر حذر کردن را از براے آنکه بیدادگر غضب الٰهی است که بصورت آدمی متمثل شده +

بزرگی ازو داں ومنت شناس ‖ که زائل شود نعمت ناسپاس

بزرگی درینجا عبارت از سلطنت وحکومت است۔ ومنّت بمعنی احسان که سبب منّت است واگر منّت بمعنی حقیقی خود بود منت شناس درست نمیشود پس عبارت شکر کن بقرینه مقام از آں حذف شده ومصرع دوم علتِ مضمون مصرع اول است۔ وحاصل معنی بیت آنکه سلطنت وحکومت را از خداے تعالیٰ داں وفضل واحسان او تصور کن نه مکتسب خود۔ پس شکر کن زیرا که در صورتِ شکر نکردن نعمت زائل میشود۔ ومخفی نماند که کلمهٔ نا اکثر بر اسماے مشتقه درمے آید چوں نابالغ ونامسموع وکلمهٔ بے بر اسماے غیر مشتقه چوں بے دانش وبے علم وبے شعور وبے زر۔ امّا در بعض مواقع عکس این نیز آمده چوں تواں وامید که هر کدام اسم غیر مشتق است وکلمهٔ نا بر آں داخل ساخته ناتواں ونا امید میگویند۔ وبے تواں وبے امید مستعمل نیست۔ وازیں قبیل است ناسپاس در بیت ما نحن فیه +

(استعمال کلمهٔ نا و بے)

نه خود خواندهٔ در کتابِ مجید ‖ که در شکر نعمت بود بر مزید

حیث قال ولئن شکرتم لازیدنکم +

اگر شکر کردی بریں ملک ومال ‖ بمالے وملکے رسی بے زوال

بریں ملک ومال اشارت بتمتعات این جهانی که فانی وسریع الزوال است۔ ومعنی مصرع دوم آنکه بمالے وملکے خواهد رسید که ثابت وپایدار است۔ وآں کنایه از تمتعات جاودانی آنجهانی است +

اگر جور بر پادشائی کنی + ‖ پس از پادشاهی گدائی کنی

این بیت جمله شرطیه ومدخول حرف بر محذوف است یعنی بر اعتماد پادشاهی یا متعلق آں محذوف۔ یعنی بر پادشاهی نظر کرده جور کنی یا بمعنی در استعمال فرموده وبهر تقدیر بناے قافیه بر گدا وپادشاست که درینجا محذوف الهامستعمل است چنانچه دریں بیت ؎ خدایا جهاں پادشائی تراست۔ زما خدمت آید خدائی تراست

حرامست بر پادشه خواب خوش	که باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله	که سلطان شبانست و عامی گله

ظرف مضمون مصرع اول محذوف است اعنی درآن حال و مصرع دوم بیان آن اے در آنحال که ضعیف از قوی متحمل رنج و تعب باشد و پادشاه بداد او نرسد - و در بعض نسخ - چو باشد - و درین صورت این مصرع شرط بود و جزاے این شرط محذوف - و قول او بیک خردله بباے مقداریه اے باندازهٔ یک خردله ✦

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد	که با زیردستان ستم پیشه کرد
نخواهی که سختی کنند از پست	نکو باش تا کس نگوید کست ✦

که بمعنی هر که مبتداے موصوف و مابعد صفت و مصرع دوم خبر مقدم بر مبتدا و بیت دوم علت مضمون آن و برین استاره بزیردستان و برو اشاره بکه بمعنی هر که و بد اندیشه بقلب اضافت اے اندیشهٔ بد و ستم پیشه کردلے ستم کردن را پیشهٔ خود ساخت و برین تقدیر زیردستان مزید علیه زیردست باشد بر قیاس ستان که مزید علیه مست هم آمده و اگر بصیغهٔ جمع بود عدم تطابق در مسند الیه و مسند و مشار الیه و اسم اشاره در فارسی شایع است ✦

حکایت

شنیدم که در مرزے از باختر	برادر دو بودند از یک پدر ✦
سپهدار و گردنکش و پیلتن	نکوروی و دانا و شمشیر زن

باختر مشترک است در معنی مشرق و مغرب مثل خاور بهر دو معنی و قول او از یک پدر اے هر کدام را مادرے جداگانه بود - و میتواند که بطریق استطراد باشد - و کلمهٔ از ابتدائیه اتصالیه است که در مے آید بر صیغهٔ واحد برائے مجرد بودن مدخول آن موضعے که منفصل و خارج شود از وچیز دیگر بر خلاف از تبعیضیه که در مے آید بر صیغهٔ جمع چنانچه ملا عبد الغفور بر حاشیه فوائد ضیائیه در بحث خواص اسم در حاشیه قول او و من التبعیضیة بدان تصریح فرموده و در مصرع اول از بیانیه است - و قول او نکوروے در بعض نسخ نکوراے ✦

پدر هر دو را سهمگین مرد یافت	طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد	بهر یک پسر زان نصیبے بداد
مبادا که بایکدگر سر کشند	به پیکار شمشیر کین بر کشند
پدر بعد از آن روزگارے شمرد	بجان آفرین جان شیرین سپرد

و بعد از لفظ پدر حرف شرط اعنی لفظ چون محذوف - و هر دو را سهمگین مرد یافت - فعل شرط و مصرع دوم معطوف بر آن - و بیت دوم جزاے شرط - برفت بمعنی قصد کرد چه باب رفتن در بعض مواقع بمعنی قصد کردن مستعمل مے شود چنانکه گوئی رفتم که چنین کنم و چنانچه درین مصرع - روم بند قباے گره بکشایم با ساقی - و قول او آن زمین را تا آخر بیت بیان آن قصد و قسمت نهاد و نصیبے بداد بمعنی قسمت نهادن و نصیبے دادن

باب

وبیتِ سوم علت مضمون ایں بیان۔ ودر بیتِ چہارم اعادہ لفظِ پدر وضع مظہر موضع مضمر۔ وحاصل معنی ایں ابیات آنکہ پدر چوں ہر دو پسر را چنیں وچنیں یافت پس قصد کرد آں زمین را دو قسمت نہادن۔ و بہر پسر قسمتے از و بدادن برائے آنکہ بعد از وے مبادا بایکدیگر سرکشند وجدال وقتال بمیاں آرند وبعد از تقسیم ملک در ایامِ معدود خودش بمرد وبجاں آفریں جانِ شیریں سپرد۔ ومیتواں گفت کہ قولِ او برفت با معطوفات خود محمول بر حقیقت۔ ورفتن بمعنی شدن ست از جائے بجائے اعم از آنکہ برگشتن از آنجا امکان داشتہ باشد۔ یا نداشتہ باشد پس برائے تحقیق معنی دوم چنیں گفت کہ پدر بعد از آں تا آخر۔ واعادہ لفظ پدر از قبیل وضعِ مظہر موضع مضمر است۔ وچوں واو عطف برائے مطلق جمع است ازیں لازم نمے آید کہ اول برفت وبعد از آں۔ آں زمیں را دو قسمت نہاد تا آخر۔ دریں صورت معنی بیت دوم آں باشد کہ آں زمیں را دو قسمت نہاد۔ و بہر یک پسر قسمتے از وے بداد و برفت وبیتِ چہارم تفسیر ہمیں برفت باشد۔ وقولِ او بعد از آں اشارہ بُبعد از تقسیم مملکت۔ وروزگارے شمرد عبارت از ایام معدود است۔ ومخفی نماند کہ از نکاتِ تکریر ذکر کردن چیز یست کہ بعید شدہ است بسبب بُعدِ مسافت درکلام از مبتدا یا از عامل وغیر ذلک۔ چنانچہ صاحب مطول بداں تصریح فرمودہ۔ پس افادہ لفظِ پدر دریں بیت برائے بعد خبر اعنی روزگارے شمرد باشد از مبتدا۔ اعنی پدر۔ ہر دو را ولفظِ سپردن بدو معنی مستعمل میشود یکے حوالہ کردن چیزے بکسے بتوقع باز پس گرفتن از و۔ ودوم رسانیدن چیزے را کہ از کسے بطریق مستعار گرفتہ باشد بدو۔ ودرینجا از قسم پسین است ۞

(بمعنی سپردن)

اجل بگسلانَدش طنابِ اَمل	وفاتش فروبست دستِ عمل
مقرر شد آں مملکت بر دو شاہ	کہ ہیدو مر بود گنج و سپاہ
بحکمِ نظر در بہ افتاد خویش	گرفتند ہر یک یکے راہ پیش
یکے عدل تا نامِ نیکو بَرَد	یکے ظلم تا مال گرد آوَرَد
یکے عاطفت سیرتِ خویش کرد	درم داد و تیمارِ درویش کرد
بنا کرد و ناں داد ولشکر نواخت	شب از بہرِ درویش شبخانہ ساخت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول۔ ولفظِ وفات وضع مظہر موضع مضمر وشین ضمیر متصل منصوب کہ راجع بطرف پدر است در معنی مضاف الیہ طنابِ امل ودستِ عمل است کہ از ینہا قطع شدہ بالفظ بگسلاند و وفات ملحق گشتہ وطنابِ امل باضافت مشبہ بہ بمشبہ۔ ودستِ عمل اضافت بادنے ملابست عبارت از دستے کہ بداں عمل کنند۔ ومختار شارح ہانسوی دست از عمل۔ ودریں صورت کلمۂ از صلہ فروبست باشد یعنے بستہ کرد دست اورا از عمل۔ ودر بعض نسخ زبانش فروبست دستِ اجل۔ ودریں صورت دستِ اجل فاعل فعل زبانش فروبست خواہد بود۔ وقولِ او بہ افتاد عبارت از بہبود ورفاہ حال است ۞

خزائن تہی کرد و پُر کرد جیش	چناں کز خلائق بہنگامِ عیش

برآمد ہمے بانگِ شادی چو رعد	چو شیراز در عہدِ بوبکر سعد

برآمد بصیغۂ ماضی بجہتِ استمرار - و رعد بالفتح آواز کردن ابر - و آوازِ ابر - و گویند فرشتہ ایست کہ ابر را میراند - و تشبیہ بانگ شادی بہ بانگِ رعد از جہتِ شمول رسائی اوست بگوش دور و نزدیک - و حاصل معنی قطعہ آنکہ لشکر را از نوازش پادشاہانہ چناں بنواخت کہ بسبب آں نواخت خلائق را ثروت و غنا سے بہم رسید کہ از ایشاں بانگِ شادی برآمدن گرفت چنانچہ در ہنگامِ عیش و ایام جشن در شیراز در عہد ممدوح برمے آید - و در نسخ معتبرہ - بگردوں شدے بانگ شادی تا آخر

خدیوے خردمند فرخ نہاد	کہ شاخِ امیدش برومند باد
حکایت شنو کودکِ نامجوے	پسندیدہ پے بود فرخندہ خوے
ملازم بدلداریِ خاص و عام	ثناگوے حق بامدادان و شام

خدیوے بیاے تنکیر موصوف و مصرع دوم صفت آں لیے چنیں خدیو کہ مستحق آنست کہ در حق او گفتہ شود ایں کہ شاخِ امیدش تا آخر - و تواند کہ جملہ معترضہ مصدر بکاف دعائیہ بود و قول او کودک نامجوے کنایہ از برادر عادل و ملازم درینجا بمعنی ملتزم است ؛

در آں ملک قاروں برفتے دلیر	کہ شہ دادگر بود درویش سیر

قاروں کنایہ از مطلق مالدار - و برفتے بصیغۂ اثبات - و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است ؛

نیامد در ایامِ او بردلے	نگویم کہ خارے کہ برگِ گلے
سر آمد بتائیدِ ملک از سراں	نہادند سر بر خطش سروراں

نیامد بصیغۂ ماضی - و نگویم بنون نفی و مقولہ آں اعنی لفظِ ایں را محذوف و کاف برائے بیانِ آں - و بعد از قولِ او کہ خارے عبارت بلکہ ایں میگویم محذوف - و ما بعد بیانِ آں - و بعد از قولِ او برگِ گلے عبارت ہم نیامد - و علت ایں فعل نیز محذوف - و حاصل معنی ایں مصرع آنکہ نمیگویم ایں کہ در زمان سلطنت او خارے بردلے نیامد ازیں جہت خراشے بدو نرسید بلکہ میگویم ایں کہ برگِ گلے ہم نیامد چراکہ ہیچکس را احتیاج بچنیں چیزہا کہ موجب راحت است نماندہ بود تا باشیائے موذیہ چہ رسد ؛

سر انجامِ دیگر برادر شنو	کہ چوں رفت زنہار از آں رہ مرو
طمع کرد در مالِ بازارگاں	بلا ریخت بر جانِ بیچارگاں

چوں استفہامیہ بمعنی چگونہ - و ہر دو بیت لاحقہ بیان آں - و زنہار از آں رہ مرو جملہ معترضہ بر سبیل وعظ و نصیحت معطوف است بر شنو - و حاصل معنی بیت آنکہ سر انجام رفتن برادر دیگر کہ چگونہ رفت با تو مے گویم بشنو و زنہار از آں راہ کہ او رفت مرو - و بیتِ لاحق بیان سر انجام مذکور است اعنی ؛

بامید بیشی نداد و نخورد   خردمند داند که ناخوب کرد
که تا جمع گردد زر از گربزی   پراگنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر   که ظلمست در بوم آن بے ہنر
بریدند از آنجا خرید و فروخت   زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت   بناکام دشمن برو دست یافت

مفعول فعل داند محذوف اعنی لفظ این وکاف بیانیه ومدخول آن بیانِ آن - واین مصرع درمعنی مقدمست بر مصرع اول بتقدیر لفظِ این که وکاف درصدر مصرع اول از بیت دوم علت ناخوب کرد وکلمۂ تا برائے بیانِ غایت مضمون مابعد وبیشی بمعنی افزونیست - وحاصل معنی قطعه آنکه خردمند میداند که ناخوب کرد آنکه بامید افزون شدن خزانه زر را نه خودش خورد ونه بلشکر داد زیراکه تاغایت فراہم آمدن زر از گربزی ولطائف الحیل سپاه ولشکرش بسبب عاجزی ونایافتن زر ازہم متفرق گردید وخودش تنہا بماند - ودر بعض نسخ بامید بیشین بیائے فارسی است یعنی بامید آنکه در زمان آئنده بکار آید - ودر بعض دیگر تا جمع کرد آن زر - تا آخر ومخفی نماند که قافیه گربزی با عاجزی معیوب بود از جہت اختلاف حرکتِ ماقبل روی لیکن چون حرف وصل که درینجا یاست باو پیوسته وروی را متحرک گردانیده آن عیب مرتفع شد *

ستیز فلک بیخ و بارش بکند   سم اسپِ دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت   خراج از که خواهد چو دہقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بے صفا   که باشد دعاے بدش در قفا

ستیز فلک وسم اسپ دشمن ہرکدام مبتدا ومابعد ہرکدام خبر واطلاق کندن بر بیخ حقیقت است وبر بار استطرادا ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول - وحاصل معنی بیت آنکه خصومتِ زمانه اورا زنده گزاشت ونه اولادش را وسمِ اسپ دشمن پامال وخراب کرد دیار اورا *

چو گفتند نیکان بدان نیکمرد   تو برخور که بیدادگر برنخورد
چو بختش نگون بود در کافِ کن   نکرد آنچه گفتند نیکانش کن
گمانش خطا بود و تدبیر سست   که در عدل بود آنچه در ظلم جست

ہر دو بیت اول قطعه ولفظِ چو وقتیه - وبقوله گفتند اعنی لفظِ این را وکاف بیانیه ہر دو محذوف - ومصرع دوم بیان آن - ونیکان عبارت از ناصحان وموصول مع الصله تو برخور اعنی از ملک ومعطوف تو برخور اعنی وبیدادگر مشو ہر دو محذوف ومابعد علتِ آن ومصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع دوم - وحاصل معنی این ابیات آنکه وقتیکه گفتند خیرخواہان بآن نیکمرد این را که تو برخور از ملک وبیدادگر مشو زیراکه ہرکه

بیدادگر است برمیخورد از ملک چوں بخت او در روز ازل نگوں واقع شدہ بود بہ قول ناصحاں عمل نکرد - وانچہ بعض محققین نوشتہ کہ درصورتیکہ مشارالیہ قول او انچہ مضمون مصرع دوم بیت اول باشد لفظ کن زائد محض میشود پس صحیح آنست کہ کاف بیان کہ معنی موصول پیدا کند بعد از لفظ انچہ محذوف شدہ و بطریق تنازع لفظ آنچہ مفعول نگردد کن باشد انتہی - دریں صورت رفع ابہام نمے شود پس بہتر آنست کہ لفظ آں مبین - وچہ گفتند نیکانش کن بیان آں ومفعول ایں کن اعنی آنرا محذوف - ومشارالیہ ایں مفعول مضمون مصرع دوم از بیت اول باشد - وانچہ بعد ازیں گفتہ کہ مراد از کاف کن مبالغہ است درازلیت ہرچند درحقیقت درازلیت تقدم وتاخر نیست لیکن چوں لفظ کن دو حرف دارد اولش کاف ودومش نون ازگفتن کاف کن تقدیم دیگر حاصل شدہ وگویا کنایہ است ازازل الازال - ایں برتقدیر ایست کہ کن عبارت ازازل باشد وحال آنکہ چنیں نیست بلکہ لفظی ست کہ در روز ازل ازجناب الہی صادر شدہ بصور علمیہ او برائے وجود گرفتن آنہا در خارج برحسب اوقات معہودہ واختیار کاف با حرفے دیگر درامثال ایں برائے مبالغہ بود درآنکہ ہرگاہ اول ایں چیز چنیں وچنیں است پس ازینجا قیاس باید کرد کہ آخر آں چگونہ خواہد بود - وازیں قبیل است دریں بیت مولوی معنوی ؎ ہنوز از کاف کفرت خود خبر نیست حقایقہائے ایماں را چہ دانی + وتواند کہ مراد از قول او تو برخور ایں باشد کہ تو بیدادگر مشو - وقول او بیدادگر برنخورد علت تو برخور بود - ودر بعض نسخ بیت دوم مقدم بربیت اول وبجائے چو گفتند چہ گفتند کہ کلمۂ استفہام است ودریں صورت چہ گفتند استفہام از قول او انچہ گفتند - ومصرع دوم جواب ایں استفہام بود یعنی نیکاں ایں سخن بگفتند کہ تو برخور واختیار لفظ نیک مرد بجائے بدمرد بنابر تفول وشگون یا بطریق تعریض وسخریہ است وہذا ہوالاقوی +

حکایت

یکے بر سرِ شاخ بن می برید	خداوندِ بستاں نگہ کرد و دید
بگفتا کہ ایں شخص بد مے کند	نہ با من کہ با نفس خود میکند

مفعول دید حاصل معنی مصرع اول است - یعنی آنحالت را دید ونگہ کرد - ودریں صورت لفظ دید بعطف تفسیری برائے تاکید باشد - ومیتواں گفت کہ مفعول اول شخص ومفعول ثانی عمل اوست - وکاف در وا کہ بانفس جملۂ اضرابیہ وبعد از لفظ خود لفظ بد محذوف - وحاصل معنی ایں ابیات آنکہ شخصے بر سر شاخ درختے نشستہ بود وبیخش مے برید باغباں بسوئے آں شخص نگاہ کرد ودید کہ چنیں وچنیں میکند پس بانفس خود گفت کہ ایں شخص بد میکند لیکن نہ با من بلکہ با نفس خود بد میکند مرا ازیں معاملہ زیانے نخواہد رسید ودر بعض نسخ - بگفتا کہ ایں مرد - وصحیح گر ایں مرد بمعنی اگرچہ ایں مرد +

نصیحت بجایست اگر بشنوی	ضعیفاں میفگن بکتف قوی

که فردا بداور بود خسروے — گدائے که پیشت نیرزد جوے

چو خواہی که فردا بود مہتری — مکن دشمن خویشتن کہتری

که چوں بگذرد بر تو ایں سلطنت — بگیرد بکیں آں گدا دامنت

بجاے بمعنی بموقع واگر بشنوی جملہ شرط وجزاے ایں شرط محذوف - ومصرع دوم بیان نصیحت وبیت دوم علت مضمون آں - وباے بکتف براے استعانت - وباے بداور بمعنی پیش - وبود ترجمہ کان ناقصہ وگدا اسم وخسرو خبر آں - ویاے تنکیری در خسروے براے تعظیم - ودر گداے وجوے براے تحقیر - ونیرزد جوے بحذف صلہ وحاصل معنی ایں ابیات آنکہ - اگر بشنوی نصیحت رابس بموقع است وآں اینست که ضعیفاں رامیفگن - باستعانت کتفِ قوی که تو داری ازبراے آنکہ فردا پیشِ داور برحق پادشاہی بزرگ خواہد شد گداے حقیرے که امروز در پیشِ تو بجوے نمے ارزد - ودریں اشارت است بآنکہ ہرکہ در دنیا ضعیف است او در آں عالم قوی خواہد بود - ودر بعض نسخ نصیحت نجات است بنون اے رستگاریست - ودر بعض نصیحت ہمیں است - ودر صورت لفظِ ہمیں مبین ومصرع دوم بیان آں باشد - وقولِ او آں گدا اشارہ بکہتر ؁

مکن پنجہ از ناتواناں بدار — که گر بفگنندت شوی شرمسار

که زشتست در چشمِ آزادگاں — بیفتادن از دستِ افتادگاں

مفعولِ مکن اعنی لفظِ چناں محذوف - ومصرع دوم بیانِ آں وجملہ معطوف بر پنجہ از ناتواناں بدار - وحاصل معنی آنکہ توکہ توانائی پنجہ خود را از ناتواناں بازدار وچناں مکن که اگر از دستِ ایشاں افگندہ شوی شرمسار بمانی ومن بعد ہیبت تو در دلِ ایشاں نماند - وآنچہ بعض محققین نوشتہ که انسب آنست که مفعولِ مکن محذوف باشد بقرینۂ آیندہ یعنی پنجہ ناتواناں مکن وپنجہ را از انہا بازدار پس ہر دو جملہ معطوف ومعطوف علیہ باشند بحذفِ عاطف براے ایضاح یا تاکید - بریں تقدیر ارتکاب تقدیم معطوف بر معطوف علیہ که در فارسی بنظر نیامدہ وسابق نیز قلمی گردیدہ احتیاج نمے افتد انتہے دریں صورت معطوف علیہ ومعطوف ہر دو متحد میشوند ودر اول ہم ابہام واجمال نیست که محتاج ایضاح وتفصیل باشد وآں نکات کہ اہل معانی براے تاکید آوردہ اند نیز مفقود میگردد پس معطوف را براے ایضاح یا تاکید گفتن صحیح نباشد

بزرگانِ روشندلِ نیکبخت — بفرزانگی تاج بردند وتخت

بدنبالۂ راستاں کج مرو — وگر راست خواہی ز سعدی شنو

حاصل معنی بیتِ اول آنکہ بزرگانِ دنیا کہ عبارت از پادشاہانِ کبار است باستعانت فرزانگی از ملوک دیگر تاج وتخت ایشاں را بردہ اند - ودر ملک ومملکت ایشاں تصرف نمودہ اند - یا تاج وتخت خود را از دست متغلباں وجباراں بسلامت بردہ اند وبدستِ ایشاں اسیر ودستگیر نشدہ اند - واغلب کہ اشارہ بایں معنی باشد کہ تاج وتخت را ازیں جہاں ہمراہ بردہ اند - اے چنانچہ دریں جہاں سلطنت مے کردند در آں جہاں

نیز سلطنت میکنند و بیت دوم متفرع است بر بیتِ اول - و بین البیتین این عبارت که پس تو نیز اگر فرزانهٔ متابعتِ ایشان بگزیں وحرفِ راست رامے شنیدہ باش از ہر کہ باشد محذوف ٭ وحاصل معنی آنکہ ہرگاہ ایشان لبسبب فرزانگی لبلطنتِ دوجہانے رسیدہ باشند پس تو نیز اگر فرزانهٔ متابعتِ ایشان بگزیں وحرفِ راست رامے شنیدہ باش از ہر کہ باشد - واگر از سعدی میخواہی پس بشنو کہ حرفِ راست انیست کہ بدنبالہ راستان کج مرو ٭ وآنچہ بعضے محققین نوشتہ کہ غالب آنست کہ در قولِ او وگر راست واوِ عطف تحریف است وصحیح الف دریں صورت مصرعِ اول مفعول شنو خواہد بود انتہٰے - دریں صورت ایں بیت را با سیاق ربطے بہم نمیرسد محض اجنبی میشود فتامل -

گفتار در سبکساریِ اہل فقر

مگو جاہے از سلطنت بیش نیست ۔ کہ ایمن تر از ملکِ درویش نیست

ملکِ درویش کنایہ از فقر وفاقہ وصبر وقناعت وتسلیم ورضا ٭

سبکسار مردم سبکتر روند ۔ حق این است وصاحبدلان بشنوند

مصرعِ اول مبتدا وسبکسار صفتِ مردم مقدم بر موصوف - وحق این ہست خبر مبتدا - ولفظِ ایں اشارہ بمضمون مصرعِ اول وصاحبدلان بشنوند معطوف بر خبر حق این است ومفعول بشنوند اعنی سخن حق محذوف - وحاصل معنی بیت آنکہ اینکہ گفتم کہ سبکسار مردم سبکتر میروند ہمیں حق است وسخن حق را صاحبدلان میشنوند ٭

تہیدست تشویشِ نانے خورد ۔ جہانبان بقدرِ جہانے خورد

دریجا مفعولِ خورد اعنی لفظِ تشویش محذوف است از جہتِ قیامِ قرینہ - ودر بعض نسخ ملک غم بقدرِ جہانے خورد وایں واضح است - وبہر تقدیر بقدرِ جہانے عبارت از ممالکِ محروسہ است نہ ممالک تمام روے زمین ٭

گدا را چو حاصل شود نانِ شام ۔ چنان خوش بخسپد کہ سلطانِ شام

قیدِ سلطانِ شام اتفاقیست نہ احترازی یا بجہت اشتراک لفظِ شام در معنی وقت خاص - وولایتے خاص - ودریجا بمعنی دوم است بر سبیل مشاکلہ - والا در اداے مطلب تنہا لفظِ سلطان کافی است ٭

غم و شادمانی بسر میرود ۔ بمرگ ایں دو از سر بدر میرود
چہ آں را کہ بر سر نہادند تاج ۔ چہ آں را کہ بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیواں برست ۔ وگر تنگدستے بزنداں دراست
در آں دم کہ اجل بر سر ہر دو تاخت ۔ نمیشاید از یکدگرشاں شناخت

مصرعِ دوم معطوف بر مصرعِ اول ومضاف لفظِ ایں اعنی خیال ودر مصرعِ اول مفعول فیہ بسر میرود اعنی در ایامِ حیات وبعد از وے عبارت لیکن خیالِ ایں ہر دو در سر باقی مے ماند محذوف از جہتِ قیامِ قرینہ ٭ وحاصل معنی بیت آنکہ غم وشادمانی بسر میرود در ایامِ حیات لیکن خیالِ ایں ہر دو در سر باقی مے ماند ودر مرگ خیالِ ایں دو نیز از سر بدر میرود

حکایت

شنیدم که یکبار در دجلهٔ — سخن گفت با عابدے کلهٔ
که من فرِّ فرماندهی داشتم — بسر بر کلاهِ مهی داشتم
سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق — گرفتم ببازوے دولت عراق

نصرت وفاق در بعض نسخ فرصت والاول هو الاقوی ؛

طمع کرده بودم که کرمان خورم — که ناگه بخوردند کرمان سرم

اختیار لفظِ خوردن در مقام گرفتن در مصرع اول براے مشاکلت همیں لفظ در مصرع دوم است و مفعول طمع کرده بودم اعنی لفظِ ایں محذوف و مابعدِ آں بیانِ آں و کاف در صدر مصرع دوم فجائیه و لفظ ناگاه تاکیدِ آں ؛

بکش پنبهٔ غفلت از گوشِ هوش — که از مُردگاں پندت آید بگوش

ایں بیت مقولهٔ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ـ و بکش امر است بکشیدن و در بعض نسخ بکن از بابِ کندن ؛

گفتار در نکوکاری و بدکاری و انجام هر کدام

نکوکار مردم نبیفتد بدش — نورزد کسے بد که نیک افتدش

نکوکار مردم تبقدیم صفت بر موصوف مبتدا و نیفتد بدش خبرِ آں ـ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول ـ و مفعول نورزد اعنی لفظِ ایں محذوف ـ و کاف که موقعش پیش از لفظِ بد بوده و از جهتِ تعقیدِ لفظی بعد از وے واقع شده بیانیه است پس معنی مصرع اول ایں باشد که مردم نکوکار را بد واقع نمے شود و در نسخ معتبره نکوکار هرگز نباشد بدش ـ و در بعض نکوکار مردم نباشد بدش ـ و بهر تقدیر نکوکار مبتدا و مابعد خبرِ آں ـ و حاصل معنی آنکه هر که خودش نکوکار است او را هرگز بد پیش نمے آید و مکروهے باو نمیرسد و قبول نمیدارد کسے ایں را که هر که خودش بد باشد نیک پیش آید او را و مکروهے باو نرسد ؛

شر انگیز مردم سوے شر رود — چو کژدم که در خانه کمتر رود

شر انگیز مردم بر قیاس نکوکار مردم ـ و تشبیه ایں بکژدم در حق سوے شر رفتن ـ و قولِ او که در خانه کمتر رود صفتِ کژدم است ـ و حاصل معنی آنکه شر انگیز مردم مثل کژدم است که در خانهٔ خود کمتر میرود بلکه بسوے شر اے بخانهٔ مردم میرود چرا که منظورِ او ایذاے مردم است ـ و در بعض نسخ شر انگیز هم در سر شر رود و صحیح در پے شر رود اے چنانکه نکوکار مردم در پے امرِ نیک میرود همچنیں شر انگیز مردم در پے شر میرود ؛

اگر نفع کس در نهادِ تو نیست — چنیں آدم و سنگِ خارا یکیست
غلط گفتم اے یارِ فرخنده خوے — که نفع است در آهن و سنگ و روے

چنیں آدمی مُردہ بہ ننگ را — کہ بروے فضیلت بود سنگ را

بیانِ چنیں آدم محذوف از جہتِ قیامِ قرینہ - و آدم در ینجا بمعنی آدمی و ایں مجاز است و پیش از بیت دوم عبارت عبارت بلکہ اینہم - و مفعول غلط گفتم ہر دو محذوف - و مصرع دوم علتِ غلط گفتم - و بیت سوم معطوف بر آں - و مصرع دوم از وے بیانِ چنیں آدمی - و حاصل معنی ایں دو بیت آنکہ چنیں آدمی کہ نفعے در نہادِ او نباشد و سنگِ خارا حکمِ مساوات دارند - بلکہ اینہم غلط گفتم اے یارِ فرخندہ خوے چراکہ نفع است در آہن و سنگ و روے زمین کہ چیز ہا از ینہا ساختہ میشود - و از چنیں آدمی نفع ممکن نیست پس چنیں آدمی کہ بروے فضیلت بود سنگ را مُردہ بہ از برائے عیبے کہ او دارد - و مخفی نماند کہ مضمون ایں ابیات قریب است بمضمونِ آیۃ کریمہ قست قلوبکم من بعد ذلک فھی کالحجارۃ او اشد قسوۃ وان من الحجارۃ لما یتفجر منہ الانہار ÷

ز ہر آدمی زادہ از دَد بہ است — کہ دَد ز آدمی زادۂ بد بہ است
بہ است از دَد انسانِ صاحب خرد — نہ انساں کہ در مردم افتد چو دَد
چو انساں نداند بجز خورد و خواب — کُدامش فضیلت بود بر دَواب

کاف در مصرع دوم از بیتِ اول اضرابیہ و بعد از لفظ نہ در مصرع دوم از بیتِ دوم لفظِ آں محذوف - وقولِ او انساں تا آخر بیانِ آں - و حاصل معنی بیت آنکہ فضلِ انساں بر دَد از جہت آنست کہ با مردم مواسنت کند نہ آنکہ صورتِ انساں داشتہ باشد و سیرتِ دد ÷

سوارِ نگوں بخت بے راہ رَو — پیادہ برفتن برد زو گرَو
کسے دانۂ نیکمردی نکاشت — کز و خرمنِ کامِ دل بر نداشت

سوارے بتدا موصوف و ما بعدِ آں صفت و مصرع دوم خبر مبتدا - و حاصل معنی آنکہ ہر سوار کہ راہِ راست گزاشتہ براہِ کج سلوک نماید از خیال سوار پیادہ گرَومی برد در رفتن و پیش از وے میرسد بمنزلِ مقصود ÷

نہ ہرگز شنیدم کہ در عمرِ خویش — کہ بد مرد را نیکی آید بہ پیش

موقع کلمۂ نہ بعد از لفظ ہرگز بود کہ از جہتِ تعقیدِ لفظی پیش از وے واقع شدہ - و حاصل معنی بیت آنکہ ہرگز نشنیدہ ام کہ در عمرِ خودش بہ بدمرد نیکی پیش آمدہ باشد پس یکے ازیں دو کاف زائد محض باشد - و بعض محققین میفرمایند بلکہ غلط و حق آنست کہ ایں تغلیط ہم غلط زیراکہ بدونِ آں مصرع موزوں نمیشود و زیادتِ حروف در کلامِ اساتذہ شائع - و ایں زیادت نیز عیب نیست بلکہ فوائد و غرائض از آں منظور چنانچہ در مبحث خود معلوم میشود - و در بعض نسخ نہ ہرگز شنیدیم بصیغۂ متکلم مع الغیر - و دریں صورت در عمرِ خویش ظرف شنیدیم - و مفعول ایں فعل اعنی لفظِ ایں محذوف باشد و مصرع دوم بیانِ آں ÷

حکایت

گرازے بچاہے در افتادہ بود — کہ از ہولِ او شیر نر مادہ بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجز تر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت — یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت
تو هرگز رسیدی بفریادِ کس — که میخواهی امروز فریادرس

گراز بضمِ کاف فارسی خوک نر و بمعنی مردِ دلاور و شجاع - و سرہنگ و عوان مجاز است - گریز امالہ آں - و مصرع دوم صفت گرازے و بداندیش مردم باضافتِ لام ایضاً بسکون و تبقدیم صفت بر موصوف ہر دو محتمل - و بہر تقدیر مراد ہماں گراز است - و قولِ او بیفتاد تفسیر قولِ او بجز بد ندید - و مابعد آں معطوف بر آں و حاصل معنی بیت آنکه خود ش در چاہ بیفتاد و در آں حالت دیگرے را عاجز تر از خود ندید لیے در خیال خود نیافت ؛

همه تخمِ نامردمی کاشتی — ببیں لاجرم تا چه بر داشتی
که بر جانِ ریشت نهد مرهمے — که دلها ز ریشت بنالد همے
تو مارا همے چاه کندی براه — بسر لاجرم بر فتادی بچاه

ایں بیت اول و بیت سابق و ہر دو بیتِ لاحق مقولہ گفت - و حاصل معنی مصرع دوم آنکه به ببیں که از آں تخم چه بار بدست آوردی - و در بعض نسخ ببیں لاجرم بر که بر داشتی - و دریں صورت ایں کاف بیانیه بود اے ببیں ایں بر را که حاصل کردی - و مختار فاضل ہانسوی بر چه بر داشتی - اے ببیں که آخر ثمرہ تخم نامردمی چه برداشتی

دو کس چه کنند از پے خاص و عام — یکے نیک محضر یکے زشت نام
یکے تا کند تشنه را تازه حلق — یکے تا بگردن در افتند خلق
اگر بد کنی چشمِ نیکی مدار ؛ — که هرگز نیارد گز انگور بار
نه پندارم اے در خزاں کشته جو — که گندم ستانی بوقتِ درو
درختِ زقوم ار بجاں پروری — مپندار هرگز کزو بر خوری

ازینجا مقولہ شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت - و در بعض نسخ یکے نیک سیرت یکے زشت نام - و در بعض دیگر دگر زشت نام - و در ہر دو صورت لف و نشر مرتب است - و در بعض یکے زشت محضر یکے نیکنام و دریں صورت لف و نشر غیر مرتب

رطب ناورد چوبِ خر زهره بار — چه تخم افگنی بر همان چشم دار

رُطب بضمِ را و فتح طا ے مہملتیں خرماے تر - و چوب خر زہرہ کنایه از شاخ خر زہرہ یا درختِ آں - و کلمہ چه برائے استفہام تقریری - و میتواند که قول او چه تخم بقلب اضافت بود لے تخم ہر چه افگنی متوقع آں باش که ہماں چیز بار خواہد آورد

حکایت

حکایت کنند از یکے نیک مرد — که اکرامِ حجاجِ یوسف نکرد
بسود ا چناں بروے افشاند دست — که حجاج را دست حجت به بست

فاعلِ فعل افشاند ضمیرے که راجع بطرف یکیست و مرجع قول او و وے لے حجاج که در مصرع دوم از بیت اول است با ب بستن

لازم و متعدی هر دو آمده - پس فاعل فعل بست بمعنی اول دست حجّت باشد و بمعنی ثانی ضمیرے که راجع بطرف یکیست و دست حجت مفعول آں و حاصل معنی بیت آنکه بسبب جنونے که آں نیکمرد داشت بر حجاج چناں غضب کرد که حجتش ببست یعنی رفت

بسرہنگ دیواں نگه کرد تیز ۔ که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوے را ۔ بپرخاش درہم کشد روے را
بخندید و بگریست مرد خدا ۔ عجب ماند سنگیں دل تیره رائے

با بمعنی الی - و نگه کرد تیز بمعنی اشاره کرد بغضب و مصرع دوم بیان آں اشاره ہست اے نطع بینداز براے او و خونش بریز و بیت چو حجت نماند تا آخر جمله معترضه است بر سبیل تمثیل ❊

چو دیدش که خندید و دیگر گریست ۔ بخندید کیں خنده و گریه چیست
بگفتا ہمے گریم از روزگار ❊ ۔ که طفلان بیچاره دارم چہار
ہمے خندم از لطف یزدان پاک ۔ که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک

ہمے خندم تا آخر معطوف بخندید اعنی و گفت ایں محذوف ست و کاف بیانیه و مجموع اینکه ایں خنده و گریه چیست مقوله گفت و مصرع دوم از بیت دوم علت ہمیگریم و معطوف طفلان تا آخر اعنی و نمے دانم که بعد از مفارقت من بر سر ایشاں چه خواہد گذشت نیز محذوف و بیت سوم معطوف بر ہمے گریم و مصرع دوم علت ہمے خندم و جمله ہمیگریم با معطوف خود مقوله بگفتا ست

یکے گفتش اے نامور شہریار ۔ چه خواہی ازیں پیر رو دست دار
که خلقے برو تکیه دارند و پشت ۔ نه بالیست خلقے بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن ۔ ز خرد ان اطفالش اندیشه کن

رو امر رفتن و دست دار معطوف بر آں - و میتواند که ز و مخفف از و و مرجع ضمیر او پیر و بیت دوم علت مضمون ایں امر و کلمه بر صله تکیه دارند و مصرع دوم از و ے معطوف بر خلقے برو تا آخر بود و حاصل معنی آنکه بالیسته نیست خلقے را بیکبار کشتن و دریں کنایه است بآنکه خون چنیں پیر ریختن گویا خلقے بیگناه را کشتن است و ایں بالیسته نیست و در نسخ معتبره روا نیست خلقے بیکبار کشت - و در بعض نسخ اے نیک پے شہریار - و در بعض دیگر ازیں پیر دستے بدار - و در بعض مکن دست ازیں پیر صالح بدار - و در بعضے ازیں مرد دہقاں بدار - و دریں ہر دو صورت مفعول فعل مکن اعنی اشاره که بخوں ریز او کرده محذوف بود ❊

مگر دشمن خاندان خودی ❊ ۔ که بر خاندانہا پسندی بدی

ایں بیت معطوف بر بیت سابق اعنی بزرگی و عفو تا آخر - و مصرع ثانی در معنی مقدم است بر مصرع اول و پیش از وے عبارت و ایں را محذوف و ایں کاف با مدخول خود بیان آں - و خاندانہا مراد از خاندانہاے بیگناہان - و بدی عبارت از قتل ایں مردم را و مگر حرف استثنا و دشمن خاندان خودی مستثنیٰ و مستثنیٰ منه ابں اعنی وجہے دیگر ظاہر نیست محذوف - و حاصل معنی آنکه دایں را که بر خاندانہا بدی مے پسندی و قتل بیگناہاں جائز میداری وجہے دیگر

ظاہر نیست مگر اینکہ دشمن خاندانِ خود بنفسِ خود شدہ باشی لیکن دریں صورت بیت در معنی انشا میشود اگرچہ من حیث اللفظ خبر مے نماید چہ غرض ازیں کلام آنست کہ برچنیں خاندانہا بدی میسند و دشمن خاندانِ خود مشو واگر ایں بیت معطوف بود بر قولِ او زخردان واطفالش تا آخر و مصرع ثانی در معنی بدستور مقدم بر مصرعِ اول و کاف برائے عطف و بعد از قول او بر خاندانہا عبارت بدی میسند و بیش از قول او پسندی بدی حرفِ شرط محذوف و جزائے ایں شرط کہ مستثنے مگر است اعنی ایں را وجہے دیگر نیست نیز محذوف پس حاصل معنی ایں خواہد بود کہ از خرداں و اطفال او بیندیش - و بر خاندانہائے ایشاں بدی میسند و اگر بہ پسندی بدی ایں را وجہے دیگر نیست مگر اینکہ دشمن خاندانِ خود بنفسِ خود شدہ باشی و اشارہ باینمعنی خواہد بود کہ مردم بقیة السیف ہمیں طور بعد از تو خاندان ترا قتل خواہند کرد و در بعض نسخ کہ بر خاندانے بجائے تنکیری برائے تعظیم و دریں صورت مراد ازیں خاندان ذات ہمیں پیر باشد ؛

	پندار دلہا بداغِ تو ریش ؛		کہ روزِ پسیں آیدت خیر پیش	

دلہا بداغِ تو ریش حال است از ضمیر پندار یا جملہ اسمیہ منادیٰ موصوف و حرفِ ندا و مفعول پندار اعنی لفظِ ایں ہر دو محذوف و مصرع دوم بیانِ ایں - و حاصل معنی آنکہ گمان مبر ائے چنیں و چنیں یا در آں حال کہ دلہا ریش باشند بداغِ تو ایں کہ از ارتکاب چنیں امر شنیع روزِ پسیں ترا خیر پیش خواہد آمد

	شنیدم کہ نشنید و خونش بریخت		ز فرمانِ داور کہ داند گریخت	

قولِ او کہ داند گریخت در بعض نسخ کہ آرد گریخت - و بہر تقدیر بمعنی کہ مے تواند گریختن بکافِ استفہامیہ است ؛

	بزرگے دریں فکرت آں شب نخفت		بخواب اندرش دید درویش گفت	
	دمے بیش بر من سیاست نماند		عقوبت برو تا قیامت نماند	
	نخفتست مظلوم ز آہش بترس		ز دودِ دلِ صبحگاہش بترس	

نخفت ماضی منفی - و فاعل فعل دید درویش کہ وضع مظہر موضع مضمر است و مراد ازآں ہماں نیکمرد و فاعل فعل گفت ضمیرے کہ راجع بطرف بیکے نیکمرد است - و بیت دوم ذو قافیتین و مقولہ گفت و نماند ماضی منفی و بماند ماضی مثبت - و بین المصرعین کلمۂ استدراک محذوف - و در بعض نسخ بزرگے در آنشب بفکرت نخفت - و در بعض دیگر در مصرع اول نماند ماضی منفی و قافیہ منفی با مثبت معیوب است اما اگر در مصرع دوم نیز منفی باشد پس بسبیل استفہام انکاری خواہد بود - و قول او نخفت است مظلوم تا آخر داستان مقولہ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت

	نترسی کہ پاک اندرونے شبے		بر آرد ز سوزِ جگر یاربے	

معطوف مصرع دوم و متعلق نترسی ہر دو محذوف - و مابعد ایں بیانِ ایں یعنے نمیترسی ازیں کہ پاک اندرونے شبے از سوزِ جگر نالہ بر آورد و آں نالہ در جانِ تو چناں تاثیر کند کہ ازآں متاذی بشوی - و در بعض نسخ ندانی ز سوز رد و در دوم بلے

ودر بعض دیگر که سوز دلی بکاف واین ظاهرا تحریف است ؛

نه ابلیس بد کرد و نیکی بدید ؛	بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پردهٔ کس بهنگام جنگ	که باشد ترا نیز در پرده ننگ

ابلیس بدکرد تا آخر مدخول کاف بیان خبر محذوف مبتدائے محذوف اعنی توگمان میبری که ابلیس تا آخر - وجمله اسمیه مبتدائے اول - ولفظ نه خبر مبتدائے محذوف دوم اعنی لفظ این چنیں - واین جمله خبر مبتدائے اول است اعنی توگمان مے بری که ابلیس بدکرد ونتیجه آں نیکی بدید اینچنیں نه - ومصرع دوم جمله معترضه بر سبیل تمثیل ؛

مزن بانگ بر شیر مرداں درشت	چو با کودکاں بر نیائی بمشت

مصرع دوم شرط وجزائے ایں شرط محذوف و رسم است پهلواناں را که هنگام مصارعت برائے طلب حریف بانگ درشت مے زنند ؛

حکایت

یکے پند میداد فرزند را	نگه دار پندِ خردمند را
مکن جور بر خردکاں اے پسر!	که یکروزت افتد بزرگی زسر

پندِ خردمند عبارت از پندِ ناصح و ابیاتِ لاحقه بیانِ آں - وقولِ او که یکروزت افتد بزرگی زسر اشارت است بآنکه روزے مغلوب کودکاں خواهی شد و رسوا خواهی گشت ؛

نمے ترسی اے کودکِ کم خرد	که روزے پلنگیت برهم درد
بخردی درم زورِ سرپنجه بود	دلِ زیردستاں زمن رنجه بود
بخوردم یکے مشت زورآوراں	نکردم دگر زور بر لاغراں

متعلق نمیترسے اعنی لفظ ازیں محذوف - ومصرع دوم بیانِ آں - وچوں پسر را موذی یافته چنانچه از بیت سابق مستفاد میشود - دریں جا بلفظِ کودک یاد کرد و ناقص خرد برائے آں گفت که ایں پسر عاقبت اندیش و دوربین نبوده - ودر بعض نسخ - اے کودک کم خرد - ودریں صورت مصرع دوم چنیں باید که یک روز گرگیت برهم درد و مقرر است که گرگ کودکاں را از جائے بر زدوبرهم میدرد - وقولِ او بخردی درم در بعض بخردی مراد بهر تقدیر مراد از ایام کودکیست - ویکے بمعنی یکنوبت و ایں بیت میتواند که بقوله شیخ باشد ؛

گفتار در رحمت بر زیردستاں

الا تا بغفلت نخسپی که نوم	حرامست بر چشمِ سالارِ قوم
غمِ زیردستاں بخور زینهار	بترس از زبردستیِ روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض	چو داروے تلخست دفعِ مرض

قولِ او دفعِ مرض لے دفع کنندۂ مرض و ایں مجاز بالحذف است ؛

حکایت

یکے را حکایت کنند از ملوک ... کہ بیماریٔ رشتہ کردش چو دوک
ہمہ شب نخفتے ز درد و الم ... بجاں نالہ کردے ز جور و ستم
چنانش در انداخت ضعفِ جسد ... کہ مے برد بر کمتریناں حسد

بیتِ دوم بحذفِ مضاف الیہ اے از جور و ستمِ زمانہ کہ برجانش کردہ بود و ایں بیت در عامہ نسخ مکتوب نیست ظاہر الحاقیست

ندیمے زمینِ ملک بوسہ داد ... کہ ملکِ خداوند جاوید باد
دریں شہر مردے مبارک دم است ... کہ از پارسایاں چنوے کم است

ندیمے بیائے تنکیر و در بعض نسخ ملک را زمیں بوسہ داد - و دریں صورت کلمۂ را مفید معنی اضافت باشد - و بہر تقدیر زمین ملک مفعولِ اول داد و بوسہ مفعول ثانی آنست - و در بعض دیگر ملک بر زمیں بوسہ داد - و دریں صورت لفظِ ملک در معنی مضاف الیہ زمین باشد لے بر زمیں ملک و صحیح - ندیم ملک بر زمیں اعنی ندیم ملک باضافت معطوف بوسہ داد اعنی و ایں دعا کرد محذوف - و مصرع دوم بیانِ آں - و قولِ او چنوے کم است در بعض نسخ مثالش کم است و مفاد ہر دو یکے است ؛

نبردند پیشش مہماتِ کس ؛ ... کہ مقصود حاصل نشد در نفس

مہمات جمع مہم و لفظِ مقصود وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ از ہماں مہمات بحذف مضاف الیہ اعنی آں کس ؛

بخواں تا بخواند دعائے بریں ... کہ رحمت رسید ز آسماں بر زمیں
بفرمود تا مہترانِ خدم ... بخواندند پیرِ مبارک قدم

بریں اشارت بہ بیماریِ رشتہ و مصرع دوم صفت دعا و متعلق رحمت رسد محذوف - و حاصل معنی آنکہ بطلب آں مرد را تا او بریں بیماری دعاے بخواند چنیں دعا کہ از خواندنش رحمت رسد تا آخر و تو شفا یابی - و میتواند کہ ایں مصرع معطوف بود بر قول او بخواند مصدر بکاف عاطفہ ؛

برفتند و گفتند و آمد فقیر ... تنے محتشم در لباسِ حقیر
بگفتا دعائے کن اے ہوشمند ... کہ در رشتہ چوں سوزنم پای بند
شنید ایں سخن پیرِ خم بودہ پشت ... بہ تندی بر آورد بانگِ درشت
کہ حق مہربانست بر دادگر ... ببخشاے و بخشایشِ حق نگر
دعاے منت کے شود سودمند ... اسیرانِ مظلوم در چاہ بند
تو ناکردہ بر خلق بخشایشے ... کجا بینی از دولت آسایشے

فاعل فعل برفتند و گفتند ضمیرے کہ راجع بطرف مہترانِ خدم است و مفعول گفتند اعنی احوال پادشاہ را و معطوف او

اعنی و بعجز و الحاح تمام تکلیف ہمراہ بردن او کردند پیشِ پادشاہ تا آنکہ بیامد آں مرد در آں حال کہ آں مرد چنیں و چنیں بودہ پس بگفت پادشاہ او را ایں کہ دعاے بکن زیرا کہ دریں بیماری پاے بندم مثل سوزن کہ در رشتہ پاے بند باشد۔ وچوں لفظِ رشتہ مشترک است در معنی معروف۔ و معنی بیماری معروف طرفہ لطف پیدا کرد و قول او کہ خم کردہ پشت صفت پیر است۔ و در بعض نسخ خم بودہ پشت۔ و قولِ او بخشاے و بخشایشِ حق نگر اشارت است باین معنی کہ رحم کن بر احوالِ مظلوماں و رحمتِ حق را بنگر بر حالِ خود کہ در حال چگونہ شفا یابی؟ و قول او اسیرانِ محتاج در چاہ بند۔ در چاہ بند حال است از اسیراں۔ و اگر مضاف بود بطرف بند اضافت بادنٰی ملابست خواہد بود اسے چاہے کہ براے بند بندیاں مقرر باشد۔ و در بعض اسیران مظلوم در چاہ بند باو عطف

	پس از شیخِ صالح دعا خواستن		بیایست عذرِ خطا خواستن	

پیش از مصرع اول لفظِ نخست محذوف است از جہتِ قیامِ قرینہ۔ و حاصل معنی آنکہ نخست مے بایست عذر گناہاں خواستن از حق تعالیٰ و آنگاہ از شیخ صالح تکلیف دعا کردن۔ و دریں التفات ہست از تکلم بغیبت۔ و الّا بایستے کہ میگفت پس از من دعا خواستن۔ و در بعض نسخ شیخ و صالح بواوِ عطف یعنے از ہر شیخ و ہر صالح عموماً

	دعاے ستمدیدگاں در پیت		کجا دست گیرد دعاے منت	
	زخشم و خجالت برآمد بہم		شنید ایں سخن شہریارِ عجم	
	چہ رنجم حقست اینکہ درویش گفت		برنجید و پس با دلِ خویش گفت	

مصرع دوم حال است از ضمیر مخاطب۔ و مدار قافیہ بیت بر لفظِ مَنْ و پَے و ایں صحیح نیست مگر آنکہ بجاے مِت لفظ وے بواو و مرجع آں شیخ صالح بود؛

	بفرمانش آزاد کردند زود		بفرمود تا ہر کہ در بند بود	

فاعل فعل بفرمود ضمیرے کہ راجع بطرف شہریار ہست و مرجع شین ضمیر ہماں شہریار۔ و مفعول بفرمود اعنی لفظِ ایں محذوف و کلمۂ تا قائم مقام کاف بیان و بعد از قولِ او تا ہر کہ در بند بود عبارتِ آزاد کنند او را و بعد ازوے لفظِ پس تفریعیہ و مفعول آزاد کردند اعنی در ہر کہ در بند بود او را ہر دو محذوف۔ و حاصل معنی آنکہ پادشاہ بفرمود اینکہ ہر کہ در بند ہست آزاد کنند او را پس بفرمانِ پادشاہ آزاد کردند زود ہر کہ در بند بود او را۔ و میتواں گفت کہ قولِ او بفرمانش متعلق ہست بدر بند بود کہ در مصرع اول ہست یعنے ہر کہ محض بفرمان پادشاہ در بند بود او را آزاد کردند نہ کسانے را کہ بحکمِ الٰہی مقید بودند مثل خونی و دزد۔ و در بعض نسخ برونش کنند اندر آں حال زود یعنے بروں کنند او را در حال از بند۔ و بریں تقدیر اندر آں حال مزید علیہ در حال و لفظِ زود تاکیدِ آں بود

	بداور برآورد دستِ نیاز		جہاندیدہ بعد از دو رکعت نماز	
	بجنگش گرفتی بصلحش بماں		کہ اے برفرازندۂ آسماں	

لفظِ جہاندیدہ وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ۔ و مراد از آں ہماں مرد پیر مبارک دم۔ و معطوف بر آورد اعنی

ودعاخواست این محذوف - وبیت دوم بیانِ آں - وہماں امر است از ہاندن بمعنی گزاشتن - ودر بعض براں - از بابِ راندن - واین برخلاف مقتضاے مقام است ٭

ولی ہمچناں بر دعا داشت دست	کہ شہ سر برآورد و برپای جست

ولی مفردِ اولیا - و اینجا وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و مراد ازہماں پیرِ مبارک دم - وکاف فجائیہ است وبرپاے جست بمعنی بقوتِ برپائے جست بے آنکہ متمسک بعصا شود - ودر بعض نسخ - ولی ہمچناں در دعا بود دست - کہ رنجور اُفتادہ برپاے جست ٭

تو گفتی زشادی بخواہد پرید	چو طاؤس کورشتہ برپا ندید

واین بیت دوم جملہ معترضہ برسبیل تمثیل - وفاعل فعل بخواہد پرید ضمیرے کہ راجع بطرف شاہ است - ومرجع ضمیر او در قولِ او چو طاؤس کو بجانبِ طاؤس وشاہ ہر دو محتمل - وکاف بر تقدیر اول صفت طاؤس وبرتقدیرِ ثانی علت از شادی پریدن - وبعضے از محققین میفرمایند کہ درصورتیکہ مرجع ضمیر او لفظِ شاہ باشد لطفِ تشبیہ ازمیاں خواہد رفت انتہیٰ - این صورت تواند شد کہ تشبیہ درحق رشتہ برپا ندیدن باشد واینجا چنیں نیست - بلکہ درحق پریدن است فتامل ٭

بفرمود گنجینہ و گوہرش	فشانند در پاے وزر برسرش

مفعول بفرمود اعنی معتمداں را وماموربہ آں اعنی کہ گنجینہ گوہر درپاے وزر برسرش بیفشانند تا آنکہ محذوف وقولِ او گنجینہ گوہرش تا آخرِ بیت مدخولِ این کاف است - وحاصل معنی آنکہ بادشاہ بفرمود معتمداں راکہ گنجینہ گوہرش درپاے افشانند وزر برسرش نثار کنند تا آنکہ معتمداں گنجینہ گوہرش درپاے افشاندند - وزر برسرش نثار کردند ٭

از آنجملہ دامن بیفشاند و گفت	حق از بہرِ باطل نشاید نہفت
مرو باسرِ رشتہ بارِ دگر	مبادا کہ دیگر کند رشتہ سر
چو بارے فتادی نگہدار پاے	کہ یکبارِ دیگر بلغزد ز جاے
زسعدی شنو کین سخن راستست	نہ ہربارے اُفتادہ برخاستست

مصرع دوم از بیتِ اول مقولۂ گفت وبیت دوم بیانِ حق است یعنے ازجملۂ آں نثار دامن بیفشاند وچیزے قبول نکرد وگفت حرفِ حق را بعلتِ حطامِ دنیوی لایق نیست نہفتن وآں اینست کہ باتو میگویم کہ مرو برسرِ رشتہ تا آخر - ودر بعض نسخ باسرِ رشتہ وبہر تقدیر بمعنے الی است وقول او نہ ہر بارے افتادہ برخاستست ازآں عالم است کہ گفتہ شود نہ ہروقتے چنیں شدہ است بلکہ در بعض اوقات چنیں اتفاق مے افتد ٭

گفتار در بیوفائی دنیا وترغیب نیکوئی

جہاں اے پسر ملکِ جاوید نیست
ز دنیا وفاداری اُمّید نیست
نہ بر باد رفتے سحرگاہ و شام
سریرِ سلیماں علیہ السلام
باخر ندیدی کہ بر باد رفت
خُنک آنکہ با دانش و داد رفت
کسے زیں میاں گوی دولت ربود
کہ در بندِ آسایشِ خلق بود

قول او بر باد رفت بمعنی بالائے باد۔ در بیتِ دوم و بمعنی مفت و رایگاں در بیتِ سوم +

نہ کار آمد آنہا کہ برداشتند
کہ گرد آوریدند و بگذاشتند

نہ کار آمد ماضی منفی خبر مقدم بر مبتدا۔ و فاعل ایں فعل ضمیرے کہ راجع بطرف جہانست و آنہا مبتدا اسے موصوف و مابعد صفتِ آں و فاعل فعل برداشتند ضمیرے کہ راجع بطرف آنہاست و مفعول ایں فعل اعنی لفظِ آنرا و معطوف برداشتند اعنی و در مصارف خیر صرف نکردند ہر دو محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب۔ و حاصل معنی بیت آنکہ بکار نیامد جہاں اے دولتِ دنیا آنہارا کہ برداشتند آنرا و در مصارف خیر صرف نکردند بلکہ فراہم آوردند و بحسرت بگذاشتند و بعض از محققین میفرمایند کہ فاعل کار آمد لفظِ آنہاست۔ و فاعل برداشتند و بگذاشتند مردم و در محل کثرت ایں قسم بسیارے آید چنانکہ لفظِ گویند بدون ذکرِ فاعل۔ و کاف در صدر مصرع دوم برائے بیان علت مضمون مصرع اول پس حاصل معنی آں باشد کہ آنچہ کہ مردم برداشتند بکار نیامد زیرا چہ ہر چہ جمع کردند و گرد آوریدند ہمہ را بگذاشتند۔ دریں صورت معنی بے تکلف میشود انتہیٰ۔ بر متامل پوشیدہ نیست کہ ابیات سابقہ و لاحقہ دلالت دارند کہ فاعل کار آمد ضمیرے ہست کہ راجع بطرف جہانست نہ لفظ آنہا۔ و صحیح بکار آمد آنہا کہ برداشتند۔ نہ گرد آوریدند و بگذاشتند۔ بکار آمد و بگذاشتند ہر دو ماضی مثبت۔ و نہ گرد آوریدند ماضی منفی و بعد از قول او آنہا کلمۂ را کہ علم مفعولیت ہست و بعد از کلمۂ نہ عبارت آنہارا ہر دو محذوف از جہت قیام قرینہ۔ و حاصل معنی آنکہ بکار آمد آنہارا کہ در مصارف خیر صرف کردند و زادِ راہے از آں با خود برداشتند نہ آنہارا کہ گرد آوریدند و بحسرت بگذاشتند ؏

حکایت

شنیدم کہ در مصر میرِ اجل
سپہ تاخت بر روزگارش اَجل
جمالش برفت از رخِ دلفروز
چو خور زرد شد بس نماند ز روز
گزیدند فرزانگاں دستِ فوت
کہ در طب ندیدند دارو ے موت
ہمہ تخت و ملکے پذیرد زوال
بجز ملکِ فرمانْدہِ ذوالجلال
چو نزدیک شد روزِ عمرش بشب
شنیدند و میگفت در زیرِ لب
کہ در مصر چوں من عزیزی نبود
چو حاصل ہمیں بود چیزے نبود
جہاں گرد کردم نخوردم برش
برفتم چو بیچارگاں از سرش

پسندیده رائے که بخشید و خورد ❊ جہاں از پئے خویشتن گرد کرد

میرے بیاے تنکیر و در بعض نسخ باضافت موصوف الی الصفت - وقول او بس نماند ز روز بیاے تازی و فاعل فعل نماند روز و حرف زا زائده یعنے بسیار نے ماند روز - و اگر بس بیاے فارسی بود پس ترجمۂ فا رفصیحه و فاعل فعل نماند محذوف - و حرف زا بیانیه خواہد بود اے نے ماند چیزے از روز - وقول او گزیده فرزانگاں در بعض نسخ یونانیاں و بجاے ذو الجلال لفظ لایزال و در ہر صورت صفت فرمان ده است و در بعض دیگر فرماندہے ذو الجلال بیاے تنکیر - وقول او جو حاصل ہمیں اشاره بمردن ؛

در آں کوش تا با تو ماند مقیم ❊ که ہر چه از تو ماند دریغ است و بیم

کلمۂ تا قائم مقام کاف بیان و معطوف مصرع اول اعنی و در آں کوش که با تو ہمراہی کند محذوف و مصرع دوم براے بیان علت آں - و حاصل معنی بیت آنکه تو که دولت دنیا یافتۂ در آں امر سعی کن که موجب قیام آں با تو گردد و آں عبارت از سخا و کرم است و در آں سعی مکن که موجب زوال آں از تو گردد و آں کنایه از امساک و اسراف است زیرا که در ایں ہر دو صورت ایں دولت با تو ہمراہی نخواہد کرد و ہر چه از تو بماند بسبب امساک یا ہر چه از تو برود بسبب اسراف آں موجب دریغ و بیم محاسبه است ؛

کند خواجه بر بستر جاں گداز ❊ یکے دست کوتاه و دیگر دراز
در آں دم ترا مے نماید بدست ❊ که دہشت زبانش ز گفتن ببست
که دستے ز جود و کرم کن دراز ❊ دگر دست کوته کن از ظلم و آز

مصرع دوم از بیت دوم بیان در آں دم - و قول او مے نماید بدست اے اشاره میکند بدست و مرجع ضمیر شین خواجه است - و بیت سوم بیان آں اشاره - و در بعض نسخ که ہیبت زبانش تا آخر ؛

کنونت که دست است کارے بکن ❊ دگر کے بر آری تو دست از کفن
بتابد بسے ماه و پروین و ہور ❊ که سر بر نداری ز بالین گور

ایں ابیات مقولۂ شیخ و قافیۂ بکن با کفن از عیوب ملقبه ہست از جہت اختلاف توجیه که ارباب صناعت آں را قوی گویند و صحیح - کنونت که دست است دستے بزن - و حاصل معنی بیت آنکه تا مدت بسیار ماه و غیره خواہد تافت - اما ترا در چند ایں حال شود که سر از بالین گور نتوانی بر داشت - کفن بفتحتین جامه که مرده را بداں بپوشند و فارسیاں بسکون نیز استعمال نمایند - ہور بہاے ہوز و واو مجہول آفتاب ؛

حکایت

قزل ارسلاں قلعۂ سخت داشت ❊ که گردن بالوند بر مے فراشت

مصرع دوم صفت قلعه و حاصل معنی آنکه در بلندی و محکمی بمثابه بود که الوند را بخاطر نمے آورد - و در بعض نسخ اروند براے مہمله و آں نیز در بعض مبدل الوند - و نزد بعض دیگر نام شخصے که در آں کوه آسوده است

واین کوه بنامِ او شهرت دارد ؛

نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ … چو زلفِ عروساں رہش پیچ پیچ

حاصل معنی مصرعِ اول آنکه نه اندیشه از درآمدن مخالف داشت بسبب استحکامِ آں قلعه ونه حاجت بهیچ چیز داشت از آلات وادوات جدال وقتال از برائے آنکه هرچه باید درآں قلعه مهیا نموده ومصرعِ دوم معطوف است بر مصرعِ اول بحذفِ عاطف ومیتواند که برائے بیانِ علت قولِ او نه اندیشه از کس بوده ؛

چناں نادرِ افتاده در روضهٔ … که در لاجوردی طبق بیضهٔ

مصرعِ دوم بیانِ چناں وروضهٔ وبیضهٔ بیائے تنکیر - مفرد غیر مکتوب وقافیهٔ روضهٔ با بیضهٔ از عیوبِ غیر ملقبه است از جهتِ اختلافِ قید لیکن امثال آں در کلامِ فصحا آمده وظاهرا مراد از بیضه بیضهٔ نوروزیست که بکار بازی مے آید وپیشِ سلاطین وامرا در طبقے گذاشته مے آرند ومیتواند که مطلق بیضه بود درین صورت استعاره تخییلیه خواهد بود وچوں گرد بگرد قلعه باغات سرسبز بوده تشبیه آں کرد به بیضه که در طبقِ لاجوردی واقع شده باشد

حقایق شناسے جهاندیدهٔ … هنرمندے آفاق گردیدهٔ

آفاق بالمد جمع افق بضمتین بمعنی کرانهٔ آسمان وهر کرانه که باشد امافارسیاں بمعنی این جهاں استعمال نمایند هر چهار کلمه بیائے تنکیری برائے تعظیم وجهاندیدهٔ اے احوال جهانرا دیده ونیک وبد آنرا خوب دریافته - وآفاق گردیدهٔ اے اکثر آفاق عالم راسیر کرده - وسخنگوے بسیار داں لے از هر نوع سخن وهر گونه هنر بسیار داننده

بخندید کیں قلعهٔ خرم است … ولیکن نه پندارمش محکم است

نه پیش از تو گردنکشاں داشتند … دمے چند بودند وبگذاشتند

نه بعد از تو شاهانِ دیگر برند … درختِ امیدِ ترا برخورند

زدوراں وملکِ پدر یاد کن … دل از بندِ اندیشه آزاد کن

چناں روزگارش بکنجے نشاند … که بر یک پشیزش تصرف نماند

چو نومید ماند از همه چیز وکس … امیدش بفضلِ خدا ماند وبس

بسرِ مردِ هشیار دنیا خس است … که هر مدتے جاے دیگر کس است

معطوف بخندید اعنی وگفت محذوف وکیں قلعه تا آخر بیان مقولهٔ آں وابیات لاحقه برائے بیانِ علت نه پندارمش تا آخر - وبیتِ سوم معطوف بر شاهان دیگر تا آخر برند وخورند بمعنی خواهند برد وخواهند خورد - وحاصل معنی این ابیات آنکه آنمرد بخندید وگفت که این قلعه خرم است ولیکن گمان نمے برم این که محکم باشد چراکه پیش از تو هم گردن کشاں این قلعه را میداشتند ومدتِ حیاتِ ایشاں درین قلعه دمے چند بوده وانجامِ کار بحسرت گزاشته رفتند وهمچنیں درچند ذرتو هم گزاشته خواهی رفت وبعد از تو شاهان دیگر خواهند برد واے درآں تصرف خواهند کرد ودرختِ امیدِ ترا بار خواهند خورد واے منو نیع ... تو

نصیبِ آنہا خواہد شد۔ و قولِ او زدوران تا قولِ او ماند و بس ۔ ہر سہ بیت باہم دست و گریبان و ضمیر شین
راجع بطرفِ پدر۔ و قولِ او بر مردِ ہشیار تا آخر مقولهٔ شیخ بر سبیلِ وعظ و نصیحت است ٭

حکایت

چنیں گفت شوریدهٔ در عجم — بکسریٰ کہ اے وارثِ ملکِ جم
اگر ملک بر جم بماندے و تخت — ترا چوں میسر شدے تاج و تخت
اگر گنجِ قاروں بدست آوری — نماند مگر آنچه بخشی خوری

قولِ او آنچه بخشی خوری بحذفِ واوِ عطف یا بحذفِ وآنچه ٭

حکایت

چو الپ ارسلاں جاں بجاں بخش داد — پسر تاجِ شاہی بسر بر نہاد
بتربت سپردندش از تاجگاه — نہ جائے نشستن نہ آماجگاه
چنیں گفت دیوانهٔ ہوشیار — چو دیدش پسر روزِ دیگر سوار
زہے ملک و دوراں سرِ در نشیب — پدر رفت و پائے پسر در رکیب

ہر دو بیتِ اول شرطِ اول ۔ و مصرعِ دوم از بیتِ اول معطوف بر الپ ارسلاں تا آخر و ظرفِ زمان فعل نہاد اعنی در ہماں روز و معطوفِ ایں فعل اعنی و بفرمود کہ تربت سپارند الپ ارسلاں را تا آنچه ہر دو محذوف ۔ و بیتِ دوم بیانِ آں و مرجع ضمیر شین الپ ارسلاں و مصرعِ دوم صفتِ تربت بحذفِ عائد و معطوفِ بیتِ دوم اعنی در روزِ دیگر سوار شد محذوف و بیتِ سوم جزائے ایں شرط و مصرعِ دوم از وے شرطِ ثانی و جزائے آں محذوف و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ پسر ست کہ از وے قطع شدہ بالفظِ دید ملحق گشتہ ۔ و روزِ دیگر ظرفِ دید و سوار حال است از مفعولِ دید و بیتِ چہارم بیانِ چنیں گفت ۔ و زہے کلمهٔ تعجب ۔ و مصرعِ دوم بیانِ متعجب علیہ و میان المصرعین کافِ بیانیہ محذوف ۔ و ملک مضاف ۔ و دوراں سر در نشیب باضافتِ موصوف الے الصفت مضاف الیہ آں و اضافتِ ملک و دوراں از عالمِ اضافتِ گل گلشن و سرنگونیِ دوران کہ عبارت از آسمان ہست بدیہی و میتواند کہ جمیع ابیاتِ لاحقہ تا آخر داستان بیان چنیں گفت باشد ۔ و حاصل معنی آنکه چوں الپ ارسلاں بمرد در ہماں روز پسرش پادشاہ شد و بفرمود کہ متوفی را بتربت سپارند تا آنکه بتربت سپردند او را چنیں تربت کہ نہ جائے نشستن بود و نہ آماجگاه و روزِ دیگر سوار شد پس چوں دید متوفی را در آں حال کہ پسرش سوار بود پس چنیں گفت دیوانهٔ ہشیار کہ عجب ملکِ دنیا کہ مدہ آں را گذاشتہ رفتہ و پسر را پائے در رکاب ہست و تہیهٔ رفتن دارد و ایں ملک نہ با پدر موافقت کرد و نہ با پسر خواہد کرد و معہذا طالبانِ آں بسببِ غفلتے کہ لازمِ ایشان است از آں دست بر نمیدارند و از مشاہدهٔ چنیں احوال متنبہ نمے شوند و عبرت نمے گیرند ۔ و تاجگاه عبارت از مکانے کہ تاج و کلاه در آں مہیا داشتہ باشند

وآماجگاه عبارت از مکانے که تخت در آں مینرده باشند۔ وشارح هانسوی تاج وگاه بواو عطف۔ وبجاے آماجگاه لفظ آرامگاه آورده وگفته که تاجگاه مرکب بمعنی جاے تخت خواندن چنانچه در اکثر نسخ واقعشده نظر بقافیه آرامگاه غلط است انتهیٰ ودر نسخ معتبره در مصرع اول بارگاه ودر دوم آمارگاه وآمار بمیم بوزن ومعنی آبار بموحده اعنی حساب است پس آمارگاه حسابگاه ودیوان باشد که در عرفِ سلاطین دیار ما کچهری گویند لیکن اگر آبارگاه بموحده بود پس نظر بربارگاه تجنیس زائد خواهد بود۔ ودر بعض نسخ قزل ارسلان جان تا آخر وزہے دولت وملک سر در نشیب۔ ودریں صورت ملک کنایه از زمانه وهر دو مصرع از بیت اول جمله اسمیه باشد

چو دیرینه روزے سر آرد ز عهد — بجواں دولتے سر برآرد ز عهد
منه بر جهاں دل که بیگانه ایست — چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نه لائق بود عیش با دلبرے — که هر بامدادش بود شوهرے
نکوئی کن امسال چوں ده تراست — که سالِ دگر دیگرے ده خداست

حاصل معنی بیتِ اول آنکه چوں مرد معمر کهن سالے را زمانِ حیات او بسر آید جوان دولتے سر از عهد برمے آرد و وارث او مے شود ۔ وقولِ او چو مطرب که هر روز در خانه ایست اے هر جائیست وبر یک جا قرار ندارد ۔

کسے را که گنج است وفرمان وجیش — جهانداری وشوکت وکام عیش
گرش سیرت خوب وزیبا بود — همه وقت عیشش مهنّا بود

مهنا بنون گوارا ودر صفاتِ عیش مستعمل۔ لیکن ابیات در عامه نسخ مکتوب نیست ۔

وگر زور مندی کند بر فقیر — همیں پنجه وزرش بود داره وگیر

فاعل فعل کند ضمیرے که راجع بطرف کسے است ودر عامه نسخ کنی وپنجه وزرت بصیغهٔ خطاب وباسباق همیں مناسب

چو فرعوں که ترکِ تباهی نکرد — بجز تا لبِ گور شاهی نکرد

چو اداتِ تشبیه وفرعون مشبه به موصوف وما بعد صفتِ آں۔ وتباهی کنایه از کفر وضلالت۔ ومصرع دوم معطوف بر ترک تباهی تا آخر ومشبه ضمیرے که فاعل فعل کند وراجع بطرف کسے است واگر بعد از فرعون کاف نباشد دریں صورت جمله معترضه شرطیه خواهد بود۔ وبعض محققین میفرمایند که ایں کاف پیش حقیقت شناساں صحیح نیست چراکه اگر پیش از نون فرعون مده مے بود بحکم غنه بهم میرسانند وواجب الحذف میشد در تقطیع ودر صورتیکه ما قبل واو مفتوح بود آں نون واجب التلفظ است ومضمون مصرع دوم دلالت دارد که ایں بیت الحاقیست زیراکه هر پادشاه تا لب گور پادشاهی میکند خصوصیت بفرعون ندارد واگر مراد آنست که پادشاهی دنیا وآخرت بدو نرسید پس آں نیز مخصوص بفرعون نیست از جهت آنکه اگر ظالمان و کافران چنیں بوده اند ونیز فرعون در نیل غرق شد لب گور وبا ومناسبت ندارد وغرضکه در معنی ایں بیت اختلال تام است خواه بکاف باشد وخواه بدون کاف انتهیٰ۔ وجواب آنست که تا شق ثانی را اختیار میکنیم میگوئیم که

مراد ما آنست که پادشاهی دنیا و آخرت بدو نرسید و آنچه گفته که آں نیز مخصوص بفرعون است گوئیم ذکر فرعون بنا بر تمثیل است اے چوں فرعون مثلاً یا گوئیم از باب ذکر علم و ارادهٔ صفت . مشهور آنست اے چو ظالم و کافر هر که باشد یا گوئیم از باب حذف معطوف اے چو فرعون وغیر آں از پادشاهاں ظلمه و کفره . و آنچه گفته که فرعون در نیل غرق شد تا لب گور گفتن باو مناسبت ندارد گوئیم مراد از گور عالم برزخ است که درمیان دار دنیا و دار عقبے واقع شده پس درمیان غرق شدن فرعون در نیل و درمیاں تالب گور گفتن منافات باشد ؛

حکایت

حکیمے دعا کرد بر کیقباد ؛ | که در پادشاهی زوالت مباد

بزرگے درین مصرع دوم بیا مبین اعنی لفظ این محذوف و تاے ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه . پادشاهی . و بیت دوم معطوف بر بیت اول . و درین اشاره بدعاے مذکور و مصرع دوم بیان خرده . و حاصل معنی بیت آنکه حکیمے دعا کرد بر کیقباد این که در پادشاهی تو زوال مباد ؛

گرا دانی از خسروان عجم | ز عهد فریدون و ضحاک و جم
که در تخت و ملکش نیامد زوال | نماند مگر ملک ایزد تعال

این مصرع جمله معترضه و تعال مخفف تعالی است . و در بعض نسخ بجاے همیں مصرع ز فرزانه مردم نزیبد محال اے سخنے که ممکن الوقوع نباشد . غایتش درینجا مراد از همان مضمون دعاست ؛

گرا جاوداں بودن امید ماند | چو کس را نه بینی که جاوید ماند

مصرع دوم شرط و جزاے این محذوف و لفظ را در گرا مفید معنی اضافت و این کاف استفهامیه در معنی مضاف الیه لفظ بودن و لفظ جاوداں مضاف الیه امید . و مفعول ماند اعنی لفظ ترا محذوف . و حاصل معنی آنکه چوں کسے را نبینی که همیشه مانده است پس توقع جاوید بودن که ترا مانده . و در بعض نسخ همیں بیت بلفظه هست و بجاے ماند نیز واقع شده پس احدهما الحاقی باشد و بیت لاحق اینست ؛

تو تدبیر خود کن که آں تیره خرد | که بعد از تو آید غم خود خورد

و این بیتش ازیں نیز گذشت . و در بعض دیگر بیت سابق چنیں کرا جاوداں ماندن امید نیست . که گیتی که آں جاے جاوید نیست ؛ و درین صورت کرا بمعنی هیچکس را . و کلمهٔ آں مبتدا و مشار الیه آں گیتی . و جاے جاوید نیست خبر مبتدا . و این جمله مصدر بکاف علت مضمون ماقبل بود . و حاصل معنی آنکه . هیچکس را امید جاوداں ماندن در گیتی نیست از براے آنکه آں گیتی جاے جاوداں نیست . و میتواند که این جمله صفت گیتی باشد اے چنیں گیتی که جاے جاوید نیست ؛

من او را نه عمر ابد خواستم | بتوفیق خیرش مدد خواستم

او را بمعنی براے او . و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکه . و در بعض نسخ مر او را که مفید معنی حصر است

بمرگش چہ نقصان اگر پارساست	بدنیا کہ در آخرت پادشاست

پارسا خبر مبتدائے محذوف اعنی لفظِ پادشاہ - وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف این مبتدا باضمار قبل الذکر وقولِ او بدنیا متعلق بلفظِ پارسا واین قید وقوعیست نہ احترازی - وقیدِ وقوعی در کلامِ فصحا شائع - و قولِ او کہ در آخرت تا آخر علت مضمون قولِ او بمرگش چہ نقصان - وحاصل معنی بیت آنکہ اگر پادشاہ پارساست در دنیا پس از مرگ او را ہیچ نقصان نیست چراکہ در آخرت نیز پادشاہ است اے پادشاہ خواہد بود لیکن باعتبار مایؤل الیہ بصیغۂ حال آوردہ - وبعض محققین میفرمایند کہ صحیح نہ دنیا بنون نفی و لفظ است ترجمۂ کان تامہ چنانچہ درین بیت ۔ اگر کشور کشائے کامران ہست - وگر درویش حاجتمندِ نان است ؛ بر تقدیرے کہ کامران صفت کشور کشا باشد - پس حاصل معنی بیت این بود کہ اگر پارسا است و او را از مرگ ہیچ نقصان نیست چراکہ او نہ تنہا در دنیا پادشاہ است بلکہ در آخرت نیز پادشاہ است انتہیٰ واین تکلف - ونیز لفظِ است از ادواتِ ربط ہست چنانکہ اکثر علمائے بدان تصریح کردہ اند وکان تامہ از افعالِ تامہ لیس حرف را ترجمۂ فعل گفتن صحیح نباشد ودر بعض نسخ مصرع دوم چنین - کہ در دنیا و آخرت پادشاہ ہست - وحاصل معنی این نیز ہماں کہ در صدر گزشت

پس این مملکت را نباشد زوال	ز ملکے بملکے کند انتقال ؛

لفظِ این در معنی مضاف الیہ مملکت - ویائے تنکیر در ملکے برائے تحقیر ودر بملکے برائے تعظیم - وفاعل فعل کند ضمیر کہ راجع بطرف پادشاہِ پارسا است - وحاصل معنی آنکہ مملکت این پادشاہ پارسا را زوال نباشد بلکہ از مملکتِ ادنیٰ باعلیٰ رسیدہ باشد واین در حقیقت زوال نیست غایتش قبل از مرگ متصف بسلطنتِ دنیا بود و بعد از مرگ متصف بسلطنتِ عقبیٰ شد ؛

حکایت

شنیدم کہ از پادشاہانِ غور	یکے پادشہ خر گرفتے بزور
خران زیرِ بارِ گران بے علف	بروزے دو مسکین شدندے تلف

اے مطلق خر را بسخرہ وبیکار گرفتے - ودر بعض نسخ - بزرگے جفا پیشہ در حدِ غور - گرفتے خرِ روستائے بزور ؛ ودرین صورت اختیار لفظِ بزرگے برائے تنکیر بہ سبیلِ تعریض باشد - وقولِ او بروزے اے ہر روز یکے و یا یکدو روز کہ عبارت از ایامِ معدود است ؛

چو منعم کند سفلہ را روزگار	نہد بر دلِ تنگِ درویش بار
چو بامِ بلندش بود خود پرست	کند بول وخاشاک بر بامِ پست
شنیدم کہ بارے بعزمِ شکار	برون رفت بیدادگر شہریار

ہر کدام ازین دو بیت اول جملہ شرطیہ مقولۂ شیخ بہ سبیلِ تمثیل - و بود از افعالِ ناقصہ - وخود پرست اسم - و بامِ بلند خبرِ آن و مرجع ضمیر شین خود پرست باضمار قبل الذکر - وفاعل فعل کند ضمیرے کہ راجع بطرف خود پرست

وعطفِ خاشاک بر بول بنا بر تغلیب است - وکردن بمعنی انداختن وریختن نیز آمده - وحاصل معنی بیتِ دوم آنکه چوں بام بلند بود خود پرست را پس آں خود پرست مے اندازد - بول وخاشاک را بر بامے که فروتر است از بامِ او - وتواند که مرجع ضمیر شین سفله و لفظِ خود پرست وضع مظهر موضع مضمر باشد از عالم آنکه گوئی زید را زدند مسکین فریاد نکرد - پس معنی بیت چنیں باشد که چوں سفله را بام بلند بود آں سفله که خود پرست است بول وخاشاک بر بامِ پست اندازد - ودر بعض نسخ خاک وخاشاک واین بهتر است ؛

تگاور بدنبالِ صیدے براند
شبش در گرفت از حشم باز ماند

فاعل فعل براند وباز ماند ضمیرے که راجع بطرف شهریار است - ومرجع ضمیر شین نیز شهریار - وتگاور مفعول براند وباید دانست که راندن لازم ومتعدی هردو آمده ودرینجا بمعنی دوم است اسپ رواں کرد - ودر بعض نسخ پیاپے بدنبال تا آخر واز حشم دور ماند - ودریں صورت براند بمعنی رواں شد پس فاعل فعل ایں ضمیرے باشد که راجع بطرف شهریار است - وتواند که اینجا نیز بمعنی رواں کرد باشد ومفعول آں اعنی لفظ مرکب یا هرچه بدیں معنی باشد محذوف

بتنها ندانست روے رهے
بر آورد سر عاقبت در دهے

بائے بتنها زائده - ومصرع دوم محض بمعنی است چه اگر سر بر آوردن کنایه از نمایاں شدن است صلۂ آں از باید نه در اگر بمعنی فرود آمدن است فرهنگها بر آں مساعدت نے کند وصحیح - بنید اخت خود را شب اندر دهے - ودر بعض نسخ بیفتاد ناکام شب در دهے ؛

پسر را همیگفت کاے شاد بهر
که آں ناجوانمرد برگشته بخت
کمر بسته دارد بفرمانِ دیو
دریں کشور آسایش وخرمی
مگر کیں سیه نامۂ بے وفا

خرت را مبر بامداداں بشهر
که تابوت را بینمش جاے تخت
بگردوں شد از دستِ جورش غریو
ندید ونه بیند بچشم آدمی
بدوزخ رود لعنت اندر قفا

شاد بهر خوش نصیب وظاهرا مخففِ شادی بهر است بمعنی کسے که از شادی بهره داشته باشد - تابوت صندوقے که در آں چیزها نگاه دارند وجنازه مرده ومشهور همین است قول او کاے شاد بهر تا آخر - ایں ابیات مقوله همیگفت - وخرت را اے خرے که تراست ومصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول ومصرع دوم از وے جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه - وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف آں ناجوانمرد ودر معنی مضاف الیه تابوت است که از وے قطع شده با لفظ بینم ملحق گشته - وتواند که مصرع مذکور بیانِ آں ناجوانمرد بود وآں ناجوانمرد مبتدائے محذوف ومصرع اول از بیت سوم خبر ایں مبتدا - ومصرع دوم از وے معطوف بر آں وشد بمعنی رفته است وبیتِ چهارم معطوف بر مصرع مذکور - ودریں کشور مفعول فیه ندید ونه بیند - ومفعول ایں هردو فعل آسایش وخرمی ومتعلق ایں هردو فعل اعنی از آں باز که او

پادشاه شده است و مادام که او پادشاه خواهد ماند و بعد از لفظِ مگر لفظِ آنگاه محذوف - و کین سیه نامه تا آخر بیانِ آن - و لعنت اندر قفا حال از ضمیرِ فاعل رود یعنی آن سیه نامه - و حاصل معنی این ابیات آنکه مرد دهقان پسر را همی گفت که اے شاد مهر بامداداں خر خود را شهر مبر از برائے آنکه آن ناجوانمرد که چنین و چنین است مطیع و منقادِ فرمانِ دیو است اے مطلق شیطان یا کنایه از نفسِ امّاره - و بر آسمان رفته است از دستِ جور او غریو و از آن باز که او پادشاه شده است درین کشور هیچ آدمی آسایش و خرمی را بچشمِ خود ندیده است و مادام که او پادشاه خواهد ماند نخواهد دید مگر آنگاه که او بمیرد و بد وزخ برود باین حال که لعنت قفائے او باشد - و در نسخ معتبره سیئاته بصیغه - و مصرع دوم از بیتِ دوم چنین که تابوت بینمش بر جائے تخت و قولِ او پیاده نخواهم شد غلط نساخ است و صحیح نیارم شد اے نمیتوانم رفتن ÷

	طریقی بیندیش و رائے بزن		که رائے تو روشن تر از رائے من

این بیت تتمه مقوله پسر است با پدر - و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و رابطه در آن محذوف - و حاصل معنی آنکه راهے بیندیش که از آن بمنزلِ مقصود برسم و اندیشه بکن که از آن از دستِ جفائے او متضرر نشوم ÷

	پدر گفت گر پندِ من بشنوی زدن بر خرِ ناتوان چند بار مگر کین فرومایهٔ زشت کیش		یکے سنگ بر داشت باید قوی سر و دست و پهلوش کردن فگار بکارش نیاید خرِ پشت ریش

قولِ او اگر پندِ من بشنوی شرط و جزائے این شرط پس با تو بگویم و آن اینست که محذوف و مصرع دوم بیانِ آن - و قوی صفت سنگ و مصرع اول از بیتِ دوم معطوف بر قولِ او بر داشت - و مصرع دوم ازوے معطوف بر مصرع اول و بیتِ سوم علت افگار کردن و کلمهٔ مگر برائے تشکیک است - و حاصل معنی آنکه اگر پندِ من بشنوی پس با تو بگویم و آن اینست که این خر را بسنگِ قوی خسته و افگار کنی که درین صورت شاید که این خر بکارِ او نیاید و از دستِ غضبِ او محفوظ بماند - و در بعض نسخ زدن بر خرِ نامور - و سر و دست و پاش تا آخر - و بعض محققین نوشته که خرِ ناتوان بنون نیست بلکه باتوان بباے تازی بمعنی صاحبِ قوت و خرِ نامور بسیار نامعقول و قوی عطفِ بیانست نه صفت - زیرا که صفت این قدر اتصال دارد که ما بین مضاف و مضاف الیه آید چنانکه گوئی غلام عاقل زید و عطف بیانِ فارسی بسیار آمده چنانکه گوید فرشته ات بنمایدم کروبی ÷ انتهی تحقیق صفت و عطف بیان در شرح بیت چو پاکانِ شیراز تا آخر گزشت - و بعد رجوع باصل معلوم خواهد شد که قولِ او قوی عطفِ بیانست نه صفت و همچنین لفظِ کروبی در مصرع مذکور غلط محض است

	چو خضرِ پیمبر که کشتی شکست		که از دستِ جبارِ ظالم برست

کافِ اول صفتِ خضر و کافِ دوم عاطفه - و فاعل فعل برست ضمیرے که راجع است بطرف کشتی - و تشبیه را نگار کردن خر را در رستن آن از دستِ جبّار باعتبار مائول الیه است - و حاصل معنی آنکه چنانکه خضر پیغمبر علیه السلام که کشتی را

شکست - و آں کشتی از دستِ غصبِ آں جبار محفوظ ماند - ہمچنیں تو اگر ایں خر را افگار کنی از دستِ ایں بادشاہ محفوظ خواہد ماند - و در بعض نسخ در و - و در بعض در آں - و در بعض دیگر از آں - و در بعض دستِ کار و در بعض دستِ جہالِ ظالم بر ست از باب رستن - و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ دستِ جہال غلط محض است و صحیح دستِ جبار انتہیٰ غلطِ محض - چراکہ جبر بدو معنی آمدہ شکستہ را بستن و درست را شکستن و اینجا ہیچ یکے ازیں معانی مناسب نیست زیراکہ او غاصب بودہ نہ جبار - و نیز مناسبِ لفظِ ظالم لفظِ جاہل یا جہال است چنانچہ در تنزیل واقع شدہ کہ انہ کان ظلوما جہولا نہ لفظِ جابر یا جبار - و بعد از آں گفتہ کہ نسبت غلط غلط است زیراکہ جبار بمعنی ستمگار در فارسی شائع است و ایں ماخوذ است از معنیٔ دوم آں کہ درست را شکستن است پس ظالم صفتِ کاشفہ بود - و جہال اگر بالضم بود جمعِ جاہل خواہد بود و آں درینجا مناسب نیست مگر آنکہ صیغۂ جمع را بجاے مفرد استعمال کردہ باشند لیکن استعمال شرط است - و اگر بفتح بود آں مانوس نیست انتہیٰ - بنا بر قاعدۂ حقیہ اہلِ معانی و بیان صفت را صفت نمے باشد چنانچہ در شرح بیت بنامِ جہاندار گزشت و بر تقدیر تسلیم کہ ظالم صفتِ کاشفہ باشد تاکید خواہد بود نہ تاسیس و حال آنکہ تاسیس ابلغ است از تاکید و در بعض نسخ و زآں دستِ جبار ظالم بہ بست - از بابِ بستن و دریں اشارت است بآنکہ دستش را از گرفتن کشتی بغصب باز داشت - و قصہ مامور شدن موسیٰ بصحبتِ خضر علیہ السلام و شکستن خضر کشتی را و گلو بریدن جوانِ بے ریش را و بر آوردن دیوار افتادہ را و توحش موسیٰ از صدورِ ایں افعال از خضر در تفاسیر و کتبِ سیر بتفصیل مسطور است ؛

بسالے کہ در بحر کشتی گرفت — بسے سالہا نامِ زشتی گرفت
بقوت چناں ملک و دولت براند — کہ شنعت برو تا قیامت بماند
خرے دید بو بندۂ و کارگر — توانا و زور آور و باربر
یکے مرد سنگے گرفتہ بدست — چناں میزدش کاستخواں مے شکست
شہنشہ برآشفت و گفت اے جواں — ز حد رفت جورت بریں بے زباں
چو زور آوری خود نمائی مکن — بر افتادہ زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایہ قول — یکے بانگ بر پادشہ زد بہول
کہ بیہودہ نگرفتم ایں کار پیش — برو چوں ندانی بسِ کارِ خویش
بسا کس کہ پیشِ تو معذور نیست — چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک را درشت آمد از وے خطاب — بگفتا بگو تا چہ بینی صواب
نہ پندارم از عقل بیگا نۂ — نہ مستی ہمانا کہ دیوانۂ
بخندید کاے ترکِ ناداں خموش — مگر حالِ خضرت نیامد بگوش

نه دیوانه خواندکس او را نه مست	چرا کشتی ناتوانان شکست
جهانجوی گفت ای ستمگاره مرد	چه دانی که خضر آن برای چه کرد

شنغت بالضم زشت شدن و زشتی - هر دو بیتِ اول جمله معترضه در ماجرای آن ستمگار - و در بعض نسخ کشتی شکست - و این غلط نساخ - و فاعل فعل گرفت و براند ضمیری که راجع بطرف جباره ست و بین المصرعین از بیتِ اول عبارت از آن باز تا الآن و بعد از بسی سالها رابطه محذوف و بیت دوم معطوف است بر قول او نام زشتی گرفت بتقدیر عبارت و نیز نام زشتی بمعنی زشت نامی - و گرفت بمعنی گرفته است - و مصرع دوم بیانِ چنان و بماند بمعنی خواهد ماند - و حاصل معنی هر دو بیت آنکه در آن سال که او کشتیها را بغصب گرفت از آن بار تا این زمان بسیار سالها ست که مشهور بزشت نامی شده ست و نیز در زمان خود بقوت چنان سلطنت کرد که شنغت بر او تا قیامت خواهد ماند **تنبیه** این هر دو بیت در ضمن ابیاتِ ما بعد مذکور است و ابیاتِ ما بعد از قول او شه این جمله بشنید تا قول او آزرده دل همه الحاقی چنانکه رکاکت الفاظ و عدم ارتباط باهم دلالت صریح دارد بر آن - و از قولِ او بوینده و کارگر مستفاد میشود که اطلاق کارگر در صفات چارپا روا می آید و قولِ او یکی مرد سنگی گرفته بدست - و در بعض نسخ یکی روز مرد استخوانی بدست و درین صورت روز ظرف زمان استخوان عبارت از حربه - و مرد کنایه از دهقان پسر باشد و این صحیح نیست چراکه او مامور بافگار کردن خر بسنگ بود نه باستخوان - و نیز ماجرای شب است نه روز - و زور مرد بتقدیم معجمه بر مهمله و بقلب اضافت بمعنی مرد زور از عالم مرد هنر هم درست نمی شود چراکه منظور ذکر احوال دهقان پسر است نه غیر او - و فرومایه قول بقلب اضافت ای قول فرومایه که کنایه از پادشاه است - و تواند که فرومایه صفت مقدم بر موصوف و مضاف الیه این موصوف محذوف بود از جهتِ قیام قرینه - و تهول صفتِ بانگ ای بانگ با مهابت - و قول او نه بیدارم بنون تحریف ست و صحیح که بیدارم بکاف تعلیلیه و قول او بخندید کاسه ترک تا آخر معطوف بخندید اعنی و گفت محذوف - و کاسه ترک تا آخر بیان مقوله آن و در بعض نسخ جوان گفت کاسه ترک و این واضح است ؛

در آن بحر مردی جفا پیشه بود	که دلها از و بحر اندیشه بود
ز کردار او عالمی در خروش	جهانی ز دستش چو دریا بجوش
پس آن راز بهر مصالح شکست	که سالار ظالم نگیرد بدست
شکسته متاعی که در خور تست	از آن به که در دست دشمن درست
بخندید دهقان روشن ضمیر	که پس حق بدست من است ای امیر
نه از جهل می بشکنم پای خر	که از جور سلطان بیدادگر

کاف در صدر مصرع دوم از بیت اول اضرابیه ست و تواند که بیان حال یا سبب تنکیر بود که در قول او

مردے جفا پیشه است - و در بعض نسخ که دلها هم از وے در اندیشه بود - و جزائر زگرداب او در خروش - و بجاے که سالار ظلمش تا آخر سالار ظالم والحق سالار ظالم محاوره نیست - و بجاے که از جورِ سلطان که از دستِ سلطان

خر ایں جایگه لنگ و بیمار وش
از آں به که گیرد ملک بارکش

ایں بیت ذو قافیتین و لنگ و بیمار وش و بارکش حال است از خر - و حاصل معنی بیت آنکه خر دریں جایگاه دریں حال که لنگ و بیمار وش ست بهتر هست از آنکه غصب کند پادشاه در آں حال که ایں خر بارکش باشد - و در بعض لنگ و تیمارکش بفوقانی - و بیش ملک خارکش بخاے معجمه ؛

تو آنرا نه بینی که کشتی گرفت
که چوں تا ابد نامِ زشتی گرفت

قولِ او نه بینی بر سبیل استفهام انکاری - و کافِ دوم عاطفه و چوں استفهامیه است - و در بعض نسخ تو آں را نگوئی - و دریں صورت اشاره بایں معنی باشد که تو تنها همیں حرف مگو - که او کشتی را نبرد گرفت و بس بلکه بگو که چرا تا ابد زشت نامی گرفت - و در بعض دیگر رسالے که در بحر کشتی گرفت - بسے سالها نامِ زشتی گرفت ؛

تفو بر چناں ملک و دولت بماند
که شنعت برو تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تنِ خویش کرد
نه بر زیر دستانِ درویش کرد
که فردا در آں محفلِ نام و ننگ
بگیرد گریبان و ریشش بچنگ

لفظِ تفو و بماند در مصرع اول از بیتِ دوم تحریف است و صحیح بقوت بماند ؛

نهد بارِ اوزار بر گردنش
نیارد سر از عار بر کردنش

ایں بیت ذو قافیتین - و فاعل فعل نهد ضمیرے که راجع بطرف درویش - و فاعل فعل نیارد ضمیرے که راجع بطرفِ ستمگر و زار حال است از ضمیر شین - و در مصرع دوم شین ضمیر در معنی مضاف الیه سر هست که از وے قطع شده با لفظِ بر کردن ملحق گشته - و حاصل معنی بیت آنکه آں درویش بار نهد بر گردنِ آں ستمگر در آں حال که آں ستمگر زار و ناتوان است و نمے تواند بلند کردن سرے که او راست بسبب ننگ و عار خود - و اگر اوزار بالفتح جمع وِزر بالکسر بمعنی گناه باشد پس وجهے است ؛

گرفتم که خر بار اکنوں کشد
در آں روز بارِ خراں چوں کشد

لفظِ بار بحذفِ مضاف الیه اعنی شینِ ضمیر راجع بطرفِ ستمگر - و فاعل فعل کشد در مصرع اول خر یا ضمیرے که راجع بطرف خر است - و در مصرع دوم ضمیرے که راجع بطرف ستمگار و چوں استفهامیه و بین المصرعین کلمه استدراک محذوف - و حاصل معنی بیت آنکه فرض کردم که خر بارِ آں ستمگار را امروز مے کشد لیکن در آں روز که داور بر حق بدادِ دادخواهاں خواهد رسید آں ستمگار بارِ خراں را چگونه خواهد کشید - اما اگر بعد از لفظِ بار شین ضمیر باشد واضح تر میشود - و اگر ایں کاف نباشد پس خر بار باضافت و مفعول کشد و کشد بمعنی بسجزه بگیرد - و در مصرع دوم بمعنی خواهد کشید خواهد بود ؛

گر انصاف گوئی بد اختر کسے است … که در راحتش رنج دیگر کسے است
همیں پنجروزش تنعم بود … که شادیش در رنج مردم بود

انصاف درینجا بمعنی راست یا محمول بر حقیقت است پس در صورتِ اول موصوفِ آں - و در صورت ثانی مضافِ آں اعنی سخن محذوف باشد - و همیں صحیح زیرا که اطلاق گفتن بر انصاف نیامده - و مصرع دوم بیان کسے و مرجع ضمیر شین در آں لفظ کسے و در مصرع اول از بیتِ دوم کاف بمعنی هر که باضمار قبل الذکر است و حاصل معنی آنکه همیں پنجروز کنایه از ایامِ معدود است او را تنعم بود که شادی او در رنج رسیدن بمردم بود و بیتِ دوم در بعض نسخ بعد از بیتِ مخنث که بیداد تا آخر واقع شده و بیتِ اول در عامه نسخ مکتوب نیست

اگر بر نخیزد به آں مرده دل … که خسپند از وے مردم آزرده دل

مصرع دوم بیانِ آن مرده دل - و در بعض نسخ آسوده دل و ایں تحریف است ؛

مخنث که بیداد بر خود کند … ازآں به که با دیگرے بد کند

مخنث مبتدا ے موصوف و مابعد صفتِ آں - و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف - اعنی لفظِ او - و ایں جمله خبر مبتداے اول است و حاصل معنی آنکه مخنث که بزه کاری را بر نفسِ خود مے پسندد او بهتر است از کسے که با نفسِ دیگرے بد کند یا آں بیداد کردن او را بر نفسِ خود بهتر است از آنکه با دیگرے بد کند ؛

پسر در پے کارواں رو نهاد … ز دشنام چندانکه دانست داد

مصرع دوم معطوف بر قولِ او رو نهاد و حرف ز برائے بیان چنداں - و دانست مبدل تانست که مخفف توانست است و حاصل معنی آنکه چندانکه از دشنام دادن مقدور او بود بداد - و در بعض نسخ در پے کارواں قبل

ازیں سوے پدر روے بر آسماں … که یارب بسجادهٔ راستاں
که چنداں امانم ده از روزگار … کزیں نحس ظالم برآرد دمار
شه ایں جمله بشنید و چیزے نگفت … به لبست اسپ و سر بر نمد زیں نخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد … ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آوازِ مرغِ سحر گوش کرد … پریشانیِ شب فراموش کرد

روے بر آسماں حال است از پدر و بین المصرعین عبارت ایں دعا میکرد محذوف - و مصرع دوم بیانِ آں - و بائے بسجاده قسمیه - و بیت دوم مقسم علیه ایں قسم - و مصرع دوم از وے بیانِ چنداں - و حاصل معنی آنکه از طرف پسر رو نهاده بود و ایں طرف پدر رو بآسماں ایں دعا میکرد که یارب تا آخر مخفی نماند که مقام مقتضی آں بود که میگفت بر آرم دمار لیکن چوں ترتب آثار سعادت و نحوست و اقبال و ادبار از گردش روزگار و صوارف لیل و نهار است اسناد آں کرد بضمیرے که راجع بطرف روزگار است و بخود نکرد - و در قول او شب گور چشم نخسپید

لفظِ خاک وضع مظہر موضع مضمر است من غیر لفظه اسے شبے که مراد در گور فرو د آرند خشیم من نخواہد خسپید در گور

سواراں ہمه شب ہمے تاختند	سحرگه پئے اسپ بشناختند
درآں عرصه براسپ دیدند شاه	پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمیں	چو دریا شد از موج لشکر زمیں
بزرگاں نشستند و خواں خواستند	بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شورِ طرب در نهاد آمدش	ز دہقانِ دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت	بخواری فگندند در پائے تخت
سیه دل برآہیخت شمشیرِ تیز	ندانست بیچاره روئے گریز

مضاف الیه اسپ و علت ہمے تاختند و معطوفِ آں ہمه محذوف - و مصرع دوم معطوف برآں - یا بر ہمه شب تا آخر - وحاصل معنی آنکه سواراں تمام شب ہمے تاختند برائے سراغ گرفتن پادشاه و اثرے ازآں نیافتند و سحرگاه نقش سم اسپ او را بشناختند از راہے که گزشته بود - وقولِ او که شب حاجبش بود بجائے مہمله و جیم بمعنی دربان تحریف است و صحیح صاحبش بمعنی یار و واحد اصحاب - وخبث خبیث کنایه از خباثت نفس او مارہ است

شمرد آں دمِ زندگی آخرش	بگفت آنچه گردید در خاطرش

فاعل فعل شمرد ضمیرے که راجع بطرف دہقان است - وآں دمِ زندگی مفعولِ اول و بیانِ آں محذوف - و آخرش مفعول ثانی و مرجع ضمیر شین لفظ زندگی - وحاصل معنی مصرع اول آنکه شمرد دہقان آں دم زندگی را در آں دم آں سیه دل شمشیر برآہیخته بود برائے کشتن او آخر زندگی - و در بعض حواشی از زندگی و دریں صورت کلمه از بیانیه بود مقدم بر مبین و مضاف لفظِ آخر محذوف و شین ضمیر در معنی مضاف الیه زندگی که از وے قطع شده با لفظِ آخر ملحق گشته پس معنی ایں مصرع چنیں باشد که شمرد آں دم را دم آخر از زندگی خود - و مصرع دوم معطوف است بر مصرع اول و ضمیر شین اگر راجع بطرف دہقاں - و مضاف الیه خاطر باشد پس مفعول بگفت اعنی پادشاه را محذوف - و اگر راجع بطرف پادشاه باشد پس مضاف الیه خاطر محذوف خواہد بود ادائے بگفت دہقان پادشاه را آنچه گردید در خاطرِ دہقاں یا بگفت دہقاں آنچه گردید در خاطرِ دہقاں او را لئے پادشاه را •

نه بینی که چوں کارد بر سر بود	قلم را زبانش رواں تر بود
چو دانست کز خصم نتواں گریخت	به بیباکی او تیر و ترکش بریخت

قولِ او چوں کارد بر سر بود قلم را شرط و معطوف آں اعنی و سرش را ببرد محذوف و زبانش رواں تر بود جزائے شرط و لفظ قلم مضاف الیه سر و لفظ بود فاصل درمیان مضاف و مضاف الیه - و کلمه را که علم مفعولیست است

دریجا مفید معنی اضافت - وشین ضمیر که راجع الطرف قلم ست مضاف الیه زبان ومعنی بیت آنکه چون کارد بود بر سر قلم او سرش را ببرد زبان او لے زبانِ قلم روان تر بود - میتوان گفت که شین ضمیر متصل منصوب در معنے مضاف الیه سر است که از وے قطع شده با لفظِ زبان ملحق گردیده از قبیل اضمار قبل الذکر یعنی چون کارد بر سر بود او را زبانِ قلم روان تر بود و بهر تقدیر در صدقِ این شرط و جزا تسامحے هست چراکه تا کارد بر سر قلم بود زبان او روان ترے باشد بلکه روانی زبانِ قلم بعد تراشیدن وقط زدن است - وقول او به بیباکی از تیر ترکش بریخت مجاز ست از قبیل جری النهر - وحقیقت آن بود که میگفت تیر را از ترکش بریخت - ودرین کنایه است از آنکه بے محابا هرچه در دلش گزشت بزبان آورد واز کشته شدنِ خود اندیشه نکرد - واحتمال دارد که درین مصرع تقلیب بود ودر نسخ صحیحه او تیر وترکش بریخت - ودرین صورت مرجع ضمیر او دهقان - وتیر ترکش باضافت از عالم گل گلشن باشد

سرِ ناامیدی بر آورد و گفت زنامهربانی که در دورِ تست	نشاید شبِ گور در خانه خفت همه عالم آوارهٔ جورِ تست

بین المصرعین عبارت در آن حال که این اندیشه بخاطرش گزشته بود که محذوف - ومصرع دوم بیان آن - وابیات لاحقه مقوله آن - ودر بعض نسخ شبِ گور ذده محالست خفت - وبهر تقدیر خفت دریجا معنی خفتن ست ؛

نه من کردم از دستِ جورت نفیر	که خلقے ز خلقے یکے کشته گیر

مصرع دوم بر سبیل اضراب است وبعد از قول و خلقے اول عبارت نفیر میکنند پس اگر مرا بکافاتِ این نفیر کردن بکشے همے پندار که محذوف وقول او ز خلقے یکے کشته گیر بیان آن - وحاصل معنی بیت آنکه نه من تنها از دستِ جور تو ناله میکنم بلکه خلقے ناله میکنند - پس اگر مرا بکافاتِ این ناله کردن بکشی همین پندار که یک کس را از مخلوقات کشته باشی و این چندان مفید نخواهد شد وکشتن تمام خلق امکان تو نیست

عجب گر ز منت بر دل آمد درشت	بکش گر توانی همه خلق کشت

تاے ضمیر در معنی مضاف الیه دل ست که از وے قطع شده با لفظِ من ملحق گشته - وبین المصرعین جمله حالیه محذوف - ومصرع ثانی متفرع بر آن، ومعنی بیت آنکه عجب که این نفیر کردن از من بر دلِ تو زشت آمد وحال آنکه خلقے از دستِ تو نفیر میکنند پس بکش اگر میتوانی همه خلق را کشتن و میتواند که معطوف، قولِ او عجب ومعطوف قول او از منت هر دو محذوف بود یعنے عجب که این نفیر کردن از من بر دل تو درشت آمد واز دیگران درشت نیامد وعجب که تنها بکشتن من راضی شدی وبکشتن دیگران که سهیم من اند راضی نشدی تنها کشتن من چه فائده دارد پس بکش همه خلق را اگر میتوانی کشتن - وقول او چرا خشم بر من گرفتی وبس - ودر بعض نسخ چرا خصمی من ای خصومتِ من از عالم اضافت مصدر الے المفعول ؛

چو دیدی که دشوارت آمد سخن ترا چاره از ظلم برگشتن است چو بیداد کردی توقع مدار	دگر هرچه دشوارت آید مکن نه بیچارهٔ بیگنه کشتن است که نامت به نیکی رود در دیار

بیت اول جملہ شرطیہ - و آمد در مصرع اول بصیغۂ ماضی و در دوم بصیغۂ مستقبل است - و حاصل معنی بیت آنکہ چوں معلوم کردی کہ ترا سخن من ناخوش آمد پس صواب آنست کہ من بعد مرتکب امرے کہ موجب چنیں سخن شنیدن تواند شد نشوی - و در بعض نسخ و رایدوں کہ دشوار تا آخر - و در نسخ معتبرہ سے اگر سخت آمد نکوہش زمن - بانصاف بیخ نکوہش بکن ؛ و درین اشارت است بآنکہ اگر انصاف میدہی پس از نکوہش من پند بگیر - و من بعد ارتکاب چنیں امر مکن کہ بداں مستحق نکوہش باشی ؛

ندانم کہ چوں خسپدت دیدگاں	نخفتہ ز جورت ستمدیدگاں

مضاف ستمدیدگاں اعنی دیدگاں محذوف است از جہت قیام قرینہ - وآنچہ بعض محققین گفتہ اند کہ نسبت خواب بچشم و شخص ہر دو آمدہ پس ارتکاب حذف دیدگاں بیجا باشد انتہی - منشا آں عدم اعتناست باین کہ این ارتکاب برائے نسق مصرعین است - و در بعض نسخ نخفتہ ز دستت ؛

مکن پنجروزے دگر ماندہ گیر	دو روزے دگر عیش خوش راندہ گیر

مفعول فعل مکن اعنی لفظ ظلم محذوف بدلالت قرینہ قول او ترا چارہ از ظلم تا آخر کہ در بیت سابق واقع شدہ و قول او دو روزے دگر وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ چراکہ پنجروزے و دو روزے کنایہ از مدت قلیل است حاصل معنی آنکہ مکن ظلم و ہمیں فرض کن کہ پنجروزے دیگر از حیات مستعار تو باقیست و بس و این یک دو روز را نیز از آں روزہا فرض کن کہ در عیش راندہ - و درین اشارت است بآنکہ برائے حیات چند روزہ موہوم مغلوب نفس بودن و ظلم اختیار نمودن معقول نباشد ؛

ترا نیک پند است گر بشنوی	وگر نشنوی خود پشیماں شوی
بداں کے ستودہ شود پادشاہ	کہ خلقش ستایند در بارگاہ
چہ سود آفریں بر سر انجمن	پس چرخہ نفریں کناں پیرزن

قول او ترا نیک پند مبتدا و پند است خبر آں - و اگر بشنوی بصیغۂ اثبات شرط و جزائے آں اعنی از و منتفع خواہی شد محذوف - و مصرع دوم معطوف بریں جملہ شرطیہ و بیت دوم بیان پند و مصرع دوم از وے بیان بداں و حاصل معنی این ابیات آنکہ چیزے کہ ترا نیک اے مفید باشد آں پند است و بس - پس اگر بشنوی از و منتفع خواہی شد - و اگر نشنوی پس البتہ پشیمان خواہی شد و آں پند این است کہ آں ستایش کہ در حضور وے آفریں گویند و در غیبت نفریں کنند ستودہ نتواند شد پادشاہ - و حق آنست کہ مراد از پند مضمون ابیات مابعد - و این ہر دو بیت بین جملہ معترضہ مقولہ شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت است - و بتواں گفت کہ لفظ این کہ مبتدا ست محذوف از جہت قیام قرینہ - و ترا نیک پند است خبر آں - و نشنوی بمعنی بکار بندی - و حاصل معنی بیت آنکہ این کہ میگویم ترا پند نیک است اما بشرطے کہ آنرا بکار بندی و قبول نمائی و اگر قبول نداری پشیمان خواہی شد دریں صورت بیت دوم مقولہ میگویم محذوف باشد یعنی این کہ میگویم کہ بداں کے

ستوده تا آخر نیک پند است ؛

همے گفت شمشیر بالاے سر — سپر کرده جاں پیشِ تیرِ قدر

بالاے سر حال است از ضمیر میگفت و مصرع دوم معطوف بر آں و حاصل معنی بیت آنکه ایں قسم سخناں که مذکور شد همیگفت آں دهقاں در آں حال که شمشیر بالاے سرش آمیخته بود و خودش جاں را پیش تیرِ قدر سپر کرده و غایت ایں گفتن منجر بداں شد که شه از مستی تا آخر چنانچه بیاید و بین البیتین و مبیت نه بینی که چوں کار تا آخر جملهٔ معترضه مقوله شیخ بر سبیل تمثیل است ؛

شه از مستیِ غفلت آمد بهوش — بگوشش فرو خواند فرخ سروش
کزیں پیر دست عقوبت بدار — یکے کشته گیر از هزاراں هزار
زمانے سرش در گریباں بماند — پس آنگه بعفو آستیں بر فشاند
بدستانِ خود بند از و بر گرفت — سرش را ببوسید و در بر گرفت
بزرگیش بخشید و فرماندهی — ز شاخِ امیدش بر آمد بهی

مصرع دوم از بیتِ اول تفسیر مصرع اول و بیت دوم مقوله فرو خواند و شین ضمیر متصل منصوب در مصرع دوم از بیتِ اول و در مصرع اول از بیت سوم راجع بطرف پادشاه و در مصرع دوم از بیتِ چهارم و در هر دو مصرع از بیت پنجم راجع بطرف دهقاں و هر کدام ازیں مصاریع سه گانه معطوف بر همدیگر است - دستاں جمع دست بر خلافِ قیاس و محتمل که مزید علیه دست باشد که اسم جنس است و در بعض نسخ بیتِ اول چنیں که گرفت ایں سخن شاه ظالم بگوش - ز سر مستیِ غفلت آمد بهوش - و بیت دوم ایں که در آں ده که طالع نمودش بهی - بزرگیش بخشید و فرماندهی - و ابیاتِ دیگر مکتوب نیست ؛

از آں کرد ها توبه در دم بکرد — ز توبه شود پاک زیرا که مرد

فاعل فعل بکرد ضمیرے که راجع بطرف پادشاه است و مصرع دوم علت توبه کردن و موقع قول او زیرا که مرد پیش از قول او ز توبه شود پاک - بود - دریں جا بموقع واقع شده - و حاصل معنی آنکه توبه از براے آں کرد که مرد از توبه کردن پاک میشود از گناهاں که پیش ازیں کرده باشد ؛

بگیتی حکایت شد ایں داستاں — رود نیکبخت از پے راستاں

حکایت شد اے مثل شد و شهرت گرفت و ایں مجاز است - و مصرع دوم جملهٔ معترضه بر سبیل تمثیل - یعنے هر که نیک بخت است متابعتِ راستاں میکند ؛

بیاموز از عاقلاں حسن خوے — بنخند آنکه از دشمن عیب جوے
ز دشمن شنو سیرتِ خود که دوست — هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

بیتِ اول معطوف بر مصرع دوم از بیت سابق اعنی رود نیکبخت تا آخر - بیاموز بصیغهٔ امر غلط نساخ - و صحیح

بیاموزی بیاے خطاب چنانچه بیت لاحق اعنی ستایش کنانت تا آخر اقتضاے آں میکند۔ وبین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف ہست وحاصل معنی آنکه خواہی آموختن از عاقلاں حسن خوئی را لیکن بخنداں که از دشمن عیب جوے بیاموزی چه او در اظہار عیوب تو بے اختیار ہست ہر گاه که از وے چیزے خواہی شنید در حال در تدارک آں خواہی کوشید وچوں عاقلاں گاہے بنا بر مصلحت عیوب را پوشیده میدارند وفاش نمے کنند ازیں رہگذر ازاله آں عیوب نمے تواند شد۔ ودر بعض نسخ بیاموز بصیغهٔ مستقبل وبجاے عاقلاں لفظ دوستاں ودر بعض دیگر بجاے دشمن لفظ جاہل ودر بعض جاہلاں۔ ودریں صورت عیب جوے بمعنی عیب جستن بود وحاصل معنی آنکه از جاہلان عیب جوے زیاده خواہد آموخت از آنکه از عاقلاں حسن خوے آموزد۔ ومیتواند که عیب جوے بمعنی جوینده عیب صفت جاہلاں باشد بقطع کسرهٔ توصیف۔ ودریں صورت مآل ایں نسخه ونسخه ماخوذ واحد خواہد بود ؛

ستایش کنانت نه یار تو اند	ملامت کناں دوستدار تو اند

مصرع دوم بر سبیل اضراب است بتقدیر لفظ بلکه۔ ودر نسخ معتبره ستایش سرایاں نه یار تو اند نکوہش کناں دوستدار تو اند

وبال است دادن به رنجور قند	که داروے تلخش بود سودمند

ظرف زمان دادن اعنی در آں حال محذوف است۔ ومصرع دوم بیان آں۔ ومیتواند که صفت رنجور بود

ترش روے بہتر کند سرزنش	که یاران خوش طبع شیرین منش
ازیں به نصیحت نگوید کست	وگر عاقلی یک اشارت بس است

ایں کاف قایم مقام از تفضیلیه ہست۔ وحاصل معنی آنکه ہر که ترش روے ہست واز حرف راست گفتن باک نمے دارد وبے محابا میگوید سرزنش کردن او بہتر است از خوشامد گفتن یاران شیرین منش که سرزنش نمیکنند وسخن بر مزاج مے گویند ؛

حکایت

چو دور خلافت بمأموں رسید	یکے ماه پیکر کنیزک خرید
بچہر آفتابے بتن گلبنے ؛	بعقل خردمند بازی کنے
بخون عزیزاں فرو برده چنگ	سر انگشتہا کرده عناب رنگ
برابروے عابد فریبش خضاب	چو قوس قزح بود بر آفتاب

قوله بعقل خردمند یعنے عقلے که خردمند را میباشد۔ ودریں اشارت است بآنکه در دلفریبی بمرتبهٔ بود که باعقل خردمند بازی میکرد وبیش مے برد ؛

شب خلوت آں لعبت حورزاد	مگر تن در آغوش ماموں نداد
گرفت آتش خشم در وے عظیم	سرش خواست کردن چو جوزا دو نیم

بگفتا سر اینک بشمشیر تیز	ببیندازو با من مکن خفت و خیز
بگفت او که بر دل گزند آمدت	چه خصلت ز من ناپسند آمدت
بگفت ار کشی ور نگاهی سرم	ز بوسیدن دهانت برنج اندرم
کشند تیر پیکار و تیغ ستم ؂	بیکبار و بوسه دهان دمیدم

لعبت بالضم صورت ہاے سایہ دار کہ از پارچہ یا گل سازند و کودکاں بداں بباز ند۔ وافصح بفتح است۔ و اطلاق آں بر محبوبہ مجاز از عالم صنم و بت و مہر و ماہ جز آں۔ بیتِ دوم در معنی مقدم است بر بیتِ اول و مگر حرف استثنا و مستثنیٰ منہ ایں یعنی خشم گرفتن ماموں را بر آں لعبت و بچے معلوم نمے شود متخذ و ملا و مضمون بیتِ اول مستثنیٰ و لفظِ عظیم بمعنی بالا و متعلق بگرفت و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و وجہ تشبیہ در مشبہ بہ و مشبہ دو دنیم بودن۔ وحاصل معنی آنکہ آتش خشم ماموں کہ چنیں بالا گرفت ایں وجہے دیگر معلوم نمے شود مگر آنکہ آں لعبت در شبِ خلوت ہم آغوشی ماموں را قبول نکردہ باشد و بعضا اندکہ کلمۂ مگر برائے تشکیک و مضمون مصرع دوم علت مضمون بیتِ لاحق بود یعنے شبِ خلوت آں لعبت را ماموں تکلیف ہم آغوشی کرد و او شاید کہ تن در آغوشِ ماموں نداد ازیں جہت آتش خشم او بالا گرفت ؂

شنید ایں سخن سرورِ نیکبخت	بر آشفت نیک و بر پیچید سخت
طبیعت شناسان ہر کشورے	سخن گفت با ہر یک از ہر درے
دلش گرچہ در حال ازو رنجہ شد	دوا کرد و خوشبوے چوں غنچہ شد

در بعض نسخ بر آشفت تند تا آخر۔ و در نسخ معتبرہ لشوریدہ بر خود بہ پیچید سخت۔ و بہر تقدیر معطوف ایں یعنی و چوں از آں حالت باز آمد لبیں بخواند محذوف۔ و بعد از قول او طبیعت شناسان ہر کشورے۔ کہ مفعول بخواند ہست کلمۂ را کہ علم مفعولیت است نیز محذوف و مصرع دوم معطوف بر بخواند و در بیتِ سوم نیز تقدیر و مصرع دوم از روے در معنی مقدم است بر مصرع اول وحاصل معنی ایں ہر دو بیت آنکہ وچوں ازآں حالت باز آمد لبیں بخواند حکیماں ہر کشورے را و سخن گفت با ہر یک از ہر مقولہ و بہر اں میاں تکلیف دوائے بوسے دہاں خود کرد و ایشاں دوا کردند تا آنکہ دہان پادشاہ خوشبو شد مثل غنچہ و دلش نیز خوش شد اگرچہ در حال ازآں کنیز ناخوش شدہ بود۔ غنچہ در اصل بجیم تازی است معرب کنجہ چرا کہ معنی کنجیدگی در بر دارد اگرچہ مشہور بجیم فارسی است چنانچہ از تقریر شارح ہانسوی نیز ہمیں مستفاد میشود۔ و باید دانست کہ مدار قافیہ ایں بیت بر رنج و غنج است باختلاف حرکت ماقبل قید۔ و ایں را در قافیہ مطلقہ جائز داشتہ اند و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ اختلاف حرکتِ ماقبل قید در صورتے جایز داشتہ اند کہ حرفِ وصل بعد از روے آید مثل بستہ بباے فارسی و بستہ بباے تازی والا از عیوبِ قافیہ است و در رنجہ و غنچہ ہاے مختفی حرف وصل است محل نظر ؂

بہر چہرہ را ہمنشیں کرد دوست	کہ ایں عیب من گفت یار من اوست

	بنزدِ من آنکس نکوخواہِ تست		کہ گوید فلاں خار در راہِ تست

بعد از لفظِ دوست لفظ کرد و معطوف ہمنشیں کرد اعنی و گفت مع متعلق آں ہر دو محذوف - و در مصرع دوم مقولہ آں و کاف بمعنی ہر کہ مبتدائے موصوف و ما بعد صفت و متعلق گفت اعنی با من محذوف - و یارِ من اوست خبر ایں مبتدا است - و حاصل معنی آنکہ و بادلِ خود بگفت کہ ہر کہ ایں عیب من با من گفت یارِ من اوست و میتواند کہ مبین ایں کاف اعنی لفظِ ایں و ایں اشارہ بہ کنیزک و لفظِ پس برائے تصریح نظر بقرینہ مقام از جملہ یارِ من اوست نیز محذوف باشد - و حاصل معنی آنکہ بہ چہرہ راہمنشین و دوست خود کرد و گفت با دل خود ایں کہ ایں کنیزک عیب مرا گفت و مرا بر آں مطلع ساخت پس یارِ من او باشد چہ اگر مرا مطلع نمے ساخت ازالہ آں نمے کردم و در بعض نسخ عیب من کرد اما من حیث المعنی نسخہ اول بہتر است ؛

	بگمراہ گفتن نکو میروی		گناہے عظیم است و جرمے قوی

گناہے و جرمے بیائے تنکیر و بدونِ آں ہر دو صحیح - بگمراہ متعلق لفظِ گفتن و مقولہ آں اعنی لفظِ ایں کہ محذوف - و نکو میروی بیانِ آں و معطوفِ آں اعنی و از ایں راہ بمنزلِ مقصود خواہی رسید نیز محذوف و تمام مصرع مبتدا و مصرع دوم مع متعلقِ آں اعنی بر گوینده خبر ایں مبتدا است و حاصل معنی آنکہ بگمراہ گفتن من کہ نکو میروی و از ایں راہ بمنزلِ مقصود خواہی رسید بر گوینده گناہِ بزرگ است و جرم قوی - و در بعض نسخ جفائے تمام است و جورِ قوی

	ہر آنکس کہ عیبش نگویند پیش		ہنر داند از جاہلی عیبِ خویش

ہر آنکس مبتدا - و ما بعدِ آں بیانِ آں - و مضاف الیہ لفظِ پیش اعنی لفظِ او و مضاف الیہ لفظ جاہلی اعنی لفظِ خود محذوف و مصرع دوم خبر مبتدا - و عیبِ خویش مفعولِ اول و ہنر مفعولِ ثانی داند و از مسببیہ است - و حاصل معنی آنکہ ہر کہ عیبے داشتہ باشد و یارانش بر و ظاہر نکنند او بسبب جاہلی خود آں عیب را ہنر داند - و در بعض نسخ ہر آنگہ کہ عیبت نگویند پیش - ہنر دانی - تا آخر و دریں صورت ایں بیت جملہ شرطیہ - و ہر آنگہ بمعنی ہرگاہ و دانی بمعنی خواہی دانست بود ؛

	نگو شہدِ شیریں شکر فائق است چہ خوش گفت یک روز دارو فروش بپرویزانِ معرفت بیختہ		کسے را کہ سقمونیا لائق است شفا بایدت داروے تلخ نوش بشہدِ عبادت برآمیختہ

بدانکہ ہرگاہ معطوف مبتدا مقدم باشد بر خبر پس خبر آں تثنیہ مے آید و در صورتیکہ خبر مفرد باشد قائل بحذف خبر یکے میشوند - مثالِ اول زیدٌ و عمرٌ قائمان مثالِ ثانی زیدٌ و عمرٌ قائمٌ اے زید قائمٌ و عمر قائمٌ - پس بنا بریں قاعدہ خبر یکے ازیں دو خبر اعنی شہد - و شکر محذوف باشد و شہد مبتدائے موصوف و شیریں صفت مؤکدہ آں و شکر معطوف بر شہد و ایں ہر دو جملہ مقولہ نگو و مصرع دوم در معنی مقدم است بر مصرع اول و کسے را مفعول نگو و ما بعد آں بیانِ آں - و سقمونیا مبتدا و لایق است خبر - و مفعول آں اعنی او را محذوف - و حاصل

معنی بیت آنکہ کسے راکہ سقمونیا نافع ولایق باشد ورا مگو کہ شہدِ شیریں فایق ہست ترا و شکر فایق است ترا۔ و بعض محققین میفرمایند کہ شہد را شیریں گفتن وصفتِ آں نمودن و شکر را مطلق گزاشتن طریقہ اہلِ زبان نیست پس صواب آنست کہ فایق دریں جا بمعنی خوب بود چنانچہ در گلستاں عصارۂ تاکی بقدرتش شہدِ فایق گشتہ ومراد از گفتن ترغیب است پس حاصل معنی آں باشد کہ کسے راکہ سقمونیا مناسب باشد باوے تواں گفت کہ شہد شیریں ہست و شکر خوب ہست اے ترغیب بایں چیزہا نمے تواں کرد و مناسب حوالِ عاقل نیست انتہی قولِ او شکر را مطلق گزاشتن طریقہ اہلِ زبان نیست محل تامل چہ صفتِ شکر اعنی شیریں محذوف است بنا بر قرینۂ شہدِ شیریں۔ وقول او باوے نمے تواں گفت کہ شہد شیریں ہست و شکر خوب است اے ترغیب بایں چیزہا نمیتواں کرد محذوش فیہ۔ زیراکہ تخصیص شیرینی شہد در حق بعض دون بعض صحیح نیست از براے آنکہ شیرینی لازم اوست وازیں کلام انفکاک آں مستفاد میشود۔ ودر بعض نسخ بجاے قول او یک روز دارو فروش۔ آمر دارو فروش۔ وبجاے اگر شربتے۔ بایدت سودمند۔ اگر بایدت داروے سودمند۔ ودر بعض دیگر چو شیریں نیاید ترا سودمند و دریں صورت شیریں صفت موصوف محذوف اعنی لفظِ دارو باشد و بہر تقدیر ایں مصرع شرط و مصرع دوم جزا ست

حکایت

شنیدم کہ از نیکمردے فقیر — دل آزردہ شد پادشاہے کبیر
مگر بر زبانش حقے رفتہ بود — ز گردنکشی بروے آشفتہ بود
بزنداں فرستادش از بارگاہ — کہ زور آزمایست بازوے شاہ

ن

مصرع اول از بیت سوم معطوف بر مصرع دوم از بیتِ اول ومصرع دوم ازوے علت مضمون مصرع اول دیگر حرف استثنا وپیش ازوے مستثنیٰ منہ وبعد ازوے مستثنیٰ محذوف و بر زبانش حقے رفتہ بود بیانِ آں و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف وایں مجموع معطوف بر قولِ او بر زبانش تا آخر ولفظِ بود در ہر دو مصرع بمعنی باشندہ ہست وحاصل معنی آنکہ پادشاہ کہ دل آزردہ شد و بزنداں فرستاد اورا ازیں جہت کہ زور آزمایندہ است بازوے پادشاہ ایں را وجہے دیگر معلوم نمے شود مگر ہمیں کہ بر زبانش کلمۃ الحق رفتہ باشد واو بسبب گردنکشی متحمل حرارتش نشدہ بد دماغ گردیدہ باشد اشارہ بایں کہ الحق مُرٌّ۔ ومیتواند کہ کلمۂ مگر براے تشکیک بود

زیاراں کسے گفتش اندر نہفت — مصالح نبود ایں سخن گفت گفت
رسانیدنِ امر حق طاعت ست — ز زنداں نترسم کہ یک ساعت ست

شارح ہانسوی نوشتہ کہ مصالح مقلوب باصلح است بمعنی مصلحت از قسم محاصل بمعنی حاصل ومواجب بمعنی ماوجب صیغہ جمع نیست۔ صاحب مہر وماہ گوید بیانِ آں بو بتحصیل حاصل۔ بود تحصیلِ حاصل بے محاصل ÷ انتہی واغلب کہ جمع مصلحت ہست واستعمال صیغۂ جمع بجاے واحد در فارسی شایع چنانچہ مکرر گزشت وگفتِ اول بمعنی گفتن وگفت دوم جواب نیکمرد است وبیتِ لاحق مقولۂ آں ÷

همانَدم که درخفیه این رازرفت … حکایت بگوشِ ملک بازرفت

این راز اشاره بمضمون بیتِ سابق ولفظِ باز برائے تحسین کلام است ؛

بخندید کو ظنِّ بیهوده بُرد … ندانند که خواهد دریں حبس مُرد

فاعل فعل بخندید ضمیرے که راجع بطرف پادشاه است ومعطوف بخندید یعنی وگفت محذوف ومابعدِ آن بیان مقولۂ آن ومرجع ضمیرِ او تکبیر دو مصرع دوم معطوف برظن بیهوده برد وحاصل معنی بیت آنکه پادشاه بخندید وگفت که آن نیک مرد ظن بیهوده برده است دمیداند این که انجامش بخیر نیست ؛

غلامے بدرویش برد این پیام … بگفتا بخسرو بگو اے غلام
مرا بارِ غم بر دلِ ریش نیست … که دنیا همیں یک نفس بیش نیست

ق

غلام اول بمعنی بنده ودوم بمعنی پسر تا تکرارے که موجب کراهت است لازم نیاید واین پیام اشاره بمقولۂ پادشاه وفاعل بگفتا ضمیرے که راجع بطرف درویش است وقول او بخسرو متعلق بلفظِ بگو وبیت دوم مقولۂ بگو ومصرع دوم ازوے علت مضمون مصرع اول وحاصل معنی ابیات آنکه یکے از غلامانِ پادشاه که حسن اعتقادے بادرویش داشت بنابرخیرخواهی آنچه از پادشاه بشنید بعینه بدرویش رسانید ودرویش درجوابِ آن بگفت که اے پسر پادشاه بگو که مرا بارِ غم تا آخر ـ ودر نسخِ معتبره غم وخرمی پیشِ درویش نیست ؛ که دنیا تا آخر وباسیاق همیں نسخه مناسب ومصرع دوم قریب بمضمونِ حدیث الدنیا ساعة ؛

نه گر دستگیری کنی خرّمم … وگر سر بُرّی بر دل آید غمم

کلمۂ نه متعلق بلفظ خرمم ومصرع دوم معطوف برمصرع اول ومتعلق آید غمم یعنی کلمۂ نه محذوف از جهت قیام قرینه ومیم ضمیر درمعنی مضاف الیهِ دل است که از وے قطع شده بالفظِ غم ملحق گشته ـ ودر بعض نسخ مصرع دوم مصدر بکلمۂ نه واین واضح است ـ وحاصل معنی آنکه اگر دستگیری خواهی کرد خرم نخواهم شد واگر سرم خواهی برید بر دلم غم نخواهد آمد

ترا گر سپاه است وفرمان وگنج … وگر من فروماندہ از ضعف ورنج
توگر کامرانی بفرمان وگنج … مرا گر عیال است وحرمان ورنج
بدروازۂ مرگ چوں درشویم … بیک هفته باهم برابر شویم
منه دل بریں دولتِ پنجروز … تنِ خویشتن را بآتش مسوز

دربعض نسخ بیتِ اول مکتوب نیست ودربعض دیگر هردو بیت چنیں که ـ ترا گر سپاه است وفرمان وگنج ـ مرا گر عیال است وحرمان ورنج ؛ توگر کامرانی بفرمان وگنج ـ وگرمن فروماندہ از ضعف ورنج ؛ بهرتقدیر مصرع دوم از هربیت معطوف است برمصرع اول وبیت دوم معطوف بربیتِ اول وهرکدام شرط لیکن نبودن احدها اولی است ازجهتِ تکرار حاصل معنی وقریب مضمون وبیت سوم جزاے این شرط ـ وقولِ او منه ودلِ خلق خود را مسوز ـ ودرنسخ معتبره تنِ خویشتن را بآتش مسوز ؛

نہ پیش از تو بیش از تو اند وختند   بہ بیداد کردن جہاں سوختند
چناں زی کہ ذکرت بتحسیں کنند   چو مُردی نہ بر گور نفریں کنند

کلمہ نہ برائے استفہام تقریری و بیشِ اول ببائے فارسی و دوم ببائے تازی و مصرع دوم معطوف بر قولِ او بیش از تو تا آخر۔ وحاصل معنی ایں مصرع آنکہ و نہ بسبب بیداد کردن یا با ستغاثہ آں جہاں را ویراں نمودند وخود رفتند و وبال جہانیاں باخود بردند ؎

نباید برسمِ بد آئیں نہاد   کہ گویند لعنت بر آں کیں نہاد

نباید متعلق بلفظِ نہاد وکافِ اول برائے علت مضمون مصرع اول وکافِ دوم برائے بیان لفظِ آں و لفظِ ایں اشارہ بآئین بد۔ وحاصل معنی بیت آنکہ برسم بد آئین الخ بدیہ نہاد از برائے آں کہ خواہند گفت کہ لعنت بر آنکس کہ ایں آئین نہاد

وگر سر برآرد خداوندِ زور   بزیرش کند عاقبت خاکِ گور

متعلق سر برآورد یعنی بر ناتواں محذوف۔ وسر برآوردن درینجا کنایہ از سر افراختن از غرور ونخوت۔ وبزیرش ببائے تازی ست۔ وحاصل معنی بیت آنکہ اگر سر فرازی کند بر ناتواں خداوند زور انجام کار سرش را فرو خواہد کرد خاکِ گور۔ ودر بعض نسخ وگر سر برآید تا آخر۔ ودر بعض دیگر۔ نہ زیرش بنون نفی ودریں صورت بر سبیل استفہام تقریری خواہد بود۔ ومخفی نماند کہ از قولِ او مرا بار غم تا آخر ایں بیت مقولۂ درویش است کہ غلام از وے بپادشاہ رسانید و پادشاہ از استماع آں روے درہم کشید پس۔

بفرمود دلتنگ روے از جفا   کہ بیروں کنندش زباں از قفا
چنیں گفت مردِ حقائق شناس   ازیں ہم کہ گفتی ندارم ہراس

دلتنگ روے کسے کہ آثار دلتنگی از روے او نمایاں باشد خواہ بسبب خشم وخواہ بسببے دیگر۔ ودریں جا حال است از ضمیر بفرمود کہ راجع بطرف پادشاہ است۔ ومیتواند کہ فاعل فعل بفرمود باشد وایں کاف برائے بیانِ مقولۂ آں۔ وآنچہ بعض از محققین فرمودہ اند کہ ترکیب دلتنگ روے من حیث المحاورہ صحیح نیست نماید من ادعی فعلیہ السند۔ پس غایتش آنست کہ مصرع چنیں باشد۔ بفرمود دلتنگ روے جفا۔ اسے بزیادت حرف زا بیش ز لفظ روے غایتش کاف عند التقطیع محذوف خواہد بود چنانچہ تادریں بیت استاد عنصری۔ ملک چو نشست بر تختِ سلطنت گوئی۔ کہ آفتاب برآید بہ پیشگاہ جمال ؎ چنانچہ مجد الدین علی توسی در رسالۂ سکتہ بداں تصریح فرمودہ تکلف بلاضرورت است بلکہ محض تحکم

من از بینوائی ندارم غمے   کہ دانم کہ نا گفتہ داند ہمے

بینوائی عبارت از بے زبانی بلکہ در بعض نسخ بعینہ لفظ بے زبانیست وبہر تقدیر کافِ اول برائے علت مصرع اول وکافِ دوم برائے بیانِ دانم۔ وفاعل فعل داند ضمیرے کہ راجع بطرف خدا است نظر بمقام۔ وحاصل معنی آنکہ منکہ از بے زبانی ہیچ غم ندارم سببش آنست کہ بہ یقین میدانم کہ او تعالیٰ چیزے را کہ نگفتہ ام میداند آنرا وہر گاہ حال چنیں باشد پس اگر من چیزے بگویم فضولی کردہ باشم۔ وبعضے از محققین میفرمایند کہ لفظِ خدا دریں حکایت بیامدہ

مگر حق وآہم بسیار دد - ودریں صورت مرجع آں ذات خدا باشد نظر بمقام کہ فہمیدہ میشود چنانکہ ضمائر غائب در غزلیات ب
کہ مرجع آں معشوق باشد وذکر آں ضرور نیست واز جہت مقام معلوم میشود انتہٰی قول او مرجع آں ذات خدا باشد
از آں قبیل است کہ گفتہ شود در معنی ایں بیت کہ خیال او بخواب آمد گرفتم در بغل تنگش - خزاں بیگشت دیدم جواب ۱۲
صبحدم در گلشن رنگش ÷ خیال ذات معشوق بخواب آمد وایں صحیح نیست - ونیز باید دانست کہ مراد از ذات خدا یا
ماہیت آنست یا ہویت آں ثانی نزد متکلمین وحکما عین اوست واول حکما بآں قایل ہستند ومتکلمین بآں قائل اند
نزد ایشاں آں ماہیت بدون وجود صلاحیت ہیچ چیز ندارد پس بریں تقدیر علم نا گفتن را اسناد بذات کردن صحیح نباشد

اگر بینوائی برم ور ستم ۔ گرم عاقبت خیر باشد چہ غم

ودر بعض نسخ بینوائی کشم - وبہر تقدیر لفظ اگر وور بواو عطف ہر دو برائے تردید - وظرف برم محذوف - ومصرع
دوم جملہ شرطیہ ومیم در معنی مضاف الیہ عاقبت ہست کہ از وے قطع شدہ بالفظ گر ملحق گشتہ ومعنی بیت آنکہ خواہ
در دنیا بینوا باشم وخواہ مظلوم در ہر صورت اگر عاقبت من بخیر باشد مرا ازینہا ہیچ غم نیست - ومیتواند کہ مصرع
اول شرط باشد ومصرع دوم جزائے آں - وبعضے از محققین میفرمایند کہ ازیں توجیہ مستفاد میشود کہ اگر تردیدی
برائے شرطیے باشد وایں درست نیست چرا کہ درصورت تردید نیز بے جزا کلام تمام نیست وجزائے باید غایتش
دریں صورت میتواند کہ جزا یعنی مضائقہ نیست محذوف بود ومصرع دوم علت آں - پس حاصل معنی آں باشد کہ
اگر بینوائی کشم واگر ستم کشم مضائقہ نیست چہ اگر عاقبت من بخیر باشد ہیچ غم ازینہا نیست - ومیتواند کہ مصرع دوم
جزا باشد دریں صورت حاصل معنی آں بود کہ خواہ بینوائی کشم وخواہ ستم کشم درصورتیکہ عاقبت من بخیر باشد ہیچ
غم نیست ازینہا انتہٰی بنائے ایں کلام بر عدم اعتنا ہست بمعنی بیت مذکور کہ آں را شارح بیان کردہ چنانکہ گذشت
وہم بتحقیق معنی تردید از کلام اساتذہ مثل محقق طوسی کہ در اساس الاقتباس بمقالۂ سوم در فصل چہارم آوردہ

عروسی بود نوبت ماتمت ۔ گرت نیک روزی بود خاتمت

نوبت ماتمت مبتدا وعروسی بود خبر مقدم بر مبتدا ومصرع دوم شرط وجزائے آں محذوف وتواند کہ مصرع اول جزا باشد

حکایت

یکے مشت زن بخت روزی نداشت ۔ نہ اسباب شامش مہیا نہ چاشت
ز جور شکم گل کشیدے بہ پشت ۔ کہ روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانی روزگار ۔ دلش محنت آلود وتن سوگوار
گہش جنگ با عالم خیرہ کش ۔ گہ از بخت شوریدہ روئش ترش

مشت زن اے پہلوان - بخت روزی باضافت عام الی الخاص طالعے کہ از اں روزی دلخواہ
بہم رسد وقول او دلش پُر ز حسرت تنش سوگوار - ودر بعض نسخ دلش حسرت آلود وتن سوگوار ٭

گہ از دیدن عیش شیرین خلق ۔ فرو میشدے آب تلخش بہ حلق

آب تلخ کنایہ از گریۂ تلخ ودر نسخ معتبرہ - فرو میشدش آب حسرت بحلق ؛

گہ از کارِ آشفتہ بگریستے ‌‌ ‌ که کس یہ از آں صعب‌تر زیستے

دربعض نسخ ازیں تلختر - وبہر تقدیر معطوف بگریستے اعنی و گفتے محذوف است - ومصرع دوم بیان مقولۂ آں وکلمہ از برائے تفضیل وحاصل معنی آنکہ وگفتے کہ ہیچ کس ازیں زیستے کہ من دارم صعب‌تر یا تلخ‌تر زیست را دیدہ است

کساں شہد نوشند ومرغ وبرہ ‌‌ ‌ مرا روئے ناں مے نہ بیند ترہ

نوشند بمعنی خورند - ومرغ وبرہ کنایہ از قلیہ یا کباب آں نہا ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول ودریں قلب است اے نان من روئے ترہ نے بیند وفائدہ آں دریں مقام مبالغہ در افلاس - وحاصل معنی آنکہ مرا ترہ بہم نمیرسد واگر بہم میرسد نان کہ اہم است بہم نمے رسد وسکاکی قلب را مطلقا مقبول میداند ؛

چہ بودے کہ پایم دریں کارِ گل ‌‌ ‌ بگنجے فرو رفتے از کامِ دل

چہ بودے برائے تمنی است بمعنی چہ خوش بودے - وبعد از وے لفظ ایں محذوف کہ پایم تا آخر بیانِ آں - وکلمۂ از بیانیہ لے بر گنجے از کامِ دل - و میتواند کہ از تبعیضیہ ومضافِ کام محذوف بود لے بر گنجے از گنجہائے کامِ دل وبہتر آنست کہ ایں کاف قائم مقام حرف شرط وجزائے ایں شرط محذوف بود ؛

دریغ ار فلک شیوۂ ساختے ‌‌ ‌ کہ گنجے بچنگِ من انداختے

مگر روزگارے ہوس راندمے ‌‌ ‌ زخود گردِ محنت برافشاندمے

دربعض نسخ کہ گنجے بدستِ من - وبہر تقدیر قولِ او ار فلک تا آخر بیت معطوف است بر قول او کہ پایم تا آخر - بر تقدیر بودنِ ایں کاف قائم مقام حرف شرط واگر برائے بیان بود پس معطوف بر قول او پایم تا آخر - ولفظ شیوہ مفعول بہ ساختے - ومصرع دوم صفتِ شیوہ خواہد بود - وفاعل فعل انداختے ضمیرے کہ راجع بطرف شیوہ است وانفظِ مگر قائم مقام تا دغایت وبعد از وے عبارت لببب آں محذوف ومصرع دوم معطوف بر ہوس راندمے ودر قولِ او دریغ تعقید لفظیست اعنی موقعش بعد از قولِ او برافشاندمے - وپیش از وے کلمۂ استدراک وبعد از وے عبارت چنیں میسر نشد نیز محذوف - وحاصل معنی ایں ابیات آنکہ واگر فلک تقریبے مے انگیختے کہ از آں گنجے بچنگ من انداختے لسبب آں روزگارے ہوس راندمے لے از مرغوبات نفس متمتع بودمے لیکن دریغ کہ چنیں میسر نشد - ومیتواند کہ بیت اول معطوف بود بر بیت سابق ودر قولِ او دریغ تعقید لفظی نباشد وبیت لاحق جزائے قول او ار فلک تا آخر وکلمۂ مگر برائے تشکیک وحاصل معنی آنکہ دریغ اگر فلک برائے من شیوہ ساختے چنیں وچنیں شاید کہ چندگاہ چنیں وچنیں کردمے ؛

شنیدم کہ روزے زمیں میشگافت ‌‌ ‌ عظامِ زنخدانِ پوسیدہ یافت

بخاک اندرش عقد بگسیختہ ‌‌ ‌ گہرہائے دنداں فرو ریختہ

زنخداں اینجا عبارت از تمام کلہ چنانچہ قول او دہاں بے زباں کہ بعد ازیں بیاید صریح تا آنست ومصرع اول از بیت

دوم حال از وے و مصرع دوم تفسیر عقد بگیخته ؛

وہاں بے زباں پنا میگفت ور آں / کہ اے خواجہ با بینوائی بساز
نہ این ست حالِ دہن زیرِ گل / شکر خوردہ انگار یا خونِ دل

یعنی مفعول فعل میگفت ور از معطوف بر آں - و ایں عطف تفسیری است و کاف برائے بیانِ آں - و نہ انیست بنون ظاہراً تحریف نساخ است و صحیح جوانیست بحرف شرط و مصرع دوم جزاے آں ؛

غم از گردشِ روزگاراں مدار / کہ بے ما بسے بگذرد روزگار ؛

ایں بیت تتمہ مقولہ میگفت و روزگاراں بصیغہ جمع است باعتبار ازمنہ ثلثہ - و میتواند کہ مزید علیہ روزگار بود مثل بہار و بہاراں و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و لفظ روزگار وضع مظہر موضع مضمر و در بعض نسخ روزگارت بتاے ضمیر متصل منصوب بمعنی روزگارے کہ تراست و تو در آں واقع شدہ و ایں مصرع بیش ازیں در مدح پادشاہ نیز گزشت و در بعض دیگر کہ بے ما بگردد بسے روزگار اے بے ما و تو بسیار خواہد گشت روزگار ؛

ہماں لحظہ کیں خاطرش رو نداد / غم از خاطرش رخت یکسو نہاد
کہ اے نفس بے راے و تدبیر و ہش / بکش بارِ تیمار و خود را مکش

قولِ او ہماں لحظہ ظرف یکسو نہاد - و ما بعدِ آں بیانِ آں - و غم مبتدا و رخت یکسو نہاد خبر مبتدا - و از خاطرش متعلق یکسو نہاد و معطوف ایں مصرع اعنی و با نفس خود ایں خطاب میکرد محذوف - و بیتِ دوم بیان آں و مخفی نماند کہ وضع مظہر موضع مضمر گاہے براے آں میباشد کہ معنی کہ از اول مراد است از دوم غیر آں مراد بود چنانچہ علامہ تفتازانی در مطول بداں تصریح فرمودہ و ازیں قبیل است لفظِ خاطر در بیتِ اول کہ اول بمعنی انچہ در دل خطور کند و دوم بمعنی دل و ایں مجاز است و ہماں لحظہ درینجا بمعنی ہماں زماں ؛

اگر بندہ بار بر سر برد / وگر سر باوجِ فلک بر برد
در آں دم کہ حالش دگرگوں شود / بمرگ از سرش ہر دو بیروں شود
غم و شادمانی نماند ولیک / جزاے عمل ماند و نامِ نیک
کرم پاے دارد نہ دیہیم و تخت / بدہ کز تو ایں ماند اے نیکبخت

لفظ اگر براے تردید مصرع دوم و معطوف بر بار بر سر برد و ضمیر مرفوع فعل برد و ضمیر شین کہ در مصرع اول از بیت دوم مضاف الیہ حال - و در مصرع دوم مضاف الیہ سر است راجع بطرف بندہ و بمرگ بباے سببیہ متعلق بدگرگوں شود - و قول او کہ حالش تا قول او بمرگ بیانِ آں دم و قولِ او از سرش تا آخر مظروف آں دم و مضاف قول او ہر دو اعنی لفظ خیال محذوف - و حاصل معنی ایں ابیات آنکہ بندہ خواہ بار بر سر برد و خواہ سر باوج فلک برد در ہر دو صورت در آں دم کہ حال او دگرگوں است متغیر شود بسبب مرگ خیال ہر دو اعنی محنت بار بر سر بردن و راحت سر باوج فلک بردن از سر او بیروں مے شود مخفی نماند کہ مقام مقتضی آں بود کہ بگفتے بمرگ از وہم بیروں شود

چراکہ مدرک معنی جزئیہ وہم ہست کما تقرر فی موضعہ لیکن چوں ازیں کلام متبادر میشد کہ وہم باقی مے ماند و مدرکات وے باقی نمے ماند و حال آنکہ چنیں نیست بلکہ مدرک و مدرک و حافظہ ہر سہ فانی میگردند برائے دفع ایں سطنۃ محل آنہارا کہ سراست ذکر کرد و قولِ او کز تو ایں ماند اشارہ بکرم و حوائم دہی است ؛

مکن تکیہ بر ملک و جاہ و حشم — کہ پیش از تو بودند و بعد از تو ہم

مصرع دوم برائے علت مضمون مصرع اول و بعد از وے خواہند بود محذوف از جہت قیام قرینہ - و فاعل ایں فعل و فعل بودند ملک و جاہ و حشم است و در اکثر نسخ پیش از تو بود دست -

نخواہی کہ ملکت برآید بہم — غمِ ملک و دیں خورد باید بہم
زر افشاں چو دنیا بخواہی گذاشت — کہ سعدی دُر افشاند اگر زر نداشت

ایں جملہ در حکمِ شرطیہ است و تواند کہ حرف شرط مقدر باشد یعنی اگر میخواہی ایں کہ ملکِ تو خراب شود پس غمِ ملک و دیں ہر دو باید خوردن و در بعض نسخ نخواہی کہ ملکت برآید زہم - غمِ ملک دنیا و دیں خور بہم ؛ و در بعض دیگر در مصرع اول نیز بہم و علی التقدیرین قافیہ صحیح است ؛

حکایت

حکایت کنند از جفا گسترے — کہ فرماندہی داشت بر کشورے
در ایامِ او روزِ مردم چو شام — شب از بیمِ او خوابِ مردم حرام
ہمہ روز نیکاں ازو در بلا — بشب دستِ پاکاں ازو بر دعا
گروہے برِ شیخ آں روزگار — ز دستِ ستمگر گرستند زار
کہ اے پیرِ دانائے فرخندہ رائے — بگو ایں جواں را بترس از خدائے

معطوف گرستند اعنی والتماس کردند محذوف و بیتِ دوم بیانِ آں و لفظِ پیر وضع مظہر موضع مضمر است ؛

دریغ است با سِفلہ گفتن علوم — کہ ضائع شود تخم در شورہ بوم
کسے را کہ بینی ز حق بر کراں — منہ باوے اے دوست حق در میاں
چو در روئے نگیرد عدو داندت — بر نجد بجاں و بر نجاندت +

علوم جمع علم و مراد از آں پند و نصیحت و مصرع دوم علت دریغ است و حق بمعنی راست و درست و در مصرع دوم وضع مظہر موضع مضمر و بعض محققین میفرمایند کہ ہر چند مراد از علوم پند و نصیحت باشد اطلاق گفتن بر علوم بنا بر آں میتواں گفت کہ گفتن دریں جا بمعنی شرح کردن و اظہار نمودن است و اغلب کہ گفتن علوم تحریف کشف علوم است وچوں بر جاہل کہ ظالم است علوم مستور باشد کشف علوم صادق مے آید انتہٰی باید دانست کہ اگر علم را بمعنی پند و نصیحت مسلم دارند پس قول او کہ گفتن دریں جا بمعنی شرح کردن و اظہار نمودن است باطل زیرا کہ اطلاق شرح و اظہار بر پند و نصیحت نیامدہ و اگر مسلم نمیدارند بلکہ بر معنی حقیقی محمول کنند بریں تقدیر نیز قول او کہ گفتن بمعنی شرح کردن

وہمچنیں قول او کہ گفتن تحریف کشف ہست ہر دو باطل۔ زیراکہ اظہار علم کردن یا کشف علم کردن در آنجا اطلاق میکنند کہ مخاطب عتقاد جہل متکلم داشتہ باشد و بر متامل پوشیدہ نیست کہ اینجا چنیں نیست و در بعض نسخ بجاے بیت دوم بیت سوم و بجاے دانمت و بر نخانمت دانمم و بر نخانمم بہیم ضمیر و بیت اول چنیں کہ۔ بر مرد نادان نگویم علوم۔ کہ ضائع کنم تخم در شورہ بوم۔ بعد از کاف تقدیر شرط اعنی اگر گویم تا آخر یعنی تا قول او ضائع کنم تا آخر جزاے آں تواند شد و در بعض بجاے دوست لفظ خواجہ است ؛

دلِ مردِ حق گو از آنجا قویست
کہ خوے تو حق بینی و حق رویست

مردِ حق گو عبارت از مطلق اصح و در اینجا مراد از ذات متکلم و از آنجا بمعنی از براے آنست۔ وحاصل معنی آنکہ دلِ من کہ در گفتن کلمۂ حق جرأت میکند و از تو باک نمیدارد سببش آنست کہ من حق میگویم و خوے تو حق بینی و حق روی؛ در نسخ معتبرہ تراعادت اے پادشہ حق رویست۔ دل مردِ حق گو از آنجا قویست ؛

حقت گفتم اے خسروِ پاک راے
تواں گفت حق پیشِ مردِ خداے
نگیں خصلتے داری اے نیکبخت
کہ در موم گیرد نہ در سنگِ سخت

علت مضمون مصرع اول از بیتِ اول محذوف و مصرع دوم معطوف بر آں و بیت دوم جملہ معترضہ علت مضمون ہمیں مصرع دوم ہست۔ وحاصل معنی آنکہ اے خسروِ پاک راے انچہ حق است من با تو گفتم چراکہ تو مردِ خدائی و سخن حق پیش مردِ خدا تواں گفت لا غیر زیراکہ ہر کہ مرد خدا ست دلش مثل موم نرم میباشد و سخن حق مثل نگیں و نگیں در موم نرم میگیرد نہ در سنگ سخت و در بعض نسخ خسرو نیک راے و خصلتے داری بیاے خطاب و این غلط نساخ است

عجب نیست گر ظالم از من بجاں
برنجد کہ دزد ہست و من پاسباں

قول او اگر ظالم از من بجاں برنجد شرط و جزاے آں محذوف و قول او کہ دزد تا آخر علت عجب نیست۔ و قول او دزد است خبر مبتداے محذوف اعنی لفظ او و حاصل معنی بیت آنکہ اگر ظالم از من بجاں برنجد عجب نیست زیراکہ او دزد است و من پاسبانم و در بعض نسخ کہ او دزد من پاسباں۔ و دریں صورت رابطہ محذوف باشد

تو ہم پاسبانی بانصاف و داد
کہ حفظِ خدا پاسبانِ تو باد

مصرع دوم جملہ معترضہ مصدر بکاف دعائیہ است و میتواند کہ صفت مخاطب باشد اے چنیں پاسبانی کہ استحقاق آں داری کہ گویند حفظِ خدا تا آخر ؛

ترا نیست منت ز روے قیاس
خداوند را فضل و منت شناس
کہ در کارِ خیرت مسلم نداشت
نہ چوں دیگرانت معطل گزاشت
ہمہ کس بمیدانِ کوشش درند
ولے گوے بخشش نہ ہر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بہشت
خدا در تو خوے بہشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد
قدم ثابت و پایہ مرفوع باد

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب | عبادت قبول و دعا مستجاب

قیاس درینجا عبارت از دلیل و برہان و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ و بیت دوم بیان قیاس سنۃ وحاصل معنی این ابیات آنکہ اینکہ میگویم کہ ترا فضل و منت نیست از روے دلیل و برہان میگویم و آن اینست کہ ترا حق تعالی توفیق خیر دادہ است کہ ہمیشہ بآں اشتغال بیداری و مثل دیگران ازین دولت محروم نگذاشتہ پس فضل منت مر او را باشد۔ بر تو نہ از تو بر خلق و در نسخ معتبرہ۔ خداوند را بر تو فضل و سپاس۔ و بجاے مسلم لفظ بجدمست و در بعض دیگر مسلسل و این محاورہ نیست و در بعض کہ در باب خیرت بحکمت برداشت۔ و قول رفتنت بر صواب اے سلوک تو بر نہج صواب۔ و در بعض عقبت اے خواہش تو ؛

گفتار در معاملہ با دشمن

ہمے نابر آید بتدبیر کار | مدارا ے دشمن بہ از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست | بہ نعمت بباید در فتنہ بست
گر اندیشہ باشد ز خصمت گزند | بہ تعویذ بخشش زبانش بہ بند
عدو را بجاے خسک زر بریز ؛ | کہ احسان کند کند دندان تیز

قول او گر اندیشہ باشد ز خصمت گزند۔ لفظ گزند بمعنی مضاف الیہ اندیشہ است و تا ضمیر مخاطب منصوب یعنی اگر اندیشہ گزند باشد ترا از خصم و در بعض نسخ گر اندیشہ داری ز دشمن گزند۔ و بجاے بخشش کند احسان کند ؛

چو دستے نتانی گزیدن ببوس | کہ با غالبان چارہ زرق است و لوس

مصرع اول جملہ شرطیہ و مصرع دوم علت جزا و دستے بیاے تنکیر براے عہد در معنی مضاف الیہ گزید نست از عالم اضافت مصدر الی المفعول۔ و نتانی بنون نفی از باب تانستن مخفف توانستن و نیابی از مادہ یافتن تصحیف آں وحاصل معنی آنکہ اگر تو مغلوب و زبونی و نتوانی گزیدن دستے را کہ معہود تست بسبب زورمندی و توانائی آں پس برآں دست بوسہ بدہ چراکہ با غالبان تا آخر۔ و در بعض نسخ بتدبیر شاید فرو کوفت کوس۔ چو دستے نشاید گزید ان ببوس ؛ و درین صورت مصرع اول معطوف باشد بر بیت سابق اعنی عدو را تا آخر و مصرع دوم متفرع برآں و فرو کوفتن کوس کنایہ از در آمدن در ملک بیگانہ بقصد تسخیر و آگاہ ساختن و را از رسیدن خود لشکر بد بمعنی امکان نداشتہ باشد وحاصل معنی آنکہ در ملک بیگانہ در آمدن بارادۂ تسخیر بتدبیر شاید تا بر مقصود خود فایز تواں شد و میتواند کہ معطوف مصرع دوم شرط محذوف باشد و مصرع اول علت جزاے شرط کہ قائم مقام شرط واقع شدہ و برایں تقدیر این معنی بود کہ چوں دستے را ممکن نباشد گزیدن پس آں دست بوسہ بدہ و اگر ملک بیگانہ بخواہی در آمدن پس بتدبیر کوس فرو کوب زیراکہ براے در آمدن در چنیں ممالک فرو کوفتن کوس بتدبیر لایق ؛

مراعات دشمن چناں کن کہ دوست | عدو را بفرصت تواں کند پوست

کاف برای بیانِ چناں و مضاف دوست اعنی لفظِ مراعات و بعد از دوست لفظِ میکنی و بعد از وے معطوف مصرع اول محذوف و مصرع دوم علت مضمون آں بتقدیرِ حرفِ علت و لفظِ عدو وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ است ۔ و در بعض نسخ که وی را بفرصت تا آخر ۔ و دریں صورت مرجع ضمیرِ وے دشمن باشد ۔ وحاصل معنی آنکه مراعات دشمن چناں کن که مراعات دوست میکنی و فرصت نگہدار چرا که دشمن را پوست بفرصت میتواں کند و در بعض دیگر ۔ عدو را بفرصت تواں کند پوست ۔ پس او را چناں کن مدارا که دوست ؛ دریں صورت لفظِ پس ترجمۂ فا جزائیہ باشد ۔ وحاصل معنی آنکه ہرگاه چنیں مقرر شد که پوست کنی دشمن بفرصت میشود والحال فرصتِ آں نیست پس او را مدارا کن چنانکه دوست را مدارا میکنی و فرصت را نگاہدار لیکن اینقدر ہست که مدارا با دشمن میکند نه با دوست و از قول او او را تا آخر تشبیہ مدارائے دشمن با مدارائے دوست مستفاد میشود ۔ و در بعض ۔ پس او را مراعات کن ہمچو دوست ۔ و ہمیں بہتر است ؛

	بتدبیر رستم در آمد به بند		که اسفندیارش نجست از کمند

مضاف الیہ تدبیر اعنی شغاد که برادر کوچک رستم بوده محذوف و در آمد بصیغۂ ماضی و شین ضمیر بمعنی مضاف الیہ کمند ہست که از وے قطع شده با لفظِ اسفندیار ملحق گردیده و مصرع دوم صفتِ رستم و بعضے از محققین میفرمایند که کاف صفت بعد علم نه برائے ایضاح است بلکه بیانِ حال اوست و تقویتِ صفتے که صاحبِ علم بداں شہرت داشته فافہم فانه من النفائس انتہیٰ ۔ شہرتِ او بصفتِ مذکور غیر مسلم ۔ و قصه در کمند آوردن رستم اسفندیار را چنانست که اسفندیار بن گشتاسپ که براه ہفتخواں رفته و دژِ روئیں را فتح کرده وارجاسپ را کشته و خواہرانِ خود را که ہمای و آفریں نام داشتند از قیدِ وے خلاص داده پیشِ پدر آورد و در شاہنامه ہست که وے روئیں تن بوده فاما بزعمِ مورخاں دیگر بر و تعویذے بوده که بتاثیرِ آں زخمِ تیغ و تیر وجز آں کار نمیکرد و آخر الامر ہم در حیاتِ پدرش رستم او را بتدبیرِ عنقا تیرِ دوشاخه در دو دیده اش زده و در کمند بسته برده بطریقے بکشت ؛

مزن تا توانی بر ابرو گره / که دشمن اگرچه زبوں دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش / کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاہے ز خود بیشتر / که نتواں زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد / نه مردیست بر ناتواں زور کرد

یعنی تا ممکن باشد بر دشمن ترش رو و اخمه رو مشو و بشگفته پیشانی و ابرو و فراخی پیش آئے زیرا که او ہر چند مغلوب است دوست بودنِ او بہتر است تا کینه تو از دلِ او مرتفع گردد و اگر گفته شود که گره برابرو زدن بر ہیچکس خوب نیست تخصیص بدشمن ندارد گوییم بلے لیکن چوں سیاق کلام در بیانِ احوالِ دشمن بود بنا بر آں تخصیص بوے کرد و در قول او سپاہے ز خود بیشتر سپاہے بیائے تنکیر موصوف و ز خود بیشتر صفت آں و میتواند که حال بود از وے و یا ادات ... طلبیه و از خود متعلق بیشتر ۔ و قول او زور کرد بمعنی زور کردنست ؛

اگر پیل زوری وگر شیر چنگ — بنزدیک من صلح بهتر که جنگ

مصرع دوم مطابق است بمضمون الصلح خیر ـ وکاف قائم مقام از تفضیلیه است ـ و در بعض نسخ زجنگ ـ واین واضح است ـ و در بعض دیگر نه جنگ بنون نفی ـ وشیر چنگ بجیم فارسی است ـ واگر بجیم تازی باشد درین صورت قافیه ایطاے جلی خواهد بود که از عیوب ملقبه است ؛

چو دست از همه حیلتے درگسست — حلالست بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وے ببندد در کارزار — ترا قدر و هیبت شود یک هزار

حلال درینجا عبارت از مباح ـ و درین اشارت است بقول عرب که السیف آخر الحیل و قافیه گسست با دست ـ و همچنین بادر گزشت ـ چنانچه در بعض نسخ علی التقدیرین از عیوب ملقبه هست در صورت اول ـ از جهت اختلاف حذو و در صورت ثانی از جهت اختلاف قید ؛

ور او پاے جنگ آورد در رکاب — نخواهد بحشر از تو داور حساب

مصرع اول شرط و جزاے آں محذوف ـ و مرجع ضمیر او عدو ـ و مصرع دوم علت مضمون جزا ـ و حاصل معنی آنکه تو هم آمادهٔ جنگ باش و از کشته شدن لشکریاں و خرابی ملک میندیش چراکه روز حشر داور برحق حساب ایں معامله از تو نخواهد خواست ـ و در بعض نسخ وگر پاے جنگ ؛

تو هم جنگجو باش چوں کینه خواست — که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی — فزوں گرددش کبر و گردنکشی

در نسخ معتبره ـ تو هم جنگ را باش ـ و بهر تقدیر چوں کینه خواست شرط و مراد از کینه جنگ از عالم ذکر الملزوم و ارادة اللازم ـ یا وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه ـ و فاعل فعل خواست ضمیرے که راجع بطرف عدو است ـ و جزاے ایں شرط محذوف ـ و مصرع ثانی علت مضمون آں ـ و در لفظ با ظاهر التحریف است و صحیح بر زیرا که صله مهربانی که ترجمه رحم بر مے آید نه با ـ یا همیں کلمه را بمعنی بر استعمال فرموده ؛

باسپان تازی و مردان مرد — بر آر از نهاد بد اندیش گرد

دگر مے بر آید تا آخر ـ با براے استعانت ـ و مردان مرد بکسرهٔ توصیف بمعنی مردان شجاع ـ و فاعل فعل مے بر آید ضمیرے که راجع بطرف گرد است ـ و نرمی عبارت از رفق و ملاطفت مخاطب و مضاف الیه نرمی و هوش اعنی لفظ تو محذوف ـ و حاصل معنی ایں بیت آنکه و اگر گرد از نهاد بد اندیش مے بر آید برفق و ملاطفت تو پس تندی تا آخر ؛

چو دشمن بعجز اندر آمد ز در — نباید که پیرخاش جوئے دگر
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن — ببخشاے و ز مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد — که کار آزموده بود سالخورد

بین البتین کلمہ استدراک محذوف - و در بعض نسخ - چو دشمن در آید بعجز از درت - بدر کن ز دل خشم و کین از سرت
و بجاے قول او روباه پیر مردان پیر - و دریں صورت بیتِ دوم معطوف بود بر مصرع دوم از بیت اول ؛

بیندیش در قلبِ ہیجا مفر	چہ دانی کزایشاں کہ یابد ظفر

ہیجا بالفتح جنگ کردن و جنگ - مشار الیہ ایشاں متخاصمین است - و در بعض چہ دانی کز آں پس کہ یابد ظفر یعنی پس از ہیجا - و در بعض دیگر - کہ داند کہ باشد کزاں ظفر - یعنی از آں ہیجا - و حاصل معنی آنکہ چوں انجام کار معلوم نیست کہ از طرفین فیروزی کرا خواہد بود پس مرد دوربین واجب است کہ اندیشہ مفر در خاطر داشتہ باشد - تا اگر حال دگرگوں شود از دستِ حریف جاں بر تواند شد ؛

چو بینی کہ لشکر ز ہم پشت داد اگر بر کنارے بر فتن بکوش	بہ تنہا مدہ جانِ شیریں بباد وگر در میاں لبسِ دشمن بپوش

در بعض نسخ ز ہم دست داد - و صحیح ہمہ پشت داد اے گریخت - و بین البتین کلمہ استدراک و بعد از لفظ در میان یاے خطاب محذوف - و دریں اشارت است بآنکہ دریں لباس یکایک ترا نخواہند شناخت و محفوظ خواہی ماند -

اگر خود ہزاری و دشمن دویست شبِ تیرہ پنجہ سوار از کمیں (یعنی دو صد)	چو شب شد در اقلیمِ دشمن مایست چو پانصد بہیبت بلرزد زمیں

صحیح بہیبت بود بر زمیں - و دریں صورت مصرع اول از بیت اول شرط و خود عبارت از مخاطب و مضاف ہزار یعنی لفظِ صاحب و تمیز ہر دو یعنی لفظ سوار و بعد از دویست رابطہ محذوف - و مصرع دوم جملہ شرطیہ جزاے شرط اول و بیت دوم علت مضمونِ آں و لفظِ دشمن در مصرع دوم از وے وضع مظہر موضع مضمر - و لرزد از افعال ناقصہ و ضمیر کہ راجع است بطرف پنجہ سوار اسم آں و چو پانصد خبر آں و بہیبت وجہ تشبیہ و بر زمیں متعلق بہ لرزد باشد - و حاصل معنی ہر دو بیت آنکہ اگر تو صاحب ہزار سواری و دشمن صاحب دویست سوار ہست چوں شب شود در اقلیم او اقامت مکن چراکہ در شبِ تاریک پنجہ سوار مخالف کہ از کمیں بر آیند و نمایاں شوند مانند پانصد سوار باہیبت باشند بر جاے خود و تو ہر چند استقلال داشتہ باشی از مشاہدۂ ایں حال سراسیمہ خواہی شد ؛

چو خواہی بریدن بشب راہہا	حذر کن نخست از کمیں گاہہا

ایں بیت جملہ شرطیہ - و مفعول چو خواہی محذوف - و بریدن بشب راہہا معطوف بر آں و علت مضمون مصرع دوم نیز محذوف - و حاصل معنی آنکہ اگر خواہی کہ در ملکِ بیگانہ در آئی و بشب راہہا را قطع کنی پس نخست از کمیں گاہہا اندیشہ کن کہ مبادا مردم مخالف در آں پنہاں باشند و ناگاہ از کمیں بر آمدہ بر تو ریزند و آنگاہ دواں شوی تا بمنزل مقصود نرسی

میان دو لشکر چو یک روزہ راہ گر او پیش دستی کند غم مدار ندانی کہ لشکر چو یک روزہ راند	بہانہ بزن خیمہ بہ جاے بیگاہ ور افراسیاب است مغزش برآر سر پنجۂ زورمندش نماند

	تو آسوده بر لشکر مانده زن		که نادان ستم کرد بر خویشتن	

چو حرف شرط - و یک روزه راه بماند فعل شرط و میان دو لشکر ظرف این فعل - و بزن خیمه بر جایگاه جزاے این شرط و معطوف آں اعنی و پیش دستی مکن محذوف - و بیت دوم معطوف بر آں - و مغزش بر آر معطوف بر ستم دار و جواب امر اسیاب است و آر مخفف آگر چه و است یعنی باشد و مفعول نداں اعنی این را محذوف و کاف بیان آں - و بجو یک روزه راند شرط و راند معنی رواں شد و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف لشکر ست و سر پنجهٔ زور هند تا آخر جزاے این شرط و پیش از بیت چهارم لفظ پس محذوف - و مصرع دوم از وے علت مضمون اول است - و حاصل معنی این ابیات آنکه هر گاه در میان لشکر تو و لشکر مخالف یک روزه راه بماند پس خیمه خود بزن بر جایگاهے که برائے فرود آمدن خود قرار داده باشی و پیش دستی مکن و اگر او پیش دستی کند از آں باک مدار و مغزش بر آر اگر چه او اسیاب باشد زیرا که مید انی این را که چوں لشکر یک روزه راه رواں شد و سر پنجهٔ زور مند نماند او را پس در ینوقت تو آسوده بر آں لشکر مانده بزن چرا که او جاہل است که ستم کرده است بر خویشتن و از انجام کار نیندیشیده بهلاک خود راضی شده است -

	چو دشمن فگندی میفگن علم بسے در قفاے ہزیمت مراں ہوا بینی از گرد ہیجا چو میغ		که بازش نیاید جراحت بہم مبادا که دور افتی از یاوراں بگیرند گردت بزوبین و تیغ	

چو دشمن فگندی شرط - و فگندی بمعنی شکست دادی و میفگن جزاے این شرط و مصرع دوم علت آں و بیت دوم معطوف بر جزاے مذکور و مصرع دوم از وے علت مضمون مصرع اول و بیت سوم معطوف بر دور افتی تا آخر - و حاصل معنی آنکه چوں دشمن را شکست دادی پس در آنجا علم خود را ہیچناں بر پاے دار تا از خوف و ہیبت تو جراحتش بہم نیاید و قوت گرفتن نتواند و بسیار در پے ہزیمت هم مرو مبادا که چنیں و چنیں شود - و در بعض نسخ بجاے مبادا لفظ نباید و مفاد هر دو یکیست ❊

	بدنبال غارت نراند سپاه سپه را نگهبانئی شهریار		که خالی نماند پس پشت شاه به از جنگ در حلقهٔ کارزار	

مخفی نماند که از اول داستان تا قول او بزوبین و تیغ خطاب بسالار سپاه بود یعنی سالار سپاه را که چنیں و چنیں کند - و از ین بیت تا آخر داستان خطاب بسپاه است و نراند و نماند هر دو بنون نفی و مضاف الیه دنبال اعنی مخالف یا دشمن از لفظ غارت لفظ براے و بعد از وے لفظ کردن محذوف و مصرع دوم علت غائی نراند و بیت دوم علت مضمون بیت اول است و حاصل معنی آنکه بر سپاه واجب است که بمقتضاے حزم و دور اندیشی بدنبال مخالف براے غارت کردن لشکرگاه آں نرود - بلکه ہمانجا قائم باشد تا پس پشت شاه خالی نماند - و اگر بماند بصیغهٔ اثبات بود معنی آں چنیں باشد که این که میگویم که سپاه باید که شاه را تنها گزاشته براے غارت نرود سببش آنست که اگر خواهد رفت پس پشت شاه خالی خواهد ماند و انجام آں خوب نیست - و احتمال ضعیف است که مصرع دوم مصدر بکاف عطف معطوف بر مصرع اول

ب

وبماند یعنی بگذارد باشد وحاصل معنی آنکه برائے غارت کردن نرود پس پشت شاہ را خالی نگذارد ۔ وبعض محققین میفرمایند
کہ این جملہ درصورت اخبار است وبمعنی انشا ودرظاہر امر است بسپاہ ودرمعنی بشاہ اے سپاہ را باید کہ برائے غارت دشمن
نرود تا پس پشت شاہ خالی نماند یعنی پادشاہ نگذارد کہ سپاہ برائے غارت برود تا پس پشت او خالی نماند ۔ ودنبال
غارت استعارہ است ومراد از جہتِ غارت است ۔ ونماند بصیغۂ نفی واثبات ہردو صحیح چراکہ اگر کاف کہ برائے علتِ
غائی است اگر برائے علت غائی نفی بود پس نماند بصیغۂ نفی خواہد بود والا بصیغۂ اثبات ہکذا ینبغی لہذا المقام انتہی قولِ او
درمعنی بشاہ بناء این غفلت است از ابیاتِ سابقہ ۔ وقولِ او دنبالِ غارت استعارہ است ازین معلوم نمے شود کہ کدام
استعارہ ارادہ کردہ مگر آنکہ مراد از استعارہ مصطلح علیہ العلماء بیان نباشد بلکہ مصطلح علیہ فارسیان باشد وآں آنست کہ
اثبات مضاف ومضاف الیہ را محض ادعاے باشد چنانچہ سرقدم وپاے ہوش واین خالی از تکلف نیست ۔ وقول او
اگر برائے علت غائی نفی بود پس نماند بصیغۂ نفی خواہد بود محل تامل چراکہ علت غائی عبارت ست از چیزے کہ باعث شود
اقدام فاعل را بر فعل چنانچہ جمیع حکما ومتقدمین ومتاخرین بداں تصریح کردہ اند ۔ واز قول او کہ اگر علتِ غائی برائے نفی
بود متحقق میشود کہ علت غائی برائے عدم فعل ہم میباشد واین خلاف متقرر است فی ما بینہم ۔ وقولِ او والا بصیغہ اثبات
فاسد ست چراکہ برتقدیرِ اثبات علت غائی این فعل غارت خواہد شد نہ خالی ماندن پشتِ شاہ ؛

گفتار در نواختن لشکریان

	دلاور کہ بارے تہوّر نمود کہ بار دگر دل نہد بر ہلاک سپاہی در آسودگی خوش بدار	بباید بمقدارش اندر فزود ندارد ز پیکارِ یاجوج باک کہ در حالتِ سختی آید بکار	

دلاور مبتدائے موصوف وما بعد صفتِ آں ۔ ومراد از تہور دریںجا صفت شجاعت کہ محمود است نہ افراط شجاعت کہ
مذموم است مثل جبن ۔ ومصرع دوم خبراین مبتدا وبیت دوم علتِ آں ومصرع دوم ازوے معطوف بر مصرع
اول ۔ ودرین اشارت است بآنکہ ہرگاہ از یاجوج باک نداشتہ باشد پس از مردم کے باک خواہد داشت ۔ وقولِ او
سپہ را در آسودگی لے در ایامِ جمعیت وثروت خود ودر بعضے نسخ سپاہی در آسودگی ؛

	کنون دستِ مردانِ جنگی ببوس	نہ آنگہ کہ دشمن فرو کوفت کوس	

حاصل معنی آنکہ دریں وقت کہ از در آمدن دشمن ہیچ اندیشہ نداری بر دستِ مردانِ جنگی بوسہ بدہ ودلِ ایشاں را
بدست آر نہ آں زماں کہ دشمن در ملک تو کوس فرو کوفتہ باشد کہ درآں وقت اگر چناں کنی ہر آئینہ محمول بر تملق وخوشامد
خواہد شد وفائدہ ومعتدبہ برآں مترتب نخواہد گشت ؛

	سپاہے کہ کارش نباشد ببرگ نواحی ملک از کف بدسگال	کجا دل نہد روز ہیجا بمرگ بہ لشکر نگہدار ولشکر بمال	

ملک را بود بر عدو دست چیر ‌‌‌|‌ چو لشکر دل آسوده باشند و سیر
بهاے سر خویشتن میخورد ‌|‌ نه انصاف باشد که سختی برد
چو دارند گنج از سپاهی دریغ ‌|‌ دریغ آیدش دست بردن بتیغ

سپاہے بیاے تنکیر۔ و میتواند کہ بیاے معروف بود۔ بہر تقدیر مبتداے موصوف و مابعد صفتِ آں۔ و بابرگ نبودن کار عبارت از پریشانی کہ خلاف جمعیت است و مصرع دوم خبر مبتداے۔ و کجا بمعنی کے کہ استفہام ازوانست و برگ متعلق نہند و روزِ ہیجا مفعول فیہ ایں فعل و حاصل معنی آنکہ سپاہی کہ پریشان و تنگدست بود روز جنگ دل بمردن خود نخواہد نہاد و بہلاک شدن خود راضی نخواہد شد ؛

چہ مردی کند در صفِ کارزار ‌|‌ چو دستش تہی باشد و کار زار

مصرع دوم شرط و جزاے ایں محذوف بنابر قاعدہ کہ گزشت۔ و کار زار باضافت موصوف الی الصفت بمعنی کارِ نازک و باریک چہ لفظ زار کہ بمعنی لاغر و ناتوانست و دریں ترکیب بمعنی نازک و باریک مستعمل شدہ۔ و آں کنایہ از شکستن فوج مخالف است پس بسکون کہ بمعنی جنگ شہرت دارد بنابر کثرتِ استعمال بود یا آنکہ چوں در جنگ کارہاے بسیار رومیدہد بمجاز بمعنی جنگ استعمال یافتہ مثل بازار۔ چہ بابمعنی طعام است۔ و در ولایت طعامہاے بسیار بفروش مے آید پس در مصرع ثانی از قسم اول و در مصرع اول از قسم ثانی باشد و بعض محققین در مصرع ثانی نیز از قسمِ ثانی گمان بردہ اند و ایں سہو است زیرا کہ دریں صورت قافیہ مفقود میشود و شارح ہانسوی میگوید کہ کار معطوف است بر دست و زار معطوف بر تہی۔ یعنی چوں دست او تہی باشد و کارِ او زبوں انتہی۔ و در عام نسخ کہ دستش تہی باشد از روزگار ؛ ودریں صورت کاف بمعنی ہر کہ مبتداے موصوف و مابعد صفتِ آں و از ابتدائیہ و روزگار بمعنی زر است بر سبیل تجوز یا محمول بر حقیقت و مضافِ آں اعنی عدم مساعدت محذوف و از سببیہ بود یعنی ہر کہ دستش تہی بود از عدم مساعدت روزگار و حق آنست کہ ایں تصرف ناسخین است فلا تعتمد علیہ۔ و بہر تقدیر مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا است ؛

گفتار در فضیلت راے و تدبیر پیراں

بہ پیکارِ دشمن دلیراں فرست ‌|‌ ہژبراں بناوردِ شیراں فرست
بہ راے جہاندیدگاں کار کن ‌|‌ کہ صید آزمودست گرگِ کہن
مترس از جواناںِ شمشیر زن ‌|‌ حذر کن ز پیرانِ بسیار فن
جواناںِ پیل افگنِ شیرگیر ‌|‌ ندانند دستانِ روباہِ پیر
خردمند باشد جہاندیدہ مرد ‌|‌ کہ بسیار گرم آزمودست و سرد
جواناںِ شایستۂ بخت ور ‌|‌ زگفتارِ پیراں نہ پیچند سر

گرت مملکت باید آراسته / مده کارِ معظم بنوخاسته

سپه را مکن پیشِ رو جز کسے / که در جنگها بوده باشد بسے

نتابد سگِ صید روی از پلنگ / ز روبه رمد شیرِ نادیده جنگ

شایسته درینجا عبارت از سخن بشنود - و بخبور عبارت از سعادتمند - و نوخاسته عبارت از ناآزموده کار - و در قولِ او سپه را مکن پیشرو تا آخر کلمهٔ را معنیٔ اضافت است لے پیشرو سپاه مکن ؛

چو پرورده باشد پسر در کنار / بترسد چو پیش آیدش کارزار

بکشتی و نخجیر و آماج و گوے / دلاور شود مردِ پرخاش جوے

بترسد بصیغهٔ اثبات - و در نسخ معتبره - پسر در شکار ای در شکارگاه و این مجاز است و نترسد بنونِ نفی ؛

بگرمابه پروردهٔ عیش و ناز / بترسد چو بیند درِ فتنه باز

دو مردش نشانند بر پشتِ زین / بود کش زند کودکے بر زمین

یکے را که دیدی تو در جنگ پشت / بکُش گر عدو در مصافش نکشت

در بعض نسخ بگرمابه پرورده و عیش و ناز - به بجاے چو بیند در جنگ باز ؛ و درین صورت عطف عیش بر ناز بر گرمابه باشد ؛

مخنث به از مردِ شمشیر زن / که روزِ وغا سر بتابد چو زن

این کاف صفت مردِ شمشیر زن یا بیان مبینِ مقدر اعنی چنین و موقعش بعد از کلمهٔ از - و بعض محققین میفرمایند که احتیاج بتقدیر لفظ چنین نیست چون در ذات لفظ ابهام است حتے که بعد اعلام نیز کاف صفت آرند چنانکه گویند بہادر رستم در آمد به بند - که اسفندیارش بخست از کمند - انتهی عجب که در تفسیر همین بیت نوشته که این کاف برای ایضاح نیست چنانکه گذشت و ازین کلام متحقق میشود که برای ایضاح است پس بینهما تدافع باشد - و در بعض نسخ سر بپیچد و مفاد هر دو یکیست

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزندِ خویش / چو قربانِ پیکار بربست و کیش

اگر چون زنان جُست خواهی گریز / مرو آبِ مردانِ جنگی مریز

سوارے که در جنگ بنمود پشت / نه خود را که نام آوران را بکشت

شجاعت نیاید مگر زان دو یار / که افتند در حلقهٔ کارزار

دو همجنس همسفره و همزبان / بکوشند در قلبِ هیجا بجان

که ننگ آیدش رفتن از پیشِ تیر / برادر بچنگالِ دشمن اسیر

چو بینی که یاران نباشند یار / هزیمت بجاے غنیمت شمار

قولِ او اگر چون در بعض نسخ که گر چون - پس در صورت اول مقوله گفت - و در صورت ثانی بیانِ این مقوله باشد - و قولِ او نه نام آوران را بکشت بسبیل اضراب است - و قولِ او نباشند یار لے موافق و سازگار ؛

گفتار در فضیلت قلمزن و شمشیر زن

دو تن پرور اے شاہِ کشور کشاے ۔ یکے اہلِ رزم و دگر اہلِ راے
زنام آوران گوے دولت برند ۔ کہ دانا و شمشیر زن پرورد

قول او کہ دانا بمعنی ہر کہ ؛

ہر آنکو قلم را نورزید و تیغ ؛ بروگر بمیرد مگو اے دریغ

نورزید بمعنی کسب نکرد ۔ و در بعض نسخ بگوئیش دریغ ؛

قلمزن نکودار و شمشیر زن ۔ نہ مطرب کہ مردی نیاید ز زن

کلمۂ نہ دریں جا ترجمۂ لا ر عاطفہ و عطف بر شمشیر زن است ۔ و حاصل معنی آنکہ نکودار قلمزن را و شمشیر زن را نہ مطرب را از برای آنکہ او مثل زن است و از زن کار مردی نمی آید ۔ و در بعض نسخ قلمزن نگہدار ۔ تا آخر ۔ و بہر تقدیر عبارت از مرد حصاف تدبیر است

نہ مردیست دشمن در اسبابِ جنگ ۔ تو مدہوشِ ساقی و آوازِ چنگ

نہ مردیست خبر مبتدا ے محذوف اعنی اینکہ و ما بعدہ آں بیانِ آں ۔ و بعد از وے لفظِ باشد محذوف ۔ و مصرع دوم معطوف بر جملہ اول ۔ و حاصل معنی آنکہ مردی نیست ایں کہ دشمن رتھیہ اسبابِ جنگ باشد و تو مدہوش تا آخر ؛

بسا اہلِ دولت ببازی نشست ۔ کہ دولت ببازی بر فتش ز دست

ایں کاف بیانیہ و موقع آں بعد از لفظِ بسا کہ از جہتِ تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شدہ ۔ و دولت ببازی تا آخر معطوف بر بازی نشست بتقدیرِ واوِ عطف ۔ و لفظِ بازی دریں جا وضع مظہر موضع مضمر است ۔ و حاصل معنی آنکہ بسیار است کہ صاحب دولتے ببازی اشتغال کرد و در ہماں شغل دولتِ او از دست برفت و فقیر شد ۔ و دریں اشارت بآنکہ اہلِ دولت را اعتیاد ببازی ہم خوب نیست ۔ و اگر گاہ گاہے برائے تفریح طبیعت باشد مضائقہ ندارد ۔ و میتواند کہ کاف بیانیہ محذوف و ایں کاف عاطفہ باشد ۔ و بریں تقدیر تمام مصرع دوم معطوف بر ببازی نشست خواہد بود و ممکن است کہ ایں کاف فجائیہ باشد ؛

گفتار در آدابِ حرب

نگویم ز جنگِ بد اندیش ترس ۔ کہ در حالتِ صلح زو بیش ترس
بسا کس بروز آیتِ صلح خواند ۔ چو شب شد سپہ بر سرِ خفتہ راند

در بعض نسخ در آوازہ صلح بہر تقدیر مصرع دوم بر سبیل اضراب و بیت دوم علت مضمون آنست ؛

زرہ پوش خسپند نام آوراں ۔ کہ لبستر بود خوابگاہِ زناں
بخسپند روز مرد شمشیر زن ۔ برہنہ نخسپد چو در خانہ زن

ب

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است - ومیتواند کہ معطوف این مصرع اعنی و نیز تا ایشان از خواب نبرد کہ آن برادرِ مرگ است محذوف بود - ودر بعض نسخ جنگ آوران - ودر اکثر کار آگہان وبہر تقدیر قافیہ آن بالفظ تان از عیوب ملقبہ است کہ اربابِ صناعت آن را ایطاے جلی گویند - ودر بعضے دیگر جنگ افگنان - ومختار شارح ہانسوی مرد افگنان واین ہر دو بے عیب لیکن پسین بہتر است زیراکہ درین صورت مقابلہ زن با مرد بہم میرسد ٭

بباید نہاں جنگ را ساختن	کہ دشمن نہاں آورد تاختن
حذر کارِ مردانِ کار آگہ است	یزک سدِ رویینِ لشکرگہ است

حاصل معنی آنکہ در نہاں آمادہ جنگ باید بود اگرچہ در آشکارا پیامِ صلح درمیان باشد چراکہ دشمن نہاں مے آرد تاختن را وانکس بسبب غفلت وناآگاہی خود متضرر میشود ٭

گفتار در معاملہ با دشمناں

میانِ دو بدخواہِ کوتاہ دست	نہ فرزانگی باشد ایمن نشست
کہ گر ہر دو باہم سگالند راز	شود دستِ کوتاہِ ایشاں دراز
یکے را بہ نیرنگ مشغول دار	دگر را برآور ز ہستی دمار

بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیتِ اول - وکوتاہ دست عبارت از کسے کہ وقتۂ طالبِ جنگ نشود خواہ بسبب عدم اقتدار وخواہ بنا بر مصلحت - ونشست بمعنی نشستن - وراز سگالیدن کنایہ از اندیشہ صواب کردن ٭

اگر دشمنے پیش گیرد ستیز	بشمشیرِ تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش	کہ زنداں شود پیرہن بر تنش
چو در لشکرِ دشمن افتد خلاف	تو بگذار شمشیرِ خود در غلاف
چو گرگاں پسندند برہم گزند	برآساید اندر میاں گوسپند
چو دشمن بدشمن شود مشتغل	تو با دوست بنشیں بہ آرامِ دل

مصرع اول شرط - ودر دشمنے بیاے تنکیر براے تعظیم ومعطوف پیش گیرد ستیز محذوف ومصرع دوم جزا وبیتِ دوم بیانِ خونریز است - وحاصل معنی آنکہ اگر دشمنے قوی ستیز پیش گیرد وتو تابِ مقاومت با او ندانشتہ باشی پس خونش بشمشیرِ تدبیر بریز از عہدۂ آن توانی برآمد نہ بشمشیرِ آہن کہ آن مخصوص اقویاست وطریقش انیست کہ با دشمن او دوستی بہم رساں کہ درین صورت تو برابر او خواہی شد واین ہمہ از آنچہ بود خواہد ماند - چہ دوست دشمن ہم بمنزلۂ دشمن است - ومیتواند کہ این یا محض براے وحدت بود نہ براے تعظیم - وحاصل معنی بیت آنکہ اگر دشمنے از دشمنان با تو ارادۂ جنگ داشتہ باشد خواہ آن دشمن قوی بود وخواہ ضعیف وخواہ برابر تو خونِ او را بشمشیرِ تدبیر بریز نہ بشمشیرِ آہن چرک کمی وبیت دوم براے بیانِ تدبیر است وقول او باہم گزند در بعض نسخ برہم ٭

گفتار در ملاطفت با دشمناں بنا بر احتیاط

چو شمشیر پیکار بر داشتی / نگہدار پنہاں رہ آشتی
کہ کشور کشایان مغفر شگاف / نہاں صلح جویند و پیدا مصاف

مصرع اول شرط و مصرع دوم جزا و بیت دوم علتِ ایں جزا ست ؛ در بعض نسخ لشکر شگوفاں شگوف بمعنی شگفتہ شدن است و ازینجا بمعنی شگافتہ کردن مستفاد میشود پس بہر دو معنی صحیح باشد۔ و در بعض دیگر لشکر ہژیراں۔ و دریں صورت ہژبر بضم ہا و زاے فارسی بہ تحتانی معروف و راے مہملہ رسیدہ خوب و پسندیدہ بود۔ و میتواند کہ ہزبراں بکسر و فتح زاے تازی جمع ہزبر باشد بمعنی شیر درندہ و لشکر ہزبراں بقاب اضافت عبارت از مردان جنگی و دلاوران ؛

دلِ مرد میداں نہانی بجوے / کہ افتد کہ در پایش افتد چو گوے
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ / بکشتن درش کردہ باید درنگ
کہ افتد کزیں نیمہ ہم سرورے / بماند گرفتار در چنبرے

در بعض نسخ کہ یک زدر پایش۔ و در بعض دیگر کہ شاید کہ در پا یت افتد۔ و دریں صورت شاید بمعنی ممکن است۔ و فاعل فدل افتد ضمیرے کہ راجع بطرف مرد میدان و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است و قول او ازیں نیمہ اے ازیں طرف

اگر کشتی ایں بندیِ ریش را / نہ بینی دگر بندیِ خویش را

ایں بندی اشارہ بہ بندی طرفِ مخالف۔ و بندی خویش مفعولِ اول نہ بینی و مفعول ثانی آں اعنی زندہ محذوف۔ و حاصل معنی آنکہ نخواہی دید بعد ازیں بندی خویش را زندہ بدست دشمن اے ہمچنیں او خواہد کشت او را ؛

نترسد کہ دورانش بندی کند / کہ بر بندیاں زورمندی کند

کاف بمعنی ہر کہ مبتدائے موصوف و ما بعد صفتِ آں و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف دوم اعنی لفظِ او و متعلق نترسد اعنی لفظ ازیں محذوف و ما بعد بیانِ آں و ایں جملہ خبر مبتداے اول است۔ و حاصل معنی آنکہ ہر کہ بر بندیاں زورمندی میکند او باک نمیدارد ازیں کہ روزے زمانہ او را ہم بندی خواہد کرد ؛

کسے بندیاں را شود دستگیر / کہ خود بودہ باشد بہ بندے اسیر

مصرع دوم صفت کسے و بندے بیاے تنکیر است ؛

اگر سر نہد بر خطت سرورے / چو نیکش بداری نہد دیگرے
وگر خفیہ یک دل بدست آوری / ازآں بہ کہ صد رہ شبخوں بری

مصرع اول شرط و مصرع دوم جزاے آں و مفعول نہد و مفعول فیہ ایں فعل ہر دو محذوف اے سر را نہد بر خط تو دیگرے

گفتار در احتراز از اختلاط با مخالفاں

گرت خویش دشمن شود دوستدار ‌ ‌ ‌ ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش ‌ ‌ ‌ چو یاد آیدش مهر پیوند خویش

قول او خویش دشمن باضافت آنکه با دشمن قرابت داشته باشد - و قول او مهر فرزند در بعض نسخ مهر پیوند لے مہر صلہ رحم

مبر اندیش را لفظ شیرین مبین ‌ ‌ ‌ که ممکن بود زہر در انگبین

کلمہ را مفید معنی اضافت است و معنی بیت آنکہ لفظ بد اندیش را شیرین و خوش آینده مبین چراکه ممکن است بودن زہر پنہاں در انگبین و دریں اشارت است بآنکہ بر تملق و چاپلوسی او فریفتہ مباش چراکہ او بسبب عدم اقتدار خود با تو مقاومت نمے تواند کرد و میخواہد کہ بلطائف الحیل ترا غافل ساختہ کار خود بسازد ٭

کسے جاں ز آسیب دشمن ببرد ‌ ‌ ‌ کہ مر دوستاں را بدشمن شمرد
نگہدارد آں شوخ در کیسہ دُر ‌ ‌ ‌ کہ داند ہمہ خلق را کیسہ بُر

ببرد بصیغہ اثبات و مصرع دوم صفت کسے و دوستاں مفعول اول شمرد و بدشمن بباے زائدہ مفعول ثانی آں - و حاصل معنی آنکہ کسے از آسیب دشمن محفوظ ماند کہ دوستاں را ہم دشمن پنداشت و بر دوستی ایشاں اعتماد نکرد - و در بعض نسخ تبدیر سپرد از باب سپردن بمعنی تفویض کردن - و دریں صورت نبرد بصیغہ نفی باشد لیکن بیت دوم ازیں توجیہ ابا میکند و مؤید تقریر اول است ٭

سپاہی کہ عاصی شود از امیر ‌ ‌ ‌ ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالارِ خود را سپاس ‌ ‌ ‌ ترا ہم نداند ز روے قیاس
بسوگند و عہد استوارش مدار ‌ ‌ ‌ نگہبانِ دیگر برو بر گمار

ظاہر لفظ آز بہمزہ و زاے معجمہ تحریف است چراکہ صلہ عاصی شدن در نمے آید نہ ازیں پس صحیح در بدال و راے مہملتین باشد شیخ نظامی سے خداوند ملکم بہ پیوند خویش - مشو عاصی اندر خداوند خویش ٭ بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول و ندانست و نداند بنون نفی از باب دانستن بمعنی معلوم کردن و سپاس کہ بمعنی شکر است دریں جا بمعنی قدر نعمت استعمال یافتہ از عالم ذکر اللازم و ارادۃ الملزوم - و قیاس بمعنی دلیل و برہان و ز روے قیاس متعلق نداند و مصرع اول از بیت سوم جزاے شرط محذوف - و مدار بصیغہ نہی و بعد از وے کلمہ اضراب محذوف و مصرع دوم از وے معطوف بر آں و لفظ دیگر غلط نساخ و صحیح پنہاں - و حاصل معنی ایں ابیات آنکہ سپاہے کہ چنیں و چنیں است تا ممکن او را خدمت معذار سے چراکہ او قدر نعمت خداوند نعمت خود را ندانستہ ہست قدر نعمت ترا ہم نخواہد دانست از روے دلیل و برہان اگر با سوگند و عہد با تو معاملہ کند آنرا استوار مدار و تنہا بر آں اعتماد مکن بلکہ جاسوس و دیدبانے پنہاں برو بگمار تا احوال او را یک بیک بتو میرسانیدہ باشد و تو از فکر آں غافل نباشی - و بعض محققین میفرمایند کہ ندانست و نداند ماخوذ از دانستن خطاے محض است زیراکہ سپاس دانستن محاورہ نیست پس مبدل تانست و تاند باشد کہ مخفف توانست و تواند است یا تحریف آں انتہی - و بریں تقدیر ایں معنی میشود کہ طاقت ادا کردن شکر او نداشت و ظاہر است کہ ایں معنی موجب ذم او نمیتواند شد

زیراکہ اگر طاقت اداکردن شکر میداشت ونمیکرد مستوجب ذم مے ست۔ و ہرگاہ کہ طاقت آں نداشتہ باشد ہرآئینہ معذور خواہد بود۔ وبرمتامل پوشیدہ نیست کہ ایں معنی علت نہی مذکور نمیتواند شد۔ و در نسخ معتبرہ بجاے قول او زروے قیاس زعذرش ہراس۔ دریں صورت جزاے شرط محذوف بوداے وہرگاہ حال چنیں باشد پس از مکر و فریبِ او ہراساں باش

نو آموز را ریسماں کن دراز ۔ نہ بگسل کہ دیگر نہ بینیش باز

نو آموز عبارت از نوکر نو نگاہداشتہ و ناآزمودہ عبارت از خانہ زاد کہ ہنوز تربیت نیافتہ و دریں اشارت است بآنکہ چنیں خانہ زاد مثل مرغ نو آموز ہست او را مہلت بدہ تا تربیت یابد و قابلِ خدمت گردد و نہ آنکہ پیش از خود برانی و از چشم اعتبار براندازی تا آوارہ شود و باز بدست آمدنش دشوار باشد۔ ومخفی نماند کہ نہ بگسل بتقدیم نون نفی بر باے امر است۔ و در بعض نسخ مگسل بتقدیم با بر میم نہی و رشیدی گوید کہ در کلمہ کہ باو نون مقارن شوند با را بر نون مقدم باید آورد چرا کہ با زائد است و حرف زائد درمیان کلمہ معقول نباشد انتہے۔ و دریں نظر است چرا کہ حرف زاید درمیان کلمہ و کلام فصحاے عرب و عجم بسیار آمدہ حتے کہ در کلام واجب الاعظام کہ افصح کلامہاست نیز واقع شدہ مثلاً میان عامل و معمول چوں ما ان زید قائم و میان حرف نفی و فعل منفی چوں ما ان رایت زیداً و میان مضاف و مضاف الیہ چوں غضبت من غیر ما جرم و میان جار مجرور چوں فبما رحمۃ۔ و در فارسی اکثر درمیان حرف نفی و فعل منفی در آید۔ حکیم ناصر خسرو ؎ بجز بنکو فعل و گفتار خوب ۔ نہ بگذارد دست و نہ بجتاے فم ؛ شیخ نظامی ؎ میانِ دو بیکار بنشست شاہ ۔ دریں و در آں کرد نیکو نگاہ ؛ نہ بشناخت از یکدگر بازشاں ۔ نہ بے پردہ بر پردہ رازشاں و بعض محققین میفرمایند کہ قول رشیدی و شارح ہر دو محل نظر اما اول پس بداں جہت کہ عقل تنہا در محاورات دخل ندارد مقدمہ اینجا سماع است ہرچہ مسموع باشد ہماں فصیح و صحیح بود اما دوم پس بداں سبب کہ ترکیبات عربی براے محاورہ فارسیاں سند نمیتواند شد مثلاً نگویند کہ فاعل در عربی مرفوع باشد پس در فارسی نیز مرفوع آوردن صحیح بود۔ و ابیاتے کہ بسند آوردہ پس در پیش رشیدی حرف با درینجا ہم مقدم بر نون خواہد بود و ایں نیست مگر از روے سہو و اگر گویند درینجا ہم مسموع بتقدیم نون است بر با گوئیم پس ایں ہمانست کہ ما نوشتہ ایم فافہم انتہے۔ اعتراض بر شارح وقتے صحیح شود کہ مستند او تنہا کلام عرب بود و حال آنکہ چنیں نیست ؛

چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار ۔ گرفتی۔ رعیت بساماں بدار
کہ بندی چو دنداں بخوں در برد ۔ ز حلقوم بیدادگر خوں خورد

مصرع اول با قول او گرفتی شرط و مابعد آں جزا و بیت دوم علت ایں جزا و لفظ حصار معطوف بر اقلیم است کہ از جہت تعقید مؤخر از لفظ جنگ واقع شدہ و در بعض نسخ بجاے مصرع ثانی بآئیں بدار۔ و علی التقدیرین معنی بوجہ پسندیدہ است۔ و در بعض دیگر گرفتی بزندانیانش سپار ؛ و دریں صورت زندانیاں عبارت از امراے عظام و ارکان دولت آں مملکت باشند کہ بموجب بایاد نے حرکتے مخالف محبوس شدہ باشند و حاصل معنی بیت دوم آنکہ بندی نہایت متاذی شود و تو مددگار و معاون او باشی دریں صورت او باستغاثت تو از حلقوم بیدادگر خوں خواہد خورد و او را زندہ نخواہد گذاشت ؛

چو برکندی از دستِ دشمن حصار ۔ رعیت بساماں ترازوے بیار

که گر باز گوید در کارزار ‌‌‌‌ — بر آرند عام از دماغش دمار
و گر شهریاں را رسانی گزند ‌‌‌‌ — در شهر بر روی دشمن مبند
مگو دشمن تیغ زن بر در است ‌‌‌‌ — که انباز دشمن بشهر اندر است

در بعض نسخ رعیت بآئین تر و بہر تقدیر مصرع اول از بیت اول شرط و مصرع دوم جزا و بیت دوم علت آں و بیت سوم معطوف بر آں و بیت چہارم معطوف بر مصرع دوم از بیت سوم و معطوف قول او دشمن تیغ زن تا آخر و بعد از کے عبارت بلکه بیندیش محذوف و مصرع دوم بیان آں و عام و انباز دشمن کنایه از رعایاست ۔ و حاصل معنی آنکه در شہر بر روی دشمن مبند. و ایں مگو که دشمن تیغ زن بر در است و من در قلعه متحصنم مرا گزندے از و نخواہد رسید بلکه بیندیش که ہمیں رعایا که بمنزله انباز دشمن اند در شہر ترا ہلاک خواہند کرد و فرصت بر آمدن از شہر نخواہند داد ۔ مخفی نماند که مضمون ایں قطعه و قطعه اول اعنی چو اقلیم دشمن تا آخر یکیست و دریں صورت فائده معتد به بر آں مترتب نمی شود فتامل ۔

گفتار در کتمان راز

بتدبیر جنگ بد اندیش کوش ‌‌‌‌ — مصالح بیندیش و نیت بپوش
منه در میاں راز با هر کسی ‌‌‌‌ — که جاسوس همکاسه دیدم بسی
سکندر که با شرقیاں حرب داشت ‌‌‌‌ — در خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستاں خواست شد ‌‌‌‌ — چپ آوازه افگند و از راست شد
اگر جز تو داند که عزم تو چیست ‌‌‌‌ — بر آں رای و دانش بباید گریست

معطوف علیه بیت پنجم و مبین ایں کاف ہر دو محذوف ۔ و حاصل معنی آنکه اخفاے عزم بمرتبه باید که کسے او را نداند ۔ و اگر بداند پس منشاء آں فساد راے و نقصان دانش تست پس بر چنیں راے و دانش بباید گریست ؞

کرم کن نه پرخاش و کیں آوری ‌‌‌‌ — که عالم بزیر نگیں آوری
چو کاری بر آید بلطف و خوشی ‌‌‌‌ — چه حاجت بتندی و گردنکشی
نخواهی که باشد دلت دردمند ‌‌‌‌ — دل دردمنداں بر آور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاه ‌‌‌‌ — برو همت از ناتواناں بخواه
دعاے ضعیفان امیدوار ‌‌‌‌ — ز بازوے مردی به آید بکار

مبین المصرعین عبارت اگر میخواہی ایں محذوف و مصرع دوم بیانِ آں ۔ و جزاے ایں شرط نیز محذوف ۔ و حاصل معنی بیت آنکه اگر میخواہی که ایں عالم را تسخیر کنی پس کرم کن که نزد عقلا ہمیں پسندیده است ۔ و پرخاش و کیں آوری مکن که دریں صورت بظاہر تسخیر است و بباطن عداوت ۔ و بعض محققین میفرمایند که ایں تقدیر و ارتکاب حذف بیجاست زیرا که دریں صورت کرم کردن براے تسخیر عالم ریائی خواہد بود بلکه مصلحت آنست

که کرم کن که بسبب آں عالم مسخر تو خواهد گردید مردم عالم منقاد و مطیع کرم اند خواه بظاہر و خواه بباطن چنانکه بامردگان که کریم بوده اند مثل حاتم طائی و معین زایده و جعفر برمکی و عبدالرحیم خانخانان خلق را محبت و دوستی است و بسیار بنیکی یاد میکنند انتهی - ایں توجیه ہرچند وجیه است لیکن بیت لاحق اعنی چو کارے برآید تا آخر منافی ایں میشود و قول او ہمت از ناتواناں بخواه اے دعاے خیر بخواه - و قول او ز بازوے مرداں به آید بکار - و در بعض نسخ ز بازوے مردی بیاے مصدری از عالم بازوے زور و بہر تقدیر کلمهٔ ز تفضیلیه ہست و حاصل معنی آنکه بهتر از بازوے مرداں یا از بازوے شجاعت کار میکند ؛

هر آنکه استعانت بدرویش برد
اگر بر فریدوں زد از پیش برد

از پیش خواهد برد - و در بعض نسخ بزد و در بعض دیگر زد او - و در بعض زد از پیش و بهر تقادیر مفعول فعل برد اعنی کار و خود را محذوف - و باب زدن بمعنی رسیدن بچیزے و خویشتن را رسانیدن بچیزے و حمله کردن بر کسے نیز آمده و ایں همه مجاز است - و نکته آوردن شرط و جزا هر دو بصیغهٔ ماضی براے ادعاے وقوع خبر است بشرطے گویا وقوع هر دو

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنی گراے
که معنی بماند نه صورت بجاے

اگر هوشمندی بیاے خطاب - شرط و بمعنی گراے جزا و مصرع دوم علت مضمون آں و بماند بصیغهٔ اثبات - و نه صورت بنون نفی و مراد از معنی کسب فضائل - و در بعض نسخ ز صورت - و دریں صورت کلمهٔ ز اضرابیه متعلق بلفظ گراے بود اے اگر هوشمندی از صورت اعراض کرده بطرف معنی مایل باش لیکن اینقدر ہست که دریں صورت تعقید لفظی میشود بر خلاف

کرا دانش و جود و تقوی نبود
بصورت درش هیچ معنی نبود

کرا معنی هر کرا و نبود بصیغهٔ ماضی منفی و در بعض نسخ - کرا دانش و جود و تقوی بود - بصورت درش جمله معنی بود - بصیغهٔ اثبات بمعنی ہست ؛

کسے خسپد آسوده در زیر گل
که خسپند از و مردم آسوده دل

کسے مبتداے موصوف و مصرع دوم صفت و خسپد آسوده در زیر گل خبر مبتدا - و گل کنایه از گور - و اطلاق مردم بر واحد و جمع هر دو آمده و اینجا از قسم اخیر است و از قسم اول چنانچه دریں بیت ے سگ اصحاب کهف روزے چند - پیے نیکاں گرفت مردم شد ؛ و حاصل معنی آنکه خواب راحت در گور که در آنجا هم محاسبهٔ اعمال مقرر است کسے را مسلم که چنیں و چنیں باشد - و مخفی نماند که هر کدام ازیں بیت و بیت سابق هر چند بظاہر خبرے نماید لیکن در معنی انشا است چه غرض آنست که دانش و جود و تقوے کسب کن و بر مردم هیچگونه آزار مپسند که دریں صورت مسعود العاقبة خواهی شد ؛

غم خویش در زندگی خور که خویش
بمرده نپردازد از حرص خویش

زر و نعمت اکنون بده کآن تست
که بعد از تو بیروں ز فرمان تست

نخواہی کہ باشی پراگندہ دل — پراگندگاں را ز خاطر مہل

خویشِ دل عبارت از ذاتِ مخاطب و دوم کنایہ از وارث وغمِ خویش خوردن کنایہ از وارث وغمِ خویش خوردن کنایہ از فکرِ عاقبت خود کردن - و قولِ او کہ خویش تا آخر علت مضمون ایں امر و بیت دوم تفسیر بیت سابق اعنی کسے خسپد تا آخر و مضمون ایں بیت و ہر دو بیت لاحق قریب باہم است ✦

پریشاں کن امروز گنجینہ چست — کہ فردا کلیدش نہ در دستِ تست

حاصل معنی آنکہ امروز کہ در قیدِ حیات ہستی و گنجینہ در قبض تست آنرا بر مسکیناں و مستحقاں پریشاں کن - و در مصارف خیر در خرج آر زیراکہ فردا کہ ازیں جہاں نقل کنی تصرف تو در آں امکان نخواہد داشت ✦ وبغیر از حسرت و ناکامی ازیں جہاں نخواہی بر داشت ✦

تو با خود ببر توشۂ خویشتن — کہ شفقت نیاید ز فرزند و زن

کسے گوے دولت ز دنیا برد — کہ با خود نصیبے بعقبےٰ برد

بغمخوارگی چوں سرِ انگشتِ من — نخارد کسے در جہاں پشتِ من

ہر دو بیت تائید بیت اول و حاصل معنی آنکہ در حینِ حیاتِ خود از مالے کہ داری زادِ راہ بردار زیراکہ بعد از تو از زن و فرزند بر تو شفقت نخواہد آمد لیے مالِ تو بسبب شومِ طبعی خود در مصارفِ خیر کہ ثواب آں بتو رسد خرج نخواہند کرد - و در بعض نسخ نخارد کس اندر جہاں پشتِ من - و در بعض دیگر بعد از بیتِ اول ایں بیت نیز واقع شدہ کہ -

برو ہر چہ داری بخور جانِ من — کہ چوں تو نباشی خورد شوے زن

و اغلب کہ الحاقیست و رکاکتِ الفاظ و وقوع آں در غیرِ موقع دلیست بر آں ✦

کنوں بر کفِ دست نہ ہر چہ ہست — کہ فردا بدنداں گزی پشتِ دست

مفعول فعلِ نہ و مضاف الیہ کف دست ہر دو محذوف و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ست و حاصل معنی آنکہ امروز ہر چہ دست خود بر آں داری آنرا بر کفِ دستِ خواہندگاں بنہ از برائے آنکہ فردا کہ بر آں دست نداشتہ باشی ناچار پشتِ دست بدنداں خواہی گزید لیے دریغ خواہی خورد و ہیچ فائدہ نخواہد بخشید - و در بعض نسخ تکمن بر کفِ دست تا آخر و دریں صورت مفعول تکمن نیز محذوف و مصرع دوم بیان آں و برکف دست تا آخر معطوف بر تکمن باشد لیے تکمن اینکہ کہ فردا تا آخر - و برکف دست نہ ہر چہ ہست آنرا - و قولِ وازدرت ائے از درے کہ تراست ✦

تو آنگہ رسانی بمحتاج خیر — کہ ترسی کہ محتاج گردی بغیر

حاصل معنی آنکہ خیر بمحتاج رسانیدن و حاجتش بر آوردن آنزماں متصور گردد کہ در دلِ تو ایں اندیشہ قرار گیرد کہ روزے من ہم محتاج خواہم شد والا فلا - و در بعض نسخ بزرگے رساند بمحتاج خیر - کہ ترسد کہ محتاج گردد بغیر ✦ و دریں صورت بزرگے بیائے تنکیر مبتدائے موصوف و رساند تا آخر خبر مبتدا باشد یعنی چنیں بزرگے کہ ترسد ازیں کہ مبادا روزے محتاج بغیر گردد میرساند بمحتاج خیر را

بحالِ دلِ خستگاں در نگر — کہ بارے دلے خستہ باشی مگر

صحیح کہ روزے تو دلخستہ باشی مگر۔ حاصل معنی آنکہ چوں گردش زمانہ ہمیشہ یکساں نمے باشد رضا بدہ کہ من بعد بحال بدی گرفتار آئی۔ پس اگر امروز کہ دستگاہ داری بر حالِ ایشاں رحم کنی فردا ہماں معاملہ با تو کنند۔

گفتار در نوازش بر یتیماں

پدر مردہ را سایہ بر سر فکن	غبارش بیفشاں و خارش بکن

پدر مردہ یتیم و مصرع دوم تفسیر سایہ بر سر فگن و تواند کہ معطوف بود بر آں بتقدیر واو عطف۔

من آنگہ بسر تاج زر داشتم	کہ سر در کنارِ پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستے مگس	پریشاں شدے خاطرِ چند کس
کنوں دشمناں گر برندم اسیر	نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از دردِ طفلاں خبر	کہ در طفلی از سر برفتم پدر

ایں ابیات جملہ معترضہ شیخ از احوال خود نقل میکند۔ و میم ضمیر متصل مرفوع یعنی مضاف الیہ سر است کہ از وے قطع شدہ بالفظ برفت ملحق گشتہ و تواند کہ مضاف الیہ پدر باشد مثل میمے کہ مضاف الیہ نصیر است و از وے قطع شدہ بالفظ دوستاں ملحق گردیدہ۔ و در بعض نسخ نباشد کس از دوستاں دستگیر۔ و در بعض دیگر بیت اول چنیں کہ او ہم سرِ تاجور داشتے۔ کہ سر در کنارِ پدر داشتے۔ و بیت دوم ایں کہ۔

ندانی چہ بودش فرو ماندہ سخت	بود تازہ بے بیخ ہرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگندہ پیش	مدہ بوسہ بر روے فرزند خویش
یتیم ار بگرید کہ نازش خرد	وگر خشم گیرد کہ بارش برد

و ابیاتِ دیگر از قولِ او چو بینی تا بارش برد مکتوب نیست۔ و دریں صورت مرجع ضمیر او و ضمیر شین پدر مردہ و بیش از لفظ فرو ماند کاف محذوف و مصرع دوم ازیں بیت بر سبیلِ استفہام باشد و صحیح عجب نیست تا پدر مردہ و تیرہ بخت۔ کہ بے بیخ تازہ نباشد درخت۔ و دریں صورت عجب نیست خبر مبتدائے محذوف اعنی لفظِ ایں و بعد از وے کاف بیانیہ محذوف و پدر مردہ با معطوف خود خبر مبتدائے محذوف اعنی لفظِ یتیم و بعد از وے رابطہ محذوف و جملہ مدخول کاف و کاف در صدرِ مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و مدخول آں اعنی او مثل درخت بے بیخ است محذوف۔ و بے بیخ تا آخر معطوف بر آں۔ و حاصل معنی بیت اول آنکہ عجب نیست ایں کہ یتیم پدر مردہ و تیرہ بخت باشد چراکہ او مثل درخت بے بیخ است و درخت بے بیخ تازہ نمے باشد۔

اَلا تا نگرید کہ عرشِ عظیم	بلرزد ہمے چوں بگرید یتیم
برحمت بکن آبش از دیدہ پاک	بشفقت بیفشانش از چہرہ خاک

فاعل فعل نگرید بنون نفی ضمیرے کہ راجع بطرف پدر مردہ است و لفظِ یتیم وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ از پدر مردہ۔ و دریں بیت تنبیہ است بر آنکہ زنہار سعی مکن کہ یتیم بگریہ نیاید چراکہ اگر او خواہد گریست عرش عظیم بلرزہ خواہد آمد نعوذ باللہ منہا۔

اگر سایۂ خود برفت از سرش ‌ ‌ تو در سایۂ خویشتن پرورش

بعض محققین میفرمایند که سایۂ خود محض غلط۔ و در بعض نسخ سایۂ او واین نیز غلط چراکہ مرجع او مذکور نشده مگر لفظ پدر در قولِ او پدر مرده و این قسم اضمار غالب که صحیح نباشد صحیح لفظ اب بمعنی پدر ہست انتہے ۔ بر متامل پوشیده نیست که لفظِ مذکور نیز در چنیں مواقع ناموس مے نماید و انچه گفته که این قسم اضمار غالب که صحیح نباشد نیز غیر صحیح پس سایه کنایه از پدر بقرینه اضافت او بسوے لفظ او و مرجع شین ضمیر متصل منصوب یتیم باشد۔ و حاصل معنی آنکه اگر پدر او از سر آں یتیم برفت تو در سایۂ عاطفتِ خویش پرورش ده او را۔ و مخفی نماند که در بعض نسخ بعد از بیتِ پدر مرده بیت عجب نیست تا بیت ما نحن فیه است و بعد از آں بیت من آنگه لسر تا آخر و بعد از آں ایں بیت که

پدر سورۂ فاتحه میدمید ‌ ‌ خطِ نیل بر روے من میکشید

وازیں مستفاد میشود که چنانچه براے محافظت از چشم بداں یکادمیخوانند ظاہر اسورۂ فاتحه نیز دریں باب دخل داشته باشد

حکایت

یکے خارِ پاے یتیمے بکند ‌ ‌ بخواب اندرش دید صدرِ خجند

ہمیگفت و در روضہاے چمید ‌ ‌ کزاں خار بر من چه گلہا دمید

مشو تا توانی ز رحمت بری ‌ ‌ که ز رحمت برندت چو رحمت بری

فاعل فعل دید صدرِ خجند و مرجع شین ضمیر متصل منصوب لفظِ یکے۔ و ہمیگفت حال از وے۔ و مصرع دوم ازیں بیت بیان مقولۂ آں۔ و در روضہاے چمید جمله معطوف بر ہمیگفت واگر واو عطف نباشد پس حال بعد حال خواہد بود۔ و بیت سوم مقوله شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت و لفظ رحمت در مصرع اول براے مہمله و در دوم براے معجمه و برند و بری بمعنی دور کند و دور کنی و حاصل معنی آنکه تا ممکن است از بخشودن بیزار مشو چراکه اگر تو از نفس دیگرے زحمت زا دور خواہی کرد ہمچناں دیگراں زحمت را از نفس تو دور خواہند کرد و اگر ہر سه جا رحمت براے مہمله باشد پس برند و بری بمعنی رسانند و رسانی خواہد بود لیکن دریں صورت در معنی آں تکلف میشود۔ و معہذا وقوع آں سه کرت موجب کراہت سمع است و بہر تقدیر اشارت است بآنکه آدمی ہر چه بر غیرے پسندد از نیک و بد آں در حقیقت بر نفس خود است ۔ من عمل صالحا فلنفسه ومن اساء فعلیہا ؛

چو انعام کردی مشو خود پرست ‌ ‌ که من سرورم دیگراں زیردست

مگو تیغ دوراں انداخت است ‌ ‌ که شمشیرِ دوراں ہنوز آخت است

چو انعام کردی شرط و متعلق ایں فعل اعنی بر منعم علیه محذوف و مشو خود پرست جزاے ایں شرط و معطوفِ آں اعنی دانیں مگو محذوف۔ و تواند که ایں عبارت باشد اعنی و ایں اندیشه را بخاطر خود راه مده۔ و علی التقدیرین مصرع دوم اعنی که من سرورم تا آخر بیانِ ایں معطوف است و شرط قول او مگو اعنی و چوں مقتول بینی کسے را ہمچنیں مقوله مگو

اعنی این که محذوف - و تیغ دورانش انداخت است بیانِ آن - و مصرع دوم علتِ مضمون مصرع اول - و شمشیر دوران وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه - و این جمله شرطیه معطوف بر جمله شرطیه اول است - و حاصل معنی آنکه چون انعام کردی بر منعم علیه پس مشو خود پرست و مگو این - و یا این اندیشه را بخاطر خود راه مده که من چنینم و دیگران چنین - و چون مقول بینی کسے را مگو این که تیغ دورانش انداخت است چرا که هنوز تیغ او نیام نشده شاید که ترا هم بینداز ده و بهتر آنست که مصرع دوم از بیتِ اول بیان خود پرست و بیتِ دوم معطوف بر مشو خود پرست و مرجع ضمیر شین متصل منصوب منعم علیه - و تیغ دوران کنایه از حوادث زمانی و انداختن تیغ دوران کنایه از محتاج و ذلیل گردانیدن او را بود - و در بعض نسخ - اگر تیغ دورانش انداخت است - نه شمشیر تا آخر - و درین صورت این بیت علت مشو خود پرست - و اگر ترجمه ان وصلیه و مصرع دوم بر سبیل استفهام تقریری - و پیش از وے کلمهٔ استدراک محذوف باشد پس حاصل معنی آنکه اگرچه تیغ زمانه آن منعم علیه را انداخته است اے چنین محتاج و ذلیل گردانیده است لیکن شمشیر زمانه هنوز آخته است شاید که ترا هم بینداز د و حق آنست که این بیت با سباق و سیاق هیچ مناسبت ندارد فتامل ؞

چو بینی دعاگوے دولت هزار
خداوند را شکرِ نعمت گزار
که چشم از تو دارند مردم بسے
نه تو چشم داری بدست کسے

مصرع اول شرط - و دعاگو تمیز از هزار - و مصرع دوم جزا و کلمهٔ را مفید معنی اضافت - و بیتِ دوم علتِ مضمون همین مصرع و لفظِ چشم کنایه از توقع و مضاف الیه این اعنی لفظِ احسان محذوف - و کلمهٔ از صله فعل دارند - و مصرع دوم معطوف بر قولِ او چشم از تو تا آخر و کلمهٔ با بمعنی او متعلق داری و لفظِ دست نظر بر قرینه قول او چشم از تو هرچند زائده مے نماید لیکن چون اکثر احسان و انعام بدست کرده میشود پس اختیارِ آن برائے همین نکته باشد - و چشم داشتن بدستِ کسے عبارت از نگریستن بسوے دست ویست - و بعض محققین سفر ایند که چشم داشتن بمعنی توقع شهرت دارد و مفعولِ آن از جهتِ عدم اعتنا و اهمیت فعل محذوف شده چنانچه درین مصرع - او همی بخت و همی گردید اینهی قول او مفعولِ آن تا آخر محل تامل چه اگر چشم داشتن مجموع بمعنی توقع است چنانچه شهرت دارد - درین صورت فعل لازم خواهد بود نه متعدی و اگر تنها چشم بمعنی مذکور است چنانچه درین مصرع - ز تو بود چشم آنم که نظر کنی نکردی - درین صورت مفعول داشتن همین چشم باشد - پس بر هر دو تقدیر قول او مفعولِ آن تا آخر از جهت عدم اعتنا - و مثار آن عدم تفرقه درمیان مفعول و مضاف الیه بود ؞

کرم خوانده ام سیرتِ سروران
غلط گفتم اخلاقِ پیغمبران

مراد از سروران اولیا الله - و اخلاق که جمعِ خلق است درینجا بمعنی مفرد استعمال یافته - اما اگر محمول بر حقیقت برد پس اینجا معنی خواهد بود که صفتے است از صفاتِ پیغمبران - و برین تقدیر کلمهٔ اضراب پیش از اخلاق محذوف باشد و بعضے محققین سفرمایند که مراد از سروران سرداران دنیاست تا لفظ غلط گفتم چسپان تر شود نه اولیا و هم بد اندیر

مگر کسے کہ ماہر فن بلاغت باشد و اخلاقِ پیغمبراں بدل غلط است از سیرتِ سروراں - و چوں دانستہ گفتہ بلفظِ
غلط گفتم تدارک آں نمودہ و ایں نوعے از بلاغت بود انتہیٰ - و بر متامل پوشیدہ نیست کہ مقابلۂ پیغمبراں با اولیاء
چنداں تر میشود نہ با سرداران دنیا و نیز سرداران دنیا اکثر ظلمہ و کفرہ بودہ اند اسناد کرم با ایشاں علی العموم صحیح نمیتواند شد

حکایت

شنیدم کہ یک ہفتہ ابن السبیل
نیامد بمہمانسرائے خلیل

ابن السبیل کنایہ از مسافر - و در بعض نسخ ز ابن السبیل - و دریں صورت کلمۂ زا بیانِ مبین محذوف اعنی شخصے از ابنائے ابن السبیل آمد

ز فرخندہ خوئی نخوردے پگاہ
مگر بینوائے در آید ز راہ

بروں رفت و ہر جانبے بنگرید
بر اطرافِ وادی نگہ کرد و دید

بہ تنہا یکے در بیاباں چو بید
سر و ریش از برفِ پیری سفید

بدلداریش مرحبائے بگفت
برسمِ کریماں صلائے بگفت

در بیتِ اول مفعول نخوردے محذوف - و مصرع دوم بیانِ آں و فائدہ ایں حذف تعمیم در مفعول مع اختصار و کلمۂ مگر
برائے تشکیک است و حاصل معنی آنکہ آنحضرت بسبب فرخندہ خوئی نمیخورد ہیچ طعام را پگاہ بایں امید کہ شاید
بینوائے از راہ در آید تا باہم خوریم - و قولِ او سر و ریش در عامہ نسخ سر و مویش ؛

کہ اے چشمہائے مرا مردمک
یکے مردمی کن بنان و نمک

قولِ او یکے مردمی کن بنان و نمک لے یکبار اجابت دعوت کن بنان و نمک و ایں قید ہضماً لنفسہ ست ؛

نعم گفت و بر جست و برداشت گام
کہ دانست خلقش علیہ السلام

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است - و حاصل معنی آنکہ او کہ اجابت کرد سببش آں بود کہ میدانست خوئے
ستودہ آں علیہ السلام را کہ مہمان پرستی است ؛

رقیبانِ مہمانسرائے خلیل
بعزت نشاندند پیرِ ذلیل

بفرمود و ترتیب کردند خواں
نشستند بر ہر طرف ہمگناں

ایں بیت جزائے شرط محذوف - و رقیباں کنایہ از مردم متعہدان مہمانسرائے و رفیقاں تحریف آں و ایں جملہ
شرطیہ معطوف بر بیت سابق است و حاصل معنی آنکہ و چوں بر درِ مہمانسرائے رسید پس مردم آنجا کہ متعہدان
خدمت بودہ اند با او چنیں و چنیں کردہ اند - و قولِ او ہمگناں عبارت از مردم حاضر الوقت ؛

چو بسم اللہ آغاز کردند جمع ؛
نیامد ز پیرش حدیثے بسمع

مراد از بسم اللہ مضمون بسم اللہ است چراکہ زبانِ آنحضرت عربی نبودہ پس مراد از حدیثے نیز مضمون بسم اللہ باشد

چنیں گفت اے پیرِ دیرینہ روز
چو پیراں نمے بینمت صدق و سوز

نہ شرط است وقتیکہ روزی خوری
کہ نامِ خداوند روزی بری

بعد از گفت کاف بیانِ لفظِ چنیں ناچار خواہ مذکور بود چنانچہ در بعض نسخ وخواہ مقدر چنانچہ در نسخہ ماخوذ وفاعل فعل گفت ضمیرے کہ راجع بطرف میزبانست ۔ ولے حرف ندا ۔ و پیرِ دیرینہ روز کہ عبارت از مہمانست منادے و مصرع دوم جملہ معترضہ ۔ و بیتِ دوم منادیٰ لہ ونہ شرطست با ستفہام تقریری مبتدا ۔ ووقتے ظرف نام خداوند بردن و قول او کہ روزی خوری بیانِ آں وخبر ایں مبتدا یعنی لفظِ ایں محذوف ۔ و مصرع دوم بیانِ ایں خبر و قولِ او ولے پیر تا آخر بیت دوم مدخول کاف مذکور ۔ وایں کاف با مدخول وبا مبین خود یعنی لفظِ چنیں مقولہ گفت است ۔ وحاصل معنی بیت دوم آنکہ آیا شرط نیست ایں کہ نام خداوند روزی بری وقتیکہ روزی او خوری ۔ و در بعض نسخ خورند و برند دریں صورت فاعل ایں ہر دو فعل ضمیرے باشد کہ راجع بطرف مردم محذوف ست

بگفتا نگیرم طریقے بدست	کہ نشنیدم از پیرِ آذر پرست
بدانست پیغمبرِ نیک فال	کہ گبر است پیرِ تبہ بودہ حال

فاعل فعل بگفتا ضمیرے کہ راجع بطرف پیر است و مصرع دوم بیان طریقے و تبہ بودہ حال صفت پیر ؛

بخواری براندش چو بیگانہ دید	کہ منکر بود پیشِ پاکاں پلید

چو بیگانہ دید شرط و جزاے ایں محذوف و مصرع دوم علتِ آں جزا ؛

سروش آمد از کردگارِ جلیل	ق	بہیبت ملامت کناں کاے خلیل
منش داد صد سال روزی و جاں		ترا نفرت آمد از و یک زماں

سروش آوازِ غیب و فرشتہ ۔ و اینجا مراد از فرشتۂ وحی ۔ و کلمۂ از ابتدائیہ ۔ و بہیبت ملامت کناں حال از سروش و بیت دوم بیان ملامت و واو مخفف دادم و جاں معطوف بر صد سال روزی ۔ و میتواند کہ صد سالہ روزی بہاے نسبت بود ۔ یعنی روزی کہ تا صد سال و فاکند و یک زماں ظرف ۔ نفرت آمد بتقدیر حرف در ۔ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول ۔ و بعضے از محققین میفرمایند کہ بگمانِ فقیر دادہ است نہ داد زیرا کہ ایں قسم ضمیر محذوف نشود و آنچہ ائمہ لغت اسناد حذفِ ضمیر آوردہ اند ہمہ از عالم التفات است انتہیٰ ازیں کلام مستفاد میشود کہ دادہ بہاے التفات است از تکلم بغیبت وایں خطا است چہ علماے معانی در تعریفِ التفات فرمودہ اند کہ التفات عبارت است از انتقالِ کلام از اسلوبے یکے از تکلم و خطاب و غیبت بسوے اسلوب دیگر غیر اسلوبے کہ مترقب باشد آنرا مخاطب و ظاہر است کہ منش دادہ تمامہ کلام است از عالم انا زید و انت عمرو نہ تنہا لفظِ دادہ

گر او مے برد پیشِ آتش سجود	تو واپس چرا مے بری دستِ جود

ایں بیت جملہ شرطیہ ۔ وحاصل معنی آنکہ اگر او پیش آتش سجود مے برد پس تو نظر بر کفر و ضلالت او نمودہ چرا دستِ جود خود را واپس میبری ۔ و بحکم اَکْرِمُوا الضَّیْفَ وَلَوْ کَانَ کَافِرًا ۔ آداب مہمانداری بجا نمے آری و قول او پیرِ دیرینہ تا قولِ او خود را بسے ۔ ہر ہشت ابیات الحاقی است ۔ و رکاکتِ الفاظِ دال بر آں و لہذا آنہمہ را قلم انداز کردم و متعرض آں نشدم ؛

گفتار در فضیلت و مکرمت احسان

گرہ بر سرِ بندِ احسان مزن	کہ این زرق و شید است و آن مکر و فن
زیان میکند مردِ تفسیر دان	کہ علم و ادب میفروشد بنان

بندِ احسان عبارت از کیسۂ زر کہ خرجِ خیرات از آن کنند و آن را در دیارِ ما کیسہ بہا گویند۔ و میتواند کہ بندِ احسان باضافتِ مشبہ بہ الی المشبہ باشد یعنی احسان کہ مثل بندی است و از ہر کس کشادہ نمیشود۔ و بین المصرعین عبارت باین اندیشہ محذوف۔ و مصرعِ دوم بیانِ آن و یا معطوف مصرعِ اول اعنی و این اندیشہ را بخاطرِ خود راہ مدہ محذوف و مصرعِ دوم بیانِ آن۔ و حاصلِ معنی آنکہ چون علم محقق و متقلد بر خدا است و ملباس از ہم باز نمیتوان کرد پس صواب آنست کہ این اندیشۂ فاسد را بخاطر نگذرانی کہ این فلان چنین است و آن فلان چنان چرا کہ اگر ازین اندیشہ آن کیسہ را بند خواہی داشت از کسبِ خیر محروم خواہی ماند۔

کجا عقل با شرع فتوی دہد	کہ اہلِ خرد دین بدنیا دہد
ولیکن تو بستان کہ صاحب خرد	ز ارزان فروشان برغبت خرد

فتوی و دنیا با مالہ و متعلقِ فتوی اعنی لفظِ برین محذوف۔ و مصرعِ دوم بیانِ آن۔ و مفعولِ بستان اعنی دین را محذوف از جہتِ قیامِ قرینہ۔ و فائدہ این حذف مجرد اختصار است و مابعدِ آن بیانِ علتِ آن۔

حکایت

زباندانئی آمد بصاحبدلی	کہ محکم فرو ماندہ ام در گلی
یکی سفلہ را دہ درم بر منست	کہ دانگی از آن بر دلم دہ منست
ہمہ شب پریشان از آن حالِ من	ہمہ روز چون سایہ دنبالِ من

در بعض نسخ از و بر دلم و از و حالِ من۔ و معطوفِ آمد اعنی و گفت محذوف۔ و مصرعِ دوم بیانِ مقولۂ آن۔ و ہر دو بیت مابعد تفسیر ہمین مصرع۔ و میتواند کہ علتِ مضمونِ مصرعِ مذکور بود و فرو ماندن در گلی کنایہ از گرفتار بودن بحالِ بدی و لفظِ من در مصرعِ اول از بیتِ دوم عبارت از نفسِ متکلم۔ و در دوم عبارت از وزنِ معین است

بکرد از سخنہای خاطر پریش	درونِ دلم چون درِ خانہ ریش

پریش مخفف پریشان و آن لازم است "و از ترکیبِ خاطر پریش سعدی مستفاد میشود۔ و اطلاقِ ریش بر درِ خانہ صحیح نیست مگر آنگاہ کہ مراد از ریش شگافہ باشد کہ صورت در دارد۔

نداشتہ از دفترِ دین الف	نخواندہ بجز بابِ لا ینصرف
خور از کوہ یکروز سر بر نزد	کہ آن قلتبان حلقہ بر در نزد
در اندیشہ ام تا کدامم کریم	از آن سنگدل دست گیرد بسیم

شنید این سخن پیرِ فرخ نهاد — درستی دو در آستینش نهاد
زر افتاد در دستِ افسانه گوے — برون رفت از آنجا چو زر تازه روے

شارح ہانسوی آورده که لاینصرف در لغت بمعنی برنمیگردد - و در اصطلاح نحویاں عبارت از کلمه که در آخر آں جر و تنوین نیاید و انجام مراد آنست که آں شخص غیر باب لاینصرف چیزے دیگر نخوانده است یعنی او در خانه من برنمیگردد و ہمیشه نشسته میباشد اخنیے - ومیتواند که اشاره بایں معنی بود که بمرتبه بخیل است که لفظ منصرف را ہم بدون لا نفی نمیخواند و اگر از دفتر دیں اراده دفتر اسلام کنند طرف وقوع ہم میرسد چه الف سر حرف اسلام است وحاصل معنی آنکه از احکام شرعیه الف ہم نمیداند - و قولِ او دست گیر دبسیم لے مدد کند بعطاے سیم تا از دست تقاضاے او خلاص یابم - و قول او فرخ نهاد در بعض نسخ فرخ نژاد - و قولِ او درستی دو لے درست یک دو

یکے گفت شیخ این ندانی که کیست — برو گر بمیرد نباید گریست
گدائے که بر شیر نر زیں نهد — ابوزید را اسپ و فرزیں دهد

شیخ منادے بتقدیر حرف ندا - و مابعد آں منادی له و لفظِ این مقوله گفت و ندانی بصیغه نفی بر سبیل استفهام انکاری و مصرع دوم بیان کیست بتقدیرِ عبارت شخصے ست که و نباید بصیغه نفی و بیت دوم در قافیتین و معطوف بر شخصے محذوف - و مصرع دوم از دے معطوف بر قول او بر شیر نر زیں نهد و متعلق آں محذوف - و حاصل معنی آنکه لے شیخ نمیدانی این مرد را که کیست شخصے است که اگر بمیرد برو نباید گریست و گدائیست که بقوت فصاحت و زباں آوری مثل شیر حیوان لایعلم را آرام خود مے گرداند و از کمال دوربینی و منصوبه بازی مثل ابوزید شاطرے را اسپ و فرزیں داده بازی از پیش مے برد و میتواند که مصرع دوم از بیتِ اول جمله معترضه و بیت دوم بیان کیست بود ؏

برآشفت عابد که خاموش باش — تو مرد زباں نیستی گوش باش
اگر راست بود انچه پنداشتم — ز خلق آبرویش نگهداشتم

معطوف بر آشفت اعنی و گفت محذوف و که خاموش باش بیان مقوله آں و بعد از وے عبارت از براے آنکه و مضاف گوش اعنی لفظِ مرد بتقدیر پس محذوف - و حاصل معنی آنکه بر آشفت عابد و گفت که خاموش باش از براے آنکه تو مرد زبان نیستی لے بر سخن گفتن قادر نه پس مرد گوش باش لے سخن را شنیده باش و ہیچ مگو

اگر شوخ چشمی و سالوس کرد — الا تا نه پنداری افسوس کرد
که خود را نگهداشتم آبروے — ز دستِ چناں گربزِ یاوه گوے

بیت اول معطوف بر بیت سابق اعنی اگر راست بود تا آخر - و مصرع اول شرط و معطوف آں اعنی و من فریبِ او خورده چیزے بدو دادم محذوف - و مصرع دوم جزاے شرط - و افسوس کرد مخفف افسوس کردم - و متعلق آں اعنی او زیں دادن نیز محذوف - و بیتِ دوم علت مضمون مصرع اول - و حاصل معنی آنکه و اگر شوخ چشمی و سالوس کرد

وسن فریب او خوردہ چیزے بدو دادم پس آگاہ باش و زنہار گمان مبر کہ ازیں دادن افسوس کردم چرا کہ خود را تا آخر۔ و در بعض نسخ درمیانِ ایں ہر دو بیت ایں بیت نیز واقع شدہ کہ

مروت ندیدم کہ ایں مردِ ریش ‖ پراگندہ گردانم از جاے خویش

و دریں صورت ایں مردِ ریش مفعول پراگندہ گردانم بود۔ و حاصل معنی آنکہ مروت ندیدم کہ ایں مردِ ریش را پراگندہ گردانم از جاے او بسبب شدت تقاضاے قرضخواہانِ او۔ و بر متامل پوشیدہ نیست کہ مضمونِ ایں بیت و مضمونِ قولِ او زخلق آبرویم نگہداشتم یکبیت۔ و نیز مضمون قول او اگر شوخ چشمے تا آخر منافی مضمون ایں بیت است پس دریں صورت ایں بیت الحاقی باشد۔ و اگر ایں توجیہ کردہ شود کہ مروت ندیدم کہ او را محروم با زگردانم از جاے خود اے از پیشِ خود پس بین المصرعین منافات نباشد گوئیم ہرچند منافات مذکور زائل میشود لیکن منافات دیگر در مضمون ایں بیت و بیت لاحق میشود و نیز کاف کہ خود را نگہداشتم ہم وقع گردد

بد و نیک را بذل کن سیم و زر ‖ کہ ایں کسبِ خیر ست و آں دفعِ شر

بترتیب لف و نشر غیر مرتب۔ و بد و نیک مجموع مفعولِ اول و سیم و زر مجموع مفعول ثانی بذل۔ و دریں اشارت است بآنکہ بذل امر سیت مفید اگر نیک را کنی کسبِ خیر کردہ باشی و اگر بد را کنی دفع شر کردہ باشی۔ و در بعض نسخ بہان و بداں را درم بخش و زر تا آخر و دریں صورت لف و نشر مرتب میشود ٭

سخاوت زمردیست نام آوری ‖ چو روزِ قیامت بود داوری
خنک آنکہ در صحبتِ عاقلاں ‖ بیاموزد اخلاقِ صاحبدلاں
گرت عقل و راییست و تدبیر و ہوش ‖ بعزت کنی پندِ سعدی بگوش
کہ اغلب دریں شیوہ دارد مقال ‖ نہ در چشم و زلف و بناگوش و خال

مصرع دوم شرط و جزاے آں محذوف۔ و بر متامل پوشیدہ نیست کہ نام آوری پیشِ خدا ہیچ معنی ندارد بلکہ در دنیا باشد پس معلوم میشود کہ ایں بیت الحاقیست و لہذا در بعض نسخ ہم مرقوم نیست۔ و در بعض دیگر چو فردا قیامت بنگ ضافت از عالم سوامن و سواتو و جا نمانہ بلا شافی تکلو۔ من جاں ندہم بحبس سواتو۔ تو دل نبری زکس سوامن۔ و بجاے قولِ او اخلاقِ صاحبدلاں احوال صاحبدلاں و برغبت کنی بعزت کنی والاول ہو الاولی۔ و قول او دریں شیوہ اشارہ باخلاق پسندیدہ است ٭

حکایت

یکے رفت و دینار از و صد ہزار ‖ خلف ماند صاحبدلے ہوشیار

دینار و خلف ہرکدام معطوف بر یکے رفت۔ و در لفظِ ماند تعقید است۔ و موقعش پیشیں از صد ہزار۔ و حاصل معنی آنکہ یکے بمرد و از و ماند صد ہزار دینار۔ و خلف صاحبدلے ہوشیار۔ و در بعض نسخ خلف بود۔ خلف بفتحتین از پس آیندہ۔ و فرزند نیک اخلاف جمع خلف ٭

نه چوں ممسکاں دست بر زر گرفت — چو آزادگاں بند از و برگرفت
ز درویش خالی نماندی درش — مسافر بمہماں سرا اندرش
دلِ خویش و بیگانه خرسند کرد — نه ہمچوں پدر سیم و زر بند کرد

در بعض نسخ دست از و برگرفت والاول ہو الصحیح وبہر تقدیر مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ۔ وحاصل معنی آنکہ نه مانند ممسکاں زر را نگاه داشت بلکہ مانندِ جوانمرداں خرچ کردن گرفت ؞

ملامت کنے گفتش اے باد دست — بیک ره پریشاں مکن ہر چہ ہست

در بعض نسخ بیکدم پریشاں ۔ وملامت گرش بشین ضمیر و ایں تحریف ملامت گرے بیائے تنکیر است ۔ وقولہٗ اے باد دست تا قول او لاغر شوی مقولہ گفت ۔ وبیت دوم علت ایں مقولہ ۔ ومصرع دوم از و مے جملہ استفہامیہ وکلمہ مگر برائے تشکیک ۔ وقولِ او ایں حکایت اشارہ بحکایتِ ما بعد اعنی دریں روز ہا تا آخر است ۔ وحاصل معنی آنکہ ایں کہ گفتم اے باد دست تا قول او ہر چہ ہست سببش آنست کہ زر و مال ونعمت مدت بسیار نخواہد ماند شاید کہ ایں حکایت تا آخر

دریں روز ہا زاہدے با پسر — شنیدم کہ میگفت جانِ پدر

جانِ پدر منادے بحذفِ ندا ۔ وبیت دوم منادے و مقولہٗ میگفت است ؞

پسر بیش بیں بود و کار آزمائے — پدر را ثنا گفت کاے نیک رائے
بسالے تواں خرمن اندوختن — نمردی بود یکدمے سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب — نگہدار وقتِ فراخی حسیب

پسر مبتدائے موصوف وما بعد آں صفت ۔ وکار آزمائے بمعنی کار آزموده ۔ ومصرع دوم خبر مبتدا ۔ وثنا گفت بمعنی ثنا کرد ومعطوفِ آں اعنی وگفت محذوف وما بعدِ آں بیان مقولہٗ آں ۔ واے حرفِ ندا ونیک رائے منادے وبیت دوم منادے لہ ۔ ودر مصرع اول ایں بیت تعقید لفظی ہست اعنی خرمن مبتدائے موصوف ۔ وبسالے تواں اندوختن صفت آں ۔ ومفعول اندوختن اعنی آنرا محذوف ۔ وبسالے ظرف اندوختن ۔ وقول او سوختن مبتدائے مضاف ومضاف الیہ آں اشاعت آنرا محذوف ونمردی بود خبر ایں مبتدا ۔ ویکدمے بیائے تنکیر برائے تاکید یک طرف سوختن وحاصل معنی آنکہ پسر کہ چنیں وچنیں بود پدر را ثنا کرد وگفت کاے نیک رائے چنیں خرمنے کہ آنرا بسالے تواں اندوختن مردی نیست کہ آنرا در یکدمے سوختن ودر بعض نسخ نمردی بیکدم بود ۔ ودر بعض دیگر بیک ره نہ مردی بود ۔ وبعضے از محققین میفرمایند کہ ارتکاب تعقید بیجاست چہ اندوختن مبتداست وتواں خبر آں ۔ وخرمن مفعول اندوختن مصدر وبسالے ظرف است واینجا کنایہ از مدت بسیار است ومقدم ولفظ آں را از مصرع دوم محذوف ۔ ومصرع دوم متفرع بر آں ۔ پس حاصل معنی بیت آں باشد کہ خرمن را بمدت بسیار تواں جمع کرد پس مردمی نباشد سوختن آں خرمن را در اندک مدت ہر چند لفظ مردی در محل شجاعت وسماحت مستعمل میشود ودر ینجا بمعنی صاحب عقلے مستعمل شده فافہم انتہی ۔ مخفی نماند کہ لفظ تواں ہر چند کہ اسم است لیکن چوں در دلالت کردن بر معنی خود مستعمل نیست ؞

ب

محتاج بضم ضمیمہ ے باشد مثل حروف واسماے موصولات درعربی کہ بدون صلہ صلاحیت فاعل شدن - ومبتدا شدن وخبر شدن وغیر آں ندارند بسیں مشابہت بحرف پیدا کردہ لہذا بدون فعل یا معنی فعل مستعمل نمے شود - دریں صورت لفظِ تواں در بیت ما نحن فیہ از متعلقات اندوختن خواہد بود بسیں او را خبر واندوختن را مبتدا گفتن صحیح نباشد - وقول او تواں جمع کردن نیز دال است بریں کہ لفظِ تواں از متعلقات اندوختن است - آرے اگر اندوختن را مبتدا گفتہ شود وخبر او را محذوف - وتواں را از متعلقات خبر محذوف وجہیست - ودریں صورت ایں معنی باشد کہ جمع کردن خرمن بمدت بسیار میتواں شد ؛

حکایت بطریق تمثیل

به حسرت چه خوش گفت بانوی ده ... که روز نوا برگِ سختی بنه
همه وقت بردار مشک و سبوی ... که پیوسته در ده روان نیست جوی

برگ سختی اضافت بادنیٰ ملابست بہت لے سامانے کہ در زمان سختی بکار آید - وبیت دوم معطوف بر قولِ او روزِ نوا تا آخر - ومصرع دوم از وے علت مضمون مصرع اول - وحاصل معنی بیت آنکہ در ایام فراخ دستی چیزے پس انداز کن کہ در وقتِ تنگدستی بکار آید ؛

بدنیا توان آخرت یافتن ؛ ... بزر پنجهٔ شیر نر تافتن ؛
زدستِ تهی بر نیاید امید ... بزر بر کنی چشمِ دیوِ سپید

ایں بیت تا قول او لاغر شوی تتمہ مقولہ ملامت کن است ومصرع دوم از وے معطوف بر مصرع اول - وبعد از زر لفظ تواں محذوف از جہتِ قیام قرینہ - وشیر نر بنون مضاف الیہ پنجہ باضافت موصوف الی الصفت - وتافتن بمعنی تاب دادن ومیتواند کہ تنہا لفظ شیر مضاف الیہ پنجہ - ونر تا فتن بموحدہ مزیدہ علیہ تافتن بود ؛

اگر تنگدستی مرو پیشِ یار ... وگر سیم داری بیاو بیار
تهیدست در خوبرویاں مپیچ ... که بے هیچ مردم نیرزد بهیچ
وگر هرچه داری بکف بر نهی ... کفت وقتِ حاجت بماند تهی
گدایاں بسعی تو هرگز قوی ... نگردند و ترسم تو لاغر شوی

علت ہنی مصرع اول اعنی کہ دریں صورت ترا بار نخواہند داد وخواہند گفت کہ میا محذوف وجزوے قول او وگر سیم داری وعلتِ آں اعنی مرو زیرا کہ دریں صورت ترا بار خواہند داد وخواہند گفت کہ بیا وبیار - وبر متامل پوشیدہ نیست کہ دریں بیت صنعت احتباک است چہ لفظ مرو قرینہ است بر حذف لفظ برو در مصرع دوم - ولفظ بیا قرینہ است بر حذف میا در مصرع اول - ودر بعض نسخ برو بیں بیار - ودریں صورت ظرف برو ومفعول بیار مبر دو محذوف باشد از جہت قیام قرینہ لے برو پیش یار وآنگاہ بیار آں سیم وزر را پیش او تنبیہ - وبجاے قول او اگر دوے اگر بود مے

وبجاے درخوبرویان پیچ ودربعض باخوبرویان - وبهرتقدیر بمعنی الی است وپیچ اے میل مکن - وقول اگرکف برنهی مضاف الیه کف اعنی لفظ خواهنده یا لفظ خود محذوف - وحاصل معنی آنکه واگرهرچه داری برکف خواهنده بنهی یا برکف خود بنهی تاآنرا بباد دهی - وقوی کنایه ازمتمول ولاغرکنایه ازمفلس ؎

بازآمدم بحکایت فرزند خلف

چو متاعِ خیر این حکایت بگفت ‖ زغیرت جوانمرد ازرگ بخفت

متاعِ خیرکنایه ازملامت کن ورگ بخفت اے قرارنگرفت وبے آرام ماند واین مجازست - ودربعض نسخ دل بخفت واین غلط نساخ

پراگنده دل گشت ازآن عیبجوے ‖ برآشفت وگفتا ای پراگنده گوے
مرادستگاہے که پیرامن است ‖ پدرگفت میراثِ جدِّ من است

فاعل فعل پراگنده دل گشت وبرآشفت وگفت ضمیرے که راجع بطرف جوانمرداست وازآن عیبجوے اشاره بمتاعِ خیروقول واے پراگنده گوے تاقول او بتمامے بند مقولۀ گفت - ورا درکلمۀ مرا مفید معنی اضافت ودستگاہے مبتداے موصوف ومابعد صفتِ آن ومصرع دوم خبراین مبتدا - ومیراثِ جدمن است خبرمبتداے محذوف یعنی آن دستگاه وجمله مقولۀ گفت - وحاصل معنی آنکه دستگاہے که پیرامن ہست پدرمن میگفت که آن دستگاه میراث جدِمن ہست اے ازجدمن بمن ارث رسیده است لیکن دریں صورت واسطه بعید میشود زیراکه پسرپسرمن حیث الشرع وارث جد نمیتواند شد پس بهترآنست که گوئیم این کلام درقوتِ آن کلام واقع شده که گفته شود که پدرمن میگفت مراکه ازجدتو بمن رسیده - ودریں اشارت است بآنکه بزرگانِ من اباعن جدٍ اغنیا بوده اند اما ازمالِ خود متمتع نشده اند - وبعضے ازمحققین میفرمایند که بُعد درینجا مناسب ست تا دلالت کند برفتن صاحبان مال وماندن مال که موجب عبرت عقلاست انتهیٰ برمتامل پوشیده نیست که لفظِ میراث ازیں توجیه ابا میکند واگرمراد ازجد پدرباشد بقرینه لفظ میراث پس واسطه قریب میشود اگرچه بجاے جد لفظِ اب که بمعنی پدراست نیزموزون میشود اما ہیچ نسخه برآن مساعدت نمیکند

نه ایشان بخست نگهداشتند ‖ بحسرت بمردند وبگذاشتند

کلمۀ نه براے استفهام تقریری ومشارالیه لفظِ ایشان لفظِ جد وپدرکه درمصرع دوم ازبیت سابق گزشته ومصرع دوم معطوف برقول او بخست نگهداشتند تاآخر وبخست متعلق نگهداشتند وبحسرت متعلق بگذاشتند ومفعول این ہردوفعل اعنی مال محذوف بدلالتِ قرینه - وفائده این حذف مجرد اختصاراست - وحاصل معنی آنکه آیا چنین نیست که ایشان مال رابخست نگهداشتند وبمردند وبحسرت بگذاشتند

بدستم بیفتاد مالِ پدر ‖ که بعدازمن افتد بدستِ پسر
همان به که امروزمردم خورند ‖ که فرداپس ازمن بیغما برند

بیت اول متفرع است بربیتِ سابق وبین المصرعین جمله شرطیه مقدر - ومصرع دوم معطوف برجزا مصدر

بکاف عاطفہ - وبین البنیین لفظِ بس کہ ترجمۂ فاءِ فصیحہ ست - ومفعول فعلِ خورند و برند اعنی آں مال را محذوف وفائدہ ایں حذف مجرد اختصار - وبین المصرعین بیتِ دوم لفظِ نہ آں محذوف ومصرع دوم از روے بیان آں - وحاصل معنی ایں ابیات آنست کہ ہرگاہ جدِ من مال را بخست نگاہداشت وبحسرت بگذاشت بدست پدرِ من افتاد وہمچناں از پدرِ من بدستِ من افتاد پس اگر من ہم مثلِ ایشاں آنرا بخست نگاہدارم وبحسرت بگذارم وبعداز من بدستِ پسرِ من افتد پس ہماں بہ کہ امروز مردم بخورند آنرا نہ آنکہ فردا پس از من بہ یغما برند - ونکتہ در اختیار لفظِ یغما آنست کہ چوں کسے مال را بجبت تمام جمع کند وبکمال خست نگاہدارد ہرچند آں مال بذی حق وورثہ او برسد آنرا ہم بزعمِ خود یغما بیشمارد وگویا کہ ازو بغارت رفتہ است یا آنکہ آں ذی حق وورثہ از بسکہ مایوس بودہ اند ازآں مال وصول آنرا درحق خود مثل یغماے بیندارند گویا بہ یغما آوردہ اند - وبعض محققین بیفزایند کہ بگمان فقیر کاف تحریف است وصحیح نون ونیفتاد بنون وہر دو مصرع مشتمل بر جملہ استفہام انکاری بطریق بیت سابق انتہی - وایں محل تامل چہ ازکلام ملامت کن مستفاد میشود کہ آبا واجداد مخاطب زر ومال را باندیشہ اینچنیں معاملات اندوختہ ونگاہداشتہ بودند پس مخاطب در ردِ او میگوکہ ایشاں را نگاہداشتن مال باین اندیشہ کہ زعم کردہٗ نبودہ بلکہ بخست نگاہداشتہ بودند ومضمون بیتِ لاحق را آں ملامت کن منکر نبود تا در جواب او گفتہ شود کہ آیا چنیں نیست کہ بدستِ من مال پدر افتاد وبعدازمن بدستِ پسرِ من خواہد افتاد فتامل +

خور و پوش و بخشاے و راحت رساں — نگہ مے چہ داری ز بہرِ کساں
برند اینجہاں با خود اصحاب راے — فرومایہ ماند بحسرت بجاے

ما قول او زر نگار مقولۂ شیخ است بطریق وعظ ونصیحت لیکن ابیاتِ سابقہ اقتضاے آں میکنند وتتمہ مقولۂ جوانمرد باشد - ودر بعض نسخ براے کساں واز جہاں - ودریں صورت مفعول فعل برند وماند محذوف - وافادۂ حذف ایں مفعول تعمیم است وتواند کہ ادعاے تعین باشد ودر صورتِ اول مفعول ہر دو فعل ایں جہاں بمجاز بالحذف اعنی تمتعات ایں جہاں - واصحابِ راے کنایہ ازجوانمرداں کہ راے صائب دارند وماند معنی میگذارد +

بآزارِ مردی ستودش کسے — کہ در راہِ حق سعی دارد بسے

معطوف ستود اعنی وگفت محذوف - ومصرع دوم بیان مقولۂ آں - ودر بعض نسخ سعی کردی بیاے خطاب ودر بعض دیگر بردی - وایں ظاہراً صحیح نباشد چہ سعی بردن محاورہ نیست +

ہمیگفت سر در گریباں خجل — چہ کردم کہ در روے تواں بست دل

فاعل فعل ہمیگفت ضمیرے کہ راجع بطرف خلف است - وسر در گریباں خجل حال از ضمیر مذکور - ومصرع دوم مقولۂ ہمیگفت وبیتِ دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظ بلکہ ومصرع دوم از روے بیان علت مضمون مصرع اول وحاصل معنی آنکہ کدام کار کردہ ام کہ در آں دل را بہ بندم وبداں کار مقبول جناب الٰہی باشم بلکہ امیدِ من بفضل اوست ونہ بسعی خود از براے آنکہ اعتماد بر سعی خود کردن خطا ست +

طریقت همین است کاہل یقین مشائخ همه شب دعا خوانده اند	نکوکار بودند و تقصیر بین + سحرگه مصلا بیفشانده اند +

در بعض نسخ - سحرگاه سجاده افشانده اند - بهر تقدیر هر دو بیت مقولهٔ شیخ - و در مصرع دوم از بیت اول اشارت ست بآنکه نکوکار بودند و با این همه خویشتن را مقصر میدیدند در امر خیر - و بر عمل خود مے نازیدند - و در مصرع دوم از بیت دوم اشارت است بآنکه اختیار این امر برائے اخفائے راز بوده تا کسے نداند که ایشان تمام شب بریاضت و مجاهده بسر برده اند

حکایت

بزارید وقتے زنے پیش شوے نه از مشتری کاژدحام گمس	که دیگر مخر نان زخباز کوے بیکهفته رویش ندیدست کس

معطوف بزارید اعنی گفت محذوف - و مصرع دوم بیان مقولهٔ آں و دیگر بمعنی من بعد و بیت دوم برائے بیان علت نهی از منهی عنه - و قول او - نه از مشتری متعلق بفعل ندید و این کاف اضرابیه - و اژدحام گمس معطوف بر مشتری زیراکه لفظ بل در عربی و بلکه فارسی برائے عطف مے آید پس چیزے که در معنی انہی باشد نیز برائے عطف خواهد بود و حاصل معنی آنکه بزارید و گفت که من بعد نخواهی خرید نان را از طباخ این کوے زیراکه من برائے العین مشاهده کرده ام که درین هفته روے نان او را کسے ندیده است نه بسبب جوش خریدار بلکه بسبب اژدحام گمس که بر دکانش گرد مے آیند و نانها را تباه میسازند و در نسخه صحیح - زخباز لے ازنان فروش - و شارح هانسوی نسخه کز زحام گمس نیز آورده و درین صورت عطف آں بر قول او از مشتری خواهد بود - و بهر تقدیر زحام و زاحمه بالکسر باهم انبوه کردن و اژدحام انبوهے کردنست - و در بعض دیگر خروش گمس - و این از عالم ذکر لازم و اراده ملزوم بود چه خروش لازم است اژدحام را ؛

بدلداری آں مرد صاحب نیاز بامید ما کلبه اینجا گرفت	بزن گفت کاے روشنائی لباز نه مردی بود نفع ازو برگرفت

اے حرف ندا و روشنائی لباز بفتح بمعنی باسامان منادے و بیت دوم منادے له و مجموع بیان مقولهٔ گفت و فاعل فعل گفت ضمیرے که راجع بطرف آں مرد است - و گرفت در مصرع دوم بمعنی گرفتن - و حاصل معنی آنکه آں مرد صاحب نیاز از روے دلداری بزن گفت که این طباخ بامید انتفاع از ما اینجا دکان گرفته است پس مروت نباشد که نفعے که او اندیشیده است ازو واگیرم اے با او معامله نکنم - و میتواند که روشنائی بحذف مضاف الیه اعنی خانه من منادی و لباز تا آخر بیت دوم منادے له و بامید معطوف بر لباز و هر دو متعلق گرفت که خبر مبتدائے محذوف اعنی لفظ این است - و قول او اینجا ظرف گرفت - و کلبه مفعول گرفت و پیش از مصرع دوم از بیت دوم لفظ پس که ترجمه فاء فصیحه است محذوف بود و حاصل معنی آنکه اے روشنائی خانهٔ من این طباخ لبازش و بامید ما کلبه را اینجا گرفته است پس مروت نباشد که چنین و چنیں کنیم - و محتمل که لباز بکسر صیغه

امر باشد از ساختن بمعنی سازش نمودن و راضی شدن ۔ وحاصل معنی آنکہ ہمیں نان مکروہ کہ از از دحام کس روے آنرا از یک ہفتہ کس ندیدہ بساز وکراہت رانجود راہ مدہ زیراکہ صاحب نانِ مذکور کہ طباخ مسطور است بامید یادریں کوچہ دکان گرفتہ پس مردمی نباشد کہ بسبب کراہت طبع خود نفع او برطرف سازیم ۔ ودر بعض نسخ کایں روستاے تا آخر بیت دوم بیان مقولہ گفت ۔ ودریں صورت ایں اسم اشارہ وروستائے بمعنی دہقانے وبساز ہماں بفتح بود وایں ہر دو بیت

رہِ نیک مردانِ آزادہ گیر
چو استادۂ دستِ افتادہ گیر
جوانمردی گر راست خواہی ولیست
کرم پیشۂ شاہِ مرداں علی است

جملہ معترضہ مقولہ شیخ بطریق وعظ ونصیحت است ؛

حکایت

شنیدم کہ پیرے براہِ حجاز
بہر خطوہ کردے دو رکعت نماز
چناں گرم رَو در طریقِ خدائے
کہ خارِ مغیلاں نکندے زپائے
باآخر زوسواسِ خاطر پریش
پسند آمدش در نظر کارِ خویش
بہ تلبیسِ ابلیس درچاہ رفت
کہ نتواں ازیں خوبتر راہ رفت
گرش رحمتِ حق نہ دریافتے
غرورش سر از جادہ برتافتے
یکے ہاتف از غیب آواز داد
کہ اے نیکبختِ مبارک نہاد
مپندار گر طاعتے کردۂ
کہ نزلے بدیں حضرت آوردۂ
باحسانے آسودہ کردن دلے
بہ از الف رکعت بہر منزلے

تلبیس درآمیختن وپنہاں داشتن مکر وعیب از کسے ۔ وحاصل معنی آنکہ انجام کار بسبب سوسہاے شیطانی کہ دلش را فرو گرفت پسند آمد اورا در نظر کار خویش اے ریاضت ومجاہدہ خود ۔ ومصرع دوم از بیت دوم تفسیر قول او درچاہ رفت اے درخاطرش گزشت ایں کہ نتواں ازیں خوبتر راہ رفتن اے ازیں راہ کہ من میروم داحسانے ودلے ہر دو یاے تنکیر براے تحقیر است ؛

خیالاتِ نادانِ خلوت نشیں
بہم برکند عاقبت کفر و دیں
صفا ہست در آب وآئینہ نیز
ولیکن صفا را بباید تمیز

ہر دو بیت جملہ معترضہ مقولہ شیخ وبہم برکندے مخلوط میگرداند ۔ ودر بعض نسخ بہم برزند اے خراب میسازد کفر ودیں رو ودریں اشارتست بآنکہ نہ کفر را برصرافت او میگذارد ونہ دیں را بر شرافت او وعید کرد ؛

حکایت

بسر ہنگ سلطان چنین گفت زن	که خیر اے مبارک در رزق زن
بروتا ز خوانت نصیبے دہند	که فرزندکانت بسختی درند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد	که سلطان بشب نیت روزه کرد

در بعض نسخ در خیر زن - بهر تقدیر معطوف بر قول او خیز - وکنایه از در پادشاه است - و اے حرف ندا و مبارک منادے - وقولِ او خیز با معطوفِ خود اعنی در رزق زن تا آخر بیت دوم منادے له و مجموع مدخول کاف بیان قول او چنیں و بیتِ دوم تفسیر قول او و در رزق زن یا معطوف بر آں یا بر قول او خیز - ومضاف الیه خوان اعنی سلطان محذوف - ومصرع دوم بیان علت امر بر فتن - وسختی عبارت از فقر و فاقه از قبیل ذکر مسبب اراده سبب یا مضاف الیه آں اعنی لفظ فاقه محذوف است - وحاصل معنی آنکه خیز و در سلطان بکوب چراکه فرزندانِ تو در سختی فقر و فاقه یا در فاقه اند تا از خوانِ او ترا نصیبے دہند - مخفی نماند که اختیار منادے بلفظِ مبارک از جهتِ تیمن و تبرک و شگون و تفول است - و میتواند که منادے محذوف و خیز منادی له - و مبارک صفت در و مجموع مبارک و در رزق زن معطوف بر آں یا مجموع مذکور بصیغهٔ فاعل منادے و خیز بدستور منادے له - و بیت دوم معطوف بر آں بود و بهر تقدیر بناے قافیه بر دہند و درند است - و اربابِ صناعت ایں قسم قافیه را ایطاے جلی گویند و آں از عیوب ملقبه است - و در بعض نسخ بجاے دہند لفظِ برند - و دریں صورت مدار قافیه بر درند و برند بمعنی بدست آرند و فاعل ایں فعل ضمیرے باشد که راجع بطرف فرزندکانست از قبیلِ اضمار قبل الذکر - و اگر برند بمعنی رسانند بود پس فاعل ایں فعل ضمیرے خواہد بود که راجع بطرف ملازمان سلطان و متعہداں ایں خدمت است وحاصل معنی آنکه برو تا ایشاں از آں خوان ترا بخشے رسانند و در بعض دیگر مصرع اول مطابق ما خوذ و مصرع دوم چنیں که فرزندکانت نظر در رہند - و دریں صورت بناے قافیه بر دہند و رہند باشد باختلاف حرکت ماقبل روی ومعہذا محاوره آنست که گویند چشم در راہند نے انتظار میکشند نه نظر در راہند - و بعضے از محققین میفرمایند که در بردن و رسانیدن تفاوت است در معنی و محل - ومن ادعی فعلیه السند - و ہر دو نسخه تحریف و صحیح که فرزندکانت ز سختی رہند لے خلاص شوند - بر متامل پوشیده نیست که علت امر آں بودن فرزندگاں در سختی است نه رستن ایشاں از سختی مگر آنکه کاف عطف باشد و آنچه بعد ازیں گفته که کاف علت امر نیست بلکه کاف علت غائی از خوان نصیب بند پس حاصل معنی آں باشد که برو تا ترا نصیبے وحصه برسد و رسیدن حصه و نصیب آں فائده دارد که فرزندان تو از سختی خلاص شوند فتامل - ایں نیز محل تامل چنانچه او گفته که در بردن و رسانیدن تفاوت است در معنی ہمچناں تفاوت است در دادن و رسیدن پس آں جا طلب سند کردن و اینجا از و اغماض نمودن خالی از اعتساف نباشد و نیز در فائده و علت غائی فرق است چنانچه محققین بداں تصریح نموده اند و از کلام ایں قائل اتحاد معلوم میشود و نیز علت غائی از خوان نصیب بند ثواب اجر است نه آنکه فرزندگان معطی علیه

از سختی رہنہد و نیز باب بُردن بمعنی رسانیدن کہ ترجمہ بلاغ است ازبس شیوع بدین معنی محتاج سند نیست چنانچہ
فرماں بر و نامہ بہ و پیامبر دلالت صریح دارد بر معنی مذکور فافہم وتامل وانصف ولا تعسف ٭

زن از ناامیدی سر انداخت پیش — ہمے گفت با خود دلِ از فاقہ ریش
کہ سلطاں ازیں روزہ آیا چہ خواست — کہ افطارِ او عیدِ طفلانِ ماست
خورندہ کہ خیرش بر آید ز دست — بہ از صائمُ الدہرِ دنیا پرست

سر انداخت پیش بمعنی سر انداختہ در پیش حال است از ضمیر میگفت کہ راجع بطرف زنست و دل از فاقہ ریش معطوف
برآں و بیت دوم بیان مقولہ ہمیگفت و مصرع دوم از وے بیان ازیں روزہ و روزہ درینجا بمعنی روزہ داشتن
و افطار کہ بمعنی روزہ کشادنست بمعنی روزہ خوردن و مرجع ضمیر او روزہ و آیا کلمہ استفہام است برائے تعجبات
وچہ کہ برائے غیر ذی عقل است اکثر متضمن معنی استفہام و برائے طلب تصور مسند باشد و حاصل معنی آنکہ عجب
دارم کہ سلطان از چنیں روزہ داشتن کدام چیزے را طلبگار شدہ است اے روزہ داشتن و تنہا خوردن را
یا روزہ داشتن خود و روزہ کشادن دیگراں را چنانچہ از ابیات مابعد مستفاد میشود و بہتر آنست کہ گویم مصرع دوم
معطوف است بحذف عاطف بر قول او سر انداخت پیش۔ و دل از فاقہ ریش حال از ضمیر ہمیگفت و معنی بیت آنکہ
سر را در پیش انداختہ بود و با خود ہمیگفت در آں حال کہ دلش از فاقہ ریش بودہ۔ و در بعض نسخ۔ گوئی چہ خواست
مخفی نماند کہ بعض محققین را در صحت ایں عبارت نظر است اما میتواں گفت کہ چہ خواست و گوئی و گفتی و گویا ترجمہ کاں
است و کاں استعمال کنند برائے انشاء تشبیہ اگر خبر جامد باشد و برائے شک اگر خبر مشتق باشد و بعضے برائے انشاء
تشبیہ مطلقاً گفتہ اند اے خواہ خبر جامد باشد خواہ مشتق۔ وحق آنست کہ گاہے استعمال کردہ میشود وقتِ ظنِ ثبوت
خبر بغیر قصد الی التشبیہ خواہ خبر جامد باشد و خواہ مشتق چنانچہ صاحب مطول در بحث ادات تشبیہ بداں تنصیص نمودہ
و درینجا کلمہ آیا وچہ و گوئی ہر سہ از قسم لیبین است و بریں تقدیر چہ بمعنی چیزے باشد و حاصل معنی آنکہ ازیں روزہ
داشتن گوئی سلطاں خواستہ است چیزے را کہ نمیخورد و حال آنکہ روزہ خوردنِ او چنیں و چنیں است۔ و قول او
خورندہ کہ خیرش تا آخر داستان جملہ معترضہ مقولہ شیخ ٭

مسلم کسے را بود روزہ داشت — کہ درماندہ را دہد نانِ چاشت
وگرنہ چہ حاجت کہ زحمت بری — ز خود باز گیری و ہم خود خوری
خیالاتِ نادانِ خلوت نشیں — بہم بر کند عاقبت کفر و دیں
صفا ہست در آبِ آئینہ نیز — ولیکن صفا را بباید تمیز

روزہ داشت درینجا بمعنی روزہ داشتن و مراد ازیں روزہ نوافل است نہ غیر چنانچہ در بیت سابق لفظ
صائم الدہر دلالت دارد برآں۔ و چاشت اول روز و طعامے کہ اول روز خورند و ایں مجازست۔ و حاصل
معنی آنکہ ہر چند روزہ داشتن عبارت از امساک از طعام و شراب و جماع است عند الشرع لیکن پیش اہل طریقت

امساک این چیزہا از خود از جہت آنست کہ ہم بنفسِ خود زحمت برسد و ہم بدیگرے منفعت و در صورت روزہ داشتن وخو وخوردن شق ثانی صورت پذیر نیست وقول او خیالاتِ ناداں تاقول او جابادہ تمیز ہر دو بیت در حکایت سابق گزشت و درینجا چنانچہ در بعض نسخ واقع شدہ باسباق وسیاق ربطے ندارد اما بر تقدیر تسلیم ناداں خلوت نشین عبارت از ہماں زن خواہد بود وایں نیز در صورتیست کہ ہر سہ ابیات بقہ مقولہ زن باشد والا فلا ٭

حکایت

یکے را کرم بود و قوت نبود	کفافش بقدرِ مروت نبود
کہ سفلہ خداوندِ ہستی مباد	جوانمرد را تنگدستی مباد
کسے را کہ ہمت بلند اوفتد	مرادش کم اندر کمند اوفتد
چو سیلاب ریزاں کہ بر کوہسار	نگیرد ہمے بر بلندی قرار

مضاف الیہ قوت اعنی کرم کردن محذوف - ومصرع دوم تفسیر قوت نبود - ومیتواند کہ علت آں بود یعنے قوت کرم کردن نبود از برائے آنکہ کفاف او بقدرِ جوانمردی او نبود و بیت دوم تا چہارم جملہ معترضہ - وہستی عبارت از ثروت مقابل نیستی کہ عبارت از تنگدستی است وچوں سعادت ونحوست واقبال وادبار از تاثیرات کواکب وگردش افلاک ہست ویکے موجب انفاع و دیگرے باعث اضرار بنا برآں شیخ نظر براحوال زمانیاں کردہ چنیں گفت کہ سفلہ تا آخر - ودر بعض نسخ قدرت نبود - ودریں صورت بنائے قافیہ بر قدرت و مروت بود وایں از عیوب ملقبہ قافیہ ہست کہ ارباب صناعت آنرا ایطائے جلی گویند لیکن چوں فارسیاں را محض نظر بر قواعد عربیہ نیست بلکہ برائے توسیع ابنیہ خود در کلمات عربیہ نیز تصرف میکنند وریں نقدیر تائے مصدری اگر در دی واقع شود ومکرر آید چوں تائے قدرت وقوت خیالات وآیات پس بزعم ایشاں از اصل کلمہ خواہد بود ودریں صورت ایطا نباشد وعذر بعضے اساتذہ در مثل ایں قوافی نظر بر قواعد عربیست نہ فارسی ہر چند ایں حرف خلاف جمہور است لیکن پیش صاحب انصاف مسلم ٭

نہ درخوردِ سرمایہ کردے کرم	تہیدست بودے ازیں لاجرم

در بعض نسخ تنک مایہ بودے - بہر تقدیر ایں بیت معطوف است بر قول او کفافش تا آخر وکردے وبودے بیائے نکیہ برائے استمرار - وازیں اشارہ است بمضمون مصرع اول ٭

برش تنگدستے دو حرفے نوشت	کہ اے خوب فرجام فرخ سرشت
یکے دستگیرم بچندیں درم	کہ چندیست تا من بزنداں درم

در بعض نسخ نیکو سرشت وبہر تقدیر اے حرفِ ندا وما بعد او منادے وبیت دوم منادے لہ ویکے بمعنی یک نوبت یا برائے تکیہ کلام ومیم ضمیر متصل منصوب یعنی مضاف الیہ دست است کہ ازوے قطع شدہ بالفظ گیر ملحق گشتہ - و مصرع دوم بیان علت التماس دستگیری وچندیست یعنی مدت مدید است وکلمہ تا بجائے کاف ربط وایں جمع مدلول کاف اول کہ برائے بیان دو حرفے است ٭

بچشم اندرش قدر چیزے نبود — ولیکن بدستش پشیزے نبود
بخصمانِ بندی فرستاد مرد — کہ اے نیک نامانِ آزاد مرد
بدارید چندے کف از دامنش — وگر میگریزد ضماں برمنش

بین البیتین اولین عبارت بس ناچار معطوف فرستاد اعنی و پیام داد هر دو محذوف و مفعول فرستاد لفظِ مرد و مصرع دوم بیان پیام و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف جوانمرد در معنی مضاف الیه چشم است که از جهت فاصل بودن لفظِ اندر از آں قطع شده بلفظ مذکور لاحق گردیده و قدر چیزے باضافت بمعنی قدر هیچ چیز و خبر بود و اسم آں ضمیر او که راجع بطرف چندیں درم است و بچشم ظرف آں و حاصل معنی آنکه بسبب همتے که داشت درهاے مطلوبه در چشم او قدر چیزے نداشتند ولیکن در آں وقت بدستِ او نقدے نبود که بداں حاجت او روا کند پس ناچار بنزد صاحبان بندی فرستاد مردے را و پیام داد ایں که اے فلاناں چندروز دست از دامنش بدارید اے مهلت بدهید تا دریں فرصت زر شمار اسبیل کرده برساند و اگر گریخته برود ضمانش بر منست و نکته در اختیار منادے به نیک نامانِ آزاد مرد آنست که تا ایشاں از استماع ایں الفاظ خوش شوند و حاجتش برآرند و میتواند که مفعول فرستاد اعنی پیام را محذوف بود و فاعل ایں فعل لفظ مرد که عبارت از همان جوانمرد است از قبیل وضع مظهر موضع مضمر و مصرع دوم بیان ایں پیام و فائده ایں حذف ادعاے تعیین مفعول است ؛

وز آنجا بزندانی آمد کہ خیز — دریں شهر تا پاے داری گریز
چو گنجشک در باز دیده از قفس — قرارش نماند اندراں یک نفس
چو بادِ صبا زاں زمیں سیر کرد — نہ سیرے کہ بادش رسیدے بگرد

بیت اول معطوف بر بیت سابق و بعد از واو لفظِ آنگاه و معطوف آمد اعنی و اشاره کرد هر دو محذوف ـ و قوله که خیز بیانِ ایں اشاره و مصرع دوم معطوف بر آں و پاے درینجا بمعنی طاقت و قدرت ـ و چو حرف تشبیه ـ و گنجشک مضاف الیه موصوف و مضاف آں اعنی لفظِ گریختن مفعول مطلق گریز براے تشبیه و در باز دیدار قفس صفت گنجشک و مصرع دوم معطوف بر آں ـ و باز دیده و نمانده بمعنی باز دیده باشد و نمانده باشد و ایں یا مجاز است یا مخفف باز دیده باشد و نمانده باشد و لفظ از بمعنی را که علم مفعولیت است چنانچه دریں مقطع ـ چوں کرم از لبِ آں شوخ هوسناک مفید ـ منکه همچوں صدف از آبله دنداں ارم ؛ اے لبِ آں شوخ را ـ و بعضے از محققین میفرمایند که ایں توجیه را محاوره مساعدت نمی کند و صحیح آنست که کاف صفت محذوف شده از جهت جمع شدن دو کاف چنانچه دریں مصرع ـ در وضو کن نمین استنجا" ـ و حرف از عوض اضافت پس در اصل در قفس بود که عوض اضافه حرف از آورده اند چنانچه در محاوره آمده که ایں اسپ فلانیست و ایں اسپ از فلانیست پس حاصل معنی آں باشد که آں زندانی را قرار نماند در آں وقت چنانچه گنجشک که درِ قفس را باز دیده باشد کذا ینبغی لهذا المقام انتهی وجه عدم مساعدت محاوره ایں توجیه را ظاهر نمی شود و خود هم ذکر نکرده و اگر وجه آں ایں باشد که مفعول مطلق

در کلام فصحا نیامده پس در محل منع است واگر این باشد که باز دید و نماند یعنی که گفته شده در جاے دیده نشده پس
خود چرا قایل بآں شده واگر این که لفظ از معنی را نیامده پس کلام اساتذه دال برخلاف اینست آرے توجیہے که خود
نوشته نیز محتمل است و در بعض نسخ در باز مبند قفس - قرارش نماند در آں - بصیغهٔ استقبال واین واضح است
وپیش از بیت سوم عبارت واز اشاره این جوانمرد آں زندانی و در قول او نه تعبید لفظیست وموضعش پیش از رسید
وقول او بادش رسیدے بگرد جزاے شرط محذوف - ومراد از باد باد صبا از جهت قیام قرینه از قبیل ذکر عام
واراده خاص وشین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه گرد است که از روے قطع شده بالفظ باد ملحق گشته -
وحاصل معنی این ابیات آنکه نخست بر خصمان بندی پیام مذکور فرستاد و بعد از آں انجاے که بود برخاسته
پیش زندانی آمد براے استخلاص و واشاره کرد که برخیز و تا طاقت وقدرت داری ازین شهر بگریز مثل گریختن
گنجشک که در قفس را باز دیده باشد وقرار نمانده باشد اورا در آں یک نفس پس آں زندانی باشارهٔ آں جوانمرد
مثل باد صبا از آں سرزمین سیر کرد چنیں سیرے کرد که اگر باد صبا خواستے که بگرد او برسد نرسیدے بگرد او ؎

اگر فتند حالے جوانمرد را	که حاضر بکن سیم یا مرد را

معطوف گرفتند اعنی وگفتند محذوف - ومصرع دوم بیان مقولهٔ آں - ومیتواند که متعلق گرفتند اعنی باین دعوے
محذوف بود ومصرع دوم بیان دعوی - وحاصل معنی آنکه در حال گرفتند جوانمرد را باین دعوی تو که ضامن شده
بودی واو گریخته رفته است پس حاضر بکن اورا یا سیمے را که بر ذمهٔ او واجب الادا است - ومختار شارح هانسوی
سیم آں مرد را او در بعض نسخ که حاصل بکن - و در بعض دیگر که حاصل کند سیم آں مرد را - و هر دو تحریف است

زبیچارگی راه زندان گرفت	که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندے بماند	نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند
زماهها نیاسود و شبها نخفت	بر او پارسائے گذر کرد و گفت
نه پندارمت مال مردم خوری	چه پیش آمدت تا بزندان دری

فاعل فعل گرفت ضمیرے که راجع بطرف جوانمرد است ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول بتقدیر مقدمهٔ ضمنیه
وحاصل معنی آنکه آں جوانمرد بسبب بیچارگی اے بسبب عدم جهت راه زندان گرفت زیراکه آں زندانی رفته را نمے
توانست بازبست آورد چنانچه مرغ از قفس رفته را نتواں گرفتن وآنچه بعض محققین میفرمایند که از قفس رفته حال است
از مرغ نتواں گرفت نه صفت چراکه فک توصیف لازم مے آید وآں صحیح نیست انتہے - این در محل منع است -
و در بعض نسخ - چو مرغ از قفس رفته نتواں گرفت - و درین صورت دخول کاف اعنی آں زندانی مثل مرغ
از قفس رفته بود محذوف وما بعد آں معطوف باشد بر آں - وحاصل معنی آنکه راه زندان گرفت از براے آنکه
آں زندانی مثل مرغ از قفس رفته بود وچوں مرغ از قفس رفت پس نمیتواں گرفت اورا - وقول او زماهها نیاسود
اے روزها گرسنه ماند

بگفتا که هاں اے مبارک نفس
نخوردم بجیلت گری مالِ کس

یکے ناتواں دیدم از بند ریش
خلاصش ندیدم بجز بندِ خویش

ندیدم بنزدیک دانش پسند
من آسوده و دیگرے پاے بند

بمرد آخر و نیکنامی ببرد
زہے زندگانی که نامش نمرد

قول او بگفتا که ہاں اے مبارک نفس در بعض نسخ بگفت اے جلیسِ مبارک نفس و بجاے یکے ناتواں دیدم از بند ریش۔ یکے بندی ام شکوه آورده پیش۔ و بیت لاحق ایں که نیاید بنزدیکِ رایم پسند تا آخر و دریں صورت ندیدم بمعنی ندانستم و مضاف الیه دانش اعنی لفظِ خود و مفعول اول ندیدم اعنی لفظِ اینکه محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و مفعول ثانی آں لفظ پسند بود ؛

تنے خفته و زنده دل زیرِ گل
به از عالمے زندهٔ مرده دل

دلِ زنده ہرگز نگردد ہلاک
تنِ زنده دل گر بمیرد چه باک

تنے و عالمے ہر دو بیاے تنکیر اول براے تحقیر و ثانی براے تعظیم۔ و عالم عبارت از جماعت کثیر است۔ و بیت دوم علت مضمون بیت اول۔ و حاصل معنی آنکه تنے که دلش زنده باشد و خودش خفته در زیرِ گل آں تن بہتر است از عالمے که خودش زنده باشد و دلش مرده از براے آنکه کسے که زنده دل است دلش ہرگز نمے میرد و تنش اگر بمیرد که عبارت از اختلال ترکیب عنصری است از آں باک نیست۔ و در بعض نسخ تنے زنده دل خفته در زیرِ گل به از عالمے زندهٔ مرده دل ؛ و مصرع دوم از بیت دوم چنیں که تنِ مرده دل گر بمیرد چه باک۔ زیرا که مردنش موجبِ تأسف نیست

حکایت

یکے در بیاباں سگے تشنه یافت
بروں از حیاتش رمق در نیافت

کله دلو کرد آں پسندیده کیش
چو حبل اندر آں بسته دستارِ خویش

بخدمت میاں بست و بازو کشاد
سگِ ناتواں را دمے آب داد

خبر داد پیغمبر از حالِ مرد
که داور گناہانِ او عفو کرد

بروں در اینجا بمعنی سواے + و در معنی مضاف رمق است که بسبب فاصل بودن قول او از حیاتش بفکِ اضافت شده اے از حیاتِ او و سواے رمق و قافیه یافت با نیافت از عیوب ملقبه که آنرا ارباب صناعت ایطاے جلی گویند و بعض محققین میفرمایند که ایں قسم ترکیب در فارسی ظاہر اصحیح نباشد و معہذا قافیه نیز مکروه است انتہی۔ و اگر اراده آنست که فصل در مضاف و مضاف الیه در فارسی نیامده پس در محل منع است و اگر غیر ایں پس باید که آنرا بیان بکنند تا تکلم بر صحت و عدم صحت آں کرده شود و در نسخ۔ بروں از رمق در حیاتش نیافت۔ و دریں صورت بناے قافیه بر تشنه و حیاتش نه بود۔ و ایں نیز قافیه معمول زیرا که بعمل و تصرف بہم رسیده۔ و بعضے از صنایع شمرده اند از قبیل ایں مطلع امیر حسینی سادات ــ۵ کمالِ عاشقی پروانه دارد۔ که غیر از سوختن پروا ندارد ؛

بیان فصل در میان مضاف و مضاف الیه

وبجاے قولِ او گناہانِ او کہ باضافت است گناہان از و۔ دریں صورت کلمۂ از صلۂ عفو کرد باشد ؛

الا اے جفا کار اندیشہ کن
کہ او با سگے نیکوئی گم نکرد
وفا پیش گیر و کرم پیشہ کن
کجا گم کند خیر با نیک مرد

لفظِ جفا کار دلالت دارد کہ اندیشہ کن بمعنی ہراس کن۔ ومصرع دوم معطوف است بحذفِ عاطف بر آں۔ وحاصل معنیِ ایں بیت آنکہ اے جفا کار از جفا اندیشہ کن و بگذار آں را و وفا در پیش کن و کرم را پیشۂ خود ساز۔ وبعضے گفتہ اند کہ مصرع دوم جملہ معترضہ۔ ومضاف الیہ اندیشہ اعنی لفظِ ایں محذوف بود و بیت دوم بیانِ آں و مرجع ضمیر او حقتعالیٰ و قولِ او با سگے نیکوئی بتقدیم صفت بر موصوف۔ و یاے تنکیر براے تحقیر مفعول گم نکرد۔ و گم بضم کاف فارسی بمعنی ضائع و تباہ و خیر با نیک مرد باضافت موصوف الی الصفت مفعول گم کند بمعنی خواہد کرد و حاصل معنی آنکہ اندیشۂ ایں کن کہ او سبحانہٗ نیکوئی با سگے را اے احسانِ ایں شخص را کہ با سگ حقیرے کردہ بود ضائع نکرد و بمکافاتِ آں گناہانِ او بیامرزید پس خیر با نیک مرد اے احسانِ کسے را کہ با نیک مرد کردہ باشد کجا ضائع خواہد کرد کہ ان اللہ لا یضیع اجر المحسنین۔ واحتمال دارد کہ مرجع ضمیر او ہماں شخص۔ و گم کردن بمعنی دریغ داشتن۔ و فاعل فعل کند ضمیرے کہ راجع بطرف حقتعالیٰ است و با بمعنی از صلۂ آں و کجا بمعنی کے کہ استفہام از زمانست بود۔ و حاصل معنی آنکہ ہرگاہ کہ آں شخص مخلوق از سگے احسان خود را دریغ نداشت پس او کہ خالق و خیر الراحمین است خیر خود را از نیک مردے دریغ خواہد داشت و دریں ترغیب است بآنکہ تو ہم نیکوئی اختیار کن کہ خدا دوست میدارد نیکوکاراں را۔ و در بعض نسخ کسے با سگے تا آخر۔ و دریں صورت کسے مبتداے موصوف و ما بعدِ آں صفت بتقدیر کاف و مصرع دوم خبر ایں مبتدا باشد۔ و بایں معنی کہ گزشت در کلام فصحا آمدہ محمد قلی سلیم سہ حسن با مہر و وفا بیگانہ است۔ ہر کہ عاشق میشود دیوانہ است ؛ و بعض محققین میفرمایند کہ صحیح آنست کہ بیت دوم مقدم است بر بیتِ اول کہ از غلط نساخ مؤخر شدہ پس تتمہ و علت قول او خبر داد تا آخر باشد یعنی پیغمبر ؑ از حال او خبر داد کہ گناہانِ او را حقتعالیٰ عفو کرد بداں جہت کہ او با سگے در نیکی کمی نکرد پس با مرد نیک چگونہ کم خواہد کرد و ہر کہ چنیں باشد گناہانِ او معفو است دریں صورت نسخۂ کسے و گم شود ہر دو غلط باشد فافہم و ایں محل تامل چہ با وجود اتفاق نسخ بترتیب مذکور قائل بتغلیطِ آں شدن با آنکہ معنیش بہر دو طور کہ گفتہ شد مضبوط میشود خیلے بعید مے نماید و نیز بودن قولِ او تتمہ و علت خبر داد تا آخر ظاہر البطلان چہ سبب خبر دادن پیغمبر حال او را معفو شدن گناہانِ اوست نہ عدم نکوئی کردن او با سگ۔ کما لا یخفے علے المتامل ؛

کرم کن چناں کت بر آید ز دست
گرت در بیاباں نباشد چہے
جہانباں درِ رزق بر کس نہ بست
چراغے بنہ در زیارت گہے

حاصل معنی آنکہ در کرم کردن تعین و کثرت مابہ الاکرام۔ و مصرف و موقع آں کہ ایں مستحق است و آں مستحق نیست شرط نیست چرا کہ حقتعالیٰ امر مقید نکردہ بلکہ بقدر مقدور و بہر کہ باشد و در رزق بر کس نبستہ بلکہ بر ہمہ مفتوح داشتہ کہ و ما من دابۃ فی الارض الا علی اللہ رزقہا۔ و در عامہ نسخ در خیر۔ و دریں صورت حاصل معنی آں بود او سبحانہٗ کہ خیر محض است

در خیر بر کس نہ بستہ بلکہ با ہمہ کس خیر میکند تو ہم بکرم کہ از امور خیر است اعتیاد بکن - تا از زمرۂ کریمان و متخلق باخلاق اللہ باشی ؛

بقنطار زر بخش کردن ز گنج
نباشد چو قیراطے از دست رنج

بردہر کسے بار درخورد زور
گرانست پاے ملخ پیش مور

لے یعنی باشد در ایصال ثواب مثل قیراطے کہ از دستِ رنج بدست آوردہ بکسے دہند ؛

گفتار در گردشِ روزگار

تو با خلق سہلی کن اے نیکبخت!
کہ فردا نگیرد خدا بر تو سخت

گر از پا در آید نماند اسیر
کہ افتادگاں را بود دستگیر

بآزار فرماں مدہ بر رہی
کہ باشد کہ افتی زفرماندہی

تو با خلق سہلی بیاے مصدری بمعنی نرمی و آسانی - و در بعض نسخ نیکی - و قولِ او کہ افتادگاں را کاف بمعنی ہر کہ - و بجاے قول او کہ باشد کہ افتی زفرماں دہے - کہ افتد بفرماں دہے - و دریں صورت فاعل افتد ضمیرے باشد کہ راجع بطرف رہے است

چو تمکین و جاہت بود بر دوام
مکن زور بر مردِ درویش و عام

کہ افتد کہ با جاہ و تمکیں شود
چو بیذق کہ ناگاہ فرزیں شود

پیش از قولِ او بر دوام لفظ اگرچہ و بعد از وے رابطہ محذوف - و بیت دوم بیان علتِ مضمون مصرع دوم از بیت اول و مراد از جاہ و تمکیں جاہ و تمکیں نسبت شخص اول - و عام در ینجا مخفف عامے یا بمعنے عامے است چنانچہ دریں مقطع حافظا عیب بگفتی ہنرش نیز بگوے - نفی حکمت مکن از بہر دل عامے چند ؛ و عامے گیاہ خشک یکسالہ - و فارسیاں ظاہرا از ینجا بمعنی مردم غیر خاصہ اخذ کردہ اند و عام بہ تشدید ہمہ را فرارسندہ - عوام جمع عموم ہمہ را فرارسیدن - و حاصل معنی آنکہ چوں تمکین و جاہ ترا حاصل باشد اگرچہ بر دوام باشد مکن زور بر مرد درویش و عامی زیرا کہ ممکن است کہ ہمیں فردا بہ نسبت تو با جاہ و تمکیں شود و از تو انتقام گیرد پس مندفع شد اعتراضے کہ بعض محققین کردہ اند کہ در صورت بر دوام بودن تمکین و جاہ شخصے تمکین و جاہ دیگر را مضر نیست مگر آنکہ تقدیر کردہ شود کہ جاہ و تمکین ایں کس برود و دریں صورت منافات دارد بلفظ بر دوام پس صواب آنست کہ بر دوام بمعنی اکثر اوقات بود اینہم چنانکہ باید نیست زیرا کہ اگر در بعض اوقات ہم تمکین و جاہ حاصل شود زور بر مرد درویش و عامی نباید کرد پس ناچار باید گفت کہ لفظِ ہم محذوف شدہ یعنی اگر اکثر اوقات ہم بود زور بر مردِ درویش عامی نباید کرد انتہے - و در بعض نسخ و ہم بر دوام - مکن زور بر ضعف درویش عام - و دریں صورت فاعل دہر حقتعالی - و ضعف کہ مصدر است بمعنی ضعیف بود بتقدیم صفت بر موصوف اے مکن زور بر درویش ضعیف و مردم عامی

نصیحت شنو مردم ِ دوربیں
نباشد درو ہیچ دل تخم کیں

نصیحت مفعول شنو - و بعد از وے عبارت و آں اینست کہ محذوف - و تواند کہ عبارت و آں اینست کہ در وے ہیچ دل تخم کیں مباش

چراکہ محذوف و مابعدِ آں بیانِ آں وفاعل بپا ستند مردم بود۔ و در بعض نسخ نیک بیں اے کسانیکہ ہمہ را نیک مے بیند۔ وحاصل معنی آنکہ نصیحتے است کہ من باتو گویم آنرا بشنو۔ وآں این است کہ در ہیچ دل تخم کین مپاش کہ مردم چنیں وچنیں برائے راحتِ نفس خود ہیچ متنفسے را نمے رنجانند تا در دل وے کین ایشاں ریشہ نزاند ودوانید ؎

خداوندِ خرمن زیاں میکند	کہ بر خوشہ چیں سر گراں میکند
نترسد کہ نعمت بمسکیں دہند	وزو بارِ غم بر دلِ ایں نہند

در بعض نسخ کہ با خوشہ چیں - وزآں بارِ غم - بہر تقدیر خداوندِ خرمن مبتدائے موصوف ومصرع دوم صفت - وبیتِ دوم ذوقافیتین معطوف بر زیاں کند - ومتعلقِ آں اعنی لفظِ ازیں محذوف - وقولِ اوکہ نعمت تا آخر بیانِ آں ولفظِ مسکیں وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ وضمیرِ او راجع بطرف مسکین ولفظِ ایں اشارہ بخداوندِ خرمن وحرف زا برائے انتزاع ست وحاصل معنی آنکہ خداوندِ خرمن کہ بر خوشہ چیں بیدماغی میکند وکفرانِ نعمت مے ورزد زیاں میکند ومیترسد ازیں کہ بسبب ایں کفرانِ نعمت را از و نزع نمودہ بمسکیں دہند وبارِ غمے کہ بر دلِ ایں مسکین است بر داشتہ بر دلِ او نہند و میتواند کہ مصرع مذکور بیانِ قولِ او زیاں مے کند۔ وبیتِ دوم معطوف بر زیاں میکند باشد۔ وحاصل معنی آنکہ خداوندِ خرمن زیاں میکند وآں اینست کہ بر خوشہ چیں سر گراں مے کند وعلے ترسد ازیں کہ تا آخر وچوں کفرانِ نعمت سبب زوالِ نعمت است ایں مقدمہ مظنون را اکثر در محلِ یقین ذکر میکنند ؎

بسا زورمندے کہ افتاد سخت	بس افتادہ را یاوری کرد بخت
دلِ زیر دستاں نباید شکست	مبادا کہ روزے شوی زیر دست

بسا مبتدائے ممیز وزورمند تمیز موصوف وصفتِ آں محذوف وافتاد سخت خبر ایں مبتدا۔ والف بسا برائے ربط۔ ودر بعض نسخ بسا زورمندا۔ ودریں صورت الف زورمندا برائے تعظیم نظر بر کثرت زور است نہ تعظیم واقعی - ولفظِ افتادہ موصوف وصفتِ آں محذوف وحاصل معنی آنکہ بسیار ست کہ زورمندے ہرگز کسے را بخاطر نمے آرد واز غایتِ نخوت وغرور سر بآسماں میسود افتاد سخت وبسیار ست کہ افتادہ را کہ مثلِ خاکِ راہ لگد کوب وپامال بود وہیچکس بچشم اعتبار نمے دیدش یاوری کرد بخت ؎

ما الف برائے تعظیم

حکایت ہمدریں معنی

بنالید درویشے از ضعفِ حال	بر تنگدستے خداوندِ مال ؎
نہ دینارے دادش سیہ دل نہ دانگ	برو زد بسر باری از طیرہ بانگ
دلِ سائل از جورِ او خوں گرفت	سر از غم برآورد وگفت اے شگفت

مصرع دوم از بیتِ اول متعلق بنالید۔ وتنگدست دریںجا عبارت از ممسک وبخیل - وبیتِ دوم معطوف بر بنالید - وسیہ دل وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ - ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول - سر باری بیائے معروف ترجمہ علاوہ

طیرہ بالفتح خشم و غضب کذا فی المجمل۔ و در بعض نسخ بر تیرہ روے بفوقانی و ایں ظاہر التحریف خیرہ روے بجاے معجمہ است و در حاشیہ نسخ بر تند خوے۔ و ہمیں بہتر و قول او خوں گرفت اے خوں شد ÷

توانگر ترش روے بارے چراست   مگر مے نترسد ز تلخی خواست

بارے براے تکیہ کلام۔ و کلمہ مگر براے تشکیک۔ و مے نترسد بنون نفی است۔ و حاصل معنی آنکہ ایں ترش روئی و بے دماغی کہ بر خواہندگاں میکند شاید کہ نمے ترسد از تلخی خواست کہ روزے خودش ہم محتاج شدہ تلخی سؤال خواہد چشید

بفرمود کوتہ نظر با غلام   براندش بخواری و زجر تمام ÷

با غلام بموحدہ متعلق بفرمود و فاعل ایں فعل کوتہ نظر کہ کنایہ از خواجہ مالدار است و از قبیل وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و بیان ایں فعل اعنی کہ براں اورا محذوف و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و فاعل براند ضمیرے کہ راجع بطرف غلام است و بخواری و بزجر تمام متعلق براند۔ و حاصل معنی آنکہ بفرمود غلام را کہ براں اورا و آں غلام براند اورا بخواری تمام و زجر تمام و در بعض نسخ تا غلام بفوقانی۔ و دریں صورت مفعول بفرمود اعنی غلام را کہ براں اورا و بعد از کلمہ تا لفظ آنکہ محذوف و مصرع دوم بیان آں بود و حاصل معنی آنکہ بفرمود غلام را کہ براں اورا تا آنکہ غلام براند اورا و بعض محققین میفرمایند کہ ایں توجیہ تکلف محض است در صورتیکہ کلمہ با بموحدہ بود۔ برانش بصیغہ امر باید نہ براندش بصیغہ ماضی۔ و در صورتیکہ تا بفوقانی بود صیغہ ماضی درست میشود لیکن محتاج تقدیر بیت انتہے توجیہ کہ کرد ہر چند تکلف است لیکن نسخہ ہا برآں مساعدت میکنند۔ و قول او کہ برانش بصیغہ امر باید نہ بصیغہ ماضی ہیچ نسخہ برآں مساعد نیست ÷

بنا کردن شکر پروردگار   شنیدم کہ برگشت از و روزگار
بزرگیش سر در تباہی نہاد   عطارد قلم در سیاہی نہاد

بنا کردن شکر متعلق برگشت۔ و ابیات مابعد تفسیر برگشت از و روزگار یا معطوف برآں۔ و بزرگی دریں جا عبارت از اقبال و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول است۔ و حاصل معنی آنکہ بسبب کفران و ناسپاسی او زمانہ از و برگشت۔ و اقبال او سر در تباہی نہاد اے آوارۂ دشتِ تباہی شد۔ و در بعض نسخ زر در تباہی و ایں تحریف است و قلم در سیاہی نہاد اے شروع در نوشتن فرمانِ ادبار او کرد ÷

شقاوت برہنہ نشاندش چو سیر   نہ بارش رہا کرد و نے بارگیر
فتاندش قضا بر سر از فاقہ خاک   مشعبد صفت کیسہ و دست پاک
سراپاے حالش دگرگونہ گشت   بریں ماجرا مدتے برگذشت

تشبیہ سیر در برہنگی و مصرع دوم معطوف بر برہنہ نشاند ÷

غلامش بدستِ کریمے فتاد   توانگر دل و دست و روشن نہاد
بدیدارِ مسکین آشفتہ حال   چناں شاد گشتے کہ مسکین بمال

مصرع دوم از بیتِ اول صفتِ کریم وپیش از وے کاف که بعد از یاے تنکیر مے آید و بعد از وے رابطه محذوف
و روشن نهاد معطوف بر توانگر دل و دوست وبیت دوم معطوف بر آں و قول او که مسکیں بمال بیاں قول او
چناں وحاصل معنی آنکه کریمے که توانگر دل دوست بود چه دراکرام دل دوست را دخلیست تمام ولفظِ مسکیں در مصرع
دوم وضع مظهر موضع مضمر۔ ودر بعض نسخ بدیدار درویش وچناں شاد بود ے تا آخر اے مسکیں چنانچه بدیدن مال
که بوسے دهند وشاد شود +

شبانگه یکے بر درش لقمه جست	ز سختی کشیدن قد مهاش سست
بفرمود صاحب نظر بنده را	که خوشنود کن مردِ خواهنده را
چو نزدیک بُردش ز خواں بهرهٔ	برآورد بیخویشتن نعرهٔ
چو نزدیک آمد برِ خواجه باز	عیاں کرد اشکش بدیباجه راز
بپرسید سالارِ فرخنده خوے	که اشکت ز جورِ که آمد بروے

فاعل جست یکے که عبارت از شخصے مجهول الحال است ومصرع دوم حال از وے۔ وسختی کشیدن بقلب اضافت
وحذف مضاف الیه اعنی از کشیدن سختی فقر وفاقه ودر بدر گردیدن۔ وفاعل بفرمود صاحب نظر که عبارت
از خواجه است از قبیل وضع مظهر موضع مضمر ومصرع دوم بیان مقوله بفرمود ومیتواند که فاعل فعل مذکور ضمیرے
بود که راجع بطرف کریم است وصاحب نظر صفت بنده ومفعول بفرمود اعنی لفظ ایں محذوف ومصرع دوم
بیانِ آں۔ وفاعل برد وبرآورد ضمیرے که راجع بطرف غلام است وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف
خواهنده۔ وبیخویشتن حال از ضمیر مذکور۔ وحاصل معنی آنکه وقتِ شب شخصے مجهول الحال بر درِ آں خواجه که غلام
خریده بود آمده سوالے کرد در آنحال که از کشیدن سختی فقر وفاقه ودر بدر گردیدن پاهاے ایں شخص سست شده بود
وطاقت حرکت کردن نمانده بفرمود خواجه غلام خود را که صاحب نظر بوده ایں که خوشنود کن تا آخر یعنی چیزے
بده آں سائل را چوں نزدیک برد غلام آں خواهنده را بخشے از خوانِ خواجه۔ لشناخت غلام آں خواهنده را وبرآورد
بمجرد شناختن وے نعره درآں حال که ایں غلام بے خویشتن بودلے از خویشتن خبر نداشت۔ ودر بعض نسخ
بفرمود صاحبدلے تا آخر۔ ومرد درمانده را۔ مخفی نماند که قافیه بهره با نعره از عیوب ملقبه ست از جهت اختلاف قید۔
لیکن از جهت قرب مخرج ره او عین۔ ومتحرک شدن روے از الحاق حرف وصل که درینجا هاء وحدت ست آں عیب تفع شده

بگفت اندرونم بشوریده بخت	براحوالِ آں مرد شوریده بخت
که مملوکِ وے بودم اندر قدیم	خداوندِ املاک واسباب وسیم
چو کوتاه شد دستش از عزّ وناز	کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید وگفت اے پسر جور نیست	ستم بر کس از گردشِ دور نیست

معطوف بیتِ اول محذوف۔ وفاعل گفت ضمیرے که راجع بطرف غلام ست۔ واندرونم تا آخر مقوله بگفت۔ ومصرع دوم

متعلق بشورید و بیت دوم علتِ آں ۔ و مصرع دوم از وے معطوف بر مملوک تا آخر ۔ و ہر کدام از معطوف علیہ و معطوف خبر مبتدائے محذوف ۔ و بعد از مصرع دوم رابطہ و مضاف الیہ دست محذوف ۔ و حاصل معنی آنکہ چوں غلام از آں حالت باز آمد ترحم بر آں سائل نمودہ احوالِ او را پیشِ خواجہ وا نمود و گفت کہ اندرونِ من کہ سخت بشورید بر احوال او بنا بر آنست کہ من در قدیم اے بیش از ایں غلامِ او بودم و او چنیں و چنیں بودہ چوں کوتاہ شدہ است دست اقتدار او از عز و ناز ناچار میکند دستِ سوال را بدر ہا دراز ۔ و در بعض نسخ بر احوالِ ایں پیر و در بعض دیگر ایں شیخ ۔ و کند بست حاجت بدرہا فراز اے کشادہ ۔ لیکن در صورتِ اول صنعت تقابل بہم میرسد ✦

نہ آں تند رویست بازارگاں	کہ بر چیدے سر از کبر بر آسماں
من آنم کہ آں روزم از در براند	بروزِ غمش دورِ گیتی نشاند
نگہ کرد باز آسماں سوے من	فرو شست گردِ غم از روی من
خدا ار بہ حکمت بہ بندد درے	کشاید بفضل و کرم دیگرے

بیت دوم معطوف بر قولِ او آں تند روے ۔ و حاصل معنی آنکہ خواجہ میگوید کہ آیا تو اے غلام نمیدانی کہ ایں خواجہ ہمانست کہ در نخوتِ غرور چنیں و چنیں بودہ ۔ و من ہماں شخصم کہ آں روز بسوال پیشِ او رفتہ بودم و او از درِ خود م براند و امروز گردش زمانہ او را بہ درِ من نشاند و چوں بغلام مذکور حکم راندن کردہ بود بطریق استفہام تقریری با غلام مذکور چنیں گفت کہ نہ آں تند رویست تا آخر ۔ و بعض محققین میفرمایند کہ اولی آنست کہ بجاے من لفظِ نہ باشد چنانکہ بلاغت فہم میداند انتہی کسیکہ ادنے فہم داشتہ باشد در چنیں مواقع حکم بلفظ نہ نمیکند تا بلیغ و فصیح چہ رسد زیرا کہ در استفہام انکاری و ہمچنیں در استفہام تقریری باید کہ مخاطب اعتقاد جزماً یا ظناً بمضمونے کہ متکلم انکار یا تقریر آں میکند داشتہ باشد تا انکار و تقریرِ او موجہ باشد و ظاہر است کہ علم مخاطب بمضمون بیت مذکور از ابیاتِ سابقہ ظاہر نمیشود تا تقریر متکلم یا انکار آں آں را صحیح باشد ✦

بسا مفلسِ بے نوا سیر شد	بسا کارِ منعم زبر زیر شد

ایں نیز مقولہ خواجہ است یعنے بسیار ہست کہ تہیدست بے سامان از دولت سیر شدہ ۔ و بسیار ہست کہ کار منعم متمول از بالا بزیر شدہ و ہرگاہ حال زمانہ چنیں باشد پس بر دولتِ دنیا غرہ بودن و از انجام کار غفلت ورزیدن پسندیدہ راے صواب نباشد و بعض محققین میفرمایند کہ اگر الفِ بسا رابط باشد پس ضرور است کہ کاف پیش از سیر شد باشد دریں صورت بحذفِ کاف قایل باید شد انتہے بر تقدیرے کہ الف رابط باشد موقع آں بعد از لفظِ بسا است چنانچہ از حاصل معنی مستفاد میشود نہ پیش از سیر شد چنانچہ او گفتہ ✦

حکایت

یکے سیرتِ نیکمرداں شنو	اگر نیکمردی و مردانہ رو
کہ شبلی ز حانوتِ گندم فروش	بدہ بُرد انبانِ گندم بدوش

نگه کرد مورے در آں غله دید	که سرگشته هر گوشه میدوید

یکے بطریق تکیه کلام ومصرع دوم شرط وجزاے آں محذوف - واین شرطیه جمله معترضه ہست وبین البیتین عبارت واں ثبیت محذوف وبیت دوم بیان آں - ودر بعض نسخ اگر نیک مردی و پاکیزه خو - ودر بعض اگر نیک بختی - وبجاے قول او بدو بر که بصیغهٔ ماضی مطلق است - بروے بیاے تنکیر براے استمرار - وبجاے قول او که سرگشته هر گوشه بیاے تنکیر مفرد غیر مکتوب سرگشته بر هر طرف میدوید ؛

ز رحمت بر و شب نیارست خفت	بماواے خود بازش آورد و گفت
مُروّت نباشد که این مور ریش	پراگنده گردانم از جاے خویش
دَرونِ پراگندگاں جمع دار	که جمعیتت باشد از روزگار

در بعض نسخ بماواے خویشش در آورد - بهر تقدیر رحمت براے مهله وبین المصرعین عبارت تا آنکه محذوف وبیتِ دوم مقوله گفت وحاصل معنی آنکه بسبب مهربانی ورقتی که حضرت شیخ را بر حالِ آں مور بوده شب خفتن نتوانست تا آنکه باواے خود ویرا باز آورد وگفت مروت نباشد تا آخر ؛

حکایت

چه خوش گفت فردوسیِ پاک زاد	که رحمت بر آں تربتِ پاک باد
میازار مورے که دانه کش است	که جاں دارد وجانِ شیریں خوش است

مصرع دوم از بیتِ اول جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه - واز قولِ او تربتِ پاک تعقید لفظی ہست اے تربتِ پاک آں فردوسی وبیت دوم مقوله گفت - ومورے بیاے تنکیر براے تحقیر وصفتِ آں بدانه کشی بیان واقع است نه قید احترازی - ومصرع دوم علت نهی - وخوش درینجا بمعنی عزیز است ؛

سیاه اندروں باشد و سنگدل	که خواهد که مورے شود تنگدل
مزن بر سرِ ناتواں دستِ زور	که روزے بپایش در افتی چو مور
نه بخشید بر حالِ پروانه شمع	نگه کن که چوں سوخت در پیشِ جمع
گرفتم ز تو ناتواں تر بسے است	توانا تر از تو هم آخر کسے است

کاف بمعنی هر که ومفعولِ خواهد اعنی این را محذوف - وکاف دوم بیانیه ومدخولِ آں بیان آں - ودر بعض نسخ آں سنگدل ودریں صورت مصرع دوم بیان آں باشد ؛

گفتار در فضیلتِ جوانمردی

ببخش اے پسر کآدمی زاده صید	باحساں تواں کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن به بند	که نتواں بریدن بتیغ ایں کمند

چو دشمن کرم بیند و لطف و جود ... نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد کہ بد بینی از یار نیک ... نہ روید ز تخم بدی بار نیک

بین البتین لفظ و نیز محذوف ۔ و بیت دوم جملہ شرطیہ معطوف بر قول او نتوان بریدن تا آخر ۔ و لفظ دشمن وضع مظہر موضع مضمر است ۔ و حاصل معنی آنکہ دشمن گردن فراز را کہ تاب مقاومت با او نداشتہ باشی گردنش بالطاف بہ بند زیرا کہ الطاف کمندیست کہ بہ تیغ بریدہ نمے شود پس ہمیں کمند اورا بہ بند درآر ؂

چو با دوست دشوار گیری و تنگ ... نخواہد کہ بیند ترا نقش و رنگ
وگر خواجہ با دشمناں نیکخوست ... بسے بر نیاید کہ گردند دوست

قول او نقش و رنگ در بعض نسخ آب و رنگ ؂

حکایت ہم دریں معنی

برہ بر یکے پیشم آمد جواں ... بتگ در پیش گوسفندے دواں
بدو گفتم ایں ریسمانست و بند ... کہ مے آید اندر پیت گوسفند

یکے بمعنی یک نوبت و مصرع دوم حال از جواں ۔ و ایں ریسماں تا آخر مقولۂ گفتم ۔ و بند معطوف بر ریسماں بعطف تفسیری و فاعل مے آید گوسفند و متعلق ایں فعل اعنی باستعانت آں محذوف ۔ و در بعض نسخ اندر پیت ۔ و در بعض دیگر مے آرد اندر پیت دریں صورت فاعل ایں فعل ریسماں باشد ۔ و در بعض ایں ریسمانیست بندے بندیست ایں ریسماں و مصرع دوم صفت بند و در بعض ریسماں نیست بند ۔ و دریں صورت درمیان ریسماں و بند کلمۂ اضراب محذوف باشد اے ریسماں نیست بلکہ بند است چنیں و چنیں بتقدیم خاص بر عام چہ بند شامل است معنی طوق و زنجیر و امثال آں چنانچہ از بیت لاحق نیز ہمیں مستفاد میشود اعنی

سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد ... چپ و راست پوئیدن آغاز کرد

سبک بمعنی در حال ۔ و مرجع ضمیر او گوسفند ۔ و فاعل باز کرد ضمیرے کہ راجع است بطرف جواں و مصرع دوم خبر مبتدائے محذوف اعنی و آں گوسفند و جملہ معطوف بر مصرع اول لیکن دریں صورت تشتت ضمایر میشود پس بہتر آنست کہ گوییم مصرع دوم جزائے شرط محذوف است اعنی و چوں گوسپند طوق و زنجیر را از خود باز دید پس چپ و راست تا آخر ۔ و شارح ہانسوی فاعل آغاز کرد جواں را گمان بردہ و ایں سہو است و در بعض نسخ سبک طوق و زنجیر ازو برگرفت ۔ چپ و راست پوئیدن از سر گرفت ؛ و ازینجا مستفاد میشود کہ فارسیاں طوق بمعنی قلادہ و زنجیر بمعنی مطلق ریسماں نیز استعمال کنند ظاہرا مرکب از رنج مبدل زنگ بمعنی جلاجل ۔ و ایر کہ کلمۂ نسبت است پس بمعنی معروف مجاز بود از جہت آواز دادن آں شل زنگ

ہنوز از پیش تازیان میدوید ... کہ جو خوردہ بود از کفش ہم خوید

تازیاں بعوقانی تاختہ تاختہ کذا فی السروری ۔ و میتواند کہ بمعنی معشوقانہ باشد مرکب از تاز بمعنی معشوق و یاں کہ کلمۂ نسبت است لے دویدنی کہ معشوقاں را میباشد ۔ و در بعض نسخ ہمچناں میدوید لیسے چنانچہ مپش ازیں با بند و ریسماں میدوید بہر تقدیر

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول است یعنی از برائے آنکہ ہم جواز کفش خوردہ بود وہم خوید - و در بعض دیگر کہ جو خوردہ بود از کفِ او خوید - و دریں صورت خوید حال بود از جو - و در بعض - برہ در پیش ہجناں میدوید - کہ خو کردہ بود از کفش با خوید - اعنی خو بمعنی عادت نزید بحذف مضاف اعنی لفظِ خوردن پس قول او از کفش متعلق بخوردن بود لے عادت کردہ بود از کفِ او بخوردن خوید ؛

چو باز آمد از عیش و شادی بجاے — مرا دید و گفت ای خداوند راے

نہ ایں ریسماں مے برد با منش — کہ احساں کمندیست در گردنش

بلطفے کہ دید ست پیل دماں — نیارد ہمے حملہ بر پیلباں

در بعضے نسخ عیش و بازی بموحدہ و زاے تازی بہر تقدیر لے حرف ندا و خداوند راے منادے و بیت دوم منادے لہ و بین المصرعین عبارت بلکہ احسان مے برد محذوف و مصرع دوم بیان علت آں و مجموع مقولہ گفت است ؛

بداں را نوازش کن اے نیکمرد — کہ سگ پاس دارد چو نانِ تو خورد

علت امر بنوازش و مبین کاف ہر دو محذوف - و حاصل معنی آنکہ ہر بدمرد مثل سگ گزندہ است پس او را بنواز تا نیک خواہ تو گردد چناں کہ سگ چوں نان ترا خورد گزند بتو نرساند بلکہ پاس تو دارد و در بعض نسخ نوازش کند نیک مرد - و دریں صورت فاعل کند نوازش - و بداں مفعول اول و نیکمرداں مفعول ثانی آں و بدستور مبین کاف بیانیہ محذوف بود - و حاصل معنی آنکہ نوازش امر یست کہ بداں را نیک مرد میکند چنانچہ سگ کہ اگر از تو نوازش بیند گزند بتو نرساند بلکہ پاس تو دارد - و بہتر آنست کہ گوئیم فاعل فعل مذکور نیکمرد و کلمہ را بمعنے علیٰ است اے ہر کہ نیک مرد است بر بداں نوازش میکند زیرا کہ در حالِ معاملہ رفع شر از و میشود چنانکہ سگ تا آخر - و قول او نیارد ہمے حملہ کرد لے نمیتواند کرد حملہ ؛

بر آں مرد کند ست دندانِ یوز — کہ مالد سر پنجہ بر پشتِ یوز

مصرع دوم بیان آں مرد و مضاف الیہ پشت و یوز اعنی آں یوز محذوف از جہتِ قیام قرینہ - و در بعض نسخ کہ مالد سر دست تا آخر - و سر دست بر پشتِ یوز مالیدن کنایہ از تیمار کردن و خدمت نمودن برفق و ملاطفت و در بعض دیگر کہ مالد زباں بہ پنیرش دو روز - و دریں صورت فاعل مالد ضمیرے بود کہ راجع بطرف یوز است و حاصل معنی آنکہ چند روز پنیر آں مرد را خوردہ باشد و بہ تحقیق پیوستہ کہ یوز را برائے رام کردن پنیر میخورانند ؛

حکایت

یکے روبہے دید بے دست و پاے — فرو ماند در صنع لطف خداے

کہ چوں زندگانی بسر میبرد — بایں دست و پاے از کجا میخورد

صنع لطف صنع و بے دست و پاے صفت روباہ و مصرع دوم معطوف بر دید و فرو ماند بمعنی متحیر ماند - و معطوفِ آں اعنی و با دل خود گفت محذوف و بیتِ دوم بیانِ مقولہ آں - و مصرع دوم معطوف بر قول او چوں زندگانی تا آخر - و حاصل معنی آنکہ شخصے روباہے را بدید بے دست و پاے و دریں اشارت است بآنکہ جوارح وے از کار رفتہ بود بآنکہ

بیدست و پاے مخلوق شده چنانچه از قول او باین دست و پا نیز همین مستفاد میشود - و متحیر بماند در لطف صنع خدا و باول آن
خود گفت که این روباه چگونه زندگانی را بسر مے برد باین دست و پا تا آخر ؛

درین بود درویشِ شوریده رنگ شغالِ نگوں بخت را شیر خورد	که شیرے در آمد شغالے بچنگ بماند آنچه روباه ازو سیر خورد

بیان قول او درین اعنی لفظِ اندیشه محذوف - و درویش وضع مظهر موضع مضمر و کاف فجائیه و شغالے بچنگ حال از فاعل در آمد - و بین البیتین لفظ پس محذوف و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر مصرع اول - و قول او ازو متعلق سیر خورد و مرجع ضمیر او قول او بماند آنچه و در شیر و سیر تجنیس خطی است و حاصل معنی آنکه در این اندیشه بود آن یکے که بناگاه شیرے در آمد در آں حال که شغالے در چنگ داشت پس آں شغال را شیر فرو برد بقدرِ حاجتِ خود و آنچه بماند از فضله او روباه سیر خورد ؛

دگر روز باز اتفاق اوفتاد	که روزی رساں قوتِ روزش داد

مبین این کاف اعنی لفظِ این محذوف - و قوتِ روزی باضافت عبارت از کفافِ یک روزه - و در بعض نسخ قوتِ روزش بداد - و درین صورت نیز همان معنی است ؛

یقین دیدهٔ مرد بیننده کرد کزین پس بکنجے نشینم چو مور	بشد تکیه بر آفریننده کرد که پیلاں نخورند روزی بزور

موقع یقین پیش از لفظ کرد که از جهتِ تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده - و فاعل این فعل دیده که مضاف است بطرف مرد بیننده - و مفعولِ این فعل اعنی این که او رزاق مطلق است و بعد ازوے عبارت پس از آنجا محذوف - و بشد بمعنی برفت و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرف مرد بیننده است و تکیه بر آفریننده کرد جمله حالیه از ضمیر فاعل و بر آفریننده بحذف مضاف اعنی لفظ رزاقی متعلق بکرد و معطوف قول او بشد اعنی و بانفس خود عهد کرد محذوف و بیت دوم بیان آن و حاصل معنی آنکه از مشاهده این حال دیده مرد بیننده یقین کرد این که او رزاقِ مطلق ست بے سعی و تلاش مرزوق هم روزی میرساند پس از آنجا برفت و بانفسِ خود عهد کرد در آں حال که تکیه بر رزاقیِ آفریننده کرده بود که من بعد بکنجے نشینم مانند مور و برائے طلبِ رزق هرزه گردی نکنم مانند پیلاں زیرا که پیلاں روزی نمے خورند بقوتِ جوارح و موراں نمے میرند از ناتوانی اعضا - و مخفی نماند که نسبت یقین کردن بسوے دیده مجاز عقلی است از قبیل اسناد فعل بسوے سبب آں چرا که فاعل یقین کرد در حقیقت دل ست که نزد محققین عبارت از نفس ناطقه است - و دیده سبب آں - و میتواند که در دیده مجاز لغوی باشد لے دل مرد بیننده یقین کرد و در بعض نسخ - یقین مرد را دیده بیننده کرد - شد و تکیه بر آفریننده کرد ؛ و مصرع دوم از بیت دوم چنین که روزی نخورند پیلاں بزور - و درین صورت کلمه را مفید معنی اضافت و فاعل کرد یقین و دیده مفعول آں باشد - و حاصل معنی آنکه یقین دیدهٔ آں مرد را بینا گردانید پس برفت تا آخر ؛

زنخداں فرو برد چندیں بجیب || کہ بخشندہ روزی فرستد ز غیب
نہ بیگانہ تیمار خوردش نہ دوست || چو چنگش رگ و استخواں ماند و پوست
چو صبرش نماند از ضعیفی و ہوش || ز دیوارِ محرابش آمد بگوش
برو شیر درّندہ باش اے دغل || مینداز خود را چو روباہِ شل +

مصرع دوم از بیتِ اول بیان علت مضمون مصرع اول - و مین البتیین عبارت و انجام کار و مفعول بہ بواسطہ ماند یعنی از شدت فاقہ - و بینوائی محذوف - و حاصل معنی آنکہ چندے مراقب ماند برائے ایں کہ چنیں و چنیں شود و انجام کار نہ بیگانہ غم خورد او را نہ دوست و از شدت فاقہ و بینوائی چوں چنگ ہمیں رگ و استخواں و پوست بر تنش ماند و بس - و در بعض نسخ روزی فرستد - و در بعض دیگر نہ بیگانہ تیمار کردش - و دریں صورت تیمار بمعنی غمخواری بود - و قول او اے دغل نکتہ در اختیار منادٰے بایں لفظ آنست کہ طبعش از جادۂ صواب انحراف ورزیدہ بود کہ باوجود اقتدار بر دست و بازدن و باستعانت آں روزی بہم رسانیدن خویشتن را معطل داشت و دوں ہمتی را کار فرمود +

چناں سعی کن کز تو ماند چو شیر || چہ باشی چو روباہِ وا ماندہ سیر

وا ماندہ صفت روباہ بمعنی آنکہ از راہ باز ماندہ و طاقت آمد و شد نداشتہ باشد چنانچہ در قولِ او سگ لیے تا آخر گزشت - و سیر ببائے فارسی صفت بعد صفت - و در عامۂ نسخ وا ماندہ سیر بسین مہملہ - و دریں صورت ایں مرکب صفت روباہ بود اے مثل روباہے کہ سیر شدہ باشد از واماندہ شیر - و در بعض دیگر چو روبہ بواماندہ سیر - و در بعض چو روبا چہ باشی بواماندہ سیر و در بعض چو روبہ چہ باشی بواماندہ سیر - و ازیں مستفاد میشود کہ واماندہ بمعنی پس خوردہ ہم آمدہ - و روبا بدون ہا و روبہ بدون الف ہر دو مخفف روباہ است مثل پادشاہ و پادشہ و اگر ایں مصرع چنیں یافتہ شود کہ چو روبہ چہ باشی ز پس خوردہ سیر واضح تر باشد

چو شیراں کرا گردنِ فربہ است || گر افتد چو روبہ سگ از وے بہ است

یعنی ہر کرا مانند شیراں گردنے فربہ و ضخیم است اگر باوجود زور و توانائی خویشتن را معطل دارد مثل روباہ پس سگ از وے بہتر است از جہت آنکہ او دست و پا زدہ قوت خود بہم میرساند و بیکار نمے ماند

بچنگ آر و با دشمناں نوش کن || نہ بر فضلۂ دیگراں گوش کن

مفعول بچنگ آر و نوش کن اعنی ماکولات را محذوف است و فائدۂ ایں حذف تعیین مفعول - و لفظ دیگراں و ضم مظہر موضع مضمر - و حاصل معنی آنکہ دست و پا زدہ چیزے بدست آر و باکسانیکہ چشم بر دستِ تو دارند بخش کردہ بخور بر فضلۂ دیگراں نگاہ مکن چہ گوش کردن بمعنی نگاہ کردن ہم آمدہ - و میتواند کہ نسبت گوش کردن بفضلہ مجاز بود چہ مراد گوش کردن صلاست و حاصل معنی آنکہ گوش خود را بہ صلا مدار زیرا کہ ایں کار نادیدگان و فرومایگانست +

بخور تا توانی ز بازوے خویش || کہ سعیت بود در ترازوے خویش

ز بازوے خویش متعلق بخور - و مصرع دوم بیان تا توانی - و مضاف سعی اعنی قوت محذوف - و حاصل معنی آنکہ بخور باستعانت بازوے خویش تا قوت سعی است ترا در ترازوے خویش اے در بازوے تو و صحیح کہ سنگت بود - و در بعض نسخ

مصرع دوم معطوف بر توانی بکاف عاطفہ بود وسنگ در ترازو کنایہ از زور در بازو۔ وحاصل معنی آنکہ تا میتوانی و زور است در بازوے تو بجز از بازوے خویش اے باستعانت آں وجہ معاش خود بہم رساں وگدا پیشہ مباش و میتواند کہ مصرع دوم معطوف بر تا توانی و کاف بیان تا محذوف بود از جہت قیام قرینہ اے تا توانی و تا زور ہست در ترازوے تو

بگیر اے جواں دستِ درویش پیر
مینداز خود را چو روباہِ پیر

خدا را بر آں بندہ بخشایش است
کہ خلق از وجودش در آسایش است

در بعض نسخ نہ خود را بیفگن چو روباہ پیر۔ و در ہر دو صورت پیر بباے فارسی در مصرع دوم غلط محض چراکہ بیت بے قافیہ میشود و بعض محققین میفرمایند کہ دریں جا سیر بسین مہملہ ہست و قافیہ معروف با مجہول اگرچہ پیش قدما مکروہ است لیکن در صحت آں ہیچ شکے نیست۔ و لفظ مینداز بمعنی گمان مکن است نہ میندازاز مادۂ انداختن۔ پس حاصل معنی آن باشد کہ اے جوان صاحب قوت تا قدرت داری دست پیر ضعیفے را بگیر و خود را ہمچو روباہ کہ از پس خوردہ شیرے سیر شدہ گمان مکن چراکہ روباہ اندکور بسبب بیدست وپاے آں حال داشت و تو قوت داری پس چرا خود را مثل او گمان بردہ انتہی۔ قول او در صحت آں ہیچ شکے نیست تا آخر محل تامل چہ اگر ایں مراد است کہ نزد قدما ہیچ شکے نیست پس در ہر دو کلام او تدافع میشود و اگر آں مراد است کہ نزدیک متاخراں صحیح ایں خارج از مبحث زیراکہ کلام ما در کلام قدما ست نہ در کلام متاخرین۔ و آنچہ گفتہ کہ مینداز غلط ہست و صحیح مپندار بمعنی گمان مکن نظر بمصرع اول غلط مے نماید و ہمچنیں قول او کہ سیر بسین مہملہ است چہ بر ذی فہم پوشیدہ نیست کہ مشبہ بہ آں شخص روباہے است کہ خود را بسبب شل بودن دست و پا افگندہ بود نہ روباہے کہ بسبب تناول فضلہ شیر سیر شدہ چنانچہ از کلام او ظاہر میشود فافہم و صحیح نہ خود را بیفگن کہ دستم بگیر۔ و در بعض دیگر بر دست گیر اے نصیحت پذیر۔ نہ خود را تا آخر۔ و در ہر دو صورت بعد از بیفگن عبارت چنانچہ بگوئی محذوف۔ و قول او کہ دستم بگیر بیان مقولہ آں اے خویشتن را افگندہ دار چنانچہ بگوئی کہ دستم بگیر

کرم ورزد آں سر کہ مغزے در وست
کہ دوں ہمتانند بے مغز پوست

بین المصرعین عبارت بخلاف دوں ہمتاں محذوف۔ و مصرع دوم بیان علت آں بے مغز صفت مقدم بر موصوف۔ وحاصل معنی آنکہ سرے کہ مغز دار است کرم مے ورزد بخلاف دوں ہمتاں چراکہ ایشاں پوست بے مغز اند اے مغز کرم در سر ندارند

شنیدم کہ در راہِ پاینده کیش
کسے نیک بنید بہر دو سرائے

چہ گفت آں شتربان بفرزند خویش
کہ نیکی رساند بخلق خدائے

بنا بر نسخہ ماخوذ ناچار است کہ بعد از لفظ چہ لفظ خوش محذوف باشد۔ و در بعض نسخ ندیدی کہ بنون نفی و صحیح شنیدی کہ در راہ تا آخر۔ و دریں صورت احتیاج بتقدیر نمے شود بہر حال بیت دوم مقولہ گفت و مصرع دوم از وے بیان کسے و مطابق است بمضمون کریمہ خیر الناس من ینفع الناس۔ و شارح ہانسوی آوردہ کہ پابند زمین گل و لاے کہ در آں پاے انسان و حیوان بند بماند۔ و کیش بکاف عربی نام مقامے۔ و گویند نام شہرے در جزیرہ انتہی۔ و گویند نام جزیرہ از جزایر بحر فارس کہ بہ ہر سو شہرت دارد و چوں بر بلند یہاے آں جزیرہ بر آیند آں جزیرہ مانند کیش محسوس شود

قبش معربِ آں و بریں تقدیر پابند صفتِ راہ باشد اما در عامہ نسخ پاینده کیش بیای فارسی و تحتانی و ہای مختفی دیده میشود و دریں صورت تمام مرکب مضاف الیہ راه بود نہ تنہا کیش - و در بعض نسخ بیت دوم چنیں - کہ نخور توشہ با مردم نیکمرد کہ ایشاں بہ تنہا نخواہند خورد ◆ چوں لفظ مردم جنس است صفتِ آں بصیغہ افراد آورده و مقیس الیہ آں مردم دانا است و تواند کہ نیک مرد منادی باشد کہ حرفِ ندا از آں از سہو نساخ قلم انداز شده و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول است

حکایت

شنیدم کہ مردیست پاکیزہ بوم
شناسا و رہ رَو در اقصاے روم

من و چند سالوکِ صحرا نورد
برفتیم قاصد بدیدارِ مرد

سر و چشم ہر یک ببوسید و دست
بہ تمکین و عزت نشاند و نشست

زرش دید و زرع و شاگرد و رخت
ولے بے مُرُوّت چو بے بر درخت

لفظِ قاصد حال است از ضمیر برفتیم اے آہنگ کناں ◆

بلطفِ سخن گرم رو بود مرد
ولے دیگدانش عجب بود سرد

حاصل معنی آنکہ تملق و چاپلوسی مہماناں بسیار میکرد و ہیچکس را چیزے نمیخورانید و در بعض نسخ بلطفہ و لبق بفتحتین چرب بانی کما صرح بہ الشارح - و در بعض دیگر بتخلق و کرم گرم رو مرد بود - و لے دیگدانش قوی سرد بود - و دریں صورت تعریف آں بتخلق و کرم بنا بر تعریض بود ◆

ہمہ شب نبودش قرار و ہُجُوع
ز تسبیح و تہلیل و مارا ز جُوع

ایں عطف بر شین ضمیر متصل منصوب است ◆

سحرگہ میاں بست و در باز کرد
ہماں لطفِ دوشینہ آغاز کرد

در مصرع اول اشارت است آنکہ تہیۂ وداع کردن کرد - و مصرع دوم معطوف بر آں مصدر بلفظِ ہماں - و میتواند کہ لفظِ ہماں براے حصر بود - و در بعض نسخ سحرگہ میاں بست و سر باز کرد ہماں لطف و پرسیدن آغاز کرد ◆

یکے مرد شیرین و خوش طبع بود
کہ با ما مسافر در آں رَبع بود

مرا بوسہ گفتا بہ تصحیف دہ
کہ درویش را توشہ از بوسہ بہ

بخدمت مِنہ دست بر پاے من
مرا نان دِہ و کفش بر سر بزن

مرد مبتدا اے موصوف و یکے صفت مقدم بر آں و موقع کاف تعد از مرد کہ از جہت تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شد ز شیریں و خوش طبع بود مدخول آں و مصرع دوم معطوف بر آں و بیت دوم خبر ایں مبتدا و مصرع دوم از و ے بیان علت مضمون مصرع اول - و احتمال بودن یکے مبتدا ممیز و مرد تمیز موصوف و مابعد صفتِ آں محل نظر است چراکہ بر خلاف قاعدہ عرب میشود چہ در کلام ایشاں تمیز از واحد و اثنان نے آید و اگر فارسیاں جائز داشتہ باشند ہیچکس بداں تصریح نکرده کہ اعتماد را شاید - آنچہ بعض محققین فرموده اند کہ نحو فارسیاں مضبوط نیست کہ کسے

بدیں قسم چیز ہا تصریح کردہ باشند و قیاس بر عربی معقول نیست محل تامل - زیراکہ قیاس فارسی بر عربی وقتے معقول نباشد کہ ائمہ فرس بقواعد آں تصریح کردہ باشند چنانکہ گویند کہ در فارسی ہر کلمہ موقوف الآخر مے باشد و موصوف و مضاف مکسور الآخر و اضافتِ عام الے الخاص بیانیست وغیر آں چہ ظاہر است کہ قیاس ایں چنیں قواعد بر قواعد عربی کردن معقول نیست اما قواعدے کہ ایشاں ذکر آں نکردہ اند بہ تصریحاً و نہ ایماءً اگر قیاس آں بر عربی کنند دریں ہیچ خللے نخواہد بود - و در بعض نسخ یکے یار تا آخر - و در بعض دیگر یکے بد کہ شیریں تا آخر و بجائے ریع لفظ جمع - و دریں صورت بد مخفف بود - و کاف اول صفت یکے و دوم عاطفہ باشد - و بجائے قولِ او منہ دست بر پائے من - بر کفش من - و بہر تقدیر اشارت است بآنچہ از امثالِ ایں تکلفات شکم من سیر نمیشود من طالب نانم لیس نان بدہ و ہر چہ خواستہ باشی بکن و چوں او خوش طبع بود چناں گفت کہ در مصرع دوم است ؞

بایثارِ مرداں سبق بردہ اند	نہ شب زندہ داراں کہ دل مردہ اند
ہمے دیدم از پاسبانِ تتار	دل مردہ و چشمِ شب زندہ دار
کرامت جوانمردی و ناں دہی است	مقالاتِ بیہودہ طبلِ تہی است

معطوف دل مردہ اند یعنی و ایثار مے کنند محذوف است و در بعض نسخ کاف مکتوب نیست پس دل مردہ صفت بعد صفت بود لیکن دریں صورت کہ لفظ اند کہ برائے رابطہ است بیکار میشود ؞

قیامت کسے بینید اندر بہشت	کہ معنیٰ طلب کرد و دعویٰ بہشت
بمعنیٰ تواں کرد دعویٰ درست	دمِ بے قدم تکیہ گاہیست سست

کسے مبتدا است موصوف و مصرع دوم صفت آں - و بیند بمعنی خواہد دید خبر ایں مبتدا و مفعول ایں فعل یعنی خویشتن را محذوف و فائدہ ایں حذف تعیین مفعول و اندر بہشت ظرف ایں فعل و در بعض نسخ بینی بصیغہ خطاب و دریں صورت مفعول ایں فعل کسے باشد و بعض محققین سیفرمایند کہ بگمانِ فقیر ہمیں نسخہ صحیح و نسخہ اول ظاہراً درست نباشد چہ ایں قسم تقدیر و حذف در کلام بلغا نیست و ایں محل تامل - چہ از قول او ایں قسم تقدیر معلوم نمے شود کہ کدام قسم تقدیر و حذف در کلام ایشاں نیامدہ - و شارح در وجہ نسخہ ماخوذ سوائے بحذف مفعول و تقدیر آں بحذف و تقدیر دیگر قایل نشدہ پس اگر آں مراد است کہ حذفِ مفعول در کلام بلغا نیامدہ ایں در محل منع و اگر غیر آں مراد است باید کہ ذکر کند ؞

حکایت ہمدریں معنی

شنیدم در ایامِ حاتم کہ بود	بخیل اندرش بادپائے چو دود
صبا سرعتے رعدِ بانگ ادہمے	کہ بر برق پیشی گرفتے ہمے
بتگ ژالہ میریخت بر کوہ و دشت	تو گفتی مگر ابرِ نیساں گزشت
یکے سیل رفتارِ ہاموں نورد	کہ باد از پیش باز ماندے چو گرد

تشبیہ در لون رست - ولفظِ ادہم کہ بعد ازیں بیاید مؤید آں - وبعض محققین میفرمایند کہ اگر بادپاے نیز دخل داشتہ باشد من حیث اللفظ درنیست چہ دود بباد رواہ میرزد - ازیں جہت ترتبیہ میشود وایں کمال بلاغت است انتہی - قول او بادرا میرو محل تامل - چہ نزدیک محققین مقرر شدہ کہ حرکت دو عنصر کہ عبارت از آتش و باد است بالطبع بجانب علو است پس راہ رفتن دود را باستعانت باد صحیح نباشد - وقول او از بیش و در بعض نسخ انگش بفوقانی وکاف فارسی *

زاوصافِ حاتم در آں مرز و بوم — بگفتند شرحے بسلطانِ روم
کہ ہمتاے او در کرم مرد نیست — چو اسپش بجولاں و ناورد نیست

کلمہ زا جنسیہ واوصاف مضاف موصوف وصفتِ آں اعنی کہ اشتہار یافتہ بود محذوف ودرآں مرز و بوم ظرفِ آں ولفظِ شرحے بشین ظاہر تحریف است وصحیح برخے بباء موحدہ وخاے معجمہ بمعنی پارہ واندکے - ودر بعض نسخ بہر مرز و بوم وایں چنیاں تر است واگر اینچنیں یافتہ شود کہ بگفتند در پیش سلطانِ روم واضح تر میشود - دریں صورت کلمہ زا تبعیضیہ باشد وبیت دوم مقولہ بگفتند ومصرع دوم از وے معطوف بر ہمتا - وحاصل معنی آنکہ پارہ از جنس اوصاف حاتم را کہ در آں مرز بوم اشتہار یافتہ پیش سلطانِ روم گفتند وآں اینست کہ ہمتاے او تا آخر

بیاباں نوردے چو کشتی بر آب — کہ بالاے سیرش نپرد عقاب
بدستورِ دانا چنیں گفت شاہ — کہ دعویٰ خجالت بود بے گواہ

کاف اضرابیہ ونپرد بمعنی نتواند پریدن وبالا بمعنی فوق وقامت ودرازی است لیکن ازیں بیت بمعنی برابر مستفاد میشود وبریں تقدیر حاصل معنی بیت ایں باشد کہ آں اسپ بیاباں نوردیست مثل کشتی بر آب کہ آب را مے نوردد بلکہ برابر سیر ایں اسپ نتواند پریدن عقاب - ودر بعض نسخ نرفتے عقاب بجاے نمیتوانست رفتن عقاب - عُقاب بالضم نام مرغے سیاہ شکاری کہ ہمہ مرغاں بلکہ خرگوش وامثال آں را نیز شکار کند *

من از حاتم آں اسپِ تازی نژاد — بخواہم گر او مکرمت کرد وداد
بدانم کہ در وے شکوہِ مہیست — وگر رد کند بانگِ طبل تہی است

مرجع ضمیرِ او ووے حاتم - وفاعل کرد وداد وکند ضمیرے کہ راجع بطرف حاتم است - ودر بعض نسخ اگر مکرمت کرد وداد - وشکوہِ شہی است اے پادشاہانہ *

رسولے خردمندِ عالم بطے — رواں کرد وده مرد ہمراہِ وے

بعد از مصرع اول کلمہ را کہ علم مفعولیت است محذوف - وده مرد معطوف بر رسول وحاصل معنی آنکہ رسولے ہنرمند دانا بر اخلاق واوصاف طے را باچندے دیگر رواں کرد - ودر بعض نسخ خردمند - وعالم بطے بتوسط عطف واو

زمیں مردہ وابر گریاں برو — صبا کرد بارِ دگر جاں درو
بمنزلگہ حاتم آمد فرود — بر آسود چوں تشنہ بر آب رود

بیت اول ظرف زمان فرود آمدن وتواند کہ ظرف زمان رواں کردن بود - ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول

ودر بعض نسخ برزنده رود - ودر بعض دیگر اززنده رود - وصحیح از آب رود - زیراکه صلهٔ آسودن از مے آید نہ بر ومعہذا آسودن تشنه تاب زنده رود خصوصیت ندارد مگر آنکه گوئیم ایں قید اتفاقی است - ودر ہر صورت متعلق آسود وحاصل معنی آنکه ایں سول ازاکرام وآداب مہمانداری بجا آوردن وے برآسود چنانچه تشنه ازآب رود بیاساید

سماطے بیفگند واسپے بکشت ‌‌ ‌ بدامن شکر دادشاں زر بمشت

سماطے واسپے بیائے تنکیر برائے تعظیم ومصرع دوم معطوف بر سماطے بیفگند یا اسپے بکشت بنا بر اختلاف رائین وزر معطوف است بر شکر - وحاصل معنی آنکه اسپے را ذبح کرد ومطبوخ آں را بر سم ماحضر پیش مہماناں آورد وبعد فراغ از طعام شکر دادشاں بدامن وزر دادشاں بمشت یا شکر داد بقدر دامنے وزر داد بقدر مشتے - وبریں تقدیر با مقداریه بود وبر تقدیر اول ظرفیه - وچوں واو عطف برائے مطلق جمع است وتقدیم وتاخیر را در آں مدخلے نیست ازیں لازم نمے آید که اول سماط بیفگند وبعد ازآں اسپ را بکشت +

شب آنجا ببودند وروزِ دگر ‌ ‌ ‌ بگفت انچه دانست صاحب خبر

روز دیگر اے فردائے ایں شب - وصاحب خبر عبارت از رسول ودر عامهٔ نسخ صاحب ہنر - وحاصل معنی آنکه بگفت رسول انچه ناگزیر دانست ونتوانست نہاں داشتن +

ہمیگفت حاتم پریشاں چومست ‌ ‌ ‌ بدندانِ حسرت ہمیکند دست
که اے بہره ور مردمِ نیکنام ‌ ‌ ‌ چرا پیش ازینم ندادی پیام

شارح ہانسوی نوشته که فاعل ہمیگفت صاحب خبر است - وحاتم پریشاں چومست جمله حالیه مصدر بواو یعنی صاحب خبر حقیقت طلب داشتن اسپ ہمیگفت - وحال حاتم ایں بود که بشنید ایں سخن چوں مست ودیوانه بدندان حسرت دستِ خود را میگزید انتہی - وبر متامل پوشیده نیست که دریں صورت ابیاتِ ما بعد بیان مقولهٔ ہمیگفت نمیتواند شد بلکه فاعل ہمیگفت حاتم است وابیاتِ ما بعد مقولهٔ آں وپریشاں چومست جمله حالیه ومصرع دوم معطوف برآں - ودر بعض نسخ نگفتے پیام - وقول او پیش ازیں اشاره بزمان کشتن اسپ - ومضاف الیه پیام اعنی بادشاه محذوف - وحاصل معنی آنکه ہمیگفت حاتم درآں حال که پریشاں بود مانند مست - وبدندان حسرت ہمیکند ہر دو دستِ خود را که اے چنیں وچنیں چرا پیش ازیں اے پیش از کشتن اسپ ندادی پیام بادشاه را - وبعض محققین میفرمایند که سخن فہم میداند که پریشاں چومست حال نیست بلکه صفت مفعول مطلق است پس حاصل معنی آں باشد که سخن میگفت سخن گفتن پریشاں مثل مست یعنی سراسیمه شده سخن پریشاں گفت ہرچند مفعول گفت لیکن انداز سخنش مثل مست بود انتہی - زہے سخن فہمی که اولاً پریشاں را صفت مفعول مطلق گفته وبعد ازآں حاصل معنی را بایں طور بیان کرده که کسیکه ادنٰی شعور داشته باشد معنے حال از و فہم نکند ونیز در مفعول مطلق بودن فقط لفظ پریشاں کفایت میکند ولفظ چومست را درآں دخلے نیست ایں نیز از کلام او که سخن میگفت سخن پریشاں مثل مست مستفاد میشود کما لا یخفے علی المتامل +

من آں باد رفتار دلدل شتاب	ز بهرِ شما دوش کردم کباب
که دانستم از هولِ باران و سیل	نشاید شدن در چراگاهِ خیل
بنوعے دگر روے راہم نبود	جز ایں بر درِ بارگاہم نبود
مروت ندیدم در آئینِ خویش	که مهماں بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش	دگر مرکبِ نامور گو مباش

چراگاهِ خیل باضافت عبارت از طویله اسپاں و بواو عطف غلط نساخ وبیت سوم خبر مبتدائے محذوف وجمله معطوف بر مصرع دوم از بیت دوم وبیت چهارم بتقدیر لفظ نیز معطوف بر مصرع دوم از بیت سوم ومیتواند که معطوف بر قول او دانستم باشد وکردم کباب یعنی ذبح کردم وپختم وایں مجاز است - ودر بعض جز ایں اسپ در بارگاہم نبود - بارگاه وحدہ خیمه یا جائے که مردم را در آں بار عام دهند وایں معنی درینجا مناسب نیست پس تحریف باشد وصحیح پایگاه بباے فارسی وتحتانی بجاے را بمعنی طویله - وحاصل معنی آنکه من آں اسپ را از بهرِ شما دوش ذبح کردم وپختم زیراکه دانستم که بسبب خوف شدتِ باراں وآسیب سیل لایق نیست در چنیں وقت رفتن در طویله که در بیاباں است ومسافت بعید دارد وغیر ایں که همیں اسپ را ذبح کنم ورسم ضیافت بجا آرم روے راه من بطرفے دیگر نبود چراکه غیر ایں اسپ درینجا حاضر نبود ونیز مروت ندیدم در آئین خویش که عبارت از جوانمردیست ایں که مهماں گرسنه بخسپد ومن آسوده زیراکه مرا نام مے باید در اقلیم اے در هفت اقلیم فاش - ومن اگر مرکب نامور پیش من نباشد گو مباش که از نبودنش نقصانے بمن نخواهد رسید وایں بر تقدیریست که دگر بدال بود وبواو پس جمله شرطیه برائے دفع دخل مقدر خواهد بود ومخفی نماند که حاتم پیش از زمان حضرت بوده ودلدل را آنحضرت بامیر المومنین علی علیه الصلوٰة بخشیده بود وایں نوعے از تفنن شعرست که تعبیر از محکی عنه بنوعے کنند که گویا که آں محکی عنه در زمانِ ایشاں موجود است چنانچه ناظم هروی در مثنوی یوسف زلیخا در وقتے که زلیخا یوسف ع را در خواب دیده بود ودواله او گردیده آورده سه یکے دیوان حافظ داشت در دست - که از بیگانه هم را بے بحق هست ؛ ونمیداند ایں را مگر کسیکه خیلے تتبع کلام اساتذه کرده وخوب فهمیده باشد ؛

کساں را درم داد و تشریف و اسپ	طبیعیست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمردِ طے	ہزار آفریں کرد بر طبعِ وے
ز حاتم بدیں نکته راضی مشو	ازیں نغزتر ماجرائے بشنو

ایں بیت مقوله شیخ - وکسب درینجا بمعنی کسبی است مثل سیه بمعنی سیاهی - دریں بیت شیخ نظامی که سیه یا سپیدی گرفتم بتیغ - بدادم بخواهندگاں بے دریغ ؛ وقافیه اسپ با کسب از عیوب ملقبه است که ارباب صناعت آنرا اکفا گویند

حکایت

ندانم که گفت ایں حکایت بمن	که بوداست فرمانده‌ے در یمن

زنام آوراں گوسے دولت ربود — کہ در گنج بخشی نظیرش نہ بود
تواں گفت اورا سحابِ کرم — کہ دستش چو باراں فشاندے درم

قول او ندانم کہ گفت بکافِ استفہامیہ ؛

کسے نامِ حاتم ببردے برش — کہ سودا نبردے ازو بر سرش
کہ چند از مقالاتِ آں باد سنج — کہ نہ ملک دارد نہ فرماں نہ گنج
شنیدم کہ جشنے ملوکانہ ساخت — چو چنگ اندر آں بزم خلقے نواخت

معطوف قولِ او بردے تا آخر اعنی و گفتے محذوف۔ و مصرع دوم بیان مقولۂ آں۔ و حاصل معنی آنکہ ہر کس کہ نام حاتم میبرد پیش او سودا مے رفت از شنیدن نام او بر سر او را و اوصافش باور نے داشت و میگفت کہ چند تا آخر ؛

درِ ذکر حاتم کسے باز کرد — دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و ثنا بحذف الیہ۔ و حاصل معنی آنکہ شخصے درِ ذکرِ حاتم را باز کرد و شخصے دیگر ثنائے او را آغاز کرد

حسد مرد را بر سر کیں گذاشت — یکے را بخوں خوردنش بر گماشت
کہ تا ہست حاتم در ایامِ من — نخواہد شدن در جہاں نامِ من

مرد مراد از ہماں فرمانروا از عالم وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و بین المصرعین از بیتِ اول عبارت و لسبب آں کیں و معطوف بر گماشت اعنی و گفت ہر دو محذوف و بیت دوم بیان مقولۂ گفت۔ و در بعض نسخ بر سر کیں بداشت۔ و در بعض دیگر بر سر کینہ داشت۔ و بہ نیکی خواہد شدن نام من۔ و مخفی نماند کہ محاورہ میخواہد کہ بجائے خوردنش ریختن باشد غایتش مضاف الیہ آں اعنی شین ضمیر محذوف خواہد بود و نیز بر سر کیں گذاشت فارسی نیست بلکہ بداشت یا داشت باشد چنانچہ از بعض نسخ آوردہ شد ؛

بلاجوئے راہِ بنی طے گرفت — بکشتن جوانمرد را سپے گرفت

بلاجوئے مراد ہماں گماشتہ شاہ یمن کہ بلفظ یکے مذکور شدہ از قبیل وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ و مصرع دوم معطوف بر راہِ بنی طے و مضاف الیہ بکشتن اعنی لفظِ جوانمرد محذوف و کلمۂ را مفید معنی اضافت است و حاصل معنی آنکہ برائے کشتن جوانمرد پئے جوانمرد گرفت۔ و بعض محققین میفرمایند کہ احتمال دارد کہ جوانمرد مضاف الیہ پے بود و کلمۂ را عوض اضافت۔ درین صورت تقدیر مضاف الیہ کشتن چنداں ضرور نے شود فافہم انتہیٰ۔ بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ تقدیر آں در بیان ترکیب لفاظ ضرور نیست و مانع آں مکابرہ و در بیان معنی بیت ضرور نیست زیراکہ بدون او در معنی بیت خللے واقع نمیشود

جوانے بَرَہ پیشش باز آمدش — کزو بوئے اُنسے فراز آمدش
نکو روئے و دانا و شمشیر زن — شبش برد مہماں بر خویشتن

در بعض نسخ نکو روئے و دانا و شیریں بیاں۔ بر خویش برد آں شبش میہماں ؛ بہر تقدیر جوانے مبتدائے موصوف و مصرع دوم صفت آں و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر آں و بعد از وے رابطہ و مضاف الیہ شب ہر دو محذوف

بیشباز آمدش خبرایں مبتدا است و مصرع دوم از بیت دوم معطوف برآں و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف بلاجوے و فاعل بر د ضمیرے کہ راجع بطرف جوانست و حاصل معنی آنکہ جوانے کہ از وے بوے اُنسے فراز آمد آں بلاجوے را و جوانے نکو روے و دانا و شمشیر زن بوده و در راه بیشباز آمد آں بلاجوے را و آں جوان شب ہماں روز ہماں بر د او را خویشتن و قولِ او بد اندیش مراد ہماں بلاجوست۔

بدادش سحر بوسه بر دست و پاے	که نزدیکِ من چند روزے بپاے	بگفتا نیارم شد اینجا مقیم	که در پیش دارم مہمے عظیم

مرجع ضمیر شین متصل منصوب بلاجوے و معطوف بداد اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقوله آں۔ و لفظ مقیم متعلق نیارم شد بمعنی نے توانم شدن۔ و در بعض نسخ بجاے اینجا لفظ ایدر بہ تحتانی بعد الہمزه کہ مرادف آنست اندر بنون تحریف آں

بگفت ار نہی با من اندر میاں	چو یاران یکدل بکوشم بجاں

فاعل بگفت ضمیرے کہ راجع بطرف حاتم است و مفعول نہی اعنی آں مہم را محذوف۔ و فائده ایں حذف تعیین مفعول۔ و میتواند کہ کلمہ آں جا او در میان جدا و مشار الیہ آں ہماں مہم باشد و در بعض نسخ راز اندر میاں و در بعض دیگر رازم و درین صورت میم مضاف الیہ اندر میاں باشد کہ از وے قطع شده بالفظ راز ملحق گشتہ۔

بمن دار گفت اے جوانمرد گوش	که دانم جوانمرد را پرده پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر	که فرخنده رایست و نیکو سیر
سرش پادشاهِ یمن خواست است	ندانم چه کیں در میاں خاست است

لفظ گوش متعلق بلفظ بمن دار۔ و فاعل گفت ضمیرے کہ راجع بطرف بلاجوے است و مصرع دوم بیان علت ایں امر و لفظ جوانمرد وضع مظہر موضع مضمر و بیت دوم بیان راز و کلمہ مگر براے تشکیک و حاصل معنی آنکہ من کہ ترا ایں تکلیف میکنم کہ گوش بمن دار سببش آنست کہ میدانم کہ تو پرده پوشی خواہی کرد یا ہر کہ جوانمرد است پرده پوشی میکند و تو جوانمردی پس پرده پوشی خواہی کرد و راز اینست کہ من حاتم را کہ چنیں و چنیں است نمے شناسم و تو کہ دریں بوم میباشی شاید کہ او را شناختہ باشی و عجب تر آنکہ بعض محققین پیش ازیں بر حاشیہ شرح ہمیں بیت نوشتہ کہ اینجا وضع مظہر موضع مضمر از جہتِ بزرگی است کہ تکرار گاہے مفید آں میباشد و الحال از کلام خود غفلت ورزیده و آں را عبارت شارح گمان برده چنیں گفتہ کہ غالب آنست کہ در صورتیکہ حاصل معنی ایں باشد کہ تو جوانمردی و جوانمرد پرده پوش میباشد پس تو ہم پرده پوش باشی وضع مظہر موضع مضمر نیست چہ وضع مذکور خلاف مقتضاے ظاہر باشد و اینجا خلاف مقتضاے ظاہر نیست مگر آنکہ گویند اصطلاح تازه است و لا مشاحہ فی الاصطلاح انتہی۔ مخفی نماند کہ در موضع خود گذشت کہ گاہے مراد از مظہر ثانی غیر مظہر اول بود و گاہے براے تقویت داعی مامور بود یعنی براے تقویت چیزے کہ آں چیز داعی باشد آں شخص را کہ امر کرده شده بسوے امتثال امر و غیر ذلک پس در بیت ما نحن فیہ اگر از جوانمرد ثانی مراد جوانمرد اول است کہ عبارت از حاتم باشد دریں صورت براے نکتہ پسین بود و اگر مراد مطلق جوانمرد پس براے نکتہ نخستین باشد

گرم رهنمائی بدانجا که اوست — همی چشم دارم ز لطفِ تو دوست

مفعول همی چشم دارم اعنی آں رہنمائے را محذوف و فائدہ ایں حذف تعیین مفعول است لئے اگر رہنمائے مرا آں طرف که اوست باشد همی چشم دارم آں رہنمائے را از لطفِ تو دوست۔ ومیتواند که همیں بنون اشارت بر منہاے بود و در بعض نسخ گرم رهنمائی بدانجا شوم۔ همیں چشم دارم که تنہا روم ٭ دریں صورت قول او که تنہا روم بیان همیں و بیت ذو قافیتین باشد ٭

بخندید برنا که حاتم منم — سر اینک جدا کن به تیغ از تنم
نباید که چوں صبح گردد سفید — گزندت رسد تا شوی نا امید

برنا بالفتح و بالضم جوان معطوف جدا کن اعنی و رواں شو محذوف و بیت دوم برائے بیانِ علت همیں مر و نباید بمعنی مبادا و چوں صبح گردد سپید شرط و معطوف آں اعنی و تو در آں زمان بخشی محذوف و گزندت رسد جزائے ایں شرط و کلمہ تا بفوقانی تصحیف است و صحیح یا به تحتانی برائے تردید و شوی نا امید جزائے شرط محذوف و حاصل معنی آنکه همیں زمان سرم را از تن جدا کن و رواں شو مبادا که اگر روز روشن شود و تو در آں زمان بخشی ترا گزندے رسد که بعلتِ قتل از تو قصاص گیرند و اگر بخشی پس نا امید برگردی و بعض محققین میفرمایند نیامد بمعنی که گزشت دیده نشده پس فاعل ایں فعل اعنی درنگ محذوف باشد و کاف برائے علت یعنی درنگ نباید دریں کار زیرا که چوں صبح سفید شود لئے روشن گردد اگر مرا بکشی مردم ترا دیده بکشند و اگر بخشی از بیم نا امید برگردی۔ تا آخر انتہا۔ بر متامل پوشیده نیست که نباید جملہ خبریہ است و گاہے بمعنی التماس آید چنانچه شیخ نظامی فرماید ؎ نباید که ما را شود کار سست۔ بشو نا بد از آب هر دم درست ٭

چو حاتم بآزادگی سر نهاد — جواں را بر آمد خروش از نهاد
که گر من گلے بر وجودت زنم — بنزدیکِ مرداں نه مردم زنم

بیتِ اول جملہ شرطیه و بیتِ دوم بیانِ خروش۔ و در مصرع دوم از وے پیش از لفظ نه کلمۂ اضراب محذوف است و حاصل معنی آنکه چوں حاتم بسبب جوانمردی و سر زندگی سر خود را پیشِ آں بلاجو نهاد از نهادِ آں بلاجوے ایں خروش بر آمد که اگر بر وجودِ تو گلے بزنم بنزدیک مرداں مرد نباشم بلکه زنم۔ و در بعض نسخ نه مردم که در کیشِ مرداں زنم۔ و دریں صورت همیں کاف اضرابیه بود و در عامۂ نسخ بین البیتین ایں دو بیت نیز واقع شده ٭

بینداخت شمشیر و ترکش نهاد — چو بیچارگاں دست بر کش نهاد
بخاک اندر افتاد و بر پاے جست — گهش دیده بوسید و گه پا و دست

و بر متامل پوشیده نیست که ایں هر دو بیت الحاقی است چنانکه رکاکتِ الفاظ دلالت صریح دارد بر آں خصوص بیت پسین که محض بے ربط است اما بر تقدیر تسلیم خروش کنایه از آه و ناله و ایں هر دو بیت معطوف بر قول او بر آمد خروش و قول او که گر من تا آخر بیان مقوله گفت محذوف باشد و ایں جملہ معطوف بر جملہ اول و حاصل معنی ایں ابیات آنکه جواں را بر آمد آه و ناله از نهاد و بے و بینداخت شمشیر را تا آخر و گفت که گر من تا آخر ٭

دو چشمش ببوسید و در بر گرفت	وز آنجا طریقِ یمن در گرفت
ملک در میانِ دو ابروے مرد	بدانست حالے که کارے نکرد
بگفتا بیا تا چه داری خبر	چرا سر نه بستی بفتراک بر
مگر بر تو نام آورے حمله کرد	نیاوردی از ضعف تابِ نبرد
جوانمرد شاطر زمیں بوسه داد	ملک را ثنا گفت و تمکیں نهاد
بدو گفت کاے شاهِ با داد و هوش	ازیں در سخنهاے حاتم نیوش

بیتِ اول معطوف بر قولِ او بر آمد خروش یا متفرع بر آں و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف حاتم و فاعل ببوسید و هر دو فعل مابعد ضمیرے که راجع بطرف بلاجوے است و مفعول در بر گرفت و مشبه به آں محذوف و بیت دوم جزاے شرط محذوف. و قولِ او درمیانِ دو ابروے صفت موصوف محذوف که سبب بدانست باشد. و حاصل معنی ایں ابیات آنکه جواں را بر آمد خروش از نهاد پس هر دو چشم حاتم را بوسه داد و در بر گرفت او را چنانچه وقتِ وداع یکدیگر را در بر گیرند و از آنجا رخصت شده راه یمن گرفت و چوں بیمن رسید و ملازمتِ ملک دریافت ملک بسبب گرہے که درمیانِ دو ابروے او پیدا بود در حال معلوم کرد که بر مراد دست نیافته پس بگفت که پیش بیا و بیار تا چه خبر داری با خود. و بعض محققین میفرمایند که ظاهر لفظِ در بدال تحریف است. و صحیح از تا صله دانست توانند شد یعنی از عدم بشاشت تو که از دو ابروے تو پیدا است چنیں یافتم که بر مراد دست نیافتی و اگر تقدیر لفظِ گره هم کنیم نزدیک تر میشود یعنی از گره میانِ دو ابرو دانستم انتهی. قولِ او تا صلهٔ دانست توانند شد منشاء آں غفلت است زیرا که دانستن متعدی بنفسه است و آنچه آنرا از صله قرار داده چناں نیست بلکه از سببیه است فتامل. و قولِ او ازیں در بمعنی ازیں مقوله ؛

چو دریافتم حاتمِ نامجوے	هنرمند خوش منظر و خوبروے
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش	بمردانگی فوق خود دیدمش

حاتم نامجوے مفعولِ اول دریافتم. و هنرمند با مابعد خود مفعول ثانی آں و در بعض نسخ هنرمند خوش طبع و پاکیزه خوے ؛

بگفت آنچه دید از کرمهاے وے	شهنشه ثنا کرد بر آلِ طے
فرستاده را داد مهر و درم	که مُهر است بر نامِ حاتم کرم
مرا ورا رسد گر گواهی دهند	که معنی و آوازه اش هم هند

قولِ او آنچه دید از کرمهاے وے مقولهٔ بگفت و فاعل بگفت و دید ضمیرے که راجع بطرف رسول است و مرجع ضمیر وے حاتم و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و متعلق ثنا کرد یا گفت بنا بر اختلاف نسخ اعنی از شنیدن آں اوصاف محذوف و مصرع اول از بیت دوم جمله معترضه و مصرع دوم معطوف بر ثنا کرد بتقدیر لفظ و گفت و بیت سوم معطوف بر مهر است و فاعل رسد ضمیرے که راجع بطرف کرم است. و قولِ او گر گواهی دهند مصدر بحرفِ تردید و معطوف آں اعنی و اگر گواهی ندهند محذوف. و گواهی دادن کنایه از باور داشتن و تصدیق کردن دعوی کرم و مصرع دوم بیان علت قولِ او

مرا ورا رسد و حاصل معنی آنکه گفت رسول با پادشاه آنچه دیده بود از کرمهای حاتم و پادشاه ثنا کرد از شنیدن آں اوصاف بر آل طے و گفت که مهر است یعنی ختم است بر نامِ حاتم کرم و کرم کردن ثابت است مرا ورا اگر تصدیق کنند و اگر نکنند چرا که معنی و آوازه همراه هند اورا یعنی هر دو با خود دارند و مخفی نماند که لفظ مهر که باصطلاح پادشاهان هند که عبارت از زرِ مسکوک است مقابل روپیه که سیم مسکوک است بر تقدیرے صحیح بود که در آں زمان هم رواج داشته باشد و الا غلط از یجاست که در بعض نسخ - مشتے درم - و در بعض دیگر چندیں درم و ختم است بر نام حاتم و در بعض بر آل حاتم واقع شده - و بعض محققین میفرمایند که عبارت مشتے درم و چندیں درم دلالت دارد بر انعامِ قلیل - و حال آنکه سابق ایں سخن بادشاه را بجود و سخا ستوده است که بر حاتم رشک میداشت دریں صورت مهر بمعنی خاتم باشد - و مهر دادن کنایه از سپردن مهر پادشاهی که خدمت عظیم الشان بود در سلاطین ولایت چنانکه امیر علی شیر که مهردار سلطان حسین بایقرا بود و بسبب آوردن مهر لفظِ مهر و درم ابهام گونه پیدا کرده انتهٰی قول او دلالت دارد بر انعام قلیل تا آخر بر متامل پوشیده نیست که ایں بر تقدیریست که شیخ متصدی ذکر انعام او شده باشد و حال آنکه چنیں نیست بلکه بقدر ضروری بیانِ منصفی اوست و ایں که او را مهر و درم داد بطریق استطراد است و آنچه گفته که مهر دادن کنایه از سپردن مهر پادشاهی ایں مسلم لیکن مشعر بر جود و سخاے او نمے تواند شد زیرا که خدمت دادن بادشاه هر چند خدمت عظیم الشان بود مر نوکر خود را کسے از نوع سخاوت نه شمرده - و قول او بسبب آوردن مهر تا آخر نیز محل تامل فتامل حق التامل ٭

حکایت

شنیدم که طے در زمانِ رسولؐ	نکردند منشورِ ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیرِ نذیر ٭	گرفتند از ایشاں گروهے اسیر
بفرمود کشتن بشمشیرِ کیں ٭	که ناپاک بودند و ناپاک دیں

قول او که ناپاک بودند و ناپاک دیں تلمیح است بکریمه یا ایها الذین آمنوا انما المشرکون نجس - حاصل معنی مصرع آنکه ظاهر ایشاں از حلیهٔ عفت و صلاح عاری بود و باطن بکفر و ضلالت ملوث ٭

زنے گفت من دخترِ حاتمم ٭	بخواهید ازیں نامور حاکمم

بخواهید اے شفاعت بکنید و معطوف ایں اعنی و ایں التماس مرا پیش او ببرید که محذوف و بیتِ دوم بیانِ آں و مصرع دوم از وے علت امر بکرم کردن - و مولیٰ دریجا عبارت از پدر آں زن است ٭

بفرمود پیغمبرِ نیک رائے	کشادند زنجیرش از دست و پائے
در آں قوم باقی نهادند تیغ	که رانند سیلابِ خوں بے دریغ

مفعول بفرمود اعنی ایں که بکشایند زنجیر را از دست و پائے او - و باقی ماندگاں را بکشند محذوف و مصرع دوم بتقدیر لفظ ایشاں معطوف بر مصرع اول و فاعل کشادند ضمیرے که راجع بطرف ایشانست و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه دست و پائے که از وے قطع شده بالفظ زنجیر ملحق گشته و بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول

ومصرع دوم از وے بیان علت تیغ نهادن۔ ومضاف الیه خون اعنی ایشان را محذوف ۔ وبے دریغ حال است از ضمیر رانند۔ وحاصل معنی آنکه فرمود پیغمبر نیک راے این که بکشایند زنجیر را از دست وپاے او وباقی ماندگان را بکشند وایشان کشادند زنجیر را از دست وپاے او ودر آں قوم باقی تیغ نهادند اے تهیه بر آهیختن تیغ کردند از براے آنکه جاری گردانند سیلاب خون ایشان را بے دریغ اے در آں حال که دریغ نداشته باشند از خون ریز ؛

بزاری بشمشیرزن گفت زن ‌ ‌ ‌ مرا نیز با جمله گردن بزن ؛
مروت نبینم رهائی ز بند ‌ ‌ ‌ به تنها و یارانم اندر کمند

مصرع دوم از بیت اول مقوله گفت وبیت دوم علت آں ویارانم اندر کمند جمله حالیه از ضمیر متکلم ودر بعض نسخ یاران من در کمند

همیگفت گریاں بر اخوان طے ‌ ‌ ‌ بسمع رسول آمد آواز وے
ببخشود بر قوم دیگر عطا ‌ ‌ ‌ که هرگز نکرد اصل گوهر خطا

همیگفت حال است از ضمیر وے که راجع بطرف دختر است از قبیل اضمار قبل الذکر۔ وگریاں بر اخوان طے حال بعد حال یا حال از ضمیر همیگفت که آں نیز راجع بطرف دختر است واخوان طے بخا معجمه ونون ظاهر درست نباشد چه ابناے طے مے بایست گفت۔ وصحیح احوال طے که عبارت از حالات آں قبیله است۔ وآواز کنایه از زاری کردن ولفظ دیگر براے عطف وبعد از عطا لفظ کرد محذوف۔ ومصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول۔ واصل گوهر کنایه از فتوت وجوانمردیست۔ وحاصل معنی آنکه در آں حال که آں دختر همیگفت گریاں بر احوال طے آوازش بگوش رسول مقبول آمد پس بشفاعت او ببخشود دلے رحم کرد بر قوم وعطا کرد دلے چیزے بداد وتواند که لفظ دیگر صفت قوم باشد وبهر تقدیر اشارت است بآنکه هرگاه دختر قوم بیگانه بمقتضاے جوهر ذاتی به تنها خلاص شدن خود راضی نشده باشد اگر آنحضرت که محض کرم رحمة للعالمین است بشفاعت وے بر آں قوم ببخشود وعطا کرد۔ چه عجب۔ وشارح هانسوی نوشته که عطا بمعنی بخشیدن مفعول مطلق من غیر لفظه است از بخشید یعنی بخشش کرد بر قوم دیگر بخشش کردنی انتهی۔ واز یں مستفاد میشود که دریں بیت ببخشید از ماده بخشید نیست نه بخشود از ماده بخشودن اینقدر هست که گاهے بخشیدن درمعنی بخشودن نیز مستعمل میشود چنانچه دریں بیت خواجه شیراز ؎ دانم دلت نه بخشد بر عجز شب نشیناں ۔ گر حال من نپرسی از باد صبحگاهے ؛ ودریں صورت بهر دو وجه صحیح باشد وبعض محققین میفرمایند که ظاهرا لفظ دیگر تحریف است وصحیح کردش یعنی بر قوم او رحم کرد وبزن مذکور عطا بخشید وجیهیه که شارح نوشته خلاف روزمره پارسیانست انتهی باید دانست که چوں باوجود اتفاق نسخ حمل بر تحریف آں کردن بغایت بعید مے نمود بنابر آں شارح ایں توجیه اختیار کرد وانچه او تراشیده دعوی ظهور آں کرده هیچ نسخه بر آں مساعدت نمیکند وآنچه در جواب بر گفته که توجیه عبارت وقتے درست بود که محاوره مساعدت آں کند بخشودن وبخشایش در محل عفو مستعمل میشود نه در مقام عطا وبخشش لهذا صاحب ایں نسخه هم تقدیر لفظ کرد کرده وحال آنکه ایں هم چنداں موافق روزمره نیست واتفاق نسخ موجب

صحتِ روزمرہ چہ قسم تواند بود شاید در نسخۂ اول از سہو القلم نوشتہ شدہ و ایں قسم بسیارمے افتد چنانکہ مارا کہ شاعریم
گاہے اتفاق چنیں چیزہا افتادہ ومے افتد و کثرتِ اختلافِ نسخ و الحاقات دریں کتاب دلالت صریح بر تصرف
ناسخان دارد انتہی محل تامل۔ چہ مراد از قولِ او کہ محاورہ مساعدت نمے کند اگر آنست کہ مفعول مطلق من غیر لفظہ
چنانچہ شارح ہانسوی بآں قائل شدہ در محاورہ فارسیان نیامدہ ایں در محل منع است چہ با وجود دو شاہد عادل
بر آمدنِ آں در محاورہ یکے ہمیں بیت و دیگرے در انکار آں کردن تعصب و اعتساف است و ایں پیش علمائے
بحث و ادب مردود و نامعقول و معہذا خود در اکثر مواقع در حواشی شرح ابیات ایں کتاب مستطاب گفتہ کہ مرا
ہمیں بیت شیخ سند کافیست پس دریں صورت شارح ہانسوی را رسد کہ بطریق معارضہ گوید کہ مدعائے ما حق است
و سند برآں ہمیں بیت شیخ پس آنچہ تو گفتی غلط محض و اگر چیزے دیگر مراد باشد پس باید کہ آں را بیان بکند و آنچہ
گفتہ کہ بخشودن و بخشایش در محل عفو مستعمل میشود از دو حال خالی نیست یا استعمال آں در جائے است کہ استعمال
عفو درینجا صحیح باشد اگرچہ در معنی متغایر باشند۔ یا غرض آنست کہ بمعنی عفو مستعمل میشود و علی التقدیرین غلط محض
در صورتِ اول بنا بر آنکہ بسیار جاہاست کہ در آنجا استعمال بخشودن و بخشایش درست است و استعمالِ عفو درست نیست
چنانچہ دریں مصرع کریما ببخشائے بر حال ما۔ و ہمچنیں دریں مصرع کہ بر بندۂ پیرِ خود ببخشائے ٭ و در صورتِ دوم
بنا بر آنکہ صلہ بخشایش برمے آید و صلہ عفو از و آنچہ گفتہ کہ شاید در نسخۂ اول از سہو القلم نوشتہ شدہ بر صاحب بصیرت
پوشیدہ نیست کہ ایں احتمالیست کہ ہیچ ذی شعور بداں التفات نکنند و جواب آنکہ چنانکہ مارا کہ شاعریم گاہے اتفاق
چنیں چیزہا افتادہ ومے افتد آنست ٭ چراغِ مردہ کجا شمع آفتاب کجا۔ و بہر تقدیر تسلیم آنچہ دعویٰ صحتِ آں
کردہ ناصحیح زیرا کہ مراد شیخ چنانچہ ابیات داستان صریح دلالت برآں دارند آنست کہ چوں لشکر بشیر و نذیر گروہے
از بنی طے را اسیر کردہ آوردند رسولؐ از برائے آنکہ اوشاں ناپاک بودند بکشتن فرمودند از آں میاں باصحابِ
رسولؐ عرض نمود کہ از جانب من التماس کنید کہ من دختر فلاں شخصم و پدر من اہلِ کرم بودہ بحرمت کرم او تو بر من
کرم کن رسول علیہ السلام از انجا کہ متصف بخلق عظیم بود دست و پائے اورا از زنجیر خلاص داد و بر باقی قوم او حکم بقتل
نمود چوں آں زن ایں احوال دید بسبب کرم جبلی خود زاری کرد و گفت کہ اینہارا ہم خلاص بکنید و گرنہ مرا ہم بکشید
آنحضرتؐ از گفتہ آں زن آں قوم را از قتل خلاص داد چنانچہ آں زن را نہ آنکہ قومش را خلاص داد و آں دختر را
چیزے عطا کرد چہ برائے صحت ایں سندے از خارج باید اگر نزد او از علمائے حدیث یا اصحاب تواریخ سندیست بریں باید
کہ بیان بکند تا دعوی او صحیح باشد و آنچہ گفتہ کہ کثرت اختلاف نسخ تا آخر ایں بر تقدیریست کہ در نسخ صحیحہ قدیمہ خلاف نسخہائے
متعارفہ یافتہ شود۔ و الّا فلا ٭

حکایت

ز بنگاہِ حاتم یکے پیر مرد	طلب دہ درم سنگ فانیذ کرد
ز راوی چنیں یاد دارم خبر	کہ پیشش فرستاد تنگِ شکر

قول او زنگاه در بعض نسخ زدرگاه و این تحریف است ؛

زن از خیمہ گفت این چہ تدبیر بود — ہمان دہ درم حاجت پیر بود
شنید این سخن نام بردار طے — بخندید و گفت اے دلارام حے

لفظِ پیر وضع مظہر موضع مضمر ۔ و حاصل معنی بیت آنکہ دریں چہ مصلحت بود کہ تنگی فرستادی و حال آنکہ حاجت او ہمان دہ درم سنگ بود ؛

گر او در خورِ ہمتِ خویش خواست — جوانمردیِ آلِ حاتم کجاست

در بعض نسخ در خور حاجت و ہمیں بہتر ۔ و این بیت مقولہ گفت کہ در بیت سابق ہست و مصرع اول شرط و معطوف آن اعنی و من بقدرِ حاجت او میفرستادم محذوف و مصرع دوم جزاے این شرط و کجاست بمعنی کجا مے ماند و حاصل معنی آنکہ اگر او در خورِ حاجتِ خویش طلب کرد و من ہم بقدر میفرستادم پس جوانمردیِ آلِ حاتم کجا مے ماند ۔ و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ آلِ حاتم کنایہ از آل طے است چون اظہارِ جوانمردی درمیان آمد از راہ بزرگی نسبتِ آن بخود نکرد و آل حاتم گفت و حال آنکہ دریں نسبت تمام قبیلہ را باین صفت منسوب کردہ و چون خلاف گفتہ زن خود بعمل آوردہ تمام قوم و اہلِ خود را بدین صفت منسوب کردہ و این کمال بلاغت است انتہیٰ تکلف بلا ضرورت است

چو حاتم بآزاد مردی دگر — ز دورانِ گیتی نیامد مگر
ابوبکر سعد آنکہ دستِ نوال — نہد ہمتش بر دہانِ سوال
رعیت پناہا دلت شاد باد — بسعیت مسلمانی آباد باد

چو اداتِ تشبیہ ۔ و آزاد مردی بزاے معجمہ جوانمردی و نیامد بصیغہ ماضی منفی و مگر حرف استثنا ۔ و ابوبکر سعد مستثنیٰ و مستثنیٰ منہ آن اعنی لفظِ ہیچکس محذوف اے نیامد ہیچکس مگر ابوبکر سعد آنکہ چنین و چنین است و میتواند کہ باآن را دمردی بود اعنی آن اسم اشارہ و راد مردی براے مہملہ جوانمردی و در بعض نسخ زند ہمتش بر دہانِ سوال ۔ و این مجاز عقلیست و دست بر دہان کسے زدن کنایہ از منع کردن از چیزے گفتن یا از خواستن و قول او رعیت پناہا تا آخر داستان التفاتست از غیبت بخطاب

سر افراز دا این خاکِ فرخندہ بوم — ز عدلت بر اقلیمِ یونان و روم
چو حاتم کہ گر نیستے نامِ وے — نبردے کس اندر جہان نامِ طے

این خاک اشارہ باقلیم پارس و مشبہ و چو اداتِ تشبیہ و مشبہ بہ آن اعنی سرافراز کردن طے از جوانمردی محذوف ۔ و این جوانمردی محذوف مضاف بطرف حاتم ۔ و وجہ تشبیہ سرافراختن و کاف بیان علتِ آن و حاصل معنی آنکہ سرافرازی میکند این خاک بسبب عدل تو بر اقلیم یونان و روم مثل سرافرازی کردن طے از جوانمردی حاتم از براے آنکہ اگر نبودی نام او اے آوازہ او بجوانمردی در جہان نبردے ہیچکس نام طے در جہان و بدان مثل نزدندے ۔ و میتواند کہ مشبہ بہ محذوف و قول او کہ گر نیستے تا آخر جملہ معترضہ و صفیہ بود یعنی چنانچہ سرافرازی میکند خاک یمن از فتوت حاتم کہ چنین و چنین بود دہ بر اقلیم یونان و روم لیکن دریں صورت ذکر طے لغو میشود و قائل ودر بعض نسخ نیستے فرود لاے شکوہ وے

ثنا ماند از آن نامور در کتاب ترا هم ثنا ماند و هم ثواب
که حاتم بدان نام آوازه خواست ترا سعی و جهد از برای خداست

بیت دوم علت مضمون بیت اول بترتیب لف ونشر مرتب یعنی مضمون مصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع اول است از بیت اول ومضمون مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول - بدان نام اشاره باسماے معهوده که سخی وجوانمرد وراد ومرد وآزادمرد وامثال آن بود - وحاصل معنی آنکه این که گفتم که ثنا ماند از آن نامورانے از حاتم درکتب سیر وتواریخ سببش آنست که او باین نامهاے معهوده محض طالب شهرت بوده پس جود او ریائی باشد وترا هم ثنا خواهد ماند وهم ثواب از برائے آنکه سعی وجهد تو برائے آوازه نیست بلکه از برائے خداست وخدا تعالیٰ ضایع نمیکند اجر نکوکاران را ومخفی نماند که این کلام بر سبیل ادعاست که شعرا در هنگام ستایش ممدوح میکنند. یا شیخ را برین دعوی که حاتم بدان نام آوازه خواست سندے رسیده باشد وآنچه بعض محققین نوشته که چون حاتم پیش از زمان حضرت پیغمبر بوده میتوانند که اشاره بدان باشد که او کافر بوده پس جود او محض برائے نام آوری باشد وچون تو مسلمان وخداپرستی ترا هم نام آوری باشد وهم ثواب وهمین است مراد شیخ وعجب که شارح ازین غافل مانده انتهی. محل تامل زیرا که بودن او پیش از زمان آنحضرت دلالت بر کفر او نمیکند چه جایز است که بر دین نبی آن وقت بوده باشد وبرتقدیر تسلیم کفر او موجب بودن جود او ریائی نمی تواند شد چه جایز است که در حین کفر حسبةً لله سخا میکرده باشد اگرچه عند الله مقبول نیست وبودن سخا وکرم مسلم علی الاطلاق موجب ثواب در محل منع است مگر وقتیکه در آن ریا را دخلے نباشد ؛

تکلف بر مرد درویش نیست نصیحت جز این یک سخن بیش نیست
که چندانکه جهدت بود خیر کن ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

تکلف درینجا عبارت از زیاده گوئی وبیت دوم بیان این یک سخن ومراد از درویش مطلق مرد راست گویا ذات متکلم که ضمناً لنفسه چنین فرموده ودر بعض نسخ بجاے نصیحت وصیت واین تحریف است ؛

حکایت

یکے را خرے در گل افتاده بود ز سوداش خون در دل افتاده بود
بیابان وسرما وباران وسیل فروهشته ظلمت بر آفاق ذیل

کلمهٔ را مفید معنی اضافت - ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول واز سببیه وشین ضمیر مضاف الیه دل که از وے قطع شده بلفظ سودا ملحق گشته وبیابان ظرف مکان وسرما معطوف خود وظرف زمان - درگل افتادن - ومصرع دوم جمله حالیه از فاعل افتاده که ضمیر لیست راجع بطرف خر - وحاصل معنی آنکه خر شخصے درگل افتاده بود در بیابان ودر سرما وباران وسیل در آن حال که فروهشته بود تاریکی دامن خود را بر آفاق ومعنی مصرع دوم از بیت اول آنکه وبسبب سودائے که داشت - ومیتوان گفت که سودا درینجا بمعنی غضب وغصه استعمال یافته چنانچه در قول او

که سودای این تا آخر نیز ہمیں ستفاد میشود و محتمل که بمعنی مہر و محبت باشد یعنی بسبب مہر و محبت آں خرخون در صاحبش افتاده بود و این مجاز است *

همه شب درین غصه تا بامداد ‌ ‌ ‌ سقط گفت و نفرین و دشنام داد

نه دشمن برست از زبانش نه دوست ‌ ‌ ‌ نه سلطان که این بوم و بر آن اوست

قضارا خداوند آن بوم و دشت ‌ ‌ ‌ در آن حال منکر بر او بر گذشت

ای از آن اوست و در بعض نسخ این بوم ویراں از دست ای خراب از و ہست - و در بعض دیگر این بوم در ظل اوست و بہر تقدیر بیت دوم گویا تفسیر مصرع دوم از بیت اول است و خداوند دشت عبارت از پادشاه آنجا -

نگه کرد سالار اقلیم دید ‌ ‌ ‌ که بر لشته این ماجرا می شنید

صحیح که بر لشته بیای تنکیر مفرد غیر مکتوب و حق آنست که این بیت الحاقیست با سیاق و سیاق ربطے ندارد و در کاتب الفاظ آں علاوه

سخنها چو بشنید از و ناصواب ‌ ‌ ‌ نه صبر شنیدن نه جای جواب

قول او صبر شنیدن بحذف مضاف الیه یعنی آں سخناں مبتدا و نه جای جواب معطوف بر آں و جواب بمعنی جواب دادن و خبر این مبتدا یعنی درخود یافت محذوف و درین اشارت است بآنکه چوں او را بغایت فرمایه دید غیرت پادشاهانه نخواست که با او حرف زند و جوابے دهد و در نسخ معتبره شنید این سخنہائے دور از صواب - نه رای شنیدن نه روی جواب

بچشم سیاست درو ننگریست ‌ ‌ ‌ که سودای این بر من از بهر چیست

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول است یعنی از برای آنکه غضب و غصه این مرد بر من از بهر چیست که چنین و چنین میگوید - و در بعض نسخ سودای او - و در بعض دیگر بلک اندر و سہمگیں بنگریست - که سودای این تا آخر

یکی گفت شاها بتیغش بزن ‌ ‌ ‌ که نگذاشت مارا نه دختر نه زن

نگه کرد سلطان عالی محل ‌ ‌ ‌ خودش در بلا دید و خر در وحل

ببخشید بر حال مسکین مرد ‌ ‌ ‌ فرو خورد خشم سخنهای سرد

زرش داد و اسپ و قبا پوستین ‌ ‌ ‌ چه نیکو بود مهر در وقت کین

یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش ‌ ‌ ‌ عجب رستی از قتل گفتا خموش

اگر من بنالیدم از درد خویش ‌ ‌ ‌ وی انعام فرمود در خورد خویش

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و نون دوم برای تاکید نفی و ہر چند دشنامے که بقایل داده سبب کشتن آں شخص بود و علتے که سبب کشتن تواند شد دشنام او مر پادشاه را بوده لیکن آں شخص از جہت پاس ادب نسبت دشنام بخود کرد و لفظ مارا آورد و در ضمن آں نسبت به پادشاه نیز کرد چرا که لفظ ما برای حکایت نفس متکلم مع الغیر است و در بعض نسخ - که نگذاشت کس را نه مرد و نه زن - و در بعض دیگر - نه دختر نه زن و در بعض

مصرع دوم چنیں کہ۔ زروے زمیں بیخ عمرش بکن۔ و دریں صورت معطوف بعطف تفسیری بود بر قول او بنہ خشیں بن
وقول او خورش در بلا تا آخر خود عبارت از ذات خربندہ۔ وقولِ او فرو خورد خشم از سخنہاے سرد۔ فاعل فرو خورد ضمیرے
کہ راجع بطرف سلطان است واز سببیہ وحاصل معنی آنکہ فرو خورد سلطان خشم را کہ از استماع سخنہاے بارد وبے مزہ او
بہم رسیدہ بود ودر بعض نسخ خشمش واین غلط نساخ ودر قولِ او چہ نیکو بود لطف بجاے لطف لفظِ حلم ودر بعض دیگر
لفظِ مہر۔ وہمیں بہتر است ؛

	بدے را بدی سہل باشد جزاے		اگر مردی اَحْسِنْ اِلٰی مَنْ اَسَا	

بدے اول بیاے تنکیر ودوم بیاے معروف مصدری ومردی بیاے خطاب۔ وحاصل معنی آنکہ باشخصِ بد بدی
کردن جزاے سہل است مرداں بابداں نیز نیکی میکنند پس تو ہم اگر مردی نیکی بکن باکسے کہ او بدی کردہ است با تو

گفتار در ترغیب بخدمت کردن وثمرۂ آں

	الا گر طلبگارِ اہلِ دلی خورش دہ بہ گنجشک وکبک وحمام		زخدمت مکن یکزماں غافلی کہ یک روزت افتد ہماے بدام	
	چو ہر گوشہ تیرِ نیاز افگنی		امید است ناگہ کہ صیدے زنی	

بیت دوم بیان خدمت ومصرع دوم ازوے بیان علت مضمون مصرع اول۔ وقولِ او صیدے زنی در بعض
نسخ باز افگنی ودریں صورت باز بمعنی جانور معروف باشد کہ بداں شکار کنند ؛

	دُرے ہم برآید ز چندیں صدف		ز صد چوبہ آید یکے بر ہدف	

ہر مصرعے جزاے شرط محذوف۔ ولفظِ ہم زایدہ۔ وتقدیر آنکہ اگر چندیں صدف را فراہم آری ممکن است کہ
در یکے از نہا درے برآید وہمچنیں اگر صد چوبہ لے تیرِ خدنگ بیندازی ممکن است کہ یکے از آنہا بر نشان خورد۔ ودر بعض
نسخ زصد چوبہ افتد یکے۔ ودر بعض دیگر زصد تیرت آید یکے ؛

حکایت

	شنیدم کہ مغرورے از کبر مست		درِ خانہ بر روے سائل ببست	

سائل اسے مرد خواہندہ ؛

	بکنجے فرو ماندہ بنشست مرد شنیدش یکے مردِ پوشیدہ چشم		جگر گرم وآہ از تفِ سینہ سرد بگفتا چہ در تابت آورد خشم	
	فرو گفت وبگریست برخاکِ کوے		جفاے کز آں شخص آمد بروے	

بیت اول معطوف بر مغرورے تا آخر ولفظِ مرد وضع مظہر موضع مضمر وفرو ماندہ حال از وے ومصرع دوم حال بعد حال
وحاصل معنی آنکہ وسایل از بے مروتی آں مغرور وعدم حصول مدعاے خود در گوشہ بنشست درحالتے کہ فرو ماندہ

وجگر گرم بود و آہِ سرد از تفِ سینہ برمے آورد و قول او شنیدم کہ یک پیر در بعض نسخ یک مرد و در بعض دیگر یکے مرد۔ فرو گفت و بگریست بر خاک گ۔ جفائے کز آں شخص آمد بہ و۔ مصرع دوم مقولہ فرو گفت و بگریست تا آخر۔ معطوف بر فرو گفت و فاعل ہر دو فعل ضمیرے کہ راجع بطرف سائل است و در بعض نسخ بدو گفت ؞

بگفت اے فلاں ترکِ آزار کن ۔ یک امشب بنزدِ من افطار کن
بخلق و فریبش گریباں کشید ۔ بمنزل در آورد و خواں کشید

یک برائے تکیہ کلام و فاعل بگفت ضمیرے کہ راجع بطرف پیر است۔ و حاصل معنی آنکہ فراموش کن ایں آزار را کہ از آں مغرور بتو رسیدہ و دیگر بیا و سپار آں را و امشب با من افطار کن و چوں آں خواہندہ بسبب جفائے او تمام روز چیزے نخوردہ بود و از ضعف حال وے چناں یافتہ ہست کہ گویا روزہ داشتہ است بس چنیں گفت کہ افطار کن۔ و قول او بخلق مراد از آں حسن خلق است ؞

بر آسود درویشِ روشن نہاد ۔ بگفت ایزدت روشنائی دہاد
شب از نرگسش قطرہ چندے چکید ۔ سحر دیدہ برکرد و دنیا بدید

مصرع دوم معطوف بر قول او بر آسود و ایزدت روشنائی دہاد و جملہ مقولہ بگفت و تاے ضمیر متصل منصوب و روشنائی بحذف مضاف الیہ اے روشنائی چشم دہاد ترا و در بعض نسخ شد آسودہ تا آخر و دریں صورت درویش مبتدائے موصوف و بگفت خبر آں و شد آسودہ حال از ضمیر بگفت باشد ؞

حکایت بشہر اندر افتاد جوش ۔ کہ آں بے بصر دیدہ برکرد دوش

حکایت درینجا بمعنی حکایۃ است چنانچہ ضرورت بمعنی ضرورۃ۔ دریں بیت نور الدین ظہوری ے بنائے بام کاخ احتشام منشر ضرورت کہکشاں را نرداں کوے ؞ و بے بصر بمعنی نابینا و مصرع دوم بیان جوش و حاصل معنی آنکہ در شہر شور افتاد از روے حکایت کہ نابینائے بینا شد و اگر جوش مصدر بواو عطف باشد و دریں صورت معطوف بعطف تفسیری بر حکایت خواہد بود پس حکایت بمعنی حکایۃ نباشد و فاعل برکرد یا ضمیر یست کہ راجع است بطرف ایزد یا بے بصر بطریق مجاز عقلی پس در صورتِ اول کلمہ را کہ مفید معنی اضافت است بعد از بے بصر محذوف باشد یعنی آں بے بصر را دیدہ اے دیدۂ آں بے بصر را روشن کرد ایزد تعالی و در بعض نسخ۔ کہ بے دیدہ دیدہ برکرد تا آخر بے دیدہ بیائے تنکیر مفرد غیر مکتوب۔ بہر تقدیر آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ دیدہ برکردن بمعنی دیدہ روشن کردن ست و ہر چند ایں محل متعدی نبود لیکن چوں فاعل فعل مذکور معلوم مردم نبود نسبت فعل بمفعول کردہ شدہ فافہم فانہ من النفائس محل تامل چہ اگر مراد ازیں کلام آنست کہ ہرگاہ فاعل فعل مذکور معلوم مردم نبود بنا بر آں او را حذف کردہ شدہ و مفعولِ او را قائم مقام او گردانیدہ و فعل را منسوب بسوے مفعول ساختہ چنانچہ در فعل مالم یسم فاعلہ میکنند پس بطلانِ آں محتاج بیان نیست و اگر مراد آنست کہ با وجود نسبت کردن فعل بسوے فاعل نسبت فعل بمفعول کردہ دریں صورت قول او چوں فاعل فعل مذکور معلوم مردم نبود باطل شد چہ ظاہر ست کہ نسبت کنندہ معلوم

بسوے فاعل مردم آں شہر ند وہرگاہ آناں فعل را بجانب او منسوب ساختہ باشند پس چگونہ صادق آید کہ مردم را علم بفاعل فعل مذکور نبود فما قال فانہ من الثقایس لیس من الثقایس بل من النقایض فتامل ؞

شنید این سخن خواجهٔ سنگدل	که برگشت درویش ازو تنگدل
بگفتا حکایت کن ای نیکبخت	که چون سهل شد بر تو این کار سخت
که برگردوت این شمع گیتی فروز	بگفت ای ستمگار آشفته روز
تو کوته نظر بودی و سست رای	که مشغول گشتی بچغد از همای
بروی من این در کسی کرد باز	که کردی تو بر روی او در فراز

مصرع دوم از بیتِ اول صفت خواجہ ومفعول حکایت کن اعنی این را محذوف ومصرع دوم از بیت دوم بیانِ آں ومصرع اول از بیت سوم تفسیر مصرع دوم از بیت دوم وکاف استفہامیہ وتاے ضمیر متصل منصوب درمعنی مضاف الیہ۔ شمع گیتی فروز است کہ ازآں قطع شدہ بالفظِ برگرد ملحق گشتہ وشمع گیتی فروز کنایہ از چشم۔ واز قول او اے ستمگار تا قول او درفراز مقولہ بگفت ومصرع دوم از بیت چہارم علت مضمون مصرع اول۔ واز اعراضیہ وچغد کنایہ از دولت دنیا وہماے کنایہ از دولت دل بدست آوردن۔ یا چغد کنایہ از نفس امّارہ وہماے کنایہ از نفسِ مطمئنہ یا لوّامہ ودربعض نسخ بچغد وہماے بواو عطف واین غلط نساخ است ؞

اگر بوسه بر خاکِ مردان زنی	بمردی که پیش آیدت روشنی
کسانیکه پوشیده چشم دل اند	همانا کزین توتیا غافل اند
چو برگشته دولت ملامت شنید	سر انگشتِ حسرت بدندان گزید
که شهباز من صیدِ دامِ تو شد	مرا بود دولت بنامِ تو شد

ازینجا شروع مقولہ شیخ۔ واگر حرف شرط۔ وبوسہ برخاک مردان زنی فعل شرط۔ وبمردی بباے قسمیہ۔ وپیش آیدت روشنی جواب قسم۔ واین جملہ قسمیہ جواب شرط۔ وحاصل معنی آنکہ اگر بارادت واخلاص بوسہ بر تربت مردانِ خدا بزنی وآداب آنجا بحضور قلب وخلوص نیت بجا آری بمردی کہ پیش خواہد آمد ترا روشنی اے بمدعاے خود فایز خواہی شد۔ ودرین اشارت است بآنکہ ہرگاہ در بوسہ زدن برآں خاک این دولت حاصل میشود فکیف کہ دل ایشاں را بدست آوردہ باشی

کسی چون بدست آورد چره باز	فرو برده چون موش دندانِ آز

ودربعض نسخ فرو بردہ دنداں چو موش اندر آز ؞ بہر تقدیر مصرع دوم حال است از ضمیر بدست آورد۔ ولفظ از بحذف مضاف۔ واین بیت مقولہ برگشتہ دولت۔ ولفظِ چون استفہامیہ۔ وحاصل معنی آنکہ کسے چگونہ بدست آرد چرہ باز را وفایز مقصود شود درآں حال کہ فرو بردہ باشد مانند موش دنداں خود را در انبان آز وحال من مثل موش مذکور است۔ ومیتوانند کہ مقولہ شیخ باشد بر سبیل وعظ ونصیحت ؞

حکایت

یکے را پسر گم شد از راحلہ شبانگہ بگردید در قافلہ ✢
ز ہر خیمہ پرسید و ہر سو شتافت بتاریکی آں روشنائی بتافت

در مصرع اول تقدیر است و کلمۂ را مفید معنی اضافت - و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف اعنی - و آں یکے - و ایں جملہ معطوف بر مصرع اول - و فاعل فعل بگردید ضمیرے کہ راجع ست بطرف یکے و مصرع اول از بیت دوم تفسیر بگردید و مصرع دوم معطوف بر آں و قولِ او ز ہر خیمہ مجاز بالحذف بمعنی از صاحب ہر خیمہ و بتافت بمعنی آشکارا شد - و میتواند کہ بیافت بتحتانی باشد و ایں بالفظِ گم شد مناسب - و حاصل معنی آنکہ پسرِ شخصے سوارِ ستور بود و از آں فرود آمده اتفاقاً گم شد و آں شخص شبانگاه در طلبِ در قافلہ بگردید اے از صاحبِ ہر خیمہ پرسید کہ ہر کہ او را دیده باشد از و نشاں بدہد و ہر سو شتافت - و در ہماں تاریکی آں گم گشتہ را کہ روشنی چشمِ او بود بیافت و در بعض نسخ کہ بیت دوم اینست ✢

یکے گفتش اندر شبِ تیره رنگ چہ ساں آری آں روشنائی بچنگ
چو آمد بہ مردم کارواں شنیدم کہ میگفت با ساربان

الحاقیست زیرا کہ دریں صورت قولِ او ز ہر خیمہ تا آخر جواب آں نمے تواند شد - کارواں قطارِ شتر و امثالِ آں و بمعنی صاحب قطار مجاز بالحذف است

ندانی کہ چوں راه بردم بدوست ہر آنکس کہ پیش آمدم گفتم اوست

ندانی بطریقِ استفہام انکاری و مفعولِ آں اعنی ایں را محذوف - و قولِ او کہ چوں راه تا آخر بیانِ آں و چوں استفہامیہ و مصرع دوم جواب آں - و با بمعنی الی و میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ پیش است کہ از وے قطع شده بالفظ آمد ملحق گشتہ - و حاصل معنی آنچہ نمیدانی کہ من راه بدوست چگونہ بردم بایں طور مردم کہ ہر کس پیش آمد بہ یقین دانستم کہ اوست و ہمیں گفتم کہ اوست نہ غیر او ✢

از آں اہلِ دل در پے ہر کسند کہ باشد کہ روزے بمردی رسند

اے برائے آں ہر کس را خدمت میکنند کہ باشد کہ روزے بمردی رسند و بتوجہ ایشاں بمقصود خود فائز گردند ✢

حکایت

ز تاج ملکزادۂ در ملاخ ✢ شبے لعلے افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شبِ تیره رنگ چہ دانی کہ گوہر کدامست و سنگ

ز تاج ملک زادۂ در ملاخ تا آخر و بعد ایں بیت عبارت پس ملکزاده تفحص کردن گرفت بقرینہ محذوف است تا بیت دوم مربوط گردد - ملاخ بفتح میم و لام نام جزیره از زیر آباد کہ بملاحہ شہرت دارد و در بعض نسخ مناخ بالضم و نون بجاے لام

ہمہ سنگہا پاس دار اے پسر! کہ لعل از میانش نباشد بدر

مرجع ضمیر شین سنگہا و نباشد بدر بمعنی نخواہد بود بیروں ✢

در او باشِ پاکانِ شوریده رنگ ہماں جاے تاریک لعل است و سنگ

دریں بیت تشبیہ مرکب است یعنی حالتے را بحالتے تشبیہ کرده پس حاصل معنی آں باشد کہ در زمرۂ او باش پاکانِ شوریده رنگ

ب

چنان اند که در جاے تاریک لعل وسنگ که حکم مساوات دارند وشناخته نمیشوند از هم یعنے پاکان دریں قسم مردم چناں پنہاں میباشند که ایشاں را نمے تواں شناخت که عارف اند یا عامی چنانکه جاے تاریک که در آں شناخته نمیشود که لعل است یا سنگ

برغبت بکش بارِ ہر جاہلے		که افتی بسر وقتِ صاحبدلے	

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول ومیتواند که بر سبیل تشکیک بود که اے شاید بسر وقت صاحبدلے برسی و از خدمت وے کامیاب شوی ❊

کسے راکه با دوستے سرخوش است نَدَرّد چو گل جامه از دستِ خار غمِ جمله خور در ہواے یکے		نه بینی که چوں بارِ دشمن کش است که خوں در دل افتد بخندد چو نار مُراعاتِ صد کن براے یکے	

چوں استفہامیه و دشمن کنایه از رقیب وبیت دوم معطوف بر قول او چوں نار تا آخر۔ ومفعول به بواسطه وبغیر واسطه ندرد اعنی جامهٔ خود را از دستِ دشمن محذوف ۔ وگل مفعول مطلق ندرد براے تشبیه بحذف مضاف وکاف در مصرع دوم اضرابیه وبعد از وے حرف شرط محذوف وخون در دل افتد فعل شرط وبخندد چو نار جزاے شرط ۔ وفاعل ندرد بصیغه منفی وبخندد بصیغه مثبت ضمیرے که راجع بطرف کسے است ۔ ونار بنوان ۔ وحاصل معنی آنکه کسے راکه چنین ودستے ست نے بینی که او چگونه تحمل جفاے رقیب میکند ونمیدرد جامه را از دستِ دشمن مانند دریدن گل جامه را از دست خار اے اظہار تنگدلی وبیتابی نمیکند از دستِ او بلکه اگر از جفاے او خون در دلش بیفتد میخندد مانند نار ودر بعض نسخ که خوں در دل افتاده باشد چو نار ❊ ودریں صورت مین المصرعین لفظ ہرچند محذوف ومصرع دوم بیانِ آں ومضاف الیه دل اعنی ضمیر نیز محذوف بود وحاصل معنی آنکه ہرچند خون در دلش افتاده باشد مانند نار وممکن است که مصرع اول خبر مقدم بر مبتدا وکاف بمعنی ہر که مبتداے موصوف وما بعد صفت آں وخون در دل افتاده مشبه به ونار مشبه وباشد براے ربط باشد۔ ودر بعض دیگر۔ که خود در ره افتاده باشد چو مار۔ بمیم ودریں صورت کاف بیان علت ندرد ومضاف الیه ره اعنی لفظ دوست محذوف باشد۔ وحاصل معنی آنکه از براے آنکه خودش در راه دوست افتاده باشد مانند مارے که سرش کوفته باشد از قبیل ذکر عام واراده خاص۔ ومیتواند که کاف اضرابیه ومضاف الیه راه اعنی لفظ دشمن محذوف بود اے بلکه خودش در راهِ دشمن افتاده میباشد مانند مار مذکور وبر متامل پوشیده نیست که نسخهٔ اول سقیم است زیرا که ایں قسم حذف در فارسی درست نیست ونسخه دوم نیز محتاج تکلف که تقدیر بر لفظ ہرچند میخواہد ونسخهٔ سوم ناهر بوط محض بلکه غلط میتواں گفت ودر بعض که خون در دل افتاده خندد چو نار ۔ پس حاصل معنی آں باشد که ہر کس عاشق شخصے ست بار رقیب بسیار میکشد۔ وجامه را از دستِ خار که عبارت از رقیب است مانند گل نمیدرد بلکه مثل نار مے خندد در حالتے که خون در دل او افتد۔ وہذا ہو الصحیح وقولِ او غمِ جمله اے غم جمیع متعلقاں آں یکے ❊

گرت خاکپایانِ شوریده سر تو ہرگز مبیں شاں بچشمِ پسند		فقیر و حقیر ند اندر نظر + که ایشاں پسندیدهٔ حق بسند	

این قطعه در نسخهٔ معتبره مکتوب نیست اما بر تقدیر تسلیم گر حرف شرط و تاے ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه نظر است که از وے قطع شده با لفظِ گر ملحق گشته۔ و خاکپایاں بجاے معجمه مبتدا ے موصوف و ما بعد صفتِ آں ۔ و فقیر و حقیر او خبر ایں مبتدا۔ و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر جمله اسمیه۔ مدخول گر قول او مبیں شاں ۔ ظاهرا غلط نساخ است و صحیح نه بینی۔ و جزاے ایں شرط اعنی پس از فقیر و حقیر بودن ایشاں در نظر و ندیدن تو ایشاں را بچشم پسند نقصان در کمالِ ایشاں راه نخواهد یافت محذوف و مصرع چهارم بیان علت آں ۔ و حاصل معنی آنکه که اگر ایں فرقه ملامتیه که خاکپاے سر دران راه محبت اند فقیر و حقیر اند در نظر تو و تو هرگز ایشاں را بچشم پسند نمے بینی پس از ندیدن تو نقصانے در کمال ایشاں راه نخواهد یافت چرا که پسندیدهٔ حق اند و ایشاں را همیں پسند کافی و میتواند که چاکپایاں بجیم فارسی باشد لیے کسانیکه پاهاے ایشاں از تردد در خارستان محبت شگافته شده است انیقدر هست که ایں لفظ بسیار تازه است و مسموع نمیست بلکه غلط مے تواں گفت ؛

	برآمیختند جمله با جاهلان + چه دانی که صاحب ولایت خود اوست		چو پاکیزه نفسانِ صاحبدلان کسے را که نزدیکِ ظنّت بد است

ایں قطعه جمله شرطیه و قول او جمله تاکید معنوی از ضمیر برآمیختند که راجع است بطرف پاکیزه نفساں یا از ضمیر برآمیخته بنا بر اختلاف نسخ۔ و حاصل معنی آنکه هرگاه ایں جماعت اختلاط کرده باشند با جاهلاں تا کسے ایشاں را نشناسد و از چشم اغیار پنهاں مانند و تو ازیں معنی غافل باشی پس آنرا که بگمان تو بد است و اعتقاد بر کمال او نداری چه خواهی دانست که او صاحب ولایت است و آنچه بعض محققین سفیر ما ینار که واو عاطفه درمیان پاکیزه نفساں و صاحبدلاں مے باید هرچند عطف تفسیری باشد از جهت اولیت زیرا که اکثر صفت جمع مفرد مے آید چوں پادشاهان عادل و در بلاغت هیچ بکار مے آید چه شناساے اسلوب کلام میداند که پاکیزه نفساں و صاحبدلاں بعطف نظر بر توصیف مانوس تر و رنگین است و هم است غائیش اول نسبت بثانی اکثر است و اکثریه اول موجب علو مراتب ابلاغت ثانی نمے تواند شد چه دریں صورت لازم مے آید که فصحا و بلغا که کلام ایشاں قریب باعجاز رسیده مرتکب بکلامے که فصاحت و بلاغت نداشته باشد شده باشند و ایں پر بعید است و اگر گفته شود که جائز است که درینجا بواو عطف باشد گوئیم عطف غیر تفسیری نه عطف تفسیری چرا که صحتِ آں موقوف است بریں که معطوف علیه یک گونه ابهام داشته باشد و در پاکیزه نفساں و صاحبدلاں ابهام نیست کما لا یخفی و ازیں قبیل است ایں بیت خواجه شیراز ؎ بجز من و جهاں سر فرو نمے آرند۔ دماغ کبر گدایان خوشه چیں بین ؛

	که در هاست بر روے ایشاں فراز		در معرفت بر کسانیست باز

مصرع دوم صفت کسانے و فراز بمعنی بسته است ؛

	که آیند در خلهٔ دامن کشاں ملک را نوا در نوا خانه دست بلندیت بخشد چو گردد بلند		بسا تلخ عیشانِ سختی کشاں بجوشی گرت عقل و تدبیر هست که روزے بروں آید از شهر بند

مسوزاں درختِ گل اندر خریف
که در نوبهارت نماید طریف

قافیه دامن کشاں باسختی کشاں از قسم ایطاست لیکن چوں دامن کشاں در آمدن کنایه از در آمدن باکمال احتیاط است آں عیب مرتفع شد۔ وحاصل معنی بیت آنکه بباتلخ عیشان اندکه در بهشت دامن کشاں خواهند آمد مثل شخصے که عبورش بر هزبله واقع شود واز آنجا از خوفِ ملوث دامن کشاں میگذرد و در بعض نسخ تنگ عیشاں وتلخی چشاں بجیم فارسی بتوسط واو عطف وبدون آں ؛

حکایت

یکے زهرهٔ خرج کردن نداشت
زرش بود و یارائے خوردن نداشت
نخوردے که خاطر بیاسایدش
ندادے که فردا بکار آیدش
شب و روز دربندِ زر بود و سیم
زر و سیم دربندِ مردِ لئیم

قول او دربندِ زر بندِ بحذف مضاف الیه اے دربند گرد آوردن زر ؛

بدانست روزے پسر از کمیں
که ممسک کجا کرد زر بر زمیں
زخاکش برآورد و بر باد داد
شنیدم که سنگے در آنجا نهاد

از کمیں سطلق بدانست و در بعض نسخ در کمیں بدال وایں تحریف است وکمین شخصے باشد که بقصد کسے یا چیزے نهاں نشیند مشتق از کمون که بمعنی پنهاں شدن است واینجا عبارت از جاسوس وموقع کاف بعد از لفظ کجا که از جهت تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شده۔ وممسک کنایه از پدر او وکجا بمعنی هرجا۔ وحاصل معنی آنکه معلوم کرد پسر از جاسوس هرجا که پدرش زر را در آں پنهاں کرده بود ؛

جوانمرد را زر بقائے نکرد
بیکدستش آمد دگر دست خورد
ازیں کمزنی بود ناپاک رو
کلاهش ببازار و میزر گرو

و در بعض نسخ بدیگر بخورد۔ و در بعض دیگر بیکدستش آورد و دیگر بخورد۔ و در هردو صورت موصوف دیگر محذوف است اے بدست دیگر وکمزنی بکاف تازی و یائے مصدری کنایه از مدبری وبیدولتی وناپاک رو کنایه از مسرف ومبذر یا کنایه از اسراف وتبذیر چراکه اسم فاعل واسم مصدر در فارسی بصورت امر نیز مے آید پس بمعنی اول معطوف بر مصرع دوم بود وبمعنی ثانی معطوف بر کمزنی۔ میزر بالکسر آنچه در پا کنند چوں تنبان وازار وحاصل معنی آنکه بسبب ایں مدبری بیدولتی واسراف وتبذیر کلاه وتنبان او در بازار گروے بود یا بسبب ایں مدبری بیدولتی خودش ناپاک ویعنی مرتکب مناهی بود وکلاه وتنبانِ او در بازار گرو و میتواند که ازیں معنی چنیں کمزنے بیائے تنکیر وناپاک رو معطوف بر آں ومصرع دوم بیان آں وپیش از وے کاف بیانیه وبعد از وے رابطه محذوف بود وحاصل معنی آنکه چنیں بد بیدولتے ومسرفے ومبذرے بود که کلاه وتنبانش در بازار گروے بود و در بعض نسخ گزیں کم زنے تا آخر و دایم کرد و دریں صورت گزیں بالضم کاف فارسی بمعنی منتخب و برگزیده صفت کمزنے بیائے تنکیر وناپاک رو تا آخر معطوف بر آں خواهد بود مخفی نماند که در بیت اول که او را جوانمرد یاد کرد سببش آنست که زر را از قید چناں ممسک برآورده در تصرف خود آورد واینجا که بناپاک رو وصف نمود ازیں جهت که اسراف وتبذیر را بایں حد رسانیده که کلاه و میزر هم

با او نماند و گرو گزاشت تا بچیز ہاے دیگر چه رسد - و بعض محققین میفرمایند کہ اطلاق جوانمرد بر کسے کہ مال پدر بے رضاے او صرف کردہ باشد خصوصًا در ملاہی ظاہرا درست نباشد علی الخصوص جائیکہ اورا ناپاک رو نیز گفته باشند و صحیح آنست کہ جوانمرد تصحیف جو آں مرد باحرف چو است کہ براے شرط مے آید پس مصرع اول ازیں بیت شرط و مصرع دوم بیان بقاے نکردہ و مصرع اول از بیت دوم جزاے ایں شرط و مصرع دوم بیان ناپاک رو باشد - و حاصل معنی آنکہ چوں آنمرد را یعنی آں پسر را از بقاے نکرد کہ از یکدست آمد و بدست دیگر خورد ازیں مدبری ناپاک رو بود و بدمعاش کہ کلاہ و میزر در بازار گرو گزاشته بود - بریں تقدیر احتیاج نباشد بتکلفاتے کہ شارح کردہ پس اگر گویند کہ دریں صورت مذمت آں پسر کہ زر را خرج کرد لازم مے آید - و مطلب مذمت و نگاہداشتن و جمع کردن زر است گوئیم مطلب شیخ مقولہ لہذا است کہ مے آید و چوں او بے استرضاے پدر زر را خرچ میکرد و صرف بیجا نمود چند لفظے کہ دلالت بر تشنیع او دارد نیز آوردہ و ایں نوعے از تفنن و سخن پردازی است انتہی قول او و مصرع اول ازیں بیت شرط و مصرع اول از بیت دوم جزاے ایں شرط - بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ بر تقدیرے کہ حرف چو براے شرط باشد ترتب جزا نمے شود چہ دریں صورت بایستے کہ چنیں گفتے کہ چوں آنمرد را بسبب اسراف و تبذیر زر بقا نکرد ناچار محتاج شدہ کلاہ و تنبان خود را در بازار گرو گزاشت و اینکہ گفته مصرع دوم از بیت اول بیان بقاے نکرد است محض سہو - زیرا کہ علت آنست نہ بیانِ آں - و معنیش اینکہ چوں آنمرد بسبب اینکہ بیکدست او زر آمد و بدستِ دیگر خرج شد لاے زود برباد داد آں زر با او بقاے نکرد نیز در صورتیکہ ایں مصرع جزاے شرط باشد چنانچہ او گمان بردہ پیدا است کہ مشار الیہ ایں بقاے نکردن زر خواہد بود - پس حاصل معنی ایں باشد کہ ازیں مدبری اے ازیں خرج شدن و بقا نکردن زر ناپاک رو بود و فساد ایں بر ظاہر است چہ مراد شیخ ازیں مدبری ازیں مسرفی و مبذری است نہ ازیں خرج شدن و بقاے نکردن زر - و نیز از لفظ ناپاک رو مستفاد میشود کہ او مرتکب بمناہی بودہ پس دریں صورت آنچہ گفته کہ مصرع ثانی بیان آنست صحیح نباشد کما لا یخفی +

نہادہ پدر چنگ در ناے خویش | پسر چنگی و ناے آورد پیش
پدر زار و گریاں ہمہ شب نخفت | پسر بامداداں بخندید و گفت

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است یعنی پدر کہ چنگ در ناے گلوے خویش گزاشته بود تا خفہ گشتہ خویشتن را ہلاک سازد سببش آں بود کہ پسر چنگی و ناے را پیش آوردہ نغمات ایشاں را مے شنید و آں حال را بر ایشاں پریشاں میکرد و بعضے گویند کہ مصرع دوم معطوف بود بر مصرع اول یعنی پدر بسبب فقدان زر چنگ در ناے خویش گزاشته بود و پسر بسبب یافتن زر چنگی و ناے را پیش آوردہ - و قول او رفیقاں خورند در بعض نسخ عزیزاں +

زر اندر کفِ مردِ دنیا پرست | ہنوز اے برادر بسنگ اندر است
زر از سنگِ خارا بروں آورند | کہ بخشند و پوشند و آساں خورند
چو در زندگانی بدی با عیال | گرت مرگ خواہند از ایشاں منال

از اینجا شروع مقولہ شیخ است یعنی زر در کفِ مردِ دنیا پرست کہ آنرا صرف نکند مثل زر است کہ ہنوز از کان بر نیامدہ و قول او بدی با عیال ہاے خطاب

عیالِ توانگه خورند از تو سیر | که از بامِ پنجه گز افتی بزیر

مصرع دوم بیان آنکه و بام پنجه گز عبارت از بامِ بلند۔ ودر نسخ معتبره چو چغبار وانگه خورند تا آخر و دریں صورت فاعل خورند ضمیر بود که راجع بطرف عیال است۔ وحاصل معنی آنکه تو که نگاهبان مالی وعیال آں را بسبب تو نمے توانند خورد ومثل چغبار نگهبان مزروعات میباشد ومرغاں بسبب آں نمے توانند خورد پس آنگاه آں مال را سیر خورند که از بام بلند بزیر افتی ودریں صورت مشبه چغبار ومحذوف ووجه تشبیه نگاهبانی باشد ومیتواند که وجه تشبیه افتادن بزیر بود۔ وبریں تقدیر حاصل معنی آنکه عیال تو وقتے از تو سیر خورند که از بام بلند بزیر افتی چنانچه مرغاں وقتے سیر میخورند که چغبار و بزیر مے افتد پس دریں بیت دو تشبیه باشد اول صریحاً وثانی ضمناً چغبار چیزے که برائے دفع چشم زخم بر روئے مردم بندند و نوعیست از وے که در کشت زار و فالیز نصب کنند و ایں مثل راهول بود وایجا همیں مراد است۔ ودر بعض دیگر چو خشم آوری میخورند از تو سیر۔ گر از بام تا آخر۔ ودریں صورت چو حرف شرط و خشم آوری فعل شرط۔ ومیخورند از تو سیر جزائے ایں شرط واز اعراضیه۔ ومیخورند بمعنی خواهند خورد و معطوف آں محذوف واگر بمعنی اِن وصلیه بود۔ وحاصل معنی آنکه اگر خشم خوری و ترحم بر احوالِ عیال نکنی پس از تو اعراض نموده سیر خواهند خورد ونخواهند که چیزے خورده یا نه اگرچه از بام بلند بزیر افتی واندام تو شکسته شود۔ وحق آنست که ایں نسخه من حیث المعنے بسیار سقیم است بلکه غلط متواں گفت

بخیلِ توانگر بدینار وسیم | طلسمے است بالائے گنج حکیم
از آں سالها مے بماند زرش | که باشد طلسمے چنیں بر سرش

دربعض نسخ بالائے گنجے مقیم۔ و که دارد طلسمے تا آخر۔ وبیت مابعد همیں را میخواهد۔ ودر بعض دیگر که لرزد و ایں غلط نساخ است

بسنگِ اجل ناگهش بشکنند | بآسودگی گنج قسمت کنند

بائے بسنگ برائے استعانت وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف طلسم است۔ وفاعل بشکنند ضمیرے که راجع بطرف قضا وقدر است ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول بتقدیر حرف علت۔ وبآسودگی حال از ضمیر قسمت کنند۔ وحاصل معنی آنکه عاملان قضا وقدر ناگاه آں طلسم را بسنگ اجل بشکنند تا عیال آں گنج را باهم قسمت کنند درآں حال که متصف بآسودگی اند بسبب مرگ پدر ؛

پس از بردن وگرد کردن چو مور | بخور پیش از آں کت خورد خاک گور

یعنی چنانچه مور آنها را از جاها برآورده فراهم میکند وآنگاه بفراغت میخورد تو هم همچناں فراهم آر وآنگاه بفراغت بخور پیش از آنکه تا آخر ودر بعض نسخ کرم گور ؛

سخنهائے سعدی مثال است وپند | بکار آیدت گر شوی کاربند
دریغست ازیں روئے برتافتن | کزیں روئے دولت توان یافتن

لے فرمانست از جهت عظمت شان دپند است از جهت انفاع بعام۔ ودر بعض نسخ نبات است وقند است از جهت حلاوت وشیرینی وقول اوازیں روا شاره بآں سخنان۔ ویافتن عبارت از دیدن ؛

حکایت

جوانے بدانگے کرم کرده بود | تمنائے پیرے برآورده بود

بجرمے گرفت آسماں ناگہش — فرستاد سلطاں بکشتن گہش
تگاپوے ترکان وغوغاے عام — تماشا کناں بر در و کوے و بام
چو دید اندر آشوب درویش پیر — جواں را بدستِ خلایق اسیر

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول۔ و ہمچنیں مصرع اول از بیت دوم معطوف بر آں و مصرع دوم از دوم معطوف بر مصرع اول و بین البیتین عبارت و لسبب فرستادن وے۔ و بعد از لفظ ترکاں و تماشا کناں را بطہ و مفعول تماشا کناں نیز محذوف۔ و حاصل معنی بیت آنکہ و لسبب فرستادن او تگاپوے ترکاں بود و غوغاے عام و خلایق تماشا کناں بودند او را بر در و کوے و بام ؛

دلش بر جوانمردِ مسکیں بخست — کہ بارے دل آوردہ بودش بدست

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف پیر در معنی مضاف الیہ دل است کہ ازوے قطع شدہ با لفظ بود ملحق گشتہ۔ و مصرع دوم بیان علت دل خستن و حاصل معنی آنکہ دلِ آں پیر بر جوانمرد خستہ شد لیے رقت کرد و رحم آورد از برائے آنکہ یک نوبت دلش بدست آوردہ بود ؛

پیادہ دواں بر درِ بارگاہ — رسیدند و بر تخت دیدند شاہ

در بعض نسخ۔ پیادہ بسر بر در بارگاہ۔ و دریں صورت بسر متعلق دویدند و بسر دویدن کنایہ از دویدن بکمال سرعت۔ و مبالغہ کردن دریں امر۔ و آنچہ بعض محققین میفرمایند کہ بدیں معنی نیست بلکہ در محل تعظیم مستعمل میشود ایں را کلیۃ سندے باید

جواں از میاں رفت بردند پیر — بگردن بر تخت سلطاں اسیر
بہولش بپرسید و ہیبت نمود — کہ مرگ منت خواستن بر چہ بود

در بیت اول بگردن حال است از ضمیر بردند و اسیر حال از پیر اے بردند پیر را در آں حال کہ گرفتہ بودند او را بگردن و میتواند کہ بگردن حال از پیر بود اے در آں حال کہ گرفتہ ۔۔ بود او بگردن و اسیر حال بعد حال۔ و دریں صورت حال مترادفہ باشد از ضمیر گرفتہ شدہ کہ راجع بطرف پیر است۔ و حال مترادفہ آنست کہ ذوالحال بر دو حال یکے باشد۔ و حال متداخلہ آں ذوالحال ہر کدام جداگانہ بود۔ و در بعض نسخ از میاں جست بفتح جیم تا زی ؛

چو نیک است خوے من و راستی — مرا مردن آخر چرا خواستی

راستی معطوف بر نیک۔ و مرا مردن بقلب اضافت۔ و اولے آنست کہ دریں صورت نیکی ہم بیاے مصدری باشد چنانکہ راستی و در بعض نسخ بگو مرگم تا آخر و در بعض دیگر بہ بد مردن آخر و دریں صورت مضاف بد و مضاف الیہ مردن ہر دو محذوف باشد اے باغواے بد کہ کنایہ از نفس امارہ است مردن مرا چہ خواستی۔ و بر متامل پوشیدہ نیست کہ ایں نسخہ من حیث المعنی درست نیست۔ و میتواند کہ نہ بد بنون نفی بود یعنی ہرگاہ نیک است خوے من نہ بد پس مردن مرا تا آخر۔ و در بعض بد من نگوئی چرا خواستی۔ نگوئی بصیغہ مستقبل منفی از گفتن با ستفہام تقریری۔ پس حاصل معنی آں باشد کہ چوں خوے من نیک با نیکی و راستی است بگو کہ بد من چرا خواستی و ہذا ہو الصحیح۔ و در بعض چو نیک است خوے من از راستی۔ بد نیک مردم چرا خواستی۔ یعنی ہرگاہ کہ میدانی کہ خوے من نیک است لسبب راستی کہ در ذات منست پس بد کسے را کہ نیک مردم باشد چرا

خواستے۔ و در بعض بمردم آخر چرا خواستی۔ اے بداں ہمہ مردم کہ در قلمرو ایں سلطنت اند چرا خواستے۔ و دریں اشارت است باآنکہ بدمن خواستن در معنی بداں ہمہ مردم خواستن است۔ و ایں در ہیچ ملتے و دینے مستحسن و پسندیدہ نیست

برآورد پیرِ دلاور زباں
کہ اے حلقہ در گوشِ حکمت جہاں
بقولے دروغے کہ سلطاں بمرد
نمردی و بیچارۂ جاں ببرد

زباں برآوردن کنایہ از آمادہ شدن بگفتن و حرف زدن۔ و مصرع دوم بیان مقولۂ آں۔ و کلمۂ حرف ندا و مابعد منادائے۔ و بیت دوم منادےٰ لہ۔ و حاصل معنی آنکہ گفتن بنیاد کرد دبیرِ دلاور با بادشاہ کہ اے چنیں و چنیں +

ملک زیں حکایت چناں برشگفت
کہ چیزے بنجشید و چیزے نگفت
وزیں جانب افتاں و خیزاں جواں
ہمیرفت بیچارہ ہر سو دواں

زیں اشارت ہست بلطیفہ کہ مضمون بیت سابق است چنانکہ بر سخن فہم پوشیدہ نیست و مصرع دوم بیان چناں۔ و مفعول ثانی بنجشید بصیغۂ مثبت و نگفت بصیغہ منفی اعنی اورا محذوف۔ و در بعض نسخ کہ چیزیش بنجشید و ایں واضح است

یکے رفت از چارسوے قصاص
چہ کردی کہ آمد بجانت خلاص
بکوشش فرو گفت کاے ہوشمند
بجانے و دانگے رہیدم زبند
یکے تخم در خاک از آں مے نہد
کہ روزِ فروماندگی بر دہد

بین المصرعین عبارت نزد آں جواں و گفت محذوف۔ و مصرع دوم مقولۂ آں۔ و گفت با مابعد خود معطوف بر رفت و حاصل معنی آنکہ شخصے از مردم چارسوے قصاص نزد آں جواں رفت و گفت چہ کردی کہ ازآں مہلکہ خلاص یافتی۔ و در نسخۂ معتبرہ یکے گفتش و دریں صورت گفت بمعنی پرسید بود و چارسو بازارے کہ چہار طرف داشتہ باشد و چوں مردم و اصحاب القصاص را اکثر در چارسو میکشند تا ہمہ کس بہ بنید و عبرت گیرند بدیں اضافت آں بسوے قصاص بادنےٰ ملابست باشد۔ قصاص بالکسر کشندہ را بعوض کشتن کشتن و آنچہ دادہ باشند باز گرفتن۔ و قول او بجانے و دانگے یائے تنکیر اول برائے تعظیم و ثانی برائے تحقیر

جوے باز دارد بلاے درشت
عصاے شنیدی کہ عوجے بکشت
حدیثِ درست آخر از مصطفےٰ است
کہ بخشایش و خیر دفعِ بلاست
عدو را نہ بینی دریں بقعہ پاے
کہ بوبکر سعد است کشور کشاے
بگیر اے جہانے بروے تو شاد
جہانے کہ شادی بروے تو باد
کس از کس بدورِ تو بارے نبرد
گلے در چمن جورِ خارے نبرد
توئی سایۂ لطفِ حق بر زمیں +
پیمبر صفت رحمۃ العالمیں
ترا قدر گر کس نداند چہ غم
شبِ قدر را مے ندانند ہم

یائے تنکیر در جوے و عصاے برائے تحقیر و در بلاے و عوجے بعین مہملہ برائے تعظیم و در بعض نسخ عصاے بدیدی کہ غوجے بکشت۔ غوج بغین معجمہ و جیم فارسی گوسفند سرزن و ایں تصحیف است۔ و قول او کہ بخشایش خلق دفع بلاست۔

ے رحم کردن بر خلق ومیتواند که کنایه از صدقه بود اے صدقه دادن خلق را دفع کردن بلاست از نفس خود که الصدقة ترد البلاء
وتطفی غضب الرب - و در بعض نسخ که بخشایش خیر باضافت وظاهرا بواو عطف است که از سهو نساخ قلم انداز شده اے
رحم آوردن بر خلق ونیکوئی کردن با ایشان و قول او گیر اے جهانے تا آخر این بیت در دیباچه در مدح همین پادشاه گزشت
و اینجا بر تقدیر تسلیم التفاتست از غیبت بخطاب +

حکایت

یکے دید صحراے محشر بخواب — چو مس تفته روے زمین آفتاب
همے بر فلک شد ز مردم خروش — دماغ از تپش مے بر آمد بجوش

چو حرف تشبیه ومس مشبه به موصوف بفک اضافت وتفته صفت آن وروے زمین مشبه ووجه تشبیه تافتگی - و بعض محققین میفرمایند که
فک اضافت توصیفی مطرد نیست و بر قدر مسموع اقتصار دارد پس مس تفته بے توصیف صحیح نبود در ینصورت معنی چنین توان گفت که روے زمین تفته بود از آفتاب
مثل مس یعنی چنانکه مس تافته میشود همچنین روے زمین از آفتاب تفته بود. قول او فک اضافت توصیفی مطرد نیست در محل منع است چنانکه
در رساله ابطال ضرورت بتفصیل نوشته ایم ونیز معنی که خود ش بیان کرده از آن تعقید لفظی لازم مے آید شارح
هانسوی گوید مس تفته باضافت و درین صورت حمل بر سبیل ادعا بود از عالم زید اسد که در آن حرف تشبیه ووجه تشبیه
هر دو محذوف است یعنی روے زمین از تابش آفتاب مسے بود که آن را تافته باشند انتهى ظاهرا محقق مذکور درینجا
سهو هم کرده که گفته هر گاه حمل مشبه به بر مشبه کنند از جهت ادعا حرف تشبیه - ووجه تشبیه محذوف نباشد چنانکه علماء
تازی نیز مقرر کرده اند انتهى والاحیه ضرور بود که بعد ازین تدارک میکرد ومیگفت این که حق آنست که این نسخه انسب
واولی است ببلاغت که مشتمل است بر تشبیه بلیغ وعبارتش هم بے تکلف - و در بعض نسخ کسے دید تا آخر وهمین بهتر
زیرا که لفظ یکے در بیت لاحق نیز واقع شده واین قسم تکرار خوب نیست - وبجاے قول او مے بر آمد خروش مے بر آورد خروش

یکے شخص زین جمله در سایهٔ — بگردن بر از خلد پیرایهٔ +

قول او زین جمله زا تبعیضیه واین جمله اشارت باین همه مردم که در خروش بودند ومصرع دوم معطوف بر قول او در سایه
ومضاف خلد و بعد از مصرع اول لفظ بود و بعد از مصرع ثانی لفظ داشت محذوف اے در سایه بود و بر گردن پیرایه از
پیرایهاے بهشت داشت - و در بعض نسخ بجاے خلد لفظ حلّه بضم حاے مهمله واین ظاهرا تحریف است چه حله جامه را
گویند که استر داشته باشد یا ازار ورداعنی چادر اما تنها ازار را حله نگویند - ونیز حله با گردن نسبت ندارد و بعض
بجامه بهشت نیز تفسیر کرده اند وبرین تقدیر مدعا بر عکس میشود چه بایستے که چنین گفتے پیرایه از حله تا بیان پیرایه
مے شد از عالم انگشتر از نقره +

بپرسید کاے مجلس افروز مرد — که بود اندرین مجلست پایمرد
رزے داشتم بر در خانه گفت — بسایه درش نیکمردے بخفت
درین وقت نومیدی آن مرد راست — گناهم ز داداره داور بخواست

که یارب برین بنده بخشایشے ‎ ‎ گزو دیده ام وقتے آسایشے

دربعض نسخ مجلس آرائے وبہر تقدیر صفت مقدم بر موصوف وکاف درصدر مصرع دوم استفہامیہ وبنائے قافیہ برمرد وبامرد که مرکب بمعنی شفیع ومعین است درآن وقت نومیدی آن مرد راست گناہم زداور داور بخواست میم ضمیر متصل منصوب درمعنی مضاف الیہ گناہ است۔ وگناہ کسے خواستن بمعنی شفاعت گناہ او کردن۔ بخیتہ دراختیار وقت نومیدی آنست که درجہان ہنگامہ پرشور وشر ہرگز مظنون او نبوده که چنیں سایہ آرام بخش بوے نصیب خواہد شد ؛

چه گفتم چو حل کردم این راز را ‎ ‎ بشارت خداوند شیراز را ؛
که جمہور در سایۂ ہمتش ؛ ‎ ‎ مقیمند بر سفرۂ نعمتش

مصرع دوم ازبیت اول جواب استفہام وبیت دوم صفت خداوند شیراز۔ وحاصل معنی آنکه میدانی که چوں حل کردم این راز را که عبارت از اظہار ماجرائے خواب ست پس بعد ازآن چه گفتم این گفتم که بشارت تا آخر۔ ودرین اشارتست بآنکه ہرگاه آن نیک مرد بسبب آرام یافتن آن شخص ازسایہ زر بداں درجہ رسیده باشد ازہمیں جا قیاس باید کرد که خداوند شیراز که چنیں وچنین ست درجہ آن درآن روز چه خواہد بود ؛

درختے ست مرد کرم باردار ‎ ‎ وزو بگذری ہیزم کوہسار
حطب را اگر تیشه بر پے زنند ‎ ‎ درخت برومند را کے زنند

مرد کرم عبارت ازعالم مرد ہنر مبتدائے مشبہ ودرخت مشبہ بہ موصوف خبر وباردار صفت آن وحاصل معنی آنکه جوانمرد مثل درختے ست باردار۔ وہرگاه ازو درگزشته ازناجوانمرد حرف زنی این مثل ہیزم سوختنی ست حطب بفتحتین ہیزم۔ واینجا عبارت ازدرخت خشک بے بر وپے عبارت ازبیخ است ؛

توئی پایدار اے درخت ہنر ‎ ‎ که ہم میوه داری وہم سایہ ور

این بیت ظاہر الحاقی ست وبرتقدیر تسلیم پایدار بمعنی ثابت وپاینده ومصرع دوم دلیل اثبات دعوی پایداری وسایہ ور مبتدا وخبرآں اعنی ہستی محذوف۔ ودربعض نسخ بسے پایدار۔ ودرین صورت پایدار بصیغۂ امر واین بیت جملہ معترضہ دعائیہ بود اے مدت مدید ثابت وپایدار باش ؛

گفتار درباب احسان بامردم نیک

بگفتیم درباب احسان بسے ‎ ‎ ولیکن نه شرط ست باہرکسے
بخورد مردم آزار را خون ومال ‎ ‎ که ازمرغ بدکنده به پروبال
کسے راکه باخواجۂ تست جنگ ‎ ‎ بدستش چرا میدہی چوب وسنگ
برانداز بیخیکه خار آورد ‎ ‎ درختے بپرور که بار آورد

بلفقیم بصیغهٔ متکلم مع الغیر نظر بعموم قائلین - وقول او نه شرط است تا آخر خبر مبتدا ے محذوف اعنی احسان کردن ودریں اشارت ہست بآنکه گاہے قتل واسر وغضب ونہیب نیز تجویز کنند چنانکه از ابیات آینده ہمیں مستفاد میشود وقول او کسے را که اے خواجه باتست جنگ درعبض نسخ کسے را که در بعض دیگر یکے را که باخواجهٔ تست جنگ ؛

بخشاے بر ہر کجا ظالمیست ‖ که رحمت برا و ظلم بر عالمیست

ازیں بیت مستفاد میشود که ہر کجا بمعنی ہر کرا است اگرچه جاے دیگر بدیں معنی دیده نشده اما لفظِ کجا بمعنی که وجه بیانیه درکلام قدما بسیار مستعمل ہست حکیم فردوسی ؎ بنزد سیاوش خرامید زود ؛ برو برشمرد آں کجا رفته بود ؛ اے انچه رفته بود وہمچنیں دریں بیت ؎ برادرت چنداں برادر بود ؛ کجا مر ترا بر سر افسر بود ؛ براے بیانِ چنداں استعمال فرموده - ویاے تنکیر درظالمے براے تحقیر ودر عالمے براے تعظیم ومصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول وحاصل معنی آنکه ترحم مکن بر ہر که ظالمیست اے اگرچه ظلم اندک داشته باشد زیرا که رحم کردن برو درمعنی ظلم کردن بر عالمے ہست - وتواند که ہر کجا بمعنی خود وبعد لفظِ بر ضمیر منفصل محذوف بود پس حاصل معنی ایں باشد که ہر کجا ظالمیست برو رحم مکن وممکن که میانِ لفظِ بر که ترجمهٔ علے است ومدخول آں اعنی لفظ ظالمے لفظِ ہر کجا فاصل بود وشل ایں درکلام فصحا بسیار آمده - دریں صورت ایں معنی باشد که رحم مکن بر ظالمے ہر کجا که باشد - وبعض محققین میفرمایند که اغلب که حرف بر تحریف باشد وصحیح درو مفعول مبخشاے که لفظ بر وست محذوف بقیام قرینه یعنی در ہر جا ظالمیست برو رحم مکن ومیتواں گفت که لفظِ بر صحیح بود ونسبت بخشایش بجاے مذکور مجاز بود ودر حقیقت بخشایش ظالم مراد است وہذا کماتری انتہے

کسے را بده پایهٔ مهتراں ‖ که بر کهتراں سر ندارد گراں

مصرع دوم صفت کسے وسر گراں نداشتن کنایه از ناخوش وبے دماغ شدن ؛

ہر آنکس که بر دزد رحمت کند ‖ ببازوے خود کارواں میزند

ہر آنکس مبتدا ے موصوف ومابعد صفتِ آں - وکند بمعنی میکند - ومصرع دوم خبر مبتدا - وفاعل فعل میزند ضمیرے که راجع بطرف ہر آنکس است ؛

جہانسوز را کشته بهتر چراغ ‖ یکے به در آتش که خلقے بداغ

کلمه را مفید معنی اضافت ومفضل علیه بہتر اعنی از افروخته محذوف - ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول است بطریق تمثیل - ولفظ به نظر بقرینه بمعنی بہتر - وکاف قائم مقام از تفضیلیه - وکشته بمعنی کشته شده - وحاصل معنی آنکه جہانسوز ہلاک شده بہتر است از زنده چراکه زندگی وے موجب داغ شدن خلقے است وبودن یکس در آتش بہتر است از بودن خلقے بداغ - ودریں اشارت ہست بآنکه ارتکاب بر شر قلیل براے اکتساب خیر کثیر جائز است ؛

جفاپیشگاں را بده سر بباد ‖ ستم بر ستم پیشه عدل است وداد

سر بباد دادن کنایه از گردن زدن ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول است وستم اول بمعنی ستم کردن ؛

حکایت

شنیدم که مردے غمِ خانہ خورد | که زنبور بر سقفِ او لانه کرد

مردے بیاے تنکیر مبتدا۔ وغمِ خانہ خورد خبر۔ ومصرع دوم بیان علت ایں خبر۔ ومیتواند که مردے مبتداے موصوف بود ومصرع دوم صفت آں۔ وغمِ خانہ خورد بدستور خبر ایں مبتدا۔ ودریں کنایہ است از آنکہ اندیشہ نیش زدن زنبوراں برعیال واطفال خود کرد ؛

زبانو طلب کرد ساطور را | که ویراں کند شانِ زنبور را

مصرع دوم بیان علت طلب کردن ساطور۔ ساطور کاردِ بزرگ که بداں گوشت ببرند ودر بعض نسخ خانِ زنبور ودریں صورت بمعنی خانہ بود۔ ودر بعض دیگر عشِ زنبور بضم عین مہملہ وتشدید شین معجمہ آشیان مرغاں که از ریزہاے چوب بر درخت سازند وعیش بتحتانی بین العین والشین تحریف انیست ؛

زنش گفت زنہار حیف خواہی مکن | که مسکیں پریشاں شوند از وطن

در بعض نسخ زنہار وہر چند معنی ہر دو یکے است لیکن چوں مرجع ضمیر شوند ذوی عقل نیست پس در اول تحریف بود وصحیح زنیتاں اے ازیں شاں زنبور ومکن نہی از کندن۔ ومفعولِ آں اعنی لفظِ شاں محذوف از جہت قیام قرینہ ومصرع دوم بیان علت آں۔ وشوند بمعنی خواہند شد۔ ووطن عبارت از ماواے وجاے باش۔ وحاصل معنی آنکہ ازیں شاں زنبور که آنرا مسکنی مقصود توجیست از کندنِ آں که دریں صورت مسکیں پریشاں خواہند شد از جاے باش خود ومیتواند که مکن نہی از مادہ کردن باشد وبعدا زوے لفظ ایں محذوف ومصرع دوم بیان ہمیں ایں لیکن دریں صورت بناے قافیہ باختلاف توجیہ میشود وآں از عیوب ملقبہ ست۔ ومخفی نماند که اگر مرجع ضمیر متصل غیر ذوی عقل باشد پس تطابق وعدم تطابق در مرجع وضمیر جایز ست بخلاف ضمیر منفصل که آں البتہ منفصل مے آید وآنچہ بعض محققین میفرمایند که ظاہر لفظ مسکین وضع مظہر است موضع مضمر از جہت ترحم دریں صورت اطلاق مفرد بر جمع از آں جہت خواہد بود که زنبور از جنس غیر ذی عقل است یا آنکہ چوں مسکین لفظِ عربی ست وفارسیاں را لحاظ مفرد وجمع عربی نمے باشد چنیں فرمودہ از ینجاست که جمع را در محل مفرد مے آرند مثل حور وعجائب وریاض محل نظر است ؛

بشد مردِ دانا پسِ کارِ خویش | گرفتند یک روز زن را بہ نیش

بشد بمعنی برفت ودر بعض نسخ زنش را گرفتند در زخم نیش۔ دریں صورت حاصل معنی ایں باشد که بزخم نیش خستہ ومجروح کردند اما بنا بر نسخہ ماخوذ آنچہ بعض محققین نوشتہ که چیزے را بچیزے گرفتن عبارت ست از احاطہ کردن آنرا بچیزے چنانکہ گویند فلاں چیز را بزر گرفت یا صیاد قفس را بگل گرفت اینجا ایں معنی مقصود نیست فتامل ؛

زنِ بیخرد بر در وبام وکوے | ہمیکرد فریاد ومیگفت شوے
مکن روے بر مردم اے زن ترش | توگفتی که زنبور مسکیں مکش ؛

زن مبتدا موصوف وبیخرد صفت آں وہمیکرد فریاد خبر مبتدا۔ وبر در وبام وکوے ظرف ایں خبر وہمیگفت شوے معطوف برجملہ اول۔ ولفظِ شوے فاعل میگفت وبیت دوم مقولہ آں ومصرع دوم بتقدیر حرف علت علتِ نہی وتوگفتی

بمعنی تو میگفتی ۔ وما بعد آں بیان مقولۂ آں و مراد از مردم ذات متکلم نہ مطلق آدمی ۔ و در بعض نسخ مکن روے خود بر من اے زن تا آخر ۔ و بین البیتین ایں دو بیت نیز واقع شدہ کہ

بیامد ز دکاں سوے خانہ مرد ۔۔۔ بر آں بیخرد زن بسے طعنہ کرد
چرا نزدِ من آمدی ترش روے ۔۔۔ نگفتی کہ آزار اینان مجوے

و دریں صورت میگفت بمعنی یاد میکرد معطوف بر ہمیگرد ۔ و لفظِ شو مفعولِ آں و طعنہ عبارت از ملامت ۔ و بیتِ دوم از ہر دو بیت اول بیان آں و گفتی بدستور بمعنی میگفتی بود ۔ و بر متامل پوشیدہ نیست کہ مضمون بیتِ دوم از ہر دو بیت سابق و بیت دوم از ہر دو بیت لاحق قریب ہم است ۔ پس احدہما الحاقی باشد و ازین ست کہ در بعض نسخ بیت دوم از ما نحن فیہ مکتوب نیست و در بعض دیگر چنیں کہ بدو گفت مرد اے زن ترش رو تو گفتی کہ آزار تا آخرہ ؁

کسے با بداں نیکوئی چوں کند ۔۔۔ بداں را تحمل بد افزوں کند

لفظِ چوں برائے استفہام تقریری ۔ و مصرع دوم علت عذر نکوئی کردن ۔ و کلمۂ را مفید معنی اضافت ۔ و در لفظ تحمل تعقید لفظی ہست و موقعش پیش از لفظِ بداں و مضاف الیہ تحمل اعنی لفظ شر محذوف و ایں مضاف با مضاف الیہ مبتدا و بد افزوں کند خبر و بداں را مفعول آں ۔ و حاصل معنی آنکہ کسے با بداں چگونہ نکوئی کند لے نکوئی نمیکند از برائے آنکہ تحمل شر از ایشان بدتر میگرداند ایشاں را پس مکافات ایں طائفہ قتل و کشتن باید کرد تا دیگراں عبرت گیرند چنانچہ بیت لاحق اعنی چو اندر سرے تا آخر مؤید ہمیں توجیہ ست ؁

چو اندر سرے بینی آزارِ خلق ۔۔۔ بشمشیرِ تیزش بیازار حلق

شمشیر تیز باضافت موصوف الی الصفت ۔ و حاصل معنی آنکہ اگر بینی سرے را کہ خیال ایذاے خلق در آں پیچیدہ است بحکم اُقْتُلُوا الْمُؤْذِیْ قَبْلَ الْاِیْذَا بے آنکہ تامل کنی بشمشیر تیز خلقش را بیازار و فرصت نفس زدن مدہ و در عامۂ نسخ بشمشیر و تیر بواو عطف و دریں صورت تیر براء مہملہ باشد اما نسخۂ اولی اولے است بمناسب حلق ؁

سگ آخر چہ باشد کہ خوانش نہند ۔۔۔ بفرمائے تا استخوانش دہند

ایں بیت ذو قافیتین و بین المصرعین کلمۂ اضراب محذوف و لفظ آخر براے تکیہ کلام ۔ و در بعض نسخ بجاے چہ لفظِ کرد ایں غلط نساخ و حاصل معنی بیت آنکہ سگ چہ چیز است کہ براے او خوان نہند بلکہ بفرمائے تا استخوانش دہند حاصل آنکہ احساں بقدر استحقاق محسن الیہ مشکور و مثمر ثواب است و اگر بے موقع باشد نامشکور و موجب عقاب و بعض محققین میفرمایند کہ ایں بیت با ابیات سابقہ و لاحقہ ربط ندارد چہ مفاد ایں ابیات آنست کہ موذی را قبل از ایذا باید کشت و او را قوت نباید داد و مدد نباید کرد ۔ و حاصل معنے ایں ابیات آنکہ احسان در خور استحقاق ہر کس باید نمود چنانکہ سگ کہ پیش او خوان نباید نہاد بلکہ مناسب حال او آنست کہ او را استخواں دہند و استخواں بسگ دادن ایذا بسگ نیست چرا کہ ایں نیز غذاے اوست انتہی قول او و ایں بیت با ابیات سابقہ و لاحقہ ربط ندارد و مبنی بر عدم اعتناست ۔ چہ مفاد ابیات سابقہ آنست کہ احساں نظر بر مستحق و محسن الیہ باید پس ہر کہ موذیست در حق او

ب

همین که او را برانداز نداحسان خواهد بود چنانچه در گلستان از قول او خدایا جانش ببتان نیز همین مراد است و برین تقدیر درمیان ابیات سابقه ولاحقه تدافع نباشد فتامل ؛

چه نیکو زده است این مثل پیرِ ده — ستورِ لگدزن گرانبار به
اگر نیکمردی نماید عسس — نیارد بشب خفتن از دزد کس
نیِ نیزه در حلقهٔ کارزار — به قیمت تر از نیشکر صدهزار
نه هر کس سزاوار باشد بمال — یکے مال خواهد دگر گوشمال

در بیت دوم قول او اگر نیک مردی نماید اے اگر کم آزاری و ترحم بر احوال بداں کند۔ نئے نیزه مبتدا و در حلقهٔ کارزار ظرف آں و بقیمت تر بصیغهٔ تفضیل خبر مبتدا و نیشکر تمیز از صدهزار و دریں اشارت ہست بآنکہ نیشکر ازیں جہت کہ چندیں شیرینی ہا از شیرهٔ او ساختہ میشود باید کہ بقیمت گراں تر از نئے نیزه باشد لیکن چوں در حلقهٔ کارزار کاریکہ از نئے نیزه برمے آید ممکن نیست کہ از نیشکر برآید پس در قدر و قیمت فضل او را باشد بر نیشکر و در بعض نسخ بقیمت بہ بمعنی بهتر و ایں ظاہرا تحریف است - و قول او یکے مال خواهد دگر گوشمال اے یکے سزاوار آنست کہ او را مال دہند و دیگرے سزاوار گوشمال دادن

چو گربہ نوازی کبوتر برد — چو فربہ کنی گرگ یوسف درد
بنائیکہ محکم ندارد اساس — بلندش مکن ور کنی زوہراس

اشارت است بآنکہ از پرورش موذی ضعیف ضرر قلیل میرسد و از موذی قوی ضرر کثیر ؛

حکایت

چہ خوش گفت بہرامِ صحرانشیں — چو یکرانِ توسن زدش بر زمیں
دگر اسپے از گلہ باید گرفت — کہ گر سر کشد باز شاید گرفت

دگر صفت مقدم بر موصوف و مصرع دوم نیز صفت و لفظِ شاید بمعنی ممکن بود و گرفت بمعنی گرفتن و مفعول آں اعنی او را محذوف و معنی بیت آنکہ اسپے دیگر از گلہ باید گرفت چنانکہ اگر او سر کشد باز ممکن بود گرفتن او را ؛

بہ بند اے پسر دجلہ در آب کاست — کہ سودے ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگ خبیث آیدت در کمند — بکش ور نہ دل برکن از گوسفند
ز ابلیس ہرگز نیاید سجود — نہ از بدگہر نیکوئی در وجود

دجلہ بالفتح و بالکسر نہر بغداد آب کاست بقلب اضافت کاستن آب و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و فاعل فعل ندارد اعنی لفظ بستن محذوف از جہت قیام قرینہ و چوں سیلاب خاست شرط و جزاے آں محذوف بنابر قاعدہ کہ گزشت و حاصل معنی آنکہ بہ بند دجلہ را وقتے کہ آبش در کاستن باشد از براے آنکہ فائدہ نخواہد داشت بستن آں را ہرگاہ کہ سیلاب شدہ برخاست و جوش زد ؛

بجاے کسے ہر کہ نیکو کند — کہ از مہر جاں در تنِ او کند

چو آنکس نه پاکیزه گوهر بود ‏ ‏ همه نیکیش تخمِ بے بر بود

این هر دو بیت الحاقی است در کاکتِ الفاظ دال بر آن - اما بر تقدیر تسلیم هر کہ مبتدا و نیکو کند بمعنی نیکی بکند خبر و بجاے کسے مفعول فیہ آن و مصرع دوم معطوف بر نیکو کند مصدر بکاف عاطفہ و لفظِ تن غلط نساخ وصحیح سر و جان در سر کسے کردن کنایہ از جان فداے او کردن و مرجع ضمیر او ہماں کسے و بیت دوم جملہ شرطیہ خبر مبتدا است - و حاصل معنی آنکہ ہر کہ نیکی کند در حق کسے و لسبب محبت او جان خود را فداے او کند چون آنکس تا آخر ؛

بد اندیش را جاے فرصت مدہ ‏ ‏ عدو در چہ و دیو در شیشہ بہ

جاے فرصت باضافت عبارت از مکانے کہ در آن آب و نان بہم رسد چہ فرصت بمعنی بہرہ از آب ہم آمدہ - و در بعض نسخ بد آموز را جاہ و منصب و در بعض دیگر جاہ و حرمت و در بعض جاے و فرصت در ہر سہ صورت بواو عطف - لیکن معنی آن خالی از تکلف نیست - و بہتر آنست کہ بجاے بد آموز لفظ بد اندیش و جاہ و منصب نادادن کنایہ از زندان خلاص نکردن بود او را چنانچہ مصرع دوم مؤید ہمیں معنی است و مصرع دوم نیز جملہ معترضہ است بر سبیل تمثیل ؛

مگو باید این مار کشتن بچوب ‏ ‏ چو سر زیر سنگِ تو دارد بکوب
قلمزن کہ بد کرد با زیر دست ‏ ‏ قلم بہتر او را بشمشیر دست

بین المصرعین کلمہ اضراب محذوف - و قول او بچوب متعلق است بقول او بکوب و حاصل معنی آنکہ تنہا بر ہمیں حرف اکتفا مکن کہ این مار را باید کشت بلکہ چون سرش زیر سنگِ تست پس درین فرصت بے محابا فرو کوب و اگرنہ او ترا خواہد کشت و در بعض نسخ زیر پاے تو و این من حیث اللفظ بہتر است چنانچہ نسخہ ماخوذ من حیث المعنی و در بعض دیگر مگو شاید اے لائق است - و بجاے قولِ او قلم بہتر او را قلم کن مر او را ؛

مدبر کہ قانونِ بد مے نہد ‏ ‏ ترا مے برد تا بہ آتش دہد
مگو این ملک را مدبر بس است ‏ ‏ مدبر مخوانش کہ مدبر کس است

مدبر مبتداے موصوف و مابعد صفت آن و خبر این مبتدا محذوف و مصرع ثانی جزاے شرط محذوف و جملہ شرطیہ علت خبر مذکور و بآتش دادن خواہ شرعی باشد کہ عبارت ست از ہمراہ بردن بدوزخ و خواہ عرفی کہ عبارت است از ہلاک شخص و خانمان او و حاصل معنی آنکہ ہر مدبر کہ قانون بد وضع میکند تو بر آن عمل مکن چراکہ اگر بر آن قانون کاربند خواہی شد او ترا بسبب مباشرت آن عمل ہمراہ خود بدوزخ خواہد برد و در حدیث آمدہ کہ من سن سنۃً حسنۃً فلہ اجرہ و من عمل بہا و من سن سنۃً سیئۃً فلہ اجرہ و من عمل بہا ؛

سعید آورد قولِ سعدی بجاے ‏ ‏ کہ توفیرِ ملک است تدبیر و راے

سعید مبتدا و قول سعدی مفعول موصوف بحذف صفت و آورد خبر مبتدا و مصرع دوم بیان علت آن و تدبیر و راے مبتدا و توفیر ملک بحذف مضاف خبر مقدم بر آن اے موجب توفیر ملک و میتواند کہ توفیر بمعنی ذی توفیر باشد و این مجاز بالحذف است و حاصل معنی آنکہ ہر کہ سعید است قول سعدی را کہ محض تدبیر و راے است بجاے مے آورد اے بر آن عمل میکند از براے

ب

آنکہ تدبیر و راے موجب توفیر ملک است ودر بعض نسخ وتدبیر بصدر لواو عطف - ودریں صورت مراد از قول مطلق قول باشد

باب سوم در عشق و مستی

خوشا وقت شوریدگانِ غمش | اگر زخم بینند و گر مرہمش

الف خوشا مفید معنی رابطہ و میتواند کہ براے افادۂ معنی کثرت و مبالغہ و بعد از وے رابطہ محذوف بود - و لفظِ اگر مشترکست در اداتِ شرط - و اداتِ عناد یعنی تردید و اینجا ہمیں مراد است - وحاصل معنی بیت آنکہ خوش است وقت شوریدگانِ غم او - بہر حال کہ باشند خواہ با ایشاں مکروہے برسد و خواہ مرغوبے پیش آید - وانچہ بعض محققین میفرمایند کہ اگر الفِ خوشا مفید معنی کثرت مے بود آوردن رابطہ کہ محذوف تجویز کردہ صحیح مے بود وحال آنکہ ہیچ جا بنظر نیامدہ من ادعیٰ فعلیہ السند عجب کہ با آنکہ خود در شرح ایں بیت عرفی ؎ آں جام کہ از راے سنیرِ تو فلک ساختہ - زودا کہ کند غنچۂ گلِ شہرتِ جم را ؛ براے امثال معنی مذکور ہمیں لفظ آوردہ اند اینجا چنیں میفرمایند ایں را غیر از ذہول چہ تواں گفت ونکتہ در اختیار شوریدگان آنست کہ ایشاں را اعتنا برنج و راحت خویش نے باشد ؛

گدایانے از پادشاہی نفور | بامیدش اندر گدائے صبور
دمادم شرابِ الم درکشند | وگر تلخ بینند دم درکشند
بلاے خمار ست در عیشِ مُل | سلحدارِ خار است باشاہِ گل

گدایانے موصوف و از پادشاہی نفور صفت آں و مصرع دوم معطوف برآں - و مراد از پادشاہی مطلق پادشاہی و مرجع شین ضمیر ہماں مرجع شین غمش و مرہمش و اضافت امید بمحبوب مجاز بالحذف است - وحاصل معنی آنکہ بامید التفات یا توجہ او در گدائی صبر میکنند ؎ دمادم شرابِ الم درکشند + وگر تلخ بینند دم درکشند ؛ الف دمادم قائم مقام یاے اتصالیہ ست ولہذا بمعنی دمبدم مستعمل میشود - و درکشند بمعنی مے نوشند - وحاصل معنی مصرع دوم آنکہ واگر مکروہے بایشاں برسد خاموش مے باشند ولب بشکایت نے کشایند - وبلاے خمار وسلحدار خار و شاہِ گل ہر کدام باضافت مشبہ بہ بمشبہ و شاخ گل تحریف است ؛

نہ تلخست صبرے کہ بر یادِ اوست | کہ تلخی شکر باشد از دستِ دوست
اسیرش نخواہد رہائی ز بند | شکارش نجوید خلاص از کمند

بیت اول جملہ معترضہ و صبر بمعنی عصارۂ معروف مبتداے موصوف و مابعد صفت آں و نہ تلخ است خبر مقدم بر مبتدا و کلمۂ او بطریق اضمار قبل الذکر راجع بطرف دوست - و در کلمۂ نہ تعقید لفظیست و موقعش بعد از لفظِ تلخ و مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول - و تلخی بیاے نسبت بمعنی ما بہ المرارت - وحاصل معنی بیت آنکہ صبر کہ بر یاد او خوردہ شود تلخ نے باشد چرا کہ ہر تلخ شیریں میشود از دستِ دوست - وتواند کہ قول او نہ تلخ است صبرے قضیہ معدولۃ المحمول باشد

سلاطینِ عزلت گدایانِ حے | منازل شناسانِ گم کردہ پے

عزلت بالضم گوشه گرفتن از برائے عبادت حے یکے از اسمائے الٰہی۔ و درینجا حے بحذف مضاف است اے گدایان درگاہ حے و گم کردہ بے ازیں جہت کہ ہر کس ایشان را نے تواند شناخت کہ اولیائی تحت قبائی لایعرفہم غیری

بسر وقت شان خلق کے رہ برند ... کہ چون آب حیوان بظلمت درند

قول او بسر وقت از عالم سر منزل و سر چشمہ است ؛

ملامت کشانند مستان یار ... سبکتر برد اشتر مست بار
چو بیت المقدس درون پر زتاب ... رہا کردہ دیوار بیرون خراب
چو پروانہ آتش بخود در زنند ... نہ چون کرم پیلہ بخود در تنند
دلارام در بر دلارام جوے ... لب از تشنگی خشک بر طرف جوے
نگویم کہ بر آب قادر نیند ... کہ بر ساحل نیل شاطی نہ اند

یعنی کسانیکہ مستان الٰہی اند ملامت خلق را بخود میکشند و از آں متاذی نے شوند۔ و مصرع دوم جملہ معترضہ بر سبیل تمثیل و دریں اشارت است بآنکہ ایشان مثل اشتر مست اند و ملامت خلق مر ایشان را مثل بار و اشتر مست سبکتر مے برد بار را و قول او چو بیت المقدس درون پر زتاب اے پر از روشنائی۔ و در بعض نسخ پر قباب بالکسر کہ جمع قبہ است و مراد از آں مطلق آرایش۔ و در بعض دیگر درون آفتاب و بجاے قول او کہ بر ساحل نیل شاطی نہ اند و بہر تقدیر کاف اضرابیہ است۔

گفتار اندر ثبوت عشق حقیقی بدلیل مجازی

ترا عشق ہمچون خودی ز آب و گل ... رباید ہمے صبر و آرام دل
بہ بیداریش فتنہ بر خد و خال ... بخواب اندرش پاے بند خیال

مخفی نماند کہ قول او ترا عشق ہمچون خودی ز آب و گل بحذف متعلق اے ہمچو توئی کہ از آب و گل مخلوق است تا آخر ایں را حکایت جداگانہ دانستن از عدم تامل بود ؛

بصدقش چنان سر نہی در قدم ... کہ بینی جہان با وجودش عدم

شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ قدم است کہ از وے قطع شدہ با لفظ صدق پیوستہ و مصرع دوم بیان جہان۔ و با وجودش اے در برابر ہستی او نہی و بینی بصیغہ خطاب ؛

دگر با کست بر نیاید نفس ... کہ با او نماند دگر جاے کس

دگر بدال مہملہ و مصرع دوم بیان علت نفس بر نیامدن۔ و حاصل معنی آنکہ بعد از آں کہ سر را بصدق در پاے محبوب گذاشتہ باشی و جہان را در برابر وجود او معدوم و لاشئے پنداشتہ باشی ترا طاقت حرف زدن باکس نخواہد ماند چرا کہ غیر او در چشم تو وجود نخواہد داشت کہ با او حرف زنی۔ و در بعض نسخ بین البیتین ایں بیت نیز یافتہ میشود ؛

چو در چشم شاہد نیاید زرت ... زر و خاک یکسان نماید برت

ودریں صورت ایں بیت جملہ معترضہ خواہد بود ؛

توگوئی بچشم اندرش منزلست وگر چشم برہم زنی در دلست

حاصل معنی مصرع اول آنکہ مادام کہ چشم توبازاست چناں میدانی کہ در چشم جاے دارد و در بعض نسخ توگفتی و چشم برہم ہی

نہ اندیشہ از کس کہ رسوا شوی نہ قوت کہ یکدم شکیبا شوی
گرت جاں بخواہد بکف برنہی ورت تیغ بر سر نہد سر نہی
چو عشقے کہ بنیادِ او بر ہواست چنیں فتنہ انگیز و فرمانرواست
عجب داری از سالکانِ طریق کہ باشند در بحرِ معنی غریق
بسوداے جاناں زجاں مشتغل بذکرِ حبیب از جہاں مشتغل

رسوا شوی و شکیبا شوی ہر کدام بحذف متعلق اے شکیبا شوی از دیدن او و رسوا شوی از ملامت شنیدن - وقول او
چنیں فتنہ انگیز اے مثل ایں کہ گفتم - وقول او کہ باشند در بحر و در بعض نسخ کہ ہستند و بیت لاحق الیست ؛

کہ از بادۂ عشق باشند مست زکونین بریاد او شیشہ دست
بیادِ حق از خلق بگریختہ چناں مست ساقی کہ مے ریختہ

وقول او چناں مست ساقی کہ مے ریختہ اشارت است بآنکہ سیہ مست اند ؛

نشاید بدارو دوا کرد شاں کہ کس مطلع نیست بر دردِ شاں

دارو ترجمہ دوا وکرد بمعنی کردن و بناے قافیۂ بیت برکرد و درد بسکون آخر و شاں ردیف و بعد از کلمۂ دوا کہ بفتح یا بمعنی اضافت ہست محذوف

الست از ازل ہمچناں شاں بگوش بفریادِ قالوا بلیٰ در خروش

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و در ہر دو مصرع رابطہ و بعد از لفظِ بلیٰ لفظِ ہمچناں و بعد از قول او در خروش معطوف
آں محذوف و حاصل معنی مصرع دوم آنکہ و بفریادِ قَالُوا بَلیٰ ہمچناں در خروش اند و بر ربوبیت او مقر و معترف ملا عبد الرسول
از معارج النبوت آوردہ کہ حق سبحانہ و تعالیٰ ذریتِ آدم را گواہ گرفت بر کمال ربوبیت و اظہار قدرت خود واز ایشاں
گواہی خواست اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ تا ہمہ بر طبق راستی از روے یقین گواہی دادند قَالُوا بَلیٰ و چوں بدنیا آمدند بعضے بواسطہ
تعلقات ایں جہانے از غایت پریشانی آں عہد را فراموش کردند و پنبۂ غفلت در گوش ہوش در آوردند اما عاشقاں کہ
از ماسوی مجرد اند صداے آں ہنوز در گوش جانِ ایشاں جاگیر ست ؛

گروہے عملدار خلوت نشیں قدمہاے خاکی دمِ آتشیں
بیک نعرہ کوہے زجا بر کنند بیک نالہ ملکے بہم بر کنند
چو باد اند پنہان و چالاک پوے چو سنگ اند خاموش و تسبیح گوے
سحر ہا بگریند چنداں کہ آب فرو شوید از دیدہ شاں کحلِ خواب

مراد ازیں گروہ اقطاب و اوتاد و ابدال و امثال ایشاں کہ ہر یکے بخدمتے مامور است و اختیار لفظِ عملدار براے اظہار

عزابت چہ خلوت نشین علمدار نے باشد و بالعکس و لفظِ علمدار مشترک است در معنی اہلِ خدمت و آنکہ عمل او بر کتاب و سنت باشد و اینجا ہمیں مراد است و لفظِ پا از قدمہا و دم محذوف ـ چنانکہ دریں بیت ع سر برہنہ از آں سیر میکند درویش کہ در قلمرو بال ہما ہوا گرم است ❊ یعنی با سر برہنہ ـ و مراد از قدمہائے خاکی پاہائے خاک آلودہ است کہ کنایہ از تہیدستی باشد و دمِ آتشیں بمعنی دم گیرا و مؤثر و حاصل معنی بیت آنکہ قوم مذکور گروہے اند علمدار سنت و کتاب کہ در خلوت نشستہ مے باشند و نیز مفلس اند و دم گیرا دارند و در لفظ قدم و دم من حیث الاصطلاح ایہام است و در واقع نیست چنانچہ در قول او ـ قدم باید اندر طریقت نہ دم ـ کہ اصلے ندارد دمِ بے قدم ❊ و در بعض نسخ بدیہا و دستہا ـ خاکے و دمے بیائے تنکیر و ایں رسم خط بعضے است ❊

فرس کشته از بس که شب رانده اند	سحرگه خروشاں که وامانده اند
شب و روز در بحر سودا و سوز	ندانند از آشفتگی شب ز روز
چناں فتنه بر حسنِ صورت نگار	که با حسنِ صورت ندارند کار
ندادند صاحبدلاں دل بپوست	وگر ابلهی داد بیمغز کوست
مے صرف وحدت کسے نوش کرد	که دنیا و عقبےٰ فراموش کرد

و در بعض نسخ دم صبح نالاں تا آخر فرس کنایہ از قالب خاکی و حاصل معنی آنکہ از بسکہ شب بریاضاتِ شاقہ و محنت فقر و فاقہ گزرانیدہ اند قالب ایشاں از کار رفتہ و بآں آب و تاب نماندہ چوں نزدیک ست کہ ہلاک شود باعتبار ما یؤل الیہ کشتہ گفتہ ـ و معہذا سحرگاہ بسبب بلند حوصلگی ایں خروش میکنند کہ وا ماندہ ایم و بمقصود نرسیدہ ایم زیرا کہ بعد از اتمام سیر الی اللہ شروع در سیر فی اللہ است و ایں سیر را پایاں نیست و دریں اشارت ست بآنکہ ما عبدناک حق عبادتک و شارح ہاتوی گوید و میتواند کہ عبارت از نفس بود اے بحکم موتوا قبل ان تموتوا نفس را کشتہ اند و بجائے رسیدہ لیکن نظر بکبریائی او ہنوز در فریاد اند کہ ما عرفناک حق معرفتک ـ و بعض محققین گمان بردہ اند کہ غالباً مراد از فرس قوت و طاقت بشریست کہ بسبب آں سعی واقع شود پس حاصل معنی آں باشد کہ از بسکہ شب راندہ اند قوت و طاقت بشری از ایشاں فانی شدہ انتہی ـ و ایں خلاف تحقیق است چہ از کلام محققین متحقق میشود کہ مرکب نفس ناطقہ قالب انسانی است نہ قوت و طاقت بشری ـ و قول او وا ماندہ اند اختیار ایں لفظ بجائے وا ماندہ ایم بصیغہ متکلم مع الغیر خلاف مقتضی است ـ و ایں التفات بود از تکلم بغیبت نزد سکاکی ❊

اگر صورتِ خوب را بنگرند	در آں سِرِّ صنع خدا بنگرند

و در عامہ نسخ ایں بیت مکتوب نیست ❊

حکایت

شنیدم که وقتے گدا زادهٔ	نظر داشت با پادشا زادهٔ
همیرفت و مے پخت سودائے خام	خیالش فرو برد دندان بکام

مصرع دوم معطوف بر مے بجست و فاعل فرو برده خیال و شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه دنداں کہ از وے قطع شده بلفظ خیال ملحق گشته۔ و مضاف الیه کام اعنی لفظ او محذوف اسے خیال فرو برده بود دندان او را بکام او و دندان بکام فرو بردن کنایه از فایز شدن مقصود ست۔ و حاصل معنی آنکه و او خیال میکرد کہ من بمقصود خود خواہم رسید و بعض محققین میفرمایند که ایں توجیه غلط ست چراکه دریں صورت دنداں بکام فرو بردن متعدی میشود و حال آنکه لازم است چه کنایه است از فایز شدن بمقصود چنانکه خود تصریح نموده تغلیط ایں توجیه غلط محض زیراکه ما تصریح کرده ایم بایں که دنداں بکام فرو بردن کنایه است از فایز شدن بمقصود نه تصریح کرده ایم بایں معنی که ہر دو کمیت و ایں موجب آں نیست که دنداں بکام فرو بردن فعل لازم باشد گو که مستلزم معنی فعل لازم است و بینهما بعد بعید ؎

	زمیدانش خالی نبودے چو میل		**ہمه وقت پہلوے اسپش چو پیل**

قول او زمیدانش خالی نبودے تا آخر قلب ست و مدعا آنکه میدان از و خالی نبودے لیکن چوں متعارف آنست که ظرف را بجانب مظروف میبرند و اینجا امر بالعکس ست پس برائے رعایت ایں اعتبار کلام را قلب نمودند و ازیں قبیل است دریں مطلع خواجه شیراز ع الا اے طوطی گویائے اسرار ٭ مبادا خالیت شکر ز منقار ؎ و میل علامتے ست که برائے چوگان بازی در میدان نصب کنند تا ہر حریف که گوئے از آں بگذراند بازی را او برده باشد و نیز علامتے معہود که در راہہا برائے معرفت مسافت نصب نمایند۔ اینجا ہر دو معنی محتمل۔ و چوں در قول او بودے یائے تنکیر مفید معنی استمرار است پس حاصل معنی مصرع اول ایں باشد که چنانچه میل لازم میدانست ہمچناں او ملازم میدان بازیگاه پادشاہزاده بودے و میتواند که ایں مصرع جزائے شرط محذوف و مصرع دوم معطوف بر آں و لفظ ہمه ترجمۂ کل افرادی و صفت آں۔ و بعد از قول او اسپش رابطه ہر دو محذوف۔ و پیل مراد از پیل سواری باشد۔ و حاصل معنی آنکه او ہر وقت که پادشاہزاده چوگان بازی کردے از میدانش خالی نبودے مثل میل و ہر وقت که پادشاہزاده سوار شدے و پہلوے اسپش بودے مثل پیل و شارح ہانسوی گوید چنانچه پیل شطرنج یا ہمچو پیل فوج که پہلوے اسپ بود لیکن معنی اول واضح است و ایں محل تامل چه پیل شطرنج پہلوے اسپ وقت پیدن میباشد نه ہمه وقت پس معنی دوم واضح بود [illegible]

	دلش خوں شد و راز در دل بماند		**و لے پایش از گریه در گل بماند**

پائے در گل بماندن کنایه از بند شدن پائے در چیزے۔ و قول او از گریه در گل بماند کنایه است از گریه بسیار و آں مستلزم است فاش شدن راز را و حاصل معنی آنکه دلش از حرارت عشق سراپا خوں شده بود و ہنوز راز عشق بزباں فاش نمیکرد و از دل بیروں نمے آورد و از بسکه اخفائے راز منظور او بود ضبط گریه غمازہم میخواست و لیکن میسر نمے شد و رفته رفته آنقدر جوش زد که پایش از گریه در گل بماند و رازش برملا افتاد و چنانچه بیت لاحق نیز مؤید ہمیں توجیه است ؎

	رقیباں خبر یافتندش ز درد		**دگر بار گفتندش اینجا مگرد**

شین ضمیر در مصرع اول در معنی مضاف الیه درد ست که از وے قطع شده بلفظ یافتند ملحق گشته و مصرع دوم معطوف بر خبر یافتند و شین ضمیر متصل منصوب و مقولۂ گفتند اعنی لفظ ایں که محذوف و اینجا مگرد بیان آں۔ و حاصل معنی آنکه و گفتند او را ایں که بعد از ینجا مگرد اسے نخواہی گشت۔ و آنچه بعض محققین میفرمایند که لفظ دگر بار میخواہد که سابق ہم منع کرده باشد۔

وازیں بیت آں معلوم نمی شود عجب است که شارح از آں غافل گزشته وتدارک نموده انتهی مبنی بر سهو است از تحقیق شارح فتامل

دمے رفت یاد آمدش روے دوست ۔ دگر خیمه زد بر سر کوے دوست

بعد از لفظِ رفت کاف فجائیه محذوف ۔ وحاصل معنی آنکه دمے از انجا بجاے دیگر نقل کرده بود که ناگاه یاد آمد او را روے دوست پس دم دیگر از انجا برگشته آمد و باز همانجا تمکن ورزید ٭

غلامے شکستش سر و دست و پاے ۔ که بارے نگفتم که اینجا میاے
دگر رفت و صبر و قرارش نبود ۔ شکیبائی از روے یارش نبود
مگس وارش از پیش شکر بجور ۔ براندندے و باز گشتے بفور

معطوفِ شکست اعنی وگفت محذوف ومصرع دوم بیان مقولهٔ آں ۔ ولفظِ بارے براے تحیه کلام ۔ ومیاے نهی از آمدن ومیاے از یائیدن بباے فارسی بمعنی قیام کردن هر دو محتمل ۔ وبعض محققین سفر مینمایند که میتواند که لفظِ بارے درینجا بمعنی یکبار بود بلکه همیں اولی است چراکه تا لفظ را معنی باشد بمعنی وزاید نباید گفت انتهی ۔ باید دانست که معنی زیادت حرف آنست که اصل معنی بغیر آنها مختل نمیشوند نه اینکه هیچ فائده در آوردن آں نیست بلکه فائده هاست معنوی باشد یا لفظی معنوی چنانچه تاکید معنی در من استغراقیه وباکه زاید میشود در خبر ما ولیس ۔ ولفظی چنانچه تزئین وتحسین لفظ وبودن لفظ بزیادت اینها فصیح یا بودن کلمه یا کلام بسبب آنها آماده براے استقامت وزن یا براے حسن سجع وغیر ذلک ۔ وجایز نیست خالی بودن آں حرف از احدی الفائدتین والا آوردن آنها عبث باشد واین جایز نیست در کلام فصحا خصوصاً در کلام باری تعالی چنانچه صاحب فوائد ضیائیه در مبحث حروف زیادت بداں تصریح فرموده ۔ وقول او چوب وسنگ بجاے مضاف است ۔ وحاصل معنی آنکه آدمی را ایں قدر صبر وتحمل نمی باشد بر خوردن چوب وسنگ ٭

بگفت ایں جفا بر من از بهر اوست ۔ نه شرط است نالیدن از دستِ دوست

در لفظِ او اضمار قبل الذکر ومضاف الیه بهر اعنی لفظ رضا محذوف ۔ وحاصل معنی آنکه ایں جفا که بر من میکنند بر وفق رضاے دوست است نه بغرض نفسانی ایشاں پس اگر از دست ایشاں بنالم از دست دوست نالیده باشم وایں کفر محبت است ۔ ودر بعض نسخ از جورِ او ست ونالیدن از جورِ دوست ودریں صورت لفظ از بیانیه ولفظِ جور وضع مظهر موضع مضمر من غیر نقطه بود ودریں اشارت است بآنکه ایں جفا بر من جفاے ایشاں نیست بلکه جفاے او ست

من اینک دمِ دوستی میزنم ۔ اگر دوست دارد وگر دشمنم

من مبتداے موصوف وما بعد صفتِ آں بتقدیر کاف ۔ وخبر ایں مبتدا محذوف ومصرع دوم تتمه خبر مذکور ولفظِ اگر هر دو جا ادات عناد است ۔ وحاصل معنی آنکه سنکه اینک دم دوستی او میزنم مراد ر رد وقبول پیش او اختیار نیست خواه دوست داشته باشد وخواه دشمن ۔ وتواند که من مبتدا ودم دوستی میزنم خبر واینک ظرف آں ومصرع دوم مصدر بادات شرط وجزاے ایں شرط ومعطوف ایں جزا هر دو محذوف وجمله شرطیه خبر مبتداے محذوف وایں جمله معطوف بر مصرع اول بود وحاصل معنی آنکه او اگر دوست دارد مرا واگر دشمن دارد مرا در هر دو صورت مختار است ومرا رضاے او درکار

معنی زیادت حرف

و در نسخ معتبره من ازجان دم دوستی میزنم - گر او دوست دارد و گر دشمنم ۰ و درین صورت تقدیم قول او ازجان برائے افادۂ معنی حصر بود ۰

زمن صبر بے او توقع مدار ۔ که با او هم امکان ندارد قرار
نه نیروے صبرم نه جاے ستیز ۔ نه امکانِ بودن نه پاے گریز

کاف اضرابیه - وحاصل معنی آنکه این خود توقع بیجاست که در جدائی اوتوانم شکیفت بلکه در عین وصل هم شکیفتن امکان ندارد غرضکه در هر صفت مجبورم و در هر دو صورت معذور نے تاب وصل دارم نے طاقت جدائی ۰

مگو زین درِ بارگه سر بتاب ۔ وگر سر چو میخم نهد در طناب

مفعولِ مگو و علتِ آن هر دو محذوف - وزین در تا آخر بیانِ آن و فاعل نهد ضمیرے که راجع بطرف محبوب است و مصرع دوم شرط معطوف بر علت محذوف وجزاے این شرط و علت آن نیز محذوف - و در بعض نسخ - و ز بارگه بواو عطف واین ظاهرا برائے توضیح مدعاست اے مگو این که ازین در وازین بارگاه سر خود را بتاب و برو زیراکه اعراض از آن هیچ گونه امکان ندارد واگر سر مرا مانند میخ در طناب نهند گو بنه چراکه امتثال این عقوبت بر من شاق نیست - و در بعض دیگر بجاے نهد لفظ کشد - و در بعض نهی بصیغۂ خطاب و درین صورت مخاطب این نیز همان نهی به بلفظ مگوست - وتواند که وگر بواو عطف نباشد بلکه اگر با لف ترجمۂ ان وصلیه بود واگر گفته شود که تلفظ بلفظ مگو با بعد شرط غیر قبیح است - گوئیم که این فائده نے بخشد چراکه اگر این چنین عبارت در یک جا واقع مے شد این توجیه را مدخلے بود لیکن درصورتیکه در مواضع بسیار آمده باشد پس اگر در هر جا قایل بآن شویم این استبعاد کلی دارد واگر در بعض جا شویم و در بعض جا نشویم این ترجیح بلا مرجح است ۰

نه پروانه جان داد در پاے دوست ۔ که او زنده در کنجِ تاریکِ اوست

کاف اضرابیه و ضمیر او اول راجع بطرف پروانه وثانی بطرف دوست اے شمع - و کنج تاریک کنایه از پاے شمع وچراغ که البته تاریک مے باشد - وحاصل معنی آنکه تو که مے پنداری که پروانه جان خود را در پاے دوست داده است چنین نیست بلکه او زنده است در کنج تاریک دوست - وهمینجا او دارد ومختار شارح هانسوی گفته - نه پروانه جان داد در پاے دوست - به از زنده در کنجِ تاریک اوست ۰ ضمیر اوست راجع بطرف پروانه ومعنی بیت بطریق استفهام انکاری - وحاصل معنی آنکه پروانه که در پاے دوست جان داد بهتر است از آنکه در کنج تاریک خود که آنجا شمع نبود زنده باشد انتهی - واین محل نظر است - چه نگویند که او در خانه اوست بلکه او در خانۂ خود است و درین صورت مرجع ضمیر او همان دوست باشد - و در بعض نسخ دو صد جان گرم هست قربانِ اوست ۰ واین نسخه بسیار سقیم ومعنی آن سراپا تکلف بلکه بکلام بگانے ماند ۰

بگفت ار خوری زخمِ چوگانِ او ۔ بگفتا بپایش در افتم چو گو ۰

قول او ار خوری زخم چوگان او شرط وجزاے این شرط اعنی پس ازین چه کنی بگریزی یا پا بر جا باشی محذوف ومصرع

دوم جواب مصرع اول - و در بعض نسخ بیت لاحق اینست - بگفت ار کند زخم چوگانت ریش - بگفتا چو گوی ازسر
سر به پیش ؛ بر متامل پوشیده نیست که این بیت باندک تغیر ہماں بیت سابق است لفظاً و معنی ؛

بگفتا سرت گر ببرد به تیغ — مرا خود ز سر نیست چنداں خبر
بگفت اینقدر ہم نباشد دریغ — که تیغ است بر تارکم یا تبر

قول او گرت سر ببرد به تیغ شرط و جزاے این شرط اعنی پس چکنی ببریدن سر تن دہی یا نہی محذوف و مصرع دوم
جواب مصرع اول و لفظ ہم مفید معنی اشتراک بین الامرین و بیت دوم علت دریغ نبودن - و مصرع دوم ازوے
بیان چنداں - و حاصل معنی آنکه اگر او سر ترا ببرد به تیغ پس چکنی بر بریدن سر تن دہی یا نہی در جواب آں گفت
که این قدر ہم دریغ نیست یعنی چنانچه از خوردن زخم چوگان او دریغ ندارم ہمچنیں از سر بریدن او به تیغ تیز دریغ
ندارم از برائے آنکه در محبت او چناں محو و مستغرقم که ہیچ معلوم نمے شود که بر سر من تیغ رانده است یا تبر - و در بعض
نسخ بگفت اینقدر نبود از وے دریغ ؛ مرا خود کجا باشد از سر خبر - که تاج است بر تارکم تا آخر - درین صورت میتواں
گفت که جزاے این شرط محذوف شده و علت آں بجاے آں آمده - و بیت دوم علت دیگر است - و حاصل
معنی آنکه اگر سر ترا ببرد به تیغ پس چه کنی در جواب آں گفت که گو ببرد زیراکه این قدر ازو دریغ نتواں داشت
یعنی سر چنیں چیز نیست که ازو دریغ داشته شود زیراکه پیش عاشق ہمه چیز سہل است و من بسبب استیلاے عشق او چناں
بے خبرم که نمیدانم که بر سر من تاج گزاشته است یا تبر رانده ؛

یکے را که معشوق باشد یکے — نیازارد از وے بہر اندکے
مکن با من ناشکیبا عتیب — که در عشق صورت نه بندد شکیب
چو یعقوبم ار دیده گردد سپید — نبرم ز دیدار یوسف امید
رکابش ببوسید روزے جواں — برآشفت و برتافت از وے عناں

قول او نیازارد از وے بہر اندکے اے آزرده نمیشود از وے از صدور ہر امر سہلے چوں زجر و دشنام و مانند آں ؛

بخندید و گفتا عناں بر مپیچ — که سلطاں عناں بر نه پیچد ز ہیچ

در بعض نسخ بنالید و گفتا تا آخر - و در بعض دیگر که سلطاں سر خود نه پیچد ز ہیچ - اے از کسے که معدوم و لاشے است
بجنب کبریا و عظمت شانِ وے - و بعض محققین میفرمایند که در صورتے که ہیچ بمعنی معدوم و لاشے تنہا بود خصوصیت
بسلطاں ندارد ہیچکس از چنیں کس عناں نه پیچد پس میتواں گفت که ہیچ درینجا بمعنی ہیچکس است یعنی پادشاه از کسے
عناں نه پیچد که صورت گریز است - و چوں معنی ہیچ لاشے نیز ہست ایہامے پیدا کرده انتہٰے قول او در صورتیکه
تا قول او عناں بر نه پیچد این بر تقدیریست که شارح معدوم و لاشے محض گفته باشد و حال آنکه معدوم و لاشے
اضافی مراد است چنانچه قید بجنب کبریا دال است بر آں و قول او پس میتواں گفت تا قول او صورت گریز است
نیز محل تامل چه عناں پیچیدن سلاطین از مخالفان بسبب مخافت از ایشاں در وقت تنہائی و عدم اقتدار از لوازم

حزم واحتیاط است - پس بریں تقدیر قول او از ہیچکس کلیۃً صحیح نباشد ؛

مرا با وجود تو ہستی نماند
بیاد خودم بت پرستی نماند

صحیح بیاد توام خود پرستی نماند ؛

گرم جرم بینی مکن عیب من
تو ئی سر بر آورد از جیب من

میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ جرم است کہ از وے قطع شدہ با لفظ گر ملحق گشتہ - وحاصل معنی آنکہ بمقتضائے بشریت اگر از من جرمے معلوم تو شود مرا آں جرم عیب مکن کہ از بسکہ در محبت تو محو و متلاشی شدہ ام اثرے از وجود من با من نماندہ بلکہ ہمیں عین تو گشتہ است پس ہرچہ از من صادر شود در حقیقت مصدر آں تو باشی نہ من - و در بعض نسخ اگر جرم تا آخر - و در نسخ معتبرہ بریں بجود بہا مکن عیب من - تو ئی تا آخر ؛

بداں زہرہ دستت زدم در رکاب
کہ خود را نیاوردم اندر حساب

کشیدم قلم بر سر نام خویش
نہادم قدم بر سر کام خویش

در بعض نسخ ازاں روے دستت زدم تا آخر - بہر تقدیر مصرع دوم بیان ازآں روے یا بداں زہرہ - وخود را در حساب نیاوردن کنایہ از نیست ونابود پنداشتن و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر اول و ہردو متفرع بر معنی بیت اول است یعنی چوں خود را بحساب در نیآرم کشید قلم بر نام خویش و آں را محو کردم و قدم بر سر گام خود نہادم یعنی مطلب خود را پامال نمودم پس حالا اگر نام است نام تست واگر کام است کام تست از نام و کام من نشانے نماندہ - وتواند کہ مصرع اول از بیت دوم معطوف بر قول او خود را نیاوردم اندر حساب - وقدم برسر گام نہادن کنایہ از فائز شدن بمقصود و مصرع دوم جزاے شرط محذوف بود یعنی وچوں چنیں وچنیں کردم پس فائز بمقصود خود شدم ؛

مرا خود کشد تیر آں چشم مست
چہ حاجت کہ آری بشمشیر دست

لفظ خود براے تکیہ کلام - وبجاے لفظ آری کہ بصیغہ خطاب از مادہ آوردنست بعضے وقت فشیان یازی بہ تحتانی وزاے معجمہ از مادۂ یازیدن بمعنی حرکت دادن گمان بردہ اند - ودریں صورت در احدہما تحریف باشد ومعنی بیت آنکہ ہرگاہ تنہا تیر آں چشم کہ کنایہ از نگاہ کشندہ است در کشتن من کفایت مے کند پس چہ حاجت کہ دست خود را بطرف شمشیر حرکت دہی و بجنبانی ؛

تو آتش بہ نے درزن و درگذر
کہ در بیشہ نے خشک ماند نہ تر

آتش کنایہ از عشق ونے کنایہ از وجود عاشق کہ از غیر خالی واز محبوب مالی ہست - وماند بمعنی خواہد گذاشت نیز محتمل - وفاعل ایں فعل ضمیرے کہ راجع بطرف آتش است ؛

حکایت

شنیدم کہ بر لحن خنیاگرے
برقص اندر آمد پری پیکرے

ز دلهای شوریده پیرامنش — گرفت آتش شمع در دامنش
پراگنده خاطر شد و خشمناک — یکی گفتش از دوستداران چه باک
ترا آتش ای دوست دامن بسوخت — مرا خود بیکبار از من بسوخت

آتش شمع باضافت - و قول او چه باک که بعد ازیں بیاید متعلق آں اعنی ازیں آتش در گرفتن محذوف - و بیت لاحق علت آں - و در بعض نسخ آتشیں شمع - و بعض محققین میگویند که ایں موافق محاوره نیست چه آتش در دامن گرفتن روزمره است نه شمع آتشیں در دامن گرفتن کما لا یخفے علی واقف اسلوب الکلام انتهٰی بر واقف اسلوب کلام مخفی نیست که منشاء ایں انکار از عدم اطلاع است بر صنعت تجرید که دریں بیت واقع شده و آں چناں بود که انتزاع کرده میشود از امر ذی صفت امرے دیگر مثل آں امر ذی صفت در آں صفت برائے مبالغه کمال آں صفت - و آں اقسام است بمن تجریدیه چنانچه در بیت ما نحن فیه لفظ از دلهاے شوریده منتزع فیه - و آتشیں شمع بتقدیم صفت بر موصوف منتزع و مضاف آتشیں شمع اعنی لفظ آتش محذوف - و فاعل گرفت نیز هماں آتش - و حاصل معنی آنکه دلهاے شوریده که پیرامن آں پری پیکر اجتماع داشتند در سوزش بحدے رسیده بودند که از آں آتش دلها شمع آتشیں منتزع بود آتش ایں آتشیں شمع در دامن آں پری پیکر در گرفت ؛

اگر یاری از خویشتن دم مزن — که شرک است با یار و با خویشتن

ایں بیت مقوله شیخ است در جواب قائل بیت سابق اعنی ترا آتش تا آخر و معطوف علیه با خویشتن و متعلق لفظ با هر دو محذوف و حاصل معنی آنکه اگر دعوی محبت میکنی از هستی خود دم مزن و خویشتن را محض مرده پندار زیرا که شرک است با یار بودن و با خویشتن بودن

کسانیکه آشفته دلبرند — بر آرام خویش از غم دیگرند

اگر عاشقی تا آخر ایں هر دو بیت الحاقی و رکاکت الفاظ دال است بر آں ؛

حکایت

چنیں دارم از پیر داننده یاد — که شوریدهٔ سر بصحرا نهاد
پدر در فراقش نخورد و نخفت — پسر را ملامت بکردند و گفت

پیر داننده اے دانشمند - و در بعض نسخ چنیں گفت پیرے مبارک نهاد و بجاے ملامت بکردند ملامت گرفتند ؛

از آنگه که یارم کس خویش خواند — دگر با کسم آشنائی نماند

لے از آں وقت که یار من از آں خویش خوانده است مرا من بعد با کسے آشنائی نمانده است مرا ؛

بحقش که تا حق جمالم نمود — دگر هرچه دیدم خیالم نمود
نشد گم که رو از خلایق بتافت — که گم کردهٔ خویش را باز یافت
پراگندگانند زیر فلک — که هم دد توان خواندشان هم ملک
ز یاد ملک چون ملک نارمند — شب و روز چون دد ز مردم رمند

قوی بازوانند کوتاہ دست — خردمند شیدا وہشیار مست

درشین ضمیر اضمار قبل الذکر ہست یعنی سوگند راستی ودرستی او کہ حق است کہ ازآں بازکہ حق جمال خودرا ایمن نمودہ بعدازیں ہرچہ محسوس من شدہ محض خیال اسے فانی وناپایدار نمودہ ❊ ودرمصرع دوم ازبیت دوم کاف بمعنی ہرکہ مبتداے اول موصوف ومابعد صفتِ آں ۔ وروازخلایق بتافت خبر مبتداے دوم محذوف اعنی لفظ او وجملہ خبر مقدم بر مبتداے اول وایں جملہ مدخول کاف مابعد شنیدم وازیں بیت شروع مقولۂ شیخ ومفادِ او آنست کہ ہرکہ گم کردۂ خویش رایافت او از خلق اعراض نمود ومدعاے اصلی ایں ابیات آنکہ ہرکہ نیافتہ خودرا کہ عبارت از ذات واجب الوجود است تعالیٰ شانہ یافت او از خلق اعراض نمود وواقعی ہم ہمیں ست زیراکہ وجہ خصوصیت گم کردہ یافتن ہیچ نیست نیافتہ یافتن اوسبب اعراض از خلق است ۔ ودربعض نسخ مصرع اول چنیں کہ رخ از خلق عالم بکلی بتافت ۔ ومختار شارح بالسوی نشاد گم کہ رواز خلایق بتافت کاف درمصرع اول ازبیت دوم بمعنی ہرکہ وفاعل فعل نشد گم نیز ہماں ۔ ودرمصرع ثانی مفید معنی اضراب یعنی ہرکہ رواز خلایق بتافت واز صحبت مردم گریزاں شد او گم نشد بلکہ گم کردۂ خود راکہ عمرے درطلب وجستجوے او حیراں وسرگرداں بود یافت انتہیٰ ۔ وقول او پراگندہ گانند تا آخر حکایت بیان شناختن محقق ازمقلد بصفات متضادہ ونار تند عحففت بیار امنداے آرام نمے گیرند ❊

کہ آسودہ درگوشۂ خرقہ دوز — گہ آشفتہ در مجلسے خرقہ سوز
نہ سوداے خودشاں پرواے کس — نہ درکنج توحید شاں جاے کس

خرقہ دوز حال است از آسودہ وخرقہ سوز از آشفتہ پس حاصل معنی آں باشد کہ گاہے درگوشہ آسودہ اند بحالے کہ خرقہ مے دوزند وگاہے آشفتہ اند درمجلسے درحالے کہ خرقۂ خود را مے سوزند ۔ وتواند کہ خرقہ دوز وخرقہ سوز ہرکدام صفت باشد اے گوشہ کہ درآں خرقہ میدوختہ باشند ومجلسے کہ درآں خرقہ میسوختہ باشند وآں عبارت از مجلس وجد وسماع است ۔ وقول او نہ سوداے شاں خود صحیح نہ سوداے خودشاں ❊

پریشیدہ عقل وپراگندہ ہوش — زقول نصیحت گر آگندہ گوش
بدریا نخواہد شدن بط غریق — سمندر چہ داند عذاب الحریق
تہیدست مردان پرحوصلہ — بیاباں نوردانِ بے قافلہ

دربعض نسخ برآشفتہ عقل ومفاد ہردو یکے ہست ۔ وکلمۂ زابراے اعراض ومتعلق آں اعنی معرض اند ۔ وہمچنیں متعلق آگندہ اعنی ازپنبہ ہردو محذوف ۔ وحاصل معنی مصرع دوم آنکہ ازقول ناصح معرض اند وگوشِ خود را بہ پنبہ آگندہ دارند تانصیحتِ او نشنوند زیراکہ عشاق نصیحت شنونے باشند ۔ وچوں بیان قیدا ہم نبود بلفظ آگندہ پسند کردہ ۔ وظاہر السبب ایں دقت کہ بخاطر بعض ائمہ لغت نرسیدہ ایں مصرع راچنیں گمان بردہ اند زقول نصیحت گراں کند گوش ۔ اعنی نصیحت گراں بصیغۂ جمع وکند گوش بضم کافِ تازی وتفسیر آں بگم شنو کردہ اند ❊

ندارند چشم از خلایق پسند — کہ ایشاں پسندیدۂ حق بسند

بیش ازیں گزشت کہ تو ہرگز مبیں شاں بچشم پسند۔ کہ ایشاں تا آخر۔ ودریں صورت مصرع دوم مکرر باشد ✣

عزیزانِ پوشیدہ از چشمِ خلق ✣ نہ زنّار دارانِ پوشیدہ دلق
پر از میوہ و سایہ ور چوں رزاند ✣ نہ چوں ماسیہ کار و ارزق رزاند
بخود سر فرو بردہ ہمچوں صدف ✣ نہ مانندِ دریا برآوردہ کف

مصرع اول مطابق است حدیث قدسی کہ اولیائی تحت قبائی لا یعرفہم غیری۔ ودوم موافق بقول مشائخ کہ کم مؤمن فی قباء وکم کافر فی عباء۔ وارزق رز یعنی رنگ کنندہ کبود ✣

گرت بختیارست از ایشاں رمی ✣ کہ دیوند در صورتِ آدمی

دربعض نسخ گرت چشم عقل است۔ بہر تقدیر مرجع ضمیر ایشاں زنار داراں وغیرہ ومصرع دوم بیان علت امر بر میدن

نہ مردم ہمیں استخوانست و پوست ✣ نہ ہر صورتے جان معنی دروست
نہ سلطاں خریدار ہر بندہ ایست ✣ نہ در زیر ہر ژندہ زندہ ایست
اگر ژالہ ہر قطرۂ دُر شدے ✣ چو خر مہرہ بازارہا پُر شدے

کلمہ نہ ترجمہ لا مشابہ بلیس ومردم اسم۔ وہمیں استخوانست وپوست خبرآں ومعطوف آں بکلمۂ اضراب محذوف۔ وبرایں قیاس مصرع ثانی۔ وبعد از قول او مبنی لفظ چنیں محذوف۔ وقول او کہ مغزے تا آخر بیانِ آں۔ وقول او است بمعنی باشد۔ وحاصل معنی آنکہ مردم عبارت از ہمیں استخواں وپوست نیست بلکہ عبارت از انسان کہ حقیقت انسانیت ومعنی آدمیت در و یافتہ شود وہر سرے راکہ مے بینی چنیں نیست کہ مغزے داشتہ باشد بلکہ ایں قسم بسیار سر عزیز وکمیاب است۔ ودربعض نسخ مبینید بصیغۂ جمع مخاطب حاضر ودریں صورت کاف کہ واسطۂ تکلفات ست برطرف میشود۔ غایتش در خطاب لازم مے آید کہ سابق مفرد بود واینجا بصیغۂ جمع۔ وتواند کہ بینند بصیغۂ جمع غائب بود وعلی التقدیرین ایں قسم تفاوت مضائقہ ندارد ودر کلام اساتذہ مے آید۔ وقول او بازارہا پر شدے بحذف متعلق اے از آں دُر۔ ودربعض بازار از ولے ہر بازار از دُر ✣

چو غازی بخود بر نہ بندد پائے ✣ کہ محکم رود پائے چوبیں زجائے
حریفانِ خلوت سرائے الست ✣ بیک جرعہ تا نفخۂ صور مست

دربعض نسخ چو لوریئی نسازند از چوب پائے۔ تا آخر وبہر تقدیر حاصل معنی آنکہ ایشاں کہ شبا روز مصر الی اللہ وفی اللہ اند مانند لیماں باز ہیاے چوبیں سیرے کنند زیرا کہ انجامش موجب سوائی ست ✣

بہ تیغ از غرض بر نگیرند چنگ ✣ کہ پرہیز و عشق آبگینہ است و سنگ

دربعض نسخ بر ندارند چنگ۔ بہر تقدیر باسببیہ وتیغ بحذف مضاف اعنی لفظ بیم۔ ومتعلق بر نگیرند اعنی از دامن مقصود محذوف ومصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول وپرہیز عبارت از صیانت نفس از ارتکاب بر مناہی۔ وبعض محققین مسیر یابند کہ مراد از پرہیز دریںجا بیم است کہ سبب پرہیز باشد۔ ولفظ تیغ مناسب آں ونسبت بہ تیغ مجاز است۔ ومراد ہم از تیغ ہمیں حاصل معنی آں باشد کہ بہ بیم تیغ از غرض اصلی کہ وصل معشوق است دست بر ندارند چرا کہ بیم جان وعشق مثل شیشہ وسنگ اند

نہ گا در نو [illegible] اگر [illegible] بحد پا [illegible] ایشاں باشد ۱۲

تضاد دارند و این محل تامل زیراکه بہنیر ہا بمعنی ہیچ جا دیدہ نشدہ و معہذا در اکثر تالیفات و تصنیفات خود سے آرزد کہ بجاز
نیز استعمال شرط ہست چنانچہ در شرح این بیت عرفی ہم قائل بآں شدہ ؎ برہٗ از آہوان مرتع جا ہست حمل ؛ تا آخر ؛

حکایت

یکے شاہدے در سمر قند داشت ۔ کہ گفتی بجائے سمر ۔ قند داشت

سمر بفتحتین افسانہ و درینجا مطلق حدیث و دریں اشارت ہست بآنکہ حدیث او در حلاوت مثل قند بودہ ؛

جمالش گرو برد از آفتاب ۔ ز شوخیش بنیادِ تقوے خراب

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و بدیہی است کہ ہر عمارت بر بنیاد میباشد و از انہدام عمارت خلل در بنیاد نمیشود
و ہرگاہ بنیاد خراب شدہ باشد یقین ہست کہ من بعد اثرے از عمارت نخواہد ماند ؛

تعالی اللہ از حسن تا غایتے ۔ کہ پنداری از رحمت آیتے

در بعض نسخ از رحمتش و دریں صورت ضمیر شین راجع بطرف باری تعالیٰ بود ۔ و انچہ بعض محققین نوشتہ کہ راجع ہست
بطرف شاہد و آں مفعول دوم پنداری ہست و موافق محاورہ ہم ہمین ہست چراکہ میگویند فلاں کس آیہ رحمتست نہ آیت
رحمت خدا و موافق نسخہ اول کلمۂ از عوض اضافت محل تامل است زیراکہ ضمیر شین مفعول کہ متصل با سم باشد و ہمچنیں کلمۂ از
عوض اضافت ہیچ جا بنظر نیامدہ من ادعی فعلیہ البیان و در بعض نسخ از رحمت ہست و ایں واضح است ؛

ہمی رفتے و دیدہا در پیش ۔ دلِ دوستاں کردہ جان برخیش

برخے بفتح موحدہ و خائے معجمہ قربان و فدا ۔ و دیدہا در پیش معطوف بر ضمیرے کہ فاعل فعل ہمی رفتے ہست و دیدہا بمعنی نظرہا
و مضاف الیہ آں اعنی نظارگیاں و بعد از لفظِ کردہ رابطہ محذوف ۔ و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی
آنکہ ہمی رفتے آں شاہد و نظرہائے نظارگیاں در پئے او ہمی رفتے و دلِ دوستان جانِ خود را قرباں و فدائے او کردہ بود
و شارح ہانسوی نوشتہ کہ ظاہر اچناں مے نماید کہ خوے بو او معدولہ بمعنی عرق باشد و در محاورہ مشہور ہست کہ میگویند کہ
جائے کہ عرقِ آں دوست بیفتد جانِ خود بدہم چنانچہ حضرت میر خسرو علیہ الرحمۃ میفرماید ؎ لالہ دلخوں شدہ داد بباد
خونِ خود آنجا کہ خوے گل فتاد ؛ و دریں نظر است زیراکہ دریں قسم مواقع در محاورۂ ہند میگویند کہ خونِ خود بریزم
نہ کہ جان خود بدہم چنانچہ در بیت نیز اشارہ بداں ہست ۔ پس بریں تقدیر نہ ترجمہ عبارت ہندیاں باشد و نہ موافق محاورہ
فارسیاں چہ جاں بر چیزے کردن مستعمل نیست بلکہ در سر چیزے یا کارے کردن بمعنی صرف کردن چنانچہ ہم دریں حکایت
بیاید ؎ نہ پندارم ایں کام حاصل کنی ۔ مبادا کہ جاں در سرِ دل کنی ؛ و خواجۂ شیراز ؎ دوش مں دوش بدوش تو
رسیدست دلم ۔ خواہد امروز کہ جاں در سرِ آں دوش کنم ؛ و در بعض نسخ دل و جانِ عشاق مست از پیش ۔ و دریں
صورت مے کنایہ از عشق و محبت یا از لب و چشم محبوب بود ؛

نظر کرد آں دوست در وے نہفت ۔ نگہ کرد باوے بہ تندی و گفت
کہ اے خیرہ سر چند پوئی پیَم ۔ ندانی کہ من مرغِ دامت نیَم

گرت بارِ دیگر بہ بینم بہ تیغ ** **چو دشمن ببرّم سرت بیدریغ

خیره سر لجوج و شلائین و حاصل معنی آنکه وزیر بسبب اتفاق آن عاشق نظر کرد بسوے محبوب پنهان از نظر محبوب و ستیزه کننده ۱۲
محبوب آن را بدید و در جواب آن بنگاه تند در روے نگریست وگفت که اے چنیں و چنیں ۔ و در بعض نسخ بارے بمعنی
یک نوبت و در عامهٔ نسخ نظر کردے بیاے تنکیر براے استمرار است ۞

کسے گفتش اکنوں سر خویش گیر ** **نہ پندارم ایں کام حاصل کنی
وزیں سهلتر مطلبے پیش گیر ** **مبادا کہ جاں در سر او کنی

سهل تر در ینجا بمعنی سهل و از اعراضیه است نه تفضیلیه و الا منافی مقصود میشود چه غرض ناصح آن نیست که این مطلب خود آسان
است ازیں آسانترے اختیار کن بلکه مدعا آنست که ازیں مطلب دشوار اعراض کرده مطلبے آسان پیش گیر ۞

چو مفتونِ صادق ملامت شنید ** **بدرد از درون نالهٔ برکشید
کہ بگذار تا زخم تیغِ هلاک ** **بغلطاندم لاشه از خون و خاک
مگر پیشِ دشمن بگویند دوست ** **کہ ایں کشتهٔ دست و شمشیر اوست

و در بعض دیگر بگرداندم لاشه تا آخر بهر تقدیر مصرع اول از بیت اول شرط و مصرع دوم با مابعد خود جزاے آن و معطوف
برکشید اعنی وگفت محذوف و بیت دوم تا آخر بیان مقولهٔ آن و حاصل معنی آنکه ناله برکشید وگفت که اکنوں وقت ملامت نیست
اینقدر فرصت میخواهم که زخم تیغ هلاک چنیں و چنیں کند و هر گاه بایں دولت فایز شده باشم شاید که پیشِ دشمن و دوست
ایں حرف بگویند که ایں عاشق کشتهٔ دست و شمشیر اوست و من در زمرهٔ عشاق امتیاز یافته باشم ۔ و بر متامل پوشیده نیست
که ازیں کلام مستفاد میشود که عاشق مذکور خواهانِ آوازهٔ خود بوده چه علت غائی کشته شدن خود را چنان مقرر کرده که
پیشِ همه کس بگویند که فلانے کشتهٔ دست و شمشیر فلانیست و ایں منافات دارد با عشق واقعی و قول او مفتونِ صادق
نیز ازیں معنی ابا میکند پس ناچار است که بیت اخیر را قائل بالحاق آن شویم و از جاے خود بیندازیم که دریں صورت با بیت
لاحق ربط تام پیدا میشود اعنی نے بینم از تا آخر و میتوان گفت که مراد از دشمن شیطان یا رقیب و دوست بدون واو عطف
باشد و حاصل معنی آنکه چوں چناں واقع شود شاید که دوست پیشِ دشمن بگوید که فلانے را فلانے بدستِ خود کشت
و او بمدعاے خود رسید و از استماع ایں سخن دشمن مذکور سوخته شود و عیش بر و منغص گردد پس بریں تقدیر علت غائی
کشته شدن او سوزشِ دشمن خواهد بود نه اظهار عشقبازی او ۞

نمے بینم از خاکِ کویش گریز ** **بہ بیداد گو آبرویم بریز

گریز در ینجا بمعنی گریختن است و حاصل معنی آنکه هر گاه حال چنین است که از خاکِ کوے او گریختن متصور نیست پس
بآن بیداد اے ظالم که داد ندارد بگو که آبروے مرا بریزد و مطلب خود حاصل کند و توانه که مصرع دوم جزاے شرط
محذوف و جمله شرطیه معطوف بر مصرع اول و بیداد بمعنی ظلم بود یعنی و اگر او بظلم آبروے مرا بریزد پس بگو که بریز
که من از بیم آن بجاے دیگر نقل نخواهم کرد ۞

مرا توبه فرمائی اے خودپرست | ترا توبه زیں گفتن اولیٰ تر است

متعلق توبه فرمائی محذوف - وفرمائی بیاے خطاب - وزیں گفتن اشاره بتوبه فرمودن ولفظ خودپرست دریجا بسیار بیموقع واقع شده - ودریں اشارت است آنکه هرگاه تو خودپرست باشی ومرا توبه فرمائی از عشق پس ترا توبه کردن ازچنیں فرمودن بهتر باشد

بنجشاے برمن که هرچه او کند
اگر قصد خونست نیکو کند ؛
بسوزاندم هرشبے آتشش
سحر زنده گردم ببوے خوشش
اگر میرم امروز در کوے دوست
قیامت زنم خیمه پهلوے دوست

اگر ترجمهٔ اِن وصلیه وایں کاف علت مبنی عنه وهرچه او کند مبتدا ونیکو کند خبر آں وموقعش پیش از قول او اگر قصد خونست که از جهت تعقید لفظی بعد از وے واقع شده - وحاصل معنی آنکه منکه بخشائش ترا بر خود میخواهم سببش آنست که بیقین میدانم که هرچه او میکند نیکو میکند اگرچه قصد خون داشته باشد - وقول او زنده گردم تا آخر زنده شدن ومردن دربیان عشق اصطلاحی است وهمچنیں سوختن - وقول او قیامت زنم بحذف حرف در راے در روز قیامت ؛

مده تا توانی دریں جنگ پشت | که زنده است سعدی که عشقش بکشت

دریں جنگ اشاره بعشق که آدمی درآں کشته وفانی گردد وحاصل معنی آنکه تا ممکن است دریں جنگ پشت مده که اگر کشته شوی زندگانی جاوید خواهی یافت چنانچه که سعدی زنده است بسبب کشته شدن از دست عشق ؛

حکایت

یکے تشنه میرفت وجاں مے سپرد
خنک نیکبختے که در آب مُرد
بدو گفت نابالغے کاے عجب
چو مردی چه سیراب وچه خشک لب

مصرع دوم از بیت اول مقولهٔ میگفت ونابالغ کنایه از ناقص در عشق از عالم ذکر عام وارادهٔ خاص - ومکرر گزشته که تکرار کلمهٔ چه افادهٔ معنی مساوات میکند ؛

بگفتا نه آخر دهاں تر کنم | که تا جانِ شیرینش در سر کنم

شارح هانسوی نوشته که ایں بیت بطریق استفهام است یعنی تا جانِ شیریں در سر آب کنم ونبود وهم نه آخر دهاں تر کنم اے البته دهاں تر کنم دبکام دل برسم وسواے ایں معنی دیگر نظر بسیاق وسباق وجه صحت ندارد کما لایخفے علی المتامل وبعضے از محققین میفرمایند که لفظ نه براے نفی تسویه است که حاصل کلام معترض بود وکاف درصدر مصرع دوم تعلیلیه وقول او تا جانِ شیرینش تا آخر شرط وقول او دهاں تر کنم جزا وتقدیم جزا از جهت بسیار مطلوب ومرغوب بودن آنست - وحرف تا در محل لفظ چو استعمال یافته پس حاصل معنی آں باشد پس گفت آں تشنه که تسویه سیرابی وخشک لبی در مردن درست نیست چراکه چوں جان شیریں را فداے آب کنم آخر در غوطه خوردن دهان تر خواهد شد ودر آں دم عذاب تشنگی نخواهد ماند گو بعد از آں بمیرم ودر خشک لبی ایں هم نسبت انتهے ایں توجیه بسیار خوب است اما آنچه در بعض نسخ واقع شده که بتا جانِ شیرینش در سر کنم - از ایں توجیه ابا میکند ومهذا استعمال حرف تا در محل لفظ چو بنظر محل تامل

ودر بعض دیگر که تا جانِ شیریں درآں سر کنم - و دریں صورت قول او آں سر اشاره بدہاں تر کردن باشد - و تواند که ترکیب محمول بر قلب و مشار الیه لفظ آں لفظ آب بود ے در سر آں آب ؛

فتد تشنه در آبدانِ عمیق ۔ که داند که سیراب میرد غریق

ایں بیت بطریق تمثیل است و حاصل معنی آنکه تشنه که دیده و دانسته در آبدان عمیق مے افتد سببش آنست که او معلوم کرده است که غریق سیراب مے میرد نه درحسرت آب که آں عذاب الیم ست ؛

اگر عاشقی دامنِ او بگیر ۔ وگر گویدت جاں بده گو بگیر

بناے قافیه ایں بیت بر او - و گو - و بگیر ردیف - و در بعض نسخ گو بمیر از باده مردان و ایں غلط محض - و مرجع ضمیر او محبوب - و فاعل گو بد ضمیرے که راجع بطرف اوست - و حاصل معنی آنکه اگر عاشق صادقی دامن محبوب را محکم بگیر

واز دست مده و اگر ترا تکلیف کند که جان بده ہماں زماں بگو که بگیر و توقف روا مدار ؛

بهشتِ تن آسانی آنگه خوری ۔ که بر دوزخِ نیستی بگذری
دلِ تخم کاراں بود بارکش ۔ چو خرمن بر آید بخسپند خوش

شارح هانسوی نوشته که مضمون ایں بیت نظر برآنست که هیچ یکے از اصحاب جنت بے عبور بر دوزخ در جنت نخواهد رفت چنانچه از کریمه الاوارده‌ا کان علیٰ ربک حتما مقضیا استفاده میشود انتهیٰ - و بهشت تن آسانی باضافت مشبه بمشبه - و بهشت خوردن کنایه از تمتعات بهشت یافتن ؛

دریں مجلس آنگه بکامے رسی ۔ که در دورِ آخر بجامے رسی

دریں مجلس اشاره بمجلس عشق - و کامے و جامے بیاے تنکیر - و در اول مفید معنی معهود است و مصرع دوم بیان آنگاه و بجامے رسی اشارتست بآنکه خاتمه کارِ تو بخیر باشد - و بعض محققین میفرمایند که تنکیر منافات با معهودیه دارد انتهیٰ ایں بر تقدیریست که معهود مراد از معهود خارجی باشد و چنیں نیست بلکه غرض ازیں معهود ذهنی مخاطب است و معهود ذهنی حکم نکره دارد - و در بعض نسخ بجاے آنگه لفظِ آخر و بجاے که در دور دگر دور و دریں صورت دگر بواو ترجمه وان وصلیه باشد ؛

حکایت

چنیں نقل دارم زمردانِ راه ۔ فقیرانِ منعم گدایانِ شاه
که پیرے بدریوزه شد بامداد ۔ درِ مسجدے دید و آواز داد
یکے گفتش ایں خانهٔ خلق نیست ۔ که چیزے دهندت بشوخی مایست

در بعض نسخ زپیرانِ راه اے از مشائخ طریقت بهر تقدیر مصرع دوم صفت آں منعم معنی شاه باعتبار نعمت و محبت و سلطنت معرفت و بیت دوم بیانِ نقل - و مخفی نماند که بابِ داشتن گاہے دو مفعول مے آید و بریں تقدیر مفعول اول دارم نقل و مفعول ثانی آں لفظ یاد محذوف بود و اگر نقل کنایه از یاد باشد پس احتیاج مفعول ثانی نخواهد بود ؛

بپیر سید - کیں خانہ کیست پس — کہ بخشایشے نیست برحالِ کس
بگفتا خموش ایں چہ لفظِ خطاست — خداوندِ خانہ خداوندِ ماست
نگہ کرد و قندیل و محراب دید — بسوز از جگر نعرۂ برکشید
کہ حیف است ازینجا فراتر شدن — دریغست محروم ازیں در شدن
نرفتم بنومیدی از ہیچ کوے — چرا از درِ حق روم زرد روے

در لفظِ پس کہ اینجا برائے ربط آوردہ تعقید ست وموقعش درمیانِ کاف ولفظِ ایں ومصرعِ دوم صفتِ کیست وبعد از قولِ او نیست عبارت دریں خانہ محذوف وحاصل معنی آنکہ بپیر سید آں پیر با ایں یکے کہ پس ایں خانہ کیست کہ بخشایشے نیست دریں خانہ برحالِ ہیچکس از خواہندہ ودر بعض نسخ بدو گفت ودریں صورت مرجع ضمیرِ او آں یکے وفاعلِ گفت ضمیرے کہ راجع بطرف پیر است ودر بعض دیگر بگفتش کہ ایں خانہ کیست پس - کہ بخشایشش نیست برحالِ کس - ودریں صورت مرجع ضمیر شین گفتش ہماں یکے ومرجع ضمیر شین بخشایشش خانہ باشد وخانہ بمعنی صاحبِ خانہ وایں مجاز بالحذف ست وتواند کہ مرجع ضمیر ایں شین آں شخص باشد کہ تعبیر از آں بلفظِ کیست کردہ ؛

ہمیں جا کنم دستِ خواہش دراز — کہ دانم نگردم تہیدست باز
شنیدم کہ سالے مجاور نشست — چو فریادِ خواہاں برآورد دست
شبے پاے عمرش فرو شد بگل — طپیدن گرفت از ضعیفیش دل
سحر بُرد شخصے چراغش بسر — رمق دید ازو چوں چراغِ سحر

ہمیں جا برائے افادۂ معنی حصر ودستِ خواہش اے دستِ دعا - وحاصل معنی آنکہ بیقین میدانم کہ ازیں در تہیدست نخواہم برگشت - پاے عمر بگل فرو شدن کنایہ از مشرف شدن بر مرگ ؛

ہمیگفت غلغل کناں از فرح — فمن دقّ بابَ الکریم انفتح

مصرعِ دوم مقولۂ ہمیگفت ومعنی آں پس ہر کہ کوفت درِ جواں مرد را کشادہ شد آں در بر روے او - وانفتاح از باب انفعال کشادہ شدن است - وشارح ہانسوی گوید - ودر بعض نسخ افتتح از باب افتعال بنظر آمدہ - ودریں صورت مفعولِ افتتح مقدر باشد یعنی ہر کہ کوفت دروازۂ کریم راکشاد کریم آں در را انتہٰے - ودریں صورت افتتاح بمعنی کشادن متعدی باشد ؛

طلبگار باید صبور و حمول — کہ نشنیدہ ام کیمیاگر ملول
چہ زرہا بخاکِ سیہ در کنند — کہ باشد کہ روزے مسے زر کنند

حمول بسیار بردبار ومتحمل ودستورے کہ بہ آں بار تواں کرد - حمل بفتح بار برداشتن وباردار شدن وبار بر نہادن بر پشت ونبز کنند بصیغۂ جمع لیکن مناسب مقام بصیغۂ واحد است تا فاعل ایں فعل ضمیرے باشد کہ راجع بطرف کیمیاگر است وحاصل معنی اینکہ طالب دق را باید کہ بہ محن ریاضات وشدائد مجاہدات متحمل وشکیبا باشد چرا کہ او مثل کیمیاگر ست

بہار

وکیمیا گر بامید آنکہ روزے اکسیر از دست او راست خواہد شد ہر چند زرِ خود را در ہمیں خیال باد مید ہد و اکسیر راست نمے آید معہذا ملول نمیشود و دست از دامنِ مقصود بر نمیدارد۔ و در بعض نسخ بامید روزے کہ مس زر کنند باضافت امید بطرف روزے کہ موصوف است بصفتِ ما بعد؞

زر از بہرِ چیزے خریدن نکوست	چہ خواہی خریدن بہ از یارِ دوست

باضافتِ توصیفی اے یارے کہ دوستدارِ عاشق است و بعض محققین میفرمایند کہ در بعض نسخ یار و دوست بواو عطف۔ واین بہتر است چرا کہ مراد از یار معشوق و از دوست انیس و جلیس و بیت آیندہ کہ در و دو شرطیہ واقع شدہ مدہمیں معنی است۔ زیرا کہ دلبر عبارت از معشوق و غمگسار عبارت از ہماں انیس و جلیس است و در بیت سوم مراد از خوبی مطلق خوبی خواہ من حیث الصورت باشد و خواہ من حیث المعنی و چوں زر در ینجا عبارت از عمر گرانمایہ است کہ نقد حیات عبارت از آنست ایں معنی صحیح باشد فتامل بر متامل پوشیدہ نیست کہ منشاء قول او دو شرطیہ غفلت است از آنکہ در صدر مصرع دوم از بیت مذکور لفظ دگر بدال مہملہ چنانچہ بیت لاحق دلالت دارد بر آں واو آنرا واگر بواو عطف و حرف شرط پنداشتہ گفتہ دو شرطیہ و یار و دوست بعطفِ تفسیری است لا غیر و نیز لفظ یار ازیں جہت کہ ترجمۂ صاحب است اطلاق آں بر انیس و جلیس مطلقاً صحیح باشد و از جہت استعمال فرس بر معشوق و عاشق مثل اطلاق دوست در ہر دو معنی نیز صحیح بود چنانچہ در گلستان بمعنی ہمیں دریں بیت ؎ گر نشاید بدست رہ بردن۔ شرطِ یاریست در طلب مردن۔ و بہر دو معنی دریں بیت ؎ نکند دوست زینہار از دوست۔ دل نہادم بر آنچہ خاطر اوست ؞ و در بعض دیگر بہ از یادِ دوست۔ و مختار شارح ہانسوی بجز یادِ دوست۔ و علی التقدیرین یاد بدال مقابل فراموش است۔ و حاصل معنی آنکہ عمرِ عزیز را در یادِ حق و عبادت او صرف کن کہ بہ ازیں سودا بدست تو نخواہد افتاد۔ و از بعض ناز دوست کہ مقابل نیاز است نیز آوردہ؞

گر از دلبرے دل بہ تنگ آیدت	دگر غمگسارے بجنگ آیدت
مبر تلخ عیشی ز روے ترش	بآبے دگر آتشش باز کش
ولے گو ندارد بخوبی نظیر	باندک دل آزار ترکش مگیر
تواں از کسے دل بپرداختن	کہ دانی کہ بے او تواں ساختن

بیت اول شرطیہ و معطوف مصرع اول از وے اعنی عبارت و من بعد ممکن باشد ایں کہ محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و بیت دوم جزاے شرط۔ و آبے دگر بیاے تنکیر و آبِ دیگر باضافت ہر دو محتمل و آں کنایہ از ذات ایں معشوقہ دوم یا انس وے یا آبِ فاسے وے۔ و حاصل معنی آنکہ اگر از معشوقہ دلت بہ تنگ آید و من بعد ممکن باشد ایں کہ معشوقہ دیگر بہتر از وے بدست آید پس صواب نست کہ عیشِ شیریں خود را از روے ترش آں معشوقہ اولیں تلخ نگردانی و بآبے دیگر اعنی از معشوقہ دیگر یا انس و اختلاط وے آتش جفاے او را فرو نشانی۔ و در بعض نسخ بجاے ولے کلمۂ استدراک ہست کسے بکاف تازی است و دریں صورت کلمۂ استدراک محذوف خواہد بود و دلازار بقلب اضافت یعنی آزار دل و معنی بیت چہارم آنکہ ممکن است دل را خالی کردن از محبت کسے کہ معلوم کردہ باشی کہ ممکن است بے او ساختن خواہ بجود و خواہ بغیر؞

حکایت

شنیدم که پیرے شبے زنده داشت — سحر دستهاے دعا بر فراشت

یکے هاتف انداخت در گوشِ پیر — که بیحاصلی رو سرِ خویش گیر

هَتف بالفتح وُهتاف بالضم آواز دادن و آواز - و هاتف آواز کننده - و در بعض نسخ در سمع پیر - بهر تقدیر مفعول انداخت یعنی این آواز محذوف و مصرع دوم بیانِ آن ؛

برین در دعاے تو مقبول نیست — بخواری برو یا بزاری بایست

شبے دیگر از ذکر و طاعت نخفت — مریدے زحالش خبر یافت گفت

مصرع اول گویا تفسیر مصرع دوم از بیت سابق و بین المصرعین این بیت لفظ پس تفریعیه محذوف و بایست بصیغهٔ امر و حاصل معنی آنکه هرگاه حال چنین است پس بخواری ازین جا نقل کن از براے آنکه دعاے تو مقبول نیست و اگر نتوانی نقل کردن پس بزاری استاده باش بتوقعے که داری لیکن درین صورت هم منفعتے بتو نخواهد رسید - و در نسخ معتبره چو عزت نداری بخواری مایست بصیغهٔ نهی پس حاصل معنی این باشد که هرگاه عزت نداشته باشی ازین جهت که دعاے تو مقبول نیست پس بخواری استادن هم فائده ندارد و بجاے قول او خبر یافت خبر داشت ؛

چو دیدی کز آن سوے بستست در — به بیحاصلی سعی چندین مبر

بدیباچه بر اشکِ یاقوت فام — بحسرت ببارید و گفت اے غلام

و در بعض نسخ کز آن روے بستند در - حاصل معنی آنکه هرگاه که دیدی که از آن طرف که تو میخواهی در مسدود است و انفتاح آن محض بسعی تو متصور نیست پس به بیحاصلی چندین سعی مبر و اوقات عزیز را بامید موهوم ضائع مگردان - و بجاے قول او بدیباچه برخساره بر و این اگرچه واضح است لیکن بهتر اول است که الکنایة خیر من الصراحة ؛

مپندار گر وے عنان بر گسست — که من باز دارم ز فتراک دست

در لفظ مپندار تعقید است و موقعش پیش از مصرع دوم و مفعول مپندار یعنی این را محذوف و مصرع دوم بیان آن - یعنی اگر او عنان را بر گسست تو مپندار این را که من ازین معنی از فتراک او دست خود باز خواهم داشت - و در بعض نسخ عنان بر شکست علی التقدیرین محل تامل زیرا که این موقع عنان برگردانید است نه موقع بر گسست و بر شکست بلکه حرف در صحت این است ؛

بنومیدی آنگه بگردیدمے — گزین ره در دیگرے دیدمے

متعلق بگردیدمے یعنی ازین در محذوف و مصرع دوم بیان آن گاه - و در بعض نسخ ازین ره که راهے دگر دیدمے - و درین صورت متعلق بگردیدمے قول او ازین ره باشد ؛

چو خواهنده محروم شد از درے — چه غم گر شناسد در دیگرے

شنیدم که راهم درین کو نیست — ولے هیچ راهے دگر رو نیست

هر دو بیت قطعه بند است در معنی و شناسد اگر از باب شناختن است پس بمعنی بلند بود و این مجاز است و اگر ستانداز نا ده

ستدن بود چنانچہ در بعض نسخ پس مفعول این فعل مع الصلہ محذوف باشد لے چہ غم اگر ببتاند چیزے را از درِ دیگرے و صحیح شتابد از مادۂ شتافتن بمعنی دویدن و مفعول فیہ آں لفظ طرف محذوف لے شتابد طرف در دیگرے۔ و در بعض دیگر سوے و در بعض ولیکن بلکے دگر روے نیست۔ مفعول شنیدم یعنی لفظِ ایں محذوف و ما بعد آں بیان آں و بعد از کلمہ استدراک لفظ چکنم کہ محذوف۔ و حاصل معنی ہر دو بیت آنکہ چوں خواہندۂ مطلبے از درے محروم شد غم نیست اورا اگر بسوے درِ دیگر شتابد و من از ہاتف غیب شنیدم کہ مرا دریں کوے راہ نیست پس درِ دیگر اختیار میکردم لیکن چکنم کہ راہے دگر سوے ندارم پس ناچارم کہ ہمیں در باشم ؛

دریں بود سر بر زمینِ فدے ‌‌ کہ گفتند در گوشِ جانش ندے
قبولست گرچہ ہنر نیستش ‌‌ کہ جز ما پناہے دگر نیستش

فاعل فعل بود ضمیرے کہ راجع بطرف پیر ست۔ و سر بر زمین فدا حال از ضمیر مذکور و کاف فجائیہ۔ و فاعل فعل گفتند ضمیرے کہ راجع بطرف مہیان غیب است۔ و قبول بمعنی مقبول و شین ضمیر متصل منصوب نیز راجع بطرف پیر حاصل معنی آنکہ دریں گفت و گو بود آں پیر درآں حال کہ چنیں و چنیں بود کہ ناگاہ مہیان غیب ندائے را کہ برساندن آں از جناب آلہی مامور شدہ بودند بگوش او رسانیدند و بیت دوم بیان ندا و مصرع دوم از روے علت قبول است و در نسخ معتبرہ کہ آمد بگوش ضمیر ش ندائے و دریں متعلق آمد اعنی از جناب الہی یا از ہاتف باشد محذوف و مختار شارح ہانسوی گوید مسیت بصیغہ خطاب نیز ہست و دریں صورت خطاب با پیر و قول او قبول است تا آخر خبر مبتدائے محذوف بود و حاصل معنی آنکہ عجز و نیاز تو مقبول است اگرچہ ہنر نیست ترا

حکایت

شکایت کند نوعروسے جواں ‌‌ بہ پیرے ز داماد نامہرباں
کہ مپسند چندیں کہ با ایں پسر ‌‌ بہ تلخی رود روزگارم بسر

کہ مپسند تا آخر ایں کاف برائے بیان شکایت و تمیز قول او و چندیں اعنی لفظ ظلم محذوف و با ایں پسر اشارہ بداماد و بہ پیرے عبارت از پدرِ زن یا پدرِ شوہر و ایں اقویست چہ دریں باب پدرِ شوہر غالب تر ست از پدرِ زن و مپسند بمعنی روا دار مشو۔ حاصل معنی آنکہ او را نصیحت کن و از بدسلوکی باز دار۔ و در بعض نسخ بنالید روزے عروسی جواں۔ بر پیرے از شوی نامہرباں ؛ و دریں صورت بیت دوم بیان نالہ باشد ؛

کسانیکہ با ما دریں منزلند ‌‌ ندانم کہ چوں من پریشان دلند
زن و مرد باہم چناں دوستند ‌‌ کہ گوئی دو مغز و یکے پوستند

لے پریشاں دل باشند۔ و در عامۂ نسخ نہ بینم کہ چوں من تا آخر ؛

ندیدم دریں مدت از شوے من ‌‌ کہ بارے بخندید در روے من

مفعول ندیدم اعنی لفظ ایں محذوف و مصرع دوم بیان آں و دریں مدت عبارت از مدت عقد نکاح تا الآن و شوے من یعنی شوے کہ مراست۔ و حاصل معنی مصرع دوم آنکہ یک نوبت ہم خندیدہ باشد در حضور من چہ واحد در حیز نفی افادۂ معنی تعمیم میکند

وبعض محققین میفرمایند که ضمیر منفصل که مضاف الیه واقع شود مفعول واقع نشود لهذا سابق او در خانه اوست را تغلیط کرده گفته صحیح او درخانه خود است حال آنکه تقدیرے که دریں بیت کرده آنجا هم صحیح تواند شد چه میتواں گفت که او درخانه است که او را است پس صحیح آنست که یائے شوے یائیست که در آخر کلمات زائده آید مثل خدائے و پائے و موئے و روئے و پائے روئے یائیست که در حالت اضافت آخر کلمات ذات الالف والواو آید مثل خدا و پا و مو و کو و مَن در آخر مصرع اول فاعل ندیدم است و آوردن فاعل باوجود ضمیر برائے تقویت نسبت و بنائے قافیه اینجا بر تلفظ هست پس حاصل معنی آں باشد که من ندیدم از شوے که گاهے در روے من خندیده باشد انتهی دریں کلام نظر است بوجوه یکے آنکه قول شارح اعنی شوے که مراست بغیر اضافت هست چنانکه تعبیر غلام زید بغلامے که زید راست کرده شود و او بسبب غفلت از معنی مذکور مفعول پنداشته بر شارح اعتراض نموده و حال آنکه مفعول بدون فعل نمے آید و اینجا هیچ فعل نیست نه لفظاً نه تقدیراً دوم آنکه قول او لهذا سابق او درخانه اوست را تغلیط کرده و حال آنکه مغلط آں خود است و ازیں غافل شده نسبت بشارح کرده سوم آنکه قول او من در آخر مصرع اول ندیدم است غلط محض زیراکه ندیدم خود فعل فاعل است و یک فعل را دو فاعل نمے باشند تا من فاعل ندیدم باشد فتامل ✤

شنید این سخن پیر فرخنده فال	سخندان بود مرد دیرینه سال
یکے پاسخش داد شیرین و خوش	که گر خوبرو نیست نازش بکش

مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه بر سبیل تمثیل و از بیت دوم بیان پاسخ و ناز مقابل نیاز و بار موحده و دال مهمله نیز محتمل و بریں تقدیر مراد از بار جور و جفا بود و در بعض نسخ سخنداں مدّ آں مرد دیرینه سال - و دریں صورت مد مخفف بود بود لیکن بزعم فقیر مؤلف ایں مخفف در کلام شیخ مستعمل نیست - دیرینه سال کهن سال ✤

دریغ است روی از کسے تافتن	که دیگر نشاید چو او یافتن

مصرع دوم صفت کسے و نشاید بمعنی ممکن نباشد ✤

چرا سر کشی زآں که گر سر کشد	بحرف وجودت قلم در کشد
رضا ده بفرمانِ او بنده وار	که چوں او نه بینی خداوندگار

قول او زاں متعلق سر کشی و ایں کاف بیانیه - واگر سر کشد شرط و مصرع دوم جزائے آں و جمله شرطیه قول ایں کاف و حرف وجود با ضافت مشبه بمشبه و قیل بیانیه - و در بیت دوم ضمیر مرجع او در مصرع اول همان اسم اشاره که در مصرع اول از بیت اول گزشت و تواند که مرجع ضمیر او همیں کاف بمعنی هر که باشد بطریق اضمار قبل الذکر - و حاصل معنی آنکه هر که چنین هست که من بعد چون او خداوندگارے نخواهد دید پس بفرمان او رضا بده و امتثال آں بیکرده باش و در حاشیه نسخ بفرمانِ حق - و دریں صورت مصرع دوم علت امر برضا دادن و مرجع ضمیر او همیں لفظ حق بود ✤

حکایت هم دریں معنی

یکم روز بر بندهٔ دل بسوخت — که میگفت و فرمانده‌ش میفروخت
ترا بنده از من به افتد بسے — مرا چوں تو خواجه نیفتد کسے

یکم یکم در معنی مضاف الیہ دل ہست کہ از وے قطع شده بالفظ یک ملحق گشته و بعد از لفظ میگفت واو حالیه و بیت دوم مقولہ میگفت و افتادن در ینجا بمعنی بدست آمدن ۔ و حاصل معنی آنکه یک روز دلِ من بر بندهٔ بسوخت که میگفت در آں حال که خواجه اش میفروخت ۔ و تواند که ایں واو عاطفه بود و چوں واو عاطفه برائے مطلق جمع است و تقدیم و تاخیر را در آں مدخلے نیست ازیں لازم مے آید که بدبمعنی باشد. که فرمانده‌ش میفروخت و او ایں میگفت که ترا تا آخر ۔ و در بعض نسخ چوں تو خواجه نباشد و در بعض دیگر چوں تو ہرگز نیفتد. و ایں غلط است ؛

حکایت

طبیبے پری چہره در مرو بود — که در باغِ دل قامتش سرو بود
نه از درد دلہائے ریشش خبر — نه از چشمِ بیمار خویشش خبر
حکایت کند دردمندے غریب — که خوش بود چندے سرم با طبیب

طبیبے بیائے تنکیر موصوف و مابعد صفت و کاف بیان آں طبیب ۔ طب بہر سه حرکت سحر و جادو و دانا و ماہر شدن و علاج جسم و جان کردن طب طبیب لغت از وے اطبا و اطبه جمع ؛

نمیخواستم تندرستیٔ خویش — که دیگر طبیبم نیاید به پیش

مصرع دوم بیان علت مضمون مصرع اول و دیگر بمعنی من بعد و نیاید بمعنی نخواہد آمد و حاصل معنی آنکه سنکه تندرستی خود را نمیخواہم و تمارض را دوست میداشتم سببش آں بوده که اگر تندرست بشوم پس ایں طبیب پیش من باز نخواہد آمد و نیامدن او بر من گوارا نیست ۔ و در بعض نسخ ۔ که ناگه نیاید طبیبم بہ پیش ۔ و دریں صورت ناگه که ترجمه بغتةً ہست بمعنی من بعد باشد. و ایں مجازاست چنانچه دریں بیت مولوی جامی ؂ الا تا نغلطی ناگه بگوئی ۔ که از من عاشقی از وے بگوئی ؛ پس آنچه بعض محققین نوشته که بہتر ہماں نسخه اول است بلکه لفظ ناگه در ینجا بسیار بے ربط واقع شده چه لفظ ناگه وقوع فعل میخواہد نه عدم وقوع انتہے آں نظر بمعنی حقیقی وے بود نه بمعنی دوم فافہم ؛

بسا عقل زور آورِ چیره دست — که سودائے عشقش کند زیر دست
چو سودا خرد را بمالید گوش — نیارد دگر سر بر آورد ہوش

الفِ بسا برائے ربط است چنانکه الف خوشا و کاف بیان عقل و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف عقل پس حاصل معنی آں باشد که بسیار ہست عقل زور آور و چیره دست که سودائے عشق او را زیر دست خود کرده و تواند که بسا خبر مبتدائے محذوف یعنی لفظ ایں و کاف بیان ہمیں مبتدا و ایں مجموع مسند سببی خبر مبتدائے اول بود ۔ و حاصل معنی آنکه ایں بسیار است که عقل را که چنیں و چنیں ہست سودائے عشقش چنیں و چنیں کند و در بعض نسخ زور آوراں بصیغه جمع و ایں اغلب که صحیح نباشد ۔ و قول او نیارد دگر سر بر آورد ہوش اے نتواند من بعد سر را بلند کردن ہوش ؛

گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش ❊ بعزت کنی پند سعدی بگوش

این بیت پیش ازیں گزشت - و دریں اشارت است بآنکه اگر فی الجمله هم عقل و راے داشته باشی پس پند سعدی را بعزت گوش خواهی کرد - و باید دانست که این با نظر بلفظ گوش کردن زائدست چنانچه دریں مصرع ے بے هنر را هیچکس مشمار ؛ و شاید که از اصل کلمه بود مثل مے بجام کردن ؛

حکایت

یکے پنجهٔ آهنیں راست کرد ❊ که با شیر زور آوری خواست کرد
چو شیرش بسر پنجه در خود کشید ❊ دگر زور در پنجهٔ خود ندید
یکے گفتش آخر چه خسپی چو زن ❊ بسر پنجهٔ آهنینش بزن ؛

یکے مبتدا و آهنیں پنجه بیاے تنکیر مفرد غیر مکتوب مفعول راست کرد که خبر مبتدا است و این کاف قایم مقام واو عطف یا قائم مقام پس تعقیبیه - و علی التقدیرین خواست کرد بمعنی کردن خواست و اگر کاف تعلیلیه بود پس خواست کرد بمعنی بکند خواهد بود - و قول او دگر زور در پنجهٔ خود ندید در بعض نسخ زور سر پنجهٔ خود بهر تقدیر دگر بمعنی من بعد است ؛

شنیدم که مسکین در آن زیر گفت ❊ نشاید بدیں پنجه با شیر گفت
چو بر عقل دانا شود عشق چیر ❊ هماں پنجهٔ آهنین است و شیر

این بیت ذو قافیتین و گفت بکاف فارسی در مصرع اول بمعنی میگفت و در دوم بمعنی جواب دادن و آں مستلزم مقاومت کردن است و در آں زیر بقلب یعنی در زیر آں سبع و مصرع دوم مقوله گفت - و حاصل یعنی آنکه مسکین در زیر آں سبع میگفت که ممکن نیست با این پنجه آهنیں با شیر مقاومت کردن و تواند که نشاید بمعنی لایق نیست باشد و بدیں اشاره به پنجهٔ آهنیں و گفت بمعنی کردن اے لایق نیست با این پنجه پنجه با شیر کردن و در بعض نسخ نشاید بسر پنجهٔ شیر کفت - و دریں صورت با بمعنی علی - و کفت بکاف تازی مخفف کوفت بمعنی کوفتن و مفعول این فعل اعنی این پنجهٔ آهنیں را محذوف بود اے لایق نیست این پنجهٔ آهنیں را بر سر پنجهٔ شیر کوفتن - و در بعض دیگر نشاید ازیں پنجهٔ شیر کفت - و دریں صورت کلمهٔ از براے استعانت و این اشاره به پنجهٔ آهنیں بود و احتمال دارد که ازیں بمعنی ازیں قسم باشد اے ازیں قسم پنجه شیر را نشاید کوفتن - و آنچه بعض محققین نوشته که شاید که کفت درینجا مخفف اکوفت بمعنی آسیب باشد یعنی ازیں قسم پنجه شیر را آسیب نتواں رسانید این توجیه وقتے صحیح تواند شد که یاے تنکیر مفرد غیر مکتوب که در بسر پنجه است براے تحقیر و کفت مخفف اکفت بمعنی آسیب سانیدن بود و حال آنکه چنیں نیست و تنها قیاس مفید نے تواند شد ؛

چو در پنجهٔ شیر مرداں زنی ❊ چه سودت کند پنجهٔ آهنی

صحیح تو در پنجهٔ شیر مرد افگنی - چه سودت تا آخر دریں صورت تو مبتداے موصوف و ما بعد صفت آں بتقدیر کاف و مصرع دوم خبر مبتداے - و حاصل معنی آنکه تو که در پنجهٔ شیر مرد افگن هستی چه سود خواهد کرد ترا پنجهٔ آهنی اے گو که پنجهٔ آهنیں داشته باشی از دست او توانی جست ؛

چو عشق آمد از عقل دیگر مگوے ۔ کہ در دستِ چوگان اسیرست گوے

در بعض نسخ ۔ چو عشق آمد از ہیچ دیگر مگوے ۔ دریں صورت از ہیچ آمدن کنایہ از ظہور کردن و مفعول مگوے محذوف وایں کاف تعلیلیہ و مدخول آں نیز محذوف ۔ و قولِ او در دست تا معطوف بر آں بود ۔ و بہر تقدیر حاصل معنی آنکہ ہرگاہ عشق ظہور کرد من بعد حرف از عقل مزن کہ فائدہ نخواہد بخشید چراکہ عقل مثل گوے است و عشق مثل چوگان ۔ و گوے در دست چوگان اسیرے باشد ؛

حکایت

میانِ دو عم زادہ وصلت فتاد ۔ دو خورشید سیماے مہتر نژاد

یعنی درمیان زن و شوہر کہ ہر کدام عم زادۂ دیگرے بودہ ۔ و قول او مہتر نژاد ۔ در بعض نسخ حورے نژاد ۔ وُصلت بالضم پیوند و خویشی ۔ عَمّ بالفتح والتشدید برادر پدر ۔ اعمام جمع ؛

یکے را بغایت خوش افتادہ بود ۔ دگر نافروسر کش افتادہ بود

در بعض نسخ بجاے دگر نیز یکے ۔ و دریں صورت یکے اول مراد از زن و یکے دوم مراد از شوے باشد و بریں قیاس در بیت مابعد ۔ مخفی نماند کہ استعمال لفظ خوش بدو وجہ است یکے آنکہ موصوف آں مذکور شود و دیگر آنکہ موصوف آں مذکور نشود چنانچہ در بیت ما نحن فیہ ۔ و چنانکہ گوئی با او خوش دارم یا با او خوش افتادہ اسے حال خوش دارم و حال خوش افتادہ و مانند آں ۔ کمال خجندے زلفِ معشوق سرکش افتادہ ہست ۔ عاشقاں را باں خوش افتادہ است ؛ شیخ نظامی در آں مرغزار خوش و دلربائے ۔ خوش افتادشہ را کہ خوش بود جاے ؛ و بریں تقدیر ناخوش معنی بحال ناخوش باشد دریں بیت حسن بیگ رفیع کہ عمر اگر خوش گزرد زندگیِ خضر کم ست ۔ ور بناخوش گزرد نیم نفس بسیار ست ؛ پس مندفع شد اعتراض مرزا مغز فطرت کہ در ینجا بناخوشی باید تا معنی بیت صحیح شود و ممکن ہست کہ ایں با زائدہ بود کہ دریں صورت مقابلۂ خوش بے تکلف درست مے نشیند ؛

یکے لطف و خلق پری وار داشت ۔ یکے روے در روے دیوار داشت
یکے خویشتن را بیاراستے ۔ دگر مرگِ خویش از خدا خواستے

خلق بالفتح آفریدن و ایں معنی دریں جا مناسب نیست و بالضم خو و عادت و ایں معنی با پری ربطے ندارد بلکہ پری تندخو میباشد زیراکہ خلقتِ او از آتش است ۔ و در بعض نسخ یکے خلق و خوبی تا آخر و ہمیں بہتر زیراکہ دریں صورت پری وار قیدِ خوبی خواہد شد نہ قیدِ خلق ۔ و حاصل معنی آنکہ یکے صاحبِ خُلق و صاحبِ حسن بود مانند پری و دیگرے در کار خود حیراں بود با کسے راز درمیان نے نہاد ؛

پسر را نشاندند پیرانِ دِہ ۔ کہ مہرت بر و نیست مہرش بدہ
بخندید و گفتا بصد گوسفند ۔ تغابن نباشد رہائی ز بند

مِہر بالکسر محبت و شفقت و بالفتح کابین زن ۔ و معطوف نشاندند اعنی و گفتند محذوف و مصرع دوم بیان مقولۂ آں —

و بصد گوسفند متعلق رهائی ز بند و این بار آمعاوضه است حاصل معنی آنکه پسر را پیش خود نشانند و این سخن بگفتند که مهتر تا آخر- و در بعض نسخ مردان ده ؛

بناخن پریچهره میکند پوست که هرگز بدین کے شکیبم ز دوست
کند ترک مهر و وفا و وصول مرا زان چه گر رد کند یا قبول
بیا همچنیں زندگانی کنم جفا بینم و مهربانی کنم
نه صد گوسفندم که سی صد هزار نباید بنا دیدن روے یار

معطوف میکند اعنی و میگفت محذوف و مصرع دوم بیان مقوله آن- وقول او بدین اشاره بکابین ست- حاصل معنی آنکه میکند پوست را و میگفت که هرگز بدین کابین کے صبر میکنم از دوست و در عامهٔ نسخ که مشکل توانم بریدن ز دوست- و قول او بنا دیدن بہاے معاوضه ؛

ترا هرچه مشغول دارد ز دوست اگر راست پرسی دلارام اوست

در بعض نسخ راست خواهی- و در بعض دیگر دلارامت- و حاصل معنی آنکه هرچیز که ترا باز دارد از دوست و با او مشغول شدن ندہد در حقیقت هماں چیز دلارام تست نه آں شخص که او را دلارام میگوئی و با او نے سازی پس دعوے دوستی تو با آں شخص باطل و تو از زمرهٔ دروغ زباں خواهی بود ؛

حکایت

یکے پیش شوریده حالے نبشت که دوزخ تمنا کنی یا بهشت
بگفتا مپرس از من این ماجرا پسندم هر انچه او پسندد مرا

قول او پسندم هر انچه او پسندد مرا اسے پسند د برمن ؛ و در عامهٔ نسخ پسندیدم انچه او تا آخر و در بعض پسندیدم انچه پسندد خدا

حکایت

بمجنوں کسے گفت کاے نیک پے چه بودت که دیگر نیائی بحے
مگر در سرت شورِ لیلے نماند خیالت دگر گشت و میلے نماند
چو بشنید بیچاره بگریست زار که اے خواجه دستم ز دامن بدار

قول او دستم ز دامن میم ضمیر در معنی مضاف الیه دامن است که از وے قطع شده بلفظ دست ملحق گردیده اے دست از دامن من

مرا خود دلے دردمند است و ریش تو نیزم مزن بر دلِ ریش ریش
نه دوری دلیلے صبوری بود که بسیار دوری ضروری بود
بگفت اے وفادار فرخنده خوے بیا میکه داری بلیلے بگوے
بگفتا مبر نامِ من پیش دوست که حیف است ذکرِ من آنجا که اوست

تکرار لفظ ریش موجب اختلاف قافیه است مگر آنکه در مصرع اول بمعنی مجروح و در دوم بمعنی زخم بود و در بعض نسخ بردار

ریش نیش بنون وعلی التقادیرین میم ضمیر منفصل درمعنی مضاف الیه دل ریش ہست که از وے قطع شده با لفظ نیز ملحق گشته - ودر بعض دیگر تو نیزم نمک بر جراحت بپیش - که امالۂ پاش است - ودر بعض مریش مبدل مریز - وحاصل معنی آنکه ہرگاه من دلے داشته باشم دردمند ومجروح وتو مرا ملامت میکنی پس این ملامت کردن مثل نمک بر جراحت پاشیدن بود که مجروح از و متاذی میشود - وقول او نه دوری زلیلی صبوری بود بعض محققین نوشته که حمل صبوری بر دوری مجاز ست انتہی - اما ابیاتِ سابقه دلالت دارند که صحیح دلیل صبوری است بمعنی حجت وبرہان ؛

حکایت

یکے خرده بر شاهِ غزنیں گرفت
که حسنے ندارد ایاز اے شگفت

مبین این کاف محذوف ست یعنی لفظ این - وحاصل معنی آنکه ایاز چندان حسن ندارد که مثل این شاه شیفته او باشد۔

گلے را که نے رنگ باشد نه بو
غریب است سودائے بلبل بر او
بمحمود گفت این حکایت کسے
به پیچید از اندیشه بر خود بسے
که عشقِ من اے خواجه بر خوئے اوست
نه بر قد و بالائے دلجوئے اوست

اشارت است بآنکه ایاز مثلِ گلیست بے رنگ وبو وتعشق شاه بر و مثل تعشق بلبلے بر گل بے رنگ وبو واین غریب است ودر بعض نسخ بجائے باشد لفظ دارد ودرین صورت کلمۂ را حشو میشود وبجائے قول او از اندیشه از غصه وبجائے بدلجوئی نیکوئی وقد و بالائے بواو عطف تفسیری وبدون واو بکسرۂ توصیفی است ؛

شنیدم که در تنگنائے شتر
بیفتاد وبشکست صندوقِ دُر

این حکایت جداگانه است که نسخ بتائید آن مطلب که خوئے ایاز خوب بوده آورده کما صرح به الشارح - وباب شکستن لازم وسعدی ہر دو آمده پس فاعل بشکست بر تقدیر اول صندوق باشد وبر تقدیر ثانی ضمیرے که راجع بطرف شتراست اے بشکست شتر صندوق دُر را که بر آن بار کرده بودند واین مجاز عقلیست ؛

به یغما ملک آستیں بر فشاند
وز آنجا به تعجیل مرکب براند

حاصل معنی آنکه پادشاه اشاره فرمود برائے تاراج کردن دُر ره وخودش از آن تنگنائے بسرعت ہر چه تمامتر روانه پیش شد

سواران پئے دُر و مرجان شدند
ز سلطان به یغما پریشان شدند
نماند از سواران گردن فراز
کسے در قفائے ملک جز ایاز

کلمۂ ز اعراضیه ست وحاصل معنی آنچه از سلطان اعراض کرده برائے تاراج کردن دُر آواره شدند - وقول او نماند از سواران وصحیح از وشاقان ؛

چو سلطان نظر کرد او را بدید
ز دیدارِ او ہمچو گل بشگفید
بد و گفت کائے سنبلت پیچ پیچ
ز یغما چه آورده گفت ہیچ
من اندر قفائے تو مے تاختم
ز خدمت به یغما نپرداختم

مصرع اول از بیت اول شرط و قول او او را بدید ظاهر آنست که معطوف بر نظر کرد بود که از سهو نساخ واو عطف از آن قلم انداز شده و مصرع دوم جزاے شرط و بین البیتین لفظ پس تفریعیه محذوف و مصرع دوم از بیت دوم مقولۂ گفت حاصل معنی آنکه چون سلطان نظر کرد در آن هنگامه و ایاز را بدید از شادی دیدار او مانند گل بشگفید پس بدو گفت که اے دلبر تا آخر و در عامۂ نسخ بیت اول مکتوب نیست و بیت دوم چنیں که نگه کرد کاے دلبر هیچ بهیچ تا آخر دریں صورت معطوف نگه کرد یعنی و گفت محذوف - و قول او کاے دلبر تا آخر بیان مقولۂ آن بود و میتوان گفت که غرض ازیں نگاه کردن گویا استفسار است باشاره از مضمون یغماچه آورده و بهر تقدیر قول او هیچ جواب ایں سوال و بیت سوم علت ایں جواب و زا سببیه و بعد از وے لفظ ایں محذوف و مصرع اول بیانِ آن بتقدیر کاف و قول او ز خدمت متعلق به یغما نپرداختم و حاصل معنی آنکه چون پادشاه ازو پرسید که از یغماچه آورده پس او گفت که هیچ زیراکه من در قفاے تو میتاختم بسبب ایں خدمت به یغمانپرداختم و تواند که ایں زا اعراضیه بود اے ازیں خدمت اعراض کرده مصلحت ندیدم که به یغما نپردازم و در بعض نسخ به نعمت نپرداختم و دریں صورت مراد از نعمت تاراج کردن دَر بود و ایں غلب که تحریف ها یغماست

	خلافِ طریقت بود کاولیا		تمنا کنند از خدا جز خدا	

کنند بصیغه جمع ضمیر بیست که راجع بطرف اولیاست و اگر کند بصیغۂ مفرد باشد پس استعمال لفظِ اولیا بمعنی مفرد خواهد بود از عالم صُمٌّ بُکمٌ چنانکه مکرر گزشت ؛

	گرت قربتے هست در بارگاه گر از دوست چشمت بر احسانِ اوست		بخدمت مشو غافل از یادِ شاه تو در بندِ خویشی نه در بندِ دوست	

ازینجا شروع مقولۂ شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت و خطاب بعام و یاد مقابل فراموش و حاصل معنی آنکه که اگر بسبب خدمتے که از دست تو بر آمده در بارگاه قربتے بهم رسانده پس از یاد وے غافل مباش که دریں صورت خللے بآن قرب راه نخواهد یافت و در بعض نسخ به نعمت مشو اے بسبب حصول نعمت یا در عین نعمت از یاد وے غافل مباش تا موجب کفران تو و زوال آن نشود و در بعض دیگر ز حاجت مشو اے بسبب حاجتے از حوائج دنیوی ؛

	تراچون دهن باشد از حرص باز		نیاید بگوش دل از غیب راز	

و در بعض نسخ گر دهن و علی التقدیرین ایں بیت جمله شرطیه است و لفظِ ترا بمعنی مضاف الیه دهن و صحیح تا دهن و دریں صورت حاصل معنی آن باشد که مادام که دهن تو بسبب حرص باز است راه در آمدن اسرار غیب بگوش دل تو فراز است ؛

	حقایق سرائیست آراسته نه بینی که هرجا که برخاست گرد		هوا و هوس گرد برخاسته نه بیند نظر گرچه بیناست مرد	

بعض محققین میفرمایند که مراد از حقایق دریافت حقایق است پس اسناد سرائیست باو مجاز باشد انتهی سیاق کلام دال است بر آنکه مراد از حقایق نفس حقایق است نه دریافت حقایق و برخاسته صفت گرد اے هوا و هوس گرد یست بلند شده که بیننده را از مقصود باز میدارد چنانچه از بیت دوم نیز همیں مستفاد میشود و قول او اگرچه بیناست مرد اے گرچه بینا باشد مرد

حکایت

قضارا من و پیرے از فاریاب ۔۔۔ رسیدیم از خاکِ مغرب بآب

شارح ہانسوی کلمۂ را بمعنی از نوشتہ و کلمۂ از درینجا اول بتعیضیہ یا برائے ابتدائے غایت و ثانی بمعنی در ظرفیہ است۔ و بآب بمعنی بلبِ آب۔ و این مجاز بالحذف است۔ حاصل معنی آنکہ از قضا من و پیرے از ساکنان فاریاب یا از ہماں شہر رسیدیم در زمین مغرب بلبِ آب و از آں جا خواستیم کہ عبور کنیم پس ؁

مرا یکدرم بود بر داشتند ۔۔۔ بکشتی و درویش بگذاشتند

در ظاہر لفظ مرا متعلق بہ بود و بر داشتند ہر دو ہست بطریق تنازع و بگذاشتند بصیغۂ اثبات پس حاصل معنی ایں باشد کہ مرا کہ یک درم بود بر داشتند و بکشتی در آوردند و درویش کہ ہیچ نداشت و تہیدست بود او را ہمانجا بگذاشتند و تواند کہ نگذاشتند بصیغۂ منفی و بکشتی متعلق آں باشد لیکن دریں صورت تعقید لفظی میشود و در بعض نسخ و آں پیر بگذاشتند۔ و دریں صورت وضع مظہر موضع مضمر بود ؁

سیاہاں براندند کشتی چو دود ۔۔۔ کہ آں ناخدا ناخدا ترس بود

چو حرف تشبیہ و سیاہاں کہ عبارت از ملاحان ہست مشبہ و دود مشبہ بہ۔ و سیاہی وجہ شبہ و مصرع دوم علت کشتی راندن۔ و ناخدا خداوندِ کشتی یا مہترِ ملاحاں کہ کشتی بہ تحویل او بود و بہر تقدیر مخفف ناؤخدا است و ناؤ بمعنی کشتی۔ حاصل معنی آنکہ سیاہاں کہ در لون یا در سیاہ دلی مانند دود بودند کشتی را براندند و در بعض نسخ کہ آں بے وفا و ایں دلالت صریح دارد بر بیوفائی او کہ بسبب عدمِ زر او را نبرداشت و ہمانجا بگذاشت ؁

مرا گریہ آمد ز تیمار جفت ۔۔۔ بر آں گریہ قہقہہ بخندید و گفت

مخور غم برائے من اے پُر خرد ۔۔۔ مرا آنکس آرد کہ کشتی برد

ز تیمار جفت اے بسبب اندوہ مفارقت آں و در بعض نسخ بر من بخندید۔ و قول او کہ کشتی برد اے آنکہ کشتی را بساحل میرساند

بگسترد سجادہ بر روے آب ۔۔۔ خیالیست پنداشتم یا کہ خواب

معطوفاتِ بگسترد و متعلق پنداشتم و مبتدائے آں نیز محذوف و خیال مفعول پنداشتم ہست حاصل معنی آنکہ گسترد سجادہ را بر روے آب و بر آں بنشست و رواں شد و من از مشاہدہ ایں حال گمان بردم کہ ایں خیالیست کہ محسوس میشود یا خواب کہ بے استعانت کشتی بر روے آب میرود و غرق نمیشود ؁

ز مدہوشیم دیدہ آں شب نخفت ۔۔۔ نگہ بامداداں بمن کرد و گفت

عجب ماندی اے یارِ فرخندہ رائے ۔۔۔ ترا کشتی آورد و مارا خدائے

نگہ متعلق بمن کرد و با بمعنی اسلئے و بیت دوم مقولہ گفت و صلہ عجب ماندے مع اسم اشارہ و کاف بیانیہ محذوف و مصرع دوم بیان آں و بعد از قول او ندا لفظ آورد محذوف از جہت قیام قرینہ و حاصل معنی آنکہ بامداداں بطرف من نگاہ کرد و گفت عجب ماندے ازیں امر کہ ترا کشتی آورد و مارا خدا آورد ؁

چرا اہلِ دعوے بدیں نگروند ... کہ ابدال در آب آتش روند

چو طفلے کز آتش ندارد خبر ... نگہدارد ش مادرِ مہرور

کسانیکہ در وجد مستغرقند ... شب و روز در عینِ حفظِ حق اند

نگہ دارد از تابِ آتش خلیل ... چو تابوتِ موسیٰ ز غرقابِ نیل

اہلِ دعوی کنایہ از منکرانِ ولایت و بدیں اشارہ بمضمونِ مصرعِ دوم و نگروند بمعنی ایمان نمے آورند۔ و چو حرفِ تشبیہ و طفلے مبتدائے موصوف و مصرعِ دوم خبر آں و جملہ مشبہ بہ و ہمچنیں کسانے مبتدائے موصوف و مصرعِ دوم خبر آں و جملہ مشبہ و وجہ شبہ حفظ و صیانت۔ حاصل معنی آنکہ چرا منکران ولایت بایں امر ایمان نمے آورند کہ ابدال در آب و آتش سیر وند و از آں متضرر نمے شوند چنانچہ طفلے کہ از صورت آتش خبر نداشتہ باشد مادرِ مہربان حمایت او میکند و نمیگذارد کہ آسیبے بہ و رسد ہمچنیں کسانیکہ در بحرِ وجد مستغرقند شب و روز در عینِ حمایت حق اند و در ایشاں نہ آب کار میکند و نہ آتش و در بعض نسخ در بحر مستغرقند۔ و دریں صورت در بحر استعارہ مصرحہ و در مستغرق اند استعارہ مرشحہ باشد و در بعض دیگر نہ طفلے بنون و پس آنانکہ در وجد تا آخر و دریں صورت کلمۂ نہ متعلق بمصرعِ دوم باشد بطریق استفہامِ انکاری و بیت سوم متفرع برآں۔ و در بعض چرا اہلِ معنی و دریں تعریض ست۔ و در بعض بجائے نگروند نگرند و بجائے روند زیند از مادۂ نگریستن و زیستن و دریں صورت قافیہ معیوب مے شود و قطع نظر از آں لفظ نگرند مناسب است بدیں اگرچہ بدیں معنی معہود نیست و بجائے زغرقابِ نیل ز دریائے نیل و بہر تقدیر اشارتست بکریمہ اذ اوحینا الی امک ما یوحی ان اقذفیہ فی التابوت ؛

چو کودک بدستِ شناور درست ... نترسد و گر دجلہ پہناور است

است بمعنی باشد و گر ترجمۂ ان وصلیہ۔ و حاصل معنی آنکہ چوں کودک در دستِ شناور باشد پس باعتماد شناور نمے ترسد از فرو رفتن در آب دجلہ و اگرچہ دجلہ پہناور و عمیق باشد و انچہ بعض محققین نوشتہ کہ دریں نظر است چہ پہناور بمعنی عریض است نہ عمیق مبنی بر عدم اعتنا ست از لفظ شناور ؛

تو بر روئے دریا قدم چوں زنی ... چو مرداں کہ پُر خشک و تر دامنی

چوں استفہامیہ و کاف تعلیلیہ۔ و پُر بضم بائے فارسی بمعنی بسیار۔ و تر دامنی معطوف بر پُر خشک۔ و حاصل معنی آنکہ تو بر روئے دریا قدم چگونہ زنی مثل مردانِ خدا کہ عبارت از اولیا ست و بے استعانت کشتی از آں عبور میکنند و آب دریا ایشاں را فرو نمے برد زیرا کہ تو بسیار خشک و بے معرفت و تر دامن واقع شدہ و ہر کہ چنیں باشد از زمین خشک ہم نتواند گزشت از دریا چگونہ خواہد گزشت ؛

رہِ عقل جز پیچ در پیچ نیست ... بر عارفاں جز خدا ہیچ نیست

تواں گفتن ایں با حقائق شناس ... و لے خردہ گیرند اہلِ قیاس

کہ پس آسمان و زمیں چیستند ... بنی آدم و دام و دد کیستند

راہ عقل را ہیچ در پیچ کہ کنایہ از دشوار گزار ہست برائے آں گفتہ کہ بنائے معقولات بر ادلہ و براہین است و باستعانت آں راہ بواجب نمے تواں برد و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و دریں اشارتست بآنکہ پیش عارفاں جمیع مظاہر عین ظاہر است ہے بخدا غیر خدا در دو جہاں چیزے نیست ؛ و قولِ او و ایں اشارہ بمضمون مصرع دوم از بیتِ اول و حقایق شناس کنایہ از اصحابِ عشق و محبت یا انسان کامل و عارف و اہل قیاس کنایہ از اربابِ حکمت و دانش و در بعض نسخ رہِ عشق و بر عاشقاں و دگر خوردہ و دیو و دد و دریں صورت دگر ترجمہ وان وصلیہ باشد اے و اگرچہ خردہ میگیرند اہلِ قیاس و آں اینست کہ بس تا آخر ؛ دام معروف و حیوان غیر درندہ ؛

پسندیدہ پرسیدی اے ہوشمند	بگویم جوابت گر آید پسند
نہ دریا و ہامون و کوہ و فلک	پری و آدمی زاد و دیو و ملک
ہمہ ہر چہ ہستند ازاں کمترند	کہ با ہستیش نامِ ہستی برند

پسندیدہ صفت موصوف محذوف اے سخن پسندیدہ است کہ پرسیدی و تواند کہ صفت و پرسیدن کہ مفعول مطلق محذوف است موصوف بود دریں معنی چناں باشد کہ پرسیدی تو پرسیدن پسندیدہ اگر گوئی مخاطب دریجا کے سوال کردہ کہ شیخ چنیں فرماید و بیت سابق بیان قول اہل قیاس است نہ سوالِ سائل گوئیم کہ بقرینۂ مقام معلوم میشود کہ اینجا ایں عبارت محذوفست کہ اگر تو ہم ایں سوال میکردی میگفتم کہ پسندیدہ حرفے گفتی بہر تقدیر بعد از کلمۂ نہ لفظِ تنہا و پیش از لفظِ پری کلمۂ اضراب نیز محذوف اے نہ تنہا دریا و غیرہ بلکہ پری و غیرہ و لفظِ ہمہ برائے تاکید دریا و غیرہ تا آخر بیت و در بعض نسخ کہ دریا بکاف و دریں صورت ایں بیت بیان قول او جواب باشد و حاصل معنی آنکہ وجود ممکنات در جنب ہستی واجب اعتبارے پیش نیست بلکہ ہالکٌ معدوم محض است ؛

عظیم است پیشِ تو دریا بموج	ق	بلند است گردونِ گرداں باوج
ولے اہلِ صورت کجا رہ برند		کہ اربابِ معنی بملکے درند
کہ گر آفتاب است یک ذرہ نیست		و گر ہفت دریاست یک قطرہ نیست

متعلق رہ برند اعنی بایں محذوف و مصرع دوم از بیت دوم بیانِ آں ۔ در عامۂ نسخ بجائے کجا رہ برند بدیں نگرند و دریں صورت قافیہ آں با ملکے درند معیوب میشود پس صحیح بملکے روند باشد بمعنی سیر میکنند و بیت دوم صفت ملک کہ نظر بوسعت آں چنیں گفتہ کہ گر آفتاب است تا آخر و در بعض دیگر یک ذرہ نیست و یک قطرہ نیست بصیغۂ نفی ای قدر یک ذرہ و یک قطرہ ازاں

چو سلطانِ عزت علم بر کشد	جہاں سر بجیبِ عدم در کشد

ایں بیت ذو قافیتین و عزت بمعنی غلبہ و قوت است و مراد ازاں ظہورِ جلال ۔ و میتواند کہ غیرت بمعنی رشک باشد چنانچہ دریں بیت ہے غیرتش غیر در جہاں نگذاشت ۔ لاجرم عین جملہ اشیا شد ؛

حکایت ہم دریں معنی

رئیسِ وے با پسر در رہے ۔۔۔ گزشتند بر قلبِ شاہنشہے
پسر چاوشاں دید تیغ و تبر ۔۔۔ قباہاے اطلس کمرہاے زر

کلمۂ با قایم مقام واو عطف است۔ و لہذا خبرِ آں یعنی گزشتند بصیغۂ جمع آوردہ چنانچہ دریں ابیات شیخ نظامی ؎ پری چہرہ باآں پری پیکراں ۔ شدند از پسے گنج و گوہر گراں ؛ بلیناس باکاردانانِ روم ۔ سوے کید رفتند زاں مرز و بوم ؛ و میتواند کہ بمعنی مع بود لیکن اینقدر ہست کہ کلمۂ مع و آنچہ بدیں معنی است در جاے مے آرند کہ مدخولِ آں در معنی متبوع باشد کما صرح بہ النحاۃ و اینجا قضیہ بالعکس است ؛

یلانِ کماندار نخچیر زن ۔۔۔ غلامانِ باترکش و تیرزن
یکے در برش پرنیانی قباہ ۔۔۔ یکے بر سرش خسروانی کلاہ

در بعض نسخ ۔ یلانِ کماندار شمشیرزن ۔ غلامانِ ترکش کش تیرزن ؛ قباہ ہاے مزیدٌ علیہ قبا چوں دیبا و دیباہ و برنا و برناہ و در عامۂ نسخ قبا بدونِ ہا و دریں صورت کلا مخفف کلاہ باشد لیکن جاے دیگر دیدہ نشدہ ؛

پسر کآں ہمہ شوکت و پایہ دید ۔۔۔ پدر را بغایت فرومایہ دید
کہ حالش بگردید و رنگش بریخت ۔۔۔ ز ہیبت بہ پیغولۂ درگریخت

پیغولہ بباے فارسی و یاے مجہول و غین معجمہ گوشہ ۔ حاصل معنی آنکہ پسر کہ آں ہمہ شوکت و پایہ سلطانی دید در جنب آں شوکت و پایہ پدر را بغایت فرومایہ دید و بیت دوم بیان مضمون مصرع دوم از بیت اول است و صحیح چو حالش تا آخر و دریں صورت مصرع اول از بیت اول علت مصرع ثانی از بیت مذکور و بیت دوم شرط و مصرع دوم از وے معطوف بر قولِ او حالش بگردید تا آخر و رنگ ریختن بمعنی رنگ شکستن و ہر دو بیت لاحق جزاے ایں شرط باشد ؛

پسر گفت آخر بزرگ دہی ۔۔۔ پسر داری از سر بزرگاں تہی
چہ بودت کہ برکندی از جاں امید ۔۔۔ بلرزیدی از بادِ ہیبت چو بید

در بعض نسخ پسر گفتش آخر مِیں دہی و ازجاں بریدی امید بہر تقدیر لفظِ تہی بوحدہ بہتر است از تہی بمیم زیرا کہ دریں صورت لفظِ از نے باید ؛

پدر گفت سالارِ فرماندہم ۔۔۔ ولے عزم ہست تا در دہم

در بعض نسخ بجاے پدر لفظ بلے و ایں تحریف ۔ و فاعل فعل گفت ضمیرے کہ راجع بطرف پدر است قولِ او تا در دہم آمادام کہ در دہ ہستم

بزرگاں از آں دہشت آلودہ اند ۔۔۔ کہ در بارگاہِ ملک بودہ اند

ازینجا شروع مقولۂ شیخ است و حاصل معنی آنکہ مدہوشی و حیرانی ایشاں از براے آنست کہ در بارگاہ پادشاہ بودہ اند و شوکت شاہانہ را دیدہ اند ؛

تو اے بیخبر ہمچناں در دہی ۔۔۔ کہ بر خویشتن منصبے مے نہی

مصرع دوم بیان ہمچناں ۔ و دریں اشارت است بآنکہ حال تو مثل حال ہماں دہقان است کہ خویشتن را رئیس خیال میکرد و چوں شوکت پادشاہانہ را دید حالش بگردید ۔ و در بعض نسخ اے بے خرد و در بعض دیگر بر خویش را منصب

تا آخر و این منصب اعتباری است اصلی ندارد ؛

نگفتند حرفی زبان آوران ‌ ‌ ‌ که سعدی مثالی بگوید بر آن

مراد از مثال حکایت است و حاصل معنی آنکه آنچه زبان آوران گفته اند سعدی برای تائید آن حکایتی آورده از روی مثال و این اظهار شاعری است از جناب شیخ علیه الرحمة ؛

حکایت

مگر دیده باشی که در باغ و راغ ‌ ‌ ‌ بتابد بشب کرمکی چون چراغ
یکی گفتش ای مرغک شب فروز ‌ ‌ ‌ چه بودت که بیرون نیائی بروز
ببین کآتشین کرمک خاکزاد ‌ ‌ ‌ جواب از سر روشنائی چه داد
که من روز و شب جز بصحرا نیم ‌ ‌ ‌ ولی پیش خورشید پیدا نیم

مگر برای تشکیک - و کرمکی بیای تنکیر برای تحقیر - و از سر روشنائی بحذف مضاف الیه اعنی دل ؛

حکایت

ثنا گفت بر سعد زنگی کسی ‌ ‌ ‌ که بر تربتش باد رحمت بسی
درم داد و تشریف و بنواختش ‌ ‌ ‌ بمقدار خود منزلت ساختش

مخفی نماند که ازین حکایت معلوم میشود که مذهب شیخ علیه الرحمة وحدت شهودیست نه وجودی که مذهب شیخ ابن عربی و سائران اوست و مصرع دوم این بیت جمله معترضه مصدر بکاف دعائیه و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف سعد زنگی ست ؛

چو الله بس دید بر نقش زر ‌ ‌ ‌ بشوریده و برکند خلعت ز بر
ز سوزش چنان شعله در جان گرفت ‌ ‌ ‌ که بر جست و راه بیابان گرفت
یکی گفتش از همنشینان دشت ‌ ‌ ‌ چه دیدی که حالت دگرگونه گشت
تو اول زمین بوسه دادی سه جای ‌ ‌ ‌ نبایستی آخر زدن پشت پای
بخندید کاول ز بیم و امید ‌ ‌ ‌ همی لرزه بر تن فتادم چو بید
باخر ز تمکین الله و بس ‌ ‌ ‌ نه چیزم بچشم اندر آمد نه کس

یعنی چو آن شخص نقش الله بس دید در نقش زر که عبارت از سکه است و ظاهرا در آن روزگار یک طرف سکه همین عبارت باشد چنانچه در عهد بعض سلاطین هندوستان کلمهٔ طیبه بوده بشور آمد و خلعت را از بر کنده بدور انداخت و همچنین زر را و حذف این عبارت بنابر ادب است که نام مبارک الله نقشش بود لهذا بر لفظ خلعت تنها اکتفا کرده ؛

حکایت

بشهری در از شام غوغا فتاد ‌ ‌ ‌ گرفتند پیری مبارک نهاد
هنوز آن حدیثم بگوش اندر است ‌ ‌ ‌ که بندش نهادند بر پا و دست

که گفت ار نه سلطان اشارت کند | گر از زهره باشد که غارت کند

مصرع اول از بیتِ اول علت مصرع دوم است۔ و بعد قول او آں حدیثم لفظِ از و محذوف از جہت قیام قرینہ۔ و بجائے کاف بر صدر مصرع دوم بیتِ دوم حرف جو۔ و کاف دیگر محذوف و کاف که گفت در اول بیت سوم تحریف و صحیح با چنانچه در بعض نسخ پس حاصل معنی آں باشد که در شہرے از شام غوغا افتاد و بسبب آں پیرے عزیز الوجود در قید آمد و ہنوز آں حدیث از و در گوشِ منست که چوں بندش بر دست و پا نہادند چنیں و چناں میگفت۔ قول و گر از زہرہ باشد اے است

ببایدچنیں دشمنے دوست داشت | که میدانمش دوست بر من گماشت
اگر عز و جاه است وگر ذُلّ و قید | من از حق شناسم نه از عمرو و زید
زعلت مدار اے خردمند بیم | چو دارو بتلخت فرستد حکیم
بخور ہر چه آید ز دستِ حبیب | نه بیمار داناتر است از طبیب

مصرع دوم از بیت اول بیان چنیں دشمنے۔ وحاصل معنی آنکه چنیں دشمنے را که میدانم که او را دوست فرستاده است البته دوست باید داشت چراکه او دوستِ دوست است۔ و دوستِ دوستِ دوست خود میباشد

حکایت

یکے را چو من دل بدست کسے | گرو بود و میبرد خواری بسے
پس از ہوشمندی و فرزانگی | بدف بر زدندش بدیوانگی

بدف بر زدن کنایه از آوازه کردن وحاصل معنی آنکه پیش ازیں گمان داشتند که او ہوشمند و فرزانه است چوں در محبت کسے گرفتار و بے اختیار دیدند پس بدیوانگی و جنون آوازه گردانیدند او را و فاضل ہانسوی نوشته که دُف بضم زدن است بعنف و سختی بر سر کسے انتہٰی و دریں صورت در معنی ان تجرید بود اے بعنف و سختی و برزدن محمول بر حقیقت و با سببیه باشد اے بعنف و سختی بر زدند او را بسبب دیوانگی و جنون او و صحیح چو دف چو حرف تشبیه و دف مشبه به و شین ضمیر مشبه و برزدن وجه تشبیه و بیت لاحق مؤید آں ؛

قفا خورد اے ز دستِ یارانِ خویش | چو مسمارِ پیشانی آورده پیش

مصرع دوم در معنی مقدم است بر مصرع اول و یاراں کنایه از ستم ظریفاں۔ وحاصل معنی آنکه مانند مسمارِ پیشانیِ خود را پیش آورده بشگفتگی و تازه روئی قفا ے خورد و چین برابروئے نزد ؛

خیالش چناں بر سر آشوب کرد | که بامِ دماغش لگدکوب کرد
ز دشمن جفا بردے از بہرِ دوست | که ترياکِ اکبر بود زہرِ دوست

آشوب کردن کنایه از ہجوم کردن و ناگاه بر سر چیزے فرود آمدن و مصرع دوم بیان چناں و دریں اشارت است بآنکه خیال او بر سرش آں قدر ہجوم کرد که سودا در سرش بپیچید و جنونش در گرفت ؛

نبودش ز تشنیع یاراں خبر | که غرقه ندارد ز باراں خبر

تشنیع بد گفتن و دریجا عبارت از ملامت کردن . و حاصل معنی بیت آنکه او از ملامت کردن یاران خود خبرے ندشت از جہت آنکه غرقه بحرِ عشق بود و ہرکه در بحر فرو رفته باشد از یاران خبرے دارد و در بعض نسخ در مصرع اول اثر و دریں صورت اثر بمعنی تاثیر باشد ؛

کرا پاے خاطر برآید بسنگ — نیندیشد از شیشهٔ نام و ننگ

ایں بیت جمله معترضه بر سبیل تمثیل و سنگ بحذف مضاف الیه و شیشه بحذف مضاف از جہت قیام قرینه و حاصل معنی آنکه ہر کرا پاے دلش بر سنگ عشق خورد او نے اندیشد از شکسته شدن شیشهٔ نام و ننگ زیرا که اندیشه کردن لازم عقل ست و عاشقاں را با عقل ہیچ کارے نے باشد و در بعض نسخ درآمد بسنگ و در بعض دیگر درآرد - و دریں صورت فاعل ایں فعل ضمیرے باشد که راجع بطرف عشق ست ؛

شبے دیو خود را پری چہره ساخت — درآغوش آں مردِ برنا بتاخت
سحرگه مجالِ نمازش نبود — زیاراں کس آگه نه رازش نبود

دیو مبتدا و ساخت خبر آں و خود را مفعول اول و پری چہره مفعول ثانی ساخت - و قول او بتاخت معطوف ساخت . و درآغوش آں مرد ظرف آں و حاصل معنی آنکه شبے از شبہا دیوے خود را پری چہره ساخت و ہماں دیو درآغوش آں مرد برنا بتاخت - و در بعض نسخ بروے بتاخت و دریں صورت معطوف بود بر فعل محذوف اعنی درآمد اے درآغوش آں مرد درآمد و بروے بتاخت لے تاراج ہوش وے کرد چنانکه آں مرد محتلم شد و آنچه بعض محققین نوشته که حق آنست که درآغوش آں مردِ برنا متعلق است لبتاخت و لفظ بروے بقرینه مقام محذوف و بتاخت معطوف بحذف عاطف بر آں پس حاصل معنی آں باشد که شبے دیو خود را بصورتِ خوب ساخت و درآغوش آں مرد برنا و بروے بتاخت لے بر عقل وے از راهِ مجاز انتہیٰ وجه ایں تقریر ظاہر نے شود - و در بعض دیگر بروے بتافت بمعنی دوید و در بعض بتافت بمعنی جلوه گر شد و در ہر دو صورت قافیه معیوب ست از جہت اختلاف ردف زاید ؛

بآبے فرو رفت نزدیک بام — بر و بسته سرما درے از رخام

نزدیک بام متعلق فرو رفت و مصرع دوم صفت آب و حاصل معنی آنکه آں جواں فرو رفت نزدیک صبح در آبے که یخ بسته بود بسبب سردی تا رفع جنابت کند و پاک شود و میتواند که مصرع مذکور حال باشد از فاعل فرو رفت - و لفظ بر و مؤید ہمین ست یعنی در حالتے که سرما از سنگِ رخام که سفید باشد در بر آں شخص بسته بود و آں کنایه از برف ست و میتواند که حال باشد از آبے که مدخول باست بسبب تعلق بفرو رفتن فتامل و در بعض نسخ در آں بسته و دریں صورت مشار الیه آں ہماں آب باشد ؛

نصیحت گرے گفتن آغاز کرد — که خود را بکشتی دریں آب سرد
ز برناے منصف برآمد خروش — که زنہار ازیں حرفِ منکر خموش

نصیحت گرے بیاے تنکیر و در بعضے نسخ نصیحت گرش بشین ضمیر متصل منصوب و در بعض دیگر ملامت گرے ایضاً بیاے تنکیر

وبهر تقدیر مفعول گفتن اعنی لفظ ملامت محذوف است ومصرع دوم بیان آن ۔ ودر بعض دیگر نصیحت گرے اش تا آخر ۔ وایں واضح تر ۔ وقول او چند از ملامت اسے تا چند ملامت خواہی کرد ۔

مرا پنجروز این پسر دلفریب
نپرسید بارے بخُلقِ خوشم

بمهرش چنانم که نتوان شکیب
ببین تا چه جورش بخود میکشم

لفظِ مرا مفعول نپرسید که در بیت دوم است وبعد از وے کاف صفت محذوف و پنجروز کنایه از مدت قلیل وایں مبتدا موصوف و پسر صفت ۔ دلفریب صفت بعد صفت آنست از عالم ہذا الرجل العالم و نپرسید خبر ایں مبتدا و نتوان شکیب بمعنی نے توانم شکیبیدن ومصرع دوم از بیت دوم بتقدیر لفظ من معطوف بر جمله اول وبین المصرعین ایں بیت عبارت که حال توچیست وباوجود آں محذوف وحاصل معنی آنکه مرا دریں مدت قلیل که عبارت از ابتدائے زمان تعشق است تا ایں زمان ایں پسر دلفریب نپرسیده است یک نوبت ہم بخُلقِ خویش که حالِ توچیست وباوجود آں ببیں که چه جور او بخود میکشم ۔ ومیتواند که مصرع دوم از بیت اول حال باشد از ضمیر مرا یا صفت بعد صفت پسر وبهر تقدیر میم ضمیر خوشم تاکید مرا است وحاصل معنی آنکه مرا دریں پنجروز ایں پسر چنیں وچنیں یا ایں پسر دریں حال که از مهر او چنیں وچنینم نپرسیده است تا آخر ۔ ودر بعض نسخ دلم رفت وبارش بجاں میکشم ۔ ودر بعض دیگر مرا چند روز ۔ و دلفریفت و شکیفت وبجاں میکشم ودریں صورت ایں پسر مبتدائے موصوف وکلمه را در لفظِ مرا مفید معنی اضافت اعنی دلِ من و دلفریفت بیان لفظِ ایں بتقدیرِ کاف مبین ومصرع دوم معطوف بر آں ومصرع اول از بیت دوم خبر مبتدا وبدستور بعد از وے عبارت که حالِ توچیست محذوف ومصرع دوم معطوف بر آں وحاصل معنی آنکه چند روز ہست که ایں پسر که دلِ مرا فریفته ہست ومن از مهر او چنیں وچنینم نپرسیده است تا آخر فائده در فارسی موصوف ومضاف بلکه ہر دو معاً بفکِ اضافت ہم مے آید چنانچه ایں پسر دلفریب در بیت ما نحن فیه وپسر بے رحم بزاز دریں مطلع ؎ دلم را بر دبار از کف پسر بے رحم بزازے ۔ متاع آرزو ارزاں کنی مطلب گراں سازی ۔ وبعض محققین نوشته که دریں مثال مے تواند که بدل باشد از عالم شاہزاده ہرمز وسلطان مراد چه آنہم ذکر بزازی وبیرحمی اوست پس بیرحم صفت بزاز باشد که مقدم بر موصوف آمده وہمیں قسم در محاورات پسر بزاز وپسر قصاب مستعمل است بفکِ اضافت وپسر زید وپسر عمرو مستعمل نیست وازیں دریافت میشود که قصاب بدل است نه مضاف الیه ودر صورت صفت گفتن بفکِ کسرهٔ توصیف قایل باید شد پس بہتر آنست که بدل خوانیم تا ارتکاب ایں تکلف بمیان نیاید انتہی بدانکه علمائے معانی فائده بدل را زیادت تقریر وایضاح گفته اند بحیثیتے که مبدل منه دال باشد بر بدل اجمالاً ومتقاضی باشد برائے آں بوجه بحیثیتے که باقی باشد نفس وقت ذکر کردن مبدل منه شایق بسوئے ذکر بدل ومنتظر باشد برائے آں پس ظاہر است که در پسر بے رحم ایں معنی متحقق نے شود چراکه از استماع پسر سامع شایق بسوئے بدل آں نمیگردد وہمچنیں در امثله دیگر چنانچه پسر قصاب وپسر زید پس ادرینجا قائل بدل شدن صحیح نباشد وعجب تر آنکه خود نیز در رساله موہبت عظمیٰ گفته که فائده بدل زیادت تقریر وایضاح است پس صحیح در مثال اول موصوف بفکِ کسرهٔ توصیفی ودر امثله دیگر مضاف بفکِ اضافت باشد ۔

پس آنکس که شخصم ز خاک آفرید
بقدرت در وجان پاک آفرید

عجب داری ار بارِ حکمش برم — کہ دایم باحسان و فضلش درم

آنکس مبتدا و مصرع دوم از بیت دوم خبر آں و مصرع دوم از بیت علت امتثال حکم۔ وحاصل معنی آنکہ ہرگاہ در عہد یکے کہ از عجز و فریفتۂ ادیم وا وگاہے مرا بلطف نیز رسیدہ و معہذا من بارش بخوشی خاطر میکشم پس آنکس کہ جسم مرا از خاک آفرید بحکمت شاملہ و جان پاک در آں آفرید بقدرت کاملہ اگر بار حکم او برم برائے اینکہ ہمیشہ مرہون فضل و احسان اویم ازیں عجب مدار و در بعض نسخ بارِ آں راہ

گفتار در احوال اہل کمال

اگر مردِ عشقی کمِ خویش گیر — وگرنہ رہِ عافیت پیش گیر
مترس از محبت کہ خاکت کند — کہ باقی شوی گر ہلاکت کند

در بیت اول اشارت است بآنکہ راہِ عشق سراپا جور و ملامت است اگر عاشق پیشۂ و میخواہی کہ دریں راہ سلوک کنی پس عافیت مخواہ و در محبت فانی شو و اگر اہلِ دانشی راہِ عافیت کہ طریقۂ عقل است اختیار کن و خویشتن را در مہلکہ میندار غرضکہ عشق با عافیت جمع نمیشود و در بیت دوم ترغیب است بامرِ اول و مصرع دوم از روئے بر سبیل اضراب میتواند کہ ایں بیت معطوف بود بر قولِ او کمِ خویش گیر۔ وحاصل معنی آنکہ ایں اندیشہ را بخاطر راہ مدہ کہ آتش محبت ترا خاکستر خواہد کرد بلکہ اگر ہلاک کند حیات ابدی خواہی یافت ؎ ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق۔ ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

نروید نبات از حبوبِ درست — کہ تا خاک بروے نریزی نخست

کلمۂ تا برائے غایت رستن و کاف بیانیہ در معنی موخر بر آں و بیں آں محذوف و نخست ظرف است خاک ریختن را وحاصل معنی آنکہ تا آں زماں کہ نخست خاک را بروے نریختہ باشی و در بعض نسخ مگر خاک بر روے نگردد نخست۔ لے مگر آنگاہ کہ نخست در خاک پنہاں شدہ باشد و حبوب باآنکہ جمع حبہ است فارسیاں بمعنی مفرد استعمال نمایند۔ و حبوب درست عبارت از دانہ کہ دو لخت و ریزہ ریزہ نشدہ باشد ؛

ترا باحق آں آشنائی دہد — کہ از دستِ خویشت رہائی دہد
کہ تا باخودی در خدا راہ نیست — وزیں نکتہ جز بیخود آگاہ نیست

کاف در صدر مصرع دوم از بیت اول بیان لفظ آں و در مصرع اول از بیت دوم بیان علت مضمون مصرع دوم از بیت اول وحاصل معنی بیت دوم آنکہ مادام کہ تو ہوش میداری و از ہم امتیاز میکنی خود را و خدا را ترا بطرف خدا راہ نیست و از دور تر واقع شدہ و ایں نکتہ را کسے میداند کہ از خود خبر نداشتہ باشد و ہمہ او شدہ باشد ؎ ویں دولت سرمد ہمہ کس را ندہند ؛ و باید دانست کہ در طریقۂ صوفیہ صافیہ دو سیر است یکے الی اللہ و آں سلوک بود و دیگر فی اللہ و ایں وصول است و اشارہ بہمیں سیر است قولِ او در خدا راہ نیست چہ در اول فنائے کلی دست نمیدہد و در عامۂ نسخ در خودت راہ نیست و دریں صورت اشارہ بمن عرف نفسہ باشد ؛

نه مطرب که آواز پای ستور   سماع است اگر عشق داری و شور
مگس پیشِ شوریده دل پر نزد   که او چون مگس دست بر سر نزد

مطرب بحذفِ مضاف از جهت قیامِ قرینه و کاف اضرابیه - وحمل سماع بر آواز پاے مطرب - و آواز پاے ستور مجاز است

نه بم داند آشفته سامان نه زیر   بنالد بآوازِ مرغے فقیر

و در بعض نسخ بآواز مرغے بنالد فقیر و در بعض دیگر آشفته خاطر و بهر تقدیر پیش از مصرع دوم کلمهٔ اضراب محذوف - و مرغے بیاے تنکیر براے تحقیر و تفخیر و ضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه همان آشفته سامان که عبارت از عاشق شوریده باشد و حاصل معنی آنکه سماع صاحب عشق و ذوق منحصر در نغمه نیست زیراکه نغمه را بم و زیر ناگزیر است و آنرا غیر صاحب عقل و هوش نے تواند یافت بلکه بآواز مرغ کو چکے باآنکه مثل نغمه نے تواند شد نیز ناله میکند و در وجد مے آید ❊

سراینده خود مے نگردد خموش   ولیکن نه هر وقت باز است گوش
چو شوریدگان مے پرستی کنند   بر آوازِ دولاب مستی کنند
برقص اندر آیند دولاب وار   چو دولاب بر خود بگریند زار
به تسلیم سر در گریبان برند   چو طاقت نماند گریبان درند

در بعض نسخ ولے بسته اندت بمسمار گوش اے بمسمار غفلت - حاصل معنی آنکه اگر تو بتحقیقت پے برده باشی هر صوتے که بشنوی از هر قسم که باشد آں را سماع خواهی دانست **ابیات** بذکرش هر چه بینی در خروش است - ولے داند دریں معنی که گوش است ❊ نه بلبل بر گلش تسبیح خوانست - که هر خارے به تسبیحش زبانست ❊ و قول او برقص در عامهٔ نسخ بچرخ - و قولِ او به تسلیم سر در گریبان برند - حاصل معنی آنکه تا ممکن است ضبط خویشتن داری میکنند ❊

مکن عیب درویشِ مدهوش مست   که غرقست از آں میزند پا و دست

یعنی درویش که دست و پا میزند اے رقص میکند آں رقص اختیاری نیست تو بر و خرده مگیر زیراکه او در بحر عشق فرو رفته است و غریق ناچار دست و پا میزند شاید که بساحل مقصود رسد ❊

گفتار در بیانِ سماع

بگویم سماع اے برادر که چیست   مگر مستمع را بدانم که کیست
گر از اوجِ معنی پرد طیرِ او   فرشته فرو ماند از سیرِ او
وگر مردِ لهو است و بازی ولاغ   قوی تر شود دیوش اندر دماغ

صحیح از برج معنی - و مرجع ضمیر او در مصرع اول سماع و در مصرع دوم طیر سماع - و در بعض نسخ هر دو جا لفظ تو و همچنین لهوی در روایت بصیغهٔ خطاب ❊

چو مرد سماع است شهوت پرست   بآوازِ خوش خفته خیزد نه مست

پریشاں شود گل بباد سحر | نه هیزم که نشگافدش جز تبر

جهاں پر سماع است و مستی و شور | ولیکن چه بیند در آئینه کور

مصرع اول شرط و جزاے این شرط و علت این جزا هر دو محذوف و مصرع دوم که قایم مقام جزا واقع شده معطوف برآں و حاصل معنی آنکه اگر مرد سماع شهوت پرست باشد سماع او را از خواب غفلت بیدار نخواهد کرد و در نسخ معتبر نه مرد سماع بنون نفی و دریں صورت خبر مقدم باشد بر مبتداے هر که شهوت پرست است او قابل سماع نیست ؛

نه بینی شتر بر نواے عرب | که چونش برقص اندر آرد طرب

شتر را که شور و طرب در سرست | اگر آدمی را نباشد خر است

لفظ شتر مفعول فعل نه بینی - و موقع این کاف که از جهت تعقید در صدر مصرع دوم واقع شده بعد از لفظ مذکور - و در بعض نسخ از نواے عرب و در هر دو صورت متعلق برقص اندر آرد و چوں استفهامیه و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف شتر و بیت دوم متفرع بر بیت اول و لفظ شتر وضع مظهر موضع مضمر و در معنی مضاف الیه سر و کلمهٔ را مفید معنی اضافت و شور و طرب مبتداے موصوف و قول او که شتر را که در سر است صفت آں و موقع این کاف که از جهت تعقید بعد از کلمهٔ را واقع شده پیش از لفظ شتر - و قول او اگر آدمی را نباشد خر است شرط و فاعل فعل نباشد ضمیرے که راجع بطرف شور و طرب است و جزاے این شرط اعنی آدمی نیست و بعد از وے کلمهٔ اضراب هر دو محذوف و این جمله شرطیه خبر مبتدا و حاصل معنی آنکه نمے بینی شتر را که بر نواے عرب چگونه برقص مے آرد طرب او را پس شور و طرب که در سر است شتر را و اگر آدمی را نباشد پس آدمی نیست بلکه خر است - و در بعض دیگر چو شور و طرب پس معنی این باشد که هرگاه شتر را شور و طرب در سر بود چنانکه گفته شد در بیت سابق پس اگر آدمی را شور و طرب نبود از شتر کمتر بود در ادراک و شعور و این عبارت را تعبیر بلفظ خر کرده براے مناسبت لفظ شتر و آدمی و بریں تقدیر جزاے شرط قضیه شرطیه خواهد بود و مختار شارح هانسوی بجاے نوا لفظ حدے بضم حا و دال مهملتین راندن شتر به نغمه ؛

حکایت

شکرلب جوانے نئے آموختے | که دلها در آتش چو نے سوختے

شکرلب مشترک است در معنی لب چاک و شیریں لب - و اینجا معنی اول مراد نیست که عیب آدمی است بلکه معنی دوم مراد است و براے نواختن نے بشکرلبے توصیف کرده و عجب از بعض محققین که نوشته بمعنی اول لب شکر مستعمل است نه شکرلب و حال آنکه خود در سراج اللغت شکرلب و لب شکر هر دو معنی مذکور آورده

پدر بارها بانگ بروے زدے | به تندی و آتش دراں نے زدے

شبے بر اداے پسر گوش کرد | سماعش پریشان و مدهوش کرد

به تندی متعلق است بہانگ برزدے و آتش در آں نے زدے جملہ معطوف بر جملہ اول و حاصل معنی آنکہ پدرش تا آں زماں که صداے آں نے نشنیدہ بود چنیں و چنیں میکرد و قول او اے پسر بہمزہ تحریف نواے بنون است ؛

ہمیگفت بر چہرہ افگندہ خوے ‏ ‏ ‏ ‏ که آتش بمن در زد ایں بانگ نے

در بعض نسخ آواز نے ۔ و فاعل فعل ہمیگفت ضمیرے کہ راجع است بطرف پدرش و بر چہرہ افگندہ خوے حال از ضمیر و مصرع دوم بیان مقولہ ہمیگفت ؛

ندانی که شوریدہ حالانِ مست ‏ ‏ ‏ ‏ چرا بر فشانند در رقص دست

کشاید درے بر دل از واردات ‏ ‏ ‏ ‏ فشانند سر دست بر کائنات

بیت دوم جواب استفہام و مضاف الیہ دل اعنی لفظِ ایشاں محذوف و مصرع دوم از روے معطوف بر مصرع اول و متعلق فشانند اعنی از وصول آں و مضاف الیہ سر دست اعنی لفظ خود محذوف ۔ و فاعل فعل فشانند ضمیرے که راجع بطرف شوریدہ حالان است و حاصل معنی آنکہ کشادہ میشود بر دل ہر واحدے از ایشاں درے از واردات و از وصولِ آں مے افشانند سر دست خود را بر کائنات و در بعض نسخ فشاند بصیغۂ مفرد و سر دست باضافت و ایں بہتر است پس حاصل معنی آں باشد دست افشانی ایشاں از آں است که درے از واردات بر روے دل ایشاں مے کشاید پس دلِ ایشاں سر دست بر کائنات مے افشاند لہذا ایشاں ہم سر دست در آں حالت مے افشانند و سر دست افشاندن دل کنایہ از بیزاریست یعنی چوں دل ایشاں بیزار از کائنات میشود ایشاں در رقص دست افشانی مے کنند و آں حال را تعبیر بدیں حرکت مے نمایند

فائدہ قافیہ واردات با کائنات از قسم ایطاے جلی است که از عیوب ملقبہ قافیہ است و آنچہ بعض محققین نوشتہ که فارسیاں جمع عربی را در محل مفرد استعمال مے نمایند مثل ریاض و حور وغیرہ و ایں عیب نیست مگر ازیں راہ که ایشاں را لحاظ معنی جمعے کم باشد و ہیچ کس بر آں حرف نمے گیرد دریں صورت اگر جمع عربی را با جمع عربی قافیہ کنند و ہر دو الف و تا داشتہ باشند چہ مضائقہ چہ اینجا ہم ہماں احتمال باقی است انتہی ۔ استعمال جمع عربی موضع مفرد مستلزم صحت ایں نمی شود که جمع عربی را با جمع عربی قافیہ کنند و ہر دو الف و تا داشتہ باشند ؛

حلالش بود رقص بر یادِ دوست ‏ ‏ ‏ ‏ نہ ہر آستینے که جانے در وست

رقص مبتدا و حلالش بود خبر مقدم بر مبتدا و شین ضمیر متصل منصوب موصوف و صفت آں و علت ایں صفت و بین المصرعین کلمۂ استدراک ہر سہ محذوف و ہر آستینے مبتداے دوم خبر آں نیز محذوف و قولِ او که جانے در وست بیانِ آں خبر ۔ و حاصل معنی آنکہ حلال بمعنی مباح است او را رقص کردن بر یاد دوست که او جانے در آستین داشتہ باشد تا بوقت بیاد آمدن دوست آں را بر نام او نثار کند لیکن نہ ہر آستینے چنین است و در بعض نسخ نہ ہر آستیں جان معنی در و است لبعض محققین نوشتہ که نسخۂ اول را محاورہ مساعدت نمے کند و توجیہے که شارح کردہ ہرگز عبارت متحمل آں نیست پس صحیح نسخہ دوم باشد ۔

مجاں در آستیں داشتن کنایہ از حاضر داشتنِ جان است بر سر دست دریں صورت آستین افشاندن کنایہ از جان افشانی خواہد بود انتہی عجب که قائل صحت نسخہ دوم شدہ و حال آنکہ محض بمعنی است چہ جان معنی در آستین بودن معنی ندارد

و در بعض دیگر که هر آستینش جانے درو ہست - و دریں صورت کاف بمعنی ہر کہ بود و ما بعد بیانِ آں - و در مصرع اول شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف ہماں کاف از قبیل اضمار قبل الذکر بود و حاصل معنی آنکہ حلال است او را رقص کردن بر یاد دوست ہر کہ آستین اوئیہ است از جانے ؛

گرفتم که مردانهٔ درشنا ؛ — برهنه توانی زدن دست و پا

در بعض نسخ گرفتم کہ خود جانبی تا آخر و بہر تقدیر در مصرع دوم اشارت ہست بآنکہ تو کہ با جامہ در آب فرو رفتہ امکن نیست کہ دست و پا زدہ خویشتن را بساحل مقصود رسانی مگر آنگاہ کہ برہنہ باشی حاصل آنکہ تا ترک تعلقات نکنی بمطلوب نتوانی رسید

بکش خرقهٔ نام و ناموس و زرق — که عاجز بود مرد با جامه غرق
تعلق حجاب ہست و بیحاصلی — چو پیوندها بگسلی واصلی

بکش امر از مادہ کشیدن و در بعض نسخ بکن از مادہ کندن و بہر تقدیر مرا مبتداے موصوف و با جامہ غرق صفتِ آن و غرق بحذف عاطف معطوف بر عاجز و ایں ہر دو خبر مبتدا و حاصل معنی بیت آنکہ اگر از گردابِ تعلق خلاص میخواہی پس خرقۂ نام و ناموس را از برِ خود برآر زیرا کہ مردے کہ با جامہ در آب فرو رفتہ باشد عاجز مے شود لاے دست و پا زدن نے تواند و غرق بشود اے خلاص وے صورت نے بندد ؛

حکایت

یکے گفت پروانه را کاے حقیر — برو دوستی در خورِ خود بگیر

یکے گفت پروانہ را در بعض نسخ کسے گفت و بہر تقدیر کلمہ را قایم مقام باے صلۂ گفت و اے حرف ندا و حقیر منادے و مصرع دوم منادے لہ و مجموع مدخول کاف بیان مقولۂ گفت است ؛

رہے رو کہ بینی طریقِ رجا — تو و مہرِ شمع از کجا تا کجا
سمندر نۂ گرد آتش مگرد — کہ مردانگی باید آنگہ نبرد

در بعض نسخ بجاے بینی لفظ یابی بہر تقدیر ایں بیت معطوف بر قول او برو و کاف صفتِ راہ ہست : حاصل معنی آنکہ در راہے سلوک کن کہ از آں بمنزلِ مقصود توانی رسید - و قول او کہ مردانگی باید آنگہ نبرد ؛ مخفی نماند کہ پیش از آنگاہ لفظ نخست یا ہرچہ بمعنی آں بود گاہے ظاہر مے آرند گاہے مقدر از جہتِ قیام قرینہ و اینجا از قسمِ پسین است و از قسم نخستیں ع اول اندیشہ وانگہے گفتار ؛

ز خورشید پنہاں شود موش کور — کہ جہل است با آہنیں پنجہ زور

خورشید مشبہ و آہنیں پنجہ مشبہ بہ و وجہ شبہ پنجگی مع لمعان زیرا کہ پیش از تمام طلوع شدن آفتاب خط شعاعی او بصورت پنجہ بنظر در آیند و ایں تشبیہ مفرد غیر مقید ہست بمفرد مقید چنانچہ آفتاب بمثل آئینہ ایست کہ در کف مرتعش باشد و زور کرد بمعنی زور کردن و حاصل معنی آنکہ موش کور کہ در روز بیروں نے آید سببش آنست کہ میداند کہ خودش بغایت فرومایہ و ناتوانست و خورشید بمثل شخص آہنیں پنجہ و توانا و زور کردن ناتواں را با توانا جہل بود . و در بعض نسخ آہنیں پنجہ

وبعض محققین نوشته که آهنین پنجه لفظ آمده است بخلاف آتشین پنجه و مراد شیخ دریں بیت محض تشبیه حال بحال نه تشبیه مفرد بمفرد چه مدعا ایں بیت مثل است که تشبیه هردو مصرع است بهم وایں محل تامل زیراکه مدعا مثل شدن منافات ندارد به تشبیه مفرد وغیر مقید بمفرد مقید ونیز لازم نیست که هرجا مدعا مثل باشد آنجا تشبیه حال بحال باشد نه تشبیه مفرد بمفرد

کسے راکه دانی که خصم تو اوست — نه از عقل باشد گرفتن بدوست
تراکس نگوید نکو مے کنی — که جاں در سرِ کارِ او میکنی

بار بدوست زائده مثل بارِ هیچکس دریں بیت ؎ گر فریدوں بود به نعمت و ملک ـ بے هنر را بهیچکس مشمار ۔ و در بیت دوم مصرع دوم بحذف معطوف علیه در معنی مقادم است بر مصرع اول و کاف قایم مقام واو عطف و مرجع ضمیر او لفظ خصم ـ و حاصل معنی آنکه کسے راکه بیقین میدانی که او دشمن تست بازاو را بدوست گرفتن و بر دوستی اعتماد کردن معقول نباشد پس توکه دشمن را دوست میگیری و جاں را در سرِ کارِ او میکنی فعل عبث و هرزه باشد چراکه دریں صورت تراکسے نخواهد گفت که ایں کار خوب میکنی وانجام آں بخیر خواهد بود و مے تواند که مصرع دوم مذکور بیان مبتداے محذوف اعنی لفظ ایں و نکو میکنی بحذف واؤ خبر وایں جمله مقوله نگوید بود ـ یعنی تراکس نگوید ایں که جاں در سرِ کارِ او مے کنی نکو میکنی و بهتر آنست که ایں کاف بمعنی شرط بود و مصرع اول جزاے آں پس حاصل معنی آں باشد که چوں جاں را در سرِ کار ایں قسم دشمن کنی پس تراکسے نکو نخواهد گفت زیراکه ایں قسم کار براے دوست واقعی باید ؛

گدائے که از پادشه خواست دُخت — قفا خورد و سودائے بیهوده پخت

ایں بیت بر سبیل تمثیل ـ و گدا مبتداے موصوف و مابعد صفت و مصرع دوم خبر و حاصل معنی آنکه گدائے سودائے بیهوده پخت و کار لاطائل کرد و چوں واو مطلق براے جمع است و تقدیم و تاخیر را درآں مدخلے نیست پس از تاخیر سودائے بیهوده پخت لازم نمے آید که اول قفا خورد و بعد ازآں سودائے بیهوده پخت ؛

کجا در حساب آورد چوں تو دوست — که روئے ملوک و سلاطین در اوست

فاعل فعل آورد و کاف بمعنی هرکه از قبیل اضمار قبل الذکر ـ و حاصل معنی آنکه کجا از زمرهٔ عشاق در شمار مے آرد یا معتبر میدارد چوں تو خواهندهٔ مفلسے را هرکه روئے ملوک و سلاطین بطرف او باشد ـ و میتواند که مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و فاعل فعل آورد ضمیرے که راجع بطرف شمع است بود تنبیه هرجا که چوں تو دوست یا چوں تو لٹیبان و مانند آں واقع میشود ارباب معانی آں را کنایه گویند و مراد ازآں ذات مخاطب میباشد خواه بطریق مدح بود و خواه بر سبیل قدح ؛

مپندار کو در چناں مجلسے — مدارا کند با چو تو مفلسے
گر با همه خلق نرمی کند — تو بیچارهٔ با تو گرمی کند

بیت اول بر سبیل اضراب است بتقدیر کلمهٔ اضراب ـ و حاصل معنی آنکه در حساب آوردن خود چه معنی دارد بلکه ایں قدر هم گمان مبر که در چناں مجلسے که او میباشد با تو مدارا کند و بالفرض اگر با همه خلق رفق و ملاطفت را کار فرماید توکه بیچارهٔ ترا فرومایه و زبون دریافته با تو سختی و درشتی خواهد کرد و در آتش قهر و غضب خواهد سوخت تنبیه ـ گرمی دریجا بمعنی سختی و

درشتی آورده مقابل نرمی لیکن در مستعملات بمعنی محبت ورفق است چنانکہ بر متتبع پوشیدہ نیست ٭

نگہ کن کہ پروانۂ سوزناک ‌‌ ‌ چہ گفت اے عجب گر بسوزم چہ باک

مراچوں خلیل آتشے در دل است ‌ ‌ ‌ کہ پندارم ایں شعلہ بر من گل است

نگہ کن بمعنی تامل کن و پروانہ مبتدا اے موصوف و سوزناک صفت وچہ گفت خبر مبتدا و لفظ چہ براے تعظیم وحرف اے براے تعجب واز قول او اے عجب تا آخر بیت ثانی مقولہ گفت و آتشے یاے تنکیر براے وحدت و تعظیم ومصرع دوم از بیت دوم صفت آں و پندارم بمعنی میدانم وپیش ازیں عبارت بجنب شعلۂ آں آتش محذوف و ایں شعلہ اشارہ بشعلہ شمع است وحاصل معنی آنکہ تامل کن ایں قول را کہ پروانہ سوزناک چہ خوش گفت در جواب سائل کہ اے عجب اگر من در آتش محبت او بسوزم بمن ضررے نخواہد رسید چرا کہ در دل من آتشے پنہانست کہ بجنب شعلۂ آں شعلۂ آتش متعارف را بمنزلۂ گل میدانم و موجب راحت خود مے شناسم مثل آتش نمرود کہ بر خلیل گلزار شد و ہر موے از آں متضرر نگشت۔ و بعض محققین نوشتہ کہ اے حرف ندا ومنادے محذوف وعجب مفعول فعل آں مع متعلق محذوف یعنی اے فلاں عجب مدار از سوختن چنانکہ اگر بسوزم ہیچ مضائقہ ندارد ایں توجیہ خالی از تکلف نیست زیراکہ درینصورت لطف شعر نماند و در بعض نسخ پنداری بیاے خطاب واقع شدہ بجاے پندارم است

نہ دل دامن دلستاں مے کشد ‌ ‌ ‌ کہ مہرش گریبان جاں مے کشد

نہ خود را بآتش بخود مے زنم ‌ ‌ ‌ کہ زنجیر شوقست در گردنم

کلمۂ نہ متعلق بمیکشد وکاف در ہر دو مصرع اضرابیہ ودر بعض نسخ بجاے مہرش شوقش و زنجیر شوق باضافت تشبیہی است وحاصل معنی آنکہ دل دامن دلستان نمیکشد بلکہ مہر یا شوق او چنیں وچنیں میکند وہمچنیں خویشتن را باختیار بر آتش او نمیزنم بلکہ زنجیر شوق او در گردن من است کہ کشاں کشاں بطرف او مے برد و بآتش مے زند ٭

مرا ہمچناں دور بودم کہ سوخت ‌ ‌ ‌ نہ ایں دم کہ آتش بمن بر فروخت

موقع کاف اول پیش از دور بودم است کہ از جہت تعقید بعد از وے آوردہ پس حاصل معنی آں باشد کہ ہنوز بدولت قرب فایز نشدہ بودم کہ سوختہ بودم ہمچناں کہ الحال میسوزم ٭

نہ آں میکند یار در شاہدی ‌ ‌ ‌ کہ با او تواں گفتن از زاہدی

در بعض نسخ کہ با وے و بہر تقدیر مصرع دوم بیان لفظ آن وحاصل معنی آنکہ یار در حالت شاہدی ومحبوبی آں ادا و نازہا میکند کہ با وے از عفت و پارسائی خود دم تواں زدن واز صحبت واختلاط وے خویشتن را برکنارہ کشیدہ تواں داشتن ٭

کہ عیبم کند بر تولاے دوست ‌ ‌ ‌ کہ من راضیم کشتہ در پاے دوست

کاف در مصرع اول براے استفہام انکاری و در دوم براے بیان علت مضمون مصرع اول ویم در اول مضاف الیہ عیب و در دوم تاکید من وکشتہ بمعنی مقتول است پس حاصل معنی آں باشد کہ ہرگاہ من خوشنودم در آں حال کہ مقتول باشم در پاے دوست پس کیست کہ عیب من کند بر دوستی داشتن دوست ٭

مرا بر تلف حرص دانی چیست ‌ ‌ ‌ چو او ہست اگر من نباشم رواست

یعنی میدانی کہ مرا حرص بر ہلاک شدن خود چرا است از برائے آنکہ چون او زندہ است اگر من نباشم رواست و درین اشارت است
بآنکہ با وجود او خویشتن را موجود پنداشتن عین دوئی است یا آنکہ من کہ حریص فنائے خویشم سببش آنست کہ ہر کہ در محبت
فانی میشود عین محبوب میگردد و محبوب ہمیشہ باقی است پس اگر بعد از وقوع این معنی نبودن من کہ عبارت از ہستی اعتباریست
منافی مقصود نخواہد بود بلکہ اصل مقصود ہمان است و بس ؛

بدان ماندہ اندر زِ شوریدہ حال ‌ ‌ ‌ کہ گوئی بکژدم گزیدہ منال

مصرع دوم بیان آن و اندرزِ شوریدہ حال باضافت مصدر الی المفعول و حاصل معنی آنکہ نصیحت گفتن عاشق را مثل
کسے ہست کہ او را کژدم بزند و تو منع کنی او را از نالیدن و او امکان ضبط نداشتہ باشد ؛

بسوزم کہ یارِ پسندیدہ اوست ‌ ‌ ‌ کہ در وے سرایت کند سوزِ دوست

کاف در مصرع اول برائے بیان علت سوختن و در دوم بمعنی ہر کہ و مرجع ضمیر وے نیز ہمان و یار مشترک است در معنی محبوب
و محب و اینجا بمعنی لیسین و دوست بمعنی محبوب و حاصل معنی آنکہ میسوزم از برائے آنکہ ہر کہ در وے سوز دل محبوب سرایت
کند او عاشق پسندیدہ است ؛

کسے را نصیحت مگو اے شگفت ‌ ‌ ‌ کہ دانی کہ در وے نخواہد گرفت

اے شگفت جملہ معترضہ و مصرع دوم و کاف دوم بیان مفعول فعل دانی و فاعل فعل گرفت ضمیرے کہ راجع بطرف نصیحت است
و مگو و نخواہد بصیغۂ نفی و اثبات ہر دو محتمل و حاصل معنی آنکہ نصیحت مگو کسے را کہ میدانی کہ در و تاثیر نخواہد کرد لیکن لفظ
اے شگفت دلالت صریح دارد کہ لفظ مگو یا بگو محض غلط است و صحیح کنی و تمام بیت استفہام برائے توبیخ ؛

ز کف رفتہ بیچارۂ را لگام ‌ ‌ ‌ نگویند کآہستہ ران اے غلام

بیچارہ مفعول موصوف و ز کف رفتہ لگام مجموع صفت بفصل اجزا و حاصل معنی آنکہ بیچارہ لگام از کف رفتہ را کہ در ران ان
مرکب اختیار نداشتہ باشد نگویند کہ آہستہ ران ؛

چہ نغز آمد این نکتہ در سندباد ‌ ‌ ‌ کہ عشق آتش است اے پسر پند باد
بباد آتشِ تیز برتر شود ‌ ‌ ‌ پلنگ از زدن کینہ ور تر شود

یعنی پلنگ را چون ضربے بر سرش میرسد کینہ ور تر میشود و سندباد بفتح سین مہملہ و بائے تازی نام کتابے در حکمت تصنیف حکیم ازرقی

چو نیکت بدیدم بدے میکنی ‌ ‌ ‌ کہ رویت فرا چون خودے میکنی
ز خود بہترے جوی و فرصت شمار ‌ ‌ ‌ کہ با چون خودے گم کنی روزگار
پئے چون خودان خود پرستان روند ‌ ‌ ‌ بکوئے خطرناک مستان روند

این ہر دو بیت اول من حیث المعنی قطعہ بند است و در مرتبہ خود صحیح اما اینجا ہیچ مناسبت ندارد در مقامے باید آورد
کہ در آن ذکر صحبت بزرگان و نیکان باشد با عشق ہیچ تعلق ندارد و در بعض نسخ نا با چون بنون نفی و این اصح است و بہتر بقدر
خودے و بہترے بیائے تنکیر و فوائدش و از این کلام بمعنی الے مستفاد میشود و باب شمردن فرو مفعولیست و اینجا مفعول دوم

یعنی لفظِ غنیمت محذوف - وحاصل معنی بیت دوم آنکہ مقتضائے برائے صواب آنست کہ از خود بہترے را طلبگار باشی وفرصت راغنیمت شماری نہ آنکہ بامثل خودی گم کنی روزگار را و بہ بطالت گزرانی عمر را وقول او خود پرستان کنایہ از دون ہمتانست

من اول کہ ایں کار بر داشتم | دل از جاں بیکبارہ بر داشتم

ودر بعض نسخ دل از سر بہر تقدیر ایں کار اشارہ بکار عشقبازی وبر داشتم در مصرع اول بمعنی اختیار کردم و در دوم بمعنی رکندم ا

سرانداز در عاشقی صادق است | کہ بد زہرہ بر خویشتن عاشق است

ایں بیت مبنی بر قافیہ موسسہ وایں کاف قایم مقام واو عطف و در فرہنگ ناچہا سے متعارفہ متداولہ سرانداز بمعنی مست گداز ہ وزہرہ بمعنی جرأت است گویند فلانے زہرۂ ایں کار ندارد لیکن ازیں بیت سرانداز بمعنی عاشق جانباز و بد زہرہ بمعنی ہیچ دوست مستفاد مے شود ؛

اجل ناگہے در کمینم کشد ؛
نہ روزے بہ بیچارگی جاں دہی

ہماں بہ کہ آں نازنینم کشد
پس آں بہ کہ در پاے جاناں دہی

در بعضے نسخ چو روزے وبہر تقدیر حاصل معنی ہر دو بیت یکیست پس احدہما الحاقی باشد ومعنی اجل دشمن در کمیں میکشد بلکہ از کمیں بر آمدہ میکشد یا از کمیں تیر و تفنگ مے اندازد ومیکشد اغلب کہ ایں ابیات از بیت چو نیکیت بدیدم تا آخر بیت ما نحن فیہ الحاقی اند اگر چہ بعضے از آں در مرتبہ خود صحیح اند لیکن مناسب مقام نیست چنانکہ پیش ازیں نیز نوشتہ شدہ ولفظ بدے بیاے تنکیر جز در کلام شیخ یافتہ نشدہ ؛

حکایت

شبے یاد دارم کہ چشمم نخفت
کہ من عاشقم گر بسوزم رواست
بگفت اے ہوادارِ مسکینِ من
چو شیرینی از من بدر میرود

شنیدم کہ پروانہ با شمع گفت
ترا گریہ و سوز بارے چراست
برفت انگبیں یارِ شیرینِ من
چو فرہادم آتش بسر میرود

در بیت سوم فاعل فعل بگفت ضمیرے کہ راجع بطرف شمع ویار شیریں عطف بیان از انگبین وشیرینی بیاے نسبت واطلاق آں بر چیز شیریں مجاز مشہور است وچوں شمع متعارف از موم باشد وانگبیں در موم بود میگوید کہ ہر گاہ شیرینی کہ عبارت از انگبین است از من بدر میرود مثل فرہاد آتش بسرمے رود یعنی از دل بسر میرسد وچوں سابق لفظ شیریں گفتہ مناسب آں لفظِ فرہاد آوردہ ؛

ہمیگفت و ہر لحظہ سیلابِ درد
کہ اے مدعی عشق کارِ تو نیست
تو بگریزی از پیش یک شعلہ خام

فرو میدویدش برخسارِ زرد
کہ نہ صبر داری نہ یارائے ایست
من استادہ ام تا بسوزم تمام

فاعل فعل ہمیگفت ضمیرے کہ راجع بطرف شمع است وہر لحظہ تا آخر حال از ضمیر مذکور وسیلاب درد کنایہ از اشک کہ

بیان مقوله همیگفت و ای حرف ندا و مدعی منادی له و عشق تا آخر منادی له و مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و ایست بمعنی ثبات و قیام و شعله خام بقطع اضافت تمیز از یک و میتواند که لفظ خام منادی بحذف حرف ندا بود و چون اورا در عشق ناقص یافته چنین گفته و نمی تواند که حال باشد از ضمیر بگریزی و در بعض نسخ بجای هر لحظه از دیده و بجای تپش تپم و قول او چو سعدی چو حرف تشبیه و سعدی مشبه به و میم در قول او بسوزم مشبه و وجه تشبیه افروختگی و سوختگی است ؛

همه شب درین گفتگو بود شمع	بدیدار او وقت اصحاب جمع
ترا آتش عشق اگر پر بسوخت	مرا بین که از پای تا سر بسوخت
نرفته ز شب همچنان بهرهٔ	که ناگه بکشتش پری چهرهٔ

تا بیت سوم مصرع دوم از بیت ماخوذ معطوف بر قول او و درین گفتگو تا آخر و اصحاب کنایه از حاضران مجلس و بعد از لفظ جمع و لفظ نرفته رابطه محذوف از جهت قیام قرینه و قافیه بهرهٔ چهرهٔ باختلاف حدو جایز است بهره بالفتح حصه و پاره از چیزی ؛

همیگفت و میرفت دودش بسر	همینبود پایان عشق ای پسر
ره اینست اگر خواهی آموختن	بکشتن فرج یابی از سوختن
مکن گریه بر گور مقتول دوست	برو خرمی کن که مقبول اوست

افاده همیگفت از جهت مسافت طول کلام و فاعل این فعل ضمیری که راجع بطرف شمع است و میرفت دودش بسر حال از ضمیر مذکور و مصرع دوم مقوله همیگفت و درین اشارت است بآنکه غایت عشق آنست که درین راه سر خود را باد دهد و جان ببازد بهر طریق که ممکن باشد خواه باختیار و خواه باضطرار و ابیات لاحقه مقوله شیخ و قول او ره این ست اگر خواهی آموختن اشارت ست بآنکه راه عشق این است که من گفتم و در عامهٔ نسخ اگر عاشقی خواهی آموختن و این واضح است ؛

اگر عاشقی سر مشوی از مرض	چو سعدی فروشست دست از غرض
فدائی ندارد ز مقصود چنگ	وگر بر سرش تیر بارند و سنگ
بدریا مرو گفتمت زینهار	وگر میروی تن بطوفان سپار

سر شستن بمعنی غسل کردن و این مجاز مرسل است و در نهی اشارت است بآنکه این کار بوالهوسان است و عاشقان این را خوش نمیدارند بلکه خوشی ایشان منحصر در دست شستن از غرض است ۔ و قول او چوب بارند و سنگ محل تامل چه سنگ باران و تیرباران شهرت دارد چوب باران و صحیح تیر بارند و اگر ترجمهٔ ان وصلیه است ؛

باب چهارم در تواضع

ز خاک آفریدت خداوند پاک	پس ای بنده افتادگی کن چو خاک
حریص و جهانسوز و سرکش مباش	ز خاک آفریدت چو آتش مباش

قول او ز خاک آفریدت درین مصرع علت مضمون ما بعد و چه بمعنی مثل و آتش مشبه به و مشبه اعنی لفظ تو محذوف و وجه تشبیه

حرص وجهانسوزی وسرکشی وچو آتش مباش مجموع تاکید مصرع اول ومباش مبتدا واز افعال ناقصه واسم او ضمیر مخاطب دروو خبرِ او در مصرع دوم چو آتش و در مصرع اول حریص وغیره وحاصل معنی آنکه ترا که باری تعالی از خاک آفریده حکمت درین آنست که تحمل وصبر وانکسار را پیشه سازی مثل خاک نه آنکه حریص وجهانسوز وسرکش باشی مثل آتش ؛

چو گردن کشید آتشِ هولناک – به بیچارگی تن بینداخت خاک
ق
چو آں سرفرازی نمود ایں کمی – ازآں دیو کردند ازیں آدمی

ایں قطعه در بیان اصل آفرینش جن وانس بطریق لف ونشر مرتب و بیت اول شرط ومصرع دوم از وے معطوف بر مصرع اول و بیت دوم جملہ شرطیه جزاے شرط اول وآں اشاره بطرف آتش وایں اشاره بطرف خاک ہست وآنچه بعض محققین نوشته که جمله شرطیه که جزا واقع شود احتمال دارد که در بعضی دو شرط باشد ویک جزا انتهیٰ خلاف تحقیق ومخالف جمہور ومشہور ہست چنانچه بر متتبع پوشیده نیست و در بعض نسخ سر عجز بنهاد بیچاره خاک وایں واضح است ؛

حکایت

یکے قطره باراں ز ابرے چکید – خجل شد چو پهناے دریا بدید
که جاے که دریاست من کیستم – گر او ہست حقا که من چیستم
چو خود را بچشم حقارت بدید – صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجاے رسانید کار – که شد نامور لولوے شاہوار
بلندی بداں یافت کو پست شد – درِ نیستی کوفت تا ہست شد

در بعض نسخ در مصرع اول چیستم و در دوم کیستم و بیت دوم علت خجل شدن و لفظِ حقا احتمال دارد ہر یک از دو طرف تعلق داشته باشد لیکن کاف که من چیستم مؤید آنست که متعلق ما بعد خود باشد ومن کیستم ومن چیستم ہر کدام بمعنی معدوم ولاشے یا بمعنی بے مقدور وبے اعتبار بود وقول او چو خود را تا آخر حکایت مقولۂ شیخ ؛

حکایت

جوانے ہنرمند پاکیزه بوم – ز دریا بر آمد بدربندِ روم
درو فضل دیدند وفقر وتمیز – نهادند رختش بجاے عزیز
سرِ صالحاں گفت روزے بمرد – که خاشاکِ مسجد بیفشان وگرد

پاکیزه بوم اسے پاکیزه سرشت وقولِ او نهادند رختش بجاے عزیز رخت کنایه از ذات آں شخص ونهادند عبارت از فرود آوردند وجاے عزیز کنایه از مسجد چه عزیز از اسماے حسنیٰ ہست یعنی فرود آوردند آں جوان را در مسجد چنانچه از قولِ او من آلوده بودم درآں جاے پاک که بیاید نیز ہمیں مستفاد مے شود ؛

ہمیں گیں سخن مردِ رہرو شنید – بروں رفت بازش نشاں کس ندید

در بعض نسخ بازش کس آنجا ندید و در بعض دیگر جواین حرف آں مرد تا آخر - رہرو بمطلق مسافر وباصطلاح صوفیه صاحب وجد

مسافر اے اللہ ۔ بہر دو معنی ترجمہ سالک ہست ؛

بر آں حمل کردند برنا و پیر ٭ کہ پرواے خدمت ندارد فقیر

لفظ آں در قولِ او بر آں مبین و کاف بیانیہ و مدخول این کاف اعنی او فقیر بود محذوف و قول او پرواے خدمت ندارد معطوف بر جملہ حالیہ اسمیہ بتقدیر واو عطف و حاصل معنی آنکہ حمل کردند برنا و پیر بر آں کہ او فقیر بود و فقیر احتیاج خدمت ندارد و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ پروا گاہے بمعنی ترس و پرہیز نیز آید چنانکہ گویند پرواز فلاں چیز ندارم اے بیم و باک یا پرہیز و اجتناب ندارم و گاہے بمعنی توجہ و لطف چنانکہ معشوق را دیرپرواگویند و غیر ازیں مسموع نیست و میتواند کہ لفظ فقیر درینجا وضع مظہر موضع مضمر باشد یعنی بجاے لفظ او و انتہا این بر تقدیرے صحیح بود کہ قایل باستخدام شود اعنی از مرجع مراد سالک اصطلاحی و از ضمیر مراد متعلق سالک نہ لیکن و گرنہ ظاہر ست کہ بہر دو کنایہ از سالک ہست اے اللہ سراپا محتاج خدمت است پس صحیح نبود کہ پرواے خدمت ندارد فقیر و نیز حصر معنی پروا کردہ بیجا زیرا کہ بمعنی فرصت و فراغ ہم آمدہ مولوی معنوی فرمایدہ نے مرا پرواے سر خاریدنست ۔ و در بعض نسخ یاران پیر و دریں صورت کنایہ از عابداں و متعلقاں بود ؛

دگر روز خادم گرفتش براہ ٭ کہ ناخوب کردی براے تباہ

و در بعض نسخ بدیدش براہ و بہر تقدیر معطوف گرفت اعنی و گفت محذوف ۔ و مصرع دوم بیان مقولہ آں و رائے تباہ اے فکر ناصواب

ندانستی اے کودکِ خود پسند ٭ کہ مرداں ز خدمت بجاے رسند

مفعول ندانستی اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آں و دریں اشارت است بآنکہ اگر تو ہم خدمت میکردی بجاے میرسیدی و از جملہ مردان خادمے شدی ؛

چو بشنید بگریست از صدق و سوز ٭ کہ اے یارِ جاں پرورِ دلفروز
نہ گرد اندر آں بقعہ دیدم نہ خاک ٭ من آلودہ بودم دراں جاے پاک
گرفتم قدم لاجرم باز پس ٭ کہ پاکیزہ مسجد بہ از خاک و خس
طریقت جزیں نیست درویش را ٭ کہ افگندہ دارد تنِ خویش را
بلندیت باید تواضع گزیں ٭ کہ این بام را نیست سلّم جزیں

در بعض نسخ گریستن گرفت از سرِ صدق و سوز و در بعض دیگر دراں خاکِ پاک و ایں تحریف است و معطوف بگریست اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم از بیت اول بیان مقولہ آں و در بیت سوم اشارت است بآنکہ وجود من مثل خار و خس است و مسجد از خار و خس پاکیزہ بہتر و قولِ او طریقت تا آخر داستان مقولہ شیخ و قول او بلندیت باید در بعض نسخ بلندی چو خواہی ؛

حکایت

شنیدم کہ وقتے سحرگاہِ عید ٭ ز گرمابہ آمد بروں بایزید
یکے طشتِ خاکسترش بے خبر ٭ فرو ریختند از سراے بسر

اگر گفتہ شود کہ سحرگاہ بقلبِ اضافت بمعنی وقت سحر ہست و بریں تقدیر لفظِ وقتے محض بیکار مے شود پس صحیح روزے سحرگاہ باشد

چنانچه در بعض نسخ گوئیم درینجا سحرگاه مزید علیه سحر است چنانچه دریں مطلع مرزا صائب ؎ مرد جوان پیر شود در صبوحی جوان گیر خواب در وقت سحرگاه گراں میگردد ؛ پس تخصیص آں بلفظ روزے صحیح نباشد بلکه در هر دو صورت صحیح است و یکے صفت طشت مقدم بر موصوف و فاعل فرو ریختند ضمیرے که راجع بطرف مردم محذوف است و شین ضمیر در معنی مضاف الیه سر است که از وے قطع شده بالفظ خاکستر ملحق گشته و بے خبر بمعنی فاعل حال است از ضمیر مذکور و میتوانند که یکے بمعنی شخصے و فاعل فرو ریختند نیز همیں باشد غایتش دریں صورت عدم تطابق در مرجع ضمیر مے شود ؛

همی گفت ژولیده دستار و موے — کف دست شکرانه مالاں بروے
که اے نفس من در خور آتشم — ز خاکسترے روے درهم کشم

فاعل فعل همی گفت ضمیرے که راجع بطرف بایزید است و ژولیده دستار و موے حال از ضمیر و مصرع دوم معطوف بر آں و اے حرف ندا و نفس منادیٰ و مابعد آں منادیٰ له و مصرع دوم بطریق استفهام انکاری و خاکسترے بیاے تنکیر برائے تحقیر و مجموع مدخول کاف و ایں کاف بیانیه مقوله همی گفت و در بعض نسخ همی رفت و دریں صورت معطوف آں یعنی و همی گفت محذوف باشد و بیت دوم بیان مقوله آں ؛

بزرگاں نکردند در خود نگاه — خدا بینی از خویشتن بیں مخواه
بزرگی بناموس و گفتار نیست — بلندی بدعوی و پندار نیست
قیامت کسے بینی اندر بهشت — که معنی طلب کرد و دعوی بهشت
تواضع سر رفعت افرازدت — تکبر بخاک اندر اندازدت
بگردن فتد سرکش تند خوے — بلندیت باید بلندی مجوے

ازیں بیت شروع مقوله شیخ است ۔ و در بعض نسخ چو مرداں بنه روے برخاک راه ۔ خدا بینی تا آخر و بجاے قول دستار بلفظ دستار

گفتار در عجب و خاتمهٔ آں

ز مغرور دنیا ره دیں مجوے — خدا بینی از خویشتن بیں مجوے

در بعض نسخ بجاے مجو لفظ مخواه و دریں صورت در مصرع دوم تکرار میشود ؛

گرت جاه باید مکن چوں خساں — بچشم حقارت نظر در کساں

در عامه نسخ نگه در کساں و حاصل معنی آنکه اگر طالب جاه هستی پس بچشم حقارت نظر در کساں مکن مثل فرومایه گاں و خویشتن بین مباش چنانچه ایشاں مے باشند ؛

گماں کے برد مردم هوشمند — که در سر گرانیست قدر بلند

مفعول گماں کے برد یعنی ایں معنی را محذوف و مصرع دوم بیان آں و قدر بلند مبتداے موصوف و در سر گرانیست خبر باعتبار متعلق و حاصل معنی آنکه مردم هوشمند گمان کے مے برد ایں معنی را که قدر بلند در سر گراں بودن یعنی در نخوت و غرور است

و بعضے محققین نوشته اگر کاف بیان گمان باشد احتیاج بتقدیر مذکور نیست شود انتہٰے گمان بردن از افعال قلوب است و در افعال ابهام نیست که محتاج باشد بمبین مگر آنگاه که ازدحام معانی درو باشد و اینجا چنین نیست پس کاف بیان گمان نباشد

از این نامورتر محلے مجوے — که خوانند خلقت پسندیده خوے

محل عبارت از قدر و منزلت و مصرع دوم بیان از این است ؛

اگر چون تو ئی بر تو کبر آورد — بزرگش نه بینی بچشم خرد
تو نیز ار تکبر کنی همچنان — نمائی که پیشت تکبر کنان

بیت اول جملہ شرطیه و بین البیتین کلمهٔ پس که ترجمهٔ فاے فصیحه است و بعد از مصرع دوم از بیت دوم لفظ مے نمایند محذوف از جهت قیام قرینه و قول او تو نیز ار تکبر کنی شرط و قول او همچنان تا آخر جزاے این شرط و حاصل معنی آنکه اگر مثل توئی بر تو تکبر کند تو او را بزرگ نخواهی دید بچشم خرد که حق تعالی بتو کرامت فرموده پس تو نیز اگر تکبر کنی و دیگران را بچشم حقارت بر بینی پس تو نیز در چشم خردمندان همچنان خواهی نمود که در چشم تو متکبران حقیر مے نمایند و در بعض نسخ گر چون توئی که کلمهٔ استغنا است و در بعض دیگر مکن بصیغهٔ نهی از باب کردن و هر دو محل تامل است ؛

چو استاده‌ئی بر مقامِ بلند — بر افتاده گر هوشمندی مخند
بسا ایستاده در آمد ز پاے — که افتادگانش گرفتند جاے
گرفتم که خود هستی از عیب پاک — تعنت مکن بر منِ عیبناک
یکے حلقهٔ کعبه دارد بدست — یکے در خراباتے افتاده مست
گر آں را بخواند که نگذاردش — ور این را براند که باز آردش
نه مستظهرست این باعمالِ خویش — نه آں را درِ توبه بسته است پیش

مصرع اول شرط و دوم جزا و بیت دوم علت مضمون این جزا و مصرع دوم از وے معطوف بر در آمد ز پاے بکاف عاطفه و حاصل معنی آنکه هرگاه که خویشتن را استاده بینی بر مقامے بلند پس اگر هوشمند هستی هر کرا از رتبه خودش بر افتاده بینی بر وے مخند چرا که بسا اوقات ایستاده از پاے در آمد و افتادگانش جاے گرفتند و میتواند که معطوف در آمد ز پاے اعنی و انجامش این شد محذوف و مصرع دوم بیان این باشد و بعض محققین نوشته که غالب که بیان ایستاده است هر چند همزهٔ تنکیر در استاده نیست لیکن این قسم هم کاف واقع میشود و ما هم آریم در کلام خود و هیچ مبالات نداریم چنانکه گوئی که بسا کس که از دست روزگار آزرده است در این صورت احتمال عطف مطلقاً نیست پس صحیح همین است که ما نوشته ایم انتهٰے و قول او بیان استاده است محل تامل چرا که در این صورت این معنی میشود که بسیار ایستاده که افتادگان جاے اوشان گرفتند از پاے در آمد زیرا که بیان و صفت ماخوذ میباشد در طرف مبین و موصوف و این معنی مقصود نیست و قول او احتمال عطف مطلقاً نیست محض تحکم و آنکه بعد از این گفته میتوان گفت که کاف مفاجات باشد ابهم تکلف و هر سه ابیات لاحق از قول او یکے حلقه تا هم دست و گر بیان ترتیب لف و نشر غیر مرتب و در بیت دوم هر دو کاف استفهامیه و فاعل فعل بخواند و براند ضمیرے

راجع بطرف او سبحانہ است ؛

حکایت

شنیدستم از راویانِ کلام — کہ در عہدِ موسیٰ علیہ السلام
یکے زندگانی تلف کردہ بود — بجہل و ضلالت بسر بردہ بود
دلیرے سیہ نامۂ سخت دل — ز ناپاکی ابلیس ازوے خجل
بسر بردہ ایام بیحاصلے — نیاسودہ تا بودہ ازوے دلے
سرش خالی از عقل و پُر ز احتشام — شکم فربہ از لقمہائے حرام

معمول شنیدستم اعنی لفظِ این محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و مصرع دوم از بیت دوم تفسیر تلف کردہ بود و در بعض نسخ محدث چنیں آوردہ در کلام ۔ وبجہل و ضلالت سر آوردہ بود ؛

بناراستی دامن آلودۂ — بناداشتی رودہ اندودۂ

ہرچند آلودہ دامنی بمعنی فسق و فجور مستعمل ہست چنانچہ دریں بیت ؎ گر من آلودہ دامنم چہ عجب ۔ ہمہ عالم گواہِ عصمتِ اوست اما بعد تحقیق معلوم میشود کہ فسق و فجور مطلق نیست بلکہ شراب خوری و مثل آنست مثلاً بر رباخواری کہ ہم فسق ہست اطلاقِ آلودہ دامنی نکنند و دریں صورت ناراستی و ناداشتی بیائے نسبت استعارہ بالکنایہ باشد از شراب و طعام فاسد و اثباتِ آلودہ دامنی بناراستی و رودہ اندودگی بناداشتی استعارہ تخییلیہ و رودہ اندودہ برائے مہملہ کنایہ از تن پرور و بسیار خوار و در بعض نسخہ دیدہ اندودۂ دریں صورت ناداشتی بمعنی بے شرمی و بحیائی بود و در بعض دیگر زدودگنہ دودہ اندودہ و دودہ ز دودمان قبیلہ و خانوادہ ہست لیکن ازیں کلام بمعنی خانہ مستعار میشود و گناہ استعارہ بالکنایہ از آتش و اثبات دودمان استعارہ تخییلیہ و دودہ استعارہ تصریحیہ از دل و اندودہ استعارہ ترشیحیہ ۔ و حاصل معنی آنکہ از دودِ گناہان دل او اندودہ بود و بعض محققین نوشتہ کہ اولے پیش فقیر آنست کہ در مصرع اول ناداشتی است و در مصرع دوم ناراستی و بجائے رودہ را لفظ دودہ بدال و ناداشتی بمعنی عدم حفظ و دامن آلودہ بمعنی نجس ۔ پس حاصل معنی آں باشد کہ نسبت عدم حفظ از منہیات شرعیہ ناپاک بود و بسبب کذب سراپا اندودہ بود بدودہ کہ عبارت از سیاہی ہست و چوں کذب موجب تیرگی باطن ہست چنیں فرمودہ و چوں اختلاف نسخ دریں بیت بسیار بود مضائقہ نیست کہ باندک تحریف قائل شدہ معنی خوب گفتہ آید انتہیٰ ایں توجیہ وجیہ ہست و استغفار از آں وجیہ تر است ؛

نہ پائے چو بویندگاں راست رو — نہ گوشے چو مردم نصیحت شنو

راست رو و نصیحت شنو صفتِ پائے و گوش و مردم عبارت از سعادتمنداں و حاصل معنی آنکہ نہ پائے راست رو داشت چنانچہ پویندگان منہج صواب دارند و نہ گوش نصیحت شنو چنانچہ سعادتمنداں را مے باشد و در عامۂ نسخ نہ پائے چو بیندگان ۔ لے بہا پاں و در بعض دیگر نہ پائے چو آزادگاں ۔ و نہ گوشے چو نیکاں ؛

چو سال بد از وے خلائق نفور — نمایاں بہم چوں مہ نو ز دور

هوا و هوس خرمنش سوخته ‌ ‌ ‌ ‌ جوے نیکنامی نیندوخته

مصرع دوم معطوف بر نفور و فاعل فعل نایاں ضمیرے کہ راجع بطرف خلایق است۔ و حاصل معنی آنکه خلایق باہم مے نمودند او را چنانچه ماه نو را از دور بانگشت مے نمایند و دریں اشارت است بآنکه از فسق و فجور چناں بوده که ہر که میدید از دور مانند ماهِ نو بانگشت بسوے او اشاره مے کرد؛

سیه نامه چنداں تنعم براند ‌ ‌ ‌ ‌ که در نامه جائے نوشتن نماند

گنهگار و خودرائے و شهوت پرست ‌ ‌ ‌ ‌ بغفلت شب و روز مخمور و مست

شنیدم که عیسیٰ درآمد ز دشت ‌ ‌ ‌ ‌ بمقصورهٔ عابدے برگزشت

بزیر آمد از غرفه خلوت نشیں ‌ ‌ ‌ ‌ بپایش در افتاد سر بر زمیں

اشارت ست بآنکه از مالِ مردم بغصب یا بلطائف الحیل چنداں تن پروری کرد و شهوت براند که در نامهٔ اعمال او جائے نوشتن بره آں نماند و قول او برون آمد و در بعض نسخ پدید آمد و ایں تحریف ہست و صحیح بزیر آمد بمعنی فرود آمده؛

گنهگار برگشته اختر ز دور ‌ ‌ ‌ ‌ چو پروانه حیراں درآں بحرِ نور

بحسرت تامل کناں شرمسار ‌ ‌ ‌ ‌ چو درویش در دستِ سرمایه دار

گنهگار مبتدائے موصوف و برگشته اختر صفت و حیراں خبر مبتدا و تامل کناں معطوف برآں و ہر دو واو عطف و رابطه محذوف ز دور بطریق تنازع متعلق بہر دو فعل مذکور پس اگر اول را عمل دہی در ثانی محذوف باشد و اگر ثانی را عمل دہی در اول محذوف باشد و حاصل معنی آنکه گنهگار برگشته اختر از دور حیراں بود درآں بحر نور که کنایه از حضرت عیسیٰ علیه السلام ہست و از دور تامل کناں بود بحسرت و در بعض نسخ در ایشاں ز نور و در پیش سرمایه دار و صحیح در ایشاں بصیغهٔ جمع و دریں صورت ایشاں بحضرت عیسیٰ و عابد و زا سببیه بود و در بعض دیگر چو درویش بیچاره در مالدار و بہر تقدیر در بمعنی الیٰ ہست و اگر بجائے بیچاره لفظ بے مایه باشد صنعت تقابل بہم رسد؛

خجل زیر لب عذرخواهاں بسوز ‌ ‌ ‌ ‌ ز شبہا که در غفلت آورده روز

سرشکِ غم از دیده باراں چو میغ ‌ ‌ ‌ ‌ که عمرم بغفلت گزشت اے دریغ

برانداختم نقدِ عمرِ عزیز ‌ ‌ ‌ ‌ بدست از نکوئی نیاورده چیز

زیر لب متعلق میگفت محذوف و خجل و عذرخواهاں بسوز ہر دو جمله حالیه و مصرع دوم از بیت اول متعلق آں و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر عذرخواهاں و آورده و باراں ہر سه بحذف رابطه و قول او که عمرم تا آخر بیان مقوله ہمیگفت و بیت سوم تفسیر عمرم بغفلت گزشت و مصرع دوم ازوے معطوف بر مصرع اول بعطفِ تفسیری و نیاورد مخفف نیاوردم یا التفات از تکلم بغیبت۔ و حاصل معنی آنکه درآں حال که خجل و عذرخواهاں بود از شبہائے که در غفلت آورده بود بروز و سرشک غم از دیده باراں بود مانند میغ زیر لب ہمیگفت که عمرم تا آخر اے برانداختم نقد عمر عزیز را و ہیچ از نکوئی

بدست بیاوردم و در بعض نسخ بیاوردہ بزیادتِ ہا در آخر و در نسخ معتبرہ زشبهاے غفلت آوردہ روز بخبرہ توصیف ؛

چو من زندہ هرگز مبادا کسے ۔ کہ مرگم بہ از زندگانی بسے

کسے اسم مبادا او چو من خبر آں و زندہ صفتِ من مثل من بندہ بقطع اضافت و مصرع دوم صفت بعد صفت ۔ و حاصل معنی آنکہ هرگز مبادا ہیچ کس مثلِ من زندہ کہ مرگِ من بسیار بہتر ست از زندگانی من و میتواند کہ زندہ خبر مبادا و مشبہ و چو حرف تشبیہ و من مشبہ بہ بود و حاصل معنی آنکہ هرگز مبادا ہیچ کس مثلِ من زندہ و علی التقدیرین احتمال دارد کہ مصرع دوم علت مضمون مصرع اول باشد و در بعض نسخ کہ مرگش و دریں صورت کسے مبتداے موصوف و ما بعد صفت آں و زندہ هرگز مبادا خبر مبتدا بود یعنی کسے کہ مرگش بہتر ست از زندگانی او زندہ هرگز مبادا مثل من اے چنانچہ من زندہ ام و ایں قسم تشبیہ بسیار آمدہ ۔ میر خسرو در حمد ے غیرت غیر از قدرش دور سیر ۔ پاک ز امکان تغیر چو غیر ؛ و ممکن است کہ وجہ تشبیہ بودن مرگ باشد بہ از زندگانی ۔ و حاصل معنی آنکہ کسے کہ مرگش بہ از زندگانی باشد مثلِ من زندہ مباد یعنی کسے کہ زندگانی او مثل زندگانی من بدتر از مرگ باشد زندہ مباد ؛

بریست آنکہ در عہدِ طفلی بمرد ۔ کہ پیرانہ سر شرمساری نبرد

فاعل فعل بہ ست لفظ آں کہ بعد ازوے واقع شدہ و ایں کاف و ما بعد بیانِ آں ۔ و میتواند کہ لفظِ آں مبتداے موصوف و ما بعد صفت آں و بہ ست خبر مقدم بر مبتدا باشد و در ہر دو صورت مصرع دوم معطوف بر قول او و در عہدِ طفلی بمرد و کاف در صدرِ مصرع دوم بمقام واو عطف است ؛

گناہم ببخش اے جہاں آفریں ۔ کہ گر با من افتد فبئس القریں
نگوں ماندہ از شرمساری سرش ۔ رواں آبِ حسرت بروے اندرش

کاف تعلیلیہ و فاعل فعل افتد ضمیرے کہ راجع بطرف گناہ است و با کسے افتادن کنایہ از روکش شدن و دریں صورت قریں بمعنی حریف بود و در بعض نسخ با من آید و دریں صورت بمعنی رفیق بود و علی التقدیرین مجاز است و حاصل معنی آنکہ اگر روزِ قیامت ہمراہِ من آید پس ہمراہ بد ست ؛ و قولِ او بروے اندرش در بعض نسخ بروے و برش و بہر تقدیر رابطہ محذوف آں نگوں ماندہ بود و رواں بود اشکِ حسرت بروے او ؛

دریں گوشہ نالاں گنہگارِ پیر ۔ کہ فریادِ حالم رس اے دستگیر
وزیں نامہ عابد سر پر غرور ۔ ترش کردہ بر فاسق ابرو ز دور
کہ ایں مدبر اندر پےِ ما چرا ست ۔ نگوں بخت جاہل نہ در خوردِ ما ست
بگردں با آتش در افتادہ ۔ بباد ہوا عمر بر دادہ
چہ خیر آمد از نفسِ تر دامنش ۔ کہ صحبت بود با مسیح و ملش

مصرع دوم از بیت اول بیان نالہ و فریاد مضاف بطرف حال و بیت دوم معطوف بر بیت اول و عابد مبتدا و سر پر غرور بحذف لفظِ داشت حال از وے و مصرع دوم معطوف بر آں و ترش کردہ ابرو بمعنی اخمہ و خبر ایں مبتدا اعنی باد ل خود ہمگفت محذوف و بیت سوم بیان مقولہ ہمگفت محذوف و بیش از سر بر خود و لفظ با آتش محذوف ست بر قیاس قدح ہاے ۔ ملاے چنانچہ غیر تغیر و امکان دارد و ندارد ۱۲

خاکی دوم آتشیں که گزشت و معنی مصرع اول از بیت چهارم آنکه تا بگردن یا بزور گردن در آتش فرو رفته و قول او نه درخورد بنون نفی و در بعض نسخ چه درخورد و در بعض دیگر چه همجنس و کلمه چه براے استفهام از غیر ذی العقول است

چه بودی که زحمت ببردی ز پیش	بدو زخ برفتی پسِ کارِ خویش
همے رنجم از طلعتِ ناخوشش	مبادا که در من فتد آتشش
بحشر که حاضر شود انجمن	خدایا تو با او مکن حشرِ من
درین بود وحی از جلیل الصفات	در آمد بعیسیٰ علیه الصلوات
که گر عالم است آں وگر وے جهول	مرا دعوتِ هر دو آمد قبول
تبه کرده ایام برگشته روز	بنالید بر من بزاری و سوز
به بیچارگی هر که آمد برم	نیندازمش ز آستانِ کرم

مصرع دوم معطوف بر زحمت ببردی و ببردی و برفتی- هر دو بصیغهٔ اثبات و در بعض نسخ پے کارِ خویش و در بعض نسخ بدوزخ شدی در پے کارِ خویش- و حاصل معنی آنکه چه خوش بودے که وجودِ خویش را که سراپا زحمت و رنج است از پیش من ببردے و بدوزخ برفتے تا آخر و قولِ او همے رنجم در بعض نسخ همے ترسم و بجاے درین بود درین بُد که مخفف آنست و در بعض دیگر دریں حال ❊

عفو کردم از وے عملهاے زشت	بانعامِ خویش آرمش در بهشت

و در بعض نسخ کنم عفو از وے و در بعض دیگر از و درگذارم و در بعض در آرم بفضلِ خودش در بهشت ❊

وگر عار دارد عبادت پرست	که در خلد با وے بود هم نشست
بگو ننگ ازو در قیامت مدار	که آں را بجنت برند- ایں بنار
که آں را جگر خوں شد از سوزِ درد	که ایں تکیه بر طاعتِ خویش کرد
ندانست در بارگاهِ غنی	که بیچارگی به ز کبر و منی

مرجع ضمیرِ وے و مشارٌ الیه لفظِ ایں عابد و مرجع ضمیرِ او و مشارٌ الیه لفظِ ایں عاصی و فاعلِ فعلِ ندانست ضمیرے که راجع بطرف عابد است و حاصل معنی آنکه اگر عابد عار میدارد از عاصی ازیں که در بهشت باوے هم صحبت او خواهد بود پس ایں عابد را بگو و خبر بده که از آں عاصی ننگ ندارد چرا که روزِ قیامت آں را بجنت خواهند برد و ایں را بدوزخ ازیں جهت که آں عاصی را جگر خوں شده است از سوز و درد و تهیدستی از نقدِ طاعت و ایں عابد تکیه بر طاعتِ خویش کرده است و بداں غره گشته غافل ازیں که در بارگاهِ غنی بیچارگی و عذرِ تقصیر در پیش آوردن بهتر است از کبر و منی که از طاعت و اعتبار بهم رسد و دریں صورت کاف در مصرع دوم از بیت اول بیان عار و از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و از بیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیت دوم و از بیت چهارم بیان مفعول ندانست محذوف باشد و بعض محققین نوشته که ایں بیان کاف است که بموقع آرند و لب بآں تعقید لفظی صورت میگیرد لیکن ایں بے موقع آوردن

معنی تعقید لفظی

بسبب کثرت استعمال گویا تعقید لفظی نمانده انتهی مخفی نماند که خود در رسالهٔ معانی بر قول علامه احراری که تعقید لفظی را در وقت وضوح مطلب جایز داشته اند اعتراضے کرده و درینجا باوجود آنکه مطلب واضح نیست حکم بعدم تعقید میکند پس حق شد قولِ سلف که من عاب عیب و نیز از قول او این همو قع آوردن بسبب کثرت استعمال گویا تعقید لفظی نمانده مستفاد میشود که از جملهٔ شرایط تعقید قلت الوقوع است در کلام و این غلط محض زیراکه تعقید عبارت است از خللے که در نظام کلام باشد بسبب تقدیم و تاخیر و غیر آں و قلت الوقوع و کثرت الوقوع را در آں دخلے نیست و در بعض نسخ در مصرع اول از بیت دوم در برابر و در مصرع دوم گر بکاف فارسی و درین صورت جزاے هر دو محذوف بود یعنی و اگر آں عاصی را جگر خوں شد از سوز در دلیل و مقبول است و اگر این عابد تکیه بر طاعتِ خویش کرد او مردود و میتواند که کاف مصرع دوم از بیت سوم قایم مقام واو عطف باشد و یا ابجد خود معطوف بر قول او آنرا تا آخر و بیت چهارم معطوف بر آں

کرا جامه پاک است و سیرت پلید
درِ دوزخش را نباید کلید

اے هر کرا ظاهرش پاک است و باطن ناپاک درِ دوزخ بر روے او همیشه مفتوح است و انتظار در آمدن او دارد ؛

برین آستاں عجز و مسکینیت
به از طاعتُ خویشتن بینیت
چو خود را به نیکاں شمردی بدی
نمے گنجد اندر خدائی خودی

عجز و مسکینی و طاعتُ خویشتن بینی بواو و یاے عاطفه و تاے خطاب و در بعض نسخ بجاے تا حرفِ رابطه و در بعض دیگر ظلم خود بینیت باضافت و این هر دو تحریف است ؛

اگر مردی از مردیِ خود مگوے
نه هر شهسوارے بدر برد گوے
پیاز آمد آں بے هنر جمله پوست
که پنداشت چوں پسته مغزے دروست

مصرع دوم از بیت دوم بیانِ آں بے هنر و حاصل معنی آنکه خویشتن را گمان مے برد که مانند پسته مغزے دارم ؛

ازیں در که طاعت نیاید بکار
برو عذرِ تقصیرِ طاعت بیار
نخورد از عبادت بر آں بیخبر
که با حق نکو بود و با خلق بد

طاعت مبتداے موصوف و ازیں در بمعنی ازیں مقوله صفت و این کاف زایده و نیاید بکار خبر مبتدا و لفظ طاعت در مصرع دوم وضع مظهر موضع مضمر و احتمال ضعیف است که این کاف بیان ازیں در و مبین آں اعنی موجب اضلال تو باشد محذوف بود و حاصل معنی آنکه طاعتے که ازیں مقولهٔ موجب اضلال تو باشد بکار نمے آید پس برو و عذر تقصیر آں طاعت که پسندیده جناب الٰهی تواند شد بیار تا بتوسل آں نجات یابی و در بعض نسخ ازیں جنس و در بعض دیگر ازیں نوع طاعت تا آخر و این هر دو نسخه واضح تر و بعض محققین نوشته ظاهر آنست که لفظ ازیں متعلق است بلفظ برو و بعد از طاعت لفظ در آں محذوف از جهت قرینه کاف و جمله عذر تقصیر طاعت بیار معطوف بر جمله سابق بحذف عاطف پس حاصل معنی آں باشد که ازیں در که طاعت در آں بکار نمے آید ازاں سبب که پندار و غرور طاعت موجب هلاک تو میگردد برو و عذر طاعت پسندیده بیار که از من هیچ طاعتے پسندیده نمے آید چنانکه در گلستان فرماید ؏ بنده همان به که ز تقصیر خویش ۔ عذر بدرگاه خدا آورد ؛ مراد از تقصیر درینجا تقصیر طاعت است و میتواند که تقصیر در شکر باشد ۔

که مقتضاے مقام است و چوں شکر نیز طاعت است ایں ہم راجع بسوے اول باشد و میتوانند که کاف بمعنی چوں باشد وحاصل معنی آنکه چوں طاعت بکار تو نمے آید و بسبب آں اعراز ہم نمے رسانی برو و عذر تقصیر طاعت بیار پس مراد از لفظ ازیں در کبریاے الٰہی باشد اگرچه مراد از توجیه سابق ہم ہمیں است فقیر مؤلف گوید ہر دو توجیه محل تامل بلکه غلط چه و قتیکه لفظ ازیں متعلق بلفظ برو باشد و مراد ازیں در کبریاے الٰہی چنانچه خودش تصریح بآں کرده معنیش آں باشد که از در کبریاے الٰہی چوں در آں طاعت تو بکار نمے آید برو و ایں منافی مقصود است ۔ زیراکه در دیگرے نمارد که ازینجا برگشته در آنجا رود و نیز ہر دو نسخه ازیں جنس و ازیں نوع مساعدت بریں توجیه نمے کند ؛

چه رندِ پریشانِ شوریده بخت   چه زاہد که بر خود کند کار سخت

در بعض نسخ شوریده مست و ایں تحریف است حاصل معنی آنکه ہر دو حکم مساوات[عه] دارند و یکے را بر دیگرے ترجیح نیست و بر خود کار سخت کردن کنایه از حد در گذشتن و افراط کردن در کار و اینجا مراد از افراط در زہد است چنانچه از بیت لاحق نیز ہمیں استفاده مے شود ؛

بزہد و ورع کوش صدق و صفا   و لیکن میفزاے بر مصطفٰے

اے زیادت در امثال ایں امور که غیر ماثور از پیغمبر ؑ است آنرا اختیار مکن و بمقتضاے لارہبانیة فی الاسلام عمل نمائی

ز اندازه بیروں سفیدی مخواه   که مکروه باشد چه جاے سیاه

فاعل فعل باشد ضمیرے که راجع بطرف سپیدی و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول است و حاصل معنی آنکه ہرگاه سفیدی بیروں از اندازه مکروه میباشد سیاہی که بیروں از اندازهٔ خود بود البته مکروه خواہد بود و بریں تقدیر سیاه بمعنی سیاہی باشد و در بعض نسخ بجاے سیاه و در بعض دیگر چه جاے تباه آمده فاسد ہر دو محل تامل بلکه دوم غلط است

سخن ماند از عاقلاں یادگار   ز سعدی ہمیں یک سخن یاد دار
گنہگار اندیشه ناک از خداے   بسے بہتر از عابدے خودنماے

در بعض نسخ به از پارساے عبادت نماے بہر تقدیر عاقلاں عبارت از ناصحاں و مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه تو اے مخاطب از سعدی بر ہمیں یک سخن اکتفا بکن و آں را بیاد دار و آں ایں است که گنہگار اندیشه ناک از خداے ۔ به از پارساے تا آخر ؛

حکایت

فقیہے کہن جامه تنگدست   در ایوانِ قاضی بصف بر نشست

ایں داستان در اصل ماجراے شیخ است که در پرده از آں نقل میکند ؛

نگه کرد قاضی درو تیز تیز   مُعَرِّف گرفت آستینش که خیز
ندانی که برتر مقام تو نیست   فروتر نشیں یا بخدمت بایست
بجاے بزرگاں دلیری مکن   چو سر پنجه ات نیست شیری مکن

عه گر برگشته که تکرار کلمه چه افاده حکم مساوات کند ۱۲

نہ ہرکس سزاوار باشد بصدر — کہ رتبت بجاہست و منزل بقدر

در بمعنی الے و مرجع ضمیر او فقیہ و مے تواند کہ معروف بود بطریق اضمار قبل الذکر و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و متعلق گرفت اعنی سبب آں را تبفرس دریافتہ و معطوف گرفت اعنی و گفت محذوف و قول او کہ خیز بیان مقولہ گفت محذوف و بیت دوم جملہ استفہامیہ بحذف حرف استفہام و متعلق فروتر نشیں معطوف بر آں۔ و حاصل معنی آنکہ قاضی بطرف معروف بہ تندی و غضب نگاہ کرد و او سبب آں را تبفرس دریافتہ آستین فقیہ بگرفت و گفت کہ برخیز آیا نمیدانی کہ رتبہ تو برتر نیست تا بریں مقام نشینی پس ازیں مقام فروتر نشیں یا بطور خادماں بخدمت ایستادہ باش و میتواند کہ اشارہ بایں معنی بود کہ اگر مطلبے داری ایستادہ بیدہ معروض دار و بعض محققین نوشتہ کہ ایں توجیہ لازم مے آید عطف خبر بر انشا و ایں در کلام بعض اگرچہ آمدہ من حیث القلة لیکن پیش مؤلف صحیح آنست کہ بر ہمانقدر اقتصار باید کرد انتہیٰ وجہ لزوم آں معلوم نمے شود باید کہ بیان بکند چہ معطوف علیہ لفظ خیز است کہ امر است از خاستن و بیت دوم کہ معطوف ہست بر آں استفہام انکاری پس عطف خبر بر انشا لازم نیاید و شارح جہت وضوح آں بداں متعرض نشدہ و در نسخ معتبرہ فروتر نشیں یا برو یا بایست۔ و قول او رتبت بمعنی درجہ و منزلت تصحیف است و صحیح زینت بمعنی زیب و آرائش ؛

چہ حاجت دریں رہ بہ بند کست — ہمیں شرمساری عقوبت بست

حاصل معنی آنکہ حاجت نیست کہ بعد ازیں کسے بر تو راہ در آمدن بہ بند د ہمیں خجالت کہ ترا ازیں مکاں بایں رسوائی فرود آورد م عقوبت کافی ہست و در بعض نسخ دگر رہ چہ حاجت کہ گوید کست۔ و مختار شارح ہانسوی چہ حاجت کہ راند کست و از بعض نسخ چہ حاجت بہ بندِ کست باضافت بند بیائے فارسی نیز آوردہ ؛

بعزت ہر آنکو فروتر نشست — بخواری نیفتد ز بالا بہ پست

ایں بیت جملہ معترضہ مقولہ شیخ ہست بر سبیل وعظ و نصیحت و بعزت بیائے قسمیہ و حذف مضاف الیہ و ہر آنکو تا آخر بیت جواب قسم و پست مجاز بالحذف است۔ و حاصل معنی آنکہ قسم بعزت خدا کہ ہر کہ فروتر نشست او من بعد بعد از بالا بہ پستی نخواہد افتاد و میتواند کہ با سببیہ و عزت بحذف مضاف و ایں مرکب بحذف مضاف الیہ بود اے برائے حفظ عزت خود ہر کہ تا آخر و در بعض نسخ در مصرع اول ز عزت و در مصرع ثانی بعزت و دریں صورت ایں زا سببیہ و با قسمیہ بود یعنی بعزت خدا کہ از بالا بہ پستی نخواہد افتاد ؛

چو آتش بر آورد بیچارہ دود — فروتر نشست از مقامے کہ بود

ایں بیت معطوف است بر جزائے شرط محذوف و مصرع دوم معطوف بر آورد دود و دود کنایہ از آہِ حسرت۔ و حاصل معنی آنکہ ہرگاہ کہ معروف با او چنیں معاملہ کردید دلش بسوخت و چنانچہ آتش دود بر مے آرد آہ حسرت بر آورد و از مقامے کہ در آں نشستہ بود فروتر نشست و در بعض نسخ بجائے بیچارہ لفظ درویش۔ و مختار شارح ہانسوی نیز ہمیں پس در صورت اول فاعل فعل نشست ضمیرے بود کہ راجع بطرف بیچارہ است و در صورت ثانی راجع بطرف درویش

چو دید آں خردمندِ درویش رنگ — کہ نیست ست باخلق در بحث و جنگ

ایں بیت باسباق وسیاق ربطے ندارد واغلب کہ الحاقی ست و در بعض نسخہ کہ برخاست بنشاند پیشش بجنگ و دریں صورت فاعل فعل دید و نشاند ضمیرے باشد کہ راجع بطرف معرف است وفاعل فعل برخاست ضمیرے کہ راجع بطرف آں خردمند ومصرع اول باقول او برخاست شرط و بنشاند پیشش بجنگ جزاے آں و حاصل معنی آنکہ چوں دید معرف آں خردمند درویش رنگ راکہ ازآں مقام برخاست وارادہ برآمدن دارد پس نشاند او را پیش قاضی برائے مباحثہ با فقیهان کرد

فقیهان طریقِ جدل ساختند — لِمَ و لانُسلِّم در انداختند
کشادند برهم درِ فتنہ باز — بلا و نعم کردہ گردن فراز
تو گفتی خروسانِ شاطر بجنگ — فتادند درهم بمنقار و چنگ
یکے بیخود از خشمناکی چو مست — یکے بر زمیں میزند هردو دست
فتادند در عقدہ پیچ پیچ — کہ در حلِ آں رہ نبردند هیچ

لفظِ هم بحذف مضاف و لفظِ باز برائے تحسین کلام معطوف بر مصرع اول بحذف واو عطف یا بعد از وے لفظ کردند مع مفعول آں محذوف وفاعل هر دو فعل ضمیرے کہ راجع بطرف فقیهان ست و بلا و نعم تا آخر متعلق بکشادند و حاصل معنی آنکہ کشادند در فتنہ را بر روے یکدگر و باز کردند آں را لِمَ بکسر اول و فتح دوم چرا لانُسلّم سلامت نداریم ما لانہ نعم بفتحتین آرے وقول او بر زمیں میزند در بعض نسخ میزدے بصیغۂ ماضی غائب ٭

کهن جامہ اندر صفِ آخریں — بغرش در آمد چو شیرِ عریں

در بعض نسخ کهن جامۂ در صفِ آخریں بہاے تنکیر مصدر غیر مکتوب وایں غلط نساخ است و در بعض دیگر فقیہ فقیر از صفِ آخریں ۔ عریں بعین و راے مهملتین بیشہ و نیستان ٭

بگفت اے صنادیدِ شرعِ رسول — بابلاغ و تنزیل و فقہ و اصول
مرا نیز چوگانِ گفت ست و گوے — بگفتند اگر نیک دانی بگوے

فاعل فعل بگفت ضمیرے کہ راجع ست بطرف کهن جامہ و اے حرف ندا و صنادید بہ شرع رسول منادے ومصرع دوم متعلق بآں بباے سببیہ ومصرع اول از بیت دوم منادی لہ و بین البیتین بدلالت لفظ نیز عبارت چنانچہ شما چوگان گفت و گوے دارید محذوف و گوے معطوف بر لفظِ گفت و مجموع معطوف و معطوف علیہ مضاف الیہ چوگان ورابطہ درمیان هر دو فاصل وایں مجموع گفت وگوے مشبہ و چوگان مشبہ بہ و بین المصرعین جملہ شرطیہ محذوف وفاعل فعل بگفتند ضمیرے کہ راجع بطرف فقیهان ست و حاصل معنی آنکہ اے صنادید تا آخر چنانچہ شما چوگان قال اقول با خود دارید مرا نیز چوگان قال اقول ست اگر اجازت باشد آں را دریں میدان عرض دهم پس گفتند ایشاں اگر نیک میدانی بگوے و دریں اشارت است بآنکہ اگر مدلل و مبرهن میدانی پس بگوے زیراکہ اثبات دعوی و امکات خصم بے دلائل و براهین صورت نگیرد و در بعض نسخ چوگان بحث است و در بعضے چوگان

بدست است - ودریں کنایہ است ازآنکہ من ہم آلات حرب باخود دارم اے آداب مناظرہ راخوب میدانم
ودربعض چوگان لعب یعنی بازی واین تحریف است ومصرع اول ازبیت اول چنیں کہ بدو گفت کاے صدر
جاے رسول ودریں صورت مخاطب قاضی بود ؛

پس آنگہ بزانوے عزت نشست ‖ زباں برکشاد ودہانہا ببست
کہ برہاں قوی باید ومعنوی ‖ نہ رگہاے گردن بدعوی قوی

مضاف الیہ زباں ودہانہا محذوف وحاصل معنی آنکہ زبانِ خود رابتکلم برکشاد ودہانِ فقیہاں راکہ درآں مجمع بودند
ببست چنانکہ رد جواب کردن نتوانستند وبیت دوم علت دہاں بستن است ؛

بکلکِ فصاحت بیانیکہ داشت ‖ بدلہا چو نقشِ نگیں برنگاشت

باے استعانت وکلکِ فصاحت باضافت مشبہ بہ بمشبہ یعنی باستعانتِ فصاحت کہ مثل کلک بودہ ومیتواند کہ کلک
استعارہ مصرحہ باشد اززبان وفصاحت کہ مناسب وست استعارہ مجردہ ودلہا استعارہ مکنیہ ازلوح ونگاشتن
برآں استعارہ تخییلیہ یعنی باستعانت زبان بیانے کہ آں فقیہ داشت آں رابردلہا مانند نقش نگیں برنگاشت ودربعض
نسخ بکلکِ فصاحت بنانے واین ہرچند ازروے مجاز صحیح میشود لیکن خلاف محاورہ است چہ میگویند فلانے فصیح زبان است
ونے گویند فصاحت زبان ودربعض دیگر بکلکِ زبانِ فصاحت ودریں صورت کلکِ زباں باضافت مشبہ بہ بمشبہ وزبانِ
فصاحت باضافت سبب بمسبب ومفعول فعل برنگاشت اعنی سخناں محذوف باشد وحاصل معنی آنکہ بزبانِ فصاحت سخنانِ
خود رادلنشین مستمعاں گردانید ؛

سر از کوے صورت بمعنی کشید ‖ قلم برسرِ حرفِ دعوی کشید

کلمہ از اضرابیہ وکوے بکاف تازی وبا بمعنی لام ومصرع دوم معطوف برمصرع اول است دربعضے نسخ بیت مانحن فیہ بیت لاحق
کہ برہاں تاآخر وبعد ازوے بیت پس آنگہ تاآخر ودریں صورت قول او کہ برہاں تاآخر علت مضمون مصرع دوم ازبیت
مانحن فیہ باشد - وحاصل معنی آنکہ ازگفت وگوے مجازہ اعراض نمودہ متوجہ مقالات حقیقت گشت وحرف مدعیاں رامنسوخ
گردانید بادلہ وبراہین قویہ زیراکہ براے ابطالِ دعوی واسکات خصم ہمیں مے باید وقوت رگ گردن عزدرآں بکار نمے آید

بگفتندش از ہر کنار آفریں ‖ کہ بر عقل وطبعت ہزار آفریں
سمندِ سخن تا بجاے براند ‖ کہ قاضی چو خر درخلاب بماند

از ہر کنار متعلق بگفتند وفاعل ایں فعل ضمیرے کہ راجع بطرف فقیہانست وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف کہن جامہ واینجا ں کاف بیانیہ کہ موجب تعقید لفظی میشود
ومصرع دوم معطوف برآفریں پیش ازلفظ ہزار آفریں کلمۂ اضراب محذوف وحاصل معنی آنکہ بگفتند آں فقیہاں آں
کہن جامہ راازہر کنار آفریں بلکہ ہزار آفریں برعقل وطبع تو ومیتواں گفت کہ ایں کاف قایم مقام واو عطف است
واضرابیہ نیز صحیح میشود ودریں صورت نیز موقع ایں کاف پیش ازقول او ہزار آفریں خواہد بود وحق آنست کہ لفظ بر تو درینجا
بیموقع است پس حاصل آں باشد کہ گفتند برعقل وطبیعت آفریں ہزار آفریں واین عبارت چناں گویند کہ آفریں ہزار آفریں

بالفظ ہزار آفریں معنی اضرابی ملحوظ باشد ؏

برون آمد از طاق و دستارِ خویش — باکرام و لطفش فرستاد پیش
کہ ہیہات قدرِ تو نشناختم — بشکرِ قدومت نپرداختم
دریغ آیدم باچنیں مایۂ — کہ بینم ترا در چنیں پایۂ

مخفی نماند کہ درمیان بیتِ سابق و بیت مانحن فیہ معطوف علیہ برون آمد محذوف و فاعل فعل آمد و فرستاد ضمیرے کہ راجع بطرف قاضی است و از طاق متعلق بہ برون آمد و باکرام و لطف متعلق بفرستاد و دستار مفعول فعل مذکور و در بعض نسخ فرورفت از طاق و دستارِ خویش بانعام و لطفش فرستاد پیش و بہر تقدیر معطوفات فرستاد نیز محذوف و بیت دوم مقولۂ آں و حاصل معنی آنکہ بگفتند آں کہن جامہ را از ہر کنار کہ آفریں تا آخر و قاضی از مشاہدۂ ایں حال از آنجا برخاست و درونِ خانہ در آمد تاچیزے تکلیف او کند پس برون آمد از خانہ و عمامۂ خود را باکرام و لطف فرستاد پیش او و عذرِ جسارت خواست و گفت کہ ہیہات تا آخر و قول او باچنیں مایہ بمیم اشارہ بمایہ فضل و کمال و چنیں پایہ بباے فارسی اشارہ بلباس مفلسانہ وانچہ بعض محققین نوشتہ کہ مراد از پایہ مقامے کہ او را در آں نشاندند چنانچہ سابق گفتہ فروتر نشست از مقامے کہ بود مراد ازوے لباس مفلسانہ غلط محض است انتہیٰ ہر چند قیاس مصحح ایں توجیہ ہست لیکن ابیات سابقہ و لاحقہ خصوصاً لفظ دریغ ازیں توجیہ ابا میکند چنانچہ بر سخن فہم پوشیدہ نیست پس نسبت غلطی غلط محض باشد ؏

معرف بدلداری آمد برش — کہ دستارِ قاضی نہد بر سرش
بدست و زباں منع کردش کہ دور — منہ بر سرم پاے بندِ غرور
کہ فردا شوی بر کہن منبران — بدستار پنجہ گزم سرگراں

مصرع دوم از بیت اول تفسیر دلداری و بعد از قول او دور لفظِ باش محذوف و بیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیت دوم و میم ضمیر در معنی مضاف الیہ سر است کہ ازوے قطع شدہ بالفظِ گز ملحق گشتہ و حاصل معنی آنکہ چوں معروف نزدیک آں کہن جامہ در آمد تا دستارے کہ قاضی فرستاد بر سرش نہد وا و بدست و زبانِ خود منع کرد کہ دور باش تا آخر و ایں دستار را بر سرِ من منہ زیرا کہ ایں دستار نیست بلکہ پاے بندِ غرور است و در بعض نسخ زدور و دریں متعلق بمنع کرد بود ؏

چو مولام خوانند و صدر و کبیر — نمایند مردم بچشمم حقیر

ایں بیت معطوف بر قولِ او فردا شود تا آخر و حاصل معنی آنکہ چوں مرا مولے و صدر کبیر خوانند پس مردم در چشم من حقیر خواہند نمود و رعونت نفس خواہد افزود و ایں منظور نیست ؏

تفاوت کند ہرگز آبِ زلال — گرش کوزہ زریں بود یا سفال

در بعض نسخ ایں بیت لاحق بیت سابق ہست و دریں صورت باسباق و سیاق ربطے ندارد و در نسخ معتبرہ بعد از بیت کس از سر بزرگی تا آخر واقع شدہ و موقعش نیز ہماں و بہر تقدیر تفاوت کند بطریق استفہام انکاری و مصرع دوم شرط و جزاے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ مکرر گذشت ؏

خرد باید اندر سر مرد مغز — نباید ترا چون تو دستار نغز

یعنی مرد را باید که در سرش همیں خرد بجاے مغز باشد تا موجب سر بزرگی وے همان تواند شد پس من که مرد هستم مرا خرد مے باید و نے باید مثل تو دستارِ نغز و دریں اشارت است بآنکه سر بزرگی تو از دستار نغز است و ایں نزد عقلا وقعے ندارد و در بعض نسخ و مغز بواو عطف واقع شده غلط نساخ است و بعض محققین نوشته که نسبت غلط غلط محض چرا که مراد از مغز هوس است چنانکه گوید بگفت کسان مغز در سر کنم غایتش عطف تفسیری خواهد بود محل تامل چه عطف تفسیری وقتے صحیح تواند شد که معطوف علیه نسبت بمعطوف گونه ابهامے داشته باشد و در اینجا چنیں نیست بلکه قضیه بالعکس است ؛

کس از سر بزرگی نباشد بچیز — کدو سر بزرگ است و بے مغز نیز

در بعض نسخ نگردد بچیز و مختار شارح هانسوی نیرزد بچیز لے قدر و قیمت ندارد و حاصل معنی آنکه قدر و قیمت آدمی از فضل و هنر است نه تنها از سر بزرگی و درازی قامت چنانکه کدو با آنکه سر بزرگ است بے مغز نیز هست لے از خرد و هوش خالی است نه آنکه مطلق بے مغز است و آنچه شارح مذکور نوشته که اینجا مراد کدوے تلخ است اگر کدوے شیریں باشد نیرزد بچیز گفتن وجه صحت ندارد و همچنیں تقریر بعض محققین که مراد کدوے خشک است که ظرف شراب و غیره شود چه بے مغز همان کدو باشد نه مطلق کدو هر دو محل تامل زیرا که هیچ قرینه مخصصه از سوق کلام یافته نے شود تنبیه بدانکه نفی مغز از کدو موقوف است بر آں که اشتراک معنی حقیقی و مجازی لفظ ملحوظ بوده و الا نفی مذکور صحیح نبود زیرا که دیوار را نابینا نے توان گفت پس مراد از کدوے کدو خالی بود

میفراز گردن بدستار و ریش — که دستار پنبه است و سبلت حشیش

چوں مقام تحقیر و توهین است پس حاصل معنی آں باشد که دستار و سبلت از پنبه و حشیش بیش نیست اگر آدمی بایں چیز ها گردن افرازی کند و خویشتن را سر بزرگ پندارد از درجهٔ آدمیت ساقط گردد گویا حیوانے است که از انسانیت بے بهره است ؛

بصورت کسانیکه مردم وشند — بقدر هنر جست باید محل
نه سیرت همان به که دم درکشند — بلندی و نحسی مکن چوں زحل

نه سیرت بنون نفی و حاصل معنی آنکه کسانیکه مانند آدمی هستند بصورت نه بسیرت پس در حق ایشان همیں بهتر که خاموش باشند تا رسوا نشوند و راز شان بر ملا نیفتد - و در بعض نسخ زسیرت و در بعض دیگر چو سیرت و ایں تحریف است و صحیح چو صورت و دریں صورت صورت بمعنی تصویر و تمثال باشد و در بعض همان به که تا آخر و ایں تصحیف است ؛

نے بوریا را بلندی نکو است — نه خاصیت نیشکر خود در و است

بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و حاصل معنی آنکه نے بوریا را بلندی و راستی قامت خوش نماست اما چوں شیریں نیست و آنچه از نیشکر انتفاع توان کرد از و امکان ندارد تنها بلندی او بکار نے آید لیکن سیاق ازیں توجیه ابا میکند پس بهتر آنست که مصرع اول بر سبیل استفهام انکاری و مصرع دوم علت مضمون آں باشد یعنی نے بوریا را بلندی خوب نیست زیرا که خاصیت نیشکر اندرو نیست و در بعض نسخ نه خاصیت نیشکر اندر و است و در بعض دیگر که خاصیت و در نیصورت کاف ما فیه باشد

بدیں عقل و همت نخواند کست — وگر میر و صد غلام از پست

بدین عقل و همت اشاره بعقل و همت مخاطب و نخواهد بنون نفی و فاعل این فعل اعنی لفظ عاقل محذوف و اگر ترجمهٔ ان وصلیه و کس عبارت از اہل است و حاصل معنی آنکه با این عقل ناقص و همت فرومایه تو هر که عاقل ہست ترا اہل نخواهد گفت واگرچه غلامان بسیار در پئے تو میرفته باشند و آنچه بعض محققین نوشته که لفظ عاقل سابق مذکور نیست و نه از مقام معلوم میشود پس رجاع ضمیر بسوے آن درست نباشد محل تامل چه شارح قایل بارجاع ضمیر بسوے عاقل نشده تا بروا اعتراض مذکور وارد شود بلکه قایل بحذف فاعل شده و حذف فاعل در فارسی شایع و میتواند که بدین اشاره بصفات مذکوره و فاعل فعل نخواهد عقل و همت بود بنا بر تغلیب یعنی با این صفات ذمیمه تو عقل ترا اہل نخواهد گفت و ممکن ہست که عقل و همت مجاز بالحذف بود اے ذو عقل و ذو همت . و در بعض نسخ وگر خود رود و در بعض دیگر نخواهد کست از مادهٔ خواستن و دریں صورت فاعل این فعل ہمین لفظ کس بمعنی ہیچکس باشد اے نخواهد خواست ہیچکس ترا و مرغوب کسے نخواهی شد و در بعض دیگر نخواہم بصیغه وحدان نفس متکلم و این واضح تر ہست ؞

حکایت فی المثل

چه خوش گفت خرمهرهٔ در گلے	چو برداشتش پر طمع جاہلے
مرا کس نخواهد خریدن بہیچ	بدیوانگی در حریرم مپیچ

مصرع دوم از بیت اول شرط و جزاے این محذوف بنا بر قاعده که گزشت و بیت دوم مقوله گفت ؞

خجل را ہمان قدر باشد که ہست	وگر در میان شقایق نشست

وگر ترجمهٔ ان وصلیه اما اگر براے تردید بود پس معطوف آن اعنی و اگر نه نشست محذوف خواهد بود و در بعض نسخ بتر زد و در بعضے دیگر بتر خون ہمانقدر و در بعض جعل خود جعل بضم جیم و فتح عین مہمله سرگین گردانگ و در بعض کیا خود و این صور چہارگانه در صورتے صحیح باشد که بجاے باشد لفظ دارد باشد - اما بترز که بمعنی شکر سفید و سخت ہست و نیز بمعنے بغایت تلخ که بتازی صبر خوانند و نام رستنی نیز نوشته اند ظاہرا صحیح نباشد چراکه ہیچ یکے ازین معانی با شقایق مناسب نیست - و بتر خون چوبے ہست سرخ رنگ بغایت سخت و گران و املس که شاطران از آن چوب دستی سازند و در بازدران تبرغو گویند و چوب سرخ بید را نیز گفته اند و بعض محققین نوشته که لفظ شقایق اینجا بیجاست ریاحین مے باید که بوے خوش دارد انتہی درین مقام بوے خوش و ناخوش را ہیچ مدخلے نیست چه غرض شیخ آنست که وضیع ہر چند بمرتبهٔ ملبند تر از مرتبهٔ خود نشیند ہمان وضیع ہست و در رتبت او چیزے نخواهد افزود و شریف ہر چند در مرتبه فروتر از مرتبهٔ خود نشیند ہمان شریف ہست چنانچه در گلستان فرموده ؎ شریف اگر متضعف شود خیال مبند - که پایگاه شریفش ضعیف خواهد شد ؞ در آستانه سیمین بمیخ زر بزند - گمان مبر که یهودی شریف خواهد شد ؞ و نیز نوشته که در صورتے که اگر براے تردید باشد معطوف علیه آن اگر نه نشست محذوف خواهد بود انتہی ہر چند اینہم توجیه وجیه ہست لیکن آنچه در محاورات یافته میشود آنست که شق اول از شقوق تردید مثبت میباشد و ثانی منفی پس بہتر ہمانست که شارح نوشته اما قایل بحذف معطوف شده

نه منعم بمال از کسے بهتر است | خر ار جل اطلس بپوشد خر است

بدین شیوه مرد سخنگوی چست | بآب سخن کینه از دل بشست

کسے بیاے تنکیر موصوف وصفت آں اعنی که صاحب فضل وهنر باشد محذوف ومصرع دوم علت مضمون مصرع اول بطریق تشبیه وحاصل معنی آنکه منعم بے هنر بسبب مال از کسے که صاحب فضل وهنر باشد بهتر نمے تواند شد زیراکه او مثل خر است که از پوشیدن جل اطلس آدمی نمے تواند شد وبعض محققین نوشته که برین تقدیر بحذف صفت منعم نیز قایل باید شد یعنی بے فضل وهنر تا مقابله درست شود وعجب که شارح از آں غافل مانده انتهٰی هرچند شارح در شرح بیت تصریح بحذف صفت منعم نکرده لیکن در حاصل معنی اشاره بداں کرده چنانکه گفته منعم بے هنر پس نسبت غفلت بشارح از غفلت باشد ونیز نوشته بلکه میتواں گفت که کسے درینجا بمعنی شخصے هست بے حذف صفت وحاصل معنی آنکه منعم بے فضل وهنر از هیچ شخص بهتر نیست ومال او سبب آدمیت نمیگردد زیراکه او خر است وخر اگرچه جل اطلس پوشد همان خر است انتهٰی قول او منعم بے فضل وهنر از هیچ شخص بهتر نیست خلاف واقع بلکه غلط ؛

دل آزرده را سخت باشد سخن | چو خصمت بیفتاد سستی مکن

چو دستت رسد مغز دشمن برآر | که فرصت فرو شوید از دل غبار

ودر بعض نسخ چو دستت نے بهر تقدیر این بیت معطوف است بر بیت اول ولفظ دشمن وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه ومصرع دوم از روے علت مضمون مصرع اول وحاصل معنی هر دو بیت آنکه هر که دل آزرده بود سخنش درشت میباشد اے هرچه میخواهد بے محابا میگوید پس ترا بے باید که مادام غلبه خود نه بینی متحمل آں سخناں باش وچوں بینی که مغلوب شد بهماندم کارش تمام کن وفرصت را غنیمت داں ونیز اگر قدرت آں داری که مغز دشمن برآری پس دیر مکن که درین صورت ممکن هست که غبارے که خاطر ترا فرو گرفته هست شسته شود ومن بعد خیال انتقام از و در دل تو نماند وآنچه بعض محققین نوشته که بلاغت فهم میداند که این دو بیت درینجا مناسبتے که باید ندارد محل تامل چه هر دو بیت بطریق استیناف جواب سوالے ست که از کلام سابق مفهوم میشود گویا که در خاطر مخاطب خطور کرده که اینچنیں زیادتی چه مناسب این نوعے از بلاغت است ؛

چناں ماند قاضی بدستش اسیر | که گفت انّ هٰذا الیَومُ عَسِیر

ظاهر لفظ بدستش بجاے زدستش استعمال فرموده واسیر بمعنی مغلوب وعاجز ودر بعض نسخ زجورش اسیر وبهر تقدیر مصرع دوم بیان چنیں وقول او انّ هٰذا تا آخر اقتباس ست از کریمه ویقول الکافرون ان هٰذا یوم عسر وترجمه آں بدیں شکل این روز هر آئینه روز دشوار است ؛

بدنداں گزید از تعجب یدین | بماندش درو دیده چوں فرقدین

وز آنجا جواں روے همت بتافت | بروں رفت وبازش نشاں کس نیافت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول وشین ضمیر در معنی مضاف الیه دیده است که از و سے قطع شده ما لفظ باند ملحق گشته

بر بمعنی اعلےٰ وچون حرف تشبیه و دیده مشبه به و فرقدین که نام دو ستاره است نزدیک قطب مشبه و وجه تشبیه تحیر یا تعجب
و در بعض نسخ در دو دیده درین صورت لفظِ در نیز بہالِ معنی به بود اما در محاورات نگریستن و نگاه کردن بصله در مستعمل
میشود و دیده و چشم مستعمل نمیشود چنانچه درین بیت ؎ آنکه نباتِ عارضش آب حیات میخورد - در شکرش نگه کند هر که
نبات میخورد ؛ ابو الخطیر ؎ بهرام که هست ترک خونریز - نادر که نگه کند در و تیز ؛ و بجاے قول او کسے در نیافت نشان کس نیافت

غریو از بزرگانِ مجلس بخاست	که گوئی چنین شوخ چشم از کجاست

غریو بالکسر و یاے مجہول آواز بلند و مہیب و بمعنی مطلق بانگ و فریاد مجاز ہست - در بعض نسخ که گوئی که این و در بعض دیگر
که گوئی بدین و صحیح که آیا چنین و بہر تقدیر این مصرع بیان غریو ہست و حاصل معنی آنکه آیا این شوخ چشم کیست و از کدام سرزمین است

نقیب از پیش رفت و ہر سو دوید	که مردے بدین نعت و صورت که دید
یکے گفت ازین نوع شیرین نفس	درین شہر سعدی شناسیم و بس
برآن صد ہزار آفرین کین بگفت	حقِ تلخ بین تا چه شیرین بگفت

و در نسخ معتبره نقیب از پیش رفت و ہر سو دوید - که مردے بدین نعت و سیرت که دید - و در بعض وصف و صورت و بہر تقدیر
معطوف ہر سو دوید محذوف و مصرع دوم بیانِ آن - و حاصل معنی آنست که نقیب از پیے او رفت برائے تفتیش او و ہر سو دوید
و آواز داد که مردے چنین و چنین را ہر که دیده باشد بگوید و نشان بدہد که کیست و قولِ او ازین نوع الخ ازین قسم که تو مے پرسی ؛

حکایت

یکے پادشه زاده در گنجه بود	که دور از تو ناپاک و سرپنجه بود

مصرع دوم صفت پادشاہزاده و قول او دور از تو جمله معترضه دعائیہ ہست چون استعمال لفظِ ناپاک بجاے فارسی از جہت
قرب با لفظ تو خصوص در جاے اندر ز سلاطین گفتن دال بر سوء ادب ہست پس ناپاک بجاے تازی باید خواند چنانکه بعض فضلا
از مہذب نقل کرده انداز عالم نامراد و بہتر آنست که بے باک باشد. سرپنجه قوی و توانا ؛

بمسجد در آمد سرایان و مست	مے اندر سر و ساتگینے بدست
بمقصوره در پارسائی مقیم	زبانِ دلآویز قلبے سلیم

سرایان و مست تا آخر حال ست از ضمیرے که فاعل فعل در آمد است و راجع بطرف پادشاہزاده و ساتگین بکاف فارسی بوزن آتشین قدح شراب

تنے چند بر گفت او مجتمع	چو عالم نباشی کم از مستمع
چو بے عزتی پیشه کرد آن حرون	شدند آن عزیزان خراب اندرون

تنے چند مبتدا او گفت بمعنی گفتار و مجتمع خبر مبتدا و بعد از وے رابطه محذوف و مصرع دوم جمله معترضه شرطیه بر سبیل وعظ و نصیحت
و بعد از وے لفظِ مباش محذوف یعنی اگر عالم نتوانی شد باوے کم از مستمع مباش و شارح ہانسوی گوید در بعض نسخ که عالم نباشی
تا آخر یعنی بجاے چو کاف و بجاے نباشی نباشد بصیغهٔ غائب و گم بکاف فارسی درین صورت مضمون این مصرع علت اجتماع
خواہد بود یعنی مردم بر گفتار او مجتمع بودند برائے آنکه عالم از مسامع غائب نباشد و آنچه بعض از محققین نوشته که برین تقدیر

عبارتے میشود کہ ہرگز از بلغا صادر نشود چنانکہ بر محاورہ داں پوشیدہ نیست وجہ آں ظاہر نیست ؛

چو منکر بود پادشہ را قدم ‌ ‌ ‌ که آرد زد از امر معروف دم

تحکم کند سیر بر بوے گل ‌ ‌ ‌ فرو ماند آوازِ چنگ از دُہل

منکر بضم اول و فتح کاف زشت و ناخوش و باصطلاح فقہ آنچہ موافق کتاب و سنت نباشد و دریجا مراد از منکر راہ منکر و این مجاز بالحذف ہست و کلمہ را مفید معنی اضافت و حاصل معنی آنکہ ہر گاہ قدم پادشاہزادہ در راہ منکر باشد ای سلوک در آں میکردہ باشد پس کیست کہ از امر معروف دم تواند زد بلکہ مقربان و اعیان نیز بہماں طریق سلوک نمایند کہ اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِہِمْ و آنچہ بعض از محققین نوشتہ کہ اطلاق امر معروف در صورت گذاشتن ضروریات دین ہست و نہی منکر در ارتکاب ممنوعات شرعیہ بریں تقدیر اشکالے کہ در معنی بیت میشود تدارکِ آں ضرور ہست انتہٰی این تفرقہ از عندیات اوست چہ اطلاق امر معروف چنانچہ در صورت گذاشتن ضروریات دین نیز مے باشد مثلاً کسے کہ تارک سنت است یا مستحب ورا نیز امر معروف میکنند و حال آنکہ اقرار بسنت و مستحب از ضروریات دین نیست چہ مجتہدین منکر سنت بلکہ واجب را نیز کافر نگفتہ اند و چوں بلبشتر مرتکب ممنوعات شرعیہ تارک ضروریات دین میباشد بنا بر آں شیخ چنیں فرمودہ و ظاہر است کہ ہر گاہ امر بچیزے کہ تبعاً متروک شدہ پادشاہ را ہیچکس نمے توانست کرد پس نہی از شے کہ قصد اشتغال آں باشد کہ خواہد کرد و قول او تحکم در بعض نسخ تفاخر ؛

گرت نہی منکر برآید ز دست ‌ ‌ ‌ نشاید چو بے دست و پایاں نشست

وگر دستِ قدرت نداری بگوے ‌ ‌ ‌ کہ پاکیزہ گردد باندرز خوے

چو دست و زباں را نماند مجال ‌ ‌ ‌ بہمت نمایند مردی رجال

حاصل معنی آنکہ اگر ممکن باشد نہی منکر از دستِ خود البتہ در آں سعی باید کرد و خویشتن را معاف نباید داشت زیرا چہ بموجب نص قرآنی بر ہمہ کس واجب ہست و اگر ممکن نباشد از دستِ خود ہمیں زباں داشتہ باشی و بس۔ پس بگو و امر کن بہ نہی منکر زیرا کہ ممکن ہست کہ باندرز و پند تو خوے مخاطب پاکیزہ گردد و تو مثاب شوی و اگر ایں ہم تعذر داشتہ باشد پس بہمت مردی نمائی کہ مردانِ خدا چنیں میکنند لے از خدا در خواہ کہ او را توفیق توبہ دہد و در بعض نسخ دگر دست قوت تا آخر و در بعض دیگر دگر دستِ قدرت نداری مگوے بہ تیغِ سفیہاں مریز آبروے ۔ مگوے بصیغہ نہی لیکن ایں بیت با سیاق و سباق ربطے ندارد و در قول او نمایند مردی رجال لطیفہ ایست کہ اینجا احتمال آں بجاست

یکے پیش دانائے خلوت نشیں ‌ ‌ ‌ بنالید و مالید سر بر زمیں

کہ بارے بریں رند ناپاک و مست ‌ ‌ ‌ دعا کن کہ ما بی زبانیم و دست

یکے یعنی شخصے از آں تنے چند و بیت دوم بیان نالہ و در بعض نسخ بنالید و بگریست سر بر زمیں ۔ و دریں صورت سر بر زمیں حال بود از ضمیر بگریست و مصرع اول از بیت دوم چنیں کہ یکرہ بدیں شوخ نادان و مست ۔ و در بعض دیگر کہ یکبار آخر بریں رند مست ؛

دمے سوزناک از دلِ باخبر — قوی تر که هفتاد تیغ و تبر

مضاف الیه دل محذوف و باخبر صفتِ آں وصفت دل نیز میتواند شد و بعد از قولِ او قوی تر رابطه محذوف و ایں کاف ظاہر التحریف زا مخفف از و هفتاد عبارت از مطلق عدد کثیر است و اگر گفته شود که کاف تفضیلیه نیز میباشد گویم مسلم لیکن بدون لفظ به یا آنچه بداں ماند مستعمل نیست چنانچه دریں بیت ؎ سرو قدے میانِ انجمنے ـ به که هفتاد سرو در چمنے و اینجا چنیں نیست

برآورد مردِ جهاندیده دست — بگفت ای خداوندِ بالا و پست
خوشست ایں پسر عیشش از روزگار — خدایا همه وقت او خوش بدار

اے حرف ندا و خداوند بالا و پست منادے و بیت دوم منادے له. و جمله مقوله بگفت و ایں پسر مبتدائے مبدل منه و عیشش بدل اشتمال آں و خوشست خبر مبتدا و کلمه از برائے محاوره و حاصل معنی آنکه ایں پسر عیش او خوشست از زمانه. و میتواند که ایں پسر مبتدا و خوشست عیشش از روزگار مجموع خبر مبتدا و مصرع دوم جمله معترضه دعائیه باشد و حاصل معنی آنکه ایں پسر خوشست زندگانی او از عجائب روزگار لیکن دریں صورت تعقید لفظی میشود و آنچه بعض محققین نوشته که ایں ترکیب هرگز تعقید ندارد بلکه موافق قاعده و قانون ہست چه مسند دو قسم ہست یکے فعلی چنانکه زید قائم ہست و دیگر سببی چنانکه زید قائم ہست پدر او و ایں را سببی بداں جهت گویند که نسبت قیام بسوے زید حقیقی نیست بلکه نسبت نسبتِ قیام ہست بسوے پدرش و ایں معنی را مفصلاً در رساله فن معانی نوشته ام موافق رائے علماءِ تازی من اراد الاطلاع فیرجع الیه محل نظر است چه هرگاه مسند سببی باشد مبتدا یا مقدم میباشد بر آں چنانچه زید پدرش قائم ہست یا مؤخر از آں چنانچه پدرش قائم است زید و دریجا مبتدا میان اجزائے مسند سببی واقع شده پس موافق قاعده و قانون عربیت نباشد مگر آنکه گوئیم بودن همه قواعد زبان فارسی موافق قواعد زبان عربی ضروری نیست بلکه مراد از آں موافق روزمره و قیاس زباندانان فارسی است و همچنیں مراد از رائے علماء تازی آنست که تعیین اصطلاح و تفصیل بعض چیزها موافق رائے ایشاں نوشته نه آنکه جمیع قواعد عربی را در فارسی دخل داده است چنانچه بعد از آں خود ہمیں عبارت تدارک آں نموده و در بعض نسخ وقتش از روزگار و در بعض دیگر الٰهی همه وقت و در بعض چه گفت اے خداوند تا آخر و دریں صورت پیش از قول او چه گفت و همچنیں بعد از وے لفظ گفت محذوف باشد اے خداوند تا آخر مقوله آں و حاصل معنی آنکه دست بدعا برآورده گفت چه گفت گفت اے خداوند و باید دانست که مجاوزت شئے از شئے دیگر بسه وجه میشود یا بزوال شئے از شئے ثانی و وصول آں شئے طرف شئے ثالث چنانچه انداختم تیر را از کمان بسوے شکار یا بوصول تنها چنانکه گرفتم من علم را از استاد یا بزوال تنها چنانچه ادا کردم من دَین را از فلاں چنانچه صاحب فوائد ضیائیه در بحث حروف جاره بداں تصریح فرموده و اینجا از قسم دوم است میتواند که کلمه از دریجا بمعنی در بود ؞

کسے گفتش اے قدوهٔ راستی — بریں بد چرا نیکوئی خواستی
چو بد عهد را نیک خواهی ز دهر — چه بد خواستی بر سر اهل شهر

معنی مصرع دوم از بیت اول آنکه ایں بادشاهزاده که بد ہست در حق او چرا دعائے خیر کردی و نیز چوں او بدعهد است

بدل اشتمال

اقسام مسند

وتواز دهر در حق او نیکی میخواهی پس بسیار بد میخواهی بر سر اہل شہر اے این نیک خواہی تو در حق او در حقیقت بدخواہی عظیم است بر سر اہل شہر و در بعض نسخ بر سر خلق شہر و در بعض دیگر بدی خواستی بر ہمہ اہلِ شہر و مخفی نماند که متعارف رفته و ده راستان است وانیجا قدوهٔ راستی گفته واین نیست مگر استعاره ؛

چنیں گفت بینندهٔ تیز ہوش		چو ہترِ سخن در نیابی خموش	

چنیں گفت یعنی جواب داد و مفعولِ این فعل اعنی لفظ اورا و مضاف الیه سخن اعنی لفظ درویشاں ہر دو محذوف ومصرع دوم جملہ شرطیه بیان لفظ چنیں و بین المصرعین کاف بیانیه محذوف و حاصل معنی آنکه چوں سرِ سخن درویشاں نیابی خاموش باش و اعتراض مکن و در بعض نسخ که سرِ سخن بتصدیر کاف و دریں صورت این معنی باشد که تو سرِ سخن را نخواہی یافت پس خاموش باش ومیتواند که بعد از کاف حرف شرط محذوف باشد و سرِ سخن در نیابی فعل شرط و خموش جزاے آں و اگر کاف دقیقه باشد احتیاج بتقدیر نے شود ؛

بطالات مجلس بیاراستم	ز داد آفرین توبه اش خواستم
که ہرگه که باز آید از خوے زشت	بعیشے رسد جاوداں در بہشت
چنیں پنج روزیست عیشش مدام	بترک اندرش عیش ہاے مدام
حدیثے که مردِ سخن ساز گفت	یکے زآں میاں بالک باز گفت
زسوز آب در چشمش آمد چو میغ	بباريد بر چہره سیلِ دریغ
به نیرانِ شوق اندرونم بسوخت	حیا دیده بر پشتِ پایش بدوخت

مراد از توبه درینجا توفیق توبه واین مجاز بالحذف است و بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیتِ اول و باز آید بصیغه مستقبل وخوے زشت عبارت از حرکاتِ ناپسندیده و جاوداں صفت عیش و حاصل معنی آنکه دعا کرده ام که داد آفرین او را توفیق توبه دہد که من بعد مرتکب معاصی نشود چرا که ہرگاه توبه خواہد کرد از کردار نکوہیده پس بعیشے خواہد رسید که باقی و دائم است در بہشت و در بعض نسخ بعیشے رود و در بعض دیگر ہر آنکس که باز آید و دریں صورت مین البیتین کاف تعلیلیه و معطوف بیت دوم ہر دو محذوف باشد و حاصل معنی آنکه از داد آفرین که براے او توفیق توبه خواستم سببش آنست که ہر آنکس که توبه میکند از فعل زشت بعیشے رسد تا آخر پس او که توبه خواہد کرد بعیش مذکور خواہد رسید و بعض محققین نوشته که مراد از خوے زشت ملکات بد است و جاوداں عطف بیان عیش نه صفت زیرا که فصل در صفات و موصوف جایز نیست و این دعوی بے دلیل است و وجه آں در بیت چو پاکان غیر از گزشت و قول او مردِ سخن ساز وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظه مراد از میان پارسا وقول او کسے زآں میاں در بعض نسخ یکے اے شخصے از آں مستے چند. و بجاے قول او زسوز زوجد ؛

برِ نیک محضر فرستاد کس		درِ توبه گویاں که فریاد رس	

نیک محضر وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظه مراد از آں ہماں پارسا و معنی لغوی آں کسے که حاضر بودن او در ہمه جا نیک باشد و ہمچنیں نیکو محضر و فاعل فرستاد ضمیرے که راجع بطرف پادشاہزاده است و در توبه گویاں حال از ضمیر مذکور

ومعطوف فرستاد اعنی والتماس نمود محذوف وقول او که فریادرس بیانِ آن وحاصل معنی آنکه فرستاد پادشاهزاده شخصے راپیشِ آن پارسا برائے طلبِ آن پارسا در آں حال که خودش درِ توبه مے کوفت واستغفر الله ربی من کل ذنب واتوب الیه میگفت و التماس نمود که بفریادِ من برس ؛

قدم رنجه فرمائے تا سر نہم ‖ ز سر جہل و نا راستی بر نہم

ظرف سرنہم برپائے تو محذوف ازجہتِ قیام قرینه ومصرع دوم معطوف است برمصرع اول وحاصل معنی آنکه جہل و ناراستی که در سرِ من متمکن شده است آں را از سر بدر کنم و دربعض نسخ سراز جہل وناراستی برنہم و دریں صورت از اعراضنیه باشد وچوں درمصرع اول سرنہم بطریق اجمال گفته بود وطریق آں را درآں ذکر نکرده دریں مصرع تفصیلِ آں طریق میکند یعنی از جہل وناراستی اعراض نموده باکمالِ صدق وارادت سر را برپائے تو نہم و دربعض دیگر وزیں جہل وناراستی وارہم - اے خلاص شوم ؛

دو رویه ستادند بر در سپاه ‖ سخن پرور آمد در ایوانِ شاه

دربعض نسخ بجائے سخن پرور لفظِ سخنداں و بهر تقدیر مصرع دوم معطوف ست برمصرع اول وحاصل معنی آنکه سپاه موافق ضابطه دو رویه بر در استادند وآں پارسا حسب الطلب پادشاه بایوان در آمد ؛

نصیحت گر آمد بایوانِ شاه ‖ نظر کرد در صفحهٔ بارگاه
شکر دید و عناب و شمع و شراب ‖ دِه از نعمت آباد و مردم خراب
یکے غائب از خود و یکے نیم مست ‖ یکے شعر گویاں صراحی بدست
حریفاں خراب از مے لعل رنگ ‖ سر چنگی از خواب در بر چو چنگ

باید دانست که چوں مضمون مصرع اول ایں بیت ومصرع دوم بیت دوم یکیست وبیت اول انشائے خوب ندارد و دو رویه استادن سپاه را در مجلس آرائی عیش دخلے نیست دریں صورت نبودن بیت اول بهتر باشد اما در عامهٔ نسخ بیت دوم مکتوب نیست وقولِ او شعر گویاں شعر خواناں است ؛

نبود از ندیمانِ گردن فراز ‖ بجز نرگس آنجا کسے دیده باز

اے کسے که دیدهٔ او باز باشد برخلاف ندیمانِ دیگر که همه درخوابِ مستی فرو رفته بودند ؛

ز مستی بر آورده مطرب خروش ‖ ز دیگر سو آوازِ ساقی که نوش

متعلق برآورده اعنی ازیکسو وبعد ازوے رابطه محذوف ومصرع دوم معطوف برآں وبعد از واز لفظِ داده محذوف ازجهتِ قیام قرینه وقول او که نوش بیانِ آواز وحاصل معنی آنکه بسبب مستی ازیکسو مطرب خروش برآورده بود واز دیگر سو ساقی آواز داده که بنوش ومیتواند که آواز ساقی باضافت مبتدا وخبر مبتدا اعنی لفظِ ایں محذوف وقولِ او که نوش بیانِ آں باشد و در نسخ معتبره یکسو برآورده و دربعض دیگر ز سوئے دگر بانگِ ساقی که تا آخر و بجائے سرِ ساقی سرِ چنگی ؛

دف وچنگ بایکدگر سازگار
بر آورده زیر از میان ناله زار

بفرمود در ہم شکستند خورد
مبدّل شد آن عیشِ صافی بدُرد

شکستند چنگ و گسستند رود
بدر کرد گوینده از سر سرود

نالہ مفعول موصوف بر آورده وزار صفت وزیر حالِ نالہ - وفاعل بر آورده ضمیرے کہ راجع است بطرف دف وچنگ ودف وچنگ مبتدا و بر آورده خبر مبتدا و بایکدگر سازگار حال از ضمیر آورده - وفاعل بفرمود ضمیرے کہ راجع بطرف پارسا ست ومامور بہ آں ومبتلاے درہم شکستند ہر دو محذوف ومصرع دوم معطوف بر آں وایں ہر دو جملہ غائب مترتب بفرمود وحاصل معنی بیت دوم آنکہ بفرمود آں پارسا ملازمان با دشاہزاده راکہ بشکنند آں سازہا را تا آنکہ ایشاں درہم شکستند خورد بحکم او وخورد کہ در رسمِ خط بعض بواو دیده میشود غلط است وآنچہ بعض محققین نوشتہ کہ نالہ زار بفکِ توصیف بریں تقدیر یک گونہ تعقید میشود زیراکہ باوجود تقدیم حال بر ذو الحال لفظ از میان فاصل شده است فتامل ؀

بمیخانہ در سنگ بر دن زدند
کدو را نشاندند وگردن زدند

دَن بالفتح خم شراب وکدو کنایہ از طنبور یا کدوے شراب - وقولِ او کدو رانشانند استعاره بالکنایہ از مردم واجب القتل است

مے لالہ گوں از بت سرنگوں
رواں ہمچناں کز بط کشتہ خوں

خم آبستنِ خمر نہ ماہہ بود
در آں فتنہ دختر بینداخت زود

دربعض نسخ رواں خمر وچنگ اوفتاده نگوں شده بط زبطنِ خود آغشتہ خوں رواے ازخون لطنِ خود آغشتہ شده بود چنانچہ زن حایض درایام معتاد آلوده میباشد وبجاے بینداخت بفگند - ودختر ہم کنایہ از شراب است ؀

شکم تا بنافش دریدند مشک
قدح را بروچشم خونیں ز اشک

مشک مبتدا وشکم تا بنافش دریدند خبر مقدم بر مبتدا وشین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ شکم وراجع بطرف مشک بطریق اضمار قبل الذکر - ودریدند بمعنی دریده بودند وتمام مصرع جملہ مسند سببی ومصرع دوم معطوف بر آں وبعد از رابطہ محذوف وکلمہ را مفید معنی اضافت لے چشم قدح ومرجع ضمیر او ہماں مشک وحاصل معنی آنکہ مشک شراب را ناف تا شکم دریده بودند وچشم قدح ازمشاہده چنیں حال بروخوں میگریست - ودر بعض نسخ چشم خونیں سرشک - ودر بعض دیگر دیده پرخوں ز اشک ؀

بفرمود تا سنگ صحن سرلے
بکندند وکردند نو باز جاے

کہ گلگونہ خمر یاقوت فام
بشستن نمیشد ز روے رخام

اعاده لفظ بفرمود براے آنست کہ سابق کہ فرمان داده براے شکستن مزامیر وآلات شراب بوده وایں مرتبہ براے تجدید عمارت است وکلمہ تا قایم مقام کاف بیانیہ وسنگ صحن صحراے مفعول فعل محذوف وایں تمام جملہ مامور بہ بفرمود ومصرع دوم خبر مبتداے محذوف وبیت دوم بیان علت بفرمود وروے رخام استعاره بالکنایہ از روے عروس واثبات گلگونہ بداں استعاره تخییلہ - وگلگونہ خمر باضافت مشبہ بمشبہ ووجہ تشبیہ سرخی رنگ وحاصل معنی آنکہ بفرمود

کسان را که سنگ صحنِ سرائے را بکنند و جائے را باز نو کنند تا آنکه انسان آن سنگها را بکنند و آں جائے را بتجدید نو کردند از برائے آنکه گلگونه تا آخر خَمر بالفتح شراب انگور و اصح مطلق شراب زیرا که پیش از نزول آیت تحریم خمر در مدینه شراب انگور نبوده بلکه شراب خُرما بوده و توصیف خمر بیاقوت خام نه تنها از جهت رنگینی ہست بلکه از جهت ثباتِ رنگ ہم که مثل رنگ یاقوت بشستن زائل نمے شد ؛

عجب نیست بالوعه گر شد خراب ۔ که خورد اندر آں روز چنداں شراب

بالوعه مبتدا و گر شد خراب شرط و جزائے این محذوف بنا بر قاعده که گذشت و این جمله شرطیه خبر مبتدا و مصرع دوم بیان علت خراب شدن بالوعه و چندین ظاهر التحریف است و صحیح چنداں بمعنی آنقدر و بیانِ آں محذوف و لفظ خراب مشترک است در معنی ویران و مست کذاره و بالوعه و بلوعه سوراخے که درمیان سرا باشد و سوراخ مبرز که آب در آں بریزد و بلایع جمع و خراب کنایه از مست کذاره و حاصل معنی آنکه بالوعه اگر خراب باشد عجب نیست زیرا که او در آں روز آں قدر شراب خورده که البته خراب شود ؛

دگر ہر که بربط گرفتے بکف ۔ قفا خوردے از دستِ مردم چو دف
وگر فاسقے چنگ بردے بدوش ۔ بمالیدے اوراچو طنبور گوش

دگر بدال بمعنی من بعد و اگر بالف تحریف ہست و صحیح از دستِ مطرب لے چنانچه دف از دستِ مطرب قفا میخورد ؛

جواں آں سراز کبر و پندار مست ۔ چو پیراں بکنجِ عبادت نشست
پدر بارہا گفته بودش بهول ۔ که پاکیزه رو باش و شایسته قول

کلمهٔ آں تاکید جوانست از برائے تفخیم وے چنانچه درین بیت ملا غنیمت ۔ عزیز آں تاب و طاقت داد بر باد ۔ لب زخم دلش سرگرم فریاد ؛ و درین صورت این معنی باشد که جوان آں جوان که سرش از شراب کبر و پندار مست بوده و در بعض نسخ جوانے سراز کبر ۔ و بعض محققین نوشته که این ہر دو نسخه غلط و صحیح جوانِ سراز کبر بدون تحتانی منشا، این تغلیط عدم اعتنا ست بآنکه در قدیم آخر موصوف یائے تنکیرے نوشته اند تا فارق باشد درمیان مضاف و موصوف چنانچه در تفسیر حکیمے سخن برزبان آفرین گذشت و علامه احراری نیز در بعض شروح بدان تصریح فرموده و بجائے قول و شایسته رو باش شایسته رو بود غلط نساخ است

جفائے پدر برد و زندان و بند ۔ چناں سودمندش نیامد که پند

زندان و بند معطوف ہست بر پدر و فاعل فعل بُرد ضمیرے که راجع بطرف پادشاه زاده است و مرجع ضمیر شین نیز ہماں پادشاه زاده و بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و حاصل معنی آنکه جفائے پدر و زندان و بند ہمه برد لیکن اینها سود نیامد چنانچه پند سودمند آمد او را و اگر بُرد بمعنی بُردن باشد برین تقدیر اگرچه احتیاج بتقدیر کلمهٔ استدراک نمے شود لیکن این توجیه بعید الاستعمال ست و میتواند که مصرع ثانی معطوف باشد بر مصرع اول بحذف عاطف و برین تقدیر این معنی بود که جفائے پدر زندان و بند ہمه برد و اینها سودمند نیامد او را چنانکه پند سودمند آمد ؛

گرش سخت گفتے سخنگوئے سہل ۔ که بیروں کن از سر جوانی و جہل

خیالِ غرورش برآں داشتے　　که درویش را زنده نگذاشتے
سپر لفگند شیرِ غرّاں زجنگ　　بنید یشد از تیغ برّانِ جنگ
بنرمی ز دشمن تواں کرد دوست　　چو بادوست نرمی کنی دشمن اوست

بیت اول شرط وسخنگوے سہل عبارت از ناصح - وکاف درمصرع دوم ازبیت اول بیان مقولۂ گفتے وبیت دوم جزاو مصرع دوم از وے بیان قولِ او برآں ولفظ درویش وضع مظہر موضع مضمر من غیر لفظہ براے ترحم است - ودر بعض نسخ گرش سخت گفتے سخن مرد اہل واز قولِ او سپر نفگند درآخر داستان مقولۂ شیخ بر سبیل وعظ ونصیحت وبجاے قولِ او بنرمی ز دشمن تواں کند پوست - عدو را بنرمی تواں کند پوست - ومختار شارح ہانسوی تواں کرد دوست - ونظر بسیاق وسباق ہمیں مناسب است ؎

چو سنداں کسے سخت روئی نکرد　　که خایسک تادیب بر سر نخورد

کسے مبتدا وسخت روئی نکرد بنون نفی خبر مبتدا ومصرع دوم بیان کسے بصیغۂ مثبت وحاصل معنی آنکه کسے که خایسک تادیب برسر بخورد او سخت روئی نکرد ومیتواند که نکرد بصیغۂ مثبت ونخورد بصیغۂ منفی بود واحتمال دارد که مردِ وسعی باشد وکسے مبتداے موصوف وایں کاف ہماں کاف بیان که بعد از یاے تنکیر مے آید ودرینجا از جہت تعقید لفظی درصدر مصرع دوم واقع شده وسخت روئی نکرد مدخولِ آں ومجموع صفت کسے وخایسک تا آخر خبر مبتداے مذکور وحاصل معنی آنکه مانند سنداں کسے که سخت روئی نکرد او خایسک تادیب برسر نخورد وبالعکس یعنی کسے که خایسک تادیب برسر بخورد او سخت روئی نکرد لیکن بر متامل پوشیده نیست که ایں مقام صبر بر سخت روئی است نه مقام بیان فائدہ خایسک تادیب برسر خوردن پس ہیچ یکے ازیں توجیہات مناسب نباشد ؎

نگفتی درشتی مکن با امیر　　چو بینی که سختی کند سہل گیر

نگفتی بصیغۂ منفی بیاے خطاب ظاہرا غلط نساخ است ولہذا در بعض نسخ نگفتم بمیم بصیغۂ متکلم ودر بعض دیگر بگفتن بصیغۂ اثبات بمعنی درحالت تکلم واقع شده ودر بعض دیگر درشتی نه از عقلداں با امیر چو بینی که سختی کند سہل گیر حاصل معنی آنکه با امیر به درشتی پیش آمدن مقتضاے عقل نیست بلکه چوں بینی که او سختی میکند تو آں را سہل گیر که ایشاں مانند معشوقاں اند وبا معشوقاں درشتی کردن صواب نباشد چو یار ناز نماید شما نیاز کنید ؎

باخلاق باہر که بینی بساز　　اگر زیردست است وگر سرفراز
که ایں گردن از نازکی برکشد　　بگفتار خوش وآں سر اندر کشد
بشیریں زبانی تواں بُرد گوے　　که پیوسته تلخی برد تند خوے
تو شیریں زبانی ز سعدی بگیر　　ترش روے را گو به تلخی بمیر

مصرع دوم از بیت اول تفسیر ہر که ولفظ اگر براے تردید وبیت دوم علت مضمون مصرع اول از بیت اول وآں اشاره بزیردست وایں اشاره بسرفراز بر ترتیب لف ونشر غیر مرتب ونازکی بنون شارح ہانسوی نوشته که بمعنی عجز وذلت است

وکبر باہم مستعمل شده مولوی معنوی ؎ تا بدانی کاملیا را ناز کیست - اندر آں درگاه کبر اناز کیست ؛ ومعنی بیت آنکه باخلاق نیک باهرکه بینی از زیر دست و سربلند سازش کن چراکه این سرفراز بگفتار خوش توگردن خود را از ناز کی وغرور بر کشد یعنی تکبر را از سر دور کند و این دیگر که محکوم و زیر دستِ توبود زیاده مطیع و منقاد تو گردد انتهی - و این نیست مگر غفلت از معنی اول واگر هر دو معنی آمده بایستے که سند این معنی نیز مے آورد - و در نسخهٔ صحیح باهرکه باشد و مصرع اول از بیت دوم چنیں که این جامهٔ کبر از سر کشد ؛ وهٰذا هو الصحیح ؛

حکایت

شکر خندهٔ انگبیں میفروخت	که دلها ز شیرینیش مے بسوخت

شکر خنده معشوقه که خندهٔ شیریں وخوش آینده داشته باشد و مصرع دوم صفت آں وضمیر شین راجع بطرف خنده وحاصل معنی آنکه دلهاے عشاق از شیرینی خنده او سوخته باشد یا دلهاے عشاق را باستعانت شیرینی خندهٔ خود میسوخت - و دریں صورت شین ضمیر بمعنی خود خواهد بود و باب سوختن لازم ومتعدی هر دو آمده ؛

نباتے میاں بسته چوں نیشکر	بر و مشتری از مگس بیشتر
گر او زهر برداشتے فی المثل	بخوردندے از دستِ او چوں عسل

نباتے بیاے تنکیر و مراد از آں شیرینی وظاهر الفظ چوں تحریف است وصحیح میاں بسته اش بمعنی نوکر و خدمتگار او که دریں صورت مبالغه زیاده از صورتِ اول میشود و نیز میاں بستن صفتِ مدحی نیست بلکه بیان واقع است اے نباتے که نیشکر میاں بسته او بود و نبات مشترک در معنی رستنی وشیرینی معروف و لهذا در آں ایهام واقع شد و بعضے بنات جمع بنت گمان برده اند و این تکلف بلاضرورت است ؛

گرانے نظر کرد در کارِ او	حسد برد بر رونق بازارِ او

گرانے بیاے تنکیر یا وحدت یا یاے نسبت عبارت از شخصے که دیدن او موجب بار خاطر باشد و رونق بازار کنایه از رونق و رواج و بدیں معنی تنها بازار نیز گزشت و مصرع دوم معطوف بر نظر کرد ومعطوف آں اعنی و به تقلید او انگبیں فروشی پیشه گرفت محذوف و بیت لاحق مؤید آں اعنی ؛

دگر روز شد گردِ گیتی رواں	عسل بر سر و سرکه بر ابرواں
بسے گشت فریاد خواں پیش و پس	که ننشست بر انگبینش مگس
شبانگه چو نقدش نیامد بدست	بدلتنگ روئی بکنجے نشست
چو عاصی ترش کرده روے از وعید	چو ابروے زندانیاں روزِ عید
زنے گفت بازی کناں شوے را	عسل تلخ باشد ترش روے را

در بعض نسخ دگر روز بر گرد هر کو رواں - و همیں بهتر دریں صورت بر گرد هر کو ظرف بسے گشت و لفظ رواں و تمام مصرع دوم حال از ضمیر بسے گشت و پیش و پس متعلق بسے گشت و سرکه بر ابرواں کنایه از چیں بر ابرو و انچه رودکا

قایم مقام واو عطف ومیتواند کہ معطوف بسے گشت اعنی وانجامش این شد محذوف بود وکاف بیان آن وعید بیم و عذاب ودر صراح است کہ وَعد وعد ہمۂ عِدَہ در خیر استعمال کنند وایعاد ووعید در شر ؛

بدوزخ برد مرد را خوے زشت ❊ کہ اخلاق نیک آمدست از بہشت

خوے زشت عبارت از ملکات بد واین کاف قایم مقام واو عطف واخلاق کہ جمع خلق است فارسیان بجاے مفرد نیز استعمال کنند وبہشت مجاز بالحذف وحاصل معنی آنکہ خلق نیک از اسباب موصلہ بہشت است ودر بعض نسخ ببینید جز نیک خویان بہشت واین واضح است ؛

برو آبِ گرم از لبِ جوے خور ❊ نہ جلاب سرد از ترش روے خور

جلاب بضم معرب گلاب ودر عرف آب شکر آمیختہ ودر بعض نسخ نہ شربت ز دستِ ترش روے خور ؛

حرامش بود نانِ آنکس چشید ❊ کہ چوں سفرہ ابرو بہم در کشید

مرجع ضمیر شین مذکور نیست لیس تحریف باشد وصحیح حرامست بتاے خطاب وچشید بمعنی چشیدن ومصرع دوم صفت آنکس

مکن خواجہ بر خویشتن کارِ سخت ❊ کہ بدخوے باشد نگونسار بخت

کاف تعلیلیہ وبدخوے مبتدا وما بعد خبر آن ونگونسار بخت استعارہ بالکنایہ از مردم سرنگوں ؛

گرفتم کہ سیم وزرت چیز نیست ❊ چو سعدی زبانِ خوشت نیز نیست

مفعول فعل گرفتم اعنی لفظِ این محذوف وکاف بیانِ آن وبعد از وے کلمۂ از محذوف ۔ وچیز بمعنی ہیچ وچو حرفِ تشبیہ وسعدی مشبہ بہ ومخاطب مشبہ ووجہ تشبیہ نبودن سیم وزر ۔ وپیش از قول او زبانِ خوشت لفظِ ومعہذا محذوف وتمام جملہ معطوف بر مصرع اول تا قولِ او چو سعدی ۔ وحاصل معنی آنکہ فرض کردم این کہ از سیم وزر چیزے نداری مثل سعدی ومعہذا زبانِ خوش ہم نداری ومیتواند کہ بین المصرعین لفظِ ومعہذا محذوف واین با ما بعد خود معطوف بر مصرع اول بود ودرین صورت وجہ تشبیہ خوش زبانی باشد لے ومعہذا مانند سعدی زبانِ خوش ہم نداری اے چنانچہ سعدی زبانِ خوش دارد تو نداری ومیتوان گفت کہ این جملہ یعنی مصرع ثانی در صورت اخبار است ودر معنی انشائیہ وحاصل معنی آنکہ گرفتم اینکہ زر وسیمے نداری چوں سعدی چرا زبانِ سعدی بہم نرسانی ۔ اے شیریں زبانی بہم رسان وآنچہ بعض محققین نوشتہ کہ این کاف تحریف است وصحیح زا مخففِ از بیان چیز ۔ ودلیل این عو محاورہ است وحذف کاف کہ بیانِ گرفتم باشد بسیار آمدہ بخلاف زلیے مذکور محلِ تامل چہ چنانچہ حذف کاف بسیارست ہمچنیں حذفِ از نیز بسیار پس یکے را بر دیگرے ترجیح نباشد ومعہذا النسخہ ہم بر آن مساعد نیست ؛

حکایت

شنیدم کہ فرزانۂ حق پرست ❊ گریباں گرفتش یکے رند مست
ازاں تیرہ دل مردِ صافی درون ❊ قفا خورد وسر بر نکرد از نگوں
یکے گفتش آخر نہ مردی تو نیز ❊ تحمل دریغست ازیں بے تمیز

شنیدایں سخن مرد پاکیزہ خوے ۔ بدو گفت ازیں نوع با من مگوے

وبعض محققین نوشتہ کہ در استعمالات ہرگاہ لفظِ نگوں گویند مراد ازآں بزیر افگندہ باشد دریں صورت تعلق لفظِ از بداں درست نبود پس لفظِ از تحریف بود وصحیح او۔ ونگوں عطف بیان سر حاصل معنی آنکہ قفا خورد او وسر کہ نگوں بود برنگرد انتہیٰ قولِ او تعلق لفظِ از بداں درست نبود واز سیاق وسباقِ کلام او مستفاد میشود کہ مشار الیہ لفظِ بداں لفظِ نگو مست وآں خطا چرا کہ چنیں نیست بلکہ صلۂ برنگرد است وبودن لفظِ از صلۂ برنگرد شائع ونیز در بودن نگوں عطف بیان سر تامل چنانچہ بر معنی داں پوشیدہ نیست وبزعم فقیر شارح مشار الیہ آں رند مست وتمام مصرع اول قفا خورد ونگوں مخفف آنگوں اعنی غیر وضع طبعی ودرینجا بمعنی نگونی است ودر بعض نسخ از سکوں و دریں صورت از سببیہ وسکون عبارت از صبر وتحمل باشد وقول او ازیں نوع یا ازینگونہ بمعنی ازیں مقولہ است

در دست ناداں گریبان مرد ۔ کہ با شیر جنگی سگالد نبرد
زہشیار عاقل نزیبد کہ دست ۔ زند بر گریبانِ ناداں مست
ہنرور چنیں زندگانی کند ۔ جفا بیند و مہربانی کند

بین البیتیں کلمۂ استدراک محذوف ۔ وحاصل معنی آنکہ مست ناداں میدرد گریبان مردے را کہ باعتماد زور وتوانائی خود خیال جنگ با شیر داشتہ باشد وچوں منشاء آں جہل ونادانی ہست صدور ایں امر از مثل وے جاے تعجب نباشد لیکن از ہشیار عاقل خوش آیندہ نیست کہ دست در گریبان ناداں مست زند واز وخامت عاقبت آں نیندیشد وبعض محققین نوشتہ کہ اغلب کہ کاف در مصرع دوم از بیت اول اضرابیہ وبیت اول در حکم شرط وبیت دوم در حکم جزا از جہت علت اول براے ثانی ہست پس حاصل معنی آں باشد کہ مست ناداں گریبان مرد رامیدرد بلکہ با شیر جنگی اندیشہ جنگ دارد پس ہرگاہ احوال چنیں بود ہوشیار عاقل رانمے زیبد کہ بر گریبان ناداں مست دست زند چہ او بے عقل است وجنگ با بے عقل از عقل دور ولفظ ناداں مست دوم وضع مظہر ست موضع مضمر براے اہتمام بشان ذکر او انتہیٰ ضعف ایں توجیہ ظاہر ست وبودن بیت اول علت براے ثانی چنانچہ خود معترف گشتہ نیز محل تامل ودر بعض نسخ در دم مرد ناداں تا آخر ودر بعض دیگر دریدہ گریبان ناداں مست وایں سقیم ۔ ودر نسخ معتبرہ بود محترز عاقل از سفلہ مرد وبہر تقدیر لفظِ مرد درینجا بجاے مردے بیاے تنکیر یا بجاے آں مرد بتقدیم اسم اشارہ برآں استعمال یافتہ کہ در ہر دو صورت کاف بیانیہ بعد از وے ناگزیر است ؛

حکایت

سگے پاے صحرانشینے گزید ؛ بخشمے کہ زہرش بدنداں چکید
شب از درد بیچارہ خوابش نبرد ۔ بخیل اندرش دخترے بود خرد

در بعضے نسخ بخشمے وایں بہتر است ودر بعض دیگر بحدے کہ خوش تا آخر ؛

پدر را جفا کرد وتندی نمود ۔ کہ آخر ترا نیز دنداں نبود

پدر را جفا کرد و تندی نمود | که آخر ترا نیز دندان نبود

مصرع دوم بیان تندی - و درین اشاره است بآنکه آخر ترا دندان نبود که آن سگ را بگزی - و مالک بهر دو میم و شارح هانسوی بالک بهر دو موحده ضبط کرده لیکن چوں اطلاق اول بر دختر کنند چنانچه اطلاق ثانی بر پسر - و اینجا مخاطب دختر است تبس اغلب که همان صحیح باشد نه ثانی ؛

مرا گرچه زور و قوتی بود و بیش | دریغ آیدم کام و دندان خویش

در بعض نسخ سلطنت بود دریغ آمد از کام - و در بعض دیگر سطوتی بود - تا آخر و درہم قوتی بود و بهر تقدیر بین المصرعین کلمۀ استدراک - بعد از مصرع دوم علت دریغ آمدن محذوف و حاصل معنی آنکه دریغ آیدم مرا از کام و دندان خویش که بگزیدن سگ ناپاک بیالایم و لفظ سلطنت اگرچه در اصل بمعنی قهر و غلبه است لیکن مناسب لفظ قوت است درین قیاس بین حوت

محال است اگر تیغ بر سر خورم | که دندان بپای سگ اندر برم
توان کرد با ناسگان بدرگی | ولیکن نیاید ز مردم سگی

اگر تیغ بر سر خورم شرط و جزای آن اعنی آن بر من محال نیست و بعد از وی کلمۀ استدراک محذوف و محال است خبر مقدم بر مبتدای محذوف اعنی لفظ این و مصرع دوم بیانِ آن و حاصل معنی آنکه اگر تیغ بر سر خورم آن بر من محال نیست لیکن محال است این که دندانِ خود را بگزیدن پای سگ آلوده سازم و بعض محققین نوشته و اغلب آنست که اگر ترجمۀ ان وصلیه باشد و حاصل معنی آنکه محال است که دندان بپای سگ فرو برم اگرچه کسی تیغ بر سر من بزند تبکلیف آنکه دندان بپای سگ فرو برم و این معنی بسیار ظاهر و مناسب ؛

حکایت

بزرگی خردمندِ آفاق بود | غلامش نکوهیده اخلاق بود

در بعض نسخ خردمند بجای هنرمند ؛

ازین خفرقی موی کالیدهٔ | بدیسی سرکه بر روی مالیدهٔ
چو ثعبانش آلوده دندان بزهر | گرو برده از زشت رویان شهر

ازین لی ازین قسم یا چنین و اینقدر است که هر جا که ازین بمعنی اول می آید بعد آن کاف بیانیه ناچار است چنانچه خود ش میفرماید ازین سه پارهٔ عابد فریبی - ملایک صورتی طاؤس زیبی ؛ که بعد از دیدنش صورت نه بندد - وجود پارسایان را شکیبی ؛ و بمعنی دوم آوردن کاف ضرور نیست چنانچه درین بیت خواجه سلمان ے کردم غمش بر جان گزین باد ش فدا صد جان ازین جان گرچه باشد نازنین هرگز بجانان کی رسد ؛ مولانا کاتبی ے گر صد بلا بنا شد جانم نگیرد آرام - زین سخت جان ندیدم جان نیست این بلا نیست ؛ و ازین قبیل است در بیت ما نحن فیه ایجاز بالحذف نیز است یعنی چنین نکوهیده اخلاق که در حق وی گفته شود خفرقی و موی کالیدهٔ بدیسی سرکه بر روی مالیدهٔ - هر کدام بیای تنکیر برای تعظیم ؛

مدامش بروی آب چشم از سبل | دویدی ز بوی پیاز از بغل

شین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه روے ہست که از روے قطع شده با لفظ مدام ملحق گشته و آب چشم مبتدا و دویدے خبر مبتدا و از سبل متعلق خبر و بر روے ظرف آں و بوے پیاز مبتداے دوم و خبر آں با متعلق آں محذوف از جہت قیام قرینه ے از عفونت آں - دویدے و تمام جمله معطوف بر جملۂ اول و کلریوانه در قول اول و از بغل ابتدائیه در قول اول و از سبل سببیه است و حاصل معنی آنکه ہمیشه بر روے او آب چشم بسبب سبل دویدے و بوے پیاز از بغل بسبب عفونت آں دویدے و در بعض گنده پیاز بکاف فارسی یعنی بوے ناخوش - و آنچه بعض محققین نوشته که بوے دویدن فارسی نیست درین صورت لفظ آمدے محذوف باشد از عدم اعتناست - میرزا صائب ؎ بلبلاں دیوانه اند و بوے گل از اتحاد - میدود در کوچه و بازار چوں دیوانگاں ۞ و میتواں گفت که استعاره تبعیه ہست لهذا نسبت دویدن با آب چشم نیز کرده و آں نیز استعاره است ۞

	اگر در وقت پختن برابرو زدے		چو پختند با خواجه زانو زدے

یعنی اگر خواجه به پختن طعام مامور میکرد گره برابرو میزد از بے دماغ میشد و اگر دیگراں پخته سے آوردند با خواجه ہم زانو میشد براے خوردن و بعض محققین نوشته احتمال دارد که مراد از پختن پختن دیگراں باشد و چوں پختن امریست که وقت میخواہد پس گره برابرو زدن او از بے صبری خواہد بود پس حاصل معنی ایں باشد که وقت پختن طعام که درنگ میخواہد از جہت بے صبری گره برابرو زدی و چوں مے پختند ہمزانوے خواجه گردیدی - دریں صورت ہم بیان دو وصف او بود یکے بے صبری و دیگر بے ادبی و در صورت اول بیان ناکارگی و بے ادبی باشد لیکن ہمیں بهتر است - اگر گویند دریں احتیاج بحذف میشود گوئیم وقت پختن حذف بالمجاز است یعنی وقت امر پختن انتهی - الحمد لله که خود قائل بهتری ایں شده و سیاق و سباق کلام نیز ہمیں توجیه را میخواہد چنانچه بر متامل پوشیده نیست ۞

	دمادم بناں خوردنش ہم نشست		وگر مردے آبش ندادے بدست

بعض محققین نوشته که دمادم بمعنی ہمیشه و ہر نفس ہست و دریں صورت مذمت خواجه میشود و حال آنکه در ابتداے حکایت او را بزرگی و ہنرمندی یاد کرده پس دمادم درینجا کنایه از دو وقت باشد که عبارت از تغذّی و تعشّی است و قول مذمت خواجه میشود ایں در صورتے ہست که دمادم بمعنی ہر نفس و ہر وقت مطلقاً باشد و حال آنکه چنیں نیست بلکه بنائے کلام بر عرف است و مراد شیخ آنست که خواجه اش ہرگاه براے خوردن مے نشست او در ہر آں و ہر نفس خوردنش با او ملازم میشد پس بریں تقدیر لازم نے آید که خواجه اش بسیار خوار بود تا مذمتش صورت بندد و کنایه از دو وقت نیز بسیار بعید زیراکه جوہر لفظ بر آں دلالت نمیکند و در مصرع دوم اشارت است بآنکه ایں غلام بمرتبه بیدرد بود که اگر خواجه اش از غایت تشنگی مشرف بر مرگ شدی کاسه آبے بدست مے نداشے و در بعض نسخ زدستے از دست خود

	نه گفت اندر آں کار کردے نه چوب		شب و روز از او خانه در گند و کوب
	گہے خار و خس در ره انداختے		گہے ماکیاں در چه انداختے
	زسیماش وحشت فراز آمدے		نرفتے بکارے که باز آمدے
	کسے گفت ازیں بنده بدخصال		چه خواہی ادب یا ہنر یا جمال

گفت عبارت از پند و نصیحت - ومیتواند که تحریف لت بمعنی لگد بود و کند و کوب عبارت از برهمزدگی و خرابی - دقول او
چه دیدی در بعض نسخ چه خواهی ؛

بنرزد وجودے بدیں ناخوشی — که جورش پسندی و بارش کشی
مهنت بندهٔ خوب نیکو سیر — بدست آرم ایں را به نخاس بر

مراد از ناخوشی بدصورتی است و حاصل معنی آنکه وجودے که جورش پسند کنی و بارش کشی باین بدبیائی و بدصورتی نے ارزد یعنی بودن غلام کذائے باین بدصورتی ناگوار است چنانکه گویند دنیا باین دردِ سر نے ارزد یعنی بودن دنیا با اینهمه دردِ سر بیمزه است غرض آنکه صورتے هم ندارد که باهمه اخلاق بد جورش کشی ؛

اگر یک پشیز آورد سر مپیچ — گرانست اگر راست پرسی بهیچ
شنید ایں سخن مردِ نیکو نهاد — بخندید کاے یارِ فرخ نژاد

مصرع اول جمله شرطیه و فاعل فعل آورد ضمیرے که راجع بطرف غلام است و آوردن ذو مفعول است یکے لفظِ بها که محذوف است از جهتِ قیام قرینه و دیگر لفظِ یک پشیز و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و بین المصرعین کلمهٔ اضراب با مدخول خود محذوف - و حاصل معنی آنکه واگر یک پشیز بهاے خود آورد از آں سر مپیچ یعنے بفروش بلکه غنیمت دان چرا که اگر راست پرسی بهیچ هم گرانست بر خریدار یا بهیچ هم گراں فروخته باشی - و در بعض نسخ دگر بواو عطف و این غلط و قولِ او بخندید کاے یار تا آخر معطوف بخندید اعنی و گفت محذوف و کاف بیان مقوله آں ؛

بدست ایں پسر طبع و خویش لیک — مراز و طبیعت شود خوے نیک
چو زو کرده باشم تحمل بسے — توانم جفا بردن از هر کسے
مروت ندانم که بفروشمش — بدیگر کسے عیب بر گویمش
چو من در بلایش تحمل کنم — بسے به بود گر تحول کنم
چو خود را پسندی کسے را پسند — تو در زحمتی دیگرے را مبند
تحمل چو زهرت نماید نخست — ولے شهد گردد چو در طبع رست

بدست خبر مقدم بر مبتدا و ایں پسر مبتداے مبدل منه و طبع و خویش بعطف تفسیری بدل بعض از وے - بعض محققین نوشته ظاهر اطبیعت تحریف است و صحیح طبیعے بنا بر مبالغه تا لفظ خوے حشو نباشد فتامل - بر متامل پوشیده نیست که زیادت مبالغه که در نسخه ماخوذ است در نسخه مختار معترض نیست ؛

حکایت

کسے راهِ معروف کرخی بجست — که نهاد معروفی از سر نجست

معروفی از سر نهادن کنایه از خیال شهرت و بلند آوازگی از سر بدر کردن و نهاد و نجست بصیغهٔ نفی و اثبات هر دو محتمل و مصرع دوم صفت کسے و بعض محققین نوشته که ازیں بیت نه تنها مدح معروف کرخی منظور است که ایں مناسب

اب نیست بلکہ غرض اصلی بیان حکایت ست وتقریباً مدح آں نمودہ وعجب کہ شارح بداں تعرض نمودہ انتہٰی ۔ این اعتراض وقتے وارد میشود کہ داب شارح در صدر حکایات التزام تعرض بودہ باشد وحال آنکہ چنیں نیست ونیز بایستے کہ پیش ازیں ہم تنبیہ میشد وجہ تعرض نمودن شارح بداں آنست کہ تخصیص این بیت با این حکایت بیجاست بلکہ غرض اصلی از ہمہ حکایات ابواب بیان حکایات ست وتقریباً مدح یا ذم محکی عنہ مذکور میشود ؁

شنیدم کہ مہمانش آمد یکے ۔ زبیماریش تا بمرگ اندکے
سرش موے وروئش صفار یختہ ۔ بموئیش جاں ور تن آویختہ

مصرع دوم از بیت اول حال است از یکے و دریں اشارت است بآنکہ مشرف برمرگ بود و در نسخ معتبرہ زسر موز روئش صفار یختہ بموئیش تا آخر اے بقدر موے وشین ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ جانست کہ از وے قطع شدہ بلفظ موے ملحق گشتہ وبہر تقدیر در ہر دو مصرع رابطہ محذوف اما اگر مصرع اول این بیت معطوف بود بر مصرع دوم بیت اول ومصرع دوم معطوف بر آں یا حال بعد حال باشد دریں صورت احتیاج بحذف نخواہد بود ؁

شب آنجا بیفتاد و بالش نہاد ۔ روان دست در بانگ و نالش نہاد

مشار الیہ آنجا من حیث اللفظ ہیچ نیست لیکن از مقام معلوم میشود ومصرع دوم معطوف ست بر بالش نہاد ودست در چیزے نہادن کنایہ از شروع کردن ودر آمدن بکارے وحاصل معنی آنکہ این مہماں شب در خانہ شیخ دراز کشید وبالش در زیر سر گذاشت و درحال بانگ زدن ونالیدن بنیاد کرد و در بعض نسخ مبلطے برافگند و بالش نہاد ۔ و در بعض دیگر شب آنجا بنہ کرد و بالش نہاد روان رو بفریاد ونالش نہاد ۔ ودریں صورت بنہ کردن کنایہ از رخت افگندن برائے دراز کشیدن بود۔

نہ خوابش گرفتے شباں یکنفس ۔ نہ از دستِ فریاد او خوابِ کس

در بعض نسخ بشب یک نفس بہر تقدیر علت نگرفتن خواب او را محذوف از جہت قیام قرینہ مصرع ثانی ومصرع ثانی معطوف بر شین ضمیر متصل راجع بطرف یکے وکلمۂ نہ برائے تاکید نفی ولفظِ خواب ورو زائد ست پس حاصل معنی این باشد کہ نہ خواب میگرفت آں مہماں را در شب یک دم بسبب بیماری او ونہ ہیچکس را از حاضراں از دستِ فریاد او ومیتواند کہ مصرع ثانی معطوف بر مصرع اول وخواب کس باضافت ورابطہ آں محذوف بود یعنے نہ از دستِ فریاد او خواب ہیچکس بجا بود۔

نہادے پریشان وطبعے درشت ۔ نہ مردو خلقے بحجت بکشت
زفریاد ونالیدن وخفت وخیز ۔ گرفتند از و خلق راہِ گریز

ہر مصرع خبر مبتدائے محذوف ودوم معطوف بر اول است یعنی آں مہماں نہادے پریشان وطبعے درشت داشت وخود نمے مرد وخلقے را بحجت کشتہ بود و در بعض نسخ بزحمت بکشت وبعض محققین نوشتہ کہ مناسب آنست کہ گوئیم کہ کلمۂ با از لفظ نہادے پریشاں محذوف شدہ دریں صورت احتیاج حذف در مصرع دوم نیز نمے شود پس حاصل معنی این باشد کہ بانہادے پریشاں وطبعے درشت آں مہماں نمے مرد وخلقے را بزحمت کشتہ بود انتہٰی ۔ قول او مناسب آنست نامناسب دیگر محض مبنی بر تقدیرے کہ قائل بحذف با شویم عبارت بانہاد ونحو آں بعد از حال از ضمیر نمے مرد خواہد بود چنانکہ از کلام او

کہ پیش ازیں نوشته معلوم میشود دریں صورت معنی محصل بهم نمیرسد مگر آنکه آبمعنی با وجود باشد یعنی با وجود آنکه نهایت پریشان وطبیعے درشت داشت لے مشرف برمرگ خود بود و خودش نمے مرد تا آخر

زدیّارِ مردم در آں بقعه کس — شنیدم که شبها زخدمت نخفت
هماں ناتواں بود و معروف وبس — چو مردان میان بست و کرد آنچه گفت

کس مبتدا و قولِ او ز دیّار و مردم بیانِ آں و مردم بحذف مضاف الیه اعنی و یار معطوف بر دیّار و خبر ایں مبتدا اعنی نبود و معطوف آں اعنی و اگر بود محذوف و مصرع دوم جزاے ایں شرط محذوف و در عامۀ نسخ ز دیار مردم بقلب اضافت لے از مردم صاحب خانه و حاصل معنی آنکه کسے از صاحب خانه مردم صاحب خانه که عبارت از خادماں و ملازماں است در آں بقعه نبود و اگر بود پس هماں ناتواں و معروف بود و بس بترتیب لف و نشر غیر مرتب و غرض آنست که معروف بود و هماں ناتواں وبس و چوں ایں مهماں که تعبیر از آں بناتواں کرده از مردم دیار نیست بلکه اجنبی است پس ذکر آں دریں مقام بنا بر تغلیب باشد و آنچه بعض محققین نوشته که میتواں گفت که عبارت بود بعد از لفظ کس محذوف است پس حاصل معنی آں باشد که از مردم باشندگان خانه در آں بقعه کسے که بود آں ناتواں بود و معروف و دیگر کسے نبود انتهی بناے ایں تقریر غفلت است از قولِ شارح غاتیش شارح قائل بحذف شرط شده بعد از لفظ کس و ایں معترض بکاف بیانیه و مفاد هر دو یکیست و در بعض نسخ نمانده ز مردم در آں بقعه کس هماں ناتواں ماند و معروف وبس و ایں واضح تر است

شبے بر سرش لشکر آورد خواب — که چند آورد مردِ ناخفته تاب

کلمۀ چند درینجا براے استفهام است که در محل انکار آمده پس بمعنی نفی خواهد بود و کاف براے علت - پس حاصل معنی آں باشد که شبے بر سر معروف رحمة الله علیه خواب لشکر کشید زیرا که ناخفته تاب بیداری نمے آرد و البته گاهے خوابش مے برد و میتواند که علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم معطوف بر آں و ایں کاف عاطفه بود پس حاصل معنی ایں باشد که شبے خواب غفلت لشکر خود را بر سر شیخ کشید از براے آنکه شبها خواب نکرده بود و هر که شبها خواب نکند تاب بیداری تا چند تواند آورد اے نمے تواند آورده

بیکدم که چشمانش خفتن گرفت — مسافر پراگنده گفتن گرفت
که لعنت بریں نسلِ ناپاک باد — که ایں جمله ناموس زرق اند و باد
بلند اعتقادانِ پاکیزه پوش — فریبنده و پارسائی فروش
چه دانند لت انبان از خواب مست — که بیچاره دیده بر هم نبست

مسافر وضع مظهر موضع مضمر و ایں هر سه ابیات بیان مقوله گفتن گرفت و مصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و قولِ او ایں جمله تاکید ایں نسل و ناموس مضاف بطرف زرق و باد معطوف بر آں و میتواند که معطوف بر مجموع ناموس زرق باشد و مؤید ایں تقریر است آنچه در نسخ معتبره واقع شده - که نام اند و ناموس و زرق اند و باد بجاے نسل لفظ اصل و بجاے فریبنده ریا پیشه و درینجا مراد از ذات شیخ و بیچاره مراد از ذاتِ مهماں و بعض محققین نوشته که لفظ نسل و قسمے

درست باشد کہ پسر صوفی صوفی باشد پس اصل بہتر است از نسل اگرچہ آن نیز چنداں مناسب نیست انتہے اگر پسر صوفی صوفی میشد قول او کہ لعنت بر این نسل تا آخر درست نمیشد و چوں چنیں نیست پس ہماں نسل بہتر باشد و حاصل معنی آنکہ آبا و اجداد این ناخلفاں جملہ صوفیہ بودند و این نسل ناپاک جملہ ناموس زرق و باد دند +

سخنہاے منکر بمعروف گفت ۔ کہ یکدم چراغ غافل از وے نخفت

در لفظ منکر و معروف ابہام تازہ واقع شدہ و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ہست +

فرو خورد شیخ این حدیث از کرم ۔ شنیدند پوشیدگانِ حرم

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و مفعول شنیدند حدیث - و در نسخ معتبرہ آن تمام از کرم ۔ و دریں صورت اشارہ بسخنہاے منکر باشد و حاصل معنی آنکہ آں تمام سخنہاے منکر او را در دل پنہاں داشت و بر زباں نیاورد و شنیدند این مضمون را پوشیدگان حرم

یکے گفت معروف را در نہفت ۔ شنیدی کہ درویشِ نالاں چہ گفت
برو گو ازیں پس سرِ خویش گیر ۔ گرانی مکن جاے دیگر بمیر
نکوئی و رحمت بجاے خود ست ۔ ولے با بداں نیکمردی بد است

در نسخ معتبرہ برو زیں سپس گو سرِ خویش گیر ۔ تا آخر این بیت مقولہ گفت اول و لفظ گو معطوف بر لفظ برو ۔ و مصرع دوم معطوف بر سرِ خویش گیر ۔ و حاصل معنی آنکہ یکے از پوشیدگان حرم در خلوت با شیخ گفت کہ برو و آں مہماں را بگو ازیں پس تا آخر و بعض محققین نوشتہ و میتواند کہ برو مقولہ بگو باشد و این قسم برو بیا بسیار مے آید چنانکہ گوئی بیا تو بکن و بیا بگذار و برو بخواب و مطلب تو بکن و بگذار و بخواب باشد و اگر گوئی سرِ خویش گیر بمعنی برو ہست پس مکرر شود در معنی گوئیم ہرگاہ آں را زیادت مقرر کردیم مکرر نشود و اگر مکرر بگوئیم تاکید خواہد بود فتامل انتہے ۔ ہرچند این توجیہ وجیہ ست لیکن تقدیم مقولہ گو بر لفظ گو سناے مے خواہد +

سرِ سفلہ را گردِ بالش منہ ۔ سرِ مردم آزار در سنگ بہ

علت مضمون مصرع اول محذوف ہست و مصرع دوم معطوف بر آں و سر در سنگ فارسی نیست علی الخصوص جائے کہ لفظ بالش باشد پس صحیح بر سنگ باشد چنانچہ در نسخ معتبرہ ہست و حاصل معنی آنکہ سرِ سفلہ لایق آں نیست کہ براے آں گردبالش بنہی چراکہ او مردم آزار ہست و مردم آزار را سر بر سنگ بہتر از بودنش بر بالش ۔ گردبالش بکسر کاف فارسی تکیہ خرد کہ زیر سر گزارند

مکن با بداں نیکی اے نیکبخت ۔ کہ در شورہ ناداں نشاند درخت

علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم بتقدیر کاف عاطفہ معطوف بر آں و حاصل معنی آنکہ با بداں نیکی مکن چراکہ نیکی کردن با بداں بمنزلہ فشاندن درخت در زمین شور ہست و ناداں در شورہ مے نشاند درخت را و عجب از بعض محققین کہ نوشتہ کہ این کاف براے عطف بود پس عبارت چنیں باشد با بداں نیکی مکن و در شورہ ناداں درخت مے نشاند و حال آنکہ این عبارت از عوام صادر نشود تا بلغا چہ رسد پس باید گفت کہ این کاف براے علت ہست مدخول آں محذوف شدہ یعنی نیکی کردن با ایشاں بمنزلہ فشاندن درخت ہست در زمین شور انتہے و حال آنکہ شارح این کاف مع مدخول آں را معطوف بر تمام علت

محذوف گفتہ چنانچہ در متن ظاہر است نہ بر مصرع اول چنانچہ معترض گمان بردہ پس منشاء آں غفلت بود ؎

نگویم مراعات مردم مکن — کرم پیشہ بامردماں گم مکن

مفعول نگویم اعنی اینکہ محذوف و مابعد آں بیان آں و مراعات دریجا عبارت از نگہداشتن حقوق یکدگر و بین المصرعین کلمۂ اضراب محذوف و کرم پیشہ بقلب اضافت جوانمردی و احسان و با بمعنی الی و مردماں بصیغہ جمع سہو نساخ و صحیح مردم و گم بضم کاف فارسی مردم گمراہ و ایں مجاز ست و حاصل معنی آنکہ نمیگویم ایں کہ نگاہداشت حقوق یکدیگر مکن بلکہ میگویم ایں کہ جوانمردی و احسان بامردم گمراہ مکن کہ او مستحق آں نیست و ہر چیز بجاے خود نیکو بود ؎ لطف و قہر اندر محل خود نکوست ۔ جاے گل گل باش و جاے خار خار ؛ و بعض محققین نوشتہ کہ گم بمعنی گمراہ ہرگز در استعمال نیامدہ چنانچہ محاورہ گواہ ست پس بہتر آنست کہ مردم تحریف باشد در مصرع اول و صحیح آدم و در مصرع دوم کم بفتح کاف تازی بمعنی کمینہ و فرومایہ انتہے ۔ ایں انکار از عدم اعتنا است چرا کہ گم بمعنی گمراہ آمدہ چنانچہ دریں بیت ؎ عالم کہ کامرانی و تن پروری کند ۔ او خویشتن گم ست کرا رہبری کند ؛ و بر تقدیر تسلیم اطلاق آدم بر بنی آدم مجاز خواہد بود از عالم اطلاق عاد بر اولاد عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح علیہ السلام و اطلاق ہاشم بر اولاد ہاشم چنانچہ صاحب بیضاوی در تفسیر سورۂ فجر تصریح کردہ و ازیں قبیل ست دریں بیت ملا سالک فروتنی ؎ کو زبان گفتگو کو دیدۂ مردم شناس ۔ گر بود ترکیب آدم صورت دیوار را ؛ و آنچہ ایں معترض بعد ازیں گفتہ کہ خویشتن گم ست بمعنی گمراہ است بلکہ بمعنی در خود گم شدہ ست چہ در اصل در خویشتن گم ست کہ حرف با از آں محذوف شدہ یعنی عالم تن پرور گرفتار مشتبہات نفس در خود گم شدہ است پس دیگرے را رہبری و رہنمائی نمے تواند کرد چہ رہبری و رہنمائی در حالتے باشد کہ آدمی بحال خود باشد و کسیکہ در مشتبہات نفس خود گم شدہ باشد دیگرے را رہبری در طریق دیں چہ قسم میتواند کرد انتہے تکلف بلا ضرورت و ظاہر ہمیں کہ او خود گمراہ است و در بعض نسخ کرم پیشہ بامردم بد مکن ۔ و دریں صورت قافیہ بر ہم میشود و در بعض دیگر کرم پیشہ نامرداں گم مکن بصیغۂ امر و دریں صورت بناے قافیہ بر مکن و مکن باشد کہ اول نہی ست و ثانی امر و آنچہ گفتہ کہ ایں نسخہ ہم دلالت دارد کہ بجاے مردم لفظ آدم است تا عیب قافیہ لازم نیاید نیز از عدم اعتنا ست چہ دریں صورت ہر چند بیت ذو قافیتین میشود لیکن آں عیب مرتفع نمیشود و ارباب صناعت ایں قسم قافیہ را ایطاے جلی گویند و معہذا رکاکت الفاظ ایں نسخہ ظاہر

باخلاق نرمی مکن بادرشت — کہ سگ را نمالند چوں گربہ پشت
گر انصاف خواہی سگ حق شناس — بسیرت بہ از مردم ناسپاس

علت مضمون مصرع اول بیت اول محذوف و مصرع دوم معطوف برآں و با سببیہ و اخلاق کہ جمع خلق ست اینجا عبارت از خوے نیک و مراد از درشت مردم بدخوے و مصرع دوم تصدیر کاف عاطفہ معطوف برآں و بین البیتین کلمۂ اضراب محذوف و حاصل معنی آنکہ بسبب خوے نیک کہ مقتضی ملاطفت کردن ست نرمی مکن با مردم بدخوے چرا کہ او در بدی خود مانند سگ ست و سگ را چوں گربہ پشت مالند نیست بلکہ اگر انصاف خواہی سگ حق شناس بسیرت بہتر ست از مردم ناسپاس و بعض محققین نوشتہ کہ ایں کاف علت ست و بعد از وے عبارت او چوں سگ است مع واو عطف محذوف شبہ بجاے مشبہ مذکور و ایں قسم در تشبیہات بسیار واقع شود و حاصل معنی آنکہ باخلاق خوش بادرشت خو نرمی مکن چرا کہ او چوں سگ ست ؎

سگ را پشت نماند چنانکه گر بہ را ماند انتہی ہر چند مفاد ہر دو توجیہ یکے است لیکن ازیں توجیہ لازم مے آید کہ حرف علت مذکور باشد و علت محذوف و حالانکہ در عرف علت عبارت ازآں شده کہ مدخول حرف علت باشد بخلاف توجیہ سابق کہ دروچنیں لازم نمے آید چراکہ شارح قائل است بحذف حرف علت مدخول آں و میتواند کہ بیت دوم جملہ معترضہ بود و در بعض نسخ لسے بہتر از مردم ناسپاس و بہر تقدیر سگ مبتدا و موصوف و حق شناس صفت

	ببرف آب رحمت مکن بر خسیس		چو کردی مکافات بر یخ نویس

برفاب آبے کہ ببرف سرد کرده باشد و مطلق آب سرد و ایں مجاز است بریخ نوشتن کنایہ از محو و ناپدید انگاشتن و مصرع دوم معطوف بر رحمت مکن و مفعول فعل کردی و مضاف الیہ مکافات ہر دو محذوف از جہت قیام قرینہ و حاصل معنی آنکہ و اگر رحمت کردی پس جزائے آں را محو و نابود انگار و متوقع ثواب مباش

	ندیدم چنیں پیچ بر ہیچ کس ؛		مکن ہیچ رحمت بریں ہیچکس

چنیں بریں بشارت بخسیس و پیچ بر ہیچ کنایہ از دشوار باب کہ حقیقت آں بآسانی نتواں یافت و در بعض نسخ مکن رحمتے دوست برہیچکس لیے بر نااہل و فرومایہ ۔ آنکہ بر ہیچ فردے از افراد حیوانات مخفی نماند کہ از بیت نگوئی و رحمت تا ایں بیت جملہ معترضہ مقولہ یکے از پوشیدگان حرم است و میتواند کہ مقولہ شیخ بود بر سبیل نصیحت و عظت

	چو بانوے قصر ایں ملامت بکرد		بر آمد خروشش از دل نیک مرد
	جوابش چنیں گفت معروف کرخ		کہ بیچاره مے نالد از جور چرخ
	بخندید و گفت اے دلارام جفت		پریشاں مشو زیں پریشاں کہ گفت
	کسے کو تکبر کند با کساں		بخواری شود کمتر از ناکساں
	گر از ناخوشی کرد بر من خروش		مرا ناخوش از وے خوش آمد بگوش
	جفاے چنیں کس بباید شنود		کہ نتواند از بیقراری غنود
	چو خود را قوی حال بینی و خوش		بشکرانہ بار ضعیفاں بکش
	اگر خود ہمیں صورتی چوں طلسم		بمیری و اسمت بمیرد چو جسم
	وگر پروانی درخت کرم		بر نیکنامی خوری لاجرم
	نہ بینی کہ در کرخ تربت بسے است		بجز گور معروف معروف نیست
	بدولت کسانے سر افراختند		کہ تاج تکبر بینداختند
	تکبر کند مرد حشمت پرست		نداند کہ حشمت بحلم اندر است

چوں در مقولہ یکے از پوشیدگان حرم ابیات شیخ فاصل شده بود باز بسبب درازی مقولہ مذکور دراینجا اعاده آں قائل کرده ببانوے قصر تفسیر نموده و مضمون بیت دوم و سوم واحد است و اغلب کہ بیت اول الحاقی است و لہذا در عامہ نسخ یافتہ نمے شود و ہمچنیں بیت چہارم

حکایت

	طمع برد شوخے بصاحبدلے		نبود آں زماں در میاں حاصلے
	کمر بند و دستش تہی بود و پاک		کہ زر بر فشاندے بر ویش چو خاک

اطلاق شوخ بر رند سپاہی و معشوق چالاک ہر دو آمده و اینجا بمعنی اول مناسب است و شوخے مبتدا و فاعل طمع برد و بصاحبدلے

متعلق آں و آں زماں ظرف فعل مذکور و لفظِ میاں را دو احتمال ہست یکے آنکہ ہاے ہمیان را حذف کردہ باشند از جہت تخفیف دوم آنکہ امیاں مبدل ہمیان یا بالعکس پس میاں در اصل بمعنی چیزے کہ در میاں بندند مجاز بود و میتواند کہ امیاں مزید علیہ میاں بود و حاصلے عبارت از نقدے و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر مصرع دوم از بیتِ اول و متعلق تہی بود اعنی از زر و بعد از کاف عبارت چیزے باو نداد و معطوف تہی بود اعنی و اگر بر مے بود محذوف و زر بر فشاندے تا آخر جزاے آں و میتواند کہ لفظِ میاں محمول بر حقیقت باشد و مضاف الیہ آں اعنی جیب و کیسہ محذوف و حاصل معنی آنکہ شوخے بصاحبدلے حاجتِ خود را فرامنود در آں زماں کہ در ہمیان یا در میان جیب و کیسہ آں صاحبدل نقدے نبود و نیز کمر بند و دستش از زر تہی بود و پاک کہ چیزے باو ندا د و اگر بر مے بود زر را بر روے او بر فشاندے مثل خاک و تشبیہ چو خاک دو احتمال دارد یکے نظر بر حالِ آں صاحبدل کہ زر را در چشم ہمت او وقعے نبودہ مانند خاک و دوم نظر بر طمع آں شوخ کہ مستحق آں بودہ کہ بر روے او خاک افشانند و ایں انسب ہست و مخفی نماند کہ صلہ حاجت در فارسی نامے آید چنانکہ گویند حاجت بفلاں کس دارم اے احتیاج من متعلق با وست بسبب بر آوردن و چوں طمع در ینجا بمعنی حاجت مستعمل شدہ باے صلہ ہم بہاں معنی باشد و میتواند کہ مصرع دوم از بیت دوم جواب سوالِ مفروض باشد یعنی تو کہ گفتی کہ کمر بند و دستش تہی بود و پاک و اگر بر مے بود چہ میکرد در جوابِ آں میگوید کہ زر بر افشاندے تا آخر و بعض محققین نوشتہ کہ ہر چند میاں مخفف ہمیاں میتواند شد لیکن لفظ حاصلے مقتضی خلاف این ست چہ در روزمرہ بگویند کہ در ہمیاں حاصلے نیست پس صحیح آں باشد کہ نبود در میاں بمعنی معروف باشد و لفظِ از آں محذوف بود یعنی از آں طمع حاصلے در میان نبود و فائدہ نداشت و بیت دوم علت نبودن فائدہ است یعنی طمع مذکور را حاصلے نبود براے آنکہ کمر بند و دست او تہی بود تا زر افشانی کند انتہیٰ قولِ او و پس صحیح آں باشد تا آخر نا صحیح چرا کہ لفظ در میاں و در میانہ اشتراک را میخواہد چنانکہ گویند در میانِ ما و فلاں ایں معاملہ ہست یا فلاں چیز مشترک ہست و در ینجا چنیں نیست کہ حاصل کہ عبارت از فائدہ باشد از و از اںِ طمع قابل اشتراک نیست بلکہ اگر مے بود سائل را مے بود و ثواب و جزاے معطی خارج از بحث ہست و در بعض نسخ کہ در برفشاند اعنی بضم دال مہملہ و برفشاند بصیغۂ استقبال براے استمرار و در یں صورت ایں مصرع علت مضمون مصرع اول و شین ضمیر راجع بطرف مطلق سائل بود و بر سبیل استخدام و در ہر صورت تہی بود و پاک بدون توسط واو عطف ہم درست

	بروں تا فت خواہندۂ خیرہ روے کہ زنہار ازیں کژدمانِ خموش		نگویندن آغاز گردش بکوے پلنگانِ درندۂ صوف پوش	

خواہندہ موصوف و خیرہ روے صفت و مصرع دوم معطوف بر بروں تافت و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف صاحبدل و ازیں کژدماں اشارہ بصاحبدل و آوردن جمع بجاے مفرد گاہے براے آں باشد کہ امرے بداں شخص منسوب کنند بتمام ہم پیشہ یا ہم قوم منسوب کنند کہ دریں صورت کمال مدح یا ذم آں شخص مے شود لہذا شیخ لفظ کژدماں بصیغۂ جمع آوردہ و بیتِ لاحق اعنی۔

	کہ چوں گربہ زانو بدل بر نہند		دگر صیدے افتد چو سگ بر جہند	

ف صد بوجب آغاز

ف دو بہان در بیان مضمون کسی آغاز

نیز صفت این گروہاں۔ وزانو بر دل نہادن کنایہ از نشستن در کمین و در نسخۂ صحیحہ زانو بہم بر نہند کہ گر صیدے تا آخر بعض محققین نوشتہ کہ بگمان فقیر ہمیں نسخہ مناسب است و کاف تعلیلیہ و تشبیہ چو سگ برائے تقبیح وحاصل معنی آنکہ این طائفہ مثل گربہ زانو بہم بر نہند از برائے آنکہ ہرگاہ صیدے دست دہد بر جہند مثل سگ و افتادن بمعنی دست دادن بسیار آمدہ چنانچہ پیش ازیں نیز گزشت سہ ترا ہیچو من بندہ افتد بسے ٭ انتہیٰ برین تقدیر علیت این شرط خوب وصاف نمے شود پس بہتر آنست کہ این کاف عاطفہ باشد و تمام مصرع معطوف بر زانو بہم بر نہند ٭

سوے مسجد آوردہ دکانِ شید
کہ در خانہ کمتر توان یافت صید

رہِ کاروان شیر مردان زنند
ولے جامۂ مردم اینان کنند

سپید و سیہ پارہ بر دوختہ
بسالوس و پنہان زر اندوختہ

زہے جو فروشانِ گندم نماے
جہان گرد و شب کوک و خرمن گدائے

بقرینہ لفظ پنہان ظرف بر دوختہ محذوف و بسالوس متعلقِ بر دوختہ و پنہان ظرف اندوختہ ہست وحاصل معنی آنکہ بظاہر بر مرقع خود پنبہ سیاہ و سفید بر دوختہ اند بمکر و فریب و در خفیہ زرہا اندوختہ و در بعض نسخ بضاعت نہادہ زر اندوختہ و در بعض دیگر بپیدا و پنہان زر اندوختہ و بجاے جہان گرد جہان سوز ہم ہیں صحیح ٭

مبین در عبادت کہ پیرند و سست
کہ در رقص و حالت جوانند و چست

دیدن بمعنی دانستن و دریافتن ہم آمدہ چنانچہ درین مصرع اینچہ شور یست کہ در دور قمر مے بینم - و برین تقدیر مبین بمعنی مدان و ہر دو مفعول وے اعنی ایشان را این محذوف و موقع این کاف بعد از مبین کہ از جہت تعقید لفظی بعد از لفظ عبادت واقع شدہ و کاف دوم اضرابیہ باشد وحاصل معنی آنکہ مدان ایشان را اینکہ در عبادت پیر و سست اند بلکہ در رقص و حالت جوان و چست اند و در بعض نسخ پیرند سست و جوانند چست بدون واوات عاطفہ ٭

چرا کرد باید نماز از نشست
کہ در رقص بر میتوانند جست

نماز نشست باضافت مظروف الی الظرف از عالم متاع خانہ و کاف وقتیہ بمعنی ہرگاہ و جزاے این محذوف بنا بر قاعدہ کہ گزشت وحاصل معنی آنکہ ہرگاہ در رقص بر مے توانند جستن پس ایشان چرا باید کرد نماز حالت نشست و در بعض نسخ نماز از نشست چو در رقص و درین صورت از معنی در بود ٭

عصاے کلیم اند بسیار خوار
نہ پرہیزگار و نہ دانشورند

بظاہر چنین زرد روے و نزار
ہمین بس کہ دنیا بدین میخورند

تشبیہ بعصاے کلیم در بسیار خواری و نزاری و زرد لیست و میتواند کہ در بسیار خواری بود فقط و مصرع دوم معطوف بر بسیار خوار

عباے بلنگانہ در تن کنند
بدخلِ حبش جامۂ زن کنند

ز سنت نہ بینی در ایشان اثر
مگر خواب پیشین و نانِ سحر

عباے بلنگانہ بالفتح عبارت از جامہ پنبہ دوزی کہ مثل پوستِ پلنگ نقش نہادہ باشد و چون عبا جامۂ عرب است لفظ حبش را

دریجا دخلے شدہ وحاصل معنی آنکہ خود جامہ پارہ پارہ بہم دوختہ مے پوشند وزناں را جامہ مے پوشانند کہ محصول ہنر بہاے آں بود وایں کنایہ از جامۂ گراں قیمت است و در بعض نسخ قبا بقا و ایں تحریف است چرا کہ قبا مخصوص باغنیاست نہ درویشاں وشارح ہانسوی گوید عبا بالفتح گلیم د... اللغت پوشیدنی پشمین معروف کہ عرب پوشند و در کنز اللغت گلیم باخطہا ونقشہا وہمچنیں عباءت و در صراح عبا یت اباآت جمع و در بعض نسخ عباے بلالانہ و دریں صورت منسوب بہ بلال رضہ باشد کہ نام یکے از موالی رسول بودہ علیہ السلام وایں بالفظ جنش خیلے مناسب است ؏

شکم تا سر آگندہ از لقمہ تنگ
چو زنبیل دریوزہ ہفتاد رنگ

از قول او کز بہار ازیں تا ایں بیت مقولۂ نکوہش آں شوخ بصاحبدل و آگند فعل ماضی وبعد از وے رابطہ محذوف بقرینہ ہاے مختفی وشکم مفعول آں وفاعل ایں فعل ضمیرے کہ راجع است بسوے ایں گردہاں واز لقمہ متعلق فعل مذکور وتا سر غایت آگندہ وتنگ مفعول مطلق آں براے نوع ومضاف زنبیل وصلۂ آں ہر دو محذوف وہفتاد رنگ کہ صفت زنبیل دریوزہ است کنایہ از الوان کثیرہ وحاصل معنی آنکہ شکم خود را آگندہ انداز لقمہاے الوان تا سر آگندہ شدنی تنگ مثل آگندہ شدن زنبیل گدائیہ از لقمہاے الوان ومیتواں کہ لفظ تنگ مفعول فعل محذوف اعنی ساختہ اند واز لقمہ متعلق آں وایں جملہ معطوف بحذف عاطف باشد بر جملۂ سابق ؏

نخواہم دریں وصف زیں بیش گفت
کہ شنعت بود سیرت خویش گفت

ایں بیت جملہ معترضہ مقولۂ شیخ و دریں اشارہ بذم درویشاں وازیں اشارہ بانچہ گفتہ اند وکاف تعلیلیہ وبیان آں محذوف وشنعت بود تا آخر معطوف بر آں وحاصل معنی آنکہ نمیخواہم در ذم درویشاں زیادہ ازیں گفتن چرا کہ ایں گفتن در حقیقت ذم سیرت خویش گفتن است و ذم سیرت خویش گفتن خوش نمے باشد و در نسخ معتبرہ نخواہم دریں باب تا آخر ؏

فرو گفت زیں شیوہ نادیدہ گوے
یکے کردہ بے آبروئی بسے
مریدے بشیخ ایں سخن نقل کرد
نہ بینا ہنر دیدۂ عیب جوے
چہ غم داردش ز آبروئی کسے
اگر راست پرسی نہ از عقل کرد

نادیدہ گوے وضع مظہر موضع مضمر عبارت از آں شوخ و در بعض نسخ زیں نوع وحاصل معنی آنکہ فرو گفت آں شوخ سخنہا را ازیں جنس کہ گفتہ شد ومصرع دوم جملہ معترضہ بطریق تمثیل وہمچنیں بیت لاحق اعنی یکے کرد تا آخر وقول او اگر راست پرسی نہ از عقل کرد اے مقتضاے عقل نبودہ کہ ایں سخن را نقل کنند وقول او کسے تا قول او بپہلوے من ہر شش ابیات جملہ معترضہ مقولہ شیخ است ؏

نیازرست دشمن جفا گفتنم
توئی دشمنے کآوری بر زباں
چناں کز شنودن بلرزد تنم
کہ دشمن چنیں گفت اندر نہاں

دشمنے بیاے تنکیر موصوف وما بعد صفت ومفعول بر زباں آوری اعنی ایں را محذوف ومصرع دوم بیان آں ودوں مراد از دشمن ہماں جفا طلب است لفظ آوری بیاے خطاب آوردہ وحاصل معنی آنکہ نتوانست دشمن جفا گفتن ...

چناں جفا گفتن کہ از شنیدنِ آں بلرزد تنِ من و تو آں دشمنی کہ مے آری برزبان ایں راکہ دشمن چنیں گفت تا آخر - ومیتواند
کہ دشمنی بیاے خطاب و یاے آخر لفظ توئی براے افادہ حصر باشد و در بعض نسخ توئی دشمنم و دریں صورت کاف مابعد تعلیلیہ باشد

یکے در قفا عیب من گفت و رفت	بتر زو بنزدِ من آورد و گفت
یکے تیرے افگند و در رہ فتاد	وجودم نیازرد و رنجم نداد
تو برداشتی و آمدی سوے من	ہمے در سپوزی بہ پہلوے من

یکے مبتداے موصوف و مابعد صفت بتقدیر کاف صفت - و بتر زو خبر مقدم بر مبتداے ثانی موصوف محذوف وضمیر او راجع
بطرف یکے و بنزد من آورد و گفت صفت مبتداے موصوف محذوف و مفعول آورد و گفت اعنی آں عیب را محذوف -
و ایں جملہ خبر مبتداے اول و حاصل معنی آنکہ یکے کہ در پسِ من عیب گفت و رفت بتر است از آں کسے کہ آں عیب را
بنزد من آورد و گفت - و در نسخ صحیحہ بتر زو کہ نزد من تا آخر - و دریں صورت کہ بمعنی ہر کہ باشد کلمۂ ہر ترجمہ کل ہست و آں
افرادی میباشد و مجموعی و اینجا کل افرادی ہست و بہر تقدیر قافیہ رفت با گفت معیوب است از جہت اختلاف حذو - و در بعض
نسخ کسے در قفا عیب من کرد و گفت - بتر زو قرینے کہ آورد و گفت - و دریں صورت قرینے مبتداے موصوف ثانی و مابعد
صفت و بتر زو خبر مقدم بر مبتدا و ایں جملہ خبر مبتداے اول اعنی کسے - و کرد و گفت لعطف تفسیری - و بناے قافیہ بر کرد و آورد
و گفت ردیف باشد و در بعض دیگر بدی در قفا عیب من کرد و خفت تا آخر ؛

بخندید صاحبدل نیک خوے	کہ سہل ہست زیں صعبتر گو بگوے
ہنوز انچہ گفت از بدم اندکیست	از آنہا کہ من دانم از صد یکیست

معطوف بخندید اعنی و گفت محذوف - و مصرع دوم بیان مقولۂ آں و سہل ہست خبر مبتداے محذوف - و حاصل معنی مصرع
دوم آنکہ آں سخنہا کہ او گفتہ ہمہ سہل ہست او را بگوے کہ ازیں صعبتر بگوید - و میتواند کہ گو بمعنی گفتار بود اے ازیں صعبتر
گفتار و در بعض نسخ زیں بیشتر ؛

ز روے گماں بر من اینہا کہ بست	من از خود یقیں مے شناسم کہ ہست
وے امسال پیوستہ با ما وصال	کجا داندم عیب ہفتاد سال ؛
بہ از من کس اندر جہاں عیب من	نداند بجز عالم الغیب من ؛

شارح ہانسوی نوشتہ کہ وصال مفعول مطلق من غیر لفظہ ہست از پیوستہ یعنی وے امسال پیوستہ ہست با ما پیوستنی یا وصال
کردہ است با ما وصال کردنی و بعض محققین مصر باپند کہ باب پیوستن لازم و متعدی ہر دو آمدہ پس در صورت متعدی
بودن لفظ وصال مفعول بہ آں خواہد بود و ایں محل تامل زیرا کہ مفعول بہ عبارت است از اسمے کہ واقع شود بر آں فعل
فاعل چنانچہ زدم من زید را - و ظاہر است کہ لفظ وصال دریں جا ہمچنیں نیست خواہ پیوستہ متعدی باشد و خواہ لازم
و انچہ بعد ازیں فرمودہ کہ مراد از وصال حالتے ہست کہ در ملاقات دو کس دست دہد پس مراد آں باشد کہ آں شخص
در ہمیں سال حالت مذکور را با ما مربوط و پیوستہ ساختہ است و آں کنایہ ہست از ارتباط از طرف آں شخص و از روے یقین

مثال مفعول مطلق من غیر لفظہ

چنیں عبارت گفتہ وانچہ گفتہ کہ مفعول بہ آنست کہ فعل فاعل برآں واقع شود محل نظرست گوئیم ضروری نیست کہ حقیقت باشد مجاز نیز صحیح چنانکہ گوئیم پیالہ زدم وحال آنکہ حقیقت زدن واقع بر شراب بود انتہیٰ توجیہ سقیم ست۔ چہ ابنائے مجاز بر قرینہ است واینجا ہیچ قرینہ نیست تا از وصال معنی مجازی تواں گرفت بخلاف پیالہ زدن کہ آنجا لفظ زدن دلالت واضح دارد کہ مراد از پیالہ مظروف است وانچہ گفتہ کہ کنایہ است از ارتباط از ظرفِ آں شخص شوق کلام ازیں معنی ابا میکند چہ اگر از طرف آں شخص ارتباط بہم میرسید ایں چنیں سرزنشہا از وصادر نمے شد ونیز چوں وصال کنایہ از حالتے باشد کہ در ملاقات دوکس دست دہد وآں حالت کنایہ از ارتباط چنانکہ خود اعتراف آں نمودہ وپیوستہ عبارت از مربوط ساختہ ودریں صورت ایں معنی میشود کہ او امسال با ما ارتباط را مربوط ساختہ وایں معنی محض لغو ست فتامل ودر بعض نسخ پنجاہ سال۔ وبہر تقدیر عبارت از مدت دراز وبجائے بجز عالم الغیب مگر عالم الغیب ست ٭

ندانم چنیں نیک پندارِ کس
کہ پنداشت عیبِ من ایں ست وبس
بمحشر گواہِ گناہم گر اوست
ز دوزخ نترسم کہ حالم نکوست

بعد از لفظ چنیں لفظِ کس محذوف وچنیں کس مفعول اول ندانم ونیک پندار کہ بمعنی صحیح العلم ست مفعول دوم لفظ کس کہ در آخر مصرع است مبتدا ومصرع دوم بیانِ آں وعبارت ندانم چنیں کس تا آخر خبر مقدم برآں ولفظِ چنیں کہ اسم اشارہ است بجائے ضمیر کہ درحالت جملہ بودن خبر ضرور شود پس حاصل معنی آں باشد کہ چنیں کس را نیک پندار نمیدانم ومراد آنست کہ او غلط فہم ست زیراکہ عیب ہائے کہ او شمردہ بسیار کم ست ومن بسیار بسیار عیب دارم۔ ودر مصرع دوم از بیتِ دوم اشارت است بآنکہ اگر او بر گناہانِ من بقدر علم خود گواہی دہد بمکافات آں مستوجب عذاب دوزخ نخواہم شد ٭

گرم عیب گوید بد اندیشِ من
بیا گو ببر نسخہ از پیشِ من
کساں مرد راہِ خدا بودہ اند
کہ برجاس تیرِ بلا بودہ اند
زباں باش تا پوستینت درند
کہ صاحبدلاں بارِ شوخاں برند

اشارت است بآنکہ ہرچند او عیب من خواہد گفت لیکن چنداں عیبہا کہ در من است ومن برآں عیبہا اطلاع دارم پس اورا بگو کہ نسخہ عیوب از پیشِ من ببرد تا عیوب من کماہی برو منکشف گردد ودر نسخ معتبرہ عیب خواہد ودر بعض دیگر بجائے برجاس آماج وبجائے شوخاں دوناں اے فرومایگاں ٭

گر از خاکِ مرداں سبوے کنند
بسنگش ملامت کناں بشکنند

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف سبو ودر بعض نسخ بسنگِ ملامت اور ا بشکنند لے باضافت ودریں صورت مفعول بشکنند یعنی آں را محذوف وفاعل ایں فعل ضمیرے باشد کہ راجع بطرف شوخان ہست ودر بعض دیگر بد انش بسنگِ جفا بشکنند لے مردم بد آں سبو را بسنگِ جفا بشکنند وعظمت اور امنظور ندارند ٭

حکایت

ملک صالح از پادشاہانِ شام
بروں آمدے صبحدم با غلام

قول او صبح دوم در بعض نسخ نیم شب و ہمیں بہتر ست +

بگشتم در اطراف بازار و کوی / برسم عرب نیمه بر بسته روی
که صاحب نظر بود و درویش دوست / ہر آں کین و و دارد ملک صالح اوست
دو درویش در مسجدے خفته یافت / پریشان دل و خاطر آشفته یافت

مصرع دوم از بیت اول متعلق بگشتم و مصرع اول از بیت دوم علت مضمون مصرع اول از بیت اول و مصرع دوم معطوف بر صاحب نظر تا آخر و علت نیمه بر بسته روے بگشتن محذوف اعنی تا مردم نشناسند که پادشاه ہست و گمان نبرند که ہر زه میگردد و در بعض نسخ برقع بر بسته و کسے کین +

شب از دست سرما نبردند خواب / چو حربا تامل کنان ز آفتاب

در عامه نسخ شب سر دشان دیده نابرده خواب مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و ز آفتاب مخفف از بمعنی در زیرا که صله تامل در مے آید نه از چنانچه درین بیت. ہر که تامل نکند در جواب + بیشتر آید سخنش ناصواب. و آفتاب مجاز بالحذف است و حاصل معنی آنکه در شب سرد دیدهٔ ایشاں را خواب نبرده بود و ایشاں مانند حربا تامل کناں بودند در طلوع آفتاب و چوں حربا عاشق آفتاب است و عاشق در غیبت معشوق منتظر و مشتاق وصال او مے باشد بنا بر آں شیخ حالت ایشاں را بحالت حربا تشبیه داده و آنچه بعض از محققین نوشته که نبردند خواب شاید محاوره نباشد چرا که میگویند فلانے را خواب برد نه اینکه فلانے خواب را برد گو لفظ از دست مددگار ایں معنی باشد از عدم اعتناست میر مغربی ؎ در غمزهٔ تو خواب نبردی لب شب از من + تا وقت سحر نالهٔ من زار نبودے +

یکے راز میگفت با دیگرے / که در روزِ محشر بود داورے
بہشتِ برین ملک و ماوائے ماست / که بندِ غم امروز بر پاے ماست

و صحیح یکے ز آں دو میگفت با دیگرے. که گر روز محشر تا آخر. و دریں صورت کاف بیان مقوله گفت. و گر روز محشر بود داورے شرط و بیت دوم جزا و مصرع دوم از وے علت مضمون مصرع اول و ایں جمله شرطیه مدخول کاف بود و حاصل معنی آنکه اگر روز محشر داورے بود پس بہشتِ بریں ملک و ماوائے من خواہد بود چرا که بند غم امروز بر پاے ماست و در مصرع دوم اشارت است بحدیث شریف که الدنیا سجن المؤمنین و جنة الکافرین. و مخفی نماند که اصل در استعمال حرف شرط عدم جزم است بوقوع شرط و گاه استعمال آں در مقام جزم بوقوع شرط نیز بود و آں اقسام است یکے تجاہل چنانچه از بنده کسے بپرسد که خواجه تو در خانه ہست و او مید اند که ہست و بگوید که اگر خواہد بود خواہم گفت. دوم عدم جزم مخاطب بوقوع شرط چنانچه گوئی کسے را که تکذیب تو کند اگر راست گویم من پس چه خواہی کرد سوم تنزیل مخاطب عالم بوقوع شرط منزله جاہل برائے محافظت آں مقتضائے علم را مثل قولِ تو مر شخصے را که موذی پدر خود ہست پس او پدر تست پس او را ایذا مده چہارم توبیخ و از قبیل اول است در ما نحن فیه چه ایں شخص از جہت کثرت کشیدن حوادث گویا نمید اند که روز قیامت ہم کسے بداد او خواہد رسید و ہمچنیں درین مقطع ؎ گر مسلمانی ازین ہست که حافظ دارد + وائے گر در پس امروز بود فردائے + چرا که بسبب کثرت معاصی گویا نمید اند که فردا ہست

و در بعض نسخ کہ ہم روز محشر۔ دریں صورت بدون تقدیر لفظ اگر معانی ایں ابیات باہم مربوط نمے شود ؛

گر ایں پادشاہانِ گردن فراز — کہ در لہو و عیش اند در کام و ناز
در آیند با عاجزاں در بہشت — من از گور سر بر ندارم ز خشت

در بعض نسخ سر بر نگیرم۔ و در بعض دیگر ایں قطعہ بعد از بیت اول از قطعۂ سابق اعنی یکے راز میگفت واقع شدہ و ایں سہو نساخ ست چراکہ دریں صورت ایں قطعہ جواب بیت مذکور میشود و بیت دوم از قطعۂ سابق بیکار می ماند پس بہتر آنست کہ گوئیم ایں قطعہ معطوف ست بر قول او کہ روزِ محشر تا آخر و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ در قول او از گور تا لفظ از بمعنی در بنا شد معنی بیت صحیح نمے شود تحکم ست چہ میتواند کہ ز خشت بحذف مضاف الیہ بدل بعض باشد از گور یعنی سر بر ندارم از گور از خشت آں

ہمہ عمر از ایشاں چہ دیدی خوشی — کہ در آخرت نیز زحمت کشی
اگر صالح آنجا بدیوار باغ — در آید بکفشش بدرّم دماغ

در بیت اول التفات است چہ سابق بہ تکلم بود و در ینجا بخطاب آمدہ و الا معنی بیت درست نمے شود در بعض نسخ از ینہا و بہر تقدیر اشارہ بہ پادشاہانِ متکبر و زحمت کشیدن با ایشاں کنایہ از رفاقت کردن با ایشاں در بہشت است تخصیص بعض محققین کہ لفظ ایشاں در محل تعظیم مستعمل شود و اینہا در محل تحقیر بے حساب زیراکہ ایشاں در محل تحقیر نیز مے آید۔ میر معزی بندگاں در خدمتِ او چوں خداوندان شدند۔ از پس اکرام و خداوندی کہ با ایشاں کنند ؛ و در قصیدۂ دیگر کہ مرجع ایشاں مخالفان ست آوردہ بداں حصار کہ ایشاں مقام ساختہ اند۔ ز آب و خاک ندارند ہیچ گونہ خبر ؛ مگو کہ صاعقہ باید ز چرخ بر سر شاں کہ آبِ ایشاں خوں گشت و خاک خاکستر ؛

چو مرد ایں سخن گفت و صالح شنید — دگر بودن آنجا مصالح ندید

ایں بیت ذو قافیتین و مرد وضع مظہر موضع مضمر و صالح معطوف بر آں و مصالح جمع مصلحت ست و در ینجا نیز بمعنی مفرد استعمال یافتہ چنانچہ پیش ازیں گزشت ؛

دمے رفت تا چشمۂ آفتاب — ز چشمِ خلایق فرو شست خواب
سبک ہر دو کس را فرستاد و خواند — بہیبت نشست و بحرمت نشاند
بر ایشاں ببارید بارانِ جود — فرو شست شاں گرد ذلِّ وجود

در بعض نسخ بروں رفت و چوں چشمۂ آفتاب تا آخر و رواں ہر دو کس را تا آخر و دواں بدال تحریف است پس قول او بر قول او دگر بودن تا آخر باشد و چوں چشمہ تا آخر شرط و بیت دوم جزا و ایں جملہ شرطیہ معطوف بر بروں رفت و مفعول فرستاد محذوف است از جہت عدم اعتنا بشان آں و مفعول خواند ہر دو کس و موقعش پیش از فرستاد کہ جہت تعقید لفظی بعد از وے واقع شدہ و بیت سوم معطوف بہ قول او بحرمت نشاند ؛

گدایانِ بے جامہ شب کردہ روز — معطر کناں جامہ بر عود سوز
پس از رنج سرما و باران و سیل — نشستند با نامداران خیل ؛

بیجامہ شب کردہ روز صفتِ گدایاں و مصرع دوم حال از ایشاں اے گدایانے کہ برہنہ شب را بروز آوردہ و سختی سرما کشیدہ بودند در آں حال کہ معطر کناں بودند جامہ ہا را بر عود سوز۔ و در بعض نسخ با عود سوز لیکن اول بہتر است۔ و در بعض نسخ بعد رنج و محنت بصد درد و سوز۔ و دریں صورت تمام مصرع متعلق بشب کردہ روز و بہر تقدیر فاعل فعل نشستند گدایان است و بعض محققین نوشتہ احتمال دارد کہ مصرع دوم از بیت اول خبر گدایاں باشد یعنی چوں لطف شاہ شامل حال ایشاں شد گدایاں سرما خوردہ جامۂ خود را بر عود سوز معطر کناں شدند انتہٰے بریں تقدیر بیت دوم معطوف بر مصرع مذکور بود اما بے ربط میشود ؛

یکے گفت ز ینہا ملک را نہاں — کہ اے حلقہ در گوشِ حکمت جہاں
پسندیدگاں در بزرگی رسند — ز ما بندگانت چہ آمد پسند

از ینہا اشارہ بگدایاں و کاف بیان مقولۂ گفت و لفظ در در مصرع اول از بیت دوم صلۂ رسند و مصرع دوم خبر مبتدائے محذوف و ایں جملہ معطوف بر مصرع اول است و حاصل معنی آنکہ پسندیدگاں ببزرگی میرسند و اکرام مے یابند و ما کہ از آں گروہ نیستم از ما چہ پسند آمد تراکہ بزرگی رسانی و اکرام فرمودی ما را و در بعض کہ بین البیتین ایں بیت واقع شدہ ؛

ترا عفو کردم از آں داوری — کہ بخشایشے بر دلم آوری

با سباق و سیاق ربطے ندارد و محض الحاقی است ؛

شہنشہ ز شادی چو گل بر شگفت — بخندید در روے درویش و گفت
من آنکس نیم کز غرور حشم — ز بیچارگاں روے درہم کشم
تو ہم با من از سر بنہ خوے زشت — کہ ناسازگاری کنی در بہشت
من امروز کردم در صلح باز — تو فردا مکن در برویم فراز
چنیں راہ گر مقبلی پیش گیر — شرف بایدت دستِ درویش گیر
بر از شاخ طوبٰے کسے بر نداشت — کہ امروز تخم ارادت نکاشت
ارادت نداری سعادت مجوے — بچوگانِ خدمت تواں برد گوے

از سر بنہادن خوے زشت کنایہ از بدر کردن خیال زشت از سر و مصرع دوم بیانِ آں خوے و ناسازگاری بنہان است و حاصل معنی آنکہ ہرگاہ من آنکس نیستم کہ چنیں و چنیں باشم پس تو ہم دریں عالم ایں خیالِ زشت را از سر خود بدر کن کہ فردا تنہا در بہشت روی و مرا رفیق نگیری و در بعض نسخ تو با من بنہ از سر ایں خوے زشت۔ و ایں بدون تقدیر لفظ ہم با آنچہ در معنی او بود صحیح نمے تواند شد و بجاے تخم ارادت تخم نکوئی و در بعض دیگر تخم سعادت ؛

حکایت

یکے در نجوم اندکے دست داشت | ولیک از تکبر سرمست داشت
بر کوشیار آمد از راہِ دور | دلے پُر ارادت سرے پُر غرور

کوشیار۔ قیل بکاف فارسی وواو مجہول وشین معجمہ نام یکے از حکماے فارس کہ ابو الحسن کنیت ولبان بن باشہری گیلی نام پدر اوست وزیج بالغ وزیج جامع ومحمل در نجوم ومکمل در معرفت اصطرلاب از تصنیفاتِ او۔ ودر بعض نسخ بر ہوشیار بہائے ہوز دراں تحریف است ومصرع دوم حال از ضمیر آمد ودلے وسرے ہر دو بیاے تنکیر ولفظ با از ہر کدام محذوف ؛

خردمند ازو دیدہ بر دوختے | یکے حرف باوے نیاموختے

خردمند۔ بدل از کوشیار و دیدہ بر دوختے کنایہ از تغافل کردے ومصرع دوم معطوف بر دیدہ بر دوختے ودر بعض نسخ کہ یک حرف دروے وایں اصح زیراکہ صلۂ آموختن در مے آید نہ با۔ شیخ نظامی فرماید؎ ز تو آیتے در من آموختن ۔ زمن دیو را دیدہ بر دوختن ؛ ودریں صورت کاف عطف وکلمۂ در بمعنی را باشد کہ علم مفعولیت است ؛

چو بے بہرہ عزمِ سفر کرد باز | بدو گفت داناے گردن فراز
تو خود را گماں بردۂ پُر خرد | اناے کہ پُر شد دگر چوں برد
ز دعوی تہی آے تا پُر شوی | تو از خود پُری زاں تہی میروی
ز ہستی در آفاق سعدی صفت | تہی گرد و باز آے پُر معرفت

بیت اول جملہ شرطیہ وفاعل فعل عزم سفر کرد ضمیرے کہ راجع بطرف یکے وبے بہرہ حال از ضمیر مذکور و میتواں کہ وضع مظہر موضع مضمر بود وباز بموحدہ ظاہرا تحریف است وصحیح ساز بسین مہملہ وبیت دوم مقولۂ گفت وچوں برد بمعنی چگونہ پُر شود وبعض محققین نوشتہ کہ ازیں معلوم میشود کہ آں مرد باوجود ارادت ودرخواست تعلیم اعزازے در باطن داشت کہ من ہم عالمم دپُر خالی خود را امید انست لہٰذا حکیم گفتہ کہ اناے کہ پُر شود دگر چگونہ پُر شود انتہٰی ایں تخصیص بیجاست بلکہ از قول او دلے پر ارادت سرے پُر غرور نیز ہمیں مستفاد میشود وقول او پُر معانی شوی در بعض نسخ نیز ز معنی ؛

ترا کے بود چوں چراغ التہاب | کہ از خود پُری ہمچو قندیل ز آب
وجودے دہد روشنائی بجمع | کہ سوزیش در سینہ باشد چو شمع

آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ در تشبیہ پر شدن قندیل از آب سخن است انتہٰی ایں تشبیہ را وقوع در کار نیست بلکہ توہم وتخلیل کفایت میکند چنانچہ انگشت افروختہ را تشبیہ میکنند بدریاے مشک کہ موج ہاے او ز ذہب باشد و وجودے بیاے تنکیر ومصرع دوم بیانِ آں وشین ضمیر متصل منصوب راجع باں ودر بعض نسخ ہر دو بیت مکتوب نیست ؛

حکایت

بخشم از ملک بندۂ سر بتافت | بفرمود جستن کسش در نیافت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول بحذف عاطف وفاعل فعل بفرمود ضمیرے کہ راجع است بطرف ملک وعاشن یعنی آنکہ

بندہ لسبب خشم کہ او را فرو گرفتہ بود از ملک سر بتافت و بگریخت و ملک فرماں داد کہ بجویندش و ہر چند جستند کس ازو در نیافت

چو باز آمد از راہِ خشم و ستیز	بشمشیر زن گفت خونش بریز

فاعل فعل باز آمد ضمیرے کہ راجع بطرف بندہ است و از راہِ خشم و ستیز متعلق بما بعد و شمشیر زن سیاف کہ در عرف جلاد گویندش و حاصل معنی آنکہ چوں آں بندہ گریختہ خود بخود باز آمد ملک از راہِ خشم و ستیز بریختن خونِ او فرمانِ شمشیر زن را

بخوں تشنہ جلادِ نا مہرباں	بروں کرد دشنہ چو تشنہ زباں

بخوں تشنہ حال است از دشنہ و متعلق بروں کرد و علت ایں فعل ہر دو محذوف ۔ جلاد پوست کن و در عرف کسے کہ مردم واجب القتل را بحکم حاکم مے کشتہ باشد و حاصل معنی آنکہ بروں آورد دشنہ را در آں حال کہ آں دشنہ تشنہ خونِ آں بندہ بود از نیام برائے ریختن خون او چنانچہ تشنہ برمے آرد زبان را از کام برائے خوردن آب ؛

شنیدم کہ گفت از دلِ تنگ ریش	خدایا بحل کردمش خونِ خویش
کہ پیوستہ در نعمت و ناز و ناز	در اقبال او بودہ ام دوست کام
مبادا کہ فردا بخونِ منش	بگیرند و خرم شود دشمنش

مصرع دوم از بیتِ اول مقولہ گفت و بیت سوم علت بحل کردن خون و دشمن عبارت از شیطان یا دیگرے کہ بد عاقبتی پادشاہ مذکور را میخواستہ باشد ؛

ملک را چو گفتِ وے آمد بگوش	دگر دیگِ خشمش نیاورد جوش
بسے بر سرش داد و بر دیدہ بوس	خداوند رایت شد و طبل و کوس
برست از چناں سہمگیں جایگاہ	رسانیدہ ہرش بدیں پایگاہ
غرض زیں حدیث آنکہ گفتارِ نرم	چو آبیست بر آتشِ مرد گرم

بیت اول جملہ شرطیہ و پیش از بیت دوم کلمۂ اضراب و بین المصرعین آں عبارت و نوازش کرد تا آنکہ آں بندہ محذوف و مصرع دوم بیان غایت نوازش و بیت سوم نیز و قافیتین و جملہ الیست برائے خود کہ بطریق اجمال احوال او و رآں بیان کردہ از راہ استعجاب و چناں سہمگیں جایگاہ اشارت بکشتن گاہ و بدیں پایگاہ اشارہ بترقی درجات و حاصل معنی آنکہ ملک چوں گفتار آں غلام را بشنید سر بعبارہ و غضب نکرد بلکہ بر سر و دیدہ او بسے بوسہا داد و نوازش فرمود تا آنکہ او خداوند رایت و طبل و کوس شد و از چناں سہمگیں جایگاہ برست و بدیں پایگاہ برسید و میتواند کہ مصرع دوم از بیت دوم خبر مبتدائے محذوف و متعلق ما بعد نیز محذوف باشد و ایں جملہ معطوف بر مصرع اول یعنی داین غلام از آں نوازش خداوند رایت شد تا آخر و در بعض نسخ بجائے برست لفظ برفع و دریں صورت مضاف الیہ رفع محذوف باشد اے لسبب رفق و ملاطفت آں غلام چنانچہ ابیاتِ آیندہ دال است بر آں و آوردن اسم اشارہ بعد از حرف تشبیہ برائے دلالت بر تعظیم مشار الیہ ست و بجائے قول او ایں حدیث زیں سخن ؛

تواضع کن اے دوست باخصم تند
که نرمی کند تیغ برنده کند

نه بینی که در معرض تیغ و تیر
بپوشند خفتان ده تو حریر

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول وحاصل معنی آنکه نرمی چیزیست که کُند میکند تیغ برنده را واز و متضرر نمیشود و مصداق این دعوی کز و پنبه و امثال آں و بیت لاحق معطوف بر نرمی کند و قول او ده تو حریر در بعض نسخ صد تو و بہر تقدیر عبارت از بسیار تو است

حکایت

گروہے بر آنند ز اہلِ سخن
که حاتم اصم بود باور مکن

برآمد طنین مگس بامداد
که در چنبر عنکبوتی فتاد

ہمه ضعف و خاموشیش کید بود
ہمے صید پنداشتش قید بود

نگه کرد شیخ از سرِ اعتبار
که اے پائے بندِ طمع پائے دار

نه ہر جا شکر باشد و شہد و قند
که در گوشہا دام باز است و بند

عبد الرحمن ابو حاتم بن عنوان الاصم از قدمائے مشائخ خراسان و با شفیق بلخی صحبت داشته و استاد احمد خضرویه است آورده اند که زنے با او سخن میگفت درین اثنا بادے از وے سر زد و ہیں از انفعال سر بر نداشت شیخ از مشاہدهٔ این حال خویشتن را بتکلف اصم ساخت و گفت که بآواز بلند بگو که خوب نمے شنوم و بدیں بہانه رفع ظن او کرد تا زیست ہمچناں زیست و در دو صد وسی و ہفت در گذشت قدس سره و بیت دوم علت باور مکن و طنین مگس مبتدا یا فاعل برآمد و بامداد ظرف آں و کاف در صدر مصرع دوم از بیت دوم تعلیلیه و بیت سوم جمله معترضه مقولهٔ شاعر در بیان احوال مگس و عنکبوت و عبارت درآں حال پیش از بیت چہارم و معطوف نگه کرد و گفت ہر دو محذوف و در بعض نسخ مگس صید پنداشتش - و در نسخ معتبره قند پنداشتش که معرب کند بمعنی شکر ست و دریں صورت در قند و قید تصحیف بود و بہر تقدیر مصرع دوم معطوف بر مصرع اول است - و حاصل معنی آنکه بعضے از ارباب سیر گویند که حاتم که او را اصم خوانند اصم واقعی بود و شیخ مے فرماید که این حرف صحیح نیست چرا که صبحے آواز مگسے برآمد بداں سبب که در چنبر دام عنکبوتی افتاده بود و طریق مگس است که چوں بدام عنکبوتی افتد طنینے از و برمے آمد ضعف جثه عنکبوت و خاموشی او محض مکر بود برائے قید مگس و قند پنداشتن مگس مر عنکبوت را از غلط فہمی او بعد از آں بر سر مطلب آمده میفرماید که شیخ درآں حال که مگس را گرفتار دید از سر عبرت گفت که اے فلاں و فلاں پائے دار و دریں اشارت است بآنکه حرکت بے موقع مکن و بیت پنجم علت این امر است و در بعض داما ہست و بند و قول او چوں فہم کردی اے چگونه فہم کردی

یکے گفت زاں حلقهٔ اہلِ رائے
عجب دارم اے مردِ راہِ خدائے

مگس را تو چوں فہم کردی خروش
که مارا بدشواری آمد بگوش

تو آگاه گردی ببانگ مگس
نشاید اصم خواندنت زیں سپس

گردی بکاف فارسی بمعنی شوی و صیغه مستقبل بجائے ماضی برائے استمرار و ظاہر اللفظ تو تحریف چه است و دریں صورت حاصل معنی این باشد که ہر گاه تو آگاه شوی بر بانگ مگس پس لایق نیست که بعد ازیں ترا اصم خوانند زیرا که در واقع اصم نیستی

پس وجہ اصم فرا نمودن مر خویشتن را ومر تکب این دروغ شدن را بگو ؛

تبسم کناں گفت کاے مرد ہوش ... اصم بہ کہ گفتارِ باطل نیوش
کسانیکہ با ما بخلوت در اند ... مرا عیب پوش و ثنا گستر اند
چو پوشیدہ دارندم اخلاق دون ... کند ہستیم زیر و طبعم زبون
فرا مے نمایم کہ مے نشنوم ... مگر کز تکلف مبرا شوم
چو کالیوہ دانندم اہلِ نشست ... بگویند نیک و بدم ہر چہ ہست
اگر بد شنیدن نیاید خوشم ... ز کردار بد دامن اندر کشم

در بعض نسخ تیز ہوش وطبعم نگوں و در بعض دیگر عجبم زبوں و بہر تقدیر فاعل فعل گفت ضمیرے کہ راجع بطرف حاتم است ومصرع دوم از بیت اول مقولۂ گفت وعلت آں محذوف وبیت دوم معطوف بر علت مذکور وحاصل معنی آنکہ اصم بودن من بہتر از گفتار باطل نیوشیدن زیرا کہ ارتکاب این امر ہر چند گناہ است لیکن ازیں چنداں ضرر بمن نمے رسد کہ از گفتار باطل نیوشیدن میرسد ونیز کسانے کہ با ما در خلوت مے باشند مرا عیب پوش وثنا گستر اند وایشاں چوں اخلاق فرومایہ یعنے عیب ہائے مرا از من پوشیدہ دارند پس ازآں اخلاق فسادہا برخیزد اعنی ہستی کہ عبارت از خودی است مرا مغلوب خود سازد وطبع کہ عبارت از نفس امارہ ہست مرا منکوس گرداند بر آیں اختیار اصمیت کردہ ام وفرا مے نمایم کہ مے نشنوم شاید کہ از تکلف ایشاں کہ سخنہائے خوشامد آمیز میگویند مبرا شوم یعنے محفوظ باشم وہر دو بیت آیندہ معطوف بر مبرا شوم وقول او اگر بد شنیدن تا آخر در بعض نسخ گر از بد شنیدن واین غلط نساخ ہست ؛

تجبل ستایش فراچہ مشو - ... چو حاتم اصم باش و غلیبت شنو

این بیت مقولۂ مخدوم است بر سبیل وعظ ونصیحت خطاب بنفس خود بین المصرعین کلمۂ اضراب محذوف وفراچہ مشو یعنی در چاہ مرو کہ عبارات از افتادن در ضلالت ہست وحاصل معنی آنکہ بلکہ مثل حاتم خویشتن را بتکلف اصم سازد عیب خود را از دیگراں مے شنیدہ باش شاید کہ تدارک آں صورت گیرد وذمایم اخلاق بحمایدبدل گردد ؛

سعادت بجست و سلامت نیافت ... کہ گردن ز گفتارِ سعدی بتافت
ازیں بہ نصیحت گرے بایدت ... ندانم پس از وے چہ پیش آیدت

این ہر دو بیت در عامۂ نسخ مکتوب نیست و بر تقدیر تسلیم کہ معنی ہر کہ مبتدائے موصوف ومابعد صفتِ آں ومصرع اول خبر مقدم بر مبتدا وبجست ونیافت ماضی منفی ومتنوا اند کہ ہمیں کاف فاعل این ہر دو فعل باشد بطریق تنازع ؛

حکایت

ز ویرانۂ عارفے ژندہ پوش ... یکے را نباحِ سگ آمد بگوش

در بعض نسخ شنیدم ز ویرانۂ ژندہ پوش - و در بعض دیگر کسے را صدائے سگ بہر تقدیر ویرانہ بمعنی مکان ویران است ونباح بضم نون وحا مہملہ بانگ کردن سگ عف آہو ؛

بدل گفت گوئی سگ اینجا چراست / گر او هست پس مرد صالح کجاست
نشانِ سگ از پیش واز پس ندید / بجز عارف آنجا دگر کس ندید
خجل باز گردیدن آغاز کرد / که شرم آمدش کشفِ آن راز کرد

گوئی بیای خطاب واز قولِ او چراست یعنی نیست مستفاد میشود قرینه گر او هست نیز دال است بر آن وحاصل معنی آنکه آن شخص بادل خود گفت که تو بگوئی که این آواز سگ هست سگ اینجا نیست واگر هست پس مرد صالح که در آن ویرانه می ماند کجاست وبعض محققین نوشته که بهتر آنست که کجا در مصرع اول بود وچرا در مصرع ثانی وحرف رابطه از لفظ سگ محذوف وحاصل معنی آنکه آن شخص بدل تصور نمود وخطاب بادل کرد که گوئی سگ اینجا هست آن سگ کجاست وبفرض اگر گویم سگ هست پس مرد صالح چرا بجای آن چه سگ بنظر نمی آید ومرد صالح معلوم نمی شود انتهی این توجیه هر چند خوب است لیکن هیچ یکی از نسخ که بنظر فقیر شارح در آمده بر آن مساعدت میکند ودر عامه نسخ در آمد که درویش صالح کجاست ودرین صورت مصرع اول حال باشد از ضمیر در آمد وگفت وگوی بواو عطف مجموع مضاف بطرف سگ اینجا چراست وعلت در آمد مفعول آن هر دو محذوف وقولِ او که درویش تا آخر بیانِ آن یعنی در آن حال که بادل این گفت وگوی داشت که سگ اینجا چراست در آمد تا معلوم کند این را که درویش صالح کجاست ودر بعض دیگر بدل گفت آخر سگ اینجا چراست ودرین صورت لفظ آخر برای تحیهٔ کلام ومصرع دوم معطوف بر سگ اینجا چراست بود وقول او بجز عارف آنجا دگر در بعض نسخ بجز مرد نیکو سیر وبجای کشف آن راز بحث آن راز واین لفظ هست نیامده بر خلاف کشف آن راز

شنید از درون عارف آواز پای / هلا گفت بر در چه پائی در آی

هلا بالفتح کلمه تنبیه ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول ومضاف الیه درون وصفات پای هر دو محذوف وهلا در معنی مؤخر است از گفت وحاصل معنی آنکه شنید از اندرون خانهٔ خود عارف آواز پای آن شخص را وگفت هلا بر در چه استادهٔ اندرون در آی

نه پنداری ای دیدهٔ روشنم / که اینک سگ آواز کرد آن منم
چو دیدم که بیچارگی می خرد / نهادم ز سر کبر و رای و خرد
چو سگ بر درش بانگ کردم بسی / که مسکین تر از سگ ندیدم کسی
چو خواهی که در قدر والا رسی / ز شیبِ تواضع ببالا رسی
درین حضرت آنان گرفتند صدر / که خود را فراتر نهادند قدر
چو سیل اندر آمد بهول و نهیب / فتاد از بلندی بسر در نشیب
چو شبنم بیفتاد مسکین و خرد / بمهر آفتابش بعیوق برد

پیش از قول او آن کلمه اضراب وبعد از وی بیانِ آن هر دو محذوف وحاصل معنی آنکه گمان نبری ای دیدهٔ روشن من این که اینک سگ آواز کرد بلکه آنکه آواز کرد آن منم ودر بعض نسخ که اینک وبجای مسکین تر از خود عاجز تر از سگ وبجای بمهر آفتابش بمهر آسمانش ودر بعض دیگر نگر کآفتابش از زادهٔ نگر نیستین وقول او چو خواهی تا آخر داستان مقولهٔ شیخ بر سبیل وعظ ونصیحت ۰

حکایت

عزیزے در اقصاے تبریز بود — که همواره بیدار و شبخیز بود
شبے دید جائیکه دزدے کمند — بہ پیچید و بر طرف بامے فگند
کساں را خبر کرد و آشوب خاست — ز هر جاے بیہہ مرد با چوب خاست
چو نامردم آواز مردم شنید — دگر بودن آنجا مصالح ندید

قولِ او نامردم کنایه از دزد و مصالح جمع مصلحت است دریجا بجاے مفرد واقع شده و در نسخ معتبره چو نامرد آواز مردم شنید ۔ میانِ خطر جاے بودن ندید ؛

نهیبے از آں دار و گیر آمدش — گریزے بوقت اختیار آمدش

نهیبے و گریزے بیاے تنکیر و گیر و دار هنگامه و شور و همچنیں گریزے بوقت یا گریزے که بمقتضاے وقت همان مصلحت تواند شد و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف دزد است ؛

ز رحمت دلِ پارسا موم شد — که شب دزد بیچاره محروم شد
بتاریکی از وے فراز آمدش — براهِ دگر پیشِ باز آمدش
که یارا مرو کآشناے توام — بمردانگی خاکِ پاے توام
ندیدم بسر پنجگی چوں تو کس — که جنگ آوری بر دو نوع است و بس
یکے پیشِ خصم آمدن مردوار — دگر جاں بدر بردن از کارزار
بدیں هر دو خصلت غلامِ توام — چه نامی که مولاے نامِ توام

معطوف موم شد محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و حاصل معنی آنکه بسبب رحمتے که در دلِ پارسا مخزون بوده دلش رقت کرد و ایں اندیشه در خاطرش گزشت که شب تا آخر و در بعض نسخ که آں دزد بیچاره و معطوف بیت سابق اعنی و گفت محذوف و قولِ او که یارا بیان مقولهٔ آں و بجاے قولِ او دگر جاں دوم جاں ؛

گرت راے باشد بحکمم کرم — بجاے که من دانمت ره برم
سرائیست کوتاه و در بسته سخت — نه پندارم آنجا خداوند رخت
کلوخے دو بالاے هم بر نهیم — یکے پاے بر دوشِ دیگر نهیم

صحیح میدانمت و مفعول میدانم و مفعول فیه ره برم هر دو محذوف و تا ضمیر متصل منصوب مفعول رهبرم و حاصل معنی آنکه اگر راے تو اقتضاے آں کند که بحکم کرم همراه من بیائی که میدانم قدرے اثاثه را در آنجا ترا رهبری کنم و قول نه پندارم آنجا خداوند رخت اے گمان ندارم که در آنجا کسے خداوند رخت باشد ؛

بچندانکه در دست افتد بساز — از آں به که گردی تهیدست باز

باے بچندانکه براے صله و بساز بصیغهٔ امر و معطوفِ آں و علت ایں معطوف هر دو محذوف و مصرع دوم متعلق آں و حاصل معنی آنکه بآں مقدار اثاثه که در دست تو در آید سازش کن و طالب زیادت مباش زیرا که اکتفا بر آں مقدار بهتر از آنست که

مہیدست بازگردی و میتواند کہ بچنداں بنون و کلمہ نہ برائے استفہام انکاری و موضعش بعد از قول او بجہ از جہت تعقید لفظی در صدر مصرع اول واقع شدہ یعنی از آں بہ نیست کہ تہیدست بازگردی و در بعض نسخ کہ چندانکہ دریں صورت کاف برائے بیان علت رہ بردن باشد ؛

بدلداری و چاپلوسی و فن ‖ کشیدش سوئے خانۂ خویشتن

دربعض نسخ مصرع دوم مقدم است برمصرع اول ؛

پس آن دزدِ شب را فراداشت دوش ‖ بگفتش برآمد خداوند ہوش

بغلطاق و دستار و رختے کہ داشت ‖ زبالا بداماں او درگذاشت

وزآنجا برآورد غوغا کہ دزد ‖ ثواب اے جواناں بیاری و مزد

برجست از آشوب دزدِ دغل ‖ دواں جامۂ پارسا در بغل

دل آسودہ شد مردِ نیک اعتقاد ‖ کہ سرگشتہ را برآمد مراد ؛

خبیثے کہ برکس ترحم نکرد ‖ بجنبود بروے دلِ نیک مرد

عجب نیست در سیرتِ بخرداں ‖ کہ نیکی کنند از کرم بابداں

دربعض نسخ جوانمرد شب رو و در بعض دیگر چو آں مرد رہرو بجیم فارسی و در بعض بجائے دوش گوش بکاف فارسی و بجائے بغلطاق بغلبند و بجائے بیاری بیائید و قول او کہ دزد بیانِ غوغا و بعد از وے حرف رابطہ و شرط ہر دو محذوف و مصرع دوم جزائے آں شرط و بیاری بمعنی دریاری دادن و بعد از ثواب و ہمچنیں بعد از مزد نیز حرف رابطہ محذوف و مزد معطوف بر ثواب و حاصل معنی آنکہ غوغا برآورد ایں کہ دزد است پس اگر دریں وقت یاری دہید اے جواناں دریاری دادن ثواب و مزد است ؛

بسے عذرخواہی نمودش کہ زود ‖ گریزاں شو وجاں ببر ہیچو دود

دربعض نسخ ایں بیت بعد از بیت پس آں دزد شب رو مکتوب است و اغلب کہ الحاقی است و لہذا دربعض دیگر ہمیں بیت فقط بلکہ دربعض پس آں دزد شب رو نیز مکتوب نیست و بعض محققین نوشتہ کہ ایں بیت اگر باشد پس از بیت بغلطاق و دستار باید نہ اینجا پس حاصل معنی ایں ابیات آں باشد کہ بچاپلوسی و دلداری آں مرد بزرگ دزد را بسوئے خانۂ خود آورد و چوں آں مرد شب رو کہ عبارت ہست از دزد گوش فرا داشت لے حرفِ آں بزرگ شنید خداوند ہوش کہ عبارت است از آں بزرگ برکتف او برآمد از دیوار و بخانۂ خود آمدہ بغلطاق و دستار وغیرہ را بدزد داد و بسبب کم بضاعتی عذرخواہی نمود و گفت کہ زود از ینجا گریزاں شو الخ و دریں صورت بالحاقی گفتن احتیاج نے افتد یعنی ابیات بایکدیگر مرتبط نے شود لیکن بیت ازآنجا برآورد غوغا تا آخر محض بیکار و بے ربط مے ماند و عجب کہ ابیات سابقہ را تدارک نمودہ و بیت لاحق را مہمل گزاشتہ پس بہتر آنست کہ بیت مانحن فیہ الحاقی باشد و قول او کہ سرگشتہ را دربعض نسخ کہ بیچارہ را و بجائے خبیث کہ بمعنی فرو آید خبیثے بمعنی پلید و اینجا مراد از دزد و بجائے عجب نیست عجب نبود و دربعض دیگر عجب نباید ؛

در اقبالِ نیکاں بداں میزیند ‖ اگرچہ بداں اہلِ نیکی نیند

ب

و در بعض نسخ بداں گرچہ در جور دیگی نبند و ر اقبال تا آخر و بہر تقدیر لفظ بداں در مصرع دوم وضع مظہر موضع مضمر است ؛

حکایت

یکے را چو سعدی دل سادہ بود ❊ کہ با سادہ روئی در افتادہ بود
جفا بردے از دشمن سخت گوے ❊ ز چوگان سختی بجستی چو گوے

با کسے در افتادن کنایہ از مخالفت و ناسازگاری کردن لیکن از ماتحن فیہ بمعنی تعشق و میل خاطر استفادہ میشود و ایں گویا مخالفت و ناسازگاری با عقل است ؛

ز کس چیں بر ابرو نینداختے ❊ ز بازی بہ تندی نہ پرداختے
یکے گفتش آخر ترا ننگ نیست ❊ خبر زیں ہمہ سیلی و سنگ نیست
تن خویشتن شغبہ دوناں کنند ❊ ز دشمن تحمل زبوناں کنند
نشاید ز جاہل خطا در گذاشت ❊ کہ گویند یارائے مردی نداشت
بدو گفت شیدائے شوریدہ سر ❊ جوابے کہ شاید نبشتن بزر
دلم خانۂ مہر یار است و بس ❊ از آں مے نگنجد درو کین کس

مصرع اول گویا تفسیر مصرع دوم ہست یعنی بسبب طیب و ظرافت کہ مردم او سے مے کردند برہم نمیشد و خشم نمیگرفت - و میتواند کہ ز بازی متعلق چیں بر ابرو نینداختے بود و بہ تندی نپرداختے معطوف بر آں و در بعض نسخ ز کیں چیں تا آخر و ز بازی بہ تحتانی و راء مہملہ و در یں صورت مصرع دوم معطوف بر مصرع اول باشد و حاصل معنی آنکہ بسبب کینہ و عداوت از دشمن سخت گوئی چیں بر ابرو نے انداخت و بسبب دوستی و محبت کہ با آں سادہ رو داشت بہ تندی نمے پرداخت و در بعض دیگر ز بازو و ایں ترکیب مناسب تر است و بجائے شغبہ بفتح سین مہملہ و غین معجمہ سخرہ و علی التقدیر یں عبارت از کسے کہ مردم بروے بخندند و در بعض فتنہ بمعنی مفتون و در بعض رنجہ بمعنی آزردہ و بجائے یارائے مردی بازوئے مردی و در بعض مردی و غیرت و بجائے بدو گفت شیدائے چہ خوش گفت

حکایت

چہ خوش گفت بہلول فرخندہ خوے ❊ چو بگذشت بر عارف جنگجوے

بہلول بضم اول و سوم خنداں روے و پیشوائے قوم کہ جامع نیکیہا باشد و نام عارفے معروف و در بعض نسخ ذو النون و بہر تقدیر اختیار لفظ عارف بنا بر تعریض است ؛

گر ایں مدعی دوست بشناختے ❊ بہ پیکار دشمن نپرداختے
گر از ہستی حق خبر داشتے ❊ ہمہ خلق را نیست پنداشتے

ہر دو بیت مقولہ گفت و ایں مدعی اشارت بعارف جنگجوے و بیت دوم معطوف بر بیت اول و لفظ حق وضع مظہر موضع مضمر و حاصل معنی آنکہ ایں عارف کہ ادعائے دوست شناسی میکند اگر او را بشناختے لے باو پے بردی پس باو مشغول شدی و بہ پیکار دشمن نپرداختے چنانچہ رابعہ را پرسیدند کہ شیطان را دشمن داری گفت بدوست آنچناں مشغول نیستم کہ از دشمن یاد آید اگر

از ہستی خود خبر داشتے کہ ہمہ اوست و غیر او موجود نیست پس این ہمہ خلق را نیست پنداشتے از برائے آنکہ ہستی خلق اعتباری است وہستی اعتباری محض معدوم پس در بیت اول توحید شہودی و در دوم توحید وجودی باشد۔ و در بعض نسخ نیک پنداشتے و دریں صورت ایں معنی بود کہ اگر از ہستی حق کہ ظاہر است در ہمہ مظاہر آگاہی داشتے پس ہمہ خلق را نیک پنداشتے زیرا کہ مظہر اوست و مآل ہر دو قریب ہم است و در بعض دیگر گر از ہستی خود تا آخر و دریں اشارت ہست بآنکہ اگر از ہستی خود آگاہی داشتے کہ چلیستم پس ہمہ خلق را نیک پنداشتے بہ نسبت خود کسے را بدخیال نکر دے ؛

حکایت

شنیدم کہ لقمان سیہ فام بود / نہ تن پرور و نازک اندام بود
یکے بندۂ خویش پنداشتش / بہ بغداد در کارِ گل داشتش
بسالے سرائے بپرداختش / کس از بندۂ خواجہ نشناختش

بعض محققین نوشتہ کہ دریں بیت اشکالے وارد میشود و آں این ہست کہ سیہ فامی منافات بہ تن پروری و نازک اندامی ندارد و دریں صورت نفی کہ در مصرع دوم است صحیح نمی شود چرا کہ نفی دریں صورت وقتے باشد کہ مخاطب را گمان باشد کہ او چنیں نبود مثلاً گویند زید عالم است نہ جاہل در وقتیکہ مخاطب زید را جاہل دانستہ باشد پس حاصل معنی بیت آنکہ کہ لقمان سیہ فام بود نہ تن پرور و نازک اندام کہ مخاطب گمان بردہ و باز ہماں آتش در کاسہ کہ منافات در میان نیست ایں مطلقاً درینجا صحیح نمی شود پس توجیہ تواں کرد کہ نونِ نفی درینجا بمعنی مذکور است بلکہ در محل عطف واقع گشتہ و واو عطف از آں محذوف گردیدہ پس معنی چنیں باشد کہ لقمان سیہ فام بود و تن پرور کہ فربہ بود نبود و ہمچنیں نازک اندام نبود ہمیں سبب دو او را آں شخص بندۂ خود خیال کردہ بر دو خدمت فرمود انتہے از قولِ او چرا کہ نفی دریں صورت وقتے باشد کہ مخاطب را گمان باشد کہ او چنیں نبود مستفاد میشود کہ معترض در بیت مانحن فیہ قصر قلب گمان بردہ است چنانچہ مثالے کہ آوردہ دلالت دارد بر آں و ایں وہم ہست بلکہ قصر تعیین ہست و دریں شرط نیست کہ صفتے کہ اثبات کردہ باشند بچیزے منافی باشد صفتے را کہ نفی کردہ شدہ است آن صفت را از آں چیز و احتمال قصر افراد نیز دارد و بیانِ آں در تفسیر مراورا رسد کہ معنی گزشت وعلی التقدیرین اثبات صفت اول ہست و سلب ہر دو صفت اخیر غایتش در صورت ثانی اعتقاد مخاطب مشترک در ہر سہ صفت خواہد بود در صورت اول اعتقاد بایں کہ سیہ فام بود یا تن پرور و نازک اندام بدون تعیین و چوں غلاماں اکثر سیاہ میباشند بسبب سیاہی لون وے آں شخص بندۂ خود خیال کردہ گرفتہ بر دو خدمت فرمود و نیز غرض از نفی تن پروری و نازک اندامی آنست کہ کملانِ متقین در تکمیل نفس خود کوشیدہ اند و آرائش بدان منظور نداشتہ وہر کرا غرض تکمیل ذاتِ خود باشد و تخلق باخلاق اللہ گردد او را باید کہ در تہذیب اخلاق کوشش نماید و مقید بآرائش ظاہر نگردد و نفی مذکور را در غلام دانستن آں شخص مر لقمان را ہیچ دخلے نیست پس قول او وہمیں دو سبب تا آخر صحیح نباشد ؛

چو پیشش آمد بندۂ رفتہ باز / ز لقمانش آمد نہیبے فراز ؛
بپایش در افتاد و پوزش نمود / بخندید لقمان کہ پوزش چہ سود

لبِ نانے زجورت جگر خوں کنم ‖ بیک ساعت از دل بدر چوں کنم

در ہر دو مصرع شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف خواجہ و بندۂ رفتہ یعنی غلام گریختہ و بجائے بدر چوں کنم در بعض نسخ برون و بہر تقدیر مفعول ایں فعل اعنی غم آں جور را محذوف است از جہت قیام قرینہ ؞

ولے ہم بنجشایم اے نیک مرد ‖ کہ سودِ تو مارا زیانے نکرد
تو آباد کردی شبستانِ خویش ‖ مرا حکمت و معرفت گشت بیش
غلامیست در رختم اے نیک بخت ‖ کہ فرمایمش وقتہا کارِ سخت

بیت اول مقولۂ لقمان و مفعول بہ بنجشایم محذوف و مصرع ثانی علت فعل مذکور و حاصل معنی آنکہ ولیکن عفو ہم میکنم جور ترا اے نیک مرد از برائے آنکہ ایں سود کہ بتو رسیدہ مرا ہیچ زیانے نکردہ است و در بعض نسخ ولیکن روا باشد اے نیکمرد و دریں صورت قول او روا باشد تا آخر جزائے شرط محذوف اعنی اگر بنجشایم بود و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ احتمال دارد کہ فاعل باشد جور بود کہ گزشت یعنی جورِ تو جایز است و بجا نیست چراکہ بسبب شئے معرفت و حکمت شدہ و بلفظ نیکمرد از روئے طنز نیست کہ مناسب بشانِ لقمان نباشد بلکہ از راہ احتیاط است کہ او را بہ نیکی یاد کرد تا از فعلِ خود شرمندہ نشود انتہٰے مضمون بیت سابق اعنی لبِ نانے زجورت تا آخر ازیں توجیہ ابا میکند ؞

دگر رہ نیازارمش سخت دل ‖ چو یاد آیدم سختیِ کارِ گل
ہر آنکس کہ جورِ بزرگاں نبرد ‖ نسوزد دلش بر ضعیفانِ خرد

سخت دل حال است از ضمیر میم و مرجع شین ضمیر متصل منصوب غلام و مصرع دوم شرط و جزائے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گزشت و بعض محققین نوشتہ کہ ایں توجیہ بسیار تکلف دارد و صحیح آنست کہ شین ضمیر مضاف الیہ دل است کہ بلفظ نیازارمش ملحق گشتہ و سخت بمعنی بسیار چنانکہ گویند سخت مشکل پس حاصل معنی آں باشد کہ بعد ازیں دل آں غلام را بسیار نیازارم و در لطافت ایں توجیہ ہیچ سخنے نیست انتہٰی ایں توجیہ منافی مقصود نیست چہ مقصود آنست کہ او را مطلق نیازارم نہ آنکہ بسیار نیازارم و آنچہ بعد ازیں نوشتہ کہ در بیت سابق غلامیست در خیلم گفتہ و نسبت آں غلام بخیل کردہ نہ بخود و ایں از روئے بزرگی و عدم خود نمائیست انتہٰے محل تامل چہ دریں صورت مبالغہ در خود نمائی او زیادہ میشود از نسبت کردن آں بخود۔ قول او ہر آنکس تا آخر حکایت مقولۂ شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت ؞

گر از حاکماں سختت آید سخن ‖ تو با زیر دستاں درشتی مکن
چنیں گفت بہرام شہ با وزیر ‖ کہ دشخوار با زیر دستاں مگیر

اے حرف درشت مگو کہ ہمچناں سخنِ تو بر ایشاں درشت مے آید و قول او با زیر دستاں مگیر صحیح تر چراکہ صلۂ گرفتن تر مے آید نہ با ؞

حکایت

شنیدم که در دشتِ صنعا جنید ... سگے دید برکنده دندان زصید
زنیروے سرپنجۂ شیر گیر ... رفه وامانده عاجز چو روباهِ پیر
پس از غُرمِ آهو گرفتن بہ پے ... لگد خوردے از گوسفندانِ حے
چو مسکین و بے طاقتش دید وریش ... بدو داد یک نیمه از زادِ خویش
شنیدم که میگفت و خوں میگریست ... که داند که بهتر زما هر دو کیست
بظاهر من امروز ازیں بهترم ... دگر تا چه راند قضا بر سرم

غُرم بضم غین معجمه میش کوهی شارح هانسوی آورده که در بعض نسخ پس از گاوِ کوهی گرفتن بقهر - لگد خوردے از گوسفندان شهر، وقولِ او وگرچه تا چه بعد ازیں تا چه ٭

گرم پاے ایماں نلغزد زجاے ... بسر بر نهم تاجِ عفوِ خداے

یعنی اگر ازیں جهاں باسلامتی ایماں نقل کنم پس بر سر نهاده باشم تاج عفو خدائی را و بسلطنت جاودانی رسیده باشم

وگر کسوتِ معرفت در برم ... نماند به بسیار از آں کمترم
که سگ باهمه زشت نامی که مُرد ... مرا او را بدوزخ نخواهند بُرد
ره این است سعدی که مردانِ راه ... بعزت نکردند در خود نگاه
ازیں بر ملائک شرف داشتند ... که خود را به از سگ نه پنداشتند

در بعض نسخ از و کمترم و باهمه زشت خوی چو مرد بهر تقدیر بیت اول معطوف بر بیت سابق و ازیں اشاره بسگ گدائی و بیت دوم علت ایں کمتری و حاصل معنی آنکه واگر در وقت انتقال ازیں جهاں کسوت معرفت نماند در بر من و بر تنم مانم پس ازیں سگ بسیار کمترم زیراکه سگ تا آخر بر خلاف انسان که بسبب ارتکاب معاصی عقوبت دوزخ خواهد چشید وآنچه بعض محققین نوشته که به بسیار اگر بباے موحده باشد بازائده خواهد بود واگر بنون نفی استفهام انکاری واین دست انتهٰی ایں اولے غیر اولیست چراکه مقام مقتضی آں نیست ٭

حکایت

یکے بر بطے در بغل داشت مست ... بشب بر سرِ پارساے شکست

بربط نام سازے مشبه بسینۂ بط و ایں فارسی معرب است ٭

چو باز آمد آں نیک مردِ سلیم ... بر سنگ دل برد یک مُشتِ سیم
که دوشینه مغرور بودی و مست ... ترا بربط و مر مرا سر شکست
مرا به شد آں زخم و برخاست بیم ... ترا به نخواهد شد اِلّا بسیم

در بعض نسخ چو روز آمد دریں صورت آمد بمعنی باشد و بنا بر نسخه ۱ ماخوذ فاعل با ز آمد هماں یکے که گزشت و لفظِ سنگدل بهردو

صورت وضع مظہر موضع مضمر ومتعلق باز آمد اعنی از حالت مستی ومعطوف بر واعنی وگفت محذوف وبیت دوم بیان مقولہ آں وحاصل معنی آنکہ چوں باز آمد آں یکے از حالت مستی پس آں نیک مرد بر وے یک مشت بر دو گفت کہ دو شینہ تا آخر وتعذر بغین معجمہ ورائے مہملہ تحریف است وصحیح تعذر بعین مہملہ وذال معجمہ۔ ودر بعض نسخ۔ ترا و مرا بر لبط بترتیب لف ونشر مرتب ودر بعض دیگر کہ در شب تو معذور تا آخر وقول او برخاست ہیم ازلے مرتفع شد ہیم مردن۔ ودر بعض گشتم سقیم وایں غلط محض است ؛

	که از خلق همواره بر سر خورند		از آں دوستانِ خدا بر سر اند

خلق بالفتح آفرید گان وہموارہ ہمیشہ وحاصل معنی بیت آنکہ از برائے آں جائے دوستانِ خدا بر سرِ سائر بندہا ست و ریاست ایشاں بر اینہا مسلم کہ بسبب خوے خوش خود کہ از مخلوقات تحمل مکروہات میکنند ومشتکی نمیشوند ومیتواند کہ خلق بالضم خوے وہموارہ بمعنی آرسیدہ بود لیکن نسخۂ اول اولیٰ است چہ ہر جا لفظ خلق تنہا واقع شود ہماں خلق خوش مراد مے باشد واحتیاج بصفتِ مذکور نمے باشد ودر بعض نسخ بسیار بر سر خورند ودر ہر صورت مفعولِ خورند اعنی ضرب وستم وامثالِ آں محذوف است

حکایت

	یکے بود در کنج خلوت نہاں کہ بیروں کند دستِ حاجت بہ خلق		شنیدم کہ در خاک وخش از مہاں مجرّد بہ معنیٰ نہ عارف بدلق

اے نہ آں عارف بدلق کہ چنیں وچنیں کند ؛

	در دیگراں بستہ بر روے او		سعادت کشادہ درے سوے او۔

فاعل کشادہ وبستہ نیز ہماں سعادت وازیں بیت مستفاد میشود کہ او در خانۂ دیگراں راہ نداشت وحال آنکہ ایں مراد نیست بلکہ مراد آنست کہ بدرِ دیگراں نمیرفت ودر بعض نسخ در از دیگراں اے از مردم دنیا ؛

	ز شوخی بہ بد گفتنِ نیک مرد بجاے سلیماں نشستن چو دیو طمع کردہ در صیدِ موشانِ کوے کہ طبلِ تہی را رود بانگ دُور		زباں آورے سعیِ بسیار کرد کہ زنہار ازیں مکر دستانِ دیو دما دم بشویند چوں گربہ روے ریاضت کش از بہرِ نام و غُرور

بیت دوم بیان مقولۂ بدگفتن ومضاف الیہ مکر دستاں دریو ومعطوف زیں مکر دستاں تا آخر ہر دو محذوف وقول او سعی بسیار کرد متعلق بہ بدگفتن ہست وحاصل معنی آنکہ زنہار ازیں مکر دستاں دریو ایشاں وازیں نشستن ایشاں مانند نشستن دیو بجاے سلیمان ع ودر بعض نسخ زباں آورے بے خرد سعی کرد۔ ونشست ہست دیو۔ ودریں صورت مضاف الیہ مکر وغیر ہمیں شخص باشد وبجاے قول او رود بانگ بود بانگ ؛

	بر ایشاں تفرّج کناں مرد وزن		ہمیگفت و خلقے برو انجمن

مقولۂ ہمیگفت ہماں قول او زنہار ازیں مکر تا آخر۔ وفاعل ایں فعل ضمیرے کہ راجع بطرف زباں آور ہست۔ وضمیر او

نیز راجع بدو د قول او بر ایشان معطوف بر قول او بر دو ایشان اشارہ بآں بزرگ وآں زباں آور معاد قول او تفرج کناں تا آخر معطوف بر خلقے بر وو انجمن و بر در اینجا بمعنی الی و تفرج بمعنی سیر و تماشا مجاز است و حاصل معنی آنکه ہمیگفت آں زباں آور که زنہار تا آخر و خلقے بر آں زباں آور انبوہ بو د و بریں بزرگ تفرج میکردند مرد و زن و در بعض نسخ ہمیگفت ازیں نوع در انجمن ۔ ستادہ تفرج کناں مرد و زن ؛

یکے خندہ کرد ے از آں ماجرا — یکے گریہ بر صبر آں پارسا
شنیدم که بگریست دانائے وخش — که یارب مرا ایں شخص را توبہ بخش

وخش بواو بوزن رخش نام شہرے از ختلان معطوف بگریست اعنی و دعا خواست محذوف و مصرع دوم بیان آں و بعد ازوے علت آں نیز محذوف ۔ و توبہ مجاز بالحذف است و حاصل معنی آنکه بگریست و دعا خواست که یارب مرا ایں شخص را توفیق توبہ بخش که من بعد بدنگوید و در بعض نسخ بجاے بگریست بشنید و ایں غلط نساخ است و بجاے ایں شخص ایں بندہ وآنچہ بعض محققین نوشتہ که اولی خود آنست که عبارت چنیں باشد چو بشنید بگریست چرا که شنیدم تقدیرے میخواہد ہر چند در ہیچ نسخ بنظر نیامدہ انتہی ایں منصب صلاح است نہ منصب شرح ؛

و گر راست گفت اے خداوند پاک — مرا توبہ دہ تا نگردم ہلاک ؛

حاصل معنی آنکه و اگر او راست گفتہ و من از جہل خود در و غ بندا شتہ ام مرا توفیق توبہ بدہ تا بے توبہ نمیرم ؛

پسند آمد از عیب جوے خودم — که معلوم من کرد خوے خودم

بناے قافیہ بیت بر عیب جوے و خوے و خودم مضاف الیہ آنست ۔ و در بعض نسخ ہنر دانم از عیب جوے خودم ۔ در مصرع دوم خوے بدم و در ہر صورت بیت ذو قافیتین میشود و حاصل معنی آنکه از عیب جوے خود ایں حرکت را عین ہنر میدانم که او بر خوے من اطلاع داد ؛

گر آنی که دشمن بگوید مرنج — و گر نیستی گو برو باد سنج ؛

در بعض نسخ بجاے دشمن لفظ بدخواہ و حاصل معنی آنکه اگر در واقع ہمچناں ہستی که ترا بدخواہ میگوید از گفتن او مرنج چرا که از حرف راست رنجیدن بے انصافی ہست و اگر آں چناں نیستی پس او را بگو که برو باد مے سنجیدہ باش اے لاف زن و گزاف میزدہ باش من ازینہا باک ندارم ؛

اگر ابلہے مشک را گندہ گفت — تو مجموع باش او پراگندہ گفت
و گر میرود در پے ایں سخن — چنیں نیست گو گندہ مغزی مکن

بیت دوم معطوف است بر بیت اول ۔ و در بعض نسخ چنیں ۔ و گر میرود در پیاز ایں سخن ۔ سخن بشنود گندہ مغزی من و تواند که ابلہی تحریف زابلہی بزاے معجمہ و یاے معروف و فاعل گفت و میرود ہماں دشمن بود که در بیت سابق مذکور ست بریں تقدیر معنی ایں باشد که اگر دشمن بسبب ابلہی مشک را گندہ گفت تو خاطر جمع دار که ازیں گفتن نقصانے باو راہ نخواہد یافت و اگر او در حق پیاز ایں سخن گفت که گندہ است تو ایں را بشنو و گندہ مغزی مکن ۔ و گندہ مغزی کنایہ از بیدماغی و آزردگی

خاطری ست وحاصل آنکه اگر غلط گفت پریشان گفته است حرف او مشنو و اگر راست گفت حرفِ او بشنو هر چند مخالف طبیعت تو باشد و بدیماغ مشو و در بعض دیگر و گر بیرو و در جهان این سخن - خبث است تا آخر و این سقیم است ؛

نگیرد خردمند روشن ضمیر	زبان بند دشمن ز هنگامه گیر
چه گویم نه عقل است و رای و خرد	که دانا فریب مشعبد خورد
پسِ کارِ خویش آنکه عاقل نشست	زبانِ بد اندیش بر خود نه بست
تو نیکو روش باش تا بدسگال	نیابد بنقصِ تو گفتن مجال
چو دشخوارت آید ز دشمن سخن	تو بر زیر دستان درشتی مکن

زبان بند تعویذ زبان بندی - هنگامه گیر کسے که در بازار نشسته تعویذها بمردم دهد وچیزے بستاند - مشعبد بازیگر پس کار نشستن کنایه از اقدام کردن در کارے چنانچه در جاے دیگر نیز فرموده کسے را نباید چنیں کار پیش که غافل نشیند پسِ کار خویش - ونگیرد و نه بست هر دو بصیغهٔ نفی وحاصل آنکه نمیگیرد مرد خردمند تعویذ زبان بندی دشمن از هنگامه گیر از براے آنکه او مشعبد است ومقتضاے عقل نیست که دانا فریب مشعبد خورد وکسے که بے تامل اقدام کرد در کارے او زبانِ بد اندیش را بر خود نه بست بلکه کشاده داد وممکن است که عاقل بعین جهله وقافت وبه بست بصیغهٔ اثبات بود ومؤید این احتمال است انچه در نسخ معتبره واقع شده که - سخنهاے باطل ز هنگامه گیر - نه آئین عقل ست تا آخر - واگه نشست بمعنی خبردار نشست ومیتواند که بست ونشست هر دو بصیغهٔ نفی باشد ونشستن مخفف نشستن با شتقات خود آمده وشارح هانسوی گوید در بعض نسخ زبانِ بد اندیش هنگامه گیر - واین واضح است وحاصل یعنی آنکه داناے روشن ضمیر زبانِ بد اندیش عیب گو که باظهار عیب مردم میخواهد که هنگامهٔ شیخی خود گرم کند وبذکر عیوب آنها در افتادگی نباید نمیگیرد وبا او گفت وگوے نمیکند وبیت لاحق یعنی چگویم نه راے است تا آخر مؤید همین نسخه است انتهے کلامه - پوشیده نماند که زبان گرفتن در اصل آنست که مردم را از فوج دشمن بدست آرند واستفسار احوال آں فوج از و نمایند وبمعنی ساکت وخاموش گردانیدن هم مستعمل مرزا صائب راست از ترکتاز عشق شکایت چه ساں کنم - کیں لشکر از سپاهِ من اول زبان گرفت ؛ پس اگر در بیت ما نحن فیه نیز همیں معنی اخیر باشد با بیت لاحق مرتبط نمیگردد چه دریں صورت شعبده بازی ثابت نمیشود - قول او بنقص تو گفتن محمول بر قلب است اے بگفتن نقصِ تو که عبارت از عیب است ؛

جز آنکس ندانم نکو گوے من	که روشن کند عیب بر روے من

مصرع دوم بیان آنکس - ودر بعض نسخ جز آنکس نباشد نکو گوے من - ودر بعض دیگر که روشن کند بر من آهوے من ومفاد جمیع نسخ واحد است وحاصل یعنی آنکه نمیدانم که کسے نکو گوے من باشد مگر آنکس که عیب مرا بر روے من بگوید ؛

حکایت

کسے مشکلے برد پیشِ علیؑ -	مگر مشکلے را کند منجلی ؛
امیرِ عدو بند کشور کشاے	جوابش بگفت از سر علم و راے

شنیدم که شخصے درآں انجمن … بگفتا چنیں نیست یا با الحسن
نرنجید ازو حیدرِ نامجوے … بگفت ار تو دانی ازیں به بگوے

در بعض نسخ که تا مشکلش را. وبجاے عقل ورائے علم ورائے وبجاے چنیں نیست چنین ہست بطریق استفہام ومعقول
نیز ہمین ہست که چنیں گوید چراکه درصورت اول ترکِ ادب میشود ٭

بگفت انچه دانست وشایسته گفت … بگل چشمهٔ خور نشاید نهفت ٭
پسندید ازو شاهِ مرداں جواب … که من برخطا بودم او برصواب
به از من سخن گفت دانا یکیست … که بالاتر از علمِ او علم نیست ٭

فاعل فعل بگفت ودانست ضمیرے که راجع بطرف کسے ہست وشایسته گفت معطوف بر بگفت وشاید که مقدمهٔ دنیوی
برسیده باشد والا در مقدمهٔ دینی به از علیؑ سخن گفتن معقول نیست ومصرع دوم از بیت اول جمله معترضه بر سبیل تمثیل و
معطوف پسندید اعنی وگفت محذوف ومصرع ثانی از بیت دوم بیان مقولهٔ آں ودر آخر رابطه محذوف وبیت سوم معطوف
بر قول او او برصواب وقولِ او ودانا تا آخر جمله معترضه ودر بعض نسخ دانا کسے وبهر تقدیر دانا که ترجمه علیم ہست مراد از آں بارتعالے
وکاف ما بعد بیانیه واگر دانا مصدر بواو بود دریں صورت ایں واو اعتراضیه بود ٭

گر امروز بودے خداوندِ جاه … نکردے خود از کبر دروے نگاه
بدر کردے از بارگه حاجبش … فرو کوفتندے بناواجبش
که من بعد بے آبروئی مکن … ادب نیست پیشِ بزرگاں سخن
یکے را که پندار در سر بود … مپندار هرگز که حق بشنود
ز علمش ملال آید از وعظ ننگ … شقائق بباراں نروید ز سنگ

ایں ابیات جمله معترضه مقولهٔ شیخ ہست که نظر بر زبان خود کرده چنیں میفرمایند بیت اول جمله شرطیه وبیت دوم معطوف
بر مصرع دوم از بیت اول ومصرع دوم از بیت دوم نیز معطوف برآں ومعطوف فرو کوفتندے اعنی وگفتندے محذوف
وبیت سوم بیان مقولهٔ آں ومرجع ضمیر فرو کوفتندے حشم وخدم محذوف وتواند که حاجب بود ولفظ امروز احتمال آں روز
نیز دارد لیکن ہیچ نسخه برآں مساعدت نمیکند وحاصل معنی آنکه اگر آں روز خداوند جاہے بودے وکسے پیش او چنیں حرف
گفتے او بسبب غرور وپندار بطرف انکس نگاه نکردے تا بمنظور داشتن حرف او چه رسد وبدر بیکردے حاجب اے دربان او را
از بارگاه وفرو کوفتے او را ناواجب وگفتے که من بعد چنیں وچنیں مکن ٭

گرت دُرِّ دریاے فضل ہست خیز … بتدریج در پاے درویش ریز

مصرع اول جمله شرطیه ودوم معطوف بر خیز ومراد از درویش محتاج وخاکسار ہست ودر بعض نسخ بر طالب صاحبِ خلق ریز ٭

نه بینی که در خاک افتاده خوار … بروید گل وبشگفد نوبهار

ایں مصرع مکرر واقع شده چنانکه دریں بیت ۔

دریغا که بے ما بسے روزگار | بروید گل و بشگفد نوبهار

بهر تقدیر موقع این کاف صدر مصرع دوم که از جهت تعقید لفظی دریغا واقع شده و در خاک ظرف افتاده خوار خبر مبتدای محذوف اعنی تخم آن گل فاعل فعل بروید گل و فاعل فعل بشگفد ضمیرے که راجع بطرف گل ست و نوبهار ظرف بروید و بشگفد و حاصل معنی آنکه نه بینی که در نوبهار میروید و مے بشگفد آن گل که تخم او در خاک افتاده باشد خوار و میتواند که کاف تعقید نباشد وصله بروید محذوف بود و مصرع ثانی خبر مبتدای موصوف محذوف اعنی تخمے و در خاک افتاده خوار صفت آن پس حاصل معنی این باشد که نه بینی تخمے که در خاک خوار افتاده باشد از آن تخم میروید گل و مے بشگفد در نوبهار و بعض محققین نوشته که حق آنست که در خاک افتاده خوار حال ست از بروید و فاعل بروید گل و فاعل بشگفد نوبهار۔ و آوردن این حال از راهِ مجاز ست چه در خاک تخم افتاده باشد نه گل و همچنین نسبت شگفتن بنوبهار مجاز انتهٰی کلامه حقیقت این توجیه او عائیست چه بر تقدیر تسلیم اینکه افتاده خوار حال باشد از روے مجاز مے پرسم که عطف بشگفد نوبهار بر بروید گل ست فقط با سح قید اعنی در خاک افتاده خوار و بر هر تقدیر معنی محصلی ندارد چه بر تقدیر اول این معنی میشود که در خاک افتاده خوار بشگفد نوبهار چه اهلِ معانی تصریح کرده اند که هر قیدے که در معطوف علیه معتبر باشد در معطوف نیز معتبر باشد و بر تقدیر ثانی این که نه بینی که بشگفد نوبهار و هذا کما ترٰی ؛

بچشم کسان در نیاید کسے | که از خود بزرگی نماید بسے ؛

کسان عبارت از مردم اہل و در بعض نسخ بچشمِ بزرگان نیاید کسے و بهر تقدیر مصرع دوم صفت کسے۔ و حاصل معنی آنکه کسے که از بزرگی خود وانماید و خودستائی شیوهٔ او باشد ؛

مرنج اے حکیم آستین هاے دُر | چو مے بینی از خویشتن خواجه پُر ؛

مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف بنا بر قاعده که گزشت و متعلق مرنج نیز محذوف حاصل معنی آنکه اے حکیم بر آن خواجه آستین هاے دُر ربا وقتے که مے بینی خواجه را که از خویشتن پُر ست و در بعض نسخ بهر حال از عقل و از خویش پُر و درین صورت بهر حال بمعنی هیچ وقت وصلهٔ مرنج و موصوف از عقل و از خویش پُر محذوف بود اے بر کسے که از عقل و از خویش اے از انانیت و منی پُر است ؛

مگو تا بگویند شکرت هزار | چو خود گفتی از کس توقع مدار

مگو بصیغهٔ نهی و بعد از کلمهٔ تا عبارت به یقین ندانی محذوف و بگویند بصیغهٔ مثبت و مقول مگو و معطوف علیه بگویند هر دو محذوف و چو خود گفتی شرط و معطوف آن محذوف و از کس توقع مدار جزا و علت آن محذوف پس حاصل معنی این باشد که حرف حکمت مگو تا بیقین ندانی که طالبان و شنوندگان بارادت صادق خواهند شنود و ترا شکر بسیار خواهند گفت و اگر خود بخود گفتی ایشان تکلیف آن نکرده اند پس توقع شکر مدار که منت تو بر ایشان نیست و چون از مصرع اول معلوم شد که حرفے که قابل هزار شکر گفتن باشد نباید گفتن لازم مے آید که این قسم حرف را مردم درخواست خواهند کرد پس گفتن این قسم حرف بے تکلیف مردم باشد در مصرع دوم چو خود گفتی گفته اے بے تکلیف مردم ؛

حکایت

گدائے شنیدی کہ در تنگ نائے … نہادش عمرؓ پائے بر پشتِ پائے
ندانست درویش بیچارہ کوست … کہ رنجیدہ دشمن نداند ز دوست
برآشفت بروئے کہ کوری مگر … بدو گفت سالارِ عادل عمرؓ
نہ کورم و لیکن خطا رفت کار … ندانستم از من گنہ در گذار

در بعض نسخ تنگ جائے بجیم تازی و بجائے عمرؓ لفظ شہے بپائے تنگ و بجائے رنجیدہ آزردہ و بجائے سالارِ عادل عمر شاہِ مبارک اثر ونشاراین تعصب باشد و در قول او کو مرجع ضمیر ہماں عمر و قول او خطا رفت کار بحذف حرفِ ظرف و مضاف الیہ کار لے در کار من

چہ منصف بزرگانِ دیں بودہ اند … کہ با زیر دستاں چنیں بودہ اند
فروتن بود ہوشمندِ گزین … نہد شاخِ پُر میوہ سر بر زمین

کلمۂ چہ برائے معنی بسیار یا استعجاب و چنیں اشارہ بحضرت عمرؓ لے چنانچہ آنحضرت از آں گدا عذر خواست فروتن متواضع و فروتر تحریف این است ۔

بنازند فردا تواضع کناں … نگوں از خجالت سرِ گردناں

در بعض نسخ سر سرکشاں و بہر تقدیر این مصرع معطوف است بر مصرع اول و حرف رابطہ محذوف و معنی بیت آنکہ ناز کنند روز قیامت فروتناں و نگوں باشند از خجالت سرِ متکبراں ۔

وگر مے بترسی ز روزِ شمار … از آں کز تو ترسد خطا در گذار
مکن چیرہ بر زیر دستاں ستم … کہ دستیست بالائے دستِ تو ہم

یعنی اگر مے ترسی تو از عذاب خدا در روزِ شمار کہ روز جزا و پاداش ہست بسبب ارتکابِ معاصی پس امروز ہر کہ از تو ستمدیدہ بسبب خطائے خود تو خطائی او را در گذار تا در آں روز باری تعالیٰ خطا ہائے ترا در گذارد کہ ہل جزاء الاحسان الا الاحسان و قول مکن اے چیرہ منادے بحذف حرف نداست ۔

حکایت

یکے خوب کردار خوشخوئے بود … کہ بد سیرتاں را نکوگوئے بود
بخوابش کسے دید چوں در گذشت … کہ بارے حکایت کن از سر گذشت
دہانے بخندہ چو گل باز کرد … چو بلبل بصوتِ خوش آغاز کرد
بگفتند با من بسختی بسے … کہ من سخت نگرفتمے بر کسے ۔

معطوف دید اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولۂ آں و در بعض نسخ بگفتا حکایت کن و بجائے قول او سخت نگرفتمے سخت نگرفتہ ام و حاصل معنی آنکہ من در زمانِ حیات خود با کسے سخت نگرفتہ ام یا نگرفتم تا بر من سخت گیرند پس در صورتِ اول ماضی برائے استمرار بود و در صورت ثانی ماضی قریب عن الحال ۔

حکایت

چنیں یاد دارم کہ سقاے نیل … نکرد آب بر مصر سالے سبیل ؛
گروہے سوے کوہساراں شدند … بزاری طلبگار باراں شدند

قول او سقاے نیل کنایہ از ابر یا آسماں ؛

گرستند از دیدہ جوے رواں … نیامد مگر گریۂ آسماں ؛

فاعل فعل گرستند ضمیرے کہ راجع بطرف اہل مصر است وجوے رواں گرستین کنایہ از بسیار گرستین و بین المصرعین عبارت بایں نیت کہ بعد ازیں مردم دیگر محذوف و لفظ گریہ در معنی مقدم ہست بر نیامد بصیغۂ مستقبل منفی وحاصل معنی آنکہ گرستند بسیار از دیدہ بایں نیت کہ بعد ازیں از مردم دیگر نیامد مگر از آسمان ومیتواند کہ مصرع دوم معطوف بود بر مصرع اول ونیامد بصیغۂ ماضی منفی واز آسمان متعلق بآں واحتمال دارد کہ مصرع دوم علت مضمون مصرع اول بیاید قبت وکلمۂ مگر برائے تشکیک بود ائے گرستند بسیار از برائے آنکہ شاید آسمان برحال ایشاں رحمت آرد وباراں بباردو در عامہ نسخ گرستند واز گریہ پس قول او از گریہ معطوف بر گرستند و رابطہ محذوف ومصرع دوم معطوف برآں ونیامد بصیغۂ ماضی منفی ولفظ مگر در معنی مقدم بر نیامد باشد ودریں صورت مستثنے منقطع است وحاصل معنی آنکہ گرستند واز گریۂ ایشاں جوے رواں شد ومگر از آسماں گریہ نیامد وآنچہ بعض محققین نوشتہ کہ گرستین فعل لازم است پس ہر گاہ مفعول بعد از وے واقع شود مثل خون گرستیم یا جوے رواں گرستیم تاویلے میخواہد بنا بر آں چناں بنظر میرسد کہ صیغۂ مفعول مطلق محذوف باشد یعنی گرستیم گرستین کہ ہمہ اش خون است وگرستند گرستینی کہ جوے رواں بود ومیتواں گفت کہ گرستین دریں موقع بمعنی از دیدہ رواں کردن باشد پس مجاز بود کہ ذکر خاص در محل عام باشد چنانکہ گشتن در محل آزار دادن انتہیٰ کلامہٗ مناسب مقام نیست ونیز اینکہ گفتہ ہر گاہ مفعولے بعد او واقع شود صفت مفعول مطلق محذوف باشد محل نظر ہست زیراکہ در صفت نحوی حمل مواطات شرط است ودر گرستین کہ خون است نیست وہمچنیں در جوے رواں ؛

(در صفت نحوی حمل بر او اطاعت شرط نیست)

بذوالنون خبر برد ایشاں کسے … کہ بر خلق رنج است وسختی بسے

در بعض نسخ بذوالنون کسے داد از ایشاں خبر ۔ کہ رنج است بر خلق بیحد ومر ۔ وبہر تقدیر مصرع دوم بیان خبر است

فروماندگاں را دعاے بکن … کہ مقبول را رد نباشد سخن
شنیدم کہ ذوالنون بمدین گریخت … بسے برنیامد کہ باراں بریخت
خبر شد بمدین پس از روز بیست … کہ ابر سیہ دل بر ایشاں گریست
سبک عزم باز آمدن کرد پیر … کہ پر شد زسیل فراواں غدیر
بپرسید ازو عارفے در نہفت … چہ حکمت دریں رفتنت بود گفت
شنیدم کہ بر مرغ و مور ودداں … شود تنگ روزی بفعل بداں

درین کشور اندیشه کردم بسے — پریشان تر از خود ندیدم کسے
برفتم مبادا که از شرّ من — به بندد درِ خیر بر انجمن

حاصل معنی بیت اول اینکه این مردم که در کارِ خود فرو مانده اند و دعاے ترا مستجاب میدانند براے انجاح مرام و قضاے حاجتِ ایشان دعاے بکن که تو مقبول جناب الٰہی و سخن مقبول ردنیے باشد۔ و قول او زسیلِ فراوان در بعض نسخ زسیلاب باران و در بعض دیگر زسیلِ بہاران و این غلط النساخ ہست و قول او پریشان تر از خود براے بد تر از خود و بندد بمعنی لبسته شود زیراکه بابستن لازم و متعدی ہر دو آمده ؛

مهی باید ت لطف کن بر کہان — ندیدند از خود بتر در جہان ؛

در بعض نسخ با کہان و درین صورت لطف بمعنی احسان خواهد بود زیراکه در فارسی صلهٔ احسان با مے آید چنانچه در عربی الے و اگر بمعنی مهربانی باشد صلهٔ آن بر چنانچه در عربی لام و بهر تقدیر معطوف لطف کن بقرینهٔ مصرع ثانی و معطوف ندیدند بقرینهٔ مصرع اول محذوف ہست و حاصل معنی آنکه لطف کن بر کہتران و خویشتن را از همه کہتر بدان چرا که مہتران لطف کرده اند بر کہتران و از خود بد تر ندیده اند کسے را در جہان ؛

تو آنگه شوی پیشِ مردم عزیز — که مر خویشتن را نگیری بچیز

قول او مر خویشتن را نگیری بچیز براے خویشتن را واقعے نہی و محض ناکاره انگاری ؛

بزرگے که خود را ز خُردان شمرد — بدنیا و عقبےٰ بزرگی ببُرد
ازین خاندان بندهٔ پاک شد — که در پاے کمتر کسے خاک شد

و در بعض نسخ بخردے شمرد بیاے تنکیر اسے برابر کوچکے و در بعضے دیگر بچیزے شمرد براے پنداشت که من ہیچ چیز ولاشے ام و اگر بمعنی شیے باشد پس نبرد بصیغهٔ نفی خواهد بود و ظاہر اد مصرع دوم تحریف ہست و صحیح ز دنیا به عقبےٰ بزرگی ببرد بصیغهٔ اثبات

الا اے که بر خاکِ ما بگذری — بخاکِ عزیزان که یاد آوری
که گر خاک شد سعدی او را چه غم — که در زندگی خاک بودست وہم

خاک در مصرع اول از بیت اول کنایه از تربت و در بیت دوم کنایه از مرده و مصرع دوم از بیت اول مصدر بیاے قسمیه و متعلق یاد آوری اعنی بفاتحه خیر و معطوف آن اعنی و بگوئی ہر دو محذوف و بیت دوم بیان مقولهٔ آن و حاصل معنی آنکه سوگند بخاک عزیزان که بفاتحه خیر یاد آوری و بگوئی که گر خاک شد تا آخر و بعض محققین نوشته که تقدیر فاتحه ہرگز از کلام شیخ معلوم نمیشود پس صحیح آنست که مفعول یاد آوری مضمون ابیات آینده باشد ؛ حاصل معنی آنکه اے که بر خاکِ ما بگذری قسم بخاک عزیزان که یاد بکنی این معنی را که سعدی خاک شد از آن غم نیست که پیش از خاک شدن ہم خاک بود و چون این باب در تواضع بود شیخ در میان احوالِ خود را ہم نقل کرده اینچنے کلامه بر متامل پوشیده نیست که باء قسمیه دلالت واضحه دارد بر تقدیر فاتحه و بر تقدیر که مفعول یاد آوری مضمون ابیات آینده باشد ہیچ فائده بر آن مترتب نمیشود

به بیچارگی تن فرا خاک داد — وگر گرد عالم بر آمد چو باد

تا خاتم مقام باے صلہ وگر ترجمۂ ان وصلیہ ہست ؞

بسے بر نیاید کہ خاکت کند	دگر بار بادت بعالم برد ؞

بنابر نسخۂ تا خورد قافیہ معیوب میشود وصحیح خاکش خورد و بادش برد و دریں صورت شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف تن باشد وحاصل معنی آنکہ مدت بسیار نخواہد گزشت کہ تن او را خاک بخورد و مثل خود گرداند و بعد ازآں باد در عالم آوارہ سازد

نگر تا گلستانِ معنی شگفت	بروہیچ بلبل چنیں خوش نگفت

مرجع ضمیر او گلستانِ معنی وچنیں اشارہ بسعدی ودر بعض نسخ مرا تا گلستانِ معنی واین غلط نساخ ہست ؞

عجب گر بمیرد چنیں بلبلے	کہ بر استخوانش نروید گلے

گر بمیرد چنیں بلبلے شرط وجزاے این محذوف بنابر قاعدہ کہ گزشت ودر لفظِ عجب تعقید لفظیست وموقعش پیش از کاف ونروید بصیغۂ منفی واستخوان کنایہ از خاک از عالم ذکر حال وارادۂ محل وحاصل معنی آنکہ اگر بمیرد چنیں بلبلے عجب کہ بر خاکش نروید گلے

(زبان ذکر حال وارادۂ محل ۱۲

باب پنجم در رضا

شبے زیت فکرت ہمے سوختم	چراغِ بلاغت برافروختم
پراگندہ گوئے حدیثم شنید	جز احسنت گفتن طریقے ندید
ہم از خبث نوعے درو درج کرد	کہ ناچار فریاد خیزد ز مرد

نوعے مبیّن بفتح یا واز بیانیہ وخبث مبیّن بکسر یا مقدم بر نوع وکاف تعلیلیہ وز اسببیہ ومرد عبارت از مطلق شنوندہ ومیتواند کہ تحریف بود وصحیح درد وآں کنایہ از حسد ومتعلق فریاد خیزد محذوف ۔ وحاصل معنی آنکہ ہم احسنت گفت وہم نوعے از خبث ۔ درو درج کرد از براے آنکہ حاسد بود وحاسد ناچار ہست کہ بسبب حسد فریاد برخیزد از و ومصدر چنیں حرکت ناملایم گردد

کہ فکرش بلیغ ہست ورایش بلند	دریں شیوۂ زہد وطامات وپند
نہ در خشت وگوپال وگرزِ گراں	کہ این شیوہ ختم ست بر دیگراں
نداند کہ ما را سر جنگ نیست	وگرنہ مجالِ سخن تنگ نیست
توانم کہ تیغ زباں برکشم	جہانِ سخن را قلم درکشم
بیا تا دریں شیوہ چالش کنیم	سرِ خصم را سنگ بالش کنیم ؞

تا آخر داستان بیان مجموعِ احسنت وخبث وبین المصرعین بیت اول کلمۂ استدراک محذوف ودریں شیوہ اشارہ بشیوہ زہد وغیرہ ۔ ودر بعض نسخ بجاے در رہِ زہد تا آخر واین واضح تر ہست وبیت دوم معطوف بر در رہِ زہد ومضاف خشت اعنی لفظ شیوہ محذوف ودیگراں عبارت از مؤرخاں مثل حکیم اسدی وحکیم فردوسی وشیخ نظامی ۔ وقول او نداند کہ تا آخر فاعل این فعل ضمیرے کہ راجع بطرف پراگندہ گوے ہست وتیغ سخن باضافت مشبہ بہ بمشبہ ودر بعض تیغ زباں وہمیں بہتر ودریں شیوہ اشارت بگفتن رزمیہ ؞

حکایت

سعادت به بخشایش داور است
نه در چنگ و بازوے زور آور است

چو دولت نبخشد سپهر بلند
نیاید بمردانگی در کمند

نیاید و نه بخشد بصیغهٔ مستقبل منفی وحاصل معنی آنکه سپهر که صاحب دولت است اگر کسے را از دولت خود نه بخشد و آنکس خواہد که بزور و مردانگی دولت را از و در کمند خود آورد این نمے تواند شد ؛

نه سختی رسید از ضعیفی بمور
نه شیران بسرپنجه خورند زور

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و با برائے استعانت وچوں فعل ذکر فعل اہم بود لهذا مفعول بفعل خورند یعنی روزی را حذف کرده و زور معطوف بر سرپنجه است وحاصل معنی آنکه نه شیران باستعانت سرپنجه و زور خود روزی خورند و احتمال ضعیف است که خورند بمعنی معاش کردند باشد و این مجاز است ؛

چو نتواں بر افلاک دست آختن
ضرور است باگردشش ساختن

گرت زندگانی نبشت است دیر
نه مارت گزاید نه شمشیر و شیر

وگر در حیاتت نماندست بهر
چنانت کشد نوشدارو که زهر

افلاک جمع فلک و اینجا بجائے مفرد استعمال یافته و در نسخ معتبره تیغ آختن وحاصل معنی آنکه چوں حکمن نیست بر آسمان تیغ کشیدن پس ناچار است تا آخر و قول او گزاید بمعنی بگزد و نوشدارو عبارت از زهر مهره است ؛

چو رستم چو پایان روزی بخورد
شغاد از نهادش بر آورد گرد

این بیت متعلق است بچنانت کشد و کلمهٔ چو برائے تشبیه و وجه تشبیه دشمن شدن دوست و بعد از کاف حرف شرط محذوف وحاصل معنی آنکه که اگر از حیات تو بقیه نمانده باشد از دوست عمل دشمن آمد و نوشدارو کار زهر کند چنانکه رستم که چوں پیمانهٔ عمرش پر شد برادرش شغاد از نهادش گرد بر آورد و در عامهٔ نسخ که رستم چو پایاں تا آخر مصدر بکاف و دریں صورت پیش از وے لفظ چناں محذوف باشد و تمام مصرع اول بیان و در بعض دیگر نه رستم مصدر بنون نفی و دریں صورت کلمهٔ نه متعلق بمصرع دوم باشد بطریق استفهام انکاری و بهر تقدیر در بعض نسخ که این بیت بعد از بیت گرت زندگانی تا آخر واقع شده سهو نساخ است ؛

ازیں بوالعجب تر حکایت شنو
که بے بخت کوشش نیرزد بجو

در عامهٔ نسخ این بیت در آخر حکایت آینده است و مشار الیه این مضمون حکایت گزشته و بیان حکایت مضمون ابیات آینده و مصرع ثانی جمله معترضه و کاف بمعنی هر که مبتدائے اول موصوف و بے بخت صفت آن بحذف رابطه و کوشش مبتدائے ثانی و نیرزد بجو خبر آن و این جمله خبر مبتدائے اول است وحاصل معنی آنکه اگر بخت مساعد نباشد و کوشش کوشا بجوے نیرزد - و در بعض دیگر ازیں بوالعجبیه حدیثے شنو - که بے بخت روزی نیرزد دو جو - و دریں صورت روزی معطوف بر بخت باشد بعطف تفسیری که از سهو نساخ قلم انداز شده - وحاصل معنی آنکه هر که بے بخت و بے روزی است و بد و نیم جو ارزد

حکایت ہم دریں معنی

مرا در سپاہاں یکے یار بود		کہ جنگ آور و شوخ و عیار بود	
مدامش بخوں دست و خنجر خضاب		بر آتش دل خصم ازو چوں کباب	

خضاب بالکسر رنگ کردن و در ینجا بمعنی رنگین و ایں مجاز بالحذف ہست ؛

ندیدم ز روزے کہ ترکش بہ بست		ز پولاد پیکانش آتش نجست	
دلاور بسر پنجۂ گاؤزور		ز ہولش بشیراں در افتادہ شور	

مفعول ندیدم مصرع ثانی و کلمۂ زا در اول بمعنی در و در دوم انتزاعیہ و بہ بست بصیغۂ اثبات و نجست بصیغۂ نفی و حاصل معنی آنکہ ندیدم در روزے کہ او ترکش بستہ باشد در آں روز آتش از پولاد پیکانش نجستہ باشد و میتواں گفت کہ موقع ایں کاف پیش از روزے ہست کہ از جہت تعقید لفظی بعد از وے واقع شدہ و مصرع دوم کہ منفی ست معطوف بر ترکش نبست کہ مثبت ست پس حاصل معنی آں باشد کہ ندیدم ایں کہ روزے ترکش بستہ باشد و آتش از پیکان او نجستہ باشد و ہمیں توجیہ میتواں کرد در صورتیکہ ز روزے مصدر بزا باشد و زا بمعنی در چنانکہ گزشت و بر تقدیرے کہ بر ترکش بہ بست بیان روزی باشد و ندیدم بصیغۂ متکلم مع الغیر لفظ در آں بعد از ترکش بہ بست محذوف باشد و مصرع دوم معطوف بر ترکش بہ بست پس حاصل معنی آں بود کہ ندیدم آں روز را کہ در آں ترکش بستہ باشد و آتش از پیکانِ او نجستہ باشد و در بعض و در بعض نسخ ندیدم کہ از نوک مصدر بکاف و در نسخ معتبرہ ندیدمش روزے و ز پیکان فولادش و نہ بست و نجست ہر دو بصیغۂ منفی و دریں صورت مفعول ندیدم شین ضمیر متصل منصوب و مصرع ثانی معطوف بر ترکش نہ بست باشد و حاصل معنی آنکہ ندیدم او را در ہیچ روزے کہ او ترکش نہ بستہ باشد و آتش از پیکانِ فولادش نجستہ باشد و میتوانند کہ بہ بست بصیغۂ اثبات بود و بعض محققین نوشتہ کہ چوں واو برائے جمع ہست نفی ندیدم بر ترکش نہ بستن و آتش نجستن خواہد بود پس حاصل معنی آں باشد کہ ترکش بہ بستن و آتش نجستن را ہیچ روزے باہم و یکجا ندیدم پس حاصل شد کہ آتش جستن یا ترکش بستن یا ترکش بستن یا آتش جستن او را روزے دیدم و ایں مدعا نیست زیرا کہ مدعا آنست کہ ترکش بستن او بے جستن آتش از پیکاں گاہے نبود انتہی کلامہ ایں توجیہ بر تقدیریست کہ از نفی شے ثبوت ضد آں لازم آید و ایں لازم نیست و نیز متفاد میشود کہ در کلام نخواہی کہ واو برائے جمع ہست بمعنی اتحاد و معیت فہمیدہ چنانچہ قول او ہیچ روزے باہم و یکجا ندیدم دلالت وارد بر آں و ایں از عدم اعتنا بود ؛

بدعوی چناں ناوک انداختے		کہ عمداً بہر یک یک انداختے	

مصرع دوم بیانِ چناں و مضاف الیہ لفظ ہر یعنی ناوک محذوف و حاصل معنی آنکہ بقصد ہر ناوک یگاں یگاں تن را مے انداخت ۔ عمد بالفتح در صراح بمعنی آہنگ کردن ضد خطا ۔ و در بعض نسخ عدو را بہر یک یک ۔ و در بعض دیگر کہ عذرا دو تن با یک ۔ و عذرا بفتح و عین مہملہ و ذال معجمہ و رائے مہملہ بالف کتیدہ معنی آنکہ کا ؟ نوشتہ اند و ظاہر اتحریف نساخ ہمدا ست

چناں خار در گل ندیدم که رفت — که پیکان او در سپرہاے ثرفت

در گل متعلق رفت و مصرع دوم بیان چناں و حاصل معنی آنکه ہیچ خارے را ندیدم که در گل رفته باشد چنانچه نوک پیکان او در سپرہاے ثرفت میرفت ۔ ثرفت بالفتح گنده و ستبر ؛

نزد ناوکے جنگجوے نخست — که خود و سرش را نه درہم شکست

ناوکے و جنگجوے ہر دو بیاے تنکیر و فاعل فعل نزد ضمیرے که راجع بطرف جوان است و صله نزد اعنی لفظ به محذوف و مصرع دوم صفت ناوکے و حاصل معنی آنکه آں جواں بمرتبه قادر انداز بود که ہیچ ناوکے برہیچ جنگجوے نزد که در نوبت اول خود و سرش را درہم نه شکست لیکن دریں صورت بناے قافیه باختلاف حذو میشود که از عیوب ملقبه است دار باب صناعت آں را اقوا گویند و معہذا ربط لفظ نخست و نه بالفظ نزد چناں میشود و نه بالفظ شکست پس صحیح آنکه در بعض نسخ اعنی بدشمن فینداخت گرزے ز دست تا آخر و در بعض دیگر نزد تارک جنگجوے نخست ۔ که خود و سرش را نه درہم سرشت ؛ و دریں صورت ایں معنی باشد نزد نیزه جنگجوے را به نیزه که خود و سرش را درہم نیامیخت و چوں انکار نفی معنی اثبات بہم میرسد پس حاصل ایں باشد که بر سر ہر جنگجوے که نیزه بزد خود و سرش را درہم سرشت و اغلب که ایں بیت الحاقی ست و صورت صحت ندارد چراکه درہم سرشتن کار گرز است و گزشتن کار نیزه و نیزه با خود و سر کار ندارد و بر تقدیر دوم محاوره گرز زدن ست نه گرز انداختن و بر تقدیر اول شکستن کار تیر نیست بلکه دوختن است ؛

چو گنجشک روز ملخ در نبرد — گرش بر فریدوں بدے تاختن
بکشتن چه گنجشک پیشش چه مرد — امانش ندادے به تیغ آختن

مضاف نبرد اعنی لفظ روز و مشبه چو گنجشک اعنی آں یار سپاہانی و بعد از در نبرد رابطه محذوف است از جہت قیام قرینه و مصرع دوم اضرابیه بتقدیر لفظ بلکه و حاصل معنی آنکه آں یار سپاہانی در روز نبرد چناں صاحب جرأت بود که گنجشک روز ظہور ملخ بلکه در وقت کشتن پیش او گنجشک و مرد حکم مساوات داشت و در عامه نسخ چو گنجشک بودے به پیشش چه مرد

پلنگانش از زور سر پنجه زیر — فرو برده چنگال در مغز شیر

چنگال در مغز شیر فرو بردن کنایه از کمال زور و شجاعت و مصرع دوم علت زیر بودن پلنگاں از زور سر پنجه او و حاصل معنی آنکه پلنگاں از زور سر پنجه اش مغلوب و زبوں بودند از براے آنکه بحدے زورآور بود که ہر گاه بر سر شیرے زور میکرد استخوان او را شکسته چنگال بمغز او فرو مے برد و میتواند که میں المصرعین کلمۂ اضراب محذوف بود حاصل معنی ایں باشد که پلنگاں از زور سر پنجه اش زیر و زبوں بودند بلکه بحدے زورآور بود که فرو برد تا آخره ؛

گرفتے کمربند زور آزماے — وگر کوه بودے بکندے ز جاے

در بعض نسخ بجاے زور آزما جنگ آزماے و حاصل معنی مصرع دوم آنکه و اگر آں جنگ آزماے در قوت و پایداری مثل کوه بودے آں را بر جاے کندے ؛

زره پوش را چوں تبرزیں زدے — گذر کردے از مرد بر زیں زدے

تبرزین نوعے از تبر که سپاہیاں - بپہلوے زیں بندند و فاعل فعل گذر کرد ضمیرے که راجع بطرف تبرزین ست و لفظ مرد وضع مظہر بوضع مضمر من غیر لفظه و حاصل معنی آنکه بتبرزیں از بدنِ آں زره پوش در گزشته بر زینش پیوسته و آں را دو نیم میکند

نه در مردی اورا نه در مردمی - ۔ دوم در جہاں کس شنیده آدمی

در بعض نسخ بدید آدمی بصیغهٔ اثبات و بہر تقدیر قافیهٔ مردم و آدم صحیح نمے توانست شد لیکن چوں حرف وصل بعد از روے در آمده روے را متحرک گردانید صحیح شد و در بعض م بجگر بدید و به بدید بجنیم آدمی و ایں سقیم ست ؛

مرا یکدم از دست نگذاشتے ۔ که باراست طبعاں سرے داشتے

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و معطوفِ آں اعنی و مرا راست طبع مے پنداشت محذوف ؛

سفر ناگہم زآں زمیں در ربود ۔ که بیشم در آں بقعه روزی نبود

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و بیش بموحده و بیم ضمیر در معنی مضاف الیه روزی ست که از روے قطع شده بالفظِ بیش ملحق گشته و حاصل معنی آنکه زیاده از روزی که در آں بقعه خوردم روزی مقدر نبود و میتواند که بیش بیاے فارسی بمعنی زمان آینده باشد ؛

قضا نقل کرد از عراقم بشام ۔ خوش آمد در آں خاکِ پاکم مقام
دگر پُر شد از شام پیمانه ام ۔ کشید آرزومندیِ خانه ام
قضا را چناں اتفاق اوفتاد ۔ که بازم گذر در عراق اوفتاد
شبے سر فرو بُرد اندیشه ام ۔ بدل بر گذشت آں هنر پیشه ام
نمک ریشِ دیرینه ام تازه کرد ۔ که بودم نمک خورده از دستِ او
بر یادِ روے زہی سپاہاں شدم ۔ بمهرش طلبگار و خواہاں شدم

نقل در صراح از جاے بجاے بردن و دریں صورت فاعل فعل نقل کرد قضا باشد و میم ضمیر متصل منصوب بر نقل کرد و مصرع دوم معطوف بر آنست یعنی قضا بردن کرد مرا از عراق بسوے شام و خوش آمد مرا در آں خاک پاک مقام کردن و قول او بجندیں بقیم در نسخ معتبره چندے نبودم مقیم و بجاے دگر پُر شد چو پُر گشت و بجاے شبے سر فرو برد اندیشه ام سر فرو شد باندیشه ام - و بجاے بر یاد روے بجو یائیش ؛

جواں دیدم از گردشِ دہر پیر ۔ خدنگش کماں ارغوانش زریر

مصرع دوم معطوف بر لفظ پیر و دریں اشارت ہست بآنکه قامتِ او که مستقیم بود مثل تیر منحنی دیدم چوں کماں و رخسارش که در سرخی مثل ارغواں بود زرد دیدم چوں اسپرک ؛

چو کوهِ سفیدش سر از برف موے ۔ روان آبش از جوے پیری بروے
فلک دست قوت برو یافته - ۔ سر دست مردیش بر تافته ؛
بدر کرده گیتی غرور از سرش ۔ سر ناتواني بزانو برش

بدو گفتم اے سرورِ شیر گیر
بخندید کز جنگ روزِ تیر
زمیں دیدم از نیزه چوں نیستاں

چه فرسوده گردت چو روباهِ پیر
بدر کردم آں جنگجوئی ز سر
گرفته علمها چو آتش در آں

برف موئے باضافت مشبه به بمشبه و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول ۔ در بعض نسخ از برف پیری و در بعض دیگر از ضعف پیری و بهر تقدیر مصداق رفتن یا دو یاں آب بر روئے معلوم نیست وظاهرا عبارت از موئے ریش است که بسبب طولِ او در رواں گفته حاصل یعنی آنکه سر ش از موئے سفید مانند کوه سفید بود و رواں بود او را از برف پیری آب بر روئے و بجائے چه فسوده گردت چه فرسوده گشتی و بجائے گرفته چو آتش علمها در آں گرفته علمها چو آتش در آں ؞

برانگیختم گردِ هیجا چو دُود
من آنم که چوں حمله آورد مے
ولے چوں نکرد اخترم یاوری
غنیمت شمردم طریقِ گریز
چه یاری کند مغفر و جوشنم
کلیدِ ظفر چوں نباشد بدست
گروهے پلنگ افگن پیل زور

چو دولت نباشد تهوّر چه سود
بُرَد مے ازکف انگشتری بُردمے
گرفتند گردم چو انگشتری
کناواں کند با قضا پنجه تیز
چو یاری نکرد اخترِ روشنم
ببازو درِ فتح نتواں شکست
در آهن همه مرد و سر مستور ؞

متعلق برانگیختم و بین المصرعین کلمهٔ استدراک هر دو محذوف و وجه تشبیه گرد بدُود در لون و برانگیختن هر دو محتمل و حاصل یعنی آنکه برانگیختم گردِ هیجا را از تهور و بیباکی خود چنانچه دُود را برمے انگیزند لیکن چوں دولت که عبارت از فتح و نصرت است نصیب نبوده اینهمه تهور و بیباکی هیچ فائده نکرد و قولِ او نتواں شکست ایے نتواں شکستن ؞

همانا دم که دیدیم گردِ سپاه
چو ابر اسپِ تازی برانگیختیم
دو لشکر بهم برزدند از کمیں
زباریدن تیر همچو تگرگ ۔

زره جامه کردیم و مغفر کلاه
چو باراں پلالک فرو ریختیم ؞
توگفتی نزد نار آسماں بر زمیں
بهر گوشه برخاست طوفانِ مرگ

ایے زره را بجائے جامه در بر کردیم و مغفر را بجائے کلاه بر سر گزاشتیم و مسلح شده آماده جنگ گشتیم و قولِ او چو ابر اسپِ تازی برانگیختیم تشبیه اسپ با ابر از جهت سرعت و خوش خرامی اوست و معهذا لفظ ابر با باراں بسیار مناسبت و در بعض نسخ که برآب مصدر دیکلمه بر که ترجمه علیٰ است واقع شده غلط نساخ چراکه دریں صورت مفعولِ برانگیخته پیدا نمے شود ؞

بصیدِ هزبراں پرخاش ساز
کمند اژدهاے دهن کرده باز

با تعلیلیه و صید بمعنی مصدری و کمند مبتدا و اژدهاے موصوف و دهن کرده باز صفت و بینهما رابطه محذوف و ایں مجموع خبر

مبتدا است و حاصل معنی آنکه برای صید کردن هزبران پرخاش ساز که کنایه از مبارزان است کمند اژدهای بود چنین و چنین

زمین آسمان شد ز گرد کبود — چو انجم درو برقِ شمشیر و خود

زمین مبتدا و آسمان شد خبر و از سببیه و گرد بحذفِ مضاف و کبود صفت گرد و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و برق معطوف بر انجم و شمشیر و خود و لف و نشر غیر مرتب و حاصل معنی آنکه زمین از برخاستن گرد کبود مثلِ آسمان شده بود و شمشیر و خود دلاوران یا شعاع آن در میانِ آسمان مثل انجم و برق می نمود و بعض محققین میفرمایند که این توجیه غلط است چراکه در مصرع اول زمین را با آسمان تشبیه داده بسبب کبودی و سیاهی گرد نه ابر گفته درین صورت برق را بمعنی حقیقی خود گرفتن صحیح نباشد پس برق و شمشیر و خود باضافت کنایه از لمعان هر دو بود یعنی زمین آسمان بود و لمعان شمشیر و خود انجم انتهی کلامه پس زمین آسمان شد تشبیه مؤکد بود اما قولِ او نه ابر گفته محل نظر است چه از و مستفاد میشود که برق لازم ابر است بدون آن نمی باشد و این کلیه غیر مسلم و آنچه بعد ازین نوشته که شعرا هرجا برق باشد از لوازم او ابر آرند و برعکس و با آسمان آوردن برق مخالف طریق شعرا است انتهی ازین تقریر ظاهر میشود که معنی حقیقی و مجازی او را درین دخل نیست برای مناسبت لفظ کفایت میکند پس توجیه او نیز غلط باشد چه هرچند از برق معنی حقیقی او نگرفته لیکن لفظِ برق بدون ابر مستعمل شده فافهم و تامل ؛

سوارانِ دشمن چو دریافتیم — پیاده سپر در سپر بافتیم
چه زور آورد پنجۂ جهد مرد — چو بازوی توفیق یاری نکرد

معطوف سپر در سپر بافتیم اعنی و متفق شده جنگ کردیم محذوف و باید دانست که بافتن چند چیز در محل کمال اتفاق باهم مستعمل میشود و مثلاً بند با بندِ قبا بافته و پر در پر هم بافته و ازین قبیل است سپر در سپر بافته و در بعض نسخ چو دولت نبُد روی برتافتیم و درین صورت پیش از لفظِ نبُد که مخفف نبود بصیغۂ ماضی منفی است لفظِ نصیب یا هرچه بدان معنی بود محذوف باشد و اغلب که این مخفف محاورۂ شیخ نیست و صحیح به تیر و سنان موی بشگافتیم - چو دولت بشد روی برتافتیم - بشد بصیغۂ اثبات بمعنی برفت و بهر تقدیر دولت عبارت از اقبال است ؛

نه شمشیر کین آوران کند بود — که کین آوری زاخترِ بد بود
کس از لشکرِ ما ز هیجا برون — نیامد جز آغشته خفتان بخون

در بعض نسخ زور آوران و در بعض دیگر جنگ آوران و در بعض دیگر گُند. آوران بضم کاف فارسی مبارزان و بهر تقدیر مصرع دوم بر سبیل اضراب است بتقدیر لفظ بلکه و علت آن محذوف و حاصل معنی آنکه بلکه اختر شوم در کینه ایشان بود که سعی و تردد شان پیش نرفت و فائده بران مترتب نشد ؛

بنامردی از هم بدادیم پشت — چو ماهی که در خشکی افتد لشست
چو طالع ز ما روی بر پیچ بود — سپر پیش تیرِ قضا هیچ بود

قطع نظر از عیب قافیه از هم بدادیم پشت خاطرا در فارسی صحیح نباشد چراکه پشت دادن گریختن است از دشمن درین صورت لفظ

لفظ از هم هیچ معنی ندارد و صحیح از هم بدادیم دست چو ماهی که با جوشن افتد بشست - پس حاصل معنی این باشد که دست یکدیگر را گذاشتیم باراده گریختن و جان بسلامت بردن با آنکه جوشن در بر داشتیم مانند ماهی که با وجود جوشن بشست افتد و ندارک آن نتواند کرد

کسان را نشد ناوک اندر حریر — که گفتی بدوزند سندان به تیر
چو صد دانه مجموع در خوشهٔ — فتادیم هر دانه در گوشهٔ

کلمه را مفید معنی اضافت و ناوک مبتداے مضاف و کسان مضاف الیه موصوف و مصرع دوم صفت آن و نشد خبر مبتدا و اندر حریر مفعول فیه آن و حاصل معنی آنکه ناوک کسانیکه میگفتی تو کا ایشان سندان را به تیر مے دوزند نرفت در حریر و در بعض نسخ که گفتند دوزیم سندان اے میگفتند ایشان که میدوزیم سندان را در عامهٔ نسخ که گفتم بصیغه متکلم واحد و در آخر این حکایت بیت از بو العجب تر است که گزشت +

حکایت

یکے آهنین پنجه در اردبیل — همے بگذرانید بیلک ز بیل
نمد پوشے آمد بجنگش فراز — جوانے جهانسوز پیکار ساز
به پرخاش جستن چو بهرام گور — کمندے بکتفش بر از خام گور
چو دید اردبیلی نمد پاره پوش — کمان در زه آورده زه را بگوش
به پنجاه تیر خدنگش بزد - — که یک چوبه بیرون نرفت از نمد

مصرع اول از بیت چهارم شرط و مصرع دوم جزا و بیت پنجم معطوف بر آن و فاعل فعل دید و آورده و بزد اردبیلی - و نمد پاره پوش مفعول آن و شین ضمیر متصل منصوب راجع بدان و بائے به پنجاه زائده و پنجاه عبارت از مطلق عدد کثیر و کاف قایم مقام واو حالیه و چوبه وضع مظهر موضع مضمر است از تیر و حاصل معنی هر دو بیت اخیر آنکه چون دید اردبیلی نمد پاره پوش را پس کمان خود را در زه آورد و زه را نزدیک گوش و تیرهاے بسیار برو بزد حال آنکه تیر از نمد وے بیرون نرفت و اگر قول او کمان در زه آورده بها بعد الدال بود درین صورت مصرع اول از بیت اول بدستور شرط و مصرع اول از بیت دوم جزا و مصرع دوم از بیت اول حال از ضمیر بزد که راجع بسوے اردبیلی است و اگر هاے آورده بمعنی واو عطف باشد درین صورت مآل هر دو نسخه واحد خواهد بود و آنچه بعض محققین نوشته که ظاهر این کاف بیان پنجاه تیر خدنگ است و لفظ از آن بعد از یک چوبه محذوف یعنی پنجاه تیر خدنگ زد چه طور پنجاه تیر خدنگ که یکے از آن از نمد برون نرفت انتهے کلام در پنجاه تیر هیچ ابهام نیست که این کاف براے بیان آن باشد و قول او چه طور پنجاه تیر تا آخر عبارتیست که از عوام صادر نشود تا بمحققین چه رسد و قول او لفظ از آن بعد از یک چوبه محذوف مخالف ما تقرر اوست که لفظ از محذوف نمیشود +

در آمد نمد پوش چون سام گرد — بخم کمندش در آورد و برد

در بعض نسخ در آمد دلاور چو دستان گرد درین صورت دلاور عبارت از نمد پوش و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف اردبیلی بود

بلشکر گهش برد و در خیمه دست — چو دزدان خونی بگردن ببست

شب از غیرت و شرمساری نخفت — سحرگه پرستاری از خیمه گفت
تو کاهن بناوک بدوزی و تیر — نمدپوش را چون فتادی اسیر
شنیدم که میگفت و خون میگریست — ندانی که روزِ اجل کس نزیست
من آنم که در شیوهٔ طعن و ضرب — برستم در آموزم آئینِ حرب
چو بازوی بختم قوی حال بود — سطبرای پیلم نمد می نمود
کنونم که در پنجه اقبال نیست — نمد پیشِ تیرم کم از پیل نیست

ور خیمه ست تا آخر معطوف بر بلشکر گهش برد و بگردن متعلق به بست و دست مفعولِ اں و حاصل معنی آنکه نمدپوش بلشکرگاه برد و بیلے را در خیمهٔ خود دست او را بگردنش به بست چنانچه دست دزدان خونی را برگردنِ شان بندند و در بعض نسخ برخیمه و دریں صورت خیمه کنایه از چوبِ خیمه باشد و قول او آئین حرب در بعض آداب حرب و اقبیل اماله اقبال و درینجا کنایه از روز اقبال است ؛

بروزِ اجل تیر جوشن درد — زِ پیراهن بے اجل نگذرد
کرا تیر و تیغ اجل در قفاست — برهنه ست اگر جوشنش چند لاست

یعنی روزیکه مردن این کس موعود باشد در آں روز هر چند آنکس جوشن در بر داشته باشد تیر از جوشنش بگذرد و کار خود بکند و آنکه اجلش نرسیده اگرچه پیراهن داخته باشد تیر از آں نمیتواند گزشت و آسیبے بدو نمیتوانند رسانید و قول او کرا تیر و تیغِ اجل در بعض نسخ تیغ و تیرِ اجل و در بعض دیگر تیر قهرِ اجل و در بعض تیغِ قهرِ اجل ـ و کرا بمعنی هر کراست ؛

ورش بخت یاور بود و هر پشت — برهنه نشاید بساطوره کشت
نه دانا بسعیِ اجل جان ببرد — نه نادان بناسازِ خوردن بمُرد

بیت اول معطوف بر بیتِ سابق اعنی کرا تیر ـ و مرجع ضمیر ش عین لفظِ کرا و برهنه حال از وے ـ و حاصل معنی آنکه و اگر او را بخت یاور بود و دهر معاون بسبب آں حال که او برهنه است ممکن نیست که بساطور کشته میشود و میتوانند که در مصرع اول اضمار قبل الذکر باشد یعنی و اگر بخت یاور بود و برهنه را تا آخر و در بعض نسخ ورش دهر یاور بود بخت پشت ـ و در بعض دیگر ورش چرخ

حکایت

شبے کردے از دردِ پهلو نخفت — طبیبے در آں ناحیت بود گفت
ازیں دست کو برگ رز میخورد — عجب دارم او شب بپایان برد
که در سینه پیکان تیر تتاره — به از اکلِ ماکولِ ناسازگار
گر افتد بیک لقمه در روده پیچ — همه عمرِ نادان بر آید بهیچ
قضا را طبیب اندر آں شب بمرد — چهل سال ازاں رفت زنده است کرد

کرد بضم کاف فارسی پهلوان و بسیار زیست رسوم علت معنی مصرع دوم ازیں بیت دوم ست و در بعض نسخ بجاے ازیں دست

بدیں نوع وبجاے ازشب امشب ومصرع دوم ازبیت سوم ـ بسے بہتر از قوتِ ناسازگار ومصرع دوم ازبیت پنجم برآید همه عمر نادان ہیچ وبجاے چہل سال ازآں رفت وچہل سال بگذشت تا آخر؛

بسا چارہ دانا بسختی بمُرد / کہ بیچارہ گوے سلامت ببُرد

چارہ دانا مبتدا وبسختی متعلق بمرد وبمرد خبر مبتدا وبسا ظرفِ آں وایں جملہ بیان جملہ محذوف بتقدیر کاف بیانیہ وپیش ازمصرع دوم جملہ محذوف ومصرع دوم مصدر بکاف بیان آں وبیچارہ مبتدا لیے درم وگوے سلامت برد خبر آں وتمام مصرع دوم مع جملہ مقدرہ معطوف برمصرع اول وحاصل معنی آنکہ بسا اوقات چنیں اتفاق افتادہ کہ آنکہ چارہ میداند بسختی بمرد وچارہ اش پیش نرفت وآنکہ چارہ نمیداند گوے سلامت برد ومحتاج چارہ گرفتند ومیتواند کہ مصرع دوم معطوف برچارہ دانا وکاف قایم مقام واو عطف وہردو جملہ مدخول بسا بود واحتمال دارد کہ موقع ایں کاف بعد از چارہ دانا بود کہ از جہت تعقید لفظی درصدر مصرع دوم واقع شدہ ومصرع دوم معطوف برچارہ دانا بہرتقدیر الف چارہ دانا زائدہ است ازعالم الف درویشیا وسلطانیا ومؤید ایں تقریر است کہ دربعض نسخ چنیں واقع شدہ بسا چارہ داں گو بسختی بمرد ودریں صورت پیش ازمصرع دوم لفظِ بسا محذوف وموقع کاف بعد از لفظِ بیچارہ بود کہ از جہت تعقید لفظی مقدم برآں آوردہ یعنی بسا چارہ داں کہ او بسختی بمرد وبسا بیچارہ کہ او گوے سلامت ببرد؛

حکایت

یکے روستائی سَقط شد خرش / علم کرد برتاکِ بستاں سرش

جہاندیدہ پیرے بروبرگذشت / چنیں گفت خنداں بناطور دشت

مپندار جانِ پدر کیں حمار / کند دفع چشم بد از کشت زار

کہ ایں دفع چوب از سر وروے خویش / نمیکرد تا ناتواں مرد وریش

دربعض نسخ شبے روستاے ـ ودربعض دیگر یکے روستارا ودریں صورت روستا کہ بمعنی دہ است بمعنی دہقان بردہ ایں مجاز است وبیت سوم بیان چنیں گفت ودرنسخہ صحیحہ ہمیگفت واز سر وگوش خویش نیارست تاناتواں ـ ودربعض ازسر وپشت ودربعض ازسر ودوش تا آخر وانیکہ دربیتِ اول تاک بستاں آوردہ ودربیت دوم لفظِ دشت پس مراد از تاک بستاں صحراے بود کہ درو تاک زار بودہ باشد ودرولایت تاک زارہا مخصوص باغات نیست درصحرا مثل کشتِ جو وگندم نیز بودہ کلّہ خر دفع چشم بد نمیکنند بلکہ صورتہاے مہیب درکشت زارہا سازند براے ترسیدن ورمیدن حیوانات کہ کشت نباتات نخورند وآں را داہول گویند ودریں صورت دفع چشم باین معنی خواہد بود کہ خوردن حیوانات کشت زار را چشم بد وآفت است وازدیدن چنیں صورتہاے ترسندہ درکشتِ زارہا نے افتند پس نہادن سرِ مذکور گویا دفع چشم بد میکرد نگہبان دہقان مذکور ـ وناطور دشت نظر بردہقانیت آں شخص گفتہ بنظر برتاکِ بستاں شاید دہقان مذکور باغے داشت کہ سرِ خر را علم بتاکِ آں باغ نمودہ بود تا جانوراں بگرد انگور نگردند وچوں شخصے دید اورا گفت کذا وکذا بریں تقدیر ناطور دشت گفتن مضائقہ ندارد؛

چہ داند طبیب از کسے رنج برد / کہ بیچارہ خواہد دریں رنج مُرد

بنائے قافیہ بر بُرد و مُرد و لفظِ رنج حاجت ومصرع دوم صفت کسے وداند مبدل تاند مخفف تواند وحاصل معنی آنکہ نمیتواند طبیب برنج بردن از کسے کہ مردنِ او مقدر باشد دریں رنج ودر بعض نسخ ازیں رنج ؛

حکایت

شنیدم کہ دینارے از مفلسے … بیفتاد و مسکین بجستش بسے
بآخر سرِ نا امیدی بتافت … یکے دیگرش ناطلب کردہ یافت

در بعض نسخ بآخر سرِ نا امیدی وکسے دیگرش ودر بعض ہم آخر سرِ نا امیدی بتافت ۔ یکے بر سرش رفت ناجستہ یافت ؛

بہ بدبختی و نیک بختی قلم … بگردید و ما ہمچناں در شکم ؛

ودر بعض نسخ برفتست وما تا آخر ودر بعض دیگر برفت است وما بیخبر در شکم ودر بعض براندند وما ہمچناں در شکم بہر تقدیر مضمون ایں بیت مطابق است بمضمون حدیث شریف السعید من سعد فی بطن امہ والشقی من شقی فی بطن امہ ؛

نہ روزی بسر پنجگی مے خورند … کہ سر پنجگاں تنگ روزی ترند

سر پنجہ توانا وزور آور وفاعل فعل بنخورند ضمیرے کہ راجع بطرف سر پنجگان است بطریق اضمار قبل الذکر ومصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر لفظِ بل ؛

حکایت

فرو کوفت پیرے پسر را بچوب … بگفت اے پدر بے گناہم مکوب
تواں بر تو از جورِ مردم گریست … ولے چوں تو جورم کنی چارہ چیست
بداور خروشد خداوندِ ہوش … نہ از دستِ داور برآرد خروش

قولِ او چو تو جورم کنی میم ضمیر متصل منصوب وبداور خروش اے پیشِ داور خروش بکن ؛

حکایت

یکے در عجم نام او بختیار … قوی دستگہ بود وسرمایہ دار
ہمو را در آں بقعہ زر بود ومال … دگر تنگدستانِ شوریدہ حال

لغت
یکے در عجم در بعض نسخ بلند اخترے وقولِ او دگر یعنی غیر او ۔ وقولِ او چو درویش بیند توانگر نیاز تا آخر اے توانگر را در نازو ایں بیت مقولۂ شیخ است بر سبیل تمثیل ؛

زنے جنگ پیوست با شوے خویش … شبانگہ چو رفتش تہیدست پیش
کہ کس چوں تو بدبخت درویش نیست … چو زنبورِ سُرخت بجز نیش نیست

جنگ پیوست اے جنگ شروع کرد وبیت دوم بیانِ جنگ وچو رفتش تہی دست پیش شرط وجزائے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گزشت وزنبور سرخ نوعے است از زنبور کہ میگزد وشہد ندارد ودر بعض نسخ جز ایں نیش نیست ودر بعض چو زنبور کرخت وظاہر از زنبور کرخ نیش سخت داشتہ باشد لیکن مشہور زنبور کیلی است شیخ نظامی سہ چو زنبور کیلی کشید ند نیش

زمین را بزنبورہ کردند ریش ‌•

بیاموز مردی ز همسایگان — که آخر نیم قحبهٔ رایگان
کسان را زر و سیم و ملک است و رخت — چرا همچو ایشان نه ام نیک بخت

مبین المصرعین از بیت اول دو جمله محذوف است اعنی و زر بیار و بمن ده و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و اطلاق قحبه بر خود از جهتِ کمالِ غصه است •

بر آورد صافی دلِ صوف پوش — چو طبل از تهیگاه خالی خروش
که من دست قدرت ندارم بهیچ — بسر پنجه دستِ قضا بر مپیچ

مفعول فعل برآورد خروش ـ و بیتِ دوم بیان خروش و مضاف الیه سر پنجه اعنی لفظِ خود محذوف و درین اشارت است بآنکه هرگاه در طالع من او یار نوشته باشد تو طالب اقبال باشی این خواهش تو چنان بود که بسر پنجه خود دستِ قضا را تاب دہی این ممکن نیست

ندادند در دستِ من اختیار — که مر خویشتن را کنم بختیار

در بعض نسخ که تا من کنم خویش را بختیار ـ و در بعض دیگر در دستِ کس ـ و درین صورت این معنی باشد که کسے را فاعل مختار نکرده اند در ترتب آثار نتایج سعی و اگرنه من هم بر خویشتن را بختیار کردمے و حاجت تو بر آوردمے •

حکایت

یکے پیرِ درویش در خاک کیش — چه خوش گفت با همسرِ زشت خویش
چو دستِ قضا زشت رویت سرشت — میندای گلگونه بر روی زشت
که حاصل کند نیک بختی بزور — بسرمه که بینا کند چشم کور
نیاید نکوکاری از بدرگان — محالست دوزندگی از سگان
همه فیلسوفانِ یونان و روم — ندانند کرد انگبین از زقوم
ز وحشی نیاید که مردم شود — بسعی اندرو تربیت گم شود

در بعض نسخ نکو گفت و میالاے گلگونه از روے زشت بهر تقدیر بیتِ دوم مقوله گفت و درین اشارت است بآنکه گلگونه از زشتی روے تو آلوده خواهد شد اما روے تو بدان گلگون نخواهد شد و قولِ او که حاصل کند و که بینا کند بکاف استفهامیه و علت قولِ او محال است و زندگی از سگان اعنی از براے آنکه کار ایشان درندگی است محذوف و قولِ او ندانند کرد مبدل نتانند کرد و در بعض دیگر نیار پداز ماده پارستن که هم بدین معنی است •

توان پاک کردن ز زنگ آئنه — ولیکن نیاید ز سنگ آئنه
بکوشش نروید گل از شاخ بید — نه زنگی بگرمابه گردد سپید
چو ردّے نگردد خدنگ قضا — سپر نیست مر بنده را جز رضا

در بعض نسخ ولیکن نشاید بهر تقدیر مراد آئینه آهن است بقرینه لفظِ زنگ و حاصل معنی بیت اول آنکه ممکن است پاک کردن

آئینۂ آہنیں را از زنگ ولیکن ممکن نیست کہ از سنگ کارِ آئینہ آید۔ و قول او نہ زنگی بگرمابہ گردد سپید یعنی زنگی سپید نمے شود در گرمابہ ہر چند کہ شست و شو دہند او را ۞

حکایت

چنیں گفت پیشِ زغن کرگسے ۔۔ کہ نبود ز من دُور بیں تر کسے

چنیں گفت در نسخ معتبرہ چہ خوش گفت ۞

زغن گفت ازیں در نشاید گذشت ۔۔ بیا تا چہ بینی در اطرافِ دشت

شنیدم کہ مقدارِ یک روزہ راہ ۔۔ بکرد از بلندی بہ پستی نگاہ

موقع لفظِ در بعد از نشاید است کہ از راہِ تعقید پیش از وے واقع شدہ و مشار الیہ لفظ ایں مضمون دعوی کرگس و میتواند کہ ازیں در بمعنی ازیں دعوی باشد بہر تقدیر در مصرع دوم اشارت ہست بآنکہ بیا تا امتحان کنم کہ چہ مے بینی ۞

چنیں گفت دیدم گرت باور است ۔۔ کہ یک دانہ گندم بہاموں در است

زغن را نماند از تعجب شکیب ۔۔ ز بالا نہادند سر در نشیب

فاعلِ فعلِ گفت ضمیرے کہ راجع بطرف کرگس ہست و قول او گرت باور است شرط و جزاے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گزشت و مصرع دوم بیانِ آں و از قولِ او دیدم تا آخر بیت مقولۂ گفت و حاصل یعنی آنکہ دیدم اگر ترا باور من پس بگویم و در نسخ معتبرہ چنیں گفت کرگس و دریں صورت ہماں کرگس فاعل باشد و مصرع دوم بیانِ چنیں و گرت باور است جملہ معترضہ شرطیہ بحذف جزا و حاصل یعنی آنکہ اگر ترا باور باشد پس بگویم کہ یک دانہ تا آخر ۞

چو کرگس بہ دانہ آمد فراز ۔۔ گرہ دید بر پاے بندے دراز

مصرع اول شرط و ثانی جزا و مفعولِ اول دید اعنی آں دانہ را و مضاف الیہ پاے اعنی لفظ خود محذوف و نسبت گرہ بدانہ مجاز عقلی است زیرا کہ دانہ سبب گرہ شدن دام بود نہ آنکہ خود دش گرہ بود۔ و بندے دراز بیاے تنکیر براے تعظیم حال است از دام و حاصل یعنی آنکہ آں دانہ را گرہ دید بر پاے خود در آں حال کہ آں دانہ بندے بود دراز و اینہم مجاز عقلی و نسخۂ صحیحہ گرہ شد بر و پاے بندے دراز۔ و دریں صورت پاے بند چیزے باشد کہ پاے در آیندہ در و بند شود چوں دام و قفس و تلہ و در بعض بہ پیچید در پاش بندے دراز۔ و بہر تقدیر قید دراز اتفاقی ہست نہ احترازی اما اگر گفتہ شود کہ دراز در ینجا بمعنی استوار ہست چنانچہ رہائی از آں متصور نباشد پس قید احترازی خواہد بود نہ اتفاقی و مخفی نماند کہ چوں کرگس دعوی دور بینی میکرد و زغن از آں دعوی استعجاب مے نمود ناچار براے تصدیق مدعاے خود بر دانہ فراز آمد و ہماں دانہ باعث گرفتاری او شد و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ مراد از دانہ در ینجا مطلق طعمہ ہست کہ تواں خوردہ والا زغن و کرگس دانہ نمیخورند بلکہ گوشت خوارند منشا آں غفلت ہست از قولِ شیخ کہ یکدانہ گندم بہاموں در است و جواب او کہ براے مناسبت گوشت خواری کرگس و زغن دانہ را بمعنی طعمہ کہ ماکول کرگس و زغن باشد گفتہ شدہ پس مراد از دانہ ریزۂ گوشت باشد و ایں مناسبت ہست از مطلق دانہ اینہم مبنی بر غفلت و نیز کرگس گرسنہ شدہ

برائے خوردن دانہ فرود نیامدہ بود کہ تا اول از دانہ بر ریزہ گوشت کند بلکہ آمدن او تصدیق دعوی دوربینی او بود۔ و اتفاقاً ہماں فراز آمدن او بر دانہ موجب گرفتاری او شد پس تا دیل دانہ بر ریزہ گوشت صحیح نباشد ؛

ندانست زاں دانہ بر خوردنش	کہ دہر افگند دام بر گردنش

فاعل فعل ندانست ضمیرے کہ راجع بطرف کرگس ہست ومفعول آں اعنی لفظ ایں محذوف ومصرع دوم بیانِ آں ودانہ بر خوردن وبر خوردن بدانہ کہ عبارت از رسیدن بدانہ است وشین ضمیر در مصرع اول زائدہ ودر دوم ضمیر متصل منصوب راجع بطرف کرگس وحاصل معنی آنکہ ندانست کرگس از رسیدن بر دانہ ایں کہ دہر ازیں رسیدن دام خواہد افگند در گردن او وازاے ہمیں رسیدن را موجب گرفتاری او خواہد کرد و در بعض نسخ زو دانہ و ایں غلط واگر گفتہ شود کہ در اصل زدن بنون غنہ بود کہ از سہو نساخ قلم انداز شدہ بنا بر لہجہ بعضے کہ الف را کہ پیش از نون غنہ واقع شود بواو میخوانند چوں ناں را ہوں وفغاں را فغوں وجہیست

نہ آبستنِ دُر بود ہر صدف	نہ ہر بار شاطر زند بر ہدف
زغن گفت ازیں دانہ دیدن چہ سود	چو بینائی دام خصمت نبود
شنیدم کہ میگفت گردن بہ بند	نباشد حذر با قدر سودمند

بیتِ اول جملہ معترضہ بر سبیل تمثیل مقولۂ شیخ ومفعول فعل زند اعنی تیر یا مانند آں محذوف است ؛

اجل چوں بخونش بر آورد دست	قضا چشم باریک بینش ببست
در آبے کہ پیدا ندارد کنار	غرورِ شناور نیاید بکار

مطابق ہست بمضمون اذا جاء القضاء عمی البصر۔ ودر ہر دو مصرع بیت اول مرجع ضمیر شین کرگس ودر نسخ معتبرہ بخون کسے چوں اجل بُرد دست۔ ودریں صورت بیت اول جملہ معترضہ ومرجع ضمیر شین لفظ کسے باشد ؛

حکایت

چہ خوش گفت شاگرد منسوج باف	چو عنقا بر آورد وپیل وزراف
مرا صورتے بر نیاید ز دست	کہ نقشش معلم ز بالا نہ بست

مصرع دوم از بیت دوم صفت صورتے وبعض محققین نوشتہ کہ مراد از معلم ہماں استاد منسوج باف است وضابطہ آں ہست کہ اول استاد اشکال صور را درست کردہ میدہد بعد از آں شاگرد موافق آں مے بافد واگر ایں نباشد لطف شعر از بیان میرود ومخفی نماند کہ سیاق وسباق ایں بیت خصوصاً قولِ او ز بالا بہ نسبت ازیں توجیہ ابا میکند پس صحیح معلم کنایہ از مصور حقیقی وز بالا یعنی در عالم مثال یا در لوح محفوظ باشد وجواب او کہ اگر مراد از معلم مصور حقیقی باشد معنی چنیں شود کہ شاگرد منسوج باف چہ خوب گفت کہ ہیچ صورتے از دست بر نیاید کہ نقش آں را مصور حقیقی از بالا نہ بست وایں ہیچ مناسب نیست چہ لفظِ شاگرد بیکار محض میشود پس لفظ بالا یعنی سابق است وحکایت مذکور مطابق احوال بندہ وخدا وشاگرد واستاد منسوج باف ودریں ہیچ شبہ نیست انتہے کلامہ ظاہراً وجہ بیکاری او ایں است کہ تخصیص شاگرد بیجا ست بلکہ ہمہ کس چہ شاگرد وچہ استاد وغیرہ ہماں نقش کہ مصور حقیقی در عالم بالا او را تصویر کردہ از دست ایشاں بر مے آید وایں وہم است

چه شاگرد احوال خود بیان می‌کند قطع نظر از احوال غیر اگرچه غیر او نیز در امثال این امور شریک اند با وجنانکه در کلام اساتذهٔ دیگر هم آمده و نیز بالامعنی سابق در هیچ فرهنگے یافته نشده من ادعے فعلیه السند ؂

گرت صورت حال بد یا نکوست — نگاریدهٔ دستِ تقدیر اوست

نگاریده به تحتانی بعد الراء نقش کرده شده و در بعض نسخ نگارنده بنون و بجائے دست لفظِ نقش و درین صورت قول او تقدیر او باضافت مبتدا و نگارندهٔ نقش خبر مقدم بر مبتدا و لفظ نقش وضع مظهر موضع مضمر من غیر لفظه بود و حاصل معنی آنکه صورت حالِ تو اگر بد است و اگر نیک در هر صورت مصور آن صورت تقدیر اوست و بعض محققین لفظِ نقش را تحریف گمان برده اند و صحیح اش بالف مبتی از شین ضمیر مضاف الیه نگارنده و وجه این ظاهر نیست و معهذا نسخه هم بر آن مساعدت نمی کند ؂

درین نوعے از شرک پوشیده است — که زیدم بیازرد و عمرم بخست

مصرع دوم بیان قول او درین نوعے بیائے تنکیر و حاصل معنی آنکه بسبب افعال اختیاری بجانب بنده نوعے است از شرک پوشیده که آن را شرک خفی گویند چه نزد ارباب معنی مصدر جمیع افعال باری تعالیٰ است ۵ از خدا دان خلافِ دشمن و دوست - که دلِ هر دو در تصرف اوست ٭ گرچه تیر از کمان همی گذرد - از کماندار بیند اهلِ خرد ؂

گرت دیده بخشد خداوندِ امر — نه بینی دگر صورتِ زید و عمر

بلکه عین مصور را بینی و امر درینجا مقابل خلق است که عبارت از ایجاد دفعةً باشد چون خلق ارواح و عقول و نفوس ؂

چپندار گر بنده دم در کشد — خداوندِ روزی قلم در کشد

در عامهٔ نسخ نه پندارم ار بنده دم در کشد - خدا ایش بروزی قلم در کشد ؂

جهان آفرینت گشایش دهاد — که گر وے به بندد نشاید کشاد

مصرع اول جمله دعائیه و معطوف آن محذوف و مصرع دوم علت آن و حاصل معنی آنکه جهان آفرین ترا گشایش روزی داد و همان کشایش ترا بسنده باد زیرا که اگر مخلوقے روزی ترا بند کند او قادر است بر کشادن آن بخلاف آنکه اگر او بند کند ممکن نیست که از دیگرے کشاده شود و در بعض دیگر که خواهد کشاد و در بعض نسخ جهان آفرینش و که داند کشاد و در بعض که آرد کشاد اے که تواند کشاد و هم بدین معنی است که داند کشاد و درین صورت مرجع ضمیر شین بنده و کاف استفهامِ انکاری باشد ؂

حکایت

شتر بچه با مادرِ خویش گفت — پس از رفتن آخر زمانے بخفت
بگفت ار بدستِ منستی مهار — ندیدے کسم بارکش در قطار

و در بعض نسخ شتر کره و این نیز بهمان معنی است و بهر تقدیر مصرع دوم مقوله گفت و بعد از لفظِ پس لفظِ کن محذوف و بخفت بصیغه امر و بعض محققین نوشته که اگر امر از خوابیدن باشد بخواب است و اگر از خسپیدن بخسپ درین صورت بخفت بمعنی امر صحیح نمیشود هر چند ذهن سلیم میخواهد که این امر باشد اما چون نیامده ناچار توجیه دیگر می باید نمود و عبارت را

بہار

باید گردانید پس زمانے تحریف باشد و نیاے بنون نفی مشتق از آمدن بود وحاصل معنی آنکه بس کن از رفتن آخر چرا بخفتن نے آئی وخفتن شتر بمعنی نشستن آنست چنانکه گویند شتر را خوابانید یعنی نشاند پس جملهٔ دوم استفهام انکاری باشد یعنی بخواب ہذا ہو الصحیح - بر متتبع پوشیده نیست که خفتن وخفتیدن بمعنی دراز کشیدن در کلام اساتذه خصوصاً در کلام شیخ بسیار آمده وبخفت امر است ازیں باب چنانچه در باب ہشتم در حکایت یکے را عسس بر ستوں بسته بود دریں بیت مثال ٥ بخندید وزد تبه راے وگفت - تو بارے زغم چند نالے بخفت ٭ دریں صورت جزم بر عدم مجی ایں امر محض تحکم وتحریف در لفظ زمانے تکلف بلا ضرورت بود ٭

قضا کشتی آنجا که خواہد برد		وگر ناخدا جامه بر تن درد	

در بعض نسخ بجاے قضا لفظ خدا و ہمیں بہتر زیرا که دریں صورت صنعت تقابل ہم میرسد بہر تقدیر مصرع دوم شرط وجزاے آں محذوف ہست لے واگر ناخدا جامه را بر تن خود بدرد گو بدرد که قضاے او دگرگوں نخواہد شد ومیتواند که وگر ترجمه واں وصلیه باشد لے واگرچه ناخدا تا آخر وممکن است که لفظ گر بہمزه براے تردید ومعطوف در و محذوف بود پس حاصل معنی ایں باشد که خواه ناخدا بے صبری را کار فرماید وخواه صبر اختیار کند در ہر صورت تغیر قضا امکان ندارد ٭

مکن سعدیا دیده بر دستِ کس		که بخشنده پروردگار است وبس	

اے متوقع عطا از دست کسے مباش چرا که بخشندهٔ روزی پروردگار ہست وبس ودر بعض نسخ - منه سعدیا دیده بر حرف کس - ودریں صورت مراد از حرف حرفِ عطا باشد ٭

اگر حق پرستی ز درہا بست		که گر وے براند نخواند کست	

اگر حق پرستی شرط ومعطوف آں محذوف وز درہا بست جزاے آں ومصرع دوم علت ایں جزا وبراند بصیغهٔ اثبات ونخواند بصیغهٔ منفی وحاصل معنی آنکه اگر تو حق راے پرستی واو ترا بر درِ خود خواند پس ہماں در بتو کافیست محتاج درِ دیگر نخواہی شد چرا که وے از درِ خود براند من بعد نخواہد خواند ترا کسے بر درِ خود وہر جا که بروی ذلیل خواہی گشت واگر بخواند بصیغهٔ اثبات بود پس استفہام انکاری بود وبعض محققین نوشته که عبارت ز درہا بست نامانوس ہست پس ناچار توجیہ آں چنیں باید کرد که لفظ درش محذوف وزا تبعیضیه ورابطه بعد پس محذوف وتاے بست بمعنی ترا پس حاصل معنی آں باشد که اگر حق پرستی درش از جمله درہا کافیست وبس ترا وکاف مصرع دوم عاطفه وایں جمله معطوف بر جملهٔ اول که مصرع اول است انتہی کلامه قول او عبارت ز درہا تا قول او تواں کرد محل تعجب چه اول دعویٰ کرده که عبارت ناما نوس است وبعد از آں ایں را تدارک نکرده متصدی توجیه آں گشته وترکیب را بیان نموده وظاہر است که از تبدیل ترکیبے ترکیبے دیگر ناما نوسیت او زائل نمیشود کما لا یخفی علی المتامل ٭

گر او تاجدارت کند سر برآر		وگرنه سر نا امیدی بخار	

یعنی سر بفراز ودر مصرع دوم اشارت است بمضمون الراحة من الیاس ٭

گفتار در فضیلت عبادت باخلاص وبرکت آں	

عبادت باخلاص نیت نکوست
وگرنه چه آید ز بیمغز پوست

مخفی نماند که اختصاص هر فضیلتے بنابراکثریه آنست نه آنکه التزام آن کرده که ذکر غیر فضیلت مذکور هرچند که مقام مقتضی باشد نکند پس بریں تقدیر مندفع شد ایراد بعض محققین که تمام این حمره در بیان خلوص نیت و عبادت بے ریاست پس ذکر آں دریں باب بے موقع باشد - قول بیمغز صفت مقدم بر موصوف ÷

چه زنار مغ بر میانت چه دلق
که در پوشی از بهر پندار خلق

در بعض نسخ چه زنار مغ برمیان وچه دلق - بهر تقدیر مصرع دوم صفت دلق و حاصل معنی آنکه دلق که مے پوشی از برائے آنکه مردم گمان صلاح وتقوی برند در تو و تو در واقع چناں نباشی پس چنیں دلق و زنار را حکم مساوات ست در اضلال

مکن گفتمت مردی خویش فاش
چو مردی نمودی مخنث مباش ÷

مکن مقولہ گفتم و موقع آں بعد از گفتمت که از جهت تعقید لفظی پیش از وے واقع شده و مردی مفعول اول مکن و فاش مفعول دوم آں و مصرع دوم معطوف بر مکن مردی و حاصل معنی آنکه گفتم ترا که مردی خود را که عبارت از عبادت باخلاص است فاش مکن و اگر فاش کردی پس مردانه باش لے گفتار خود را باکردار خود موافق گرداں که مردها نست که گفتار او باکردار او موافق باشد و میتواں گفت که مراد از مردی درینجا زهد و ترک دنیاست پس حاصل معنی آں باشد که ترا گفتم که اظهار ایں مراتب مکن و بردر شیخی مزن و چوں اظهار کنی ایں مراتب را و شیخی در پیش گیری مخنث مباش اے بیروں و درون یکساں دار مثل مخنث که در ظاهر صورت مرد دارد و در باطن نیست و ابیات آئنده بر همیں معنی دلالت دارد ÷

باندازه بود باید نمود
خجالت نبرد آنکه بنمود بود

که چوں عاریت برکشند از سرش
بماند کهن جامه در برش

ببرد و بنمود هر دو ماضی مثبت و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ولفظ بود موصوف بحذف صفت و بیت دوم علت مضمون مصرع دوم از بیت اول و مضاف عاریت و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف لفظ آں و حاصل معنی آنکه بمقدار بود خویشتن را باید نمود زیرا که خجالت ببرد هر که نمود بود زیاده از اندازه را از برائے آنکه چوں جامه عاریت از سرش برکشند همان کهنه جامه دربرش خواهد ماند و ایں خلع موجب رسوائی او خواهد شد و انچه بعض محققین نوشته که دریں توجیه قید بود زیاده از اندازه نموده وآں از عبارت هرگز مستفاد نمیشود محل تامل چه قول مصنف باندازه بود تا آخر دلالت واضحه دارد بر تقدیر ایں قید و اگر لفظ اندازه محض لغو میشود و میتواند که نبرد بنون نفی باشد دریں صورت بیت دوم تعلیل مضمونے باشد که بطریق مفهوم مخالف از مصرع دوم بیت اول مستفاد میشود پس حاصل معنی آں باشد که بقدر آنچه داری بنما زیرا که هر که چنیں کرد خجالت نبرد ازیں مستفاد میشود که هر که نبود نمود خجالت ببرد چرا که هرگاه جامه عاریت از سرش برکشند همان جامه کهنه که دارد بماند و بماید و لفظ عاریت مفید معنی نو و تازه است که مقابل کهنه و دیرینه باشد و در بعض نسخ ننمود و بود بنون نفی و توسط واو عطف و در صحت آں تامل است چه دریں صورت تعلیل بیت دوم بر کرسی نمے نشیند و در بعض سرت و برت بتائے خطاب ÷

اگر کوتهی پائے چوبیں مبند
که در چشم طفلاں نمائی بلند

وگر نقره اندوده باشد نحاس
توان خرج کردن بر ناشناس

یعنی اگر کوتاه قد واقع شده پس بتکلیف پاهاے چوبین بلند که از آں بلند نخواهی شد چنانچه مشعبداں و بازیگراں بپاهاے چوبین خویشتن را بلند مے نمایند در چشم طفلاں و ایں بلندی در چشم بصراں وقعے ندارد ؛

زر اندودگاں را بآتش برند
پدید آید آنگه که مس یا زر اند

منه جانِ من آب زر بر پشیز
که صراف دانا نگیرد بچیز

زر اندودگاں کنایه از مقلداں که تشبیه به محققاں میکنند و بآتش برند یعنی در آتش فقر و فاقه میسوزند براے امتحان ایشاں تا حقیقت هر کدام در آں عیاں شود که مخلص کیست و مرئی کدام و قولِ او منه جانِ من آب زر بر پشیز اے آب زر اندوده مکن پشیز را که عبارت از درم کم از مس است ؛

حکایت

ندانی که بابای کوهی چه گفت
بمردے که ناموس را شب نخفت

برو جانِ بابا در اخلاص پیچ
که نتوانی از خلق بربست هیچ

مصرع دوم متعلق با چه گفت و بیت دوم مقوله گفت و حاصل معنی آنکه بامردے که براے خودنمائی تمام شب بیداری کشید

کسانیکه فعلت پسندیده اند
هنوز از تو نقشِ برون دیده اند

در بعض نسخ فضلت و حاصل معنی آنکه کسانیکه فضل ظاهر ترا بر دیگراں پسندیده اند هنوز همیں نقش برون ترا دیده اند و از درونِ تو آگاهی ندارند چرا که خبث نفس دفعةً معلوم نمیشود مگر بمدت ممتد ؛

چه قدر آورد بندهٔ حوردیس
که زیر قبا دارد اندام پیس

در بعض نسخ بجاے که لفظِ چو و دریں صورت جزاے ایں شرط محذوف باشد بنا بر قاعده که گزشت و در بعض دیگر چه قدر آورد بندهٔ را بیس - و بهر تقدیر مصرع دوم صفتِ بنده و بیس اماله لباس است ؛

نشاید ببستاں شدن در بهشت
که بازت رود چادر از روے زشت

در مع دخل مقدر است یعنی تو که گمان آں داری که بمکر و دستاں در بهشت خواهم رفت ایں گمان خطاست چرا که ایں چادر که بر روے زشت خود انداخته از روے تو کشاده خواهد شد و آں سبب رسوائی تو خواهد گشت ؛

حکایت

شنیدم که نابالغے روزه داشت
بصد محنت آورد روزے بچاشت

بمکتب در آں روز سابق نبرد
بزرگ آمدش طاعت از طفل خرد

سابق بموحده بمعنی گیرنده و اینجا کنایه از خلیفه است و اگر سایق به تحتانی بمعنی از پس رانده مقابل قائد باشد پس کنایه از اتالیق خواهد بود و مصرع دوم که علت مضمون مصرع اول است نیز همیں معنی را میخواهد پس شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف ایں سابق باشد و در بعض نسخ بکتابش آں روز دریں صورت بطرف نابالغ کتاب بالضم و تشدید دوم مکتب کتابیب جمع

پدر دیده بوسید و مادر سرش	فشاندند بادام و زر بر سرش
چو بر وے گذر کرد یک نیمه روز	فتاد اندرو آتشِ معده سوز
بدل گفت اگر لقمه چندے خورم	چه داند پدر عیب یا مادرم
چو روے پسر در پدر بود و قوم	نهاں خورد و پیدا بسر برد صوم
که داند چو در بندِ حق نیستی	اگر بے وضو در نماز ایستی
پس این پیر ازاں طفل ناداں تر است	که از بهرِ مردم بطاعت در است
کلیدِ درِ دوزخ است آں نماز	که در چشمِ مردم گزاری دراز
اگر جز بحق میرود جاده ات	در آتش نشانند سجّاده ات

صحیح چو بر وے گذر کرد تا آخر و آتش معده سوز کنایه از گرسنگی و قول او چه داند پدر عیب یا مادرم اے چه خواهد دانست پدر یا مادر عیبِ مرا که چیزے خورده ام و قولِ او که داند بکاف استفهامیه تا آخر داستان مقولهٔ شیخ است بر سبیل وعظ و نصیحت و قولِ او که در چشمِ مردم تا آخر و در عامهٔ نسخ که از بهرِ مردم و حاصل معنی آنکه طاعتِ او بریا ست نه با خلاص و قول او نشانند بنون اے بگسترانند و فشانند بفا تحریف این است ؛

چو روے پرستیدنت در خدا است	اگر جبرئیل ت نه بیند روا است

مصرع اول شرط و در بمعنی الی و مصرع دوم جمله شرطیه جزاے آں شرط و حاصل معنی آنکه اگر اراده پرستشِ حق داری او را در خلوت مے پرستیده باش و سعی کن که بر آں کسے آگاه نشود حتے که از چشمِ جبرئیل هم نهاں باشی ؛

حکایت

سیه کارے از نردبانے فتاد	شنیدم که هم در نفس جاں بداد
پسر چند روزے گرستن گرفت	دگر با حریفاں نشستن گرفت
بخواب اندرش دید و پرسید حال	که چوں رستی از حشر و نشر و سوال
بگفت اے پسر قصّه بر من مخواں	بدوزخ در افتادم از نردباں

لفظ سیه کارے تا تمام حکایت درین حکایت غلط محض است چه سیه کار بمعنی گنهگار و فاسق است پس او اگر از نردباں در دوزخ افتاد چه دور و صحیح ریاکارے تا تمام حکایت مطابق آں باشد فتامل ؛

نکو سیرتِ از تکلف بروں	به از پارساے خراب اندروں
بنزدیکِ من شب روِ راه زن	به از فاسقِ پارسا پیرهن

و در بعض نسخ نکو سیرتے از تکلف بروں به از نیک نامے خراب اندروں . نکو سیرتے و نیک نامے هر دو بیاے تنکیر ؛

یکے بر درِ خلق رنج آزماے	چه مزدش دهد در قیامت خداے
ز عمرو اے پسر چشمِ اجرت مدار	چو در خانهٔ زید باشی بکار

یعنی آں یکے کہ بدر مخلوقے محنت میکشد و مزد از خالق طمع دارد او خام طمع است از وے ہیچ فائدہ باو نخواہد رسید ؛

نگویم تواند رسیدن بدوست — درین ره جز آنکس که رویش دروست
ره راست رو تا بمنزل رسی — تو بر ره نه زین قبل واپسی

در بعض نسخ نشد آنکه از حسن رخسار دوست - درین ره تا آخر ؛

چو گاوے که عصار چشمش ببست — روان تا بشب شب هما نجا که هست
کسے گر بتابد ز محراب روے — بکفرش گواهی دهند اهل کوے
تو هم پشت بر قبلهٔ در نماز — گرت در خدا نیست روے نیاز
درختیکه بیخش بود برقرار — بپرور که روزے در آید ببار
گرت بیخ اخلاص در بوم نیست — ازین بر کسے چون تو محروم نیست
هرآنکه افگند تخم بر روے سنگ — جوے وقت دخلش نیاید بچنگ
منه آبروے ریا را محل — که این آب در زیر دارد وحل
چو در خفیه بد باشی و خاکسار — چه سود آب ناموس بر روے کار

در بعض نسخ دوان تا شب و شب هما نجا اعنی دوان بدال و ہر دو لفظ شب بتوسط واو عطف و بجاے قول او در آید بار شود میوہ دار و در بعض دیگر دہد میوہ بار و قول او در بوم کنایہ از ذات و ازیں بر اشارہ بدرحق و بجاے قول او بد باشی بد باشم بصیغۂ متکلم و قول او آب ناموس بر روے کار کنایہ از تکلف ظاہر ؛

بروے و ریا خرقه سهل است دوخت — گرش با خدا در توانی فروخت
چه دانند مردم که در جامه کیست — نویسنده داند که در نامه چیست

مصرع دوم شرط و جزاے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گزشت و حاصل معنی آنکہ اگر میتوانی کہ آں خرقہ را بفروشی و خدا آں را از تو بخرد پس سہل است دوختن آں و در بعض نسخ مصرع دوم چنیں کہ بباید چناں خرقہ زود سوخت و دریں صورت بین المصرعین کلمۂ استدراک محذوف باشد ؛

چه وزن آورد جاے انبان باد — که میزان عدل است دیوان داد
مرائی که چندین ورع مے نمود — چو دیدند هیچش در انبان نبود
کند ابره پاکیزه تر ز آستر — که آن در حجابست و این در نظر
بزرگان فراغ از نظر داشتند — از آن پرنیان آستر داشتند
در آوازه خواهی در اقلیم فاش — برون حله کن گو درون حشو باش

جاے بیاے تنکیر و مصرع دوم بیان آں و ایں حالت را بحالت عبادت بار یا د عرصہ قیامت تشبیہ دادہ و ایں تشبیہ مرکب است انبان باد با ضافت باد نفے مناسبت انبانی کہ باد در وآگندہ باشند و قول او چو دیدند و در بعض نسخ بدیدند بصیغۂ اثبات و فا علا

قولِ او کند ابرو ضمیرے کہ راجع بطرف مرائی است و در بعض دیگر کنند بصیغۂ جمع و دریں صورت فاعل ایں فعل ضمیر راجع بطرف مردم محذوف باشد و قولِ او فراغ از نظر بحذف مضاف الیہ ایے از نظر ظاہر بیناں و قول او بروں حلہ کن ایے بظاہر حلہ بپوش و در بعضے بروں پاک کن ٭

بنازی نگفت ایں سخن بایزید ‖ کہ از منکر ایمن ترم از مرید

مصرع دوم بیانِ ایں سخن وعلت آں محذوف وحاصل معنی آنکہ ایں سخن از روے ہزل نگفتہ بلکہ از روے جد گفتہ است بایزید کہ از منکر ایمن ترم از مرید زیرا کہ مرید بر عبادت و ریاضت من اطلاع تمام دارد ازو مے ترسم کہ مبادا افشاے راز من کند و ایں افشا موجب شہرت آفاق گردد و ایں معنی منجر از خلوص بریا شود و بہتر آنست کہ چنیں گفتہ کہ مرید غیر است و اطلاع غیر منجر بریاست و تواند کہ ایں کلام نظر بر قصور خود بود کہ درجہ اتم اولیاست نہ بیان کمالات خود پس حاصل کلام آں باشد کہ از منکر آں قدر نمے ترسم کہ از مرید زیرا کہ مرید در من اعتقاد تمام دارد و من سراپا نقصانم مبادا نقایض مرا برعکس وانماید و آں موجب مزید رسوائی من گردد نزد خدا نعوذ باللہ منہا لیکن اینقدر ہست کہ ایں توجیہ از سباق حکایت اجنبی میماند

کسانیکہ سلطان و شاہنشہ اند ‖ سراسر گدایانِ ایں درگہ اند
طمع در گدا مرد معنی نہ بست ‖ نشاید گرفتن بر افتادہ دست
ہماں بہ گر آبستنِ جوہری ‖ کہ ہمچوں صدف سر بخود دربری

حاصل معنی آنکہ کسانے راکہ تو سلطان و شہنشاہ گمان میبری آنہا در واقع گداے درگاہ کبریا یند و طمع در گدا بستن از مرد معنی نباید زیرا کہ گدا مثل مردم در افتادہ ہست و ہر کہ خودش در افتادہ باشد او دستِ کسے را نمے تواند گرفت و تواند کہ در لفظ سلطاں اشارہ بود بلقب حضرت بایزید کہ او را سلطان العارفین گویند و ظاہرا ہر دو بیت الحاقی اند از برائے آنکہ بمطلب ماسبق ربطے ندارد فتامل ٭

ترا پندِ سعدی بس است اے پسر ‖ اگر گوش داری چو پندِ پدر

مصرع دوم شرط و مفعول گوش داری وجزاے ایں شرط محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت حاصل معنی آنکہ اگر گوش داری تو پندِ سعدی را مثل گوش داشتن پسر بپند پدر را پس آں پند ترا بسند خواہد بود و در بعض نسخ کز آں نفعے یابی چو پند پدر و دریں صورت مصرع دوم علت بس بودن پند باشد وحاصل معنی آنکہ بس ہست ترا آں پند از برائے آنکہ تو از آں پند منتفع خواہی شد مثل پسر کہ از پندِ پدر منتفع میشود ٭

گر امروز گفتار من نشنوی ‖ مبادا کہ فردا پشیماں شوی

نشنوی بنون نفی وحاصل معنی آنکہ اگر امروز نصیحت مرا نخواہی شنید مبادا کہ فردا کہ عبارت ہست از روز آئندہ کہ بعد از امروز متصل بیاید یا روز قیامت پشیماں خواہی شد ٭

ازیں بہ نصیحت گرے بایدت ‖ ندانم پس از من چہ پیش آیدت

حاصل معنی آنکه امروز که ناصح تو منم و نصیحت مرا گوش نمی کنی فردا که ازین جهان رفته باشم ندانم که ترا چه پیش آید پس آن زمان بهتر از من نصیحت گری باید که ترا از آن اندیشه خلاص دهد و در بعض نسخ نیابی به از وی نصیحت گری ببر زین درخت ای برادر بری در این صورت مرجع ضمیر وی و مشار الیه این درخت همان سعدی است ؛

باب ششم در فضیلتِ قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد | که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را | خبر ده حریصِ جهان گرد را

فاعل فعل ندانست و نکرد دهمین که بمعنی هر که و قول او خبر ده در عامهٔ نسخ خبر کن ؛

مپرور تن ار مردِ رای و هشی | که او را چو می پروری می کشی
سکونی بدست آور ای بی ثبات | که بر سنگِ غلطان نروید نبات

مرجع ضمیر او تن و مفعول فعل میکشی محذوف است ای خویشتن را میکشی چه از تن پرور طاعت نیاید و هر که چنین بود او خویشتن را کشنده است و قول او سنگ غلطان در بعض نسخ گردان ؛

خِردمند مردم هنر پرورند | که تن پروران از هنر لاغرند

این کاف تعلیلیه و لاغر در ینجا کنایه از خالیست و حاصل معنی آنکه مردم خردمند هنر را می پرورند نه تن را چرا که تن پروران از هنر خالی می باشند و می تواند که این کاف عطف باشد ؛

کسی سیرتِ آدمی گوش کرد | که اول سگِ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریقِ دد است | برین بودن آیینِ نابخرد است
خنک نیکبختی که در گوشهٔ | بدست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سرِ حق آشکار | نکردند باطل بجود اختیار

کسی مبتدا است موصوف و مصرع دوم صفت آن و سیرت آدمی گوش کرد بمعنی شنید گوش کرد خبر - خواجه شیراز فرماید ۵ هان ای پسر که پیر شوی پند گوش کن - و قول او بدست آرد از معرفت توشهٔ توشهٔ بقلب اضافت - و بجای قول او نکردند باطل بجود اختیار بر او اختیار و درین صورت مرجع ضمیر او حق باشد ؛

ولیکن چو ظلمت نداند ز نور | چه دیدارِ دیو و چه رخسارِ حور
تو خود را از آن در چه انداختی | که چه را ز ره باز نشناختی

چون فاعل فعل نداند ظاهر نیست پس در کلمهٔ چو تحریف بود و صحیح که بمعنی هر که و در بعض نسخ چه دیدار دیوش و درین صورت مرجع ضمیر شین همان که و حاصل معنی این باشد که هر که ظلمت را از نور از هم باز نتواند کرد او را دیدار دیو و خور برابر است نه از آن ناخوش میشود و نه ازین خوش می باشد ؛

بر اوج فلک چون پرد جرّه باز | که در شهپرش بسته سنگ آز
گرش دامن از چنگ شهوت رها | کنی رفت تا سدرة المنتهی

چون استفهامیه وجره باز کنایه از روح قدس وقول وگرش تا قول او کنی شرط وما بعد جزاے آن ومرجع ضمیر شین وفاعل فعل رفت هماں جره باز وحاصل معنی آنکه اگر آن جره باز دامن خودرا از چنگ شهوت رها نکند وبسیرت سبعی راگذاشته خوسے ملکی بهم رساند پس اورا تا بسدرة المنتهیٰ رفته لشناس ودر بعض نسخ چو شد دامن توان رفت . وبعض محققین نوشته که همیں نسخه صحیح است منشاء ایں غلطست از بیت اول چه دریں صورت در هر دو بیت فسق واحدے ماند وجواب او که نسبت غلطت بایں جانب از راه سخن نفهمی است چراکه هرگاه جره باز عبارت از روح باشد چنانکه خود گفته نسبت دامن باو چگونه صحیح بود چه نسبت دامن با آدمی باشد نه بجره باز انتهی تنبیهے است بر عدم حضور او واز اقسام استعاره چه در جره باز استعاره مصرحه ودر شهپر استعاره مجرده ودر دامن استعاره مرشحه است زیراکه دامن ملائم است روح انسانی را مادام که متعلق به بدن باشد ❊

بکم خوردن از عادت خویش کرد | توان خویشتن را ملک کیش کرد

ایں بیت معطوف بر بیت سابق اعنی گرش دامن تا آخر وفاعل فعل کرد هماں ضمیر که فاعل فعل کند است وحاصل معنی آنکه واگر آدمی عادت بکم خوردن کرد پس ممکن است خویشتن را ملک کیش کردن اے ملک سیرت کردن ومیتواند که لفظ بودن پیش از لفظ کرد محذوف بود از جهت قیام قرینه اے واگر بکم خوردن عادت خویش توان کردن تا آخر ودر بعض نسخ بکم خوردن از عادت وخوے کرد توان خویشتن را ملک روے کرد ودریں صورت نیز لفظ توان محذوف است ودر نسخ معتبره کسے کو کم از عادت خویش کرد بتدریج خودرا ملک کیش کرد ❊ ودریں صورت مراد از عادت خویش خوسے حیوانی باشد که عبارت از خواب وخورش وغضب وشهوت است ❊

کجا سیر وحشی رود در ملک | نشاید پرید از ثریٰ تا فلک

اشارت است بآنکه آدمی مادام که گرفتار غضب وشهوت است حکم وحشی دارد ووحشی ممکن نیست که سیر ملکوت تواند کرد

نخست آدمی سیرتی پیشه کن | پس آنگه خدا بینی اندیشه کن
تو برکرهٔ توسنی بر کمر | نگر تا نپیچد زحکم تو سر
که گر پالهنگ از کفت در گسیخت | تن خویشتن کشت وخون تو ریخت

آدمی سیرتی بیاے مصدری ودر بعض نسخ آدمی سیرتت بتاے خطاب وایں تحریف است ودر نسخ معتبره پس آنگه ملک خوے همیں بیاے

باندازه خور زاد اگر مردمی | چنیں پر شکم آدمی یا خمی
درون جاے ذکرست وقوت ونفس | تو پنداری از بهر نان است وبس

زاد توشهٔ مسافر وقوت وما به القوام وایں مجازست وایجا همیں مراد زیراکه مذکور سفر درمیان نیست ومردمی وآدمی وخمی هر سه بیاے خطاب واطلاق آدم بر بنی آدم نیز مجاز چنانکه گذشت ودر عامهٔ نسخ باندازهٔ خور بیاے تنکیر سفر دغیر مکتوب

دبدون لفظ آز آد دریں صورت مفعول فعل خور محذوف باشد لے طعام را باندازه خور که افراط و تفریط را در آں بار نباشد اعنی بچنداں بخور کز دهانت بر آید بچنداں که از ضعف جانت بر آید ومختار شارح هانسوی آدمی و حمی ـ آدمی بدو یا یکے یاے نسبت و دوم یاے خطاب و حمی بتقدیر کلمه اضراب انتهےٰ ـ و بعض محققین نوشته عجب که شارح و شارح هانسوی هردو غلط کرده اند که درصورت آدمی و حمی دو یا هست وحال آنکه نه یا هست و دو یا وقتے باشد که از عالم این بیت بوده ملکی آدمی یا پریی که بکاشانه ما آمده ؛ و تحقیق آنست که یاے نسبت عربی مشدد باشد پس عبارت بیت صحیح بود و قول هردو شارح ناصحیح انتهے کلامه نسبت غلط بهر دو شارح از غلط فهمیست زیراکه در کلام عرب یاے مشدد نسبت را یک یا اعتبار مے کنند نه دو چنانچه از شافیه وغیره ظاهر میشود وانچه گفته به یا ست نه بدو یا این اعتبار عروضی است نه اعتبار صرفی ؛

کجا ذکر گنجد در انبانِ آز ببختی نفس میکند یا دراز
ندارند تن پروران آگهی که پُر معده باشد ز حکمت تهی
دو چشم و شکم پُر نگردد بهیچ تهی بهتر این روده پیچ پیچ

انبانِ آز کنایه از اندرون حریص پرخوار یا ذات حریص و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و حاصل معنی آنکه کسے که حریص پُرخوار است ذکر خدا را در باطنش بار نیست چراکه خود او یا باطن او انبان آز است و جاے که نفس یا خود را ببختی دراز میکشد در آنجا ذکر را کجا گنجایش تواند شد و در عامهٔ نسخ ببختی نفس مے برآید دراز دریں صورت دراز برآمدن نفس عبارت از ز است برآمدن نفس و متعلق برآید اعنی از انبان آز محذوف باشد و بعض محققین نوشته که نظر بر تفنن شاعری و فصاحت عبارت نفس دراز برآمدن غلط و صحیح همان نفس یا دراز ـ و مصرع دوم از بیت دوم بیان آگهی ست یعنی تن پروران آگاهی ندارند ازیں که هر که پُر معده هست از حکمت خالی مے باشد و اگر آگهی عبارت از حکمت بود دریں صورت لفظ حکمت وضع مظهر موضع مضمر و این کاف تعلیلیه خواهد بود حاصل معنی آنکه تن پروران از حکمت بے بهره اند از برائے آنکه ایشان پُر معده مے باشند و پُر معده را اندروں از حکمت خالی بود ؛

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید دگر بانگ دارد که هل من مزید

اقتباس است از کریمه یَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ یعنی روز قیامت روزیست که بگوید حق سبحانه وتعالیٰ مر دوزخ را که آیا پُر شدی تو از عصاة و مجرمان گوید دوزخ آیا هست ازیں هم زیاده که بخورم و فرو برم ؛ و وعید خبر دادن کسے را بمکروهی و در اینجا کنایه از اهلِ وعید ست که عاصیان و گنهگاران باشند و در نسخ معتبره وقید بقاف بمعنی فروزش مشتق از وقود بمعنی افروخته شدن آتش ؛

همے میرد عیسیٰ از لاغری تو در بندِ آنی که خر پروری

حاصل معنی آنکه عیسیٰ تو که عبارت از نفس ناطقه ست بسبب لاغری که غذاے روحانی باو نمیرسد مے میرد و تو در خیال آنی که خر یعنی جسم خود را پرورش کنی و این خیلے نافهمیدگی تست ؛

بدین لے فرومایه دنیے مخر خرِ جو با نجیل عیسیٰ مخر

مگر مے ندانی کہ دو را و دام ‌‌ نینداخت جز حرص خوردن بدام

دستینے و علیسے با مالہ و خرِ جو بادئے ملابست عبارت از خرے کہ جو و گندم بر آں بار کنند و در عامۂ نسخ تو خر را و صحیح جو خرا لے جیے کہ خر را برائے خوردنش دہند و بعضے جل خر بضم و لام نیز آوردہ اند ؛

پلنگے کہ گردن کشد از وحوش ‌‌ بدام افتد از بہرِ خوردن چو موش

چو موش آنکہ نان و پنیرش خوری ‌‌ بدامش درافتی و تیرش خوری

پلنگے مبتدائے موصوف و ما بعد صفتِ آں و مصرع دوم خبر مبتدائے و کلمۂ چو بمعنی چنانچہ و بعد از موش عبارت در تلہ مے افتد محذوف و در بعض نسخ چو یوز آنکہ تا آخر و یوز درندہ ایست معروف و بر متامل پوشیدہ نیست کہ بدام افتادن موش نامناسب و ایں معنی در ہر دو بیت مشترک و نان و پنیر خوردن یوز نامسلم و تیر خوردن موش نامعروف بہر طور ایں دو بیت در ظاہر الحاقی مے نماید و العلم عند اللہ ؛

حکایت

مرا حاجیئے شانۂ عاج داد ‌‌ کہ رحمت بر اخلاقِ حجّاج باد

شنیدم کہ بارے سگم خواندہ بود ‌‌ کہ از من بنوعے دلش ماندہ بود

بینداختم شانہ کیں استخواں ‌‌ نمے بایدم دیگرم سگ مخواں

قول او ماندہ بود اے رنجیدہ شدہ بود ؛

مپندار گر سرکہ خود خورم ‌‌ کہ جورِ خداوندِ حلوا برم

قناعت کن اے نفس براندکے ‌‌ کہ سلطان و درویش بینی یکے

چرا پیشِ خسرو بخواہش روی ‌‌ چو یکسو نہادی طمع خسروی

مفعول مپندار اعنی لفظِ ایں محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و قولِ او کہ گر سرکہ خود خورم شرط و جزائے آں نیز محذوف بنا بر قاعدہ کہ گزشت و حاصل معنی آنکہ کہ اگر قانع بر سرکہ خوردن خود باشم پس زنہار گماں مبر کہ متحمل جورِ صاحبِ حلوا باشم بطمع التذاذ از حلوائے مے ۔ و قولِ او کہ سلطان و درویش بینی یکے اے تا ہر دو در نظر تو یکساں نمایند و قول او چو یکسو نہادی طمع خسروی اے ہرگاہ برکنار نہادی طمع رائیں خسرو وقت خودی ؛

وگر خود پرستی شکم طبلہ کن ‌‌ درِ خانۂ این و آں قبلہ کن

قافیہ ایں بیت باختلاف حذو ہست و حاصل معنی آنکہ و اگر خود پرست و تن پروری شکم را کاسۂ گدائی کن و درِ خانہ این و آں را قبلہ حاجات خویش گرداں و روئے آں قبلہ بیار کہ حاجت تو ازیں قبلہ روا خواہد شد ؛

حکایت

یکے با طمع پیشِ خوارزم شاہ ‌‌ شنیدم کہ شد بامدادِ پگاہ

چو دیدش بخدمت دو تا کرد راست ‌‌ دگر روئے بر خاک مالید و خاست

پسر گفتش اے بابک نامجوے   یکے مشکلت مے بپرسم بگوے
نگفتی که قبله ست خاک حجاز   چرا کردی امروز زین سو نماز

بیت دوم شرط و بیت سوم جزاے آن - و فاعل فعل دید ضمیرے که راجع بطرف پسر ست از قبیل اضمار قبل الذکر وشین ضمیر متصل منصوب در هر دو بیت راجع بطرف با طمع و خدمت بحذف مضاف الیه و راست مفعول اول فعل کرد و دوتا مفعول ثانی آن و مصرع ثانی معطوف بر قول او بخدمت تا آخر و اے حرف ندا و بابک منادے موصوف و نامجوے صفت آن و ما بعد آن منادی له و مجموع مقوله گفت و مفعول فعل بگوے محذوف و بیت سوم بیان یکے مشکلے و نگفتی بنون نفی براے استفهام انکاری ست و حاصل معنی آنکه چون دید پسر آن با طمع را که بخدمت پادشاه دوتا کرد قامت راست را و بعد از آن روے بر خاک مالید و برخاست پس پسر گفت او را اے فلان تا آخر نگفتی که قبله من بطرف حجاز واقع شده پس درین سو که مخالف سمت قبله ست چرا نماز کردی و بعض محققین نوشته که دوتا کرد غلط نساخ و صحیح دوتا کرد یا دوتا گشت بمعنی دوتا باشد چرا که کردن بمعنی شدن آمده و راست بتوسط واو عطف و از زین سو براے معجمه بعد از الف چنانچه در عامه نسخ است و نیز مقابله روے و خاک مالید و خاست میخواهد که خود دوتا شد و راست شد و نماز گمان بردن پسر میخواهد که بهر قدر شکل نماز در آن بود مناسب تر باشد چه در نماز رکوع ست و بعد از آن قومه و بعد از آن سجده و بعد از آن برخاستن انتهے و میتواند که فاعل فعل دید ضمیرے که راجع ست بطرف با طمع و شین ضمیر راجع بطرف شاه و بخدمت مضاف الیه تا آخر بیت جزاے این شرط بود یعنی چون دید آن با طمع پادشاه را پس بخدمت پادشاه دوتا کرد قامت را تا آخر لیکن درین صورت ربط این دو بیت میرود و در بعض نسخ یکے مشکلم را جواب بگو و راه حجاز

سر طاعت نفس شهوت پرست   که هر ساعتے قبله دیگر ست
قناعت سرافرازد اے مرد هوش   سر پر طمع بر نیاید ز دوش
طمع آبروے توقر بریخت   براے دو جو دامن دُر بریخت

در بعض نسخ مشو تابع نفس شهوت پرست که هر ساعتش تا آخر و اے تیز هوش - و جوے و دامنے بیاے تنکیر و توقر بقاف حرمت نگاه داشتن و در بعض آبروے تو وافر اعنی لفظ آبروے مضاف بطرف لفظ تو و افر بفا بمعنی بسیار و در بعض شروح آبروے توقع بمعنی امید و در هر دو صورت تحریف و موجب برهم خوردن قافیه ست ؛

چو سیراب خواهی شدن ز آب جوے   چرا ریزی از بهر برف آب روے
مگر کز تنعم شکیبا شوی   وگرنه ضرورت بدرها شوی

مگر حرف استثنا و مجاز و مے لفظ در آنحالی محذوف و کز تنعم شکیبا شوی بکاف بیانیه مستثنے و پیش از لفظ مگر کلمه است که مستثنے منه اعنی لیکن این سیراب شدن از آب جوے صورت نے تواند گرفت در هیچ حال محذوف و ضرور بمعنی بالضرورت و حاصل معنی آنکه هرگاه مے توانی که از آب جوے سیراب شوی پس از براے برف آب روے خود را بر خاک مریز لیکن این معنی صورت نے تواند گرفت در هیچ حال مگر در آن حال که از تنعم شکیبا شوی و اگر شکیبا نشوی پس ناچار است که بدرهاے بروی که بکنی

برو خواجه کوتاه کن دستِ آز ‌‌ ‌ ‌ چه میخواهی از آستینِ دراز

در بعض نسخ چه مے آیدت زآستین دراز یعنی چه حاصل میشود ترا ازین آستینِ دراز و در عامۂ نسخ چه مے بایدت تا آخر واین من حیث المحاوره غلط ہست و لہذا شارح ہانسوی نیز قایل بتغلیط این شده ✦

کسے را که دُرجِ طمع درنوشت ‌ ‌ نباید بکس عبد و خادم نوشت
توقّع براند زہر مجلست ‌ ‌ بران از خودش تا نراند کست

درج طمع درنوشت یعنی راهِ طمع طے کرد و نوشت در مصرع دوم محمول برحقیقت ہست و لہذا قافیۂ آں صحیح شده و در بعض نسخ عبد و چاکر و دریں صورت بیت ذو قافیتین مے شود و بہر تقدیر اشارت ہست بآنکه او از تکلف ایں قسم کلمات که برائے خوشامد مے نویسند بری است ✦

حکایت

یکے را تب آمد ز صاحبدلاں ‌ ‌ کسے گفت شکر بخواه از فلاں
بگفت اے فلاں تلخی مُردنم ‌ ‌ به از جورِ روئے تُرُش بُردنم

و در بعض نسخ یکے گفت و بگفت اے پسر و بعض محققین نوشته که شکر علاج تپ نیست مگر برائے تبدیل ذائقه گفته باشد ے زانکه شکر رخنۂ تب را نه بست انتهی لیکن قول او تلخی مردنم که بعد ازین بیاید ازیں معنی ابا میکند پس بهتر آنست که گوئیم امر بطلب شکر برائے ترکیب اجزائے دوا است مثل شربت بنفشه وغیر آں ہرچه مناسب علاج باشد و تواند که مراد از شکر گلشکر بود از قبیل اطلاق جزو و اراده کُل ✦

شکر عاقل از دستِ آنکس نخورد ‌ ‌ که رو از تکبّر برو سرکه کرد

مصرع دوم بیانِ آنکس و مرجع ضمیر او عاقل ہست ✦

مرو در پئے ہرچه دل خواہدت ‌ ‌ که تمکینِ دل نورِ جاں کاہدت
کند مرد را نفسِ امّاره خوار ‌ ‌ اگر ہوشمندی عزیزش مدار
وگر ہرچه باشد مرادش خوری ‌ ‌ ز دوراں بسے نامرادی بری
تنورِ شکم دمبدم تافتن ‌ ‌ مصیبت بود روزِ نایافتن

مصرعِ دوم از بیتِ اول علت مضمون مصرع اول و مراد از دل نفس امّاره و شین ضمیر متصل منصوب راجع بآں و مفعول فعل خوری انتهی آں را محذوف و در بعض نسخ تمکین تن و مرادت بتائے خطاب و در بعض دیگر نامرادی بری و در بعض بے مرادی بری و روزِ نایافتن باضافت عبارت از روزی که در آں چیزے یافته نشود از اقسام خوردنی ✦

به تنگی بریزاندت روئے رنگ ‌ ‌ چو وقتِ فراخی بود معده تنگ

تنگی عبارت از ایام عسرت و تنگدستی و تنگی معده کنایه از کم خواری و بریزاند بنون نفی و فاعل فعل بریزاند لفظ روئے در رنگ بحذف مضاف الیه انتهی لفظ خود و مفعول آں و تائے ضمیر در معنی مضاف الیه روئے ہست که از وے قطع شده

بالفظ ریزاند ملحق گشته - و مصرع دوم شرط و جزاے آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت - و حاصل معنی آنکه چون در وقت ثروت و مکنت معدهٔ خود را تنگ داری و پُرخواری نکنی بسبب این تنگی معده و کم خواری تو در زمان ثروت و مکنت در زمانِ عسرت و تهیدستی روے تو رنگ خود را نخواهد ریخت و در چشم مردمان حقیر نخواهی نمود و میتواند که تنگی معده کنایه از پُرخواری و بریزاندت بصیغهٔ اثبات و در بعض نسخ بگرداندت نیز بصیغهٔ اثبات و علی التقدیرین بمعنی متغیر گرداندست و در بعض که روزے فراخی و این بر تقدیرے صحیح باشد که این کاف بمعنی هرکه و بجاے تاے خطاب شین ضمیر باشد یعنی هرکه در روز فراخی معدهٔ خود را تنگ داشته باشد و کم خورد در روز تنگی روے او رنگ خود را نخواهد ریخت و آنچه بعض محققین نوشته که ریختن رنگ بمعنی تغیر رنگ بنظر نیامده تنبیهٔ بر ذهول است از بیتے که در حکایت رئیس دہے با پسر تا آخر در باب سوم گذشت و آن این است چو حالش بگردید و رنگش بریخت ؛

وگر تنگی افتاده کشده بارِ غم		گشاده مردِ پرخوار بارِ شکم	

در بعض نسخ وگر در نیابد کشد بار غم تا آخر و دریں صورت فاعل این فعل ضمیرے بود که راجع بطرف مرد پرخوار است مفعولِ آن یعنی لفظِ خوردنی محذوف است ؛

شکم پیشِ من تنگ بهتر که دل		شکم بنده بسیار بینی خجل	

بکاف تفضیلیه و در بعض نسخ قناعت گزیں کم شود تنگ دل ؛

حکایت

حدیثے که شیریں تر است از رطب گذشتیم بر طرفِ خرماستان		چه آوردم از بصره دانی عجب تنے چند در خرقهٔ راستان	

حدیثے مفعول موصوف فعل آوردم و مابعد صفت آن و لفظ عجب نیز صفت مقدم بر موصوف و مے تواند که صفت قول او چه که مخفف چه چیز است باشد و چون اسماے که متضمن معنی استفهام باشند دلالت بر دو معنی دارند یکے استفهامی و دیگر اسمی که بازاے آن موضوع باشند پس بریں تقدیر چه بمعنی کدام چیز خواهد بود و در بعض نسخ من از بصره آوردم پس عجب دریں صورت قول او پس عجیب نیز صفت حدیث بود ؛

ز پُرخواری خویش پُرخوار بود وز آنجا بگردن درافتاد سخت بگفتم مزن بانگ بر ما درشت		یکے زآن میاں معده انباز بود میاں بست مسکین و شد بر درخت رئیسِ ده آمد که این را که کشت	

در عامه نسخ یکے در میاں تا آخر معده انباز کنایه از بسیار خوار و حریص و ازیں شوخ چشمے جگر خوار بود و در بعض از آں تنگ چشمے جگر خوار بود و در بعض بسے خوار بد زانکه پرخوار بود و قول او رئیس ده آمد که این را که کشت معطوف آمد یعنی و بآواز بلند گفت محذوف و مابعد بیان مقوله آن ؛

بود تنگدل رودگانی فراخ		شکم دامن اندر کشیدش ز شاخ	

دامن اندر کشیدش ز شاخ کنایه از آن است که فرود انداختش از شاخ و مصرع دوم جمله معترضه بر سبیل تمثیل روده گانی فراخ کنایه از حریص و پُر خوار ٭

نه هر بار خرما توان خورد و بُرد | لت انبان بد عاقبت خورد و مُرد
شکم بند دست است و زنجیر پای | شکم بنده نادر پرستد خدای
سراسر شکم شد ملخ لاجرم | بپایش کشد مور کوچک شکم

مفعول فعل خورد یعنی لفظ خرما محذوف است از جهت قیام قرینه و در بعض نسخ که افتد که ناگه شود خورد مرد ای گاه باشد که دفعةً ریزه ریزه شود و لُت بالضم مخفف لوت بواو مجهول بمعنی اقسام طعام و بالفتح بمعنی شکم و علی التقدیرین لت انبار و لت انبان کنایه از تن پرور و بسیار خوار است و بجای قول او نادر پرستد کمتر پرستد و کوچک شکم صفت مور است ٭

بروانده روی بدست آر پاک | شکم پُر نخواهد شد الّا بخاک

معطوف بدست آر یعنی و شکم پر وری مکن محذوف و مصرع دوم علتِ آن بتقدیر حرف علت و معطوف این مصرع یعنی و تو ذلیل و رسوا خواهی گشت ٭

حکایت

شکم صوفئ را زبون کرد و فرج | دو دینار بد هر دو را کرد خرج
یکے گفتش از دوستان در نهفت | چه کردی بدان هر دو دینار گفت
بدینارے از پشت راندم نشاط | بدیگر شکم را کشیدم سماط

فاعل فعل زبون کرد شکم و فرج معطوف بر آن و فاعل کرد خرج ضمیرے که راجع بطرف صوفی است و چه کردی بدان هر دو دینار مقوله گفت که در صدر مصرع اول است و بیت دوم مقوله گفت که در آخر مصرع دوم است ٭

فرومایگی کردم و ابلهی | که این همچنان پُر نشد و آن تهی
غذا اگر لطیف است و گر سرسری | چو دیرت بدست او فتد خوشخوری
سر آنگه به بالین نهد هوشمند | که خوابش بقهر آورد در کمند
مجال سخن تا نیابی مگوی | چو میدان نه بینی نگهدار گوی

کاف بیانیه و این اشاره بشکم و آن اشاره به پشت و حاصل معنی بیت اول آنکه کار فرومایگان و ابلهان کردم که مایه خود را مفت و رایگان بر باد دادم و پشت از منی تهی شد و شکم پُر نگشت و در بعض نسخ که این پُر نگشت و پشت آن تهی - و بجای قول او تا نیابی تا ندانی ٭

مگوی و منه تا توانی قدم | از اندازه بیرون از اندازه کم

مفعول مگو یعنی سخن محذوف و حاصل معنی آنکه در جمیع امور طریق توسط باید سپرد که خیر الامور اوسطها ٭

حکایت

یکے نیشکر داشت در طبقری | چپ و راست گردید بر مشتری

قولِ او بر مشتری ظاهرا مخفف برائے یا بہر مشتری است لیکن دور از استعمال بلکہ نیامدہ ۔ و در بعض نسخ جویان ہر مشتری و دریں صورت پیش از وے لفظِ میگردید محذوف بود لیکن لفظِ ہر کہ ترجمۂ کل افرادی است بیکار میشود و بہر تقدیر مصرعِ ثانی معطوف بر قولِ او داشت است و نیشکر معروف و در اینجا کنایہ از قطعات نیشکر تراشیدہ کہ در طبقچہ و یا سبو گذاشتہ میفروشند و طبقری بالفتح نام شہرے و بمعنی طبق نیز نوشتہ اند و بدیں معنی ظاہرا مزید علیہ طبق است و میتواند کہ بمعنی طبقچہ بود کہ فواکہ و اثمار در آں نہند و بریں تقدیر مرکب از طبق و ری باشد کہ کلمۂ نسبت است چوں انگشتری و بفتری اوزار جولاہگاں کہ ہنگام بافتنِ جامہ آں را حرکت دہند تا تارہائے برابر افتد مرکب از بفت مخففِ بافت و آنچہ بعض از محققین نوشتہ کہ ایں ہر دو توجیہ وقتے درست باشد کہ طبقری بفتحتین بود و حال آنکہ بسکون است و معہذا زیادت وقتے ثابت شود کہ لفظ فارسی بود انتہٰی مبنی بر عدم اعتنا است بتصرف اساتذہ کہ گاہے اسکان بجائے تحریک و بالعکس و ہمچنیں زیادت حرفے و بالعکس در کلمہ خواہ فارسی بود و خواہ غیر فارسی تجویز میکنند چنانچہ در بحث خود معلوم خواہد شد ۔ مولوی معنوی در دفتر دوم در حکایت شیخ احمد خضرویہ ؏ از عطا چوں طبق را واگردرد خلق دیدند آں کرامت را ازو ؛

بصاحبدلے گفت در کنجِ دہ | کہ بستاں و چوں دست یابی بدہ

ایں بیت جزائے شرط محذوف و در کنجِ دہ حال از صاحبدل و مصرعِ دوم بیان مقولہ گفت و مفعولِ بستاں و بدہ ہر دو محذوف و حاصل معنی آنکہ و چوں کسے را مشتری نیافت پس ناچار بصاحبدلے گفت در آں حال کہ در کنجِ دہ بود کہ بستاں ایں نیشکر را و وقتیکہ زر بدستِ تو بیاید بہائے آں را بمن برساں ؛

بگفت آں خردمند زیبا سرشت | جوابے کہ بر دیدہ باید نوشت
ترا صبر بر من نباشد مگر | ولیکن مرا باشد از نیشکر

مصرعِ دوم از بیتِ اول مقولہ گفت و بیتِ دوم بیانِ آں و مگر کلمۂ تشکیک و متعلق نباشد و علت باشد ہر دو محذوف و از نیشکر حذف بالمجاز است و حاصل معنی آنکہ در گرفتن نیشکر احتمال است کہ تو بر من صبر نکنی و طلب بہا نمائی و مرا مقدور نباشد پس من در آں وقت خجالت کشم و لیکن مرا یقین است کہ از خوردن نیشکر صبر خواہم کرد و از آں مضرتے بمن نخواہد رسید و چوں در مصرعِ اول از لفظِ مگر احتمال بے صبری بایع از تقاضائے زر نیشکر بیان کردہ مستمع را وہم آں شدہ کہ شاید آں صاحبدل را نیز صبر از خوردن نیشکر نباشد برائے دفع ایں توہم بلفظ لیکن استدراک نمودہ و گفتہ ولیکن مرا باشد از نیشکر و در بعض نسخ بر دل بباید نوشت و ہمیں بہتر ؛

حلاوت ندارد شکر در نیش | کہ باشد تقاضائے تلخ از پیش

کہ بمعنی ہر کہ مبتدائے موصوف و مابعد صفتِ آں و شکر مبتدا و حلاوت ندارد خبر مقدم بر آں و در پیش ظرف آں و نیش اضافت بادنی ملابست یعنی نے کہ او را بوام خریدہ است پس حاصل معنی آں باشد کہ ہر کہ تقاضائے تلخ از پے دارد بسبب خریدن نیشکر در نے او کہ بوام خریدہ است شکر حلاوت ندارد لے مزہ ندارد و در بعض نسخ چو باشد و در بعض دیگر

حلاوت نباشد و در ہر دو صورت مصرع دوم شرط و جزاے آں محذوف است بنا بر قاعده که گذشت لیکن مرجع ضمیر شین وازنیش و پیش پیدا نمے شود و معہذا در معنی آں نیز اختلال تمام ست فتامل ؛

حکایت

یکے را ز مردانِ روشن ضمیر	امیرِ ختن داد طاقِ حریر
ز شادی چو گلبرگ خندان شگفت	بپوشید و دستش ببوسید و گفت
چه خوب است تشریفِ شاہِ ختن	وزو خوبتر خرقهٔ خویشتن
گر آزادهٔ بر زمین خسپ و بس	مکن بہرِ قالی زمین بوس کس

مفعول فعل اول داد یکے و مفعول ثانی حریر و فاعل فعل شگفت و پوشید و بوسید و گفت ضمیرے که راجع بطرف یکیست و بین المصرعین بیت دوم کلمهٔ استدراک و مفعول فعل بپوشید محذوف از جہت قیام قرینه و مرجع ضمیر شین امیر و بیت سوم مقولهٔ گفت و طاقے حریر بیاے تنکیر بمعنی یکتاے حریر و تا در عرفِ ہندستان را گویند لیکن لفظ پوشید ازیں معنی ابا میکند پس بمعنی ثوب باشد و ایں مجاز ست و در نسخ معتبره امیرِ ختن جامهٔ از حریر به پیرے فرستاد روشن ضمیر بپوشید و بوسید روے زمین که بر شاہِ عالم ہزار آفریں ؛ و در بعض دست و زمیں و در بعض آنجا زمیں تا آخر و دریں ہر دو صورت تکرار محض و نبودنش اولی و بہر تقدیر تسلیم معطوف بوسید اعنی و گفت محذوف و کاف براے بیان مقولهٔ گفت خواہد بود ؛

حکایت

یکے نان خورش جز پیاز ہیچ نداشت	چو دیگر کسان برگ و سازے نداشت
کسے گفتش اے سخرهٔ روزگار	برو طبخے از خوانِ یغما بیار
بخواه و مدار از کس اے خواجه باک	که مقطوعِ روزی بود شرمناک

در عامهٔ نسخ یکے گفتش اے سفلهٔ روزگار و در نسخ معتبره پراگندهٔ گفتش اے خاکسار که ممنوعِ روزی تا آخر و طبخ بخاے معجمه دیگ پختن و بمعنی مطبوخ مجاز ست و در بعض نسخ طبق بقاف پس در اصل بفتحتین بود که بسکون استعمال فرموده بر قیاس طبقری و بہر تقدیر معطوف ست بر قول او برو و بیت دوم معطوف بر آں و مفعول بخواه اعنی طبقے محذوف از جہت قیام قرینه و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و ایں مطابق ست بمضمون حدیث شریف که الحیاء تمنع الرزق و حاصل معنی آنکه برو و طبقے یعنی رکابئ از خوان یغما بیار و مرسوم ست که در خوان چند طبق میگذارند

قبا بست و چابک نوردید دست	قبایش دریدند و دستش شکست
شنیدم که میگفت و خوش میگریست	که اے نفس خود کرده را چاره چیست
بلا جوئے باشد گرفتارِ آز	من و خانهٔ من بعد و نان و پیاز

فاعل فعل بست و نوردید ضمیرے که راجع بطرف کسے است و مصرع دوم معطوف بر نوردید و شکست اعنی مردم متعینه خوانِ یغما محذوف چه مکرر گذشته که در فارسی تطابق در افراد و جمع مسند و مسند الیه ضرور نیست و اگر گفته شود که باب شکستن

لازم ومتعدی ہردو آمدہ اینجا چرا بمعنی لازم حمل نکردند گویم درین صورت جامع درمیان جملتین اعنی معطوف ومعطوف علیہ که واجب است که باعتبار مسند الیہا ومسندین باشد جمیعاً اے باعتبار مسند الیہ درجملهٔ اول وباعتبار مسند درجملهٔ ثانی وہمچنیں باعتبار مسند درجملهٔ اول وباعتبار مسند الیہ درجملهٔ ثانی چنانچه شعر میگوید زید وکتابت میکند زید ومیدہد زید ومنع میکند زید وزید شاعر است وعمر کاتب بشرط آنکه میان زید وعمر مناسبت باشد مثل اخوت یا صداقت یا عداوت باعتبار مسند الیہ متحقق نمے شود چنانچه صاحب مطول در مبحث وصل وفصل تنصیص کردہ وغور دیدن بمعنی چپیدن است واینجا این معنی صحیح نمیگردد پس ناچار است که گویم ظاہرا غوردید تحریف است وصحیح بیازید اے حرکت داد دست را برای غارت کردن طبق خوان یغما ؛

جوین نان که از سعیِ بازو خورم	به از میدهٔ نانِ اہلِ کرم

جوین نان ومیدہ نان بتقدیم صفت بر موصوف ودر بعض نسخ جوے که به از میدہ بر خوانِ اہلِ کرم۔ جوین خوردنی که از جو سازند ومیدہ خوردنی که از میدہ سازند واین مجاز است از قبیل تسمیة الشئ باسم مادته وبر خوان متعلق فعل محذوف اعنی باشد ودر بعض دیگر میدهٔ نان زخوانِ کرم۔ پس میدہ مضاف وخوانِ کرم مضاف الیہ باشد بادنیٰ ملابست وفکِ اضافت بسبب یاے مختفی ودر بعض جوے که از دست وبازو تا آخر ؛

چه دلتنگ خفت آں فرومایه دوش	که بر سفرهٔ دیگراں داشت گوش

اے انتظار صلا میکشید ودر بعض نسخ بر مطبخ دیگراں ودرین صورت اگر بر بمعنی الی بود پس گوش داشتن بمعنی متوجه بودن خواہد بود والاول ہو الاولیٰ ؛

حکایت

یکے گربه در خانهٔ زال بود	که برگشته ایّام وبدحال بود
رواں شد بمہمانسرائے امیر	غلامانِ حاکم زدندش به تیر

مصرع دوم از بیتِ اول صفت گربه وفاعل فعل شد ضمیرے که راجع بطرف گربه است وشین ضمیر متصل نیز راجع بدو ؛

چکاں خونش از استخواں میدوید	ہمیگفت واز بیمِ جاں میطپید
اگر رستم از دستِ این تیر زن	من وموش وویرانهٔ پیر زن
نیرزد عسل جانِ من زخمِ نیش	قناعت نکوتر بدوشابِ خویش
خداوند از آں بنده خورسند نیست	که راضی بقسمِ خداوند نیست

چکاں خون از استخواں حال است از ضمیر فاعل میدوید ومصرع دوم معطوف بر میدوید وبیتِ دوم مقولهٔ ہمیگفت۔ ودر بعض نسخ برون جست وخون از تنش میچکید ہمیگفت واز ہول جاں میدوید اگر جستم تا آخر ودرین صورت خون از تنش میچکید حال بود از ضمیر فاعل فعل جست وجستم بمعنی زنده باشم وبہتر آنست که بجاے جستم رستم براے مہمله بمعنی خلاص شدہ ہم باشد۔ اگرچه نسخه بداں مساعدت نمے کند۔ وقول او نیرزد عسل جانِ من زخمِ نیش اے بازخمِ نیش که کلمهٔ با از آں محذوف شده حاصل معنی آنکه لطف ندارد آں عسل که بازخمِ نیش باشد ؛

حکایت

یکے طفل دنداں برآوردہ بود ‏ پدر سر بفکرت فرو بُردہ بود
کہ من برگ و ناں از کجا آرمش ‏ مُروّت نباشد کہ بگذارمش
چو بیچارہ گفت ایں سخن پیشِ جفت ‏ نگر تا زن او را چہ مردانہ گفت

مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و بیتِ دوم بیان سر فرو بردن و در عامۂ نسخ کہ من نان و برگ و در بعض دیگر کہ من برگ ساز

مخور ہولِ ابلیس تا جاں دہد ‏ ہر آنکس کہ دنداں دہد ناں دہد

در بعض نسخ ہماں کس و بہر تقدیر ایں بیت مقولۂ گفت و کلمۂ تا برائے غایت نان دہد کہ مقدم بر آں واقع شدہ و مصرع دوم علت مخور ہول و دنداں و ناں ہر دو مفعول اول فعل دہد و مفعول ثانی آں اعنی لفظ طفل محذوف و حاصل معنی آنکہ ہولِ ابلیس مخور و وسوسۂ شیطاں را بخاطر راہ مدہ کہ ایں طفل از کجا خواہد خورد و روزی او از کجا بہم خواہد رسید چرا کہ ہماں کس کہ او را در شکم مادر از شیر روزی رساندہ ہست و بعد از آں بطعام پروراندہ و دنداں دادہ مادام کہ حیات اوست نان ہم خواہد داد ؎ فرزند بندہ ایست خدا را غمش مخور ‏ تو کیستی کہ بہ ز خدا بندہ پروری ‏ و میتواند کہ فاعل فعل جاں دہد ابلیس و جاں دادن کنایہ از کمال تصدیع و رنج کشیدن بود و حاصل معنی آنکہ ہول مخور خود را از وسوسہائے شیطانی نگہدار تا شیطان مبتلائے رنج گردد زیرا کہ در صورت عدم وسوسۂ شیطان بیکار خواہد ماند و مصرع دوم علت مخور ہول آست و بعض محققین نوشتہ پس دریں عبارت دو علت خواہد بود یکے علت غائی کہ جاں دادن ابلیس بود و دوم نان دادن کسے کہ دنداں دہد و ایں علت باعثہ ہست کہ حکم علت فاعلی دارد و ایں محل نظر ہست چنانچہ از کلام قوم مستفاد میشود قوت باعثہ و قوت محرکہ ہست و ہیچ یکے از اینہاں علت باعثہ کہ مقابل علت غائی باشد بیان نکردہ و ایمائے ہم ننمودہ پس قولِ او علت باعثہ ہست کہ حکم علت فاعلی دارد از مصطلحات موضوعہ اوست کہ استناد را نشاید و نیز جان دادن ابلیس یا ندادن تعلق بغرض آں زن ندارد و نصب العین او نیست ؛

تواناست آخر خداوندِ روز ‏ کہ روزی رساند تو خود را مسوز
نگارندۂ کودک اندر شکم ‏ نویسندۂ عمر و روزیست ہم

یعنی او کہ خالق اللیل فائق الاصباح است تواناست بر ایصال روزی بے آنکہ سعی و تردد ترا در آں مدخلے باشد پس تو خویشتن را بہرزہ در آتش غم و غصہ چنیں مسوز و در بعض نسخ زور بتقدیم زائے معجمہ و مستور بشین معجمہ است و دریں صورت مستور یعنی فریاد کن باشد از آں جہت کہ سابق گفتہ بود کہ من نان و برگ از کجا آورم و ایں نسخہ نسبت بہ نسخۂ اول مناسب تر است چہ خدا را خداوند روز و شب گویند نہ تنہا خداوند روز و در صورت اول بر خداوند روز حمل تواناست آخر خداوند روز بے یار ہول مے شود ؛

خداوندگارے کہ عبدے خرید ‏ بدارد فکیف آنکہ عبد آفرید
ترا نیست آں تکیہ بر کردگار ‏ کہ مملوک را بر خداوندگار

یعنی هرگاه خواجه که بندهٔ راخریده باشد تیمار او میکند و محافظت او مے نماید پس چگونه خواهد بود تیمار و محافظت کسے که خودش بنده راآفریده باشد ❊

حکایت

شنیدم که در روزگار قدیم   شدے سنگ در دست ابدال سیم
تو پنداری این قول معقول نیست   چو قانع شدی سیم و سنگت یکیست

درعامهٔ نسخ نه پنداری بنون نفی و دربعض دیگر مقبول نیست و بهر تقدیر لفظ شدی ترجمهٔ صار ناقصه و سیم اسم آں و سنگ خبر مقدم بر اسم ست و حاصل معنی آنکه سیم سنگ مے شد د اعتبارے نمیداشت ❊

چو طفل اندرونش ز حرص ست پاک   چه مشتِ زرش پیش همت چه خاک
خبر ده بدرویشِ سلطان پرست   که سلطان ز درویش مسکین ترست

ش ضمیر منصوب راجع بطرف طفل در معنی مضاف الیه همت ست که از وے قطع شده بالفظ زر ملحق گشته و پیش از خاک لفظ مشت محذوف از جهت قیام قرینه و حاصل معنی آنکه پیش او مشت زر و مشتِ خاک هر دو حکم مساوات دارد ❊

گدا را کند یکدرم سیم سیر   فریدون بملکِ عجم نیم سیر
نگهبانی ملک و دولت بلاست   گدا پادشاه ست و نامش گداست
گدائے که بر خاطرش بند نیست   به از پارسائے که خرسند نیست

مصرع دوم از بیتِ اول معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه و اگر فریدوں را تمام ملک عجم بدست آید هنوز نیم سیر ست ❊

بخفتند خوش روستائی بجفت   بذوقے که سلطان در ایوان نخفت

بائے بجفت قایم مقام واو عطف و بذوقے متعلق آں و ایں اغلب که صحیح نباشد چرا که مقام ماضی نیست بلکه مقام استمرار ست و در نسخ معتبره بخسپند شب روستائی و جفت ای مے خسپند و بجاے قول او سیلاب مرگ سیلاب خواب ❊

حکایت

شنیدم که صاحبدلے نیک مرد   یکے خانه بر قامتِ خویش کرد

ای بر اندازهٔ قامت خویش بنا کرد و ایں کردن جعل بسیار ست ❊

کسے گفت میدانمت دسترس   کزیں خانه بهتر کنی گفت بس
چه میخواهی از طارم افراشتن   همینم بس از بهرِ بگذاشتن
مکن خانه بر راهِ سیل اے غلام   که کس را نگشت ایں عمارت تمام
نه از معرفت باشد و عقل و رائے   که بر ره کند کاروانے سرائے

لفظ بس در هر دو بیت اول بمعنی تازی در اول بعد از وے لفظ کن محذوف و در ثانی بمعنی کافی در میان قول او گفت عبارت سئے چرا که همیں قدر محذوف و طارم بفتح را خانهٔ چوبین مثل قبه و خرگاه معرب تارم و بضم نیز استعمال کرده اند

وضع مظهر موضع مضمر و در بعض نسخ افراختن بجاے معجمه و دریں صورت قافیه معیوب میشود و در بعض دیگر چه میخواهم بصیغهٔ متکلم است و حاصل معنی هر دو بیت اول آنکه تو که میگوئی که آں دسترس داری که بهتر و مهتر ازیں خانه کنی ازیں گفتن بس کن زیرا که مقصود تو حیثیت از بلند کردن من خانه را مرا ایں خانه گذاشتنی است در پاے گذاشتن همیں کافی بود ؛

حکایت

یکے سلطنت ران صاحب شکوه — فرو خواست رفت آفتابش بکوه
بشیخی درآں بقعه کشور گذاشت — که در دوده قائم مقامے نداشت
چو خلوت نشیں کوس دولت شنید — دگر ذوق در کنج خلوت ندید
چپ و راست لشکر کشیدن گرفت — دل پردلاں زور میدن گرفت
چناں سخت بازو شد و تیز چنگ — که باجنگ جویاں طلب کرد جنگ

آفتاب استعاره مصرحه از هستی و کوه از نیستی و در مصرع اول از بیت دوم تعقید و مسامحت است و مصرع دوم علت کشور گذاشتن برآں شیخ - و حاصل معنی آنکه فرو رفتن خواست آفتاب هستی او بکوه نیستی پس بر شیخے که درآں بقعه مے ماند سلطنت آں کشور گذاشت و در بعض نسخ بشخصے و در بعض دیگر چو در دوده اے در خاندان خود چه دوده و دودمان بمعنی قبیله و خاندان است و در بعض که در خانه و کوس دولت کنایه از آوازهٔ کوس دولت و قول او زو اشاره بطرف شیخ و بجاے باجنگ جویاں با پادشاهاں ؛

زقومے پراگنده خلقے بکشت — دگر جمع گشتند هم رائے و پشت

پراگنده صفت قومے و مصرع دوم معطوف بر خلقے و حاصل معنی آنکه جماعتے از گروهے پراگنده قتل کرد و جماعتِ دیگر اعنی بقیة السیف باهم فراهم آمدند همرائے و هم پشت گشتند در انتقام گرفتن از وے و خویشتن را محفوظ داشتن از ظلم وے و در بعض نسخ زخصم پراگنده ؛

چناں در حصارے کشیدند تنگ — که عاجز شد از تیر باران و سنگ

در بعض نسخ چناں در حصارش گرفتند تنگ و دریں صورت مفعولِ اول گرفتند شین ضمیر و مفعول ثانی آں لفظ تنگ بود و در صورتِ اول مفعولِ اول اعنی لفظ او را محذوف و بهر تقدیر مصرع دوم بیان چنانست ؛

بر نیک مردے فرستاد کس — که صعبم فرو مانده فریاد رس
بهمت مدد کن که شمشیر و تیر — نه در هر وغائے بود دستگیر
چو بشنید عابد بخندید و گفت — چرا نیم نانے نخورد و نخفت
ندانست قارون نعمت پرست — که گنج سلامت بکنج اندر است

فاعل فعل فرستاد ضمیرے که راجع بطرف شیخ است و معطوفِ آں محذوف و مصرع دوم بیانِ آں و حاصل معنی آنکه یکے را از متعلقانِ خود فرستاده پیغام داد که سخت فرو مانده ام تو بفریاد من برس و قول او قارون نعمت صحیح دنیا پرست

کمال است در نفس مردِ کریم — گرش زر نباشد چه نقصان و سیم

کمال است خبر مبتدای محذوف و سیم معطوف بر زر که از جہت تعقید لفظی درینجا واقع شده وحاصل معنی آنکه کرم که در نفس
مرد کریم است ہمیں کمالِ اوست و تہید ستی او از سیم و زر موجب نفی کمال او نمی تواند شد و در بعض نسخ بجیم بیای
تازی بود درین صورت معطوف بر نقصان باشد. و این بہتر است چرا که لفظِ سیم بسیار نامانوس است بسبب عطف

مپندار گر سفله قارون شود — که طبعِ لئیمش دگرگون شود
وگر در نیابد کرم پیشه نان — نہادش توانگر بود ہمچنان

مفعول مپندار ا یعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیانِ آن و دگرگون شود لے کریم شود و قول او گر سفله قارون
شود شرط و جزای آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت ؛

سخاوت زمین است و سرمایه زرع — بده کاصل خالی نماند ز فرع

کاف تعلیلیه و بیانِ آن محذوف و اصل تا آخر معطوف بر آن وحاصل معنی آنکه سخاوت مثل زمین است و مایه السخاء
مثل تخم که در زمین کارند پس سخا پیشه کن که اصلِ دولت ہمیں است و اصل از فرع خالی نمی ماند و در بعض نسخ مروت زمین است

خدایی که از خاک مردم کند — عجب دارم ار مردمی گم کند

در بعض نسخ عجب باشد و بہر تقدیر لفظ کردن درینجا جعل بسیط است بمعنی آفریدن و مردمی عبارت از کرم و عطا لیکن
اطلاق این لفظ در صفات واجب تعالی جای دیگر بنظر نیامده پس بہتر آنست که جزای پیش از لفظ مردمی محذوف
باشد و قولِ او ار مردمی گم کند شرط و جزای آن بنا بر قاعده که گذشت و گم بضم کاف فارسی وحاصل معنی آنکه
اگر جزای مردمی را که جوان مردان و کریمان بر بنده های خدا کنند گم و مفقود کند پس عجب باشد و آنچه بعض
محققین نوشته که این باب در بیان احوال قناعت است پس این ابیات مناسب باب مذکور نباشد جواب آن گذشت

ز نعمت نہادن بلندی مجوی — که ناخوش کند آب استاده بوی
ببخشندگی کوش کآبِ روان — بسیلش تفقد کند آسمان
گر از جاه و دولت بیفتد لئیم — دگرباره نادر شود مستقیم
وگر قیمتِ گوہری غم مدار — که ضائع نگرداندت روزگار

بعض محققین نوشته که آب استاده مفعول کند و حرف را محذوف و بوی فاعل کند و مراد از آن بوی بد است ناخوش
مفعول دوم کند پس حاصل معنی آن باشد که بوی بد آب استاده را ناخوش گرداند لیکن مطلب شیخ آنست که آب استاده
بوی بد و ناخوش ندارد باید دانست که ہرگاه مطلب شیخ ہمان باشد که او گفته پس فاعل ناخوش کند آب استاده
و بوی مفعولِ دوم آن خواہد بود و برین تقدیر قولِ او که آب استاده مفعول تا آخر مبنی بر سہو باشد وحاصل معنی آنکه
از گرد آوردن مالِ دنیا و امساک کردن در آن طالب رفعت و بزرگی مباش از برای آنکه آن امساک کردن بمنزله
آب استاده است و آب مادام که جاری است و مردم از و انتفاع میکنند رایحه خوش دارد اما ہرگاه که ساکن باشد

واتفاع ازو مفقود گشت پس رایحه اش ناخوش میشود ؛

کلوخ ار چه افتاده باشد براه … نه بینیم که در وے کند کس نگاه

در بعض نسخ افتاده بیبنی و نه بینی بصیغهٔ خطاب لیکن بیت لاحق اعنی

وگر خردهٔ زر ز دندانِ گاز … بیفتد بشمعش بجویند باز

نسخهٔ ماخوذ را میخواہد حاصل آنکه زر بمرتبه عزیز و مرغوب ہست که اگر ریزهٔ آں از دندان گاز در شب تار بیفتد و یافته نشود پس بشمع میجویند آں را و مادام که یافته نشود دست از وے بر نمے دارد و در بعض نسخ ز شمعش -
و قولِ او بدر مے کنند اے بیروں مے آرند ؛

بدر میکنند آبگینه ز سنگ … کجا ماند آئینه در زیرِ زنگ
ہنر باید و دین و فضل و کمال … که گاه آید و گه رود جاه و مال

در بیتِ دوم اشارت است بآنکه چیزے که ثابت و پایدار ہست آں ہنر و دین و فضل و کمال ہست و آنچه در معرض فنا و زوال آں جاه و مال ہست و در بعض نسخ پسندیده و نغز باید خصال که امسال دنیا سفر پار سال و در بعض دیگر مصرع دوم ایں بیت بجاے مصرع دوم بیت اول ہست و دریں ہر دو صورت امسال مبتدا و دنیا خبر آں و ہمچنیں پار سال مبتدا و سفر خبر مقدم بر آں و رابطه در ہر دو جمله محذوف و در نسخ معتبره از قولِ او وگر خردهٔ زر تا آخر داستان مذکور نیست پس ہر سه بیت الحاقی باشد ؛

حکایت

شنیدم ز پیرانِ شیریں سخن … که بود اندریں شهر پیرے کہن

قولِ او اندریں شهر اشاره بشهرِ شیراز ؛

بسے دیده شاہانِ دورانِ امر … سر آورده عمرے بتاریخ عمرو

دورانِ امر باضافت معطوف بر شاہاں و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و حاصل معنی آنکه بسیار دیده بود پادشاہاں را و زمان حکومتِ ایشاں را و بآخر رسانیده بود عمر طبیعی را که زیاده بر صد و بست سال نمے باشد به سیصد و ده سال که لفظِ عمرو ماده ایں عدد ہست و میتواند که شاہاں مضاف بود بطرف دوراں و امر محذوف مضاف الیه معطوف بر آں از جهتِ قیام قرینه اے امر پادشاہاں را و مؤید ایں توجیه ہست انچه در بعض نسخ واقع شده بسے دیده دورانِ شاہان و امر مدائش فزوں بود از زید و عمرو و آنچه بعض محققین نوشته که ایں باب در قناعت ہست و ایں حکایت ربطے بقناعت ندارد و ہمچنیں ابیات سابق جوابش مکرر گذشت ؛

درختِ کہن میوهٔ تازه داشت … که شهر از نکوئی پُر آوازه داشت

درخت کہن کنایه از پیر و میوهٔ تازه کنایه از پسرِ نوجوان و مصرع دوم صفتِ آں ؛

عجب از زنخدانِ آں دلفریب … که ہرگز نبودست بر سر دسیب

اشارت است بآنکه زنخدان او بر سرو قامت او مثال سیب بوده و بودن سیب بر سرو غرابت دارد ؛

ز شوخی مردم خراشید نش — فرح دید در سر تراشیدنش

شوخی مردم خراشیدنش باضافت و معطوف آن محذوف یعنی بسبب شوخی آن پسر که مردم را خراشی ازو بهم میرسد و ازین موی دراز که بدان وبهار اقدام میکند فرح دید آن پیر در حلق سر و ستردن موی وی و اگر در میان شوخی و مردم واو عطف بود پس عطف تفسیری خواهد بود ؛

بموسی کهن عمر کوته امید — سرش کرد چون دست موسی سپید

کهن عمر کوته امید وضع مظهر موضع مضمر عبارت از همان پیر است و حاصل معنی آنکه باعانت استره آن پیر سر آن پسر را مانند ید بیضا سفید کرد یعنی از موی پاک و سترده ساخت و جمعی از شراح گمان برده که کهن عمر کوته امید صفت استره است و شارح هانسوی گفته که جمله معترضه دعائیه بد در حق استره است نه صفت آن و آنچه بعض محققین نوشته که توجیه آن بحیثیت لفظ هم غلط است چراکه در صفت و موصوف فک جائز نیست و جمله معترضه نیز علی هذا القیاس زیراکه رابطه در میان نیست هر دو محل نظر چه من کتابی و سگ لالی شاهد عدل است بر جواز فک و جمله معترضه عبارت است از کلامی که میان دو کلام یا یک کلام واقع شود در لفظ با سباق و سیاق ربطی ندارد و از کلام او مستفاد میشود که مربوط بودن او با سباق و سیاق لفظاً از شرائط اوست و این غلط است و جواب او که منظور آنست که کهن عمر کوته امید صفت موسی نمی تواند بود که فک در صفت و موصوف جایز نیست عامة و لفظ من کتابی و سگ لالی ترکیبات مخصوصه شاذه است که مقیس علیه نمی تواند گردید و اگر اینها را مقیس علیه گردانند زید عاقل و عمر جاهل بفک صحیح باشد و نیز مراد از رابطه کلمه ایست که کلام بدان تمام شود و چون شارح هانسوی این عبارت را جمله معترضه گفته و در جمله رابطه شرط است و اینجا نیست پس جمله نمی تواند بود پس ظاهر شد که معنی رابطه نفهمیده نسبت غلط باینجانب کرده و این غلط محض است نیز محل نظر چه از کلام قوم رابطه مطلق مستفاد میشود و مذکور بودن آن از کلام هیچ یکی ظاهر میشود پس در اینجا اگرچه لفظاً نیست اما در تقدیر هست و آنچه گفته که فک صفت و موصوف جایز نیست عامة محض تحکم و عجب که خود هم در حاشیه شرح این بیت «چو چنگ باهم گرساز گار برآورد زیر از میان ناله زار» نوشته که ناله زار بفک کسره توصیفی ؛

ز سر تیزی آن آهن سنگ زاد — بعیب پری رخ زبان بر گشاد

نکته در اختیار لفظ آهن آنست که باعتقاد اهل عزایم آهن دشمن پریست که آن را بتازی جن گویند و در عامه نسخ ز سر تیزی آن آهنین دل که بود بعیب پری رخ زبان بر گشود ؛

بموی که کرد از نکوئیش گم — نهادند حالی سرش در شکم

یعنی بسبب ستردن آن موی که پاره از حسن آن پسر گم کرده بود و زبان کوته در آن راه یافته در حال سر استره را در شکمش نهادند چنانکه رسم است که بعد از اصلاح استره را سر در شکمش میگذارند و درین اشارت است بآنکه او مصدر چنین تقصیری گشته بود در مکافات آن باین عقوبت معاقب گردانیدند ؛

یکے را که خاطر درو رفته بود ‌ ‌ چو چشمانِ دلبندش آشفته بود
کسے گفت جور آزمودی و درد ‌ ‌ دگر گردِ سوداے باطل مگرد

چشمان آشفته محاوره نیست پس صحیح زلفین باشد و مناسب مقام همین است و آن ظاهراً تصرف ناسخان است نظر بر آن که پدر موے او را مے سترد و ایں بیجاست آخر یک وقتے بود که مردم فریفته روے او مے شدند و پدر از غیرت آن را میسترد۔ و در بعض نسخ برو در رفته بود۔ دگر سوے سودا۔ و بهر تقدیر اعنی خواه لفظ در بود و خواه بر بمعنی الی و مصرع دوم معطوف بر آشفته بود و متعلق گفت اعنی با او محذوف و جور آزمودی تا آخر مقولهٔ گفت و حاصل معنی آنکه یکے را که با او تعشقی داشت

ز مهرش بگرداں چو پروانه گشت ‌ ‌ که مقراض شمع جمالش بگشت

کاف تعلیلیه و فاعل فعل بگشت مقراض و شمع جمال باضافت مشبه به بمشبه مفعولِ آں و حاصل معنی آنکه چنانچه پروانه بعد از کشته شدنِ شمع بر جانے ماند تو هم از عشق ایں پسر که شمعِ جمالش خاموش گشته باز آی و سرِ خویش گیر و چوں سابق موے را که استره است سبب دور کردن موے گفته و در ینجا نسبت بمقراض کرده و هر دو اسباب ستردن است اینجا بمناسبت شمع بمقراض معبّر ساخت ؛

برآمد خروش از هوادارِ چست ‌ ‌ که تردامناں را بود عهدِ سست
پسر خوش منش باید و خوبروے ‌ ‌ پدر گو بجهلش بینداز موے
مرا جاں بمهرش بر آمیخت است ‌ ‌ نه خاطر بموے در آویخت است

هوادار کنایه از عاشق پاک و تردامن در ینجا عبارت از بوالهوس و دریں اشارت است بآنکه من بوالهوس نیستم تا عهدِ من سستی داشته باشد

چو روے نکو داری انده مخور ‌ ‌ که سودا نیفتد بروے دگر
نه پیوسته رز خوشهٔ تر دهد ‌ ‌ گهے برگ ریزد گهے بر دهد

نیفتد بنونِ نفی و ازیں بیت شروع مقولهٔ شیخ و گویا خطاب با محبوب است و حاصل معنی آنکه اگر روے خوب داری و موے نداری پس اندوه مخور که ایں معنی موجب زوال عشق نمے تواند شد و سوداے عاشق بروے معشوقے دیگر نخواهد افتاد و در نسخ معتبره۔ که موے ار بیفتد بروید دگر و دریں صورت بیفتد و بروید هر دو بصیغهٔ اثبات بود و حاصل معنی آنکه از افتادن هیچ غمے نیست چرا که در ایام معدوده باز خواهند رست ؛

بزرگاں چو خور در حجاب اوفتند ‌ ‌ حسوداں چو اخگر در آب اوفتند
بروں آید از زیرِ ابر آفتاب ‌ ‌ بتدریج و اخگر بمیرد در آب
ز ظلمت مترس اے پسندیده دوست ‌ ‌ که ممکن بود کآبِ حیواں در وست
نه گیتی پس از جنبش آرام یافت ‌ ‌ نه سعدی سفر کرد تا کام یافت
دل از بے مرادی بفکرت مسوز ‌ ‌ شب آبستن است اے برادر بروز

اوفتند بصیغهٔ جمع و حجاب کنایه از ابر یا پسِ کوه و حاصل معنی آنکه اگر بزرگاں را مکروهے در پیش آید بعد چند از دست آں

مکروہ خلاص مے یابند واگر بدخواہاں بشومیِ نفس گرفتار شوند از آں مخلصی ممکن نیست - چنانچہ آفتاب از زیر ابر آہستہ آہستہ برمے آید و اخگر کہ در آب افتادہ باشد امکان ندارد کہ از آب بسلامت برآید و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ ایں ابیات بلکہ دو بیت سابق نیز با حکایت چنداں ربطے ندارد مگر بتکلف محلِ نظر ہست چہ دریں دو بیت اشارت است بآنکہ احوال بزرگاں و مقبلاں مثل احوالِ آں پسرِ دلفریب است کہ ہر چند پدرش سعی در زوالِ جمالش کرد لیکن جمالش زائل نشد ہمچنیں حسوداں ہر چند زوال نعمت و جاہ بزرگاں و مقبلاں میخواہند اما حق سبحانہ و تعالی از ایشاں زائل نے سازد و اگر آں نعمت و جاہ چندے از انقلاب روزگار روے در حجاب آرد چنانچہ جمال آں پسر از ستردن مویش حاسداں را گمان آں میشود کہ فلک بکامِ ما گشتہ حق سبحانہ تعالی باز ایشاں را بیش از بیش تنعم و ذوجاہ میگرداند چنانچہ موجب تحسر و تاسف آں بدخواہاں میگردد و قول او کہ ممکن بود کآبِ حیواں در دست الے ممکن است کہ آبِ حیواں در ظلمت باشد ؛

باب ہفتم در تربیت

سخن در صلاح است تدبیر و خوے
نہ در اسپ و میدان و چوگان و گوے

در بعض نسخ نہ در اسپ و ناورد و در بعض دیگر خردمندی آموز و تدبیر و خوے نہ جنگ و سواری و چوگان و گوے واین نسخہ سقیم ہست چہ تعلیم جنگ و سواری وغیرہ نیز از باب تدبیر است براے تفریح طبیعت و دفع موذی و تواند کہ لفظ نہ بنون تحریف زا مخفف از اعراضیہ بود و بریں تقدیر معنی بیت ایں باشد کہ خردمندی آموز و تدبیر و خوے و بعد فراغ از تعلم جنگ و سواری و جز آں زیرا کہ ازیں چیز ہا دفع مضار میشود و از آں چیز ہا دفع مضار ظاہری و باطنی ہر دو چنانچہ از ابیاتِ آئندہ نیز ہمیں مستفاد میشود و احتمال مراد از خوے اخلاق پسندیدہ از قبیل ذکر عام و ارادۂ خاص ؛

تو با دشمنِ نفس ہمخانۂ ؛
چہ در بندِ پیکارِ بیگانۂ

تو مبتدا و مابعد خبر آں ؛

عناں باز پیچاں نفس از حرام
بمردی ز رستم گذشتند و سام

بمردی متعلق است بگذشتند و احتمال ضعیف است کہ متعلق بعناں باز پیچاں باشد یعنی کسانیکہ باستعانت مردی عنانِ نفس لوسن را از راہِ حرام باز پیچیدہ اند ایشاں در گذشتہ اند از رستم و سام زیرا کہ ایشاں جہاد اصغر میکردند و آں جہاد اکبر است پس اگر ارادۂ آں داری کہ تو ہم از آں طائفہ علیہ یعنی مجاہداں باشی طریق ایشاں پیش گیر ؛

کس از چوں تو دشمن ندارد غمے
کہ با خویشتن بر نیائی ہمے

تو خود را چو کودک ادب کن بچوب
بگرزِ گراں مغزِ مردم مکوب

وجودِ تو شہریست پُر نیک و بد
تو سلطان و دستورِ دانا خرد

ہمانا کہ دونانِ گردن فراز
دریں شہر کبرند و سودائے و آز

رضا و ورع نیکنامان حر
ہوا و ہوس رہزن و کیسہ بر

چو سلطان عنایت کند با بدان — کجا ماند آسایشِ بخردان
ترا شهوت و حرص و کین و حسد — چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند — سر از حکم و راے تو بر تافتند
هوا و هوس را نماند ستیز — چو بینند سر پنجهٔ عقل تیز

مصرع دوم از بیت اول علت مضمون مصرع اول است نه صفتِ تو که درین صورت صفت ضمیر میشود و آں مخالف ما تقرر نحاة است و حاصل معنی آنکه هرگاه حالِ تو چنین است پس معلوم که از عهدهٔ حریف کے توانی بر آمد و در بعض نسخ که با نفس خود تا آخر و بجاے عنایت کند رعایت کند ؛

نه بینی که شبگرد او باش و خس — نگردند جاے که گردد عسس
رئیسے که دشمن سیاست نکرد — هم از دستِ دشمن ریاست نکرد
نخواهم درین نوع گفتن بسے — که حرفے بس ار کار بندد کسے

شب گرد آنکه شبها بگردد خواه باندیشهٔ صلاح چوں شحنه و پاسبان و خواه باندیشهٔ فساد چوں دزد و فاسق چنانچه درین مصرع بیت شوخ و میخواره و شب گرد و غزلخوان شده ؛ و درینجا بدیں معنی و معنی دزد نیز مناسب است واو باش صفت شب گرد و خس که معنی فرومایه است صفت بعد صفت و فاعل فعل نگردند نیز شب گرد از جهت جواز عدم تطابق در مرجع و ضمیر ؛

گفتار در فضیلت خاموشی

اگر پاے در دامن آری چو کوه — سرت ز آسماں بگذرد در شکوه
زباں درکش اے مردِ بسیار داں — که فردا قلم نیست بر بے زباں
صدف وار گوهر شناسانِ راز — دهن جز بلولو نکردند باز
فراواں سخن باشد آگنده گوش — نصیحت نگیرد مگر در خموش

بسیار داں کسے که از هر نوع سخن و هر گونه هنر بسیار سپدانسته باشد و درینجا عبارت از بسیار گو بقرینه بے زبان و حاصل معنی مصرع دوم آنکه در قیامت محاسبه نیست بر حیوانِ غیر ناطق یا بشخصے که بے ضرورت حرف نزند و این مجاز است در انیس الواعظین آورده که جانوران را حشر و نشر هست اما سوال از اعمال و افعال نخواهد بود مگر آنچه جانور شاخدار که جانور بے شاخ را زده باشد آں بے شاخ را شاخ دهند تا از و انتقام بگیرد و مکافات بکند کما قال البیضاوی فی تفسیر قوله تعالی و اذا الوحوش حشرت ؛

چو خواهی که گوئی نفس بر نفس — حلاوت نیابی ز گفتارِ کس

در بعض نسخ نفس در نفس - و نخواهی شنیدن مگر گفتِ کس - و بهر تقدیر مصرع اول شرط و مصرع دوم جزا است پس لفظ

اگر برائے تشکیک بود که در محلِ استفهام مستعمل شده وحاصل معنی آنکه هرگاه دمبدم خواهی که حرف زنی آیا ارادهٔ نشنیدن حرف کسے داری ومیتواند که جزائے این شرط اعنی این را وجهے دیگر نیست محذوف دهمین جزا مستثنیٰ منه ومصرع دوم رائے مگرسنے خواهی شنیدن حرفِ اہل را این قدر هست که حرف استثنا بر مستثنیٰ مے آید وایجاد بیان اجزائے مستثنیٰ واقع شده چنانچه در قولِ او مگر گریه از آسمان نیز گذشت وازین مستفاد میشود که این در فارسی جائیز است واغلب که مگر تحریف باشد وصحیح دگر بدال بمعنی من بعد فتامل ؛

نباید سخن گفت ناساخته
نشاید بریدن نینداخته ـ

تأمل کنان در خطا وصواب
به از ژاژخایانِ حاضر جواب

کمال است در نفسِ انسان سخن
تو خود را بگفتار ناقص مکن

کم آواز هرگز نبینی خجل
جوے مشک بهتر که یک توده گل

حذر کن ز نادانِ ده مرده گوے
چو دانا یکے گوے و پرورده گوے

چرا گوید آن چیز در خُفیه مرد
که گر فاش گردد شود روے زرد

مکن پیشِ دیوار غیبت بسے
بود کز پسش گوش دارد کسے

مصرع دوم از بیت اول معطوف بر مصرع اول ونباید وناساخته ونشاید ونینداخته بنون نفی وحاصل معنی آنکه مادام که سخن ساخته نباشد اے تامل واندیشه را در آن مدخلے نباشد نباید گفت ومادام که سخن دیگرے تمام نشود از میان نباید بُرید که در هردو صورت استخفاف میشود وشارح هانسوی بینداخته بصیغهٔ اثبات ضبط کرده وحاصل معنی چنین گفته یعنی اگر کسے سخن شروع کرده باشد تا او تمام نکند سخن خود سر نباید کرد وقولِ او که یک توده گل بکاف تفضیلیه بیست

درونِ دلت شهربند است راز
الا تا نگردد درِ شهر باز

حاصل معنی آنکه درونِ دلِ تو مثل شهریست بزرگ وراز در آن شهر مثل شهر بند هست اے مثل کسے که او را بند کرده باشند در شهر پس آگاه باید بود که درِ شهر باز نشود وشهر بند از آن بدر نرود که باز بدست نخواهد آمد درین صورت درونِ دلت مبتداے اول وخبر این مبتدا محذوف وراز مبتداے ثانی وشهر بند است خبر مقدم بر آن ومیتواند که شهر بند مضاف بطرف راز که از جهت فاصل بودن اعنی لفظِ است اضافت آن ساقط شده وآنچه بعض محققین نوشته این توجیه بغایت ضعیف است زیرا که درین صورت تعقید لفظی میشود واگر گویند درین بیت شیخ که مقبول جنابِ ایزدی شده ؎ برگ درختانِ سبز در نظر هوشیار ـ هر ورقے دفتریست معرفتِ کردگار ؛ نیز همین قسم است گوئیم معرفتِ کردگار عطفِ بیان دفتر است نه مضاف الیه که محمول بمجاز باشد لهذا در جمیع نسخ دفترے بیاے تنکیر که دلالت بر تعظیم دارد وافاده معنی علیحده میکند دیده شده واگر مضاف ومضاف الیه مے بود یاے مذکور معنی نداشت انتهی ـ ضعف این توجیه بسبب تعقید لفظی وقتے لازم آید که در کلامِ اساتذه خصوصاً در کلامِ شیخ واقع نشده باشد واین چنین نیست بلکه خودش در بسیار مواقع ازین کتاب قائل بآن نشده ؛ وجه عدم وضوح معانی از قول او عطف بیان مستفاد میشود که در عطف بیان اصطلاحے جدید قرار داد

غیر اصطلاح علماء معانی وصحیح آنست که لفظ از درینجا محذوف شده بلے دفتریست از معرفت کردگار فتامل ؛

از آں مردِ دانا دہن دوختست — که بلبند که شمع از زباں سوختست

مصرع دوم بیان از آں وحاصل معنی آنکه شمع را که میسوزند بسبب زبان آوری ولیست اگر خاموش بودے نسوختندے

صد انداختی تیر وہر صد خطاست — اگر ہوشمندی یک انداز راست

خطا درینجا بمعنی کج واین مجاز ست وبین المصرعین علت این خطا اعنی بسبب بیہوشی تو محذوف ؛

حکایت ہمدریں معنی

تکش با غلاماں یکے راز گفت — که این را نشاید بکس باز گفت

معطوف گفت مع متعلق آں محذوف ومصرع دوم بیان آں وحاصل معنی آنکه ومنع کرد ازیں که این راز لایق نیست با کسے باز گفتن وفاش کردن ودر بعضے نسخ شہے با غلامے ہر دو بیاے تنکیر ؛

مگر گشت ظاہر از ایشاں حدیث — بگفتا که اے جاہلان خبیث!

این بیت در عامۂ نسخ مکتوب نیست ظاہراً الحاقی ست ومستثناے منہ این مستثنیٰ محذوف وبر تقدیر تسلیم مراد از حدیث راز است - وقول او بگفتا که بمعنی که گفت - وحاصل معنی بیت آنکه این که از غضب گفت اے جاہلان خبیث این را وجہے دیگر ظاہر نیست مگر آنکه رازے که از آں منع کرده بود فاش نموده باشند ؛

بیکسالش آمد ز دل بر زباں — بیک لحظه مشہور شد در جہاں

در نسخ معتبره بیکسال آمد وبیک لحظه شد منتشر - ودر بعض دیگر بسالے بیامد - ودر عامۂ نسخ بیک روز مشہور شد - وبہر تقدیر این بیت اگر مقولۂ تکش ست پس ارجاع ضمیر شین بسوے او بنا بر التفات باشد وحاصل معنی آنکه من این راز را تا یکسال در دلِ خود نگاہداشته بر زبان آوردم وشما در یک لحظه آنرا مشہور جہاں گردید وچند روز در دل نگاہ نتوانستید داشتن واگر مقولۂ شیخ است پس جمله معترضه براے بیان احوال گفتن تکش راز را با غلاماں - ومشہور شدن آں راز باشد وہمیں اقوی است ؛

بفرمود جلاد را بے دریغ — که بردار سرہاے اینان به تیغ
یکے زاں میاں گفت وزنہار خواست — مکش بندگاں کیں گنه از تو خاست

در بعض نسخ که برگیر وبہر تقدیر این مصرع بیان ماموربه بفرمود است وچوں مرتکب این ناپسند یک غلام شده بود بسبب شومی وے بر غلامان دیگر نیز غضب کرد تا آنکه بفرمود که سرہاے این غلاماں را از تن ایشاں بردار به تیغ باید دانست که بنا بر نسخۂ اول اعنی تکش با غلاماں بیت مگر گشت تا آخر وہمچنیں بیت ما نحن فیه ہر دو صحیح ودر قول او بیکسالش مرجع ضمیر شین ہماں تکش است بنا بر التفات - اما بنا بر نسخۂ دوم اعنی شہے با غلامے بیت مگر گشت تا آخر با سباق وسیاق ربطے ندارد پس محض الحاقی ومرجع ضمیر شین مذکور ہماں غلامے ودر بیت ما نحن فیه حکم بقتل جمیع غلاماں

بسبب عدم تعین افشا کر راز خواهد بود فتامل ؛

تو اوّل نه بستی که سرچشمه بود ... چو سیلاب شد پیش بستن چه سود
تو پیدا مکن رازِ دل بر کسے ... که او خود بگوید برِ هر کسے
جواهر بگنجینه داراں سپار ... ولے راز را خویشتن پاس دار
سخن تا نگوئی برو دست هست ... چو گفته شود یابد او بر تو دست

از سرچشمه دو معنی مستفاد میشود یکے مدخل آب یعنی ثقبه که ازاں آب در چشمه آید دوم چشمه که آب کم داشته باشد وبهر تقدیر حاصل معنی آنکه دراول که سرچشمه بود وچنداں آب نداشت پیش آں را بند نکردی وچوں سیلاب شد وبخواهی که به بندی دریں وقت پیش بستن چه سود دارد که خودش بند نخواهد شد وترا خواهد در ربود واگر کلمه تو تحریف چو وقتیه وپیش از مصرع دوم لفظ اکنونکه محذوف وکلمه چو تشبیه وشد بمعنی شده است باشد دریں صورت ایں معنی میشود که هرگاه دراول که سرچشمه بود پیش آں را نه بستی اکنوں که مانند سیلاب شده است پس بستن آں چه فائده وقول او سخن تا نگوئی در بعض نسخ تا نگفتی ؛

سخن دیو بندیست در چاهِ دل ... ببالاے کام وزبانش مهل

سخن مبتدا و دیو بند ترکیب توصیفی موصوف وبند صفت ودر چاه دل مفعول فیه آں وایں مجموع مشبه به وخبر مبتدا وحاصل معنی آنکه سخن مثل دیویست که در چاه بند کرده باشند پس ورا ببالاے کام وزبان مگذار که ازآنجا خواهد گریخت باز بدست نتوانی آورد

توان باز دادن رهے را بدیو ... ولے باز نتواں گرفتن بریو
تو دانی که چوں دیو رفت از قفس ... نیاید به لاحولِ کس باز پس

یعنی ممکن است کشاد دادن راهے را بدیو ودر بعض نسخ رهِ نزد دیو باضافت ره بطرف نزد دیو بنون بمعنی دیو بخت ودر بعض دیگر ره بند دیو ودریں صورت راه کنایه از دروازه وبند کنایه از جاے که دیو را درآں بند کرده باشند۔ وقول او بلاحول کس اے بلاحول گفتن کس ؛

یکے طفل بردارد از رخش بند ... نیاید بصد رستم اندر کمند

مصرع دوم صفتِ رخش وبین المصرعین کاف صفت محذوف وحاصل معنی آنکه ممکن است که طفل حقیرے بردارد بند را از رخش چناں رخش که نیاید تا آخر وبعض نوشته که ظاهر آنست که صفتِ رخش نیست بلکه معطوف است بحذف عاطف وجمله علیحده است۔ قول او ظاهر آنست تا آخر غیر ظاهر وتکلف محض وجواب او که وجه تکلف هیچ ظاهر نیست بلکه واقع شدن صفت موصوف بدیں وضع محلِ تردد ونظیر میخواهد واگر صفت وموصوف منظور بود ایں قسم میفرمود که نیاید بصد رستم اندر کمند۔ پس هر دو جمله علیحده باشند ودر لفظ ودر معنی مربوط ومقید باهم فافهم انتهے بر سخن فهم عدم ارتباط وتقید باهم ظاهر تر است ؛

مگوے آنکه گر بر ملا اوفتد ... سخنگوے ازآں در بلا اوفتد

قولِ اگر بر بلا و فتد تا آخر بیت جمله شرطیه بیان قول او آنکه مقولهٔ مگو ہست یعنی مگو آن سخن را که اگر بر بلا و فتد وگوینده از آن سخن در بلا و فتد و تواند که التفات بود از خطاب بغیبت وحاصل معنی آنکه مگو آن سخن را که از گفتنِ آن در بلا و فتی و در نسخ معتبره مگو انچه و وجودت از آن ؛

حکایت

بدہقانِ نادان چه خوش گفت زن ‌‌ بدانش سخن گوے و یا دم مزن
مگو انچه طاقت نداری شنود ‌‌ که جو کشته گندم نخواہی درود

حاصل معنی آنکه مگو آن سخن را که اگر ہماں سخن با تو بگویند طاقت شنیدن آن نداشته باشی و در حال بجوش آئی ومصرع ثانی علت این نہی است بر سبیل تمثیل واگر بجاے نداری لفظ نیارد باشد پس درین صورت این معنی خواہد بود که انچه طاقت ومزاج تو آن را نمے تواند شنود این قسم حرف مگو واسناد نیارد شنود بطاقت استعاره خوبی است و قول او از خویشتن لے از ذاتِ خود ؛

نه کوتاه دستی و بیچارگی ‌‌ نه جور و تطاول بیکبارگی

غرض ازیں کلام آنست که ہر چیز را باندازه بکار باید داشت افراط وتفریط در آں مقتضاے وقت باید نمود ؛

حکایت

یکے خوب خُلق وخَلق پوش بود ‌‌ که در مصر یکچند خاموش بود

ودر بعض نسخ لنگ پوش ودر بعض دیگر دلق پوش - دَلَق بفتح دال ولام وآخر قاف معرب دله نام دابه که از پوست آن پوستیں سازند وہمچنیں لنگ بفتحتین که آن نیز نام دابه ایست ومعنی پوستین مجاز است ونسخهٔ اوّلی اولی است

خردمند مردم زنزدیک و دُور ‌‌ بگردش چه پروانه جویاے نور

ودریں اشارت است باآنکه آن مرد نورانی مثل شمع بود افروخته ومردم خردمند از نزدیک و دور برگرد او مثل پروانه جویاے نور او بودند ودر بعض نسخ جویاں ز نور واین سقیم است ؛

تفکّر شبے با دلِ خویش کرد ‌‌ که پوشیده زیرِ زبانست مرد
اگر من چنیں سر بخود دربرم ‌‌ چه دانند مردم که دانشورم

مصرع دوم از بیتِ اول بیان تفکر ومطابق است بمضمون قول امیر المؤمنین علی کرم الله وجہه که اَلْاِنْسَانُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسَانِهٖ (یعنے پوشیده) ودر بعض نسخ بجاے شبے لفظ بسے بمعنی بسیار واین ظاہر اتحریف است ؛

سخن گفت ودشمن ندانست ودوست ‌‌ که در مصر ناداں تر از وے ہم اوست
حضورش پریشاں شد وکار زشت ‌‌ سفر کرد وبر طاقِ مسجد نبشت

قولِ او دشمن تا آخر معطوف بر سخن گفت ومتعلق ومفعول بدانست محذوف ومصرع دوم بیان این مفعول ونادان تر از وے خبر مبتدائے اول محذوف وقولِ او وے مفضل علیه وبعد از وے رابطه محذوف وقولِ او ہم اوست خبر مبتدائے ثانی محذوف

واین جمله جزاے شرطِ محذوف - وحاصل معنی آنکه سخن گفت واز گفتن او معلوم همگناں از دوست ودشمن گردید که در مصر هیچکس ناداں تر از وے نیست و بالفرض والتقدیر اگر کسے متصور ومتخیل گردد بس آنکس در خارج همیں شخص خواهد بود وبس ۔ آنکه هرگاه کلام احتمال دو معنی داشته باشد وقرینه یا مقام اقتضاے احدهما کند حمل بر همان احدهما کنند پس مندفع شد اعتراض بعض محققین که از نفی کردن ناداں تر از وے لازم نمے آید که او از همه کس نادان تر باشد بلکه جائز است که در نادانی با دیگرے مساوی باشد وتوجیه او بایں که مفضل ومفضل علیه دریں بیت یکے است واین برای کمال) مدح یا ذم بود چنانچه مشبه ومشبه به یکے را گردانیدن ظهوری گوید ۔ سراپاے او چوں سراپاے او محلِ نظر زیراکه این کلام صریح دلالت دارد بر اتحاد مفضل ومفضل علیه ومشبه ومشبه به وحال آنکه هیچکس از علماے فن معانی ونحو این را جائز نداشته مگر تغایر اعتباری چنانکه گوئی این خوشهٔ انگور در آں حال که بُسر است بهتر است از خود در آں حال که رطب است واین از کلام او مستفاد نمے شود ومعهذا لفظ هم ابا میکند از اتحاد آں واگر لفظ هم برای حصر باشد نه ترجمهٔ ایضاً یعنی در مصر هم اوست ناداں تر از خود نه دیگرے گوئیم این معنی مطلوب نیست واگر گفته شود که لفظ او فاعل ناداں تر است گوئیم اسم تفضیل در مظهر عمل نمیکند مگر بشرائط که در کتب فن مذکور است واینجا هیچ یکے از آں شرائط متحقق نیست ونیز فاعل اسم تفضیل مقدم مے باشد بر مفضل علیه واینجا چنیں نیست واگر لفظ او موصوف باشد وناداں تر از وے صفت مقدم بر آں ۔ دریں صورت لفظ است ولفظ هم هر دو حشو میشود ومعهذا موصوف بودن ضمیر مخالف ما تقرر نحات است چنانچه پیش ازیں نیز گذشت وجواب او بایں که جائز نداشتن علما معانی ونحو ضررے ومنافاتے بفارسیاں ندارد واجراے جمیع قواعد عربی در فارسی خیلے از تتبع وفهم دور وطرفه آنکه سابق در بیان معنی بیت گفته که ناداں ترے از و در مصر نیست واگر فرضاً باشد هم اوست وازیں تصریح معلوم میشود که مفضل ومفضل علیه یکے باشد گو بفرض بود دریں صورت انکار واقرار باشد معاً ونیز تجویز نکردن علماے بیان مر اتحاد مشبه ومشبه به را باوجود آوردن شعر استاد هیچ فائده ندارد انتهی مبنی بر عدم فهم مدعاے شارح است چه غرض شارح آنست که اتحاد مفضل ومفضل علیه وهمچنیں اتحاد مشبه ومشبه به ذاتاً واعتباراً درست نیست چنانچه جمیع علماے معانی متفق اند بر آں ودر بیت مذکور اقرار اتحاد از روے ذات است فقط وانکار اتحاد از روے ذات واعتبار معاً وبینهما بون بعید ؁

در آئینه گر خویشتن دیدمی / به بیدانشی پرده ندریدمی

چنیں زشت از آں پرده بر داشتم / که خود را نکو روے پنداشتم

کم آواز را باشد آوازه تیز / چو گفتی و رونق نماندت گریز

ترا خامشی اے خداوندِ هوش / وقار است نااهل را پرده پوش

پرده دریدن کنایه از افشاے راز کردن وحاصل معنی بیت آنکه اگر در آئینه که کنایه از دل روشن است صورت خود را بدیدمے لے تامل کردمے که من قابل سخن گفتن هستم یا نهستم وآنگاه سخن بگفتمے دریں صورت به بیدانشی پرده خود ندریدمے وچنیں رسوا نگشتمے وقول او چنیں زشت از آں تا آخر در نسخ معتبره ز رخسار از آں ؁

اگر عالمی ہیبتِ خود مبر — وگر جاہلی پردۂ خود مدر

عالمی وجاہلی ہیائے خطاب ودربعض نسخ بردہ بر خود مدر وغرض ازیں کلام آنکہ خاموشی درہر دو صورت پسندیدہ است چہ اگر دانشمندی ہیبت تو زیادہ خواہد شد واگر بیدانشی رسوا نخواہی گشت ؛

ضمیرِ دلِ خویش منمائے زود — کہ ہرگہ کہ خواہی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود رازِ مرد — بکوشش نشاید نہاں باز کرد
قلم سرّ سلطاں چہ نیکو نہفت — کہ تا کارد بر سر نبودش نگفت
بہائم خموشند و گویا بشر — پراگندہ گوئے از بہائم بتر

ضمیر راز و نہاں و بعضے قید درون دل نیز کردہ اند و بہر تقدیر معنی دل مجاز است ودربعض نسخ تو سرِ دل وکہ ہرگہ کہ خواہی وبر سر نبودش ودربعض دیگر تا تیغ بر سر نبودش ودربعض نبردش ودریں صورت فاعل این فعل ضمیرے بود کہ راجع بطرف سلطان است وشین ضمیر متصل منصوب راجع بقلم وضمیر دل ہرچند بمعنی ضمیر دل است لیکن فارسی آمدہ نیست پس نسخہ سرِ دل بہتر باشد ؛

چو مردم سخن گفت باید بہوش — وگرنہ شدن چوں بہائم خموش
بنطق است و عقل آدمی زادہ فاش — چو طوطی سخن گوی ونادان مباش

حاصل معنی آنکہ سخن خوب باید گفتن بتامل چنانچہ انسان گویند واگر ممکن نباشد خاموش باید شدن مانند بہائم کہ از نطق بے بہرہ اند تا موجب رسوائی نشود ؛

حکایت

یکے ناسزا گفت در وقت جنگ — گریباں دریدند اورا بچنگ
قفا خوردہ عریان و گریاں نشست — جہاندیدۂ گفتش اے خود پرست
چو غنچہ گرت بستہ بودی دہن — دریدہ ندیدی چو گل پیرہن
سراسیمہ گوید سخن پر گزاف — چو طنبورِ بیمغز بسیار لاف
نہ بینی کہ آتش زبانست وبس — بآبے تواں کشتنش در نفس
اگر ہست مرد از ہنر بہرہ ور — ہنر خود بگوید نہ صاحب ہنر

قولِ او اورا درعامۂ نسخ وسے را وقولِ او آتش زبان است وبس آتش مبتدا وزبان است وبس خبر آں اے سراپا صورتِ زبان است وبس ؛

اگر مشکِ خالص نداری مگوے — وگر ہست خود فاش گردد ببوے
بسوگند گفتن کہ زر مغربی است — چہ حاجت محک خود بگوید کہ چیست

مفعول مگوے یعنی مشک خالص دارم محذوف زیرا کہ درصورت غیر خالص برآمدن مشک رسوا میشوی ومصرع

دوم معطوف بر مصرع وحاصل معنی آنکہ واگر مشک خالص داری ہم مگوے چراکہ خود بخود ظاہر خواہد شد بسبب بوے خود ودر بعض نسخ اگر مشکِ خالص تو داری مگوے کہ گر ہست تا آخر ودریں صورت مصرع دوم علت مگوے باشد وایں واضح است ؛

بگویند ازیں حرفگیراں ہزار	کہ سعدی نہ اہل است وآموزگار
روا باشد ار پوستینم درند	کہ طاقت ندارم کہ مغزم خورند

مصرع دوم از بیتِ اول بیان ازیں وبیتِ دوم معطوف بر بیت اول وحاصل معنی آنکہ ازیں مقولہ کہ سعدی چنیں وچنیں است حرفگیراں بسیار بگویند ودر بعض نسخ آمیزگار ومغزم بدرند وظاہرا ہر دو بیت الحاقی است چنانچہ ضعف تالیف وسستی نظم دال است برآں ونیز با ابیات سابقہ مربوط نمے شود مگر بتکلف ؛

چو عاقل بُدو عادل وحق پذیر	قبول آمدش ایں نصیحت زپیر

بہ مصحف بود لیکن در عامۂ نسخ ایں بیت مکتوب نیست ؛

حکایت

عضد را پسر نیک رنجور بود	شکیب از نہادِ پدر دُور بود
یکے پارسا گفتش از روے پند	کہ بگذار مُرغانِ وحشی ز بند
قفسہاے مرغِ سحرخواں شکست	کہ در بند ماند چو زنداں شکست
نگہداشت بر طاقِ بستانسراے	یکے نامور بلبلِ خوش سراے
پسر صبحدم سوے بستاں شتافت	جز آں مرغ بر طاقِ ایواں نیافت
بخندید کاے بلبلِ خوش نفس	تو از گفتِ خود ماندهٔ در قفس
ندارد کسے با تو ناگفتہ کار	ولیکن چو گفتی دلیلش بیار
چو سعدی کہ چندی زباں بستہ بود	ز طعنِ زباں آوراں رستہ بود
کسے گیرد آرامِ دل در کنار	کہ از صحبتِ خلق گیرد کنار
مکن عیبِ خلق اے خردمند فاش	بعیبِ خود از خلق مشغول باش
چو باطل سرایند مگمار گوش	چو بے ستر بینی بصیرت بپوش

قول او مرغ سحرخواں در بعض نسخ مرغان وحشی ودر نسخ معتبرہ مرغانِ خوش خواں وبہر تقدیر کاف استفہامیہ وچو زنداں شکست شرط وجزاے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت وقول او از گفتِ خود اے بسبب گفتار خوش خود وبجاے چندے عمرے وبجاے آرامِ دل آرامِ جاں وبجاے گیرد کنار جوید کنار وبجاے عیب خلق اے خردمند تا آخر عیب کس اے پسندیدہ ؛

حکایت

شنیدم که در بزمِ ترکانِ مست ‏ ‏ مریدے دف وچنگ مطرب شکست
چو چنگش کشیدند حالے بموے ‏ ‏ غلاماں چو دف برزدندش بروے
شب از دردِ چوگان وسیلی نخفت ‏ ‏ دگر روز پیرش به تعلیم گفت
نخواہی که باشی چو دف روے ریش ‏ ‏ چو چنگ اے برادر سر انداز پیش

فاعل فعل کشیدند غلاماں ع چو دف تا آخر معطوف بر مصرع اول وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف مرید وحاصل معنی بیت دوم آنکه درحال کشیدند غلامان ترکان آن مرید را بموے چنانچه چنگ را بموے مے کشند و زدند اورا بر روے چنانچه دف را بر روے میزنند ؛

حکایت

دو کس گرده بودند آشوب جنگ ‏ ‏ پراگنده نعلین وپرّنده سنگ
یکے فتنه دید از طرف بر شکست ‏ ‏ یکے در میاں آمد و سر شکست
کسے خوشتر از خویشتن دار نیست ‏ ‏ که با خوب وزشتِ کسش کار نیست

در مصرع دوم از بیتِ اول رابط محذوف وحاصل معنی بیت دوم آنکه یکے فتنه دید وطرح داده خویشتن را از طرف هنگامه بدر برد ویکے درمیان هنگامه درآمد وسرِ خود را خسته ومجروح ساخت ودر بعض نسخ یکے شور دید ؛

ترا دیده در سر نهادند وگوش ‏ ‏ دهن جاے گفتار ودل جاے هوش
اگر باز دانی نشیب از فراز ‏ ‏ نگوئی که این کوته است آن دراز

در لفظِ ترا تاے ضمیر در معنی مضاف الیه سر است ورا علم اضافت ومصرع دوم معطوف بر دیده وبین الجملتین لفظ ساختند محذوف وبیت دوم جمله شرطیه متفرع بر بیتِ اول وحاصل معنی آنکه بحکم فعل الحکیم لا یخلوا عن الحکمة هیچ عضوے را بے مصلحتے نیافریده اند و دیده را در سر نهادند از براے آنکه غرائب مصنوعات را ببینی ونشیب را از فراز باز دانی وگوش را بواسطه آنکه حرف راست بشنوی وباطل را در آن جا ندهی . ودل را جاے هوش آفریدند تا حقیقت اشیا بدریابی ودهن را جاے گفتار ساختند تا آن بهرزه نکشائی پس اگر نشیب وفراز بنظر تو درآید زبان اعتراض نکشائی وچنیں نگوے که این کوتاه است وآن دراز زیرا که این اعتراض درحقیقت اعتراض بر صانع میشود وبر این قیاس سائر اعضا ودر بعض نسخ بجاے دهن لفظ زباں وبجاے اگر لفظ مگر ودرین صورت مصرع دوم بر قول او باز دانی معطوف خواهد بود ؛

حکایت

چنیں گفت پیرے پسندیده هوش ‏ ‏ خوش آمد سخنهاے پیراں بگوش
شبے رفته بودم بکنجے فراز ‏ ‏ بچشمم درآمد سیاہے دراز

بکنجے وسیاہے هر دو بیاے تنکیر ودر بعض نسخ چه دیدم زناگه سیاہے دراز وزناگه وزناگاه وزناگهاں بتقدیر زاے معجمه مزید علیه ناگه وناگاه وناگهاں بمعنی بغتة وبجاے عفریت مقیس باضافت عفریت ولا قیس بواو

بواو عطف - لاقیس بقاف در عمدة المعانی از ذریهٔ بلقیس است ؛

در آغوش وے دخترے چون قمر	فرو برده دندان بلبهاش در
چنان تنگش آورده اندر کنار	که پنداری اَللّیل یُغشی النهار
مرا امرِ معروف دامن گرفت	فضول آستینے گشت و درمن گرفت

مصرع دوم خبر مبتداے محذوف و این جمله معطوف بر جملهٔ اول و در هر دو مصرع رابطه محذوف و حاصل معنی آنکه در آغوش آن سیاه دخترے بود نورانی مانند ماه و آن سیاه فرو برده بود دندان خود را بلبهاے او و ترجمهٔ واللیل یغشی النهار شب است که مے پوشد روز را و یغشی مضارع باب افعال است و فضول بحذف مضاف الیه اے فضول من چرا که محتسب نبودم که حد و تعزیر بر وے بزنم ؛

طلب کردم از پیش و پس چوب و سنگ	که اے ناخدا ترس بے نام و ننگ
به تشنیع و دشنام و آشوب و زجر	سپیده از سیه فرق کردم چو فجر
شد آن ابرِ ناخوش ز بالاے باغ	پدید آمد آن بیضه از زیر زاغ

علت مضمون مصرع اول و معطوف طلب کردم مع الصله هر دو محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ گفتم محذوف و اے حرف ندا و منادی موصوف و منادی له این ندا هر دو محذوف و ناخدا ترس تا آخر صفت منادی است و حاصل معنی آنکه طلب کردم از پیش و از پس چوب و سنگ را تا بر آن سیاه بشکنم و گفتم با او که اے چنین و چنین این چه بیداد است که تو میکنی و در بعض نسخ بیت لاحق این که چرا اے سیه روز زنا میکنی مرا این فعل منکر چرا میکنی ؛ و درین صورت این معطوف بر قول او اے ناخدا ترس و لفظِ چرا که بعد از منادی مے بایست و از جهت تعقید لفظی مقدم بر آن واقع شده با ما بعد خود اعنی زنا میکنی جمله منادی له و مصرع دوم معطوف بر زنا میکنی میباشد و حق آنست که این بیت الحاقی است و نبودن آن اولی و بجاے پدید آمد برون آمد ؛

ز لاحولم آن دیوِ هیکل بجست	پری پیکر اندر من آویخت دست
که اے زرق سجادهٔ دلق پوش	سیه کار دنیا خر دین فروش
مرا عمرها دل ز کف رفته بود	بر این شخص جانِ من آشفته بود
کنون پخته شد لقمهٔ خام من	تو گرمش بدر کردی از کامِ من

بجست بصیغهٔ اثبات و معطوف آویخت اعنی و گفت محذوف و بیت دوم بیان مقولهٔ آن و مصرع دوم از بیت سوم معطوف بر دل ز کف تا آخر و حاصل معنی آنکه از لاحول گفتن من آن سیاه دیو هیکل از آن دختر جدا شد و آن دختر دست در من در آویخت و گفت که اے چنین و چنین و در بعض نسخ آن دیو پیکر و پری چهره و جان بردی مصدر بواو عطف و درین صورت معطوف بر دل بود و در بعض دیگر دل بردی و درین صورت تکرار محض میشود و بجاے بدر کردی بدر بردی

تظلم بر آورد و فریاد خواند	که رحمت برافتاد و شفقت نماند

نماند از جوانان کسے دستگیر — که بستاندم داد ازین مردِ پیر
که شرمش نیاید ز پیری ہمے — زدن دست در سترِ نامحرمے
ہمیکرد فریاد و دامن بچنگ — مرا مانده سر در گریبان ز ننگ

تظلم فریاد کردن و نالیدن از بیداد کسے و فریاد خواند عطفِ تفسیری و مصرع دوم بیان آنست و در بعض نسخ چنیں که معشوق من از برِ من براند و بجاے زند دست زدن دست و بجاے گریبان تنگ با ضافت گریبان ز ننگ بتوسط اے معجمہ

فرو گفت عقلم بگوشِ ضمیر — که از جامه بیروں روم ہمچو سیر
برہنه دواں رفتم از پیشِ زن — که در دستِ او جامه بہتر که من

میم ضمیرِ متصل در معنی مضاف الیه لفظ ضمیر است که از وے قطع شده بالفظِ عقل پیوسته و مقوله فرو گفت و معطوفاتِ آں محذوف و مصرع دوم بیاں چناں محذوف و بیتِ دوم بیان غایتِ آں وحشت و کاف در مصرع اول تعلیلیه و در دوم تفضیلیه است و حاصل معنی آنکه فرو گفت عقل در گوش ضمیر من که بسیار بد کردی که با سیاه ایں معامله نمودی چرا که ایں دختر مشیفتهٔ اوست و بسبب مفارقت او ترا فضیحت خواہد کرد و بلاے عظیم بر سرِ تو خواہد آورد که ہیچ وجه مخلص از آں متصور نباشد و من ازیں سخن چناں متوحش گشتم که در حال خواستم که از جامه بروں روم مانند سیر که پیاز است و جامهٔ سیر کنایه از پوستے تنگ که بر سیر مے باشد و بانک روز بر مے آید و تشبیه در بیروں رفتن است بسرعت ہرچه تمامتر تا آنکه جامه را ہم چناں در دستِ او گذاشتم و خود برہنه دواں رفتم از پیشِ وے از براے آنکه صرفه در آں دیدم که در دستِ او بودن جامه بہتر است از بودن من لیے از اسیر شدن من و از چنیں رسوا شدن - و در بعض نسخ بیروں شوم و میتواند که شدم بصیغهٔ ماضی و بدستور مقوله فرو گفت و معطوفاتِ آں و غایتِ تاثیر ایں گفتن محذوف و مصرع دوم بیان آں و مصرع اول از بیت دوم معطوف بر قولِ او و از جامه تا آخر بعطفِ تفسیری بود و حاصل معنی آنکه فرو گفت عقل در گوش ضمیر من که بسیار بد کردی که با او ایں معامله نمودی چرا که انجام ایں بخیر نیست پس اگر خیریت خود میخواہی در حال بگریز تا آنکه از جامه بیروں شدم و برہنه دواں رفتم و شارح ہانسوی گوید که در اکثر نسخ در میان ہر دو بیتِ مذکور ایں دو بیت واقع شده که -

بروں رفتم از جامه در دم چو تیر — که ترسیدم از زجرِ برنا و پیر
نخسپے که با او براہیم بداد — بگردانمش گردِ گیتی چو گاد

و ہر دو بیت از ملحقات ہست انتہیٰ بر متامل پوشیده نیست که مصرع اول از بیتِ اول ازیں ہر دو بیت سابق لفظاً و معنیً یکے است اما بر تقدیر تسلیم مصرع دوم از بیت اول علت بیروں رفتن و معطوف قول او از زجر تا آخر اعنی و ازیں که محذوف از جہت قیام قرینه و بیتِ دوم بیانِ آں و بعد از قول خصمے لفظ چنیں مر رابط ہر دو محذوف و ما بعد بیان آں و مصرع دوم معطوف بر قولِ او براہیم تا آخر خواہد بود و حاصل معنی آنکه ترسیدم از زجر برنا و پیر ازیں که نه خصمے چنیں ہست که با او مطالف الحیل براہیم و بگردانم او را گرد گیتی چنانکه گاو را میگردانند و در بعض دیگر بگاد

اے برگاؤ و در ہر دو صورت گرد گیتی برگاؤ گردانیدن کنایہ از تشہیر کردن است و در بعض بیت دوم ازیں ہر دو بیت لاحق بیت اول از ہر دو بیت سابق و برائی بیاے خطاب و مگر داندت بتاے خطاب و دریں صورت ایں بیت علت مقولہ فرو گفت و بین المصرعین عبارت بلکہ خصمے ہست کہ محذوف و مصرع دوم صفت آں باشد و حاصل معنی آنکہ ایں ملامت براے آں کردم کہ ایں دختر چناں خصم نیست کہ با او برآئی بداد بلکہ خصمے ہست کہ بگرداندترا برگاؤ و در بعض نہ خصمے کہ با او برآئی بزور بیا مردی خود مرد خود بگور اے بعد دیاے خود ؛

پس از مدتے کرد بر من گذار	کہ میدانیم گفتمش زینہار
کہ من توبہ کردم بدستِ تو بر	کہ گردِ فضولی نگردم دگر

فاعل فعل کرد ضمیرے کہ راجع بطرف دختر است و معطوفِ آں اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولہ گفت و میم ضمیر متصل منصوب راجع بطرف دختر و بین البیتین جملہ توالی محذوف و مصرع اول از بیت دوم بیان آں و مصرع دوم بیان توبہ و دگر بمعنی من بعد و لفظ زینہار در اصل بمعنی با لضرور است چوں در مقام اثبات بود بمعنی البتہ باشد و در محل نفی بمعنی ہرگز و بمعنی فریاد و امان ازمعنی دوم ماخوذ چنانکہ دریں مصرع زینہار از قرین زینہار ؛ یعنی دور باش از قرین بد البتہ و دریں مصرع ۔ روزے از دوست گفتمش زینہار ؛ اے جور مکن ہرگز و حاصل معنی ابیات ما نحن فیہ آنکہ پس از مدتے آں دختر بر من گذر کرد و گفت میدانی مرا پس گفتم من او را آرے میدانم البتہ توآئی کہ من بر دست تو توبہ کردہ ام کہ من بعد گرد فضولی نگردم ؛

کسے را نباید چنیں کار پیش	کہ غافل نشیند پسِ کار خویش
ازیں شنعت ایں پند برداشتم	دگر دیدہ نادیدہ انگاشتم
گرت عقل و رائیست و تدبیر و ہوش	چو سعدی سخن گوے ورنہ خموش

بیت اول دعائیہ ہست نظر بر احوال خود دعاے براے جمیع مردم میکند کاف بیان قول او چنیں یعنی کسے را چنیں کار کہ عبارت است از غافل نشستن از عاقبتِ کار خویش پیش نیاید اے خدا نکند کہ پیش آید غرض آنست کہ ہیچکس غافل از انجام کارِ خویش مباد و ایں چنیں از آں گفت کہ از مآل نہی منکر کہ خود گرفتار آں زن شدہ بود غافل بود و اگر میدانست آں عمل نمیکرد ہ موافق شرع نیز نہی منکر در صورتے است کہ فتنہ از آں برپا نشود کہ تدارکش مشکل باشد و احتمال دارد کہ نباید بصیغہ اثبات بود دریں صورت لفظ غافل متعلق بلفظ نشیند باشد یعنی کسیکہ غافل مے نشیند از فکر انجام کار خویش اسے بے تامل کارے میکند آنکس را ایں قسم معاملہ پیش مے آید نہ دیگر را و اغلب کہ مراد شیخ ہمیں باشد و قول او از آں شنعت اشارہ با جراے شیخ است ؛

حکایت

یکے پیشِ داؤدِ طائی نشست	کہ دیدم فلاں صوفی افتادہ مست
قے آلودہ دستار و پیراہنش	گروہے سگاں حلقہ پیرامنش

قولِ او سے آلودہ دستار و پیراہنش ۔ قے بقاف و در بعض نسخ مے آلودہ تا آخر و در بعض دیگر مے آلودہ و سجن مسجد بیشش در ہر دو صورت مے بہم و ایں بیت حال از صوفی و معطوف بر افتادہ مست است ؛

چو پیر از جواں ایں حکایت شنید / ز گوینده ابرو بہم درکشید
زبانے برآشفت و گفت اے رفیق / بکار آید امروز یارِ شفیق

بیت دوم معطوف بر ابرو بہم درکشید و در بعض نسخ چو فرخندہ خوے تا آخر و در بعض دیگر بآزادی روے درہم کشید اے باوجود آزادی کہ او را بودہ و با نیک و بد کسے سروکارے نداشت ؛

بروز آں مقامِ شنیعش بیار / کہ در شرع نہی است و بر خرقہ عار
بدستش در آور چو مرداں کہ مست / عنانِ طریقت ندارد بدست

بایں حال تباہ و رسوا دیدن و قولِ او بدستش در آور چو مرداں در بعض نسخ بپشتش در آور چو مستاں ؛

نیوشندہ شد زیں سخن تنگدل / بفکرت فرو رفت چوں خر بگل
نہ یارا کہ فرماں نگیرد بگوش / نہ رغبت کہ مست اندر آرد بدوش

وجہ تشبیہ فرو رفتن و در تشبیہ بخر اشارہ بحماقت آں شخص نیز ہست کہ در پیشِ شیخ خبث صوفی مست کردہ بود و در بعض نسخ چو گویندہ شد و ایں تحریف است ؛

زمانے بپیچید و درماں ندید / رہِ سرکشیدن ز فرماں ندید
میاں بست و بے اختیارش بدوش / در آورد و شہرے برو عام جوش

در بعض نسخ زمانے بخندید و درماں نیافت رہ سرکشیدن ز فرماں نیافت ۔ و ظاہر اخندید از مادہ خندیدن تحریف است و بجاے شہرے برو خلقے بروؓ ؛

یکے طعنہ میزد کہ درویش بیں / زہے پارسایانِ پاکیزہ دیں
چنیں صوفیانے کہ مے خوردہ اند / مرقع بسیکے گرو کردہ اند
اشارت کناں این و آں را بدست / کہ ایں سرگرانست و آں نیم مست
بگردن بر از جورِ دشمن حسام / بہ از شنعتِ شہری و جوشِ عام
بلا دیدہ روزے بمحنت گذاشت / بناکام بُردش بجایگہ داشت

بہت بہاسے ہو ۔ کلمہ تاکید است و نیز بمعنی اینک و ایں و مصرع دوم بطریق تعریض و بیت دوم بر سبیل تفضیح و تقبیح و حاصل معنی آنکہ یکے ایں طعنہ میزد کہ درویش چنیں مے باشد و میتواند کہ حرف ندا و منادی ہر دو محذوف و درویش بیں بصیغۂ امر منادی لہ بود اے یکے ایں طعنہ میزد کہ اے فلاں ایں درویش را بہ بیں و در بعض نسخ زہے صوفیانے و دریں صورت ایں بیت معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و مصرع دوم از بیت دوم معطوف بر مے خوردہ اند و در بعض دیگر یکے صوفیاں بیں ۔ و دریں صورت ایں بیت معطوف بر بیت اول و بیش از لفظ یکی

طعنه میزد محذوف از جهت قیام قرینه وحاصل معنی آنکه ویکے این طعنه میزد که صوفیان را ببین که چنیں وچنین اند وقول او
شنعت شهری وجوش عام در بعض نسخ شنعت خلق واز جوش عام وبجاے بلا دیده بلا خورده وبهر تقدیر مراد از همان
یکے که پیش شیخ از احوال صوفی نقل کرده بود ودر بعض بلا دیده وروزے بواو عطف ودرین صورت فاعل فعل دید
وگذاشت وبرد ضمیرے بود که راجع بطرف همان یکیست ؛

شب از شرمساری وفکرت نخفت ‌ ‌ بخندید طائی دگر روز وگفت
مریز آبروے برادر بکوے ‌ ‌ که دهرت نریزد بشهر آبروے

فاعل فعل نخفت ضمیرے که راجع بطرف همان یکے است ومصرع دوم معطوف بر مصرع اول وگفت معطوف بر بخندید
وبیت دوم مقوله آن ودر بعض نسخ شب از شرمساری وغیرت نخفت دگر روز پیرش باندرز گفت ودرین صورت
پیر عبارت از طائی ومرجع شین ضمیر متصل منصوب همان یکے ومصرع دوم از بیت دوم علت مضمون مصرع اول و
تاے ضمیر در معنی مضاف الیه آبروے بود که از وے قطع شده با لفظ دهر ملحق گشته وحاصل معنی آنکه آبروے برادر را
بکوے مریز تا زمانه آبروے ترا بشهر نریزد ودرین اشارت است بآنکه اگر تو آبروے برادر را بکوے خواهی ریخت زمانه آبروے
ترا بشهر خواهد ریخت ودرین صورت تشهیر وتفضیح تو زیاده از برادر خواهد شد ومراد از برادر مؤمن است واخوت مؤمنان
باهم ثابت ونگاهداشت آبروے مؤمن لازم ودر بعض دیگر اے برادر بحرف ندا ودرین صورت مضاف الیه آبروے
اعنی لفظ کسے محذوف باشد ؛

گفتار در منع از عیب بینی

بد اندر حق مردم نیک وبد ‌ ‌ مگوے اے جوانمرد صاحب خرد
که بد مرد را خصم خود میکنی ‌ ‌ وگر نیک مرد است بد میکنی
ترا هر که گوید فلاں کس بد است ‌ ‌ یقیں داں که در پوستین خود است
که فعل فلاں را بباید بیاں ‌ ‌ وزیں فعل بد مے نماید عیاں

بپیش از رابط لفظ افتاده محذوف است چه بمعنی عیب کردن در پوستین افتادن یا در پوست افتادن نسبت وکاف در صدر
مصرع اول از بیت اول علت یقیں داں وحاصل معنی آنکه ترا هر که از راه حماقت این سخن بگوید که فلاں شخص بد است
بر گفتن او اعتماد مکن وبیقیں داں که او مذمت وے نمیکند بلکه در افشاے عیب خود میکوشد ازیں جهت که براے
اثبات فعل آں شخص بیانے شافی وبرهانے وافی مے باید ازیں گوینده فعل بد اعنی غیبت صریح بظهور مے آید و
عیاں را بیاں نمے باید ودر عامه نسخ ترا هم که گوید ودر بعض دیگر چناں داں بجاے فعل فلاں را فعل بداں را وبجاے مینماید مے برآید عیاں

بباید گفتن خلق چوں دم زدی ‌ ‌ اگر راست پرسی سخن هم بدی
مرا پیر داناے مرشد شهاب ‌ ‌ دو اندرز فرمود بر روے آب
یکے آنکه بر خویش خودبیں مباش ‌ ‌ دوم آنکه بر غیر بدبیں مباش

مخفی نماند کہ بد گفتن دو نوع است یکے بہتان وافترا ودیگر غیبت وبیانِ واقع راینجا ہمیں مراد است ۔
وقولِ او اگر راست پرسی سخن شرط وجزاے آں محذوف ۔ وقولِ او ہم بدی خبر مبتداے محذوف واین جملہ بیان جزاے
مذکور وحاصل معنی آنکہ اگر راست پرسی سخن پس باتو بگویم وآں این است کہ چنانچہ آں شخص کہ غیبت او میکنی بد است
ہمچناں تو بدی ودر بعض نسخ اگر راست گوئی ودر بعض دیگر اگر راست گفتی در ہر دو صورت مراد از بد گفتن مطلق
بد گفتن بود نہ غیبت چہ در غیبت راست گفتن شرط است واگر ترجمۂ اِن وصلیہ وبدی حاصل بالمصدر است یعنی
اگرچہ راست گفتی یا گوئی سخن را ایں راست گفتن ہم نوعے از بدی است وبجاے یقیں داں ؎

حکایت

مقالاتِ مرداں زمردے شنو | نہ از سعدی وسہروردی شنو

مردے بیاے تنکیر براے تعظیم وسہروردی منسوب بداں وبگمان مؤلف ایں بیت الحاقیست چہ قطع نظر از قافیہ معروف با مجہول
سہروردی صفت براے مدح است نہ براے قدح وشیخ سعدی مرید شیخ شہاب الدین سہروردیست پس خود راکہ سہروردی گفت مدح
وتعظیم او باشد نہ قدح وتحقیر وحمل قید اتفاقی نامناسب چہ شیخ ایں مراتب را اگر بمیدانست کہ چنیں نگوید وتحقیر ازآں لازم آید
ونیز در عامۂ نسخ ہر سہ ابیات لاحقہ ودر بعض تمام حکایت مکتوب نیست وہی ہذہ

شنیدم کہ بگریستے شیخ زار | چو بر خواندے آیات اصحاب نار
شبے دانم از ہولِ دوزخ نخفت | بگوش آمدم صبحگاہے کہ گفت
چہ بودے کہ دوزخ زمن پر شدے | مگر دیگراں را رہائی بدے

حکایت

زباں کرد شخصے بغیبت دراز | بدو گفت دانندۂ سرفراز
کہ یادِ کساں پیشِ من بد مکن | مرا بد گماں در حقِ خود مکن
گرفتم ز تمکین او کم نمود | نخواہد بجاہِ تو اندر فزود

ہر دو بیت لاحقہ مقولۂ گفت وفاعل فعل نمود وفزود ضمیرے کہ راجع بطرف غیبت است ؎

حکایت

یکے گفت وپنداشتم طیبت است | کہ دزدی بسامان تر از غیبت است
بدو گفتم اے یارِ آشفتہ ہوش | شگفت آمد ایں داستانم بگوش

قولِ او وپنداشتم طیبت است جملہ معترضہ ومصرع دوم بیان مقولۂ گفت ودر نسخ معتبرہ کسے گفت وپنداشتم بواو عطف ودریں صورت
جملہ بصدر بواو اعتراضیہ بود وحاصل معنی آنکہ کسے پیش من ایں گفت کہ دزدی بہتر از غیبت است ومن گمان بردم کہ ایں را طیبت گفتہ باشد

بنا راستی در چہ دیدی بہی | کہ بر غیبتش مرتبت مے نہی
یکے گفت دزداں تہوّر کنند | ببازوے مردی شکم پر کنند

غیبت بالکسر احوال بد گفتن در پس وے چنانکہ اگر پیش وے گفتہ شود آزردہ گردد بشرطیکہ صدق داشتہ
باشد والّا افترا است دریں صورت مقابلۂ آں بنا راستی کہ درینجا عبارت از دزدیست صحیح باشد چہ دزدی
از عالم فعل است وغیبت از عالم قول ۔ ودر فعل وقول مقابلہ شائع ومعنی بیت آنکہ دزدی چہ خوبی دیدہ کہ

آں را بر غیبت ترجیح میدہی و قولِ او یکے گفت دزداں در بعض نسخ بلے کہ کلمۂ ایجاب است و دریں صورت معنی گفت بلے باشد و در بعض دیگر بلے چو نکہ و سخن فہم میداند کہ اینہمہ تحریف است و صحیح بگفتا کہ تا آخر کما وقع فی البعض وانچہ محققین نوشتہ کہ نسخہ بلے بہتر است از گفت و لفظِ لیکن استدراکی بعد از آں محذوف۔ و حاصل معنی آنکہ بلے انچہ گفتی راست کہ من حیث الشرع ہر دو ممنوع است و ہیچ یکے را مرتبتے بر دیگر نیست لیکن من از راہ عقل میگویم کہ دزد کہ گناہ میکند فائدہ برمیدارد و غیبت کنندہ را ہیچ فائدہ نیست و نسخۂ یکے غلط محض است مگر آنکہ گوئیم کہ یکے غیر از کسے باشد یعنی دیگرے جواب ایں حرف داد انتہے کلامہ تکلف است ؛

زغیبت چہ میخواہد آں سادہ مرد
کہ دیواں سیہ کرد و چیزے نخورد

دیواں کنایہ از نامۂ اعمال و نخورد کنایہ از منتفع نشد ؛

حکایت

مرا در نظامیہ ادرار بود
شب و روز تلقین و تکرار بود

مر اُستاد را گفتم اے پُر خرد
فلاں یار بر من حسد مے برد

چو من دادِ معنی دہم در حدیث
بر آید ہم از اندرونِ خبیث

شنید ایں سخن پیشوائے ادب
بہ تندی بر آشفت و گفت اے عجب

مر اُستاد را گفتم در بعض نسخ با اُستاد گفتم و قولِ او بر آید ہم ز اندرونِ خبیث فاعل فعل بر آید ضمیرے کہ راجع بطرفِ یار است و اندرون خبیث مضاف موصوف و مضاف الیہ آں اعنی لفظِ خود محذوف و حاصل معنی آنکہ برہم میشود آں یار بسبب اندرون پلید خود و در بعض بدون ز او دریں صورت فاعل فعل مذکور لفظ اندروں و مضاف الیہ خبیث اعنی لفظِ یار محذوف بود ؛

حسودی پسندت نیاید ز دوست
کہ معلوم کردت کہ غیبت نکوست

ایں بیت مقولہ گفت و حسودی بمعنی حسد و معلوم کردن بمعنی تعلیم کردن و ازیں بیت معلوم میشود کہ غیبت سخت تر است از حسد لیکن لفظ نکوست دلالت دارد بر مساوات یکدگر و حاصل معنی آنکہ حسد را از دوست نہ پسندیدے پس کیست کہ تعلیم کرد ترا کہ غیبت نیکو است از حسد و در بعض نسخ چہ معلوم کردی ؛

گر او راہِ دوزخ گرفت از خسی
ازیں راہِ دیگر تو در وے رسی

یعنی اگر حاسد بسبب خساست نفس خود راہِ دوزخ اختیار کرد تو ہم ازیں راہ دیگر کہ عبارت از غیبت کردن است در وے خواہی رسید و ہمراہ او خواہی شد ؛

حکایت

کسے گفت حجّاج خونخوارہ ایست
دلش ہمچو سنگ سیہ پارہ ایست

نترسد ہمے ز آہ و فریادِ خلق
خدایا تو بستاں از و دادِ خلق

جهاندیدهٔ پیرِ دیرینه زاد — جوان را یکے پندِ پیرانه داد

سنگِ سیه پاره بقلبِ اضافت اے پارهٔ سنگِ سیه ؞

گر و دادِ مظلوم و مسکینِ او — بخواهند وازدیگران کینِ او
تو دست از وے و روزگارش بدار — که خود زیرِ دستش کند روزگار

داد باضافت و فاعل فعل خواهند ضمیرے که راجع بطرفِ قضا و قدر است و خواهند بمعنی خواهند خواست وازدیگران اے از غیر آں مظلوم و مسکین واز وے یعنی از ذاتِ وے واز روزگارش یعنی از احوال و افعالِ وے و در بعض نسخ تو دستِ بد از روزگارش و مخفی نماند که هر چند غیبتِ فاسقِ مجاهر و پادشاه و حاکمِ ظالم جایز داشته اند ایں بزرگ عمل بعزیمت فرموده از آں کار منع کرد

نه بیداد ازو بهره مند آمدم — نه نیز از تو غیبت پسند آمدم

آمد بصیغهٔ ماضی و آید بصیغهٔ مستقبل هر دو محتمل و میم ضمیر متصل منصوب و در بعض نسخ نه بیداد ازو گشت مستحسنم نه غیبت زتو دیدهٔ روشنم قولِ او دیدهٔ روشنم منادے بحذفِ حرفِ نداست و میم ضمیر مضاف الیه مضاف موصوف ؞

بدوزخ برد مدبرے را گناه — که پیمانه پُر کرد و دیوان سیاه
دگر کس بغیبت پیش میدود — مبادا که تنها بدوزخ برد

مدبرے بیاے تنکیر و مصرع دوم صفتِ آں و پیمانه پُر کرد کنایه از ایامِ حیات بسر برد و دیوان کنایه از نامهٔ اعمال و در بعض نسخ که کرد از بدی نامهٔ خود سیاه ؞

حکایت

شنیدم که از پارسایاں یکے — بطیبت بخندید با کودکے
دگر پارسایانِ خلوت نشین — بغیبش فتادند در پوستیں
بآخر نماند ایں حکایت نهفت — بصاحب نظر باز گفتند و گفت
مدر پردهٔ یارِ شوریده حال — نه طیبت حرامست و غیبت حلال

قول او بغیبش فتادند در پوستیں اے در پسِ آں بزرگ عیبِ او کردن گرفتند و در بعض نسخ بغیبت و دریں صورت مضاف الیه آں و مضاف الیه پوستین هر دو محذوف بود اے در غیبت آں بزرگ افتادند در عیب گرفتن آں و بجاے بصاحب نظر بصاحبدلے و بجاے پردهٔ یار باضافت پرده بر یار و بجاے از تو عیاں بر تو عیاں ؞

همے خواستم تا گذارم نماز — بدیں شغلها بود دل را نیاز

ایں بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست ؞

حکایت

لطفلی درم رغبت روزه خاست — ندانستمے چپ کدامست و راست
یکے عابد از پارسایانِ کوے — همے شستن آموختم دست و روے

که بسم الله اول بسنّت بگوے — دُوُم نیت آور سُوُم کف بشوے
پس آنگه دهن شوے بینی سه بار — مناخر بانگشتِ کوچک بخار

قولِ او ہے نشستن آموختم بمیم ضمیر متصل منصوب لے ہے آموخت مرا شستن دست وروے را ودر بعض نسخ آموختے وبجاے پس آنگه دهن وزآن پس دهن ٭

بسبابه دندانت پیشیں بمال — که نهی ست در روزه بعد از زوال
وزآن پس سه بار آب برروے زن — زِ رستنگهِ موے سر تا ذقن
دگر دستها تا بمرفق بشوے — ز تسبیح و ذکر آنچه دانی بگوے

به پیشیں بباے ظرفیه وبمال بصیغهٔ امر وکاف تعلیلیه وما بعد آن خبر مبتداے محذوف اعنی مسواک وقرینه برین حذف دو چیز است یکے امر بمالیدنِ دندان بسبابه چه سبابه خلیفه وقائم مقام مسواک است پس هرگاه خلیفه را ذکر کرد معلوم شد که اصلِ او محذوف است ودیگر در بعض نسخ چنیں واقع شده که نهی ست مسواک بعد از زوال. حاصل معنی آنکه مسواک کردن در روزه بعد از زوال آفتاب منع است بمذهبِ امام شافعی کما صرح به الشارح وشیخ قدس سره برین مذهب بوده چنانچه علامهٔ احراری در شرح گلستان در باب دوم در حکایت "دزدے گلیمے از خانهٔ پارساے بدزدید" تصریح کرده ودر بعض دیگر بمسواک دندان پیشیں بمال که نهی است مسواک تا آخر ممال بصیغهٔ نهی وقولِ او وزآن پس سه بار آب تا آخر وبعد از مالیدن دندان بسبابه ودر بعض سه مشت آب ودر بعض پس آنگه دو مشت آب واین محل تامل ٭

دگر مسحِ سر بعد از آن غسلِ پاے — بر نیت ختمش بنامِ خداے
کس از من نداند درین شیوه به — نه بینی که فرتوت شد پیر ده

در بعض مسح پاے وہمین است ختمش ومسح پاے غلط محض ست چراکه مسح علی الرجلین مذهبِ اہلِ تشیع ست نه طریق اہلِ سنت وشیخ سنی است. حاصل معنی آنکه ہمین ست شرایط ختمِ وضو در روزه وبنامِ خداے جمله معترضه بر سبیلِ تیمن وتبرک وفرتوت درینجا عبارت از پیر خرف ست ٭

بگفتند باده خداے قدیم — بشورید وگفت اے خبیثِ رجیم
نه مسواک در روزه گفتی خطاست — بنی آدمِ مرده خوردن رواست

فاعل ومفعول بگفتند ہر دو محذوف وبشورید خبر مبتداے محذوف ومتعلق بشورید نیز محذوف وکلمهٔ نه مربوط بقول او گفتی وہر دو مصرع باستفهام انکاری ست وحاصل معنی آنکه بگفتند این ماجرا را باده خدا واو از استماع او بشورید وگفت اے خبیث وچنیں تو از مسواک کردن بعد از زوال منع میفرمائی وحال آنکه آن را حنفیه بدلایلِ قویه ثابت کرده اند که خلل نیست واز غیبت احتراز نمیکنی که در جمیع مذاهب حرام محض است وحق تعالی آن را بخوردنِ گوشت برادرِ مرده تشبیه کرده ودر بعض نسخ شنید این سخن که خداے قدیم ودر بعض دیگر ده خداے قدیم ودر ہر دو صورت مصرع دوم

دوم معطوف بر شنید باشد و در بعض گفتند باده خدا آنچه گفت فرستاد پیغامش اندر نهفت ÷ که اے زشت کردار نیکو سخن نخست آنچه گوئی بمردم مکن ۔ و دریں صورت فاعل فعل گفت ضمیرے بود که راجع بطرف عابداست و فاعل فعل فرستاد ضمیرے که راجع بطرف ده خدا و بیت دوم بیان پیغام و حاصل معنی آنچه ترا باید که نخست از چیز ہاے که بمردم منع میکنی خودش مرتکب نشوی اے و اگر بکن بصیغهٔ امر بود ایں معنی باشد که آنچه بمردم ارشاد میکنی اولاً خود مباشر آں چیز ہا باش بعد از آں بدیگراں بگو مثلاً میگوئی که اکل حلال خوب است و خود روزی حرام میخوری ایں صواب نیست و در بعض نسخ تو اے زشت و در بعض دیگر زیبا سخن و در بعض بیت دوم لاحق بیت اول و در بعض لاحق بیت دوم از ہر دو بیت سابق و در ہر صورت با سباق و سیاق مربوط نشود

دہن گو ز ناگفتنیها نخست +	بشو آنکه از خوردنیها بشست
کسے را که نام آمد اندر میاں	به نیکوتریں نام و نعتش بخواں
چو همواره گوئی که مردم خرند	مبر ظن که نامت چو مردم برند
چناں گوئی غیبت بکوے اندرم	که گفتن توانی بروے اندرم
وگر شرمت از دیدهٔ ناظر است	نه اے بے بصر غیب داں حاضر است
نیاید ہمے شرمت از خویشتن	کزو فارغ و شرم داری ز من

آنکه مبتداے موصول و از خوردنیها بشست صله و مفعول بشست اعنی لفظ دہن محذوف و مصرع اول خبر بحذف رابطه اعنی اورا و لفظ گو و بشو ہر دو بصیغهٔ امر حاضر و لفظ دہن مفعول بشو و ز ناگفتنیها متعلق و نخست ظرف بشو و ایں مجموع مقوله لفظ گو لیس حاصل معنی آں باشد که آنکه دہن از ناخوردنیها بشست برائے نماز در وضو اورا بگو که اول از ناگفتنیها بشو دہن را و ایں امر امر طریقت ہست و در بعض نسخ دہن گو ز ناگفتنیها بشوے نگوئی ز ناخوردنیها بشوے ۔ بدانکه درینجا الحاق کلمهٔ زا با لفظ گو مثل لفظ برائے ہست دریں بیت شیخ نظامی ؎ مرا خضر تعلیم گر بود دوش برائے که آمد برائے گوش ÷ احتراز ازیں قسم قبایح اولیست و در بعض دیگر دہن را ز ناگفتنیها نخست بشو کاں ز ناخوردنیهاے تست ÷ لے ازیرائے آنکه ایں ناگفتنیها بعضے از ناخوردنیهاے تست و دریں صورت زا تبعیضیه بود و در بعض دہن کز ز ناگفتنیها نخست بشوی به از خوردنیها درست ÷ و اغلب که ایں بیت الحاقی است و ضعف تالیف و رکاکت الفاظ دال بر آں و با سباق و سیاق ہم ربطے ندارد و قول او بخواں لے یاد کن و قول او چناں گوے غیبت و در عامهٔ نسخ سیرت ÷

گفتار در نکوهش غیبت

طریقت شناسانِ ثابت قدم	بخلوت نشستند چندے بهم
یکے زاں میاں غیبت آغاز کرد	درِ خبث بیچارهٔ باز کرد

کسے گفتش اے یارِ شوریدہ رنگ　تو ہرگز غزا کردۂ در فرنگ
بگفت از بُنِ چار دیوارِ خویش　ہمہ عمر ننہادہ ام پاے بیش
چنیں گفت درویشِ صادق نفس　ندیدم ز تو بخت برگشتہ کس
کہ کافر زپیکارش ایمن نشست　مسلماں ز جورِ زبانش نرست

قولِ او در خبست در بعض نسخ در ذکر وبجاے صادق نفس صاحب نفس وبجاے ندیدم ز تو ندیدم چنیں وصحیح ندیدم چو تو وبجاے ز جورِ زبانش ز دستِ زبانش ؛

حکایت

چہ خوش گفت دیوانۂ مرغزی　حدیثے کزو لب بدنداں گزی
من ار نامِ مردم بزشتی برم　نگویم بجز غیبتِ مادرم
کہ دانند مردانِ صاحب خرد　کہ طاعت ہماں بہ کہ مادر برد
رفیقے کہ غائب شد اے نیکنام　دو چیز است ازو بر رفیقاں حرام
یکے آنکہ مالش بباطل خورند　دوم آنکہ نامش بزشتی برند

قولِ او چہ خوش گفت متعلق است بحدیثے واستفہام دریجا از روے تعجب پس لفظِ خوش در معنی صفتِ حدیثے بود کہ از راہ تعقید مقدم آمدہ ودر اصل چہ حدیثے خوش گفت بود بدیں تقدیر دیوانۂ مرغزی مبتدا وگفت خبر آں وحدیثے مقولۂ گفت وکافِ کزو براے بیان حدیثے وبیت دوم بیان حدیث وبیت سوم علت مضمون مصرع دوم از بیتِ دوم ومصرع دوم از بیتِ سوم بیان مفعولِ دانند ومفعول محل برد یعنی ثواب آں طاعت محذوف باشد وحاصل معنی آنکہ دیوانۂ مرغزی طرفہ حدیثے گفت چہ طرہ حدیثے کہ بسبب آں افسوس کنی از غیبت کردن خود وآں حدیث اینست کہ من اگر نام مردم را بزشتی برم اے اگر خواہم کہ مردماں را غیبت کنم پس صواب آنست کہ مادر خود را غیبت کنم کہ دریں صورت ثواب طاعات من بدو عائد خواہد شد وطاعت ہماں بہتر کہ ثواب آں بمادر برسد وابیات مابعد تا آخر داستان مقولۂ شیخ است بر سبیل وعظ ونصیحت ودر بعض نسخ نگویند جز غیبت مادرم واین غلط نساخ است ؛

ہر آنکس برد نامِ مردم بعار　تو نیکی خود از وے توقع مدار
کہ اندر قفاے تو گوید ہماں　کہ پیشِ تو گفت از پسِ مردماں
کسے پیشِ من در جہاں عاقلست　کہ مشغولِ خود وز جہاں غافلست

لفظِ خود براے تکیہ کلام وصحیح ہر آنکو وخیر خود ودر بعضے شکر واین محض غلط وبیت دوم علت مضمون ہمیں مصرع است

حکایت

سہ کس را شنیدم کہ غیبت رواست　چو زیں در گذشتی چہارم خطاست
یکے پادشاہِ ملامت پسند　کزو بر دلِ خلق آید گزند

حلالست ازو نقل کردن خبر	که تا خلق باشند ازو بر حذر
دُوم پرده بر بیحیائی متن	که خود میدرد پردهٔ خویشتن

قولِ او آید گزند در بعض نسخ ببینی گزند و بجاے حلال لفظِ مباح و بجاے پردهٔ خویشتن باضافت پردهٔ برخویشتن بتوسط لفظ

ز حوضش مدارے برادر نگاه	که او مے در افتد بگردن بچاه
سوم کژ ترازوے ناراست گوے	ز فعل بدش هرچه دانی بگوے

مرجع ضمیر شین بیحیا و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ہست و حاصل یعنی آنکه او که دیده و دانسته در چاه مے افتد از نگاه داشتن تو محفوظ نخواهد ماند و میتواند که کاف بمعنی هرکه مبتداے موصوف و مابعد صفتِ آں و نگاه مدار خبر بمقدم برمبتداے و زحوضش متعلق آں و بناے کلام براضمار قبل الذکر باشد یعنی هرکه دیده و دانسته طالبِ ایں امرِ خطیر شده است او را از مکروہے سهل نگاه مدار که فائده معتدبه برآں مرتب نخواهد شد و حوض بجاے مهمله چشمهٔ آب و خوض بجاے معجمه در آب فرو رفتن و اینجا هر دو محتمل لیکن لفظِ چاه احتمالِ اول را میخواهد و در بعض نسخ که خود مے در افتد و در بعض دیگر که مے افتد او خود ٭

حکایت

شنیدم که دزدے درآمد ز دشت	بدروازهٔ سیستاں برگذشت
چو چیزے خرید او ز بقالِ کوے	ز ماکول و طعمے که بایست ازوے
بدزدید بقال ازو نیم دانگ	برآورد دزدِ سیه کار بانگ
خدایا تو شب رو بآتش مسوز	که رہ میزند سیستانی بروز

بیتِ اول شرط و دوم جزا و سوم بیانِ بانگ ہست و در اکثر نسخ بیتِ دوم مکتوب نیست و دریں صورت جزاے ایں شرط محذوف خواهد بود و در بعض دیگر بیتِ اول مذکور نے و دریں صورت معطوف قولِ او برگذشت بیتِ دوم محذوف باشد یعنی و از بقال چیزے خرید و در بعض بیت اول چنیں که ز بقال آں کوے چیزے خرید از آں چیز بیچاره چیزے ندید ٭

بشب هستم از فعل خود ترسناک	بروز ایں ندارد ز کس هیچ باک

ایں بیت معطوف بر قولِ او رہ میزند با بیت سابق بیانِ بانگ و لفظِ ایں اشاره به بقال است ٭

حکایت

یکے گفت با صوفیِ باصفا	بدانی فلانت چه گفت از قفا

قولِ او بدانی بصیغهٔ اثبات و نفی هر دو محتمل و در هر دو صورت استفهام ہست ٭

بگفتا خموش اے برادر بخفت	ندانسته بهتر که دشمن چه گفت
کسانیکه پیغامِ دشمن برند	ز دشمن همانا که دشمن ترند
کسے قولِ دشمن نیارد بدوست	جز آنکس که در دشمنی یارِ اوست
نیارست دشمن جفا گفتنم	چناں کز شنیدن بلرزد تنم

تو دشمن تری کآوری بر دهان — که دشمن چنین گفت اندر نهان
سخن چین کند تازه جنگ قدیم — بخشم آورد نیک مرد سلیم
ازیں همنشیں تا توانی گریز — که مر فتنهٔ خفته را گفت خیز

نهفت مفعول فیه چه گفت بتقدیر حرف ظرف و چه بمعنی هرچه مفعول مالم یسم فاعله و که دشمن بیان آن و گفت متعلق بدشمن وحاصل معنی آنکه در نهفت هرچه دشمن گفته باشد ندانسته مهتر چراکه حرف او البته درشت خواهد بود و شنیدن آن بشور خواهد آورد و تو قول او جز آنکس که در دشمنی یار اوست در بعض نسخ مگر آنکه در دشمنی و بجاے تو دشمن تری تو ی دشمنم و قول ازیں همنشیں اشاره بسخن چیں ٭

سیه چال مرد اندر و بسته پاے — به از فتنه از جاے بردن بجاے
میان دو تن جنگ چون آتش است — سخن چین بدبخت هیزم کش است

ظاهر آنست که بیت اول الحاقی است هم از راهِ لفظ و هم از راهِ معنی چه محاوره از جاے بجاے بردن است نه از جاے بجا بردن و تفصیل سیه چال بر فتنه بردن از جاے بجاے بسیار پوچ و سیه چال بسین مهمله و جیم فارسی کوے که گناهگار را در آن حبس کنند و تیه حال بفوقانی و حاے مهمله تحریف این و در بعض دیگر کپ جاه سنے قعر چاه و بسته پاے اسیر و پابند

حکایت

فریدون وزیرے پسندیده داشت — که روشن دل و دور بین دیده داشت
رضاے حق اول نگه داشتے — دگر پاس فرمان شه داشتے

مصرع دوم از بیت اول صفت وزیر است ٭

نهد عامل سفله بر خلق رنج — که تدبیر ملک است و توفیر گنج
اگر جانب حق نداری نگاه — گزندت رساند هم از پادشاه

فاعل فعل رساند نگاه داشتن جانب حق است که از مصرع اول مستفاد میشود پس حاصل معنی آن باشد که اگر جانب داری حق نکنی همین عمل ترا از پادشاه که براے او چنیں کار میکنی گزند رساند یعنی بسبب همین عمل پادشاه ترا آزار رساند و در بعض نسخ گزندت رسد از آتش پادشاه و تحقیق بیت اول در باب اول نیز گذشت ٭

یکے رفت پیش ملک بامداد — که هر روزت آسایش و کام باد
غرض مشنو از من نصیحت پذیر — ترا در نهان دشمن است این وزیر
کس از خاص لشکر نماندست و عام — که سیم و زر از وے ندارد بوام
بشرطیکه چون شاهِ گردن فراز — بمیرد دهند آن زر و سیم باز

معطوف رفت اعنی و ایں دعا کرد محذوف و مصرع دوم بیان آن و معطوف ایں محذوف اعنی و گفت نیز محذوف و ابیات ما بعد مقوله آن و مشنو بصیغه نهی است ٭

نخواهد ترا زنده آن خودپرست ... مبادا که نقدش نیاید بدست

نخواهد و نیاید هر دو بصیغه مستقبل منفی و حاصل یعنی آنکه آن وزیر قرض باین وعده داد که مردم بعد از مردنِ تو ادا کنند پس ثابت شد که او زندگانی ترا نمیخواهد چه مادام که تو زنده قرض او بوصول نخواهد آمد ؛

یکی سوی دستورِ دولت پناه ... بچشمِ سیاست نگه کرد شاه
که در صورتِ دوستی پیشِ من ... بخاطر چرائی بد اندیشِ من
زمین پیشِ تختش ببوسید و گفت ... چو پرسیدی اکنون نشاید نهفت
چنین خواهم اے نامور پادشاه ... که باشند خلقت همه نیک خواه

در بعض نسخ در صورتِ دوستاں و دریں صورت بعد از لفظِ دوستاں لفظِ بینائی محذوف باشد و آنچه بعض محققین نوشته که عبارت "در صورتِ دوستاں بینائی پیشِ من" فارسی درست نیست ایں بر تقدیریست که لفظِ بینائی مذکور باشد نه محذوف اما اگر مقام اقتضائے تقدیر او کند مضائقه ندارد و در بعض دیگر بغیبت چرائی و در بعض بصورت بسے دوستی پیشِ من بباطن چرائی تا آخر و در بعض که اے سیرتت همچو اهلِ نفاق ولیکن بظاهر نمائی وفاق و بهر تقدیر یکے بمعنی یک نوبت یا برائے تکیه کلام و معطوف نگه کرد یعنی و گفت محذوف و بیت دوم بیان مقوله آن و بجائے نشاید چو پرسیدی اکنون نهفت چو پرسیدی اکنون نشاید نهفت اے نهفتن ؛

چو مرگت بود وعدهٔ سیمِ من ... بقا بیش خواهندت از بیمِ من

قول او بقا بیش خواهندت از سیمِ من در بعض نسخ بقائے تو خواهند از بیمِ من ؛

نخواهی که مردم بصدق و نیاز ... بقا بیش خواهند و عمرت دراز
غنیمت شمارند مرداں دعا ... که جوشن بود پیشِ تیرِ بلا
پسندید از و شهریار آنچه گفت ... گلِ رویش از خرمی بر شگفت

نخواهی باستفهام انکاری و در بعض نسخ خلائق زخالق بصدق و نیاز سرت سبز خواهند و عمرت دراز و بجائے تازگی لفظ خرمی

بد اندیش را زجر و تادیب کرد ... پشیمانی از گفتهٔ خویش خورد
ز قدر و مکانیکه دستور داشت ... مکانش بیفزود و قدرش بکاشت
ندیدم زغماز سرگشته تر ... نگوں طالع و بخت برگشته تر

در بعض نسخ زجر و تشویش کرد و دریں صورت بیت ذو قافیتین و تشویش کرد بمعنی رنج رسانیدن بود و آنچه بعض محققین نوشته که ایں وقتے صحیح بود که تشویش کرد فارسی آمده باشد از عدم اعتناست میر معزی گوید ؎ چو نصرت آمد آسیب چوں زند دشمن ؞ چو مهدی آمد تشویش چوں کند دجّال ؛

زنادانی و تیره رائی که اوست ... خلاف افگند درمیانِ دو دوست

کنند این و آن خوش دگرباره دل	وے اندر میاں کوربخت و خجل
میانِ دو کس آتش افروختن	نه عقلست خود در میاں سوختن
چو سعدی کسے ذوقِ خلوت چشید	که از هر که عالم زباں درکشید
بگو آنچه دانی سخن سودمند	وگر هیچکس را نیاید پسند
که فردا پشیماں برآرد خروش	که آیا چرا حق نکردم بگوش

قولِ او که اوست ظاهرا تحریف است وصحیح کز و یعنی از نادانی و تیره رائی که از وے مخصوص اوست کذا و کذا و اگر گویند که کافِ اوست از راهِ تعقید بیجا واقع شده بر صدرِ مصرعِ دوم مے باید پس حاصل معنی آں باشد که از نادانی و تیره رائی اوست که خلافِ این مخالفتِ او کند در میان دو دوست گوییم کاف هرچند بسبب تعقید بجائے آید لیکن بیجا آوردن کاف درمیان مضاف و مضاف الیه شاید صحیح نباشد و فرق است در تعقید و غلط محاوره چه بعضے از علماء تعقید را روا داشته اند نه غلط محاوره فافهم فانک لاتجد هذا فی غیر هذا المقام و در بعض نسخ بدون کاف و درین صورت لفظ اوست مضاف الیه تیره رائے باشد و پیش از مصرعِ دوم کافِ بیانیه محذوف و افگند بمعنی مے افگند و بجائے دو کس دو تن و بجائے وگر هیچکس را نیاید پسند وگر هم ندارد کس آں را پسند و بهر تقدیر وگر ترجمه وان وصلیه است

گفتار در اوصافِ زناں و معاشرت بایشاں

زنِ خوب و فرماں بر و پارسا	کند مردِ درویش را پادشا
برو پنج نوبت بزن بر درش	که یارِ موافق بود در برش
همه روز اگر غم خوری غم مدار	که شب غمگسارت بود در کنار
کرا خانه آباد و همخانه دوست	خدا را برحمت نظر سوئے اوست
چو مستور باشد زنِ خوبروے	بدیدارِ او در بهشت است شوے
کسے برگرفت از جهاں کامِ دل	که یک دل بود با وے آرامِ دل
اگر پارسا باشد و خوش سخن	نگه در نکوئی و زشتی مکن ❖

همه معطوف بر داعنی و یجو محذوف و کاف تعلیلیه و یارِ موافق مراد از آں متصف بصفات مذکوره و بود بمعنی هست و شین ضمیر متصل در هر دو مصرع مضاف الیه ماقبل خود در مصرع اول بمعنی خود و در مصرع ثانی بمعنی او پس حاصل معنی آں باشد که هرگاه حال چنین است که زنِ خوبرو و فرمانبر مردِ درویش را پادشاه میگرداند پس باید که او بگوئی که چوں پادشاه شدی پنج نوبت بر درِ خود بزن و میتواند که کاف بمعنی هر که و شین ضمیر در مصرع اول اضمار قبل الذکر بود لے هر که یارِ موافق است در برِ او و مختارِ شارح هانسوی بر درت و در برت بتائے خطاب و این نسخه واضح است وقولِ او چو شب غمگسارت بود در کنار در بعض نسخ چو شب در کنارت بود غمگسار - و کرا بمعنی هر کرا و بجائے همخا

ہمخوابہ و ہمبر لفظ پر مراد از آں کدبانو و بعد از لفظِ دوست رابطہ محذوف است و یکدل اسے موافق در حرکات و سکنات

زن خوش منش دلستاں نہ کہ خوب	کز آمیزگاری بپوشد عیوب

بعد از لفظ کز رابطہ محذوف و کاف اول تفضیلیہ و دوم تعلیلیہ و زا برائے استعانت و فاعل فعل بپوشد ضمیرے کہ راجع بطرف آنست و حاصل معنی آنکہ زنے کہ خوش منش ہست اگرچہ روئے خوب نداشتہ باشد دلستاں تر است از زنِ خوبروے چراکہ بسبب اختلاط و آمیزگاری خود با شوئے عیوب خود را کہ مراد از آں ناخوبروئیست پوشیدہ میدارد و عیوب جمع عیب ست و فارسیاں صیغہ جمع عربی را گاہے بجائے مفرد نیز استعمال کنند چنانکہ مکرر گذشت و مختار شارح ہانسوی نہ خوب بنون نفی و کہ آمیزگاری بکاف تعلیلیہ و دریں صورت فاعل بپوشد آمیزگاری باشد۔ و در بعض نسخ دلستاں جوے بصیغہ امر و خوب بواو عطف ؛

بہ از پریچہرۂ زشت خوے	زنِ دیو سیمائے خوش طبع جوے
چو حلوا خورد سرکہ از دستِ شوے	نہ حلوا خورد سرکہ اندودہ روے
دل آرام باشد زنِ نیک خواہ	ولیکن زنِ بد خدایا پناہ
چو طوطی کلاغش بود ہمنفس	غنیمت شمارد خلاص از قفس
تہی پاے رفتن بہ از کفش تنگ	بلائے سفر بہ کہ در خانہ جنگ
سر اندر جہاں نہ بآوارگی	وگرنہ بنہ دل بہ بیچارگی

بترتیب لف و نشر غیر مرتب مصرع دوم معطوف بر مصرع اول و بیت دوم علت مضمون بیت اول و فاعل خورد در مصرع اول ضمیرے کہ راجع بطرف زنِ دیو سیمائے و در مصرع دوم ضمیرے کہ راجع بطرف پریچہرہ است و سرکہ اندودہ روے حال از وے و آن عبارت از ترش روہست و حاصل معنی آنکہ زن نیک خوے اگرچہ زشت روے باشد بسبب خوے خوش و محبتے کہ با شوے دارد سرکہ را از دست شوے برغبتے میخورد و کہ حلوا را میخورد و زن خوبروے کہ خوشخوے نباشد از دستِ شوے حلوا نمیخورد بسبب وحشت و زشتی خوے خود کہ ہر دو مصرع بیت اول حال زن دیو سیما است فلیف کہ سرکہ بخورد و بعض محققین نوشتہ کہ مصرع دوم از بیت دوم معطوف است بر مصرع اول پس ہر دو حال زن دیو سیمائے باشد یعنی زن دیو سیما خوش طبع بجو چراکہ او سرکہ را از دست شوے مثل حلوا بخورد نہ حلوا را ترش رو شدہ بخورد بسبب غرور و ناز دریں صورت لف و نشر را دخل نبود اگرچہ مضمون مصرع دوم در واقع حال زن پریچہرہ است لیکن درینجا من حیث الترکیب و التحقیق دخلے ندارد انتہے کلامہ برشما پوشیدہ نیست کہ بر تقدیرے کہ مصرع دوم از بیت دوم معطوف باشد بر مصرع اول از آں و ہر دو مصرع بیت اول حال زن دیو سیمائے بود حکمے کہ در مصرع دوم اول کردہ بلادلیل بماند و عجب تر آنکہ خود گفتہ کہ اگرچہ مضمون مصرع دوم در واقع حال زن پریچہرہ است لیکن من حیث الترکیب والتحقیق دخلے ندارد و ہل ہذا الا تناقض و در بعض نسخ اگر زشت باشد زن نیکخوے چو حلوا خورد سرکہ از دست شوے و دریں صورت اگر جزا ان جملہ و فاعل فعل باشد ضمیرے کہ راجع است بطرف شوے بود و حاصل معنی آنکہ زن نیک خو باشد حلوا سمجھ کر سرکہ را از دست

شوے اگرچہ شوے او زشت باشد۔ وقول او زان نیاساخواہ بحذف مضاف الیہ یعنی لفظ شوے وقول او خدا پناہ لے پناہ بدہ یا پناہ میخواہم از وے وقول او بلاے سفر بہ کہ در خانہ جنگ بکاف تفضیلیہ لے بہتر است از آنکہ در خانہ جنگ باشد با بانوے خانہ وبجاے قول او بہ دل بہ بیچارگی بہ سر ؛

به زندان قاضی گرفتار به — که در خانه دیدن برابرو گره
سفر عید باشد بر آن کدخداے — که بانوے زشتش بود در سراے
در خرمی بر سراے ببند — که بانگ زن از وے بر آید بلند
چو زن راه بازار گیرد بزن — وگرنه تو در خانه بنشین چو زن

گرفتار درینجا بمعنی گرفتار بودن و مضاف الیہ آں و ہمچنین مضاف الیہ ابرو ہر دو محذوف وکاف نافیہ است وحاصل معنی آنکہ در زندان قاضی گرفتار بودن مرد بہ است اما بہ نیست دیدن او را در خانہ گرہ برابروے بانوے خانہ چراکہ عقوبت زندان بر و آسان تر است از عقوبت خانہ بسبب ناسازگاری بانوے خانہ ومیتوانند کہ کاف تفضیلیہ وما بعد وے مفضل علیہ بود بطریق مجاز لے بہتر است اندر خانہ دیدن گرہ برابروے صاحب خانہ را او در بعض نسخ کہ در خانہ باشد ؛ ودر بعض دیگر کہ در خانہ بینی ودر ہر دو صورت گرفتار بہ خبر مبتداے محذوف واین تمام جملہ اسمیہ خبر مبتداے موصوف محذوف ومصرع دوم صفت آں بود لے زنیکہ در خانہ باشد یا در خانہ بینی گرہ برابروے او در ابواست بودن او گرفتار در زندان قاضی ؛ ودر بعض نہ خانہ بنون نفی است ؛

اگر زن ندارد سوے مرد گوش — سراویل کحلیش گو مرد پوش

بعض محققین نوشتہ کہ گوش داشتن بمعنی حرف شنیدن است وآں کنایہ از فرمانبرداری انتہی بر متامل پوشیدہ نیست کہ در بیت ما نحن فیہ کہ اگر بمعنی حرف شنیدن بود پس لفظ سوے لغو میشود واگر بمعنی مطلق شنیدن پس تقدیر حرف ناگزیر است لے سوے حرف مرد کہ عبارت از حرف شوہر است اما احتمال اول اقوی است چہ گوش داشتن بنفسہ وبسوے چیزے کنایہ از دید نست پس گوش نداشتن کنایہ از نگاہ نکردن وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف زن باشد حاصل معنی آنکہ اگر زن بخوے از غرور حسن بطرف شوہر نگاہ نکند و او را حقیر و فرود پندارد پس شوہر او را بگو کہ سراویل کحلیش خود بپوشد ومن بعد نام مردی بر خود نگذارد سراویل بالفتح ازار دوختہ کہ در پاے پوشند واین فارسی ما وراء النہر است ؛ ودر بعض نسخ در مرد پوش لے مرد را بپوشان چہ باب پوشیدن لازم ومتعدی ہر دو آمدہ وقید کحلی اتفاقی است نہ احترازی وشارح ہانسوی گوید کحلی جامہ خوش قماش کہ پوشش زنانست وباز گفتہ کہ صاحب جہانگیری مصرع ثانی چنین آوردہ کہ لنگ باسر آغوش گو مرد پوش انتہی پس در صورت اول سراویل وکحلی بتوسط واو عطف بود وآنچہ بعض محققین نوشتہ کہ این وقتے درست باشد کہ بینہما نوعے از تقابل باشد ودرینجا چنین نیست زیرا کہ جامہ خوش قماش مخصوص زنان عام است کہ شلوار وغیر آں باشد وسراویل جامہ مخصوص است دریں صورت عدم تقابل واضح است انتہی انعدام اعتنا بود چہ ہرگاہ عام مقابل خاص واقع شود

مراد از عام غیر خاص مے باشد چنانچه پیش ازیں نیز گذشت پس بریں تقدیر سراویل و حلی در قوت ایں عبارت بود که سراویل و غیر سراویل آں مرد بپوشند و بینهما تقابل واضح است و قطع نظر ازیں در میان خاص و عام تقابل مقرری است و در عرف و روزمره بیشتر آمده چنانچه بر متتبع پوشیده نیست ؏

زنے را که جهلست و ناراستی — بلا بر سر خود نه زن خواستی
چو در کلبهٔ جو امانت شکست — از انبار گندم فرو شوے دست
بر آں بنده حق نیکوئی خواست است — که با او دل دوست زن راست است
چو در روے بیگانه خندید زن — دگر مرد گو لاف مردی مزن

معطوف مصرع اول محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب بتقدیر کلمهٔ اضراب و قول او بلا بر سر خود و همچنیں نه زن خواستی هر دو خبر مبتداے محذوف است و حاصل معنی آنکه زنے را که سرشت و طینت او ست جهل و ناراستی و تو او را خواستی خواستن چنیں زن فی الواقع خواستن زن نیست بلکه خواستن بلا است بر سر خود و میتواند که مصرع دوم جزاے شرط محذوف بود یعنی اگر تو او را خواستی پس بلا بر سر خود خواستی نه زن خواستی و قول او در کلبه جو در بعض نسخ کیله جو و قول او دگر مرد گو لاف مردی مزن اے شوهرش را بگو که من بعد لاف مردی نزند و خویشتن را از مرداں نشمارد

زن شوخ چوں دست در قلیه کرد — برو گو بزن پنجه بر روے مرد
ز بیگانگاں چشم زن کور باد — چو بیروں شد از خانه در گور باد
چو بینی که زن پاے بر جاے نیست — ثبات از خردمندی و راے نیست
گریز از کفش در دهان نهنگ — بر فتن به از زندگانی به ننگ

در بعض نسخ بنه پنجه و قلت و قلته بفتح قاف و فوقانی و بینهما لام ساکن و قرت و قرته براے مهمله بجاے لام و نونی و جمیعتی و دست در قلته کردن کنایه از دلالگی یا ارتکاب مطلق بفعل زشت و در بعض دیگر کیله بمعنی پیمانه و ملا عبدالرسول در بحث همیں لفظ در بعض نسخ قیله نیز آورده و آں از بدة الفوائد بمعنی همیاں نوشته لیکن معترض بحروف و اعراب آں نشده و در هر دو صورت اعنی خواه دست در کیله کرد و خواه در قیله کنایه از مبادرت کردن به دزدی و خیانت است و میتواند که کیله سهو نساخ بود چراکه بیان دست در کیله کردن سابق گذشته و بعض محققین میفرمایند که بگمان فقیر قلیه بقاف و تقدیم لام بر تحتانی بمعنی طعام مخصوص و معنی بیت آنکه چنیں زن چوں خود بخود بے اجازت شوهر یا پیش از شوهر دست در قلیه کرد یعنی شروع بخوردن کرد باید که مرد دست برروے خود زند و ماتم خود کند و غم بسیار خورد که آں زن دوست او نیست بلکه دشمن جانی است که او را حظ نفس خود ملحوظ است نه مراعات خاطر شوهر و لفظ شوخ گو یا دلالت گونه بریں قیود دارد و مناسب اینست معنی ایں بیت چو در کیله جو امانت شکست انتهی و مختار شارح هانسوی دست در قلیه کرد دریں اشارت است بآنکه برآمدن از خانه و نمودن دست و روے خود را بمردم بیگانه قبله حاجات خود کرد و ایں اقوی است و قول او گریز از کفش در بعض از برش ؏

بپوشانش از چشم بیگانه روی | وگرنه مخوان خویشتن را تو شوی

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف زن قول او وگرنه یعنی واگر نتوانی که او را مستور داری پس مخوان خویش را شوے او بلکه قلتبان خوان و در بعض نسخ وگر نشنود چه زن آنگه چه شوے واین نسخه سقیم است و بر تقدیر تسلیم معطوف علیه مصرع دوم و مفعول نشنود هردو محذوف اے و منع کن که برهنه روے نباشد پس اگر حرف ترا بشنود فهو المرام واگرنه تو هم مثل اوئی یعنی زنی واطلاق شوے بر تو اتهام است ؛

زن خوب خوش طبع بخت است یار
چه نغز آید این یک سخن از دو تن
یکے گفت کس را زن بد مباد

رها کن زن زشت ناسازگار
که بودند سرگشته از دست زن
دگر گفت زن در جهان خود مباد

حاصل معنی بیت اول آنکه هر کرا زن خوبروے و خوش طبع باد گویا بخت و طالع خوب یار اوست و در بعض نسخ زنے خوب خوش طبع رسا ساز یار بصیغه امر واین واضح است و در بعض دیگر زن زشت بد خوئے رنج است و بار زن خوب خوشخوے خویش است و یار

اگر نیک بودے همه فعل زن | زنان را مزن نام بودے نه زن

شارح هانسوی نوشته که این بیت در سکندر نامه مولانا نظامی گنجوی علیه الرحمة در داستان رفتن سکندر بملک روس با دنے تغیر هست و در اکثر نسخ این کتاب مستطاب هم یافته میشود چون تاریخ تصنیف سکندر نامه مقدم بر تاریخ تالیف بوستان است چنانچه از کتب تواریخ بوضوح پیوسته احتمال دارد که توارد شده باشد یا حضرت شیخ قدس سره تضمین کرده باشند و ظاهر این است که از ملحقات است که بمناسبت مقام درین کتاب داخل کرده اند بالجمله در اکثر نسخ این کتاب بجاے همه فعل لفظ خصالات بنظر آمده از آنجا که خصال خود جمع خصلت است جمع کردن آن با الف و تا خالی از خلل نباشد انتهی وآنچه بعض محققین نوشته که میتواند که تصرف فارسیان بود محل نظر است چه ایشان صیغه جمع عربی را بها و الف که علم جمع ایشانست جمع میکنند چون مالها و صورتها و مداخلها و مانند آن واینجا چنین نیست پس تصرف ایشان در آن دخلے نباشد

زن نو کن اے دوست هر نوبهار | که تقویم پارین نیاید بکار

در بعض نسخ بجاے دوست لفظ خواجه و بجاے پارین نیاید پارینه ناید بهر تقدیر بهار که عبارت از سر سال است مفعول فیه فعل ماموربه و در مصرع دوم اشارت است بآنکه زن دیرینه مثل تقویم پارینه است که براے احکام امسال بکار نے آید نه آنکه متعلق بکار نے آید والا استخراج تقویم سال آینده بے تقویم سال گذشته امکان ندارد و میتواند که این بیت بنا بر طیبت فرموده باشند

زن شوخ فرمانده و سرکش اند
کسے را که بینی گرفتار زن
تو هم جور بینی و بارش کشی

ولیکن شنیدم که بر در خوشند
مکن سعدیا طعنه بر وے مزن
اگر یک شبے در کنارش کشی

بیت اول در نسخ معتبره مذکور نیست و با سباق و سیاق نیز ربطے ندارد و معهذا لفظ زن مبتدا است و سرکش اند و خوش اند خبر و افراد مبتدا و جمع آوردن خبر مستهجن و حاصل معنی بیت اول آنکه زن شوخ طبع فرمان فرما و سرکش

ب

یمبا شند از راہ معشوقی لیکن تاہماں وقت کہ بردر وقایہ خود ند چوں از آں برآمدند دیگر قابل دستیلی نیستند و بہتر آنست کہ در بدہ خویش ازو بسعی درکنار بود و بیت تو بیم جور بینی تا آخر بعیں امیجاب وقول او اگر یک تب در بعض نسخ اگر آخر

حکایت ہمدریں معنی

جوانے ز نا سازگاری جفت ۔ بر پیرمردے بنالید و گفت
گرانباری از دستِ ایں خصم چیر ۔ چناں میبرم کآسیا سنگ زیر
بسختی بنہ گفتش اے خواجہ دل ۔ کس از صبر کردن نگردد خجل
بشب سنگ بالائی اے خانہ سوز ۔ چرا سنگِ زیریں نباشی بروز
چو از گلبنے دیدہ باشی خوشی ۔ روا باشد ار بار خارش کشی
درختے کہ پیوستہ بارش خوری ۔ تحمل کنش زآنکہ خارش خوری

قول او آں خصم اشارہ بجفت وقول او تحمل کنش زانکہ در بعض نسخ تحمل کن آمدہ کہ و در بعض دیگر آنکہ تا آخر

گفتار در تربیتِ فرزند

پسر چوں زدہ برگذشتش سنیں ۔ ز نامحرماں گو فروتر نشیں
بر پنبہ آتش نباید فروخت ۔ کہ تا چشم بر ہم زنی خانہ سوخت

فروتر بواو تحریف است وصحیح فراتر بالف و در بعض نسخ پسر گو وکہ چوں چشم بر ہم زنی و در بعض دیگر برہم نہی و بہر تقدیر علت مضمون مصرع دوم محذوف است و بیت دوم معطوف برآں وحاصل معنی آنکہ بگو کہ از نامحرماں جدا بنشیں چراکہ او مثل پنبہ است وصحبتِ نامحرماں مثلِ آتش و بر پنبہ آتش افروختن نشاید از برائے آنکہ تا چشم تا آخر و آب سوختن لازم ومتعدی ہردو آمدہ پس قولِ او خانہ سوخت درصورت اول بمعنی سوختہ خواہد شد و در صورت ثانی بمعنی خانہ را خواہد سوخت باشد ؛

چو خواہی کہ نامت بماند بجاے ۔ پسر را خرد مندی آموز ورائے
کہ گر عقل وطبعش نباشد بسے ۔ بمیری و از تو نماند کسے ؛

مصرع اول شرط وبعد از وے مفعول فیہ وے اعنی بعد از انتقال تو محذوف و مصرع ثانی جزا و کاف درصدر بیت دوم برائے علت مضمون ایں جزا و نباشد و نماند بصیغہ منفی و علت نباشد و بین المصرعین عبارت مدت نخواہد گذشت محذوف و بمیری بصیغہ مثبت وحاصل معنی آنکہ چوں خواہی کہ نامم تو بجاے بماند بعد انتقال تو پس پسر را تربیت کن زیراکہ اگر او را عقل وطبع سلیم نباشد بسبب تربیت نکردنِ تو پس مدت بسیار نخواہد گذشت کہ تو خواہی مرد وچوں تو مردہ باشی چناں خواہد بود کہ گویا از تو چیزے نماندہ وچوں از تو چیزے نماندہ نام تو در آنکہ

مدت از صفحهٔ روزگار محو خواهد شد و در بعض نسخ اگر عقل و طبعش و در بعض دیگر اگر عقل و فکرش در هر دو صورت بدون کاف و در بعض که تا طبع و عقلش و درین صورت کلمهٔ تا برائے شرط باشد و باشد بصیغهٔ مثبت ای باعانت کم طبع سلیم و عقل بسیار حاصل شود او را تو خواهی مرد تا آخر **فائده** بدانکه هرگاه عطف کرده شود شے را بر جواب شرط پس آن بر دو وجه باشد یکے آنکه تصور کرده شود وجود هر واحد را از معطوف و معطوف علیه بدون دیگر و صحیح باشد وقوع هر واحد آن جزا چنانکه بگوئی که اگر تو نزد من خواهی آمد من ترا عطا خواهم کرد و لباس خواهم پوشانید دوم آنکه موقوف باشد معطوف بر معطوف علیه چنانچه بگوئی اگر امیر خواهد آمد من از و اذن خواهم گرفت و خارج نخواهم شد چنانچه صاحب مطول در احوال مسند بدان تصریح نموده و از قبیل دوم است در بیت ما نحن فیه و بعض محققین نوشته که میتواند که واو در قول او و از تو حالیه باشد نه برائے عطف چنانکه گوئی مے آمدم و زید شراب مے خورد یعنی در حالت شراب خوردن زید مے آمدم پس معنی چنین باشد که اگر پسر را عقل و رائے نباشد میری در حالتے که گویا کسے از تو نمانده باشد چه پسر مذکور بسبب ناکسی کس نباشد و در حکم معدومات بود انتہیٰ این توجیه فی حد ذاته خوب است لیکن موافق غرض شیخ نیست چه غرض شیخ آنست که اگر پسر خردمند صاحب رائے نباشد بعد از تو گویا هیچ نماند نه آنکه وقت مردن تو کسے نماند ٭

بسا روزگارا که سختی برد — پدر چون پسر نازنین پرورد
خردمند و پرهیزگارش برآر — گرش دوستداری بنازش مدار
بخردی درش زجر و تعلیم کن — به نیک و بدش وعده و بیم کن

روزگارا مزید علیه روزگار و چون پسر تا آخر شرط و جزائے آن محذوف بنا بر قاعده که گذشت و در بعض نسخ نازکش پرور و این ظاهرا تحریف است و قول او به نیک و بدش وعده و بیم کن ملیف و نشر مرتب و بیم درینجا بمعنی وعید است پس مقابله وعده صحیح شد نه مقابل امید و آنچه بعض محققین نوشته که بیم کردن فارسی نیست از عدم اعتنا است سیر یحیی شیرازی ــه سنان دید چون در کفم بیم کرد زره در بر خود بتقویم کرد ٭ عبدالله هاتفی در تیمور نامه آورده ــه دل از اژدهاے سیه شد دو نیم ـ ز تیغ براق تو نگران کردبیم ٭

نوآموز را مدح و تحسین و زه — ز توبیخ و تهدید استاد به

کلمهٔ ز اتفضیلیه و توبیخ سرزنش کردن و حاصل معنی آنکه مبتدی را ثنا و تحسین و زه گفتن بهتر است از توبیخ و تهدید استاد و یاد و تقریر شارح هانسوی نیز همین است اما اگر گفته شود که این توجیه مخالف است مضمون بیت سابق را چه از بیت سابق مساوات مفهوم میگردد در میان وعده به نیک و وعید به بد و ازین بیت ترجیح وعده به نیک ظاهر میشود و از وعید به بد گوئیم مساوات در وعده کردنست به نیکی و بیم کردن به بدی و ازین لازم نے آید که مدایح وعده مساوی وعده بیم باشد و در بعض نسخ ذکر و تحسین و زه و در بعض دیگر بند تحسین مده که توبیخ تا آخر یعنی بند موجود و اضافت مشبه بمشبه و مده بصیغهٔ نهی و علت آن محذوف و مصرع دوم بر سبیل اضراب است و حاصل معنی آنکه مبتدی را گرفتار تحسین مکن که درین صورت او خویشتن را گم خواهد کرد و از کسب کمال محروم خواهد ماند بلکه او را توبیخ و تهدید استاد بهتر از آنست

و این اقوی چنانچه در گلستان جاے گفته "جور استاد به ز مهر پدر" و بعض محققین نوشته که این وقتی صحیح باشد که بند و دادن بمعنی بند کردن آمده باشد انتهى میتواند که مده تحریف بود و صحیح سنه و بند نهادن محاوره مقرری است ؛

بیاموز فرزند را دست رنج — وگر دست داری چو قارون بگنج
مکن تکیه بر دستگاهے که هست — که باشد که چیزے نماند بدست
بپایان رسد کیسهٔ سیم و زر — نگردد تهی کیسهٔ پیشه ور
چه دانی که گردیدنِ روزگار — بغربت بگرداندش در دیار
چو بر پیشه باشدش دسترس — کجا دستِ حاجت برد پیش کس

دست رنج مزد و اُجرت و کسب و هنر و این مجاز - و وگر بواو ترجمه و إن وصلیه است و بعض محققین نوشته که لفظ وگر که درین قسم جاها واقع شود غالب خود آنست که واو وگر عاطفه باشد درین صورت جمله شرطیه پیش ازین محذوف باشد و از جزاء عبارت در هر دو صورت محذوف پس حاصل معنی آن باشد که اگر دست بر گنج قارون نداری و اگر دست بر گنج قارون داری در هر دو صورت فرزند را دست رنج بیاموز و اگر إن وصلیه باشد لفظ اگر کافی است زیادت واو هیچ معنی ندارد انتهى بر متامل پوشیده نیست که قول او چو قارون ازین توجیه ابا میکند زیرا که معنی تشبیهی که لفظ چو بر آن دلالت دارد از آن مستفاد نمیشود و اگر از معنی تشبیهی قطع نظر کرده شود مخالفِ متن میگردد و در بعض نسخ بیاموز پرورده را تا آخر.
و در بعض دیگر وگر خود چو قارونِ وقتی بگنج - و بجاے که باشد که چیزے نماند بدست که شاید که نعمت نماند و بهتر آنست که بجاے چو قارون وقتی که مصدر بحرف تشبیه است تو قارون بصیغه خطاب بود ؛

ندانی که سعدی مراد از چه یافت — نه هامون نوشت و نه دریا شگافت
بخردی بخورد از بزرگان قفا — خدا دادش اندر بزرگی صفا
هر آنکس که گردن بفرمان نهد — بسے بر نیاید که فرمان دهد
هر آن طفل کو جورِ آموزگار — نه بیند جفا بیند از روزگار
پسر را نکو دار و راحت رسان — که چشمش نماند بدستِ کسان
هر آن کس که فرزند را غم نخورد — دگر کس غمش خورد و بدنام کرد

متعلق مراد یافت اعنی لفظ ازین کس محذوف و مصرع اول از بیتِ دوم بیان آن و مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه یا حال از ضمیر یافت و میتواند که بین المصرعین از بیتِ اول لفظ با آنکه محذوف بود یعنی مراد از چه یافت با آنکه سفر خشکی و تری که از اسباب تحصیل کمال ہست که اطلبوا العلم ولو بالصین نکرده است ازین یافت که بخردی تا آخر و قول او که چشمش نماند در بعض نسخ که تا چشم ننهد - و قول او دگر کس غمش خورد و بدنام کرد در بعض نسخ غمش دیگرے خورد و بدنام کرد بهر تقدیر کلمهٔ را مفید معنی اضافت و مفعول بدنام کرد و معطوف آن هر دو محذوف اعنی بدنام کرد فرزند را و این بدنامی مورث است بے شفقتی و بیغیرتی پدرش که دید و میتواند که مفعول فعل مذکور لفظِ پدر محذوف بود ؛

نگهدار ز آموزگار بدش | که بدبخت بے رہ کند چوں خودش
سیہ نامہ تر زاں مخنث مخواہ | کہ پیش از خطش روے گردد سیاہ
ازاں بے حمیت بباید گریخت | کہ نامردیش آب مرداں بریخت

در بعض نسخ ز آمیزگار و بدرہ کند و در بعض دیگر بدبخت و گمرہ بواو عطف و بجاے سیہ نامہ تر سیہ روے تر ؛

پسر کو بجمع قلندر نشست | پدر گو ز خیرش فرو شوے دست
دریغش مخور بر ہلاک و تلف | کہ پیش از پدر مردہ بہ ناخلف

اتصال لفظ گو با مابعد ہماں قباحت دارد کہ پیش ازیں گذشت ۔ و در بعض نسخ میان قلندر و ایں ظاہراً صحیح نباشد زیرا کہ میاں ترجمہ بین است و آں مضاف نمیشود مگر بسوے متعدد و اینجا چناں نیست ؛

حکایت

شبے دعوتے بود در کوے من | ز ہر جنس مردم در و انجمن
چو آواز مطرب در آمد ز کوے | بگردوں شد از عارفاں ہاؤ ہوے
پری پیکرے بود محبوب من | بدو گفتم اے لعبت خوب من
چرا با جواناں نیائی بجمع | کہ روشن کنی مجلس ما چو شمع

قول او ز ہر جنس مردم در بعض نسخ ز ہر سوے و بجاے بگردوں شد از عارفاں بگردند ایں عارفاں و ہر دو تحریف و بجاے لعبت خوب عالم آشوب ؛

شنیدم سہی قامت سیم تن | کہ میرفت و میگفت و با خویشتن
محاسن چو مرداں ندارم بدست | نہ مردی بود پیش مرداں نشست

بیت دوم مقولہ میگفت و نشست بمعنی نشستن و در نسخ معتبرہ شنیدم کہ میرفت و با خویشتن ہمیگفت آں لعبت سیم تن و در بعض دیگر نداری بیاے خطاب و دریں صورت خطاب با نفس خودش بود ؛

گفتار در احتراز از صحبت امرداں

خرابت کند شاہد خانہ کن | برو خانہ آباد گرداں بزن
نشاید ہوس باختن با گلے | کہ ہر بامدادش بود بلبلے
چو خود را بہر مجلسے شمع کرد | تو دیگر چو پروانہ گردش مگرد

خانہ کن بفتح کاف مرادف خانہ برانداز ؛

زن خوب خوشخوے آراستہ | چہ ماند بناداں نو خاستہ

ماندن در اصل بمعنی اشتراک دو چیز است در یک صفت و درینجا بمعنی نسبت داشتن از راہ مجاز و کلمہ چہ براے استفہام انکاری

پس حاصل معنی آں باشد که زن کذائی نسبت بناداں نوخاسته ندارد و ایں در صورت مدح و قدح هر دو مستعمل شود لیکن درینجا برائے مدح است چنانچه دریں بیت سه مے ماند ایں باده اصلاً آب توگوئی که حل کرده اند آفتاب * پس اگر لفظ ماندن محمول بر حقیقت باشد دریں بیت قلب خواهد بود *

درو دم چو غنچه دمے از وفا | که از خنده افتد چو گل در قفا

ایں کاف بمعنی تا و علت غائیه و مرجع ضمیر او و فاعل افتد زن و از خنده در قفا افتادن کنایه از خنده سرشار کردن و دریں بیت اشارت است بآنکه تو که مانند باد صبا صاحب دم هستی در چنیں زن دمے از مهر و وفائے خود بدم تا او از خنده سرشار بیفتد چنانچه غنچه از دم باد صبا در خنده مے افتد که دریں صورت التذاذ روحانی و جسمانی بر حسب لخواه میسّر خواهد شد و آنچه بعض محققین نوشته که احتیاج تقریر صبا درست نیست بعضے غنچها هست که بمطلق دمیدن خندان و کشاده شود بر متامل پوشیده نیست که در بیت ما نحن فیه آں غنچه که بمطلق دمیدن خنداں شود مراد نیست بلکه مراد غنچه خاص است که از دمیدن باد صبا خنداں میشود بقرینه گل و در بعض نسخ چو گل شاد و خنداں فتد در قفا و همیں نسخه بهتر زیرا که تعلیل کاف بدون تکلف درست نمیشود بدانکه بعد از لفظ شاد لفظ گردد محذوف است و الّا قید فتد در قفا بآں نیز متعلق گردد و ایں خلاف محاوره است *

نه چوں کودکِ پیچ پیچ سنگ | که چوں قفل نتواں شکستن بسنگ

ظاهر لفظ چوں در مصرع اول تحریف است و صحیح لفظ در که دریں صورت معطوف بر قول او در دم میشود و حاصل معنی آنکه نه در کودک چنیں و چنیں بدم زیرا که در درشتی مثل قفل است و قفل را نتواں شکستن بسنگ و هرگاه که بسنگ شکسته نشود پس از دم دادن تو در قفائے تو چگونه خواهد افتاد و در بعض نسخ چوں مُقل بضم میم و سکون قاف و ایں نیز تحریف است زیرا که مُقل صمغے است و از قفل که اکثر از آهن بود سخت ترنیست *

ببیں دلفریبش چو حورِ بهشت | کز آں روئے دیگر چو دیو است زشت

بدانکه معشوق گویا دو روے دارد یکے روے ساده و دوم روے ریشدار پس لفظ بدیں روے از مصرع اول محذوف باشد بقرینه مصرع دوم و حاصل معنی آں بود که اعتبار مکن دلفریبی امرد را بدیں روے ساده چرا که بسبب آں روے ریش دار مثل دیو زشت خواهد شد و چوں مستقبل یقینی الوقوع است بحال تعبیر کرده و در بعض نسخ چو غُول بضم غین معجمه دیو بیابانی که آدمی را بفریب از راه برد غیلاں جمع *

گرش پائے بوسی ندارد سپاس | ورش خاک باشی نماند هراس
سر از مغز و دست از کرم کن تهی | چو خاطر بفرزند مردم نهی

حاصل معنی بیت اول آنکه اگر پائے آں امرد بوسه دهی سپاس آں نخواهد گزارد و اگر خاکپائے او باشی هیبت خود را نخواهد گذاشت شاهد آنکه در هر دو صورت او مستغنی است و قول او چو خواهی تا قول او زیاں هر دو بیت در حکایت زرد یابے عمان گذشت * سر از مغز تهی کردن کنایه از آشفته سر شدن و سودا هم رساندن *

مکن بد بفرزندِ مردم نگاه ❊ که فرزندِ خویشت بر آید تباه

خویش قریب و هم پیوند و درینجا محض زائده است و اگر معنی ذات صحیح بود چنانچه دریں بیت مولوی معنوی ست خویشِ من والله مهرِ خویشِ تو هر زمان خواهد که میرد پیشِ تو ❊ بجاے خواهد که میرد خواهم که میرم بصیغهٔ متکلم میگفت۔ و میتوانند که لفظ مذکور تاکید ضمیر مخاطب باشد زیراکه لفظِ فرزند اطلاق کرده میشود بر صلبی و غیر صلبی پس براے دفع توهم آنکه مراد غیر صلبی باشد لفظ خویش آورده ❊

حکایت

دریں شهر بارے بسمعم رسید ❊ که بازارگانے غلامے خرید
شبانگه مگر دست بردش بشیب ❊ که سیمیں زنخ بود و مردم فریب
پریچهره هرچه اوفتادش بدست ❊ همه بر سر و مغزِ خواجه شکست

شبانگه مفعول فیه شکست و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف غلام و کاف تعلیلیه و توانند که شبانگه مفعول فیه دست برد باشد و علی التقدیرین لفظ مگر براے تشکیک و دست برد علت سر و مغز شکستن است و در بعض نسخ شبانگه دست برد بودش بشیب که سیمیں زنخ بود و ناظر فریب ❊ پریچهره هرچه اوفتادش بدست بکیں در سر و مغز صاحب شکست و دریں صورت چون حرف شرط و دست برد فعل شرط و شبانگه مفعول فیه ایں فعل و بیت دوم جزاے شرط و لفظ تحریف بر و سر و مغز مشتمل بر حشو قبیح از عالم سر و فرق باشد و اغلب که صحیح شیب بشین معجمه کنایه از مقعد بود چه لفظ تنگ ترکان که آخر ایں حکایت آید مناسب همیں معنی است پس دست بشیب بردن کنایه از اراده اغلام کردن باشد۔ هرچه اوفتادش هر جا که تا آخر بیت جمله معترضه است ❊

گواکرد بر خود خدا و رسول ❊ که دیگر نگردم بگردِ فضول
رحیل آمدش همرهان هفته پیش ❊ دل افگار و سر بسته و پشت ریش
چو بیروں شد از کازروں یک دو میل ❊ بپیش آمدش سنگلاخے مهیل
بپرسید کیں قلعه را نام چیست ❊ که بسیار بیند عجب هر که زیست

گواکرد بر خود خدا و رسول را بریں امر که من بعد مرتکب چنیں ناشایسته نگردم و قول او پشت ریش غلط محض چراکه سابق بر سر و مغز گفته و صحیح روے ریش چنانچه در بعض نسخ و بجاے کیں قلعه را کیں جاے را ❊

چنیں گفت از کاروان محرمے ❊ مگر تنگ ترکاں ندیدی همے

شارح مثنوی تنگ ترکاں نام مقامے از ترکستان زمین که ترکاں تنگی منسوب بدان و ملا عبدالرسول نام قلعه نوشته در بعض نسخ چنیں گفتش از کاروان همدمے و بجاے بر نخید تر سید ❊

ستیه ل یکے بانگ برداشت سخت ❊ که دیگر چه دانی بنیداز رخت
که گر من دگر تنگ ترکاں روم ❊ نه عقلست و نے معرفت یک جوم

سیه دل مراد از خواجه و مصرع دوم بیان بانگ برداشت و متعلق آں اعنی بر غلام محذوف و لفظ دیگر ازیں بیت بمعنی بیش ازیں مستفاد میشود لیکن جائے دیگر بنظر نیامده و بیتِ دوم علت ببندازرخت - و حاصل معنی آنکه بیش ازیں چه میروی همیں جا اقامت کن - و صحیح لپسر را بفرمود کاے نیک بخت - همیں جا که هستی ببند از رخت - یا سیه را بفرمود کما وقع فی البعض و دریں صورت مخفف سیاه بمعنی غلام باشد چنانچه صاحب جهانگیری در تفسیر ایں لفظ بایں معنی همیں بیت سند آورده و در بعض لبالا رگفتا که اے نیک بخت هما نجا که تا آخر بیت دوم و در بعض مصرع دوم از بیت دوم مقدم است بر مصرع اول و دریں صورت لفظِ اگر مصدر بهمزه باید نه که گر مصدر بکاف و جزاے ایں شرط محذوف بنا بر قاعده که گذشت - و قولِ او نه عقل است تا آخر امتناع از رفتن بقلعه مذکور بمناسبت نام است و چوں خواجه مذکور توبه از فعل مذکور کرده بود میخواست که بنام هم از راه تنگ ترکاں برود ؛

	در شهوتِ نفسِ کافر به بند چو مر بندهٔ را همے پروری		وگر عاشقی لت خور و سر مبند بهیبت بر آرش گرزو به خوری

صحیح سر به بند چه بنائے قافیه بر سر و کافر است که فارسیاں بفتح هم استعمال نمایند و معطوف سر به بند اعنی و هیچ مگو محذوف و مراد از عاشقی بے اختیاری است پس حاصل معنی آں باشد که در شهوت نفس را بر روے خود به بند و اگر بے اختیاری و ایں در را بر روے خود نمیتوانی بست مثل خواجهٔ مذکور که سرش شکست و هیچ نگفت پس لت بخور و سر خود را به بند و هیچ مگو

	اگر خواجه اش لب بدنداں گزد		دماغ خداوندگار سے پزد

شینِ ضمیرِ متصل منصوب راجع بطرف بنده در معنی مضاف الیه لب است که از وے قطع شده بالفظِ خواجه ملحق گردیده و فاعل فعل پزد ضمیرے که راجع بطرف بنده و حاصل معنی مصرع دوم آنکه خویشتن را خواجه خیال کند و رعونت هم رساند و در بعض نسخ وگر سیه غش تا آخر ؛

	غلام آبکش باید و خشت زن نه هر جا که بینی خطِ دلفریب		بود بندهٔ نازنیں مشت زن توانی طمع کردنش در کتیب

حاصل معنی آنچه پیشه غلام باید که آبکشی و خشت سازی باشد نه آنکه نازنینی و معشوقی را کار فرماید چرا که دریں صورت مطیع و منقاد خواجه نخواهد شد بلکه بر سر و روے او مشت خواهد زد و اگر مشت زن بایں معنی بود که وقت در ازکشیدن خواجه نپرده باشد مناسبت با بیات سابقه ندارد و اگر بر دو جا خشت زن بود چنانچه مختار فاضل هانسوی است پس در مصرع اول بمعنی که گذشت و در دوم بمعنی بازی کننده بخشت یعنی شوخ و بیباک خواهد بود ؛

گفتار در بیان مدعیان بخرد

	گروهے نشستند با خوش پسر زمن بر پس فرسودهٔ روزگار		که ما پاکبازیم و صاحب هنر که به سفره حسرت خورد روزه دار

معطوف نشستند اعنی وگفتند محذوف و مصرع دوم بیان مقولہ آں وقولِ او حسرت خورد در بعض حسرت برد
وقولِ او فرسوده روزگار صفت ضمیر متکلم است وبعض محققین نوشتہ کہ عطف بیان است از من نہ صفت زیراکہ
فصل میانِ صفت وموصوف درست نیست و مراد از فرسوده روزگار پیر است انتہٰے ازیں تقریر معلوم میشود کہ او
معنی عطف بیان ندانستہ چہ علمائے معانی تصریح کرده اند کہ فائده عطف بیان ایضاح متبوع است باسمے کہ مختص
باشد بآں متبوع چنانچہ "آمد دوستِ تو زید" وظاہر است کہ فرسوده روزگار اسم نیست بلکہ صفت است از عالم من بنده و
نیز مختص متکلم نیست تاکہ عطف بیان باشد وقولِ او "کہ فصل میان صفت وموصوف درست نیست" محض تحکم ونیز
غفلت است از بیتِ گذشتہ کہ پدر گفت گر پند من نشنوی یکے سنگ برداشت باید قوی ؛

ازآں برگِ خرما خورد گوسفند	کہ قفل است بر تنگِ خرما و بند

مصرع دوم بیان ازآں وبند معطوف بر قفل حاصل معنی آنکہ دست گوسفند بخرما نمیرسد و در بعض نسخ تخم خرما ؛

سرِ گاو عصّار ازآں در کہ است	کہ از کنجدش ریسماں کوتہ است

مصرع دوم بیان ازآں وشین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف گاو وحاصل معنی آنکہ سر گاو کہ در کاه میباشد ونگوں
مے چرد سببش آنست کہ تا کنجد نے تواند رسید از برائے کوتاه بودن ریسماں کہ در پائے او بستہ اند ؛

حکایت

یکے صورتے دید صاحب جمال	بگردیدش از شورش عشق حال
بر انداخت بیچاره چنداں عرق	کہ شبنم بر آرد بہشتی ورق
گذر کرد بقراط بر وے سوار	بپرسید کیں را چہ افتاد کار
کسے گفتش ایں عابد پارسا ست	کہ ہرگز خطائے زدستش نخاست
رود روز وشب در بیابان وکوه	ز صحبت گریزاں ز مردم ستوه
ببرد است خاطر فریبے دلش	فرو رفتہ پائے نظر در گلش

بیت دوم تفسیر مصرع دوم از بیت اول ومراد از بیچاره ہماں یکے کہ عاشق باشد ومصرع دوم از بیت دوم بیان چنداں
وتخصیص بہشتی ورق ظاہرا برائے آنست کہ اشجار بہشت ہمیشہ سرسبز وشاداب اند ومحفوظ ومصون از آب آفتاب
ووجہ عرق برانداختن ظاہر نیست چراکہ در عشق عرق نے آید مگر آنکہ کنایہ از گریہ باشد اگرچہ ایں نیز محل تامل. ودر بعض نسخ
ببستاں ورق ودریں صورت بستاں مفعول فیہ بر آرد باشد ومختار شارح ہانسوی کہ شبنم بر آرد بہشتی ورق ودریں صورت
صفت مقدم بر موصوف باشد مثل بہشتی ورق وحاصل معنی آنکہ چنداں شبنم بر اوراق آرد بہشتی کہ عبارت از برگہائے
موسم بہار است مے افتد وبعض محققین نوشتہ کہ ظاہرا بیچاره تحریف است وصحیح از چہره وفاعل برانداخت معشوق کہ
صاحب جمال است وتشبیہ بہشتی ورق دلالت صریح دارد بریں چہ روئے عاشق را بہشتی ورق نمیتواں گفت ونیز
وجہ برانداختن عرق ظاہر میشود کہ شرم لازم معشوقاں ہست انتہٰے ایں بر تقدیر لیست کہ ہمیں نسخہ یافتہ شود وبس وحال آنکہ

نسخ سه گانه مذکور دلالت واضحه دارند بر آنکه احوال عاشق است نه معشوق پس توجیه مذکور را وجهے نباشد ؛

چو آمد ز خلقش ملامت بگوش	بگفتا که چند از ملامت خموش
مگیر ار بنالم که معذور نیست	که فریادم از علتے دور نیست
نه این نقشِ دل مے رباید ز دست	دل آن مے رباید که این نقش بست
شنید این سخن مردِ کار آزمائے	کهن سال پرورده پخته رائے

آمد بصیغه ماضی ولفظ خلق اگرچه در معنی کثرت دارد لیکن گاہے در محل مفرد نیز آید چنانچه گویند خلق همچو میگوید پس خطاب خموش و مگیر بخلق صحیح باشد و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف آں یکے وفاعل بگفتا نیز ضمیرے که راجع بطرف وایست ومتعلق بگفتا اعنی با خلق محذوف وبیت دوم معطوف بر خموش و مگیر مفعول آں اعنی لفظ خرده محذوف و قول او ار بنالم بصیغه اثبات شرط واین کاف برائے بیان علت نالیدن و نیست مخفف نیستم یا التفات از تکلم بغیبت و کاف دوم برائے بیان علت معذور نبودن و جزائے این شرط محذوف بنا بر قاعده که گذشت و در بعض نسخ مصرع دوم چنین که ملامت کنان را بگفتا خموش و دریں صورت متعلق بگفتا با هر فردے از ملامت کناں باشد و در بعض دیگر مگو پندم آخر که معذور نیست که این درد از علتے دور نیست و دریں صورت قول او که معذور نیست بیان مقوله مگو پندم بود و در بعض چو آید و بگوید هر دو بصیغه مستقبل و مگو گر بنالم بصیغه نهی از باب گفتن و این نیز صحیح و هر دو بیت منجمله مقوله یکے ست که بقراط او رسیده بود پس حاصل معنی آں باشد که یکے بقراط را گفت که این شخص عاشق و عابد و پارسا ست که روز و شب در کوه و بیاباں میباشد. و از صحبت مردم گریزان است لیکن حالا خاطر فریبے دل او را از دست برده است و پائے او در گل فرو رفته چوں از خلق ملامت بگوش او رسد بگوید که ملامت من بیجاست پس خرده گیری بر من مکنید اگر نالاں شوم چه فریاد آدمی بے علتے و مرضے نمیباشد و در بیت آینده عذر گرفتاری خود با وجود این همه زهد و پارسائی میخواهد و میگوید که این نقش دل نمے رباید بلکه در واقع نقاش که صاحب نقش است دل میرباید ؛

بگفت ار چه صیتِ نکوئی رود	نه با هر کسے هر چه گوئی رود
نگارنده را خود همیں نقش بود	که شوریده را دل بیغما ربود
چرا طفلِ یک روزه هوشش نبرد	که در صنع دیدن چه بالغ چه خرد
محقق هماں بیند اندر ابل	که در خوبرویانِ چین و چگل
نقابیست هر سطرِ من زین کتیب	فروهشته بر عارضِ دلفریب
معانیست در زیرِ حرفِ سیاه	چو در پرده معشوق و در میغ ماه

ظاهر امراد از صیت نکوئی آوازه پارسائی و عبادت و فاعل بگفت ضمیرے که راجع بطرف بقراط و ار مخفف اگرچه که ترجمه اِن وصلیه است و حاصل معنی آنکه هرچه گوئی در حق کسے ضرور نیست که با او همان معامله رود و یعنی او همچنان باشد لازم نیست که هرچه مشهور باشد واقعی همچنان بود و این طنز است بر آں شخص عابد یعنی شهرت او کاذب است زیرا که

اگر او عارف نمے بود چرا طفل یک روزہ عقل او را سے بردہ قول او محقق ہماں تا آخر مقولۂ شیخ است ؛

در اوراقِ سعدی نگنجد ملال ۔۔۔ کہ دارد پس پردہ چندیں خیال

مصرع دوم برائے بیان علت مضمون مصرع اول و فاعل دارد ضمیرے کہ راجع بطرف سعدی ہست و حاصل معنی آنکہ چنانچہ شب بازاں از پس پردہ صورِ مختلفہ پدیدار میکنند و دیدنِ آنہا موجب نشاط بینندگاں مے گردد ہمچنیں مطالعہ اوراق سعدی موجبِ نشاط بینندگان ست ؛

مرا کیں سخنہاست مجلس فروز ۔۔۔ چو آتش در و روشنائی و سوز
نرنجم ز خصماں اگر در طپند ۔۔۔ کزیں آتشِ پارسی در تپند

بیت اول معطوف بر بیت سابق و لفظِ مرا در معنی مضاف الیہ سخنہا و پیش از آں واو کیں لفظِ ہرگاہ محذوف و بیتِ دوم جزائے آں و حاصل معنی آنکہ و ہرگاہ کہ ایں سخنہائے من مجلس افروز باشند مثل آتش کہ در وہم روشنائی است وہم سوز پس نمے رنجم از خصماں تا آخر ؛

حکایت در ملامتِ خلق

اگر در جہاں از جہاں رستہ ایست ۔۔۔ در از خلق بر خویشتن بستہ است
کس از جورِ دست و زبانہا نرست ۔۔۔ اگر خود نمایست و گر خود پرست
اگر بر پری چوں ملک ز آسماں ۔۔۔ بدامن در آویزدت بد گماں
بکوشش تواں دجلہ را پیش بست ۔۔۔ نشاید زبانِ بد اندیش بست

اگر حرف شرط و در جہاں مفعول فیہ رستہ و بستہ و از جہاں متعلق رستہ ۔ و در از خلق بر خویشتن بستہ مفعول بستہ و فاعل رستہ و بستہ لفظ کس بر سبیل تنازع کہ در صدر مصرع اول از بیت دوم واقع شدہ و از جور تا آخر جزائے شرط و مصرع دوم تفسیر ہماں کس بر سبیل تردید و خود نما عبارت از مقلد و مرائی و خود پرست عبارت از کسے کہ خویشتن را قبلۂ خود ساختہ و بدیگرے نپرداز د و در ینجا عبارت از محقق و مستور است تا مقابلۂ مقلد و مرائی بہم رسد و حاصل معنی آنکہ اگر در جہاں از جہاں رستۂ بے تعلق و آزاد است و در صحرا مے ماند و اگر در از خلق بر خویشتن بستۂ در عین شہر است و با کسے صحبت ندارد در ہر صورت از جور دست و زبان خلق کہ عبارت از انگشت نما کردن و نکوہیدنست خلاص نیست خواہ ایں کس خود نما باشد و خواہ خود پرست و در نسخ معتبرہ درِ خلق باضافت و حق پرست و ایں واضح تر ہست و میتواند کہ مصرع اول شرط و مصرع دوم جزا و بعد از وے جملۂ اضرابیہ محذوف و بیت دوم علت آں و حاصل معنی ایں باشد کہ اگر در جہاں از جہاں رستہ موجود است پس آنکس خواہد بود کہ درِ خود را از ترس و بیم خلق بر خود بستہ باشد بلکہ او ہم وارستہ نیست چرا کہ ہیچکس از جور تا آخر و بعض محققین نوشتہ کہ از جہاں رستۂ و در بر خویشتن بستۂ بہمزہ ملینہ است و دریں صورت معنی شخصے کذائی باشد پس احتیاج نماند بایں کہ فاعل بستہ و رستہ کس باشد و لفظ است بمعنی ہست و حاصل معنی بیت آنکہ شخصے از جہاں رستہ اگر در دنیا ہست ہماں شخص است کہ درِ خود را بسبب ازدحام خلق بر روے خویشتن بستہ است

انتہٰی این توجیہ ہم وجیہ لیکن با بیت لاحق مربوط نمیشود زیراکہ دریں صورت این بیت کلام مستقلہ است کہ فی حد ذاتہ تمام میشود و محتاج غیر نمیباشد پس بیت لاحق محض اجنبی باشد فتامل ٭

اگر در ریاضت شوی ہمچو موم	دگر کاملی در فنون و علوم ٭
فراہم نشینند تر دامناں	کہ این زہد خشک است و آن دام ناں

مصرع اول شرط و دوم معطوف بر آں و بیت دوم جزاے این شرط و معطوف نشینند اعنی وگویند محذوف و مصرع دوم بیان مقولۂ آں بترتیب لف و نشر مرتب و این اشارہ بکمال ریاضت و آں اشارہ بکمال تحصیل علوم ٭

تو روے از پرستیدنِ حق مپیچ	بہل تا نگیرند خلقت بہیچ
چو راضی شد از بندہ یزدانِ پاک	گر اینہا نگردند راضی چہ باک
بد اندیش خلق از حق آگاہ نیست	ز غوغاے خلقش بحق راہ نیست

بہل و نگیرند ہر دو بصیغۂ اثبات و مفعول بہل محذوف از جہت قیام قرینہ و دریں اشارت است بآنکہ بگذار خلق را و با ایشاں سروکار مدار تا خلق ترا ہیچ بگیرند یعنے فرومایہ و حقیر پندارند و تو از چشم شان پوشیدہ بمانی و مشہور شوی و قول او گر اینان اشارہ بہ خلق است ٭

از آں رہ بجاے نیاوردہ اند	کہ اول قدم رہ غلط کردہ اند

فاعل نیاوردہ اند و کردہ اند ضمیرے کہ راجع بطرف تر دامنان ہست و در بعض نسخ ہر دو جا بجاے لفظ رہ پے و در بعض دیگر گز اول و مخفی نماند کہ رہ بردن و پے بردن محاورہ مقررہ ہست و رہ آوردن و ہمچنیں پے آوردن در ہیں کتاب یافتہ میشود پس مارا کلام شیخ سند است ٭

دو کس بر حدیثے گمارند گوش	ازین تا بداں اہرمن تا سروش
یکے خوب سیرت یکے ناپسند	کہ از خوے بد رنج نیارد بہ پند
فرو ماندہ در کنج تاریک جاے	چہ دریابد از جام گیتی نماے
مپندار گر شیر و گر روبہی	کز اینان بمردی و حیلت رہی
کہ گر کنج خلوت گزیند کسے	کہ پرواے صحبت ندارد بسے
مذمت کنندش کہ زرقست و ریو	ز مردم چناں میگریزد کہ دیو
وگر خندہ روئیست و آمیزگار	عفیفش ندانند و پرہیزگار

مصرع دوم از بیتِ اول با مصرع اول ہیچ ربطے ندارد و مہندا مشار الیہ این و آن نیز مذکور نیست و مصرع دوم از بیت دوم صفتِ ناپسند و اں عبارت از بد سیرت تا بدلالت قرینۂ خوب سیرت لیکن این بیت با بیتِ اول مرتبط نمیشود و بین المصرعین بیتِ سوم عبارت این ملامت میکنند کہ محذوف و مصرع دوم از وے بیان آں و در بیتِ چہارم اینان اشارہ بخلق و باے بمردی براے استعانت و بیت پنجم علت مضمون بیت چہارم و قول او کہ گر کنج خلوت تا آخر شرط

ومصرع دوم صفتِ کسے و پروا بمعنی فرصت و فراغ وبیتِ ششم جزاے این شرط و در بعض نسخ از بیت اول چنیں یکے
نکته چین و دگر مردِ هوش - واین بے تکلف صحیح وحاصل معنی آں که دو کس راگوش بر حرفِ مردم باشد یکے نکته چیں که
احمق است و دگر مردِ هوش یکے ازآں خوب سیرت است که صاحب هوش پندازو گیرد و دیگرے ناپسند که نکته چین است
زیراکه بسبب خوے بدر و سبوے پند بلے آرد و در ابیاتِ آئنده بیان بد خلقی اربابِ جهان است چنداں مربوط با ابیاتِ
ماسبق نیست و در نسخ معتبره یکے اهرمن خوے دیگر سروش ؛ یکے پند گیرد دگر ناپسند نپردازد از حرف گیری بپند ؛
اگر کنج خلوت تا آخر وعفیفش ندارند تا آخر و دریں صورت معنی با و ندارند باشد ؛

غنی را بغیبت بکاوند پوست | که فرعون اگر هست در عالم اوست

غیبت مقابل حضور و پوست کاویدن کنایه از فاش کردنِ راز و مصرع دوم بیان آں کرد ؛

اگر مردِ درویش در سختی است | بگویند زادبار و بدبختی است

لے بودن او در سختی بسبب ادبار و بدبختی اوست ؛

وگر کامرانی درآید ز پاے | غنیمت شمارند و فضلِ خداے
که تا چند ازیں جاه و گردنکشی | خوشی را بود در قفا ناخوشی
وگر تنگدستے تنک مایهٔ | سعادت بلندش کند پایهٔ
بخایندش از کینه دندان بزهر | که دوں پرور است ایں فرومایه دهر
چو بینند کارے بدستت درست | حریصت شمارند و دنیا پرست

و در بعض نسخ در عقب ناخوشی بهر تقدیر مفعول غنیمت شمارند اعنی درآمدن او از پاے را که کنایه از فرو افتادن از رتبه است
ومعطوفِ آں اعنی وبگویند محذوف و مصرع اول از بیتِ دوم بیان مقولهٔ آں و ازیں بمعنی چنیں ومیتواند که تمام قول او
ازیں جاه و گردنکشی متعلق بفعل محذوف اعنی کامرانی خواهد کرد باشد و دنداں بزهر خائیدن گفتن سخنے که ناشی از عداوت باشد
و دریں قلب است چه حقیقت زهر خائید نست بدنداں نه دنداں خائیدن بزهر کار بدست بودن اهل خدمت و صاحب عمل بودن

وگر دستِ همت ندارد بکار | گدا پیشه خوانندش و نابکار
وگر ناطقی طبل پُر یاوهٔ | وگر خامشی نقش گرماوهٔ

ندارد بکار بصیغهٔ غائب منفی و در بعض نسخ نداری منفی بیاے خطاب و همچنیں در بعض دیگر بداری زکار بصیغهٔ مثبت و
خوانندت هر دو بصیغهٔ خطاب دست از کار بداشتن بصیغهٔ اثبات باختیار خود ترک عمل کردن دست بکار نداشتن
بصیغهٔ نفی بیکار بودن پخته خوار گدا و دریوزه گر ؛

تحمل کناں را نخوانند مرد | که بیچاره از بیم سر برنکرد
وگر در سرش هیبت مردانگیست | گریزند ازو کیں چه دیوانگیست

معطوف نخوانند وگریزند اعنی وگویند هر دو جا محذوف ومصرع دوم از بیتِ اول و همچنیں قول او کیں چه دیوانگیست بیان مقولهٔ آں

و در عامهٔ نسخ مول مردانگی است ؛

تعنّت کنندش گر اندک خورست ‌‌ ‌ که مالش مگر روزیِ دیگر است

مصرع دوم بیان تعنت و گر اندک خورست شرط و جزاے آں محذوف بنا بر قاعده که گذشت و مگر حرف استثنا و روزیِ دیگر است مستثنیٰ و مستثنیٰ منه این استثنا محذوف و حاصل معنی آنکه او که از مالِ خود کما ینبغی منتفع نمیشود این را وجہے دیگر ظاہر نیست مگر آنکه مال او روزیِ دیگر کسے است ؛

وگر نغز و پاکیزه دارد خورش ‌ ‌ ‌ شکم بنده خوانند و تن پرورش

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف خورنده محذوف و چوں ماقبل شین حاصل بالمصدر مفتوح ہم باشد چنانچه صاحب مدار الافاضل تصریح کرده دریں صورت قافیه خورش با پرورش نیز صحیح باشد ؛

وگر بے تکلف زید مالدار ‌ ‌ ‌ که زینت بر اہلِ تمیز است عار
زباں در نهندش باندا چو تیغ ‌ ‌ ‌ که بدبخت زر دارد از خود دریغ

بیت اول شرط و مالدار موصوف بحذف صفت و مصرع دوم علت بے تکلف زیستن و بیت دوم جزا و مصرع دوم بیان زبان در نهادن باندا که کنایه از ملامت کردنست و حاصل معنی آنکه اگر مالدارے اہلِ تمیز باشد ساده و بے تکلف معاش کند و مسرف و مبذر نبود از براے آنکه زینت که عبارت از تکلف است عار است بر اہلِ تمیز او را ایں ملامت میکنند که بدبخت تا آخر و ہرگاه حال چنیں باشد دیگر ازا از وجه توقع اندا مشتق از اندودن بمعنی ملمع کردن و اینجا کنایه از پوشیدن حق بباطل است و ایذا بمعنی آزار رسانیدن تصحیف این و در بعض نسخ زباں درکشیدش و ایں محل تامل چه زباں درکشیدن بمعنی حرف زدن نیست بلکه عبارت از خاموش شدنست چنانچه در گلستاں ؎ که فردا چو پیکِ اجل در رسد ـ بحکمِ ضرورت زباں درکشی ؛

وگر کاخ و ایوان منقّش کند ‌ ‌ ‌ تنِ خویش را کسوتِ خوش کند
بجاں آید از دستِ طعنهٔ زناں ‌ ‌ ‌ که خود را بیاراسته چوں زناں
وگر پارسا سیاحت نکرد ‌ ‌ ‌ سفر کردگانش نخوانند مرد
که نارفته بیروں ز آغوشِ زن ‌ ‌ ‌ کدامش هنر باشد و راے و فن
جهاندیده را هم بدرّند پوست ‌ ‌ ‌ که سرگشتهٔ بخت برگشته اوست
گرش حظ ز اقبال بودے و بهر ‌ ‌ ‌ زمانه نراندے ز شهرش بشهر

در بعض نسخ از روے طعنهٔ زناں بے بسبب طعنهٔ زناں و در بعض دیگر از طعنهٔ مفسداں و در بعض که خود را بیاراست ہمچوں زناں و درین صورت قافیه معیوبست که اربابِ صناعت آنرا ایطاے جلی گویند و فاعل کند و آید ضمیرے که راجع بطرف مالدار است

عزب را نکوهش کناں خرده بیں ‌ ‌ ‌ که میلرزد از خفت و خیزش زمیں

مصرع دوم بیان نکوهش است و در بعض نسخ که مے جنبد و در بعض دیگر که میرنجد ؛

نه از جورِ مردم رهد زشت روے ‌ ‌ ‌ نه شاهد ز نامحرمِ زشت خوے

که گر بر کند خشم روزے زجا — سراسیمه خواند ش وتیره راے

صحیح نه شاید نامردم زشت گوے و دریں صورت کاف علت مناسب بود وچوں در مصرع اول زشت روے گفته احتیاج آوردن علت آں نباشد ومراد از نامردم کسانی که غیر جنس آدم اند وایں را از راه مذمت گفته - فاعل بر کند لفظ خشم بجاے معجمه مفعول آں اعنی لفظ آوردست محذوف بقرینه مصرع آینده که شین ضمیر مفعول در آں واقع شده واز جا بر کندن کنایه از مغلوب گردانیدن بود و در بعض نسخ نه خوش خوے از مردم زشت گوے ایں نیز صحیح اما در بعض دیگر که در مصرع اول زشت گوے و در بعض زشت خوے و در بعض اگر بر کند بهمزه و در بعض وگر بدال در بعض دیگر بوا و در بعض کرش واقع شده هیچ یکے ازیں نسخ مناسب نیست ؛

وگر بردباری کنی از کسے — بگویند غیرت ندارد بسے

در بعض نسخ بردباری کند و فاعل ایں فعل محذوف باشد واحتمال ضعیف است که فاعل ایں فعل ضمیرے بود که راجع بطرف خوبست تندخوی است

سخن را بانداز گویند وبس — که فردا دو دستش بود پیش وپس

صحیح سخن را باندازه گویند بس که فردا دو دستت تا آخر یعنی جوانمرد را در لباس پند ونصیحت گویند که بس کن چرا که امروز اگر افراط در سخاوت خواهی کرد فردا بنوعے تهیدست خواهی شد که مثل برهنگاں همیں دو دست ستر عورت خواهی کرد وبس

وگر قانعی خویشتن دار گشت — بتشنیع خلقے گرفتار گشت

که همچوں پدر خواهد ایں سفله مرد — که نعمت رها کرد وحسرت ببرد

مصرع اول از بیت دوم بیان تشنیع ومصرع ثانی صفت پدر و در بعض نسخ قانع وخویشتن دار بتوسط واو عطف وبجاے نعمت لفظ دنیاست ؛

که آرد بکنج سلامت نشست — که پیغمبر از دست دشمن نرست

خدا را که مانند وانباز وجفت — ندارد شنیدی که ترسا چه گفت

رهائی نیابد کس از دست کس — گرفتار را چاره صبرست وبس

در بعض نسخ که یارد به تحتانی وبجاے دست لفظ خبث و بهر تقدیر معنی که میتواند بکاف استفهامیه دوم تعلیلیه ونشست بمعنی نشستن و در مصرع دوم اشارت است بآنکه کافراں میگفتند که پیغمبر کاهن است وشاید که دشمن کنایه از زیاد بود که گواهی داد برنا ے زن زید که متبنی آنحضرت صلعم بوده کما وقع فی بعض الشروح وقول او ترسا چه گفت اشارت ست بکلمه قالوا ان الله ثالث ثلاثة یعنی نصاری گفتند که عیسیٰ پسر خدا ومریم زوج خدا وثابت ایشاں خداست وقول او رهائی نیابد در بعض بدارد

حکایت

جوانے هنرمند وفرزانه بود — که در وعظ چالاک ومردانه بود

نکونام وصاحبدل وحق پرست — خط عارضش خوشتر از خط دست

غرض از بیت دوم آنست که هم خوبرو بوده وهم خوش نویس ؛

قوی در بلاغت چو در نحو جست | ولے حرفِ ابجد نگفتے درست
مگر نکتهٔ بودش اندر زباں | که تحقیقِ معجم نکردے بیاں
یکے را بگفتم ز صاحبدلاں | که دندانِ پیشیں ندارد فلاں

فراہانی علیه الرحمة در شرح ایں بیت انوری که ۵ از حرفهاے تیغت آیاتِ فتح خیزد - تالیف آیه آیسے ہست از حرفِ معجم آورده که حروف معجم را دو اطلاق است گاه از و مطلق حروف تہجی اراده نمایند و گاه از و حروف منقوطه خواہند انتہیٰ - و بر متتبع پوشیده نیست که اکثر استعمال آں در معنی اول ہست چنانچه ائمهٔ لغت مثل صاحب التاج وغیره بداں تصریح کرده اند بلکه معنی دوم اگر آمده باشد اقل قلیل خواہد بود و در بیت ما نحن فیه نیز ہماں معنی اول و ایں قید از آں کرد که تصریح شود باستدراک ولے و مراد از حرف ابجد ہم حروف تہجی ہست و بعض محققین نوشته و لفظِ تحقیق درینجا بمعنی بالتحقیق چنانکه ضرورت بمعنی بالضرور است اگرچه ضرورةً نیز درآں درست میشود انتہیٰ ضرورت بمعنی بالضرورت مسلم اما بودن تحقیق بمعنی بالتحقیق محل تامل ؛ و در بعض نسخ قوی در لغت بود و در نحو جست ولے حرفِ سیں را نگفتے درست و ایں صحیح مے نماید در صورت اول مقابله بلاغت با نحو خوب نمیشود

برآمد ز سودای من تندروے | کز ایں جنسِ بیہوده دیگر مگوے
تو در وے ہماں عیب دیدی که ہست | ز چنداں ہنر چشمِ عقلت ببست
یقیں بشنو از من که روزِ یقیں | نه بیند بدی مردمِ نیک بیں
یکے را که فضل است و تدبیر و راے | گرش پاے عصمت بلغزد ز جاے
بیک خرده مپسند بر وے جفا | بزرگاں چه گفتند خُذ ما صفا

فاعل برآمد ضمیرے که راجع بطرف یکیست و با بمعنی علیٰ و معطوف برآمد اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آں و حاصل معنی آنکه برہم شد بسبب جنون و سوداے که از گفتن من در سرش پیچیده بود و گفت کزیں جنس تا آخر و در بعض نسخ سرخروے و در بعض دیگر برآمد ز سوداے من سرخروے باضافت سبب بطرف سبب و بجاے فضل لفظ علم و سرخروے برآمدن کنایه از بے دماغ شدن مثل تندروے برآمدن و قولِ او خذ ما صفا بمعنی بگیر چیزے را که پاک و بخشش است ؛

بود خار و گل باہم اے ہوشمند | چه در بندِ خاری تو گلدسته بند

در بعض نسخ چه کارت بخار ہست گلدسته بند ؛

گرش زشت خوئی بود در سرشت | نه بینی ز طاؤس جز پاے زشت
صفاے بدست آور اے بے تمیز | که ننماید آئینهٔ تیره نیز
طریقے طلب کز عقوبت رہی | نه حرفے که انگشت بر وے نہی

در بعض نسخ گرش عیب جوئی و در بعض دگر گرت بجاے خطاب و در بعض گرا زشت خوہی و نه بیند و دریں صورت گرا بمعنی ہر کرا و نه بیند براے نفی استمرار بود ؛

منه عیب کس اے خردمند پیش | چو حشمت فرو دوزد از عیب خویش

مصرع دوم شرط وچو وقتیه وفرو دوزد بمعنی فرو دوختہ شود وجزاے این شرط محذوف بنابر قاعده که گذشت ودر بعض نسخ منه عیب خلق اے خردمند ودر بعض دیگرے فرو مایه که حشمت تا آخر ودر هردو صورت این کاف برائے بیان علت مصرع اول وحشم مفعول وفرو دوزد بمعنی فرو خواہد دوخت وفاعل این فعل عیب خلق یا عیب کس پیش خود نہادنست ومیتواند که پیش از کاف لفظ هرگاه محذوف وبدستور تمام مصرع شرط بود ؛

چرا دامن آلوده را حد زنم | که خود را شناسم که تر دامنم

بین المصرعین لفظ هرگاه محذوف وکاف بیان آن وجواب این شرط نیز محذوف بنابر قاعده که گذشت وحاصل معنی آنکه هرگاه خود را بشناسم که تر دامنم پس چرا دامن آلوده را حد زنم اگر حد زنم پس سر رشتهٔ انصاف از دست داده باشم ؛

نشاید که بر کس درشتی کنی | که خود را بتاویل پشتی کنی

درینجا نیز بین المصرعین لفظ هرگاه که محذوف وکاف بیان آن وجواب این شرط نیز محذوف بنابر قاعده که گذشت وحاصل معنی آنکه هرگاه خود را بتاویل حمایت کنی اے از اہل فضل قرار دہی پس لایق نیست که از تو بر کسے درشتی واقع شود چرا که ارتکاب این امر از اہل فضل بغایت ناپسندیده است ودر حاشیه نسخ با کس وچو خود را واین واضح است تاویل گردانیدن کلام از ظاہر بخلاف ظاہر

چو بد ناپسند آیدت خود مکن | پس آنگه بہمسایه گو بد مکن
من ار حق پرستم وگر خودنمای | برون با تو دارم درون با خدای
چو ظاہر بعفّت بیاراستم | تصرّف مکن در کژ و راستم
تو خاموش اگر من نکو بایدم | که حمال سود و زیانِ خودم
اگر سیرتم خوب وگر منکر است | خدایا بسے از تو داناتر است

در بیت اول ذم مطلق بد میکند ودر بیت دوم نسبت آن بخود میدہد ودرین اشارتست بآنکه خدا داناست بباطن من که خوبست یا زشت ودر بعض نسخ من از حق شناسم وبجای قول او نکو بایدم بہم بایدم بتوسط حرف تردید وبجای قول او بسے از تو بسے از تو اے در نہان

کسے را بکردارِ بد کن عذاب | که چشم از تو دارد به نیکی ثواب

مصرع دوم بیان کسے ومتعلق باے به نیکی محذوف وباے نیکی برائے نسبت است وحاصل معنی آنکه اگر عذاب مے کنی بسبب کردار بد پس بر کسے مکن که از تو چراغ چشم داشته باشد بسبب کار نیک ودر بعض نسخ که چشم از تو دارم به نیکی ثواب که بلیم بجرم از تو چندین عذاب ـ هردو مصرع بتصدیه کاف ودر بعض مصرع اول بتصدیه نون وبجاے چندین لفظ هرگز واین هردو نسخه محل نظر است ؛

نکوکاری از مردم نیک راے | یکے را بده مے نویسد خداے
تو نیز اے عجب هر کرا یک هنر | به بینی زده عیبش اندر گذر
نه یک عیب او را بانگشت پیچ | جہانی فضیلت بر آور بہیچ

لفظ اے عجب براے تعجب وبانگشت پیچیدن کنایه از همه وقت در نظر داشتن ومصرع دوم از بیت سوم معطوف بر یک عیب تا آخر

وحاصل معنی بیت اول آنکه کسے که یک حسنه ازو صادر میشود در نامهٔ اعمال او ده حسنه مے نویسند. وحاصل معنی بیت سوم آنکه نه یکا عیب او را همه وقت در نظر دارد و جهان فضیلتش را نابود انگارد و در عامهٔ نسخ برائی هیچ بیائے خطاب واین تحریف است

چو حاسد که در شعر سعدی نگاه	بنفرت کند زانه. روان تباه
ندارد دیصد نکتهٔ نغز گوش	چو زحفے به بیند بر آرد خروش
جز این علتش نیست کآن بدپسند	حسد دیدهٔ نیک بینش بکند
نه مر خلق را صنع باری سرشت	سیاه و سفید آمد و خوب و زشت
نه هر چشم و ابرو که بینی نکوست	بخور پسته را مغز و انداز پوست

بیت اول شرط وحاسد مبتدائے موصوف و ما بعد صفت آن ومصرع اول از بیت دوم خبر این مبتدا و مصرع دوم معطوف بر آن وبیت دوم جزائے شرط **زحف** در اصل لغت عرب بمعنی دور افتادنست وباصطلاح عروضیان ارکان بحور دو قسم بود سالم وغیر سالم وتغیرے که در رکن سالم واقع شود بزیادت یا نقصان اول چنانچه در میان لام ونون مفاعلن الف در آری وگوئی مفاعلان ودوم چنانچه از مفاعیلن نون وحرکت لام بیندازی وگوئی مفاعیل ورکن غیر سالم را مزاحف نیز گویند وتغیرے که دریں رکن واقع شود آن را زحاف بکسر خوانند وآن جمع زحف است وشک نیست که این تغیر گویا از اصل خود دور افتادنست ودر نسخ معتبره بجائے حاسد لفظ دشمن وبجائے کلمهٔ زا واو عطف وبجائے زحفے حرفے وفارسیان این هر دو لفظ را بمعنی عیب استعمال کنند لیکن با لفظ شعر لفظ اول بمعنی اصطلاحی انسب وبجائے خود پسند خود پرست وبجائے بکند بست وبجائے نه مر خلق را صنع باری سرشت خداوند عالم که آدم سرشت واین مطابق است بمضمون خمرت طینت آدم بیدی وبجائے بخور پسته را مغز و انداز پوست بخور پسته مغز و بینداز پوست پسته مغز بقلب اضافت ؛

باب هشتم در فضیلت شکر

نفس مے نیارم زد از شکر دوست	که شکرے ندانم که در خورد اوست
عطائیست هر موے از و بر تنم	چگونه بهر موے شکرے کنم
ستایش خداوند بخشنده را	که موجود کرد از عدم بنده را

مے نیارم زد اے نے توانم زد ودر بعض نسخ بر نیارم زد ودریں صورت لفظ بر زیاده باشد۔ وبجائے ندانم ندارم از مادهٔ داشتن ؛

کرا قوت وصف احسان اوست	که اوصاف مستغرق شان اوست
بدیعیکه شخص آفرید. ز گل	روان و خرد بخشد و هوش و دل
ز پشت پدر تا بپایان شیب	نگر تا چه تشریف داده ز غیب

چو پاک آفریدت بهش باش و پاک / که ننگ است ناپاک رفتن بخاک
پیاپی بیفشان از آیینه گرد / که مصقل نگیرد چو زنگار خورد
نه در ابتدا بودی آب منی / اگر مردی از خود بدر کن زنی
چو روزی بسعی آوری سوی خویش / مکن تکیه بر زور بازوی خویش

اوصاف جمع وصف و فارسیان بجاے مفرد هم استعمال نمایند و درین صورت وضع مظهر موضع مضمر عبارت از همان صفت و باشد و حاصل معنی آنکه تعریف و تحمید کردن فرا گرفته شده شانِ آن جناب است لے ثناے خود را خودش میتواند کرد و دیگریرا مجال آن نیست و لهذا در حدیث واقع شده که لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک و قول او مگر تاجِ تشریف دادش در بعض نسخ به بین تاج تشریف دادت و بجاے از خود از سر +

چراغ حق نمے بینی اے خود پرست / که بازو بگردش در آورد و دست
چو آید بکوشیدنت خیر پیش / بتوفیق حق دان نه از سعی خویش
بسر پنجگی کس نبرد است گوے / سپاسِ خداوند توفیق گوے
تو قائم بخود نیستی یک قدم / زغیبت مدد میرسد دمبدم

اشارت است بآنکه تو که دست و بازوے خود را واسطه روزی مے بینی و بر آن مے نازی این نقصان بصیرت تست چراغ حق را نمے بینی که بمقتضاے حکمتِ بالغه دست و بازوے ترا بگردش آورده تا باستعانت آن تحصیل روزی کنی و میتواند که حق درینجا بمعنی راست و درست بود و خود پرست بمعنی گمراه و باطل پرست و در بعض نسخ چراغ حق نه بینی تو +

نه طفل زبان بسته بودی ز لاف / همے روزی آمد ز جوفت بناف
چو نافت بریدند و روزی گسست / به پستانِ مادر در آویخت دست

مصرع اول بر سبیل استفهام انکاری و بین المصرعین کاف حالیه محذوف و بیت دوم معطوف بر بیتِ اول و میتواند که مصرع دوم معطوف بود بر طفل جوف بحذف مضاف الیه و تاے ضمیر در معنی مضاف الیه ناف که از روے قطع شده بالفظ جوف ملحق گشته و در مصرع چهارم التفات از خطاب بغیبت با مضاف الیه دست اعنی تاے خطاب محذوف بود از جهت قیام قرینه والاول هو الاولی و حاصل معنی آنکه طفل بودی زبان بسته از لاف که در آن زمان نمے آید روزی از جوف مادر بناف تو و چون از شکم او بیرون آمدی و ناف ترا بریدند و راه در آمدن آن روزی مسدود شد پس به پستانِ مادر در آویختی دست را و از پستان تحصیل روزی کردی و پرورش یافتی و در بعض نسخ طفلِ دهن بسته و بجوفت ز ناف و به پستان مادر گرفتی دو دست و درین صورت جوفت بمعنی جوف بود و گرفتی دو دست بمعنی استوار کردی هر دو دست را باستعانت آن شیر مکی و در بعض دیگر نه طفلک زبان بسته بودے بجاے تنکیر جوفش و نافش بشین ضمیر و درین صورت فاعل در آویخت ضمیرے باشد که راجع بطرف طفلک است و در بعض در آورد دست +

غریبی که رنج آردش دهر پیش / بدارو دهند آبش از شهر خویش

پس او در شکم پرورش یافت است	ز انبوب معده خورش یافت است
دو پستان که امروز دلخواه اوست	دو چشمه هم از پرورش گاه اوست
کنار و بر مادر دلپذیر	بهشت است و پستان درو جوی شیر
درخت است بالای جان پرورش	پسر میوهٔ نازنین بر برش

بیت اول جمله معترضه بر سبیل تمثیل است و ازین چنان معلوم میشود که در ولایت رسم باشد که هرگاه مسافری را مرضی طاری گردد آب در دوای او از ملک خودش آمیخته میدهند و برین تقدیر مراد از آن آب آب بی باشد که بعضی از مسافران همراه بردارند لیکن خاک وطن را بعضی همراه بر دارند و با آب آمیخته میخورند چنانچه از کلام دیگران مستفاد میشود و آب وطن برداشتن مرسوم نیست بلی این کار را میتوان گفت که چون بعض اوقات چنین اتفاق افتاده شیخ چنین گفته و بدون این تقدیر معنی ابیات صحیح و باهم مربوط نمیشود و اگر مراد از شهر خویش شهر مقیمان باشد قید از شهر خویش زاید میگردد و معهذا آنهم رسم نیست که مسافر بیمار را مقیمان آب شهر را بدارو آمیخته بدهند پس حاصل معنی آن باشد که هرگاه بچه از شکم مادر برآید و بسبب شکم قوی حکم بیمار دارد و شیر مادر که حکم آب دارو و از شهر خود بچه که عبارت از مادر است میدهند اغذیه دیگر این عالم و تواند که بدارو معنی بجای دارو بود یعنی بجای دارو و آب همان شهر را که مسافر از انجاست میدهند و حق آنست که بین المصرعین عبارت تا ممکن باشد محذوف است که درین صورت معنی بیت بی تکلف میشود و قول او انبوب معده و در عامهٔ نسخ انبان معده و در بعض هم از دیگ معده و در هر صورت باضافت مشبه به بمشبه و قول او در کنار و بر بتوسط واو عطف تفسیر و بجای پسر لفظ ولد ۱۲

نه رگهای پستان درون دل است	اگر بنگری شیر خون دل است
بخونش فرو برده دندان خویش	سرشته درو مهر چون جان خویش
چو بازو قوی کرد و دندان ستبر	ببالایدش دایه پستان بصبر

مصرع دوم بر سبیل استفهام انکاری و مرجع ضمیر شین دل و مادر هر دو محتمل و فاعل فعل فرو برده ضمیری که راجع بطرف طفل است و مصرع چهارم صفت خون یا مادر بتقدیر کاف صفت و فاعل سرشته ضمیری که راجع بطرف مادر است و مهر بحذف مضاف الیه ای مهر خود را و حاصل معنی آنکه دل نسبت رگهای پستان است و اگر بنظر تعمق بنگری معلوم کنی که شیر که از پستان بر می آید خون دل است که به پستان در آمده صورت اصلی خود را گذاشته پس طفل که شیر را میخورد در حقیقت خون مادر را میخورد چنین خون یا چنین مادر مشفق که سرشته است در آن طفل یا در آن خون مهر خود را مانند جان خود تا باعث آن تربیت طفل آسان گردد و این از مقتضیات حکمت بالغه و قدرت کامله او باشد تعالی شانه و میتواند که مصرع دوم از بیت دوم حال بود از ضمیری که راجع بطرف طفل است و مرجع ضمیر او در قول او درو نیز همان ضمیر و بعض محققین نوشته میتواند که مصرع دوم معطوف باشد بمصرع اول و حاصل معنی آنکه طفل بخون مادر دندان فرو برده و مادر محبت خود را در آن پسر مانند جان خویش آمیخته انتهی بر متامل پوشیده نیست که درین صورت تشتت ضمائر میشود و نیز جای سخن که معتبر است

نزدیک علماے معانی در میان معطوف و معطوف علیه بهم نمیرسد و در بعض نسخ پس از بنگری و مهر خونخوار خویش و درین صورت قافیه برهم میشود مگر آنگاه که در مصرع اول پیش بیاے فارسی بود کما فی البعض و مرجع ضمیر او لفظ خونخوار که عبارت از طفل است از قبیل اضمار قبل الذکر و اگر فاعل سرشته ضمیرے باشد که راجع بطرف باری تعالی است و خویش بمعنی او و مرجع ضمیر آو مادر بود وجهے است و احتمال دارد که بیت دوم در معنی مقدم باشد بر بیت اول و معطوف بر قول او به پستان مادر در آویخت دست و بیت دوم علت بنخوتش فرو برد و چوں قول او بنخوتش فرو برد در ظاهر مستبعد میشود از براے آنکه در شیر دنداں فرو میبرد نه در خون پس براے اثبات این مدعا این بیت را در آورد و تقدیم آن نیز دلالت دارد بر آن و قول او بیالایدش در بعضے براندایدش ؛

چناں صبرش از شیر خاموش کرد که پستان و شیرش فراموش کرد
تو نیز اے که در توبهٔ طفل راه بصبرت فراموش گردد گناه

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف پستان و در بعض نسخ خامُش کند و فرامُش کند و در بعض دیگر خامش کند که پستان مادر فرامش کند و بجاے بصبرت فراموش گردد بصبرت ز دل حق زداید ؛

حکایت

جوانے سر از روے مادر بتافت دل دردمندش چو آذر بتافت

این بیت ذو قافیتین و در بعض نسخ بآذر اے بر آتش و تافتن در مصرع دوم بمعنی گرم شدن و گرم کردن هر دو محتمل و در اول بمعنی اعراض و رویاست ؛

چو بیچاره شد پیشش آورد مهد که اے سست مهر فراموش عهد
نه گریان و درمانده بودی و خرد که شبها ز دستِ تو خوابم نبرد
نه در مهد نیروے حالت نبود مگس راندن از خود مجالت نبود

معطوف آورد اعنی و گفت محذوف و مصرع دوم از بیت اول بیان مقوله آن و فاعل شد ضمیرے که راجع بطرف مادر است و مصرع اول از بیت دوم بر سبیل استفهام انکاری و در بعض نسخ تو گریاں بصیغهٔ خطاب و قول او نیروے حالت یا ضافت اے قوتے که اکنوں داری ؛

تو آنی که از یک مگس رنجهٔ که امروز سالار و سر پنجهٔ

در بعض نسخ پر زور و سر پنجهٔ و در بعض دیگر نه آنی بنون نفی بر سبیل استفهام تقریری و بهر تقدیر در مصرع اول بعد از کاف عبارت پیش ازیں و علت رنجه شدن هر دو محذوف و مصرع دوم معطوف بر پیش ازیں مذکور بحذف واو عطف و موقع این کاف بعد از امروز که از جهت تعقید پیش از وے واقعست و حاصل معنی آنکه تو آنی که پیش ازیں از نشستن یک مگس رنجه میشدی بسبب ضعف و ناتوانی خویش و امروز که سالار و سر پنجه هستی با من این معامله میکنی و اغلب که تو مبتدا و ما بعد خبر آن و مصرع ثانی بیان این مبتدا است پس حاصل معنی این باشد تو که امروز سالار و سر پنجه هستی همانی که از مگس رنجه میشدی و اینکه ماضی را

بحال تعبیر نموده از جہت کمال تحقق او و برائے نمود حالتِ مذکوره بچشم مخاطب است فتامل +

بجائے شوی باز در قعرِ گور
که نتوانی از خویشتن دفع مور

قول او بجائے متعلق است بمصرع دوم

بجائے رسد کاسهٔ سر که زود
تو گوئی درو هرگز دیده نبود

این بیت در عامهٔ نسخ مکتوب نیست +

دگر دیده چون بر فروزد چراغ
چو کرم لحد خورده پیه دماغ

دگر بمعنی من بعد و چون برائے استفهام و چراغ کنایه از ذات دیده و چو و قتیه است یعنی بعد ازین دیده چگونه روشن کند چراغ خود را هرگاه که کرم لحد خورده باشد پیه دماغ را و در بعض نسخ که برا فروزد که استفهام نیست +

چو پوشیده چشمے به بینی که راه
نداند همه وقت رفتن ز چاه
تو گر شکر کردی که با دیده
وگرنه تو هم چشم پوشیدهٔ

بیت اول شرط و جزائے آن اعنی پس شکر باید کرد که محذوف و بیت دوم متفرع بر جزا و این کاف همان کاف لزومیه و چشم پوشیده کنایه از نابینا است و حاصل معنی آنکه اگر نابینائے به بینی که راه از چاه باز نمیداند پس ترا شکر باید کرد اگر شکر کردی تو پس صاحب بینشی و اگر شکر نکردی پس تو هم مثل آن نابینائی +

حکایت

ملک زادهٔ ز اسپ ادهم فتاد
بگردن درش مهره در هم فتاد
چو فیلش در افتاد گردن بتن
نگشتے سرش تا نگشتے بدن

ملک زادهٔ بیائے تنکیر مفرد غیر مکتوب و مصرع دوم معطوف بر قول او ز اسپ ادهم فتاد و حاصل معنی آنکه در گردن ملک زادهٔ مهرهائے گردن وے در هم فتاد و از جائے خود منتقل شد و در بعض نسخ نبرد آزمائے ز ادهم و چو فیلش فرو رفت +

پزشکان بماندند حیران درین
مگر فیلسوفان ز یونان زمین
سرش باز پیچید و رگ راست کرد
وگر وے نبودے زمین خواست کرد

پزشک طبیب و چون شکسته بندی و جراحی نیز محدث از طبابت است اطلاق آن بر شکسته بند و جراح هم صحیح باشد بر سبیل تجوز و قول او و درین اشارت است بند بیرے سقطه و ضمیر وے راجع بطرف فیلسوف و فاعل خواست ضمیرے که راجع بطرف سقطه است که از قول او بگردن درش مهره در هم فتاد مستفاد میشود اعدلوا هو اقرب للتقوی و در بعض نسخ بزرگان بماندند و این تحریف است و در بعض دیگر طبیبان بماندند حیران در آن - مگر فیلسوفے ز یونانیان + سرش را بپیچید

ورگ راست شد وگرنہ بنوبے زمن خواست شد ؛ و دریں صورت متعلق راست شد از آں پیچیدن محذوف بود و بعض از شارحین در معنی قول او زمن خواست نوشته اند کہ زمن میشد و بریں تقدیر فاعل خواست ضمیرے باشد کہ راجع بطرف ملک زاده است چہ باب خواستن بمعنی نزدیک بود کہ بفتد نیس در بیت ما نحن فیہ بمعنی نزدیک بود

شنیدم کہ سعیش فراموش کرد ۔ زباں از مراعات خاموش کرد

قول او زباں از مراعات در بعض زبانِ مراعات باضافت و حاصل معنی ایں مصرع آنکہ توفیق آں نیافت کہ بگوید کہ چیزے صلہ بدہند شش ؛

دگر بارہ آمد بہ نزدیکِ شاه ۔ بعین عنایت نکردش نگاه

فاعل آمد ضمیرے کہ راجع بطرف فیلسوف است و مصرع دوم معطوف بر آمد تا آخر و فاعل نکرد ضمیرے کہ راجع بطرف شاه است و حاصل معنی آنکہ بار دیگر بیامد آں فیلسوف نزدیک پادشاه و پادشاه بعین عنایت نگاه نکرد بسوے وے و در بعض نسخ دگر نوبت آمد و در بعض دیگر نکرد آں فرومایہ در وے نگاه و در ہر صورت تشتت ضمائر میشود ؛

فرستاد شخصے بدستِ رہی ۔ کہ باید کہ بر عودِ سوزش نہی
فرستاده آمد برِ شہریار ۔ بکرد آنچہ گفتش خداوندگار
ملک را یکے عطسہ زد دود ۔ سر و گردنش ہمچناں شد کہ بود
بعذر از پےِ مرد بشتافتند ۔ بجستند بسیار و کم یافتند

معطوف فرستاد اعنی وگفت محذوف و مصرع دوم بیان مقولۂ آں و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف تخم و در گفتش راجع بطرف رہی و خداوندگار مراد از فیلسوف است و قول او از پےِ مرد یعنے در دنبال مرد ؛

اگر دی نہ پیچیدے گردنش ۔ نہ پیچیدے امروز روا زنش

باب پیچیدن لازم و متعدی ہر دو آمده و در ینجا بمعنی اخیر و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف شاه و در قول او از منش مرکب مضاف الیہ روے است کہ از وے قطع شده بالفظ من ملحق گشتہ اے نمے پیچید امروز روے خود را از من ؛

تو ہم گردن از حکمِ داور مپیچ ۔ کہ روزے بپیچیں سر برآری بہیچ

ایں کاف تعلیلیہ و مدخول آں جزاے شرطیست کہ بعد از احداث شیا از امر و نہی و غیر آں مقدر مے آید و حاصل معنی آنکہ از براے آنکہ اگر خواہی پیچید روزے بپیچیں سر خود را بہیچ خواہی برآورد **تنبیہ** مصرع اول بعینہ در باب اول در حکایتِ دیدم از عرصۂ رودبار نیز گذشت و ظاہر ازیں جہت در بعض نسخ چنیں واقع شده مکن گردن از شکر نعمت مپیچ و دریں صورت مفعول مکن اعنی کارے محذوف و مصرع ثانی بیان آں و مپیچ معطوف بر مکن بحذف واو عطف ؛

گفتار در صنع الٰہی و شکر نعمات نا متناہی

معلم نیاموخت ہست عقل و رائے ۔ سرشت ایں صفت در نہاد خدائے

دربعض نسخ فہم و رای و در وجودت خدای ؛

گرت منع کرد دلِ حق نیوش	حقت عینِ باطل نمودی بگوش
ببین تا یک انگشت از چند بند	با قلیدس صنع ہم درفگند
پس آشفتگی باشد و ابلہی	کہ انگشت بر حرفِ صنعش نہی
تامل کن از بہرِ رفتارِ مرد	کہ چند استخوان پے زد و وصل کرد
کہ بے گردش کعب و زانو و پای	نشاید قدم بر گرفتن ز جای
از آن سجدہ بر آدمی سخت نیست	کہ در صلب او مہرہ یک لخت نیست
دو صد مہرہ بر یکدگر ساختست	کہ گل مہرۂ چون تو پرداختست

حق مراد از سخن حق وحاصل معنی آنکہ سخن حق کہ بگوش تو خودی عین باطل مشاہدہ و سبصر گشتی و در بعض نسخ گرت حق ندادی و قول او ہم درفگند ای ہم پیوند شد ازین مستفاد میشود کہ باب فگندن لازم و متعدی ہر دو آمدہ و قول او کہ چند استخوان پے زد و وصل کرد پے زد عبارت از آنست کہ پے را بمفاصل پیچیدہ ہر دو استخوان را بہم وصل نمود کہ ظاہراً یکے نماید و در باطن از ہم جدا باشد کہ بکار نشستن و برخاستن بیاید و در بعض کہ چند استخوانے در و وصل کرد ۔ و درین صورت ضمیر او راجع بطرف مرد باشد ؛

رگت در تن است ای پسندیدہ خوی	زمینے در و سیصد و شصت جوی

درین بیت قلب است وحاصل معنی آنکہ تن تو کہ در آن رگہاست زمینے ہست چنین وچنین اما اگر این طور باشد کہ تنت از رگ است تا آخر واضح تر میشود و در بعض نسخ رگان در تنند و در بعض دیگر رگت بر تن و روان اندر و تا آخر ؛

بصر در سر و فکر و رای و تمیز	جوارح بدل دل بدانش عزیز

بعض محققین نوشتہ کہ متعلق در سر اعنی لفظ ساخت محذوف و از بصر مراد از بصر وغیرہ حواس خمسہ ظاہری کہ تعلق بدماغ دارد و ہمچنین فکر و رای و تمیز کہ ہمہ متعلق ہست بقوت نفسانی کہ در دماغ است و در قول او جوارح بدل نیز لفظ ساخت محذوف و با در آن برای استعانت چرا کہ ہمہ اعضا را باستعانت دل ساخت زیرا کہ قوت حیوانی تعلق بدل دارد و مراد از دانش نفس ناطقہ کہ تعلق او با نفس حیوانی ہست اولاً و اگر این توجیہ کردہ نشود خصوصیات شعر ہمہ بے ربط میگردد قائل این توجیہ وقتے صحیح باشد کہ اطلاقِ بصر بر حواس خمسہ ظاہری آمدہ باشد و نیز در متعلق بودن اینہا بدماغ و ہمچنین در ساختن ہمہ اعضا باستعانت دل تردد است و از قول او زیرا کہ قوت حیوانی تعلق بدل دارد مستفاد میشود کہ تعلق قوت حیوانی با ہمہ اعضا بسبب تعلق وے بدل ست نہ آنکہ ساخت آنہا باستعانت دل است و بنہا بودن بعید قائل دصحیح از سر و موقع بصر بعد از سر است کہ از جہت تعقید لفظی پیش از وے واقع شدہ وکلمۂ از در ینجا و ہمچنین با در مصرع دوم ہر دو سببیہ حاصل معنی آنکہ سر را بسبب بصر و فکر و رای و تمیز و جوارح را بسبب دل و دل را بسبب دانش عزیز گردانید تا در ناطق وغیر ناطق جہت امتیاز بہم رسد ؛

بهایم بروی اندر افتاده خوار ... تو همچون الف بر قدمها سوار

بروی اندر افتادہ سرنگوں و ہمچوں الف یعنی مستقیم القامت ؛

نگوں کردہ ایشاں سر از بہر خور ... تو آری بعزت خورش پیش سر

ایشاں اشارہ بہ بہایم و بعزت متعلق بلفظ آری است و حاصل معنی آنکہ تو می آری بعزت خورش را پیش سر و سر را بلند کردہ خورش میخوری و ازیں معلوم میشود کہ اطلاق لفظ ایشاں بر غیر ناطق نیز آمدہ ؛

نزیبد ترا با چنیں سروری ... کہ سر را بطاعت فرو آوری

ترا آنکہ چشم و دہن داد و گوش ... اگر عاشقی در خلافش مکوش

ولیکن بدیں صورت دلپذیر ... فریفتہ مشو صورت خوب گیر

نزیبد باستفہام انکاریست و اگر فرو ناوری بصیغۂ نفی بود و اصح باشد و در عامہ نسخ کہ سر جز بطاعت فرو آوری و بجای عاشقی لفظ عاقلی

گرفتم کہ دشمن بکوبی بسنگ ... مکن ای جفا پیشہ با دوست جنگ

بین المصرعین کلمہ استدراک محذوف است و حاصل معنی آنکہ فرض کردم کہ دشمن را میتوانی گرفتن لسنگ لایق نیست کہ با دوست جنگ کنی در بعض نسخ بجای مکن لفظ مجو و در بعض دیگر مکن ای بی ازجہل با دوست جنگ ؛

رہ راست باید نہ بالای راست ... کہ کافر ہم از روی صورت چو ماست

خردمند طبعان منت شناس ... بدوزند نعمت بہ تیغ سپاس

اشارت است بآنکہ این تشبیہ بکار نمی آید کار معنی است کہ عبارت از خلاق پسندیدہ است قول و تیغ سپاس اضافت مشبہ بہ بمشبہ

حکایت

شنیدم کہ طغرل شبی در خزاں ... گذر کرد بر ہندوی پاسباں

ز باریدن برف و باران و سیل ... بلرزش در افتادہ ہمچون سہیل

دلش بر وی از رحمت آورد جوش ... کہ اینک قبا پوستینم بپوش

دمی منتظر باش بر طرف بام ... کہ بیرون فرستم بدست غلام

معطوف آورد اعنی و گفت محذوف و مصرع ثانی بیان مقولۂ آں و حاصل معنی آنکہ جوش آورد و گفت کہ قبا پوستین من حاضر است آنرا بپوش و مفعول قول او فرستم اعنی قبا پوستین را محذوف از جہت قیام قرینہ ؛

دریں بد کہ باد صبا در وزید ... شہنشہ در ایوان شاہی خزید

وشاقی پریچہرہ در خیل داشت ... کہ طبعش بدو اندکی میل داشت

تماشای ترکش چناں خوش فتاد ... کہ ہندوی مسکیں برفتش ز یاد

قبا پوستینی گذشتش بگوش ... ز بدبختیش در نیامد بدوش

تا بیت سوم حاصل معنی آنکہ دریں خیال بود کہ قبا پوستین را پیش او بفرستد کہ ناگاہ باد صبا بوزید و چون در زیدن باد

سرما را شدید تر گرداند پادشاه بوزیدن باد در ایوان شاهی رفته خزید و در آنجا از تماشاے و شاق آں عهد را فراموش کرد و در بعض نسخ دریں بود باد صبا تا آخر و دریں صورت کاف فجائیه محذوف باشد و صبا هر چند در اصل باد شرقیست که آنرا باد بهار گویند لیکن فارسیاں بر باد خزاں نیز اطلاق کنند شیخ نظامی ؎ صبا بلبلاں را در دیده ہل زنامحرماں روے پوسیده گل ۰ ملا طاہر غنی ؎ روزے که گل ز باغ بغارت برد صبا بلبل بباد ده سبد آشیانه را ۰ و درینجا همیں مراد است و در بعض دیگر باد بهاری وزیده و ایں غلط نساخ چرا که موسم زمستان و برف بود نه فصل بهار - و لفظ ترک وضع مظہر موضع مضمر است که عبارت از وشاق بود ۰

مگر رنج سرما برو بس نبود
که جور سپهر انتظارش فزود

لفظ مگر براے تشکیک و بس بمعنی کافی است و حاصل معنی آنکه شاید که رنج سرما بر آں ہندو کافی نبود که جور سپهر انتظار رسیدن قبا پوستین را علاوه آں کرد و در بعض نسخ که چوں آسماں و در بعض دیگر که چوں ز آسماں و در هر دو صورت معنی ناباره

نگه کن چو سلطاں بغفلت بخفت
مگر تنگ بختت فراموش شد
که چوبک زنش بامداداں چه گفت
که و شنت در آغوش آغوش شد
ترا شب بعیش و طرب میرود
چه دانی که بر ما چه شب میرود

نگه کن درینجا بمعنی بشنو است چنانچه گوش داشتن بمعنی شنیدن گذشت و چو حرف شرط و سلطاں بغفلت بخفت فعل شرط و جزاے آں محذوف بنا بر قاعده که گذشت و چوبک زن بمعنی مرسل نواز یعنی نوبتی از قران السعدین معلوم میشود و اینجا ایں معنی مناسب نیست پس صحیح که ہندوے شب بامداداں باشد چرا که سابق ہندوے پاسباں فرموده و دریں صورت لفظ ہندو وضع مظہر موضع مضمر و هر دو بیت پسین مقوله گفت و کلمه مگر براے تشکیک بود و تنگ بخت بفوقانی کنایه از مدبر و بد بخت و درینجا مراد از ہماں ہندو است و حاصل معنی آنکه چوں شب شد و سلطاں بغفلت از وعده ام استراحت فرمود بشنو که آں بنده و چه گفت ۰

رفرو برده سر کاروانی بدیگ
چه از پا فرو رفتگانش بریگ

و در بعض نسخ چه غم از فرو رفتگاں و در بعض دیگر چه پا از فرو رفتگانش و ایں تحریف است و صحیح چه باک از فرو رفتگان بریگ و حاصل معنی آنکه کاروانی که بمنزل رسیده سر خود را بطرف دیگ طعام فرو برده باشد براے در تهیه خوردن خورش باشد غم آیندگاں که در ریگ فرو رفته اند و تعب راه کشیده و هنوز بمنزل نرسیده ندارد و ایشاں را بیاد نمے آرد و مختار بعض محققین بلکه صحیح نزد ایشاں چه یاد از فرو ماندگانش بریگ لیکن محاوره بر آں مساعدت نمیکند و اغلب که تحریف ہماں چه باک است فتامل

بدار اے خداوند زورق بر آب
که بیچارگاں را گذشت از سر آب
توقف کنید اے جواناں چیست
که در کاروانند پیران سست
تو خوش خفته در هودج کارواں
مهار شتر در کف ساروان
چه هاموں و کوہست چه سنگ و ریگ
نره باز پس ماندگاں پرس حال

ترا کوہِ پیکر ہیوں مے برد ... پیادہ چہ دانی کہ خوں مے خورد
بآرامِ دل خفتگاں در بنہ ... نہ دانند حالِ شکم گرسنہ

دربعض نسخ بدارید یک لحظہ زورق برآب کہ وا ماندگاں را تا آخر وبجاے قول او شکم گرسنہ کہ بمعنی تہی شکم از طعام است دل گرسنہ باضافت ؛

حکایت

یکے را عسس دست بربستہ بود ... ہمہ شب پریشان و دل خستہ بود
بگوشش آمدش در شبِ تیرہ تنگ ... کہ شخصے ہمے نالد از دستِ تنگ

دربعض نسخ بگوشش آمدش ناگہاں از پسے - کہ مے نالد از تنگدستی کسے پسے بہاے فارسی ویاے تنکیر اگر مزید علیہ پس است پس ازیں زیادت غلط فارسی است از قبیل غلط عام ؛

بخندید دزدِ تبہ راے وگفت ... تو بارے زغم چند نالاں بخفت
برو شکرِ یزداں کن اے نیک بخت ... کہ دستت عسس بر ستونے نہ بست

نالاں ظاہرا تحریف نالی بیاے خطاب ہست یا بعد ازوے لفظ باشی ومتعلق شکر یزداں کن اعنی بریں نعمت ہر دو محذوف وجملہ بریں نعمت شکر کن معطوف بر قول او برو ومصرع دوم بیان آں نعمت وتاے ضمیر متصل منصوب مضاف الیہ دست وفاعل نہ بست عسس است ودر بعض نسخ تبہ کار روز در آں چہ نالی بخفت ودر بعض دیگر شنید ایں سخن دزدِ محبوس وگفت زبیچارگی چند نالی بخفت ودریں صورت فاعل نہ بست دست عسس ومفعول آں اعنی دست ترا محذوف باشد ؛

مکن نالہ از بینوائی بسے ... چو بینی زخود بینواتر کسے

مصرع دوم شرط وجزاے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت ودر بعض نسخ ایں بیت مکتوب نیست ؛

حکایت

برہنہ تنے یک درم وام کرد ... تنِ خویش را کسوتِ خام کرد
بنالید کاے طالعِ بدلگام ... بگرما بپختیم در زیر خام
چو ناپختہ آمد زسختی بجوش ... یکے گفتش از چاہِ زنداں خموش
بجا آور اے خام شکرِ خداے ... کہ چوں ما نہ خام بر دست و پاے

طلوع برآمدن آفتاب ومانند آں طالع برآیندہ وباصطلاح اہل تنجیم برج ودرجہ کہ ہنگام ولادت یا وقتِ سوال چیزے از افق نمودار باشد اول را طالع ولادت وثانی را طالع مسیلہ گویند بپختیم یاے خطاب ومیم ضمیر متصل منصوب بمعنی برشتہ کردی مراو خام چرم خام دباخت نکردا است وبسبب لفظ بپختیم ایہام پیدا کردہ ودر بعض نسخ بپختم دریں زیر خام ودر بعض دیگر زگرما بپختم دریں زیرِ خام اے برشتہ شدم وباب پختن لازم ومتعدی ہر دو آمدہ ؛

حکایت

یکے کرد بر پارسائے گذر — بصورت جهود آمدش در نظر
قفائے فروکوفت بر گردنش — ببخشید درویش پیراهنش
خجل گشت کانچه ازمن آمد خطاست — ببخشائے برمن چه جائے عطاست

معطوف خجل گشت اعنی وعذرخواست محذوف وما بعدِ آں بیانِ آں وحاصل معنی آنکه خجل گشت وعذرخواست که آنچه ازمن صادر شده محض خطاست تو برمن رحم کن چه جائے عطاست که پیراهن فرستاده ٭

بشکرانه گفتا بسر بیستم — که آنم که پنداشتی نیستم
نکو سیرتِ بے تکلف بروں — به از نیک نامِ خراب اندروں
بنزدیکِ من شب رو راهزن — به از فاسقِ پارسا پیرهن

میم ضمیر در معنی مضاف الیه سر است که ازوے قطع شده بالفظ بیستم ملحق گشته وکاف اول تعلیلیه ودوم بیانیه وحاصل معنی آنکه بشکرانه آنچه مرا جهود پنداشتی ومن جهود نیامدم برسرمن بایست لے استاده باش ودر بعض نسخ بسر ایستم ودر بعض دیگر که از آں که پنداشتی نیستم ٭

حکایت

شنیدم که پیرے پسر را بخشم — ملامت همی کرد کاے شوخ چشم
ترا تیشه دادم که هیزم شکن — نگفتم که دیوارِ مسجد بکن
زباں آمد از بهرِ شکر وسپاس — بغیبت نگرداندش حق شناس
گذرگاه قرآن وپندست گوش — ببهتان وباطل شنیدن مکوش

سبب خشم اعنی کندنِ دیوارِ مسجد محذوف از جهتِ قیامِ قرینه وکاف در مصرع دوم از بیت اول بامدخولِ خود تا آخر بیتِ دوم برائے بیانِ ملامت است ودر بعض نسخ پیش از بیتِ اول ودر بعض دیگر بین البیتین ایں بیت که ۔

یکے گوشِ کودک بمالید سخت — که اے بوالعجب رائے وبرگشته بخت

ودریں صورت معطوف بمالید اعنی وگفت محذوف ومصرع دوم بیانِ مقوله آں بود وحق آنست که یا ایں بیت زائد است

یا بیتِ اول ٭ دو چشم از پئے صنعِ باری نکوست — ز عیبِ برادر فروگیر ودوست

عیب برادر باضافت ودوست معطوف بر برادر ومفعول فعل گیر اعنی دو چشم را محذوف از جهتِ قیامِ قرینه وحاصل معنی آنکه دو چشم که حقتعالی بتو عنایت فرموده برائے آنست که صنع او را تماشا کنی نه برائے آنکه عیب برادر ودوست را مے دیده باشی ودر بعض نسخ صنع بنه داں ٭

گفتار در بیانِ آثارِ صنع

شب از بهرِ آسایشِ تست روز — مهِ روشن ومهرِ گیتی فروز

سپهر از برائے تو فراش دار همے گستراند بساطِ بہار
اگر باد و برف است و باران و میغ وگر رعد چوگان زند برقِ تیغ
همه کارداران فرمان برند که تخمِ تو در خاک مے پرورند
وگر تشنه مانی ز سختی مجوش که سقّاے ابر آبت آرد بدوش
زخاک آورد رنگ و بوے و طعام تماشاگهِ دیده و مغز و کام

بترتیب لف ونشر مرتب وقولِ او که تخمِ تو اضافت بادنے ملابست ہست اعنی تخم ماکولات راکه مقسوم تست درخاک مے پرورند تا آں را بدل ماتحلیل خود گردانی وقول او زخاک آورد تا آخر بترتیب لف ونشر مرتب ۔

عسل دادت از نحل و نحل از هوا رطب دادت از نخل و نخل از نوا
همه نخلبنداں بخایند دست زحیرت که نخلے چنیں کس نبست
خور و ماه و پروین براے تو اند قنادیل سقفِ سراے تو اند
گل آوردت از خار و از نافه مشک زر از کان و برگِ تر از چوبِ خشک
بدستِ خودت چشم و ابرو نگاشت که محرم باغیار نتواں گذاشت
توانا که آں نازنیں پرورد بالوانِ نعمت چنیں پرورد
بجاں گفت باید نفس بر نفس که شکرش نه کارِ زبانست و بس

در مصرع اول از بیت اول نحل بنون وحاے مهمله زنبورِ شهد و در مصرع ثانی نخل بخاے معجمه درختِ خرما نخیل جمع و دادن کنایه از آفریدن وچوں اکثر اجزاے ترکیب نحل هوائیست گویا از هوا مخلوق شده و در بعض نسخ من از هوا و دریں صورت عبارت از ترنگبین ومانند آں باشد وقول او ز حیرت یعنی ازیں حیرت وقول او گل آوردت از خار و بعض نسخ خارت گل آورد و در بعض نسخ حاکمت

خدایا دلم خوں شد و سینه ریش که مے بینم انعامت از شکر بیش

اے زیاده از شکر گفتن خود و در بعض نسخ دیده ریش واز گفت بیش ۔

نگویم دد و دام و مور و سمک که فوجِ ملایک بر اوجِ فلک
هنوزت سپاس اندکے گفته اند زلطفت هزاراں یکے گفته اند

در بعض نسخ زچندیں هزاراں و در بعض دیگر که از صد هزاراں و دریں صورت ایں کاف و بعضیں کاف در صدر مصرع دوم از بیت اول اضرابیه وقول او دد با معطوفات خود مبتدا وخبر آں اعنی شکر نعمت توبجا آورده اند محذوف و ایں جمله مقول نگویم بود و حاصل یعنی آنکه نمیگویم که همیں دد و دام و مور و ماهی شکر نعمت تو بجا آورده اند و بس بلکه ایں میگویم که فوج ملایک هم با اینهمه شکرگذاری و تسبیح و تحمید و تهلیل هنوز سپاس ترا اندکے بلکه از صد هزاراں یکے گفته اند ۔ در بعض ما نه فرزند آدم نه حور و ملک بتکرار کلمه نه وایں محل تامل از چندیں هزارست اے از چندیں هزار سپاس تو ۔

برو سعدیا دفتر دل بشوے براهے که پایاں ندارد مپوے

دفتر دل باضافتِ مشبه به بمشبه و راهِ بی پایان کنایه از ادای شکر است و حاصل معنی آنکه تو که بزعمِ خود میدانی که ادای شکر او کما ینبغی خواهم کرد از چنین خیالاتِ فاسده دفتر دل خود را بشوی و براهی که بی پایانست مپوی و در بعض نسخ دست و دفتر بتوسط واو عطف و در بعض دیگر دستِ فکرت باضافت هر دو محل تامل ؀

حکایت

نداند کسی قدرِ روزِ خوشی	مگر روزی افتد بسختی کشی
زمستان درویش در تنگ سال	چه سهلست پیشِ خداوندِ مال

مگر حرف استثنا و روزی مستثنیٰ و بعد از وی کافی که برای بیان یای تنکیر بباید و مستثنیٰ منه اعنی در هیچ روز هر دو محذوف و حاصل معنی آنکه نمیداند کسی قدر روزِ خوشی را در هیچ روز مگر روزی که افتد آنکس بسختی کشی و قول او چه سهل است بسیار آسانست

سلیمی که یک چند نالان نخفت	خداوند را شکرِ صحت نگفت
چو مردانه رو باشی و تیز پای	بشکرانه باکند پایان بپای
به پیرِ کهن به که بخشند جوان	توانا کند رحم بر ناتوان
چه دانند جیحونیان قدرِ آب	زواندگان پرس از آفتاب
عرب را که بر دجله باشد قعود	چه غم دارد از تشنگانِ زرود
کسی قیمت تندرستی شناخت	که یک شب به بیماری تب گداخت
ترا تیره شب کی نماید دراز	که غلطی ز پهلو به پهلوی باز
بر اندیش از افتان و خیزان تب	که رنجور داند درازی شب
بابانگ دهل خواجه بیدار گشت	چه داند شب پاسبان چون گذشت

نخفت و نگفت ماضی منفی و پیش از یک چند تا برای غایه محذوف ای سلیمی که تا مدتی نالان نخفته باشد خداوند را شکر صحت نخواهد گفت و قول او بشکرانه باکند پایان مضاف الیه شکرانه محذوف و حاصل معنی آنکه بشکرانه تیز پای خود با آهسته روان موافقت کن و در بیت سوم علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع ثانی معطوف بر آن و حاصل معنی آنکه بر پیر معمر بهتر ست که رحم کند جوان چرا که او توانا ست و توانا رحم میکند بر ناتوان و میتواند که معطوف بر مصرع اول باشد ای آنکه تواناست رحم کند بر ناتوان و قول او از آفتاب ای کسانیکه از سوزش آفتاب وامانده اند و در بعض نسخ در آفتاب و بجای تشنگانِ زرود تشنه بر شوره رود و بجای که یک شب به بیماری تب گداخت که یک چند بیچاره در تب گداخت و قول او چون گذشت ای چگونه گذشت ؀

حکایت

زره باز پس ماندهٔ میگریست	که مسکین ترا از من درپشت کیست

جهاندیده تا آخر معطوف میگریست و می گفت محذوف و مصرع ثانی بیان مقولهٔ آن و در بعض نسخ که عاجز تر از من ؀

برو شکر کن چون بخره برنهٔ	که آخر بنی آدم خر نهٔ

قول او چوں بجز برنہ شرط وجزائے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت ومصرع دوم علت بشکر کردن ودر بعض نسخ گر بجز برنہ ودر بعض دیگر چو بخت تو خرنہ ودریں صورت بیت بے قافیہ میشود ودر بعض بروشکر کن تو کہ چوں خر نۂ بزیر چنیں بار آخر نۂ وایں نیز معیوب از جہت اختلافِ حرکت ما قبل رَوی کہ آخر بکسرۂ خاست وخر بفتح آں بیت الحق جہانگیرنگر تا آخرہٖ

خر بارکش نیستی بے تمیز ۔ زجورِ فلک چند نالی تو نیز

ایں بیت بیانِ قولِ او یک سخن است اما در صورتیکہ مقدم بر بیت بروشکر کن باشد وبارکش بے تمیز تمامہ صفتِ کاشفہ خر وحاصل معنی آنکہ خر بارکش بے تمیز نیستی پس از جورِ فلک تا چند خواہی نالید تو نیز چنانچہ او مے نالد وبعض محققین نوشتہ کہ بے تمیز منادائے بحذف حرفِ ندا است وتکرار ندا در ابیات مضائقہ ندارد وخالی از نکتہ نیست چرا کہ درینجا اورا بہ بے تمیزی یاد کردہ اگرچہ سابق ہوشیار گفتہ وصحیح خرے بارکش گفتش اے بے تمیز چنانچہ در بعض نسخ **فائدہ** نیز ترجمۂ ایضاً است و ایضاً چنانچہ برائے افادۂ معنی اشتراک مے آید برائے افادۂ معنی تشبیہ نیز مے آید مثلاً دریں عبارت کہ در شرح عبارت رشیدیہ در علم مناظرہ واقع شدہ واما زوال الخفاء فقد یحصل بادنیٰ تامل للسائل الطالب للحق ایضاً ومحشی بریں نوشتہ اے کما یحصل من التشبیہ کذلک یحصل بغیر التشبیہ وازیں قبیل است قول او تو نیز در بیت ما نحن فیہ ‌‌؛

حکایت

فقیہے بہ افتادہ مستے گذشت ۔ بمستوریٔ خویش مغرور گشت
زنخوت بدو التفاتے نکرد ۔ جواں سر برآورد کاے پیر مرد
تکبر مکن چوں بہ نعمت دری ۔ کہ محرومی آید ز مستکبری

مصرع دوم از بیت دوم جزائے شرطِ محذوف ومعطوف سر برآورد وگفت نیز محذوف ومابعد بیان مقولۂ آں ومصرع دوم از بیتِ سوم علت نہی از تکبر وچوں بہ نعمت دری شرط وجزائے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت وحاصل معنی آنکہ فقیہ نسبت نخوتی کہ داشت برجوان التفات نکرد وچوں او ملتفت ندید اوراپس سر برآورد وگفت کہ اے پیر مرد چوں ترا حقتعالی نعمت کرامت فرمودہ است پس تکبر مکن چرا کہ از تکبر محرومی حاصل میشود ؛

یکے را کہ در بند بینی مخند ۔ مبادا کہ ناگہ درافتی بہ بند
نہ آخر در امکانِ تقدیر ہست ۔ کہ فردا چو من باشی افتادہ مست
ترا آسماں خط بہ مسجد بنشت ۔ مزن طعنہ بہ دیگرے در کنشت
ببند اے مسلماں بشکرانہ دست ۔ کہ زنار مغ برمیانت نہ بست
نہ خود میرود ہر کہ جویانِ اوست ۔ بعنفش کشاں مے برد لطفِ دوست
نگر تا قضا از کجا سیر کرد ۔ کہ مستی بود تکیہ بہ غیر کرد

ودر بعض نسخ کسے را کہ در بند بینی مخند مبادا کہ روزے درافتی بہ بند وقول او نہ آخر استفہام انکاریست وقول او مزن طعنہ بر دیگراں در کنشت اے بر کسانیکہ در کنشت اند وبت را مے پرستند. وبجاے مستی بود کوری بود ؛

گفتار در قدرت الٰهی و فضل نا متناهی

نهادست باری شفا در عسل — نه چندانکه زور آورد با اجل

در بعض نسخ سرشت است یزداں و بهر تقدیر بین المصرعین کلمهٔ استدراک محذوف و حاصل معنی آنکه او تعالی بحکم فیہ شفاء للناس عسل را سبب شفا آدمیاں گردانیده است لیکن نه چندانکه مقاومت با اجل تواند کرد ؛

عسل خوش کند زندگانرا مزاج — ولے درد مردن ندارد علاج

رمق ماندہ را که جاں از بدن — بر آمد چه سود انگبیں در دہن

صحیح بہ کند و ہمیں موافق است بمضمون بیت سابق و درد مردن باضافت فاعل ندارد و علاج مفعول آں پس حاصل معنی ایں باشد که عسل شفا بخش زندگانست از جمیع مرضها و دردها لیکن درد مردن علاج ندارد پس عسل ایں درد را شفا نخواهد بخشید و میتواند که علاج در معنی مضاف در درد مردن بود و فاعل ندارد ضمیرے که راجع بطرف عسل است و حاصل معنی آنکه علاج درد مردن ندارد و در بعض نسخ ولے مردگاں را ندارد علاج و دریں صورت بلے زندگاں مقابله خوب بهم میرسد و در بعض و لیے مرگ را عاجز است از علاج و در بعض ولے وقت مردن نماند علاج یعنی علاج نتواند کرد

حکایت

یکی گرز پولاد بر مغز خورد — کسے گفت صندل بمالش بدرد

ز پیش خطر تا توانی گریز — ولیکن مکن با قضا پنجه تیز

دروں تا بود قابل شرب و اکل — بداں تازہ روئیست و پاکیزه شکل

خراب آنگه ایں خانه گردد تمام — که باہم نسازند طبع و طعام

مزاجت تر و خشک و گرم است و سرد — مرکب ازیں چار طبع است مرد

یکے زیں چو بر دیگرے یافت دست — ترازوے عدل طبیعت شکست

اگر باد سرد نفس نگذرد — تف سینه جاں در خروش آورد

وگر دیگ معده بجوشد طعام — تن نازنیں را شود کار خام

دل اینان نه بندد دل اہل شناخت — که پیوسته باہم نخواہند ساخت

توانائی تن مداں از خورش — که لطف حقت میدہد پرورش

قول او یکے گرز در بعض نسخ کسے و در مصرع دوم بجاے کسے یکے و بجاے ز پیش خطر ز تیغ خطر و بجاے بدن تازه روئیست نازنین است و بجاے بجوشد طعام بجوشد تمام یعنی تا بوش کامل نخورد و طعام هضم نشود و ایں خانه استاره مدروں و بجاے اشارت بجار طبع و بجاے که پیوسته باہم چو ضد باہم و بجاے که لطف حقت که فضل حقت بکاف اضرابیه ؛

بجقش که گردیده بر تیغ و کارد — ہنی حق شکرش نخواہی گزارد

چو روے بطاعت نہی بر زمین — خدا را ثنا گوے و خود را مبین
گدا ئیست تسبیح و ذکر و حضور — گدا را نباید کہ گردد غرور
گرفتم کہ خود خدمتے کردۂ — نہ پیوستہ اقطاع او خوردۂ

با تسبیہ وحق بمعنی راستی و درستی و مرجع ضمیر شین باری تعالیٰ وصحیح بدانی گذار بمعنی متوانی ادا کرد وقول او بطاعت نہی در بعض نسخ بخدمت نہی وقول او گدا را نباید کہ گردد غرور بصیغۂ اثبات بر سبیل استفہام انکاری و غرور بمعنی صاحب غرور واین مجاز است و در عامہ نسخ نباید کہ باشد غرور بنون نفی و در بعض دیگر بباید نگردد و در بعض بباید نباشد یعنی بباید بصیغۂ اثبات و نگردد و نباشد بصیغۂ نفی وبجاے اقطاع لفظ انعام ❊

گفتار در سوابق عطایاے الٰہی

نخست او ارادت بدل در نہاد — پس این بندہ بر آستاں سر نہاد
گر از حق نہ توفیق خیرے رسد — کے از بندہ خیرے بغیرے رسد
زباں را چہ بینی کہ اقرار داد — نگر تا زباں را کہ گفتار داد
در معرفت دیدۂ آدمی است — کہ بکشادہ بر آسمان و زمی است
کیت فہم بودے نشیب و فراز — گر ایں در نکردے بروے تو باز
سر آورد و دست از عدم در وجود — درین جود بنہاد در وے سجود
وگرنہ کے از دست جود آمدے — محالست کز سر سجود آمدے
بحکمت زباں داد و گوش آفرید — کہ باشد کہ صندوق دل را کلید
وگرنہ زباں قصہ بر داشتے — کس از سر دل کے خبر داشتے
اگر نیستے سعی جاسوس گوش — خبر کے رسیدے بسلطان ہوش

قول او پس ایں بندہ در بعض نسخ سپس بندہ و ایں مزید علیہ ہاں پس و بجاے نگر لفظ ببیں وقول او کہ گفتار داد بکاف استفہامیہ و ہم در ینجا بمعنی مفہوم و ایں مجاز است و ایں در اشارہ بدید و دریں اشارہ بدست و در وے اشارہ بسر وقول او وگرنہ زباں قصہ بر داشتے کلمۂ نہ مربوط است ببر داشتے و قصہ مفعول ایں فعل وقول او اگر نیستے سعی الے نبودے سعی ❊

مرا لفظ شیریں و خوانندہ داد — ترا سمع و ادراک دانندہ داد
مدام ایں دو چوں حاجباں بر درند — ز سلطاں بسلطاں خبر مے برند
چہ اندیشی از خود کہ فعلم نکوست — از آں در نگہ کن کہ تقدیر اوست

خوانندہ کنایہ از زبان و ایں دو اشارہ بسمع و خوانندہ و سلطاں کنایہ از دل و در بعض نسخ خبر میدہند و دریں صورت قافیہ معیوب میشود و بجاے لفظ نطق و بجاے سمع طبع و بجاے ادراک دراک بصیغۂ مبالغہ و در ہر صورت دانندہ صفت او ست

بر و بوستاں باں بایواں شاہ	بتحفہ ثمر ہم ز بستانِ شاہ

بتحفہ اے بر طریق تحفہ و در عامۂ نسخ بنو بادہ گل ہم ز بستانِ شاہ و دریں صورت لفظِ ہم برائے حصر بود و شارح ہانسوی نوشتہ کہ بجاے برد صحیح رود و باے بنو بادہ برائے تعدیہ است چنانچہ در ذہبت بزید بمعنی بردم من زید را پس حاصل رود بنو بادہ برد نو بادہ را باشد انتہی لیکن ایں قسم ترکیب در فارسی محل تامل و صاحب جہانگیری در تفسیر لفظ ترانی بفوقانی کہ ہم بدیں معنی است ہمیں بیت سند آوردہ مصرع اول مطابق ماخوذ و مصرع ثانی چنیں کہ ترائی و لے ہم ز بستانِ شاہ و ایں اصحّ است ؛

حکایت

بتے دیدم از عاج در سومنات	مرصّع چو در جاہلیّت منات
چناں صورتش بستہ تمثال گر	کہ صورت نہ بندد از آں خوبتر

قولِ او کہ صورت نہ بندد از آں خوبتر اے مصور نشود خوبتر از آں صورت کہ او راست ؛

ز ہر ناحیہ کاروانہا رواں	بدیدارِ آں صورتِ بے زباں
طمع کردہ رایانِ چین و چگل	چو سعدی وفا زآں بتِ سنگدل
زباں آوراں رفتہ از ہر مکاں	تضرّع کناں پیشِ آں بے زباں
فرو ماندہ از کشفِ آں ماجرا	کہ حیّ جمادے پرستد چرا
مغے را کہ با من سرو کار بود	نکوگوے و ہم حجرہ و یار بود
بنرمی بپرسیدم اے برہمن	عجب دارم از کارِ ایں بقعہ من
کہ مدہوش ایں ناتواں پیکرند	مقیّد بچاہِ ضلال اندر اند
نہ نیروے دستش نہ رفتارِ پاے	ورش بفگنی بر نخیزد ز جاے

اے برائے زیارت آں صورت غیر ناطق و در عامۂ نسخ بے رواں اے بیجاں و در بعض دواں بدال و بجاے رایاں صحیح خوباں و جمادے بیاے تنکیر و نسبت ہر دو محمل اما اول اقویست و بجاے نکوگوے و ہم حجرہ و یار بود شب و روز ہم حجرہ و یار بود و قول او از کارِ ایں بقعہ اے از کار اہل ایں بقعہ و ایں مجاز بالحذف است ؛

نہ بینی کہ چشمانش از کہرباست	وفا جستن از تنگ چشماں خطاست

شارح ہانسوی آوردہ کہ سنگ چشم بسین مہملہ سخت رو و بیحیا و آنہا کہ تنگ چشم بفوقانی خوانند از لفظِ کہربا کہ در مصرع اول واقع شدہ غافل اند و ایں محل نظر است چہ کہربا صمغیست و شارح آنرا از احجار پنداشتہ و معہذا سنگ چشم بسین لفظ آمدہ نیست و بر تقدیر تسلیم بمعنی مذکور درینجا صحیح نمیتواند شد بلکہ با صدق علیہ آں شخصے ست کہ چشم از سنگ داشتہ باشد و اینجا آں مراد نیست مگر آنکہ تنگ چشم بفوقانی باشد کہ لفظ آمدہ است بمعنی نوکیسہ و بخیل و معشوق را از آں گویند کہ بغرورِ حسن بطرف کسے التفات نمیکند۔ و حق آنست کہ دریں صورت ہم مصرع اول نامربوط میشود چرا کہ بودن چشم از کہربا نہ علت تنگ چشمی ست و نہ علت سنگ چشمی و ظاہرا سنگ چشماں تحریف سخت چشمانست چرا کہ کہربا نسبت بچشم آدمی سخت میباشد

وسخت خشم بیجا و بے رو را گویند ؛

بدین گفتم آں و ست دشمن گرفت
چو آتش شد از خشم درمن گرفت

گفت بمعنی گفتن و میم ضمیر متصل منصوب و درمن گرفت معطوف بر جملہ چو آتش شد از خشم و در بعضے نسخ بدین گفتن و دریں صورت لفظ مرا محذوف باشد از جہت قیام قرینہ و درمن گرفت اے درمن بپیچید و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ آتش در گرفتن مسلم و در گرفتن چو آتش غیر محاورہ از عدم اعتنا است چہ تشبیہ در دو امر است یکے از خشم مثل آتش شدن و دیگر از خشم مثل آتش در گرفتن پس حاصل معنی ایں باشد کہ بسبب خشم مثل آتش برافروخت وبہمان سبب مثل آتش درمن بپیچید ؛

مغاں را خبر کرد و پیرانِ دیر
فتادند گبرانِ پاژند خواں

ندیدم در آں انجمن روے خیر
چو سگ درمن از بہرِ آں استخواں

پیرانِ دیر معطوف است بر مغاں و بعد از آں عبارت تا آنکہ فراہم آمدند محذوف و مصرع دوم جملہ معترضہ و بیتِ دوم معطوف برہماں جملہ فعلیہ محذوف و فتادند خبر مبتدا اے محذوف اعنی واو شاں و لفظ گبراں وضع مظہر موضع مضمر ست و حاصل معنی مصرع چہارم آنکہ عوعو کردن گرفتند بطرفِ من مانند سگاں از براے آں بت کہ از استخوانِ فیل بودہ و مخفی نماند کہ مقام مقتضی آں بود کہ میگفت فتادند چو سگ تا آخر پس اعادۂ گبرانِ پاژند خواں براے تہوین بود اما سومنات را کہ بتخانہ ہندواں بودہ معبد گبراں کہ مجوس اند گفتن و پاژند را کہ کتاب آسمانی است پیشِ مجوس و ہنود و کار و بار باژند و پاژند دار د دریں جا در آوردن و ہمچنیں دریں مصرع برہمن شدم در مقالاتِ ژند و جز آں محل نظر است ؛

چو آں راہِ کژ پیشِ شاں راست بود
کہ مرد ارچہ دانا و صاحبدلست

رہِ راست در چشمِ شاں کژ نمود
بنزدیکِ بیدانشاں جاہلست

آں راہِ کژ اشارہ براہِ کفر و ضلالت و راہِ راست عبارت از دینِ اسلام و در بعض نسخ بجاے دانا لفظِ ہشیار و بہر تقدیر ایں بیت الحاقی است و با سباق و سیاق ربطے ندارد فتامل ؛

فرو ماندم از چارہ ہمچوں غریق
چو دیدم کہ جاہل بکیں اندر است
ہمیں برہمن را ستودم بلند

بروں از مدارا ندیدم طریق
سلامت بہ تسلیم ولیں اندر است
کہ اے پیرِ تفسیرِ استا و ژند

بحذف مضاف الیہ اے غیر از مدارا ندیدم طریقِ مخلص از دستِ آں جماعتِ ضالہ و در بعض نسخ از چاہ چندیں غریق و ایں تحریف است و قولِ او تفسیرِ استا باضافتِ عام الی الخاص از عالم کتاب قاموس و عطف ژند بر تفسیرِ استا - و آنچہ بعض شارحین نوشتہ اند استاے ژند باضافتِ عام الی الخاص ظاہرا ماخذِ ایشاں ایں بیت شمس فخری است سہ کنند بیان معانی شہ مطاوی آں بداں مثال کہ الفاظِ ژند را استا ؛

مرا نیز با نقشِ ایں بت خوش است
بدیع آیدم صورتش در نظر

کہ شکلِ خوش و قالبے دلکش است
ولیکن ز معنی ندارم خبر

بلکہ پیشتر ازیں گذشت کہ موصوف لفظِ خوش گاہے محذوف ہم مے آید چنانکہ گویند با او خوش دارم یا با او خوش افتادہ اے حال خوش دارم و حالِ خوش افتادہ وازیں قبیل است در مصرع اول۔ و در بعض نسخ صورتے دلکش و بدیع آید این صحیح است بصیغۂ مستقبل

کہ سالوکِ این منزلم عنقریب	بد و نیک کمتر شناسد غریب
تو دانی کہ فرزین این رقعہ	نصیحت گرِ شاہِ این بقعہ
چہ معنی است در صورتِ این صنم	کہ اول پرستندگانش منم

بعض محققین نوشتہ کہ سالوک این منزلم جملہ اسمیہ است کہ بتصریح دلالت دارد بر حال و لفظِ عنقریب دلالت دارد بر استقبال وچوں وقوع امر استقبالی را از راہِ ادعا واقع پنداشتہ چنیں گفتہ و دریں محل تامل چراکہ جملہ اسمیہ برائے استمرار مے باشد چنانچہ اہلِ فن بداں تصریح کردہ اند و لفظِ عنقریب ہرگاہ بدون ضم ضمیمہ دلالت بر معنی نداشتہ باشد پس دلالت او بر معنی استقبال بدون متعلق آں چہ گونہ صحیح تواند شد پس صحیح آنست کہ چوں جملہ اسمیہ دلالت دارد بر استمرار و دریں جا بمعنی حال استعمال یافتہ برائے دلالت کردن او بر آں معنی بلفظ عنقریب مقید ساخت و قولِ او کہ اول پرستندگانش بعض محققین نوشتہ کہ اول پرستندگان تحریف چراکہ دریں کلمہ فک دیدہ نشدہ و صحیح کہ اول پرستندگانش اے از پرستندگان او اول منم۔ و در بعض کہ اول پرستندۂ او و این بے تکلف صحیح است انتہےٰ۔ قولِ او دریں کلمہ فک دیدہ نشدہ" متبنی بر ذہول است ازیں بیت شیخ نظامی ؎ چو اول شب آہنگ خواب آورم۔ بہ تسبیحِ نامت شتاب آورم ؛ بہ تقدیر دریں بیت اشارت است بکریمہ قل ان کان للرحمن ولد فانا اول العابدین و در عامۂ نسخ مہمان این منزلم و بدا زنیک نادر و در بعض کمتر شناسد پس حاصل معنی این باشد کہ من کہ مہمان این منزلم از چند روزم و ہر کہ مسافر باشد او بد و نیک منزل را کمتر مے شناسد مگر آنکہ مدتے مدید در آں مقیم باشد ؛

عبادت بتقلید گمراہی است	خنک رہروے را کہ آگاہی است
برہمن زشادی بر افروخت روے	پسندید و گفت اے پسندیدہ گوے
سوالت صوابست و فعلت جمیل	بمنزل رسد ہر کہ جوید دلیل

عبادت مبتدا و تبقلید متعلق آں و گمراہی است خبر این مبتدا و خنک خبر مقدم بر مبتدا و رہروے را کہ دریں جا بزیادت کلمۂ را واقع شدہ مبتدا اے موصوف و ما بعد صفت آں و است بمعنی باشد و بجا از وے لفظ او را محذوف یا مابین رہرو و کلمۂ را لفظ او محذوف و موقع کاف بعد لفظِ رہرو کہ از راہ تعقید بعد لفظ را واقع شدہ دریں صورت کلمۂ را زائدہ نمے باشد و کلمۂ را است بمعنی خود باشد و حاصل معنی آنکہ خوش است آں رہرو کہ آگاہی باشد او را یا رہ سوے کہ او را آگاہی است اے محقق است مقلد نیست و قول او پسندید و گفت اے پسندیدہ گوے فاعل پسندید و گفت ضمیرے کہ راجع بطرف برہمن است و مفعول پسندید یعنی گفتارم را محذوف و در بعض نسخ پسندیدہ خوے و بجاے جوید دلیل گیرد دلیل ؛

بسے چوں تو گردیدم اندر سفر	بتاں دیدم از خویشتن بیخبر
جز این بت کہ ہر صبح از ینجا کہ ہست	بر آرد بہ یزدان داور دست

وگر خواهی امشب هم اینجا بباش	که فردا شود سرّ این بر تو فاش
شب آنجا ببودم بفرمانِ پیر	چو بیژن بچاهِ بلا در اسیر
شبی همچو روزِ قیامت دراز	مغان گردِ من بی وضو در نماز
کشیشان هرگز نیازرده آب	بغلها چو مُردار در آفتاب
مگر کرده بودم گناهی عظیم	که بردم در آن شب عذابی الیم
همه شب درین قیدِ غم مبتلا	یکی دست بر دل یکی بر دعا
که ناگه دهل زن فرو کوفت کوس	بخواند از قضای برهمن خروس
خطیبِ سیه پوشِ شب بی خلاف	برآورد شمشیرِ روز از غلاف
فتاد آتشِ صبح در سوخته	بیکدم جهانی شد افروخته
تو گفتی که در خطهٔ زنگبار	زیک گوشه ناگه درآمد تتار
مغانِ تبه رای ناشسته روی	بدیر آمدند از در و دشت و کوی
کس از مرد در شهر و برزن نماند	در آن بتکده جای سوزن نماند
من از غصه رنجور و از خواب مست	که ناگه تماثیل بر داشت دست
بیکبار از ایشان برآمد خروش	تو گفتی که دریا درآمد بجوش
چو بتخانه خالی شد از انجمن	برهمن نگه کرد خندان بمن

در بعض نسخ بیتی گشته بودم چو تو در سفر تا آخر و در بعض دیگر بیتی چون تو گردیده ام در بلاد بتان دیده ام بیخبر چون جماد و بجای یکی دست بر دل یکی بر دعا یکم دست بر دل و درین صورت میم ضمیر متصل در معنی مضاف الیه دست باشد که از وی قطع شده بالفظِ یک ملحق گشته و در بعض دگر بر دعا۔ اما دست بر دل از برای آنکه از مشاهدهٔ این حال دل به تنگ آمده است تسکین یابد و دست بر دعا از برای آنکه از آن آشوبگاه رهائی حاصل شود لیکن محاوره در دعا یا برخاست و بجای جای سوزن صحیح جای ارزن که کنایه از تنگی مکان بود ٭

که دانم ترا هیچ مشکل نماند	حقیقت عیان گشت و باطل نماند
چو بینم که جهل اندرو محکم است	خیالِ محال اندرو مدغم است

بیتِ اول مقولهٔ برهمن و بیانِ مقوله گفت محذوف و معطوف بر قول او نگه کرد و مصرع دوم معطوف بر هیچ مشکل نماند و در عامهٔ نسخ که دانم ترا لیکن بهای فارسی بمعنی بعد ازین و در بعض دیگر که اکنون ترا هیچ ٭

نیارستم از حق دگر هیچ گفت	که حق زاهلِ باطل نشاید نهفت

علت مضمون مصرع اول محذوف و مصرع دوم معطوف بر آن بتصدیر کاف عاطفه و بباید بصیغهٔ اثبات و حاصل معنی آنکه نتوانستم از کلمهٔ حق من بعد با ایشان چیزی گفتن زیرا که اهلِ باطل بودند و کلمهٔ حق از اهلِ باطل پوشیده باید داشت

در وقت غلبه و انکار ایشان از حق و این قید از بیت آینده بوضوح می پیوندد و الا مطلق ممنوع نیست ؛

چو بینی زبر دست را زور دست — نه مردی بود پنجهٔ خود شکست
زمانی بسالوس گریان شدم — که من ز آنچه گفتم پشیمان شدم

در بعض نسخ چو بینی زبردست یا زبردست ای حرکت داد دست خود را و در بعض زبردست را زیردست ای خویشتن را زبون زبردستی و بهر تقدیر مصرع اول شرط و کلمهٔ را مفید معنی اضافت و جزای این شرط و علت آن هر دو محذوف و مصرع دوم معطوف بر آن و شکست بمعنی شکستن و میتواند که زبردست منادی بحذف حرف ندا بود و حاصل معنی آنچه چو بینی حریف خود را زبردست و غالب ای زیردست و مغلوب پس با وی پنجه مکن که درین صورت پنجهٔ تو شکسته خواهد شد و پنجهٔ خود شکستن مقتضای مردی نباشد ؛

بگریه دل کافران کرد میل — عجب نیست سنگ ار بگردد ز سیل
دویدند خدمت کنان سوی من — بعزت گرفتند بازوی من

مصرع دوم از بیت اول جمله معترضه بر سبیل تمثیل و حاصل معنی بیت اول آنچه بسبب گریستن من دل کافران که در سختی مثل سنگ بود بطرف من مایل شد و سنگ اگر از زور سیل در گردش آمد و از جای خود نقل کند شگفت نباشد و در بعض نسخ بگرید بسیل و این تحریف است ؛

شدم عذر گویان بر شخص عاج — بکرسی زر کوفت بر تخت ساج

مصرع دوم حال است از شخص ساج که عبارت از بت و زر کوفت صفت کرسی و بر تخت ساج صفت بعد صفت است ساج بسین مهمله نام درختی که چوب آن سیاه میباشد ؛

بتک را یکی بوسه دادم بدست — که لعنت بر او باد و بر بت پرست

بتک بکاف تصغیر برای تحقیر و معطوف دادم اعنی و با دل خود گفتم محذوف و مصرع دوم بیان مقولهٔ آن و مرجع ضمیر او بت و میتواند که مصرع دوم جمله معترضه دعائیه بود مصدر بکاف دعائیه ؛

بتقلید کافر شدم روز چند — برهمن شدم در مقالات زند
چو دیدم که در دیر گشتم امین — نگنجیدم از خرمی در زمین
در دیر محکم به بستم شبی — دویدم چپ و راست چون عقربی

شارح هانسوی گوید شرف الدین علی نوشته که بجای ضمیر متکلم در لفظ شدم کلمهٔ او بضمیر غایب باید خواند و شیخ عبد الرسول شارح این کتاب بر آن اعتراض کرده که فائده عدول از تکلم بغیبت ظاهر نمیشود چرا که در صورت تکلم ضمیر متیم چنانچه راجع بجانب شیخ است در صورت غیبت هم ضمیر عائد بجانب شیخ خواهد بود پس احتمال سوء ادب باقی است پوشیده نماند که بنای این اعتراض بر نافهمیدگی کلام شرف الدین است چه غرض شرف الدین از عدول از تکلم بغیبت احتراز از اجرای کلمهٔ کفر است بر زبان و از نسبت آن بسوی متکلم زیرا که آن بهیچ حال جدا و هرگز جایز نیست و لهذا در بعضی نسخ بجای متیم ضمیر لفظ او

دیده شده و همچنیں باید خواند انتهی کلامه و ایں محل تامل چه از عدم جواز اجراے کلمۂ کفر بر زبان و نسبت آں بسوے متکلم جدا و نیز لازم نمے آید که نقلاً هم درست نباشد والا دریں کریمه که قال الذین استکبروا انا بالذی آمنتم به کافرون لازم مے آید که بجاے انا انتم خوانند۔ و بعض محققین نوشته که نقل در حق خوانندگان ایں کتاب ثابت میشود و دَرواقع که نقلِ کفر کفر نیست اما در حق حضرت شیخ خود اجراے کلمۂ کفر بے تکلف لیکن شیخ قدس سره بلفظِ تقلید تدارک آں هم نموده اند دریں صورت نقل کفر هم نباشد و عجب است که شارحاں آں را نفهمیده اند یعنی تقلید آ کافر شدم تحقیقاً چه در دل انکار از بت داشتم بلکه در فکر شکستن آں بودم انتهی قولِ او نقل کفر هم نباشد اگر مراد آنست که نقل کفر مطلقاً هم نباشد ایں در حیز منع و اگر مراد آنست که نقل کفر تحقیقی نباشد مسلم لیکن نقل کفر تقلیدی ثابت است پس قولِ او عجب است که شارحاں آں را نفهمیده محل تعجب بود ❊

نگه کردم از زیر تخت و زبر — یکے پرده دیدم مکلل بزر
پس پرده مطرانے آذر پرست — مجاور سر ریسمانے بدست

مضاف الیه زبر محذوف از جهتِ قیامِ قرینه۔ التکلیل تاج پوشانیدن و هو مکلل و در ینجا عبارت از زرین است۔ و حاصل معنی آنکه نگاه کردم از زیر تخت و زبر تخت و در بعض نسخ نکو کردم از زیر تختش نظر ❊

بفورم دراں حال معلوم شد — چو داؤد کآهن برو موم شد
که ناچار چون در کشد ریسمان — برآرد صنم دست فریادخوان
برهمن شد از روے من شرمسار — که شنعت بود بخیه بر روے کار

فاعل معلوم شد و متعلق آں هر دو محذوف و بیتِ دوم بیانِ آں و فاعل کشد ضمیرے که راجع بطرف مطران است و مصرع دوم از بیتِ اول جمله معترضه بر سبیل تشبیه و حاصل معنی آنکه علی الفور معلوم شد بر من حقیقت دست برداشتن آں بت مثل داؤد علیه السلام که علی الفور آهن بر دست او موم میشد و آں حقیقت این است که هرگاه مطران سرِ ریسمان را از دستِ خود در میکشد بلند میکند آں بت دست خود را بر آسمان ❊

بتازید و من در پیش تاختم — نگونش بچاهے در انداختم
که دانستم ار زنده آں برهمن — بماند کند سعی در خونِ من
پسندد که از من بر آید دمار — مبادا که رازش کنم آشکار

تا بیت سوم حاصل معنی آنکه سبب نگوں انداختنِ من او را دراں چاه آں بود که معلوم کردم که اگر او زنده خواهد ماند پس در کشتنِ من سعی خواهد کرد و دمار از روزگارِ من خواهد برآورد باندیشه آنکه مبادا رازش بر ملا افتد و موجب رسوائی او گردد ❊

چو از کارِ مفسد خبر یافتی — زدستش برآور چو دریافتی
که گر زنده اش مانی آں بے هنر — نخواهد ترا زندگانی دگر

تا بیت چهارم جمله معترضه مقوله شیخ بر سبیل وعظ و نصیحت اما در صحت زدستش برآور تامل است و در بعض نسخ زبیخش برآور

ودر بعضے دیگر زبانش درافگن واین هردو بلاشبه صحیح وبجاے گزنده مانی اے بگذاری ؂

وگر سر بخدمت نهاده بدرت ‖ فریبنده را پاے در پے منه
ق
اگر دست یابد ببرد سرت ‖ چو رفتی و دیدی امانش مده

بیت اول معطوف بر بیت سابق مصرع اول شرط و فاعل نهد ضمیرے که راجع بطرف مفسد است وجزاے این شرط وجملہ آن هردو محذوف اعنی بر تو واضح او فریفته مباش چراکه درین وقت بر تو دست ندارد اما اگر دست خواهد یافت شر از بنده نخواهد گذاشت واگر در مصرع اول که ترجمۂ ان وصلیه مصرع دوم در معنی مقدم بر مصرع اول باشد درین صورت احتیاج بحذف نمیشود یعنی اگر دست یابد سر تو خواهد برید اگرچه بخدمت تو سر نهاده باشد بر در تو پس بر تملق او اعتماد مکن وبحکم اقتلوا الموذی قبل الایذا پیش از آنکه او بر تو دست یابد کارش تمام کن ومیتواند که مصرع دوم علت مضمون زدن آن باشد

تمامش بکشتم بسنگ آن خبیث ‖ که از مرده دیگر نیاید حدیث

آن خبیث مفعول بکشتم وتمامش تاکید آن لیکن درین صورت تاکید مقدم بر موکد میشود واین خلاف ضابطه عربی است وچون نیم کشت محاوره مقرری است پس مقابلۂ آن تمام کشت نیز صحیح باشد قیاساً وتواند که آن خبیث بدل باشد از ضمیر شین مضاف الیه تمام بدل کل از قبیل ضربته زیدا ومصرع دوم علت تمام بکشتن بود ؂

چو دیدم که غوغا بر انگیختم ‖ رها کردم آن بوم و بگریختم
چو اندر نیستانے آتش زدی ‖ ز شیران بپرهیز اگر بخردی
مکش بچۂ مار مردم گزاے ‖ چو کشتی در آن خانه دیگر مپاے

مصرع اول شرط ومعطوف بر انگیختم اعنی وپیش رفت نخواهد شد محذوف ومصرع دوم جزاے این شرط است ودر بعض نسخ عوعو بر انگیختم بهر دو عین مهمله مفتوح بمعنی آواز کردن سگ این ظاهرا فارسی مستحدث است چراکه عین مخصوص بعربی است وبر انگیختم بمعنی پیدا کردم پس نسبت عوعو بکافران باشد نه بمتکلم وقول او چو اندر نیستانے تا قول او مپاے هر پنج بیت جمله معترضه مقولۂ شیخ است بر سبیل وعظ ونصیحت ؂

چو زنبور خانه بر آشوفتی ‖ گریز از محلت که دور اوفتی

زنبور خانه آشیانۂ زنبور ومحله درینجا عبارت از ما واو کاف براے علت غائی ومعطوف این اعنی وگزیده نشوی محذوف پس حاصل معنی آن باشد که چون زنبور خانه را بر آشفتی از محله که در آن زنبور خانه بود دیگر بزیا دور افتی وگزیده نشوی وتواند که زنبور خانه باضافت باشد لیے زنبورے که ماوائے او در خانۂ قست ودر بعض نسخ که زود افتی ودرین صورت نیز این کاف تعلیلیه واوفتی بمعنی گزیده شوی خواهد شد ودر بعض دیگر چو زنبور را خانه کردی خراب گریزان شو از پیش ایشان شتاب وپیش ازین گذشت که لفظ ایشان براے اشاره بغیر انسان نیز آید ؂

بجا بکتر از خود بیند از تیر ‖ چو افتاد دامن بدندان بگیر

فاعل افتاد ضمیرے که راجع بطرف تیر است یا بطرف جابکتر از خود ومتعلق آن محذوف ودامن بدندان گرفتن کنایه از گریختن علت

آں محذوف وحاصل معنی آنکہ تیر انداختن بسوے کسے کہ جابکتر از خود باشد پسندیدہ نیست وچوں انداختی پس از جاے خود بگریز تا بر دستِ او کشتہ نشوی ؛

در اوراق سعدی جز این پند نیست / کہ چوں پاے دیوار کندی مایست

در بعض نسخ چنیں پند وبہر تقدیر کاف بیانیہ ومدخول آں محذوف وچوں پاے تا آخر معطوف ہست بر آں پس حاصل معنی آں باشد کہ پاے دیوار مکن وچوں بکنی پس بزیرِ آں مایست کہ دریں صورت بر سرِ تو خواہد ریخت و تو زندہ در خاک خواہی شد

بہند آمدم بعد از آں رستخیز / وز آنجا براہِ یمن تا حجیز
از آں جملہ تلخی کہ بر من گذشت / دہانم جز امروز شیریں نگشت
در اقبال تائیدِ بوبکرِ سعد / کہ مادر نزاید چنو قبل وبعد
زجورِ فلک دادخواہ آمدم / دریں سایہ گسترِ پناہ آمدم

در بعض نسخ بعد از آں ترکتاز دتا حجاز ودریں صورت ترکتاز عبارت از ہنگامہ بود وبجاے کہ مادر نزاید چنو قبل وبعد چو او وبجاے سایہ گستر پناہ دادگستر پناہ بتقدیم صفت بر موصوف وبہر تقدیر معطوف علیہ نزاید محذوف وحاصل معنی آنکہ مادر نزادہ است چوں او پیش ازیں ونخواہد زاد بعد از آں ؛

دعاگوے ایں دولتم بندہ وار / خدایا تو ایں سایہ پایندہ دار
کہ مرہم نہادم نہ درخوردِ ریش / کہ درخوردِ انعام واحسانِ خویش
کے ایں شکرِ نعمت بجا آورم / وگر پاے گردد بخدمت سرم
فرج یافتم بعد از آں بندہا / ہنوزم بگوش است از آں پندہا
یکے آنکہ ہرگہ کہ دستِ نیاز / بر آرم بدرگاہ داناے راز
بیاد آید آں لعبتِ چینیم / کند خاک در چشمِ خود بینیم

بیت اول پیش ازیں گذشت وایں دولت وایں سایہ اشارہ بدولت وبسایہ ممدوح ومصرع دوم جملہ معترضہ دعائیہ یا بیانِ دعا۔ ومضمون بیت دوم علتِ ایں دعا ومتعلق نہاد ومضاف میم ضمیر ہر دو محذوف وفاعل نہاد ضمیر کہ راجع بطرف ممدوح است وخویش عبارت از نفس متکلم وکاف در صدر مصرع دوم اضرابیہ وایں شکر بتقدیم مضاف الیہ بر مضاف وبیان ایں ہماں مضمون بیت دوم ومصرع دوم از بیت سوم شرط وجزاے آں محذوف بنا بر قاعدہ کہ گذشت ومیتواند کہ ترجمہ ان وصلیہ باشد وحاصل معنی آنکہ سبب ایں دعا آنست کہ مرہم گذاشتہ ہست بر زخمِ من نہ درخورِ من بلکہ درخور وشانِ خداوندیِ خویش اے زیادہ از احتیاج من بلکہ از احتیاج ہزار چو من پس شکر ایں نعمت ممکن است کہ بجا آوردہ باشم واگرچہ در خدمت سر من مثل پاے بشود در رفتن براے سجود ودر بعض نسخ بیت سوم بجاے بیتِ دوم ودرخورد ریش واکرام خویش وہمیں بہتر ست چہ لفظ مرہم بالفظِ ریش بسیار چسپاں میشود ؛

بدانم کہ دستے کہ برداشتم / بہ نیروے خود بر نیفراشتم

در بعض نسخ ببازوے خود تا آخر و در بعض دیگر بدانم که چوں دست بر داشتم ببازوے خود را بر افراشتم و ایں غلط نساخ است

نه صاحبدلاں دست بر میکشند / که سر رشته از غیب در میکشند
در خیر بازست و طاعت و لیک / نه هر کس تواناست بر فعلِ نیک
همین است مانع که در بارگاه / نشاید شدن جز بفرمانِ شاه
کلیدِ قدر نیست در دستِ کس / توانائے مطلق خدا ایست و بس

ایں کاف اضرابیه و حاصل معنی آنکه ایں نیست که صاحبدلاں دست را به نیروے خود بلند میکنند در دعا کردن بلکه سر رشته از غیب در میکشند و باستعانت آں بر مدعا دستے یابند و در بعض نسخ نه مردم بخود دست تا آخر +

پس اے مردِ پوینده بر راهِ راست / ترا نیست قدرت خداوند راست

در بعض نسخ پس ایں بنده پوینده گی کن براست و دریں صورت پوینده گی کن براست صفت بنده باشد اے پوینده گی کننده بر راهِ راست و حاصل معنی مصرع دوم آنکه ایں که براه راست مے پوئی مقدور تو نیست بلکه اقتدار تو بر آں بفضلِ خداوند است و در بعض دیگر منت خداوند راست اے ایں منت خداوند است بر تو و بهر تقدیر کلمه را مفید معنی اضافت است

چو در غیب نیکو نهادت سرشت / نیاید ز خوے تو کردارِ زشت
ز زنبور کرد ایں حلاوت پدید / هماں کس که در مار زهر آفرید
چو خواهد که ملکِ تو ویراں کند / نخست از تو خلقے پریشاں کند
وگر باشدش بر تو بخشایشے / رساند بخلق از تو آسایشے

یعنی هرگاه که در غیب که هنوز وجود نگرفته بودی سرشت تو نیکو نهاده باشد زنهار از خوے تو کردار زشت بفعل نخواهد آمد که السعید من سعد فی بطن امه و الشقی من شقی فی بطن امه +

تکبر مکن بر رهِ راستی / که دستت گرفتند و برخاستی
سخن سودمند است اگر بشنوی / بمردان رسی گر طریقت روی

علت مضمون مصرع اول محذوف و ایں کاف اضرابیه و فاعل گرفتند ضمیرے که راجع بطرف قضا و قدر است و حاصل معنی آنکه تکبر مکن ازیں که براهِ راست واقع شده چراکه ایں قیام بسعی پاے تو نیست بلکه دست ترا گرفتند و در حال برخاستی و قولِ او بمرداں رسی گر طریقت روی اے اگر راه راست بروی و در بعض نسخ وگر نشنوی خود پشیماں شوی +

مقامے بیابی گرت ره دهند / که بر خوانِ عزت سماطت نهند
ولیکن نباید که تنها خوری / ز سعدی درویش یاد آوری
فرستی مگر رحمتے در پیم / که بر کردهٔ خویش واثق نیم

مصرع دوم صفت مقامے و در بعض نسخ در هر دو مصرع لفظ دهند و ایں غلط نساخ است چراکه دریں صورت قافیه بهم نبود و بجائے سعدی درویش ز درویش وامانده +

باب نہم در توبہ و راہِ صواب

بیا اے کہ عمرت بہفتاد رفت	مگر خفتہ بودی کہ برباد رفت

در بعض نسخ الا کہ کلمۂ تنبیہ ہست و بہر تقدیر ہفتاد عبارت از مطلق عددِ کثیر و مگر برائے تشکیک و میتواند کہ برائے استثنا و خفتہ بودی مستثنیٰ و مستثنیٰ منہ ایں محذوف باشد و حاصل معنی آنکہ برباد رفتن ایں ہمہ عمر را وجہے دیگر ظاہر نیست مگر آنکہ در خوابِ غفلت فرو رفتہ باشی ؛

ہمہ برگِ بودن ہمے ساختی	بتدبیرِ رفتن نپرداختی

اے تمام عمر در تہیۂ فراہم آوردن اسباب بودن دریں جہانِ فانی صرف کردی وہیچ گاہ بتدبیرِ رفتن بآں جہاں مشغول نشدی

قیامت کہ بازارِ مینو نہند	منازل باعمالِ نیکو دہند
بضاعت بچندانکہ آری بری	وگر مفلسی شرمساری بری
کہ بازار چندانکہ آگندہ تر	تہیدست را دل پراگندہ تر
ز پنجہ درم پنج اگر کم شود	دلت ریش سر پنجۂ غم شود
چو پنجاہ سالت بروں شد ز دست	غنیمت شمر پنج روزے کہ ہست

در بعض نسخ پاداشِ خلقاں دہند و در بعض دیگر بازارِ میزاں نہند و بمقدار احساں دہند و بہر تقدیر ایں بیت ذو قافیتین ہست و قیامت ظرف موصوف و مابعد صفتِ آں و مصرعِ دوم معطوف بر آں و مظروفِ ایں ظرف مضمونِ ایں بیت دوم و مفعول بری محذوف و بیتِ سوم علتِ مضمونِ مصرعِ دوم از بیتِ دوم و مینو عالمِ علوی چنانچہ گیتی عالمِ سفلی و بازار نہادن کنایہ از ترتیب دادن بازار است پس حاصل معنی آں باشد کہ در روزِ قیامت کہ چنیں و چنیں ہست بضاعت بچندانکہ بیاری ہمانقدر فائدہ از آں برداری ؛

اگر مردہ مسکیں زباں داشتے	بفریاد و زاری فغاں داشتے
کہ اے زندہ چوں ہست امکانِ گفت	لب از ذکر چوں مردہ برہم مخفت
چو مارا بغفلت بشد روزگار	تو بارے دمے چند فرصت شمار

مردہ مسکیں باختفائے ہا و بیتِ دوم بیانِ فغاں و گفت بمعنی گفتن و مخفت نہی از جفتیدن بجیم بمعنی باہم پیوستن و میتواند کہ مخفت از خفتیدن بخائے معجمہ بمعنی خاموش شدن بود **فائدہ** صاحب مطول در آیہ ولا تنکحوا ما نکح آباؤکم من النساء الا ما قد سلف تنصیص کردہ کہ دریں نہی نہایت مبالغہ ہست و ازیں قبیل ہست لفظِ مخفت در بیت ما نحن فیہ یعنی اگر میتوانی در حالتِ مرگ بخفت و ظاہر ہست کہ در حالتِ دیگر خفتن متصور نمیشود چرا کہ خفتن را لب از ذکر برہم شدن لازم ہست و بعض محققین نوشتہ کہ جفت بجیم اگر مشتق میداشت صیغۂ نہی از آں صحیح میشد پس مخفت بخائے معجمہ باشد بقیاس بخفت کہ امر است از خفتیدن چنانچہ مکرر گذشتہ ما
و دریں صورت تمام عبارت لب از ذکر چوں مردہ برہم حال باشد از فاعل مخفت انتہٰے از عجائب آنکہ ہرگاہ خفت بمعنی مر

واقع شود و قایل بتحریف آں میگردد و دریجا قایل بصحت مخفت که نهی از آں بابست شده و ایں دلالت واضحه دار در آنکه مذهب سابق را گذاشته این مذهب اختیار نموده همچنیں قول او جفت بجیم اگر مشتقات میداشت صیغهٔ نهی از آں صحیح میشد دانست بر انکار او از مشتقات آں و ایں انکار بدیهی ست مولوی معنوی فرماید بالب دمساز خود گر جفتمے ـ همچو نے بس گفتنیها گفتمے ؛

حکایت

شبے در جوانی و طیب و نعم / جواناں نشستند جمعے بهم
چو بلبل سرایاں چو گل تازه روے / ز شوخی در افگنده غلغل بکوے
جهاں دیده پیرے ز ما بر کنار / ز دورِ فلک لیلِ مویش نهار
چو فندق زباں از سخن بسته بود / نه چوں ما لب از خنده چوں پسته بود

در بعض نسخ طیبِ نعم باضافت و همیں صحیح و چندے بهم و در بعض دیگر نشستیم چندیں بهم ؛

جوانے بدو گفت کاے پیر مرد / چه در کنج حسرت نشینی بدرد
یکے سر بر آر از گریبانِ غم / بآرامِ دل با جواناں بچم
بر آورد سر سالخورد از نهفت / جوابش نگر تا چه پیرانه گفت
چو بادِ صبا بر گلستاں وزد / چمیدن درختِ جواں را سزد

در بعض نسخ جوانے فرارفت و کنجِ محنت و دریں صورت معطوف فرارفت اعنی و گفت محذوف باشد و قولِ او کاے پیر مرد تا آخر بیان مقولهٔ آں و بجاے یکے که بمعنی یک نوبت است دمے بمعنی یکدم و بجاے پیرانه لفظِ مردانه و قولِ او از نهفت کنایه از گریباں

چمد تا جوانست و سر سبز خوید / شکسته شود چوں بزردی رسید

فاعل چمد خوید و فاعل شود در رسید ضمیرے که راجع بطرف خوید است و در عامهٔ نسخ تا جوانست سبزهٔ خوید و ایں بتکلف صحیح میشود ؛

بهاراں که بار آورد بید مشک / بریزد درختِ کهن برگِ خشک
نزیبد مرا با جواناں چمید / که بر عارضم صبحِ پیری دمید
بقید اندرم جرّه بازے که بود / دمادم سر رشته خواهد درود
شمارا ست نوبت بریں خواں نشست / که ما از تنعم بشستیم دست
چو بر سر نشست از بزرگی غبار / دگر چشم عیشِ جوانی مدار ؛

بعض محققین نوشته که از اهلِ ولایت سرد سیر مسموع است که اول درختے که شگوفه میکند بید مشک است لیکن برگ ریز درختانِ دیگر در آں وقت نیست بلکه پیش از آں مدتے باشد و نیز درختِ بید بار ندارد مگر آنکه گویند تقدیر عبارت چنیں باشد که بید باید مشک آورد و آں عبارت از شگوفه باشد و در صورتیکه باد بدال و بوے بو در آں هم وارد میشود که در آں وقت برگ درخت نمے ریزد بلکه پیش از آں چندگاه برگهار یخته میشود مگر آنکه بریزد بمعنی ریخته باشد و حاصل معنی آنکه در بهار که بید مشک شگوفه میکند درختِ کهن مثلِ چنار و سپیدار برگ ریخته باشد بریں تقدیر درختِ کهن را نمیرسد که خود را شریکِ خود آرائی بید مشک سازد و دریں بیت

آینده میگوید هرگاه احوال کهن سالان و نوخیزان همین این است مراهم که پیرم با جوانان شریک صحبت نباید بود چرا که این مردم تازه بهار اند و بر روے من صبح پیری دمیده است انتهی کلامه اینقدر هست که در مصرع اول از بیتِ اول تعقید میشود و نیز بار بشکل معنی شگوفه نظیر میخواهد و دیگر هر چند مسموع چنیں هست که موسم برگ ریز درختان غیر موسم شگوفه کردن بید مشک است لیکن قید کهن دلالت دارد بر آں که برگ ریز درختِ کهن وقت شگوفه کردن بید مشک باشد والا فائده این قید ظاهر نمیشود پس بهتر آنست که گوئیم مصرع ثانی از بیت اول معطوف است بر تمام مصرع اول چنانچه در کریمه و اذا جاء اجلهم لا یستاخرون ساعة و لا یستقدمون در تفسیر لا یستقدمون گفته اند که لا یستقدمون معطوفست تمام شرطیه اذا جاء اجلهم تا آخر و بار بمعنی شاخ چنانچه گویند گل بربار و بید مشک بمعنی شگوفه او از قبیل اطلاق کل و ارادهٔ جزو قولِ او جره باز کنایه از روح و نشست بمعنی نشستن و قولِ او از تنعم در نسخ معتبره از هوسها و بجاے چو بر سر نشست از بزرگی غبار چو بر سر نشستت ز پیری غبار و در بعض دیگر چو بر سر نشیند بهر حال قولِ او از بزرگی نیز عبارت از پیری و کلان سالی است و در بعض نسخ بجاے بار براء مهمله باد بدال مهمله و بجاے بید بوسے و بجاے گلشن کهن که مقابلِ نو است ؛

مرا برف بارید بر پرّ زاغ — نشاید چو بلبل تماشاے باغ
کند جلوه طاؤس صاحب جمال — چه میخواهی از باز برکنده بال

حاصل معنی بیتِ اول آنکه مرا که موے سیاه سفید شده است لائق نیست تماشا کردن باغ را و قولِ او باز برکنده بباے تازی و کاف تازی در بعض نسخ مرغ ؛

مرا غله تنگ آمد اندر درو — شمار اکنوں میدمد سبزه نو

قولِ او مرا غله تنگ آمد اندر درو مرا غله آمد زمان درو بتقدیم مضاف الیه بر مضاف لے غله مرا زمان درودن آمد و بعض محققین نوشته این توجیه وقتے صحیح باشد که در فارسی این قسم آمده باشد مثنا این انکار غفلت هست ازیں بیت که در اواخر باب نهم گذشت

کے این شکرِ نعمت بجا آورم — وگر پاے گردد بخدمت سرم

اے کے شکر این نعمت و در بعض بوقت درو و بهر تقدیر حاصل معنی آنکه ایام جوانی من منقضی شده ؛

گلستانِ ما را طراوت گذشت — که گلدسته بندد چو پژمرده گشت
مرا تکیه جانِ پدر بر عصا ست — دگر تکیه بر زندگانی خطا ست

فاعل گشت ضمیرے که راجع بطرف گل است در بعض نسخ فرو ریزد آں گل که پژمرده گشت ؛

مسلّم جوان راست برپاے جست — که پیران برند استعانت بدست
گلِ سرخ رویم نگر زرّ ناب — فرو رفت چون زرد شد آفتاب
هوس پختن از کودکِ ناتمام — چنان زشت نبود که از پیرِ خام
مرا مے بباید چو طفلان گریست — ز شرم گناهان نه طفلانه زیست
نکو گفت لقمان که نا زیستن — به از سالها بر خطا زیستن

همی از بامداداں در کلبہ بست — بہ از سود و سرمایہ دادن ز دست
جواں تا رساند سیاہی بنور — برد پیر مسکیں سیاہی بگور

بحذف مضاف الیہ اے بدست جواناں و بر پاے جستن اے بزور پا برجستن و قولِ او زشت نبود و بہ از سالہا در بعض نسخ نوشتہ آید و بہ از عمرہا و در بعض دیگر بہ از یک زماں و این غلط نساخ است و گر بست و زلیست و بست ہر سہ کلمہ بمعنی مصدری ؛

حکایت

کہن سالے آمد بنزدِ طبیب — ز نالیدنش تا بمردن قریب
کہ دستم برگ بر نہ اے نیک راے — کہ پایم ہمے بر نیاید ز جاے

در بعض نسخ کہن پیرے بہر تقدیر مصرع دوم حال است از وے و معطوف آمد اعنی و گفت محذوف و بیتِ دوم بیان مقولۂ آں و میم ضمیر در معنی مضاف الیہ برگ ست کہ از وے قطع شدہ بالفظِ دست ملحق گشتہ و حاصل معنی آنکہ و گفت کہ دستِ خود را بر نبض من بنہ کہ پاے من از جاے خود حرکت نمے تواند کرد تا باستعانتِ آں پیش تو توانم رسید ؛

بداں ماند این قامتِ چفتہ ام — کہ گوئی بگل در فرو رفتہ ام

چفتہ بفتح جیم فارسی دوتا و خمیدہ و در بعض نسخ بداں ساں پریشان و آشفتہ ام کہ گوئی تا آخر و در بعض قامتِ خستہ ام و بگل پاسے در بستہ ام لے در گل پا ہا را استوار کردہ ام لیکن این نسخہ من حیث المحاورہ سقیم ست ؛

بد و گفت دست از جہاں در گسل — کہ پایت قیامت بر آید ز گل

مضاف جہاں محذوف و این کاف تعلیلہ است یعنی طبیب بد و گفت کہ دست از حیاتِ دنیا بگسل و از و نومید بشو کہ پاے تو امروز از گل بر آمدنی نیست روز قیامت خواہد بر آمد ؛

نشاطِ جوانی ز پیراں مجوے — کہ آبِ رواں باز ناید بجوے
اگر در جوانی زدی دست و پاے — در ایامِ پیری بہش باش و راے
چو دورانِ عمر از چہل بر گذشت — مزن دست و پاے کآبت از سر گذشت

آبِ رواں مشبہ بہ و نشاطِ جوانی مشبہ و حاصل معنی آنکہ آبِ رواں کہ از جوے بدر رفتہ باشد باز در جوے نمے آید و در نسخ معتبرہ کہ این آب دیگر نباید بجوے و در یں صورت اشارت بنشاطِ جوانی و دیگر بمعنی من بعد باشد و قول او کآبت از سر گذشت اے در آب فرو شدی ؛

نشاط از من آنگہ رمیدن گرفت — کہ شامم سفیدہ دمیدن گرفت
بباید ہوس کردن از سر بدر — کہ روزِ ہوس بازی آمد بسر
بسبزی کجا تازہ گردد دلم — کہ سبزی بخواہد دمید از گلم
تفرج کناں از ہوا و ہوس — گذشتیم بر خاکِ بسیار کس

مصرع دوم بیان آنکہ و گرفت بمعنی بنیاد نہاد و فاعل این فعل سفیدہ دمیدن و شام مفعول فیہ آن اے در شام من سفیدہ دمیدن

بنیاد نہاد و میتواند کہ سفیدہ دمیدن مفعول گرفت و شام فاعل آن بود و این مجاز عقلیست مثل نہارہ صایم اے شام من سفیدہ دمیدن را بنیاد نہاد و در بعض نسخ نشاط از من آمدم و در بعض دیگر از من آنکہ و سپیدی و بجاے روز ہوس باری تبصدیر را ے مہملہ دور بلال و قول او کہ سبزہ بخواہد دمید از گلم اے قریب است کہ سبزہ بدمد از خاک من ؛

کسانیکہ اکنوں بغیب اندر اند — بیایند و بر خاک ما بگذرند
دریغا کہ فصلِ جوانی برفت — بلہو و لعب زندگانی برفت
دریغا چناں روح پرور زماں — کہ بگذشت بر ما چو برق یماں

حاصل معنی بیتِ اول آنکہ کسانیکہ ہنوز از کتمِ عدم بوجود نیامدہ اند بعد از ما خواہند آمد و بر خاکِ ما خواہند گذشت و در بعض نسخ کسانیکہ از ما و بجاے برق جہاں برق یماں بالف عوض یاے نسبت لیکن مشہور ستارۂ یمانی و سہیل یمانی ست نہ برق یماں

زسودا کہ آں پوشم و ایں خورم — نپرداختم تا غمِ دیں خورم
دریغا کہ مشغولِ باطل شدیم — زحق دور ماندیم و غافل شدیم
چہ خوش گفت با کودک آموزگار — کہ کارے نکردیم و شد روزگار

متعلق نپرداختم و علت غم خوردن ہر دو محذوف و کلمۂ تا بیانیہ ست و حاصل معنی آنکہ بسبب این خیال خام کہ چنیں و چنیں بکنم میل و توجہ نکردم باین کہ غم دیں خورم تا بداں عاقبت محمود شوم و در بعض نسخ زسودلے آن با ضافت و این واضح تر است

گفتار در غنیمت ایام جوانی

جوانا رہِ طاعت امروز گیر — کہ فردا جوانی نیاید ز پیر

این کاف تعلیلیہ و جوانی عبارت از کار جوانست و حاصل معنی آنکہ کارے کہ از جواں مے بر آید از پیر نخواہد آمد ؛

فراغ دلت ہست نیروے تن — چو میداں فراخ است گوے بزن
من امروز را قدر نشناختم — بدانستم اکنوں کہ در باختم

این بیت مدخول امروز و بین المصرعین عبارت پس کارے بکن محذوف و مصرع دوم معطوف بر مصرع اول بحذف عاطف و چو میداں فراخ است شرط و گوے بزن بتقدیر لفظِ پس کہ بر جواب شرط مے آید جزاے این شرط و حاصل معنی آنکہ امروز کہ ترا فراغ دل و نیروے تن ہر دو میسر است پس کارے بکن چوں میدان فرصت فراخ است پس گوے بزن و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ مصرع اول در معنی مؤخر است از مصرع دوم و معطوف ست بحذف عاطف بر عبارت چو میداں فراخ ست پس حاصل معنی این باشد کہ چوں میداں فراخ ست و فراغ دلداری و در تنت قوت نیز ہست پس گوے بزن چراکہ اسباب ہمہ مہیا ست این محل تعجب زیراکہ در بعض جاہا شارح بنا بر شل این ضرورت قایل بتقدیم معطوف بر معطوف علیہ شدہ در آں مقام بر شارح اعتراض کردہ کہ این وقتے صحیح باشد کہ در فارسی مثل این آمدہ باشد و شعر عربی سند شعر فارسی نمیتواند شد و طرفہ آنکہ خود درست مانحن فیہ قایل بآں شدہ و قول او آں روز را قدر اشارت بایام جوانی و کلمۂ را مفید معنی اضافت ست ؛

قضا روزگارے ز من در ربود … که هر روزے از وے شب قدر بود
چه کوشش کند پیرِ خر زیر بار … تو میرو که بر بادپائی سوار

مصرع دوم صفت روزگارے و تشبیہ هر روز بشبِ قدر در شرف رتبت و خوبی ہست ✦

شکسته قدح گر به بندد چیست … نیاورد خواهد بهاے درست
کنوں کو فتادت بغفلت ز دست … طریقے ندارد بجز باز بست

نون نیاورد مربوط بلفظِ خواهد ہست اے نخواهد آورد و بهاے قدح درست را و فاعل اوفتاد ضمیرے که راجع بطرف قدح است و تاے ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه دست و باز بست بمعنی پیوند کردن و در بعضے نسخ بهاے نخست اے بهاے که پیش از شکسته شدن داشت و بجاے بجز لفظِ مگر که آں نیز حرف استثنا است و در بعض گر فتادت بکاف فارسی که حرف شرط است و این تحریف و بجاے طریقے دواے و بهر تقادیر عبارت از چاره است ✦

که گفت بجیحوں در انداز تن … چو افتاده دست و پاے بزن
بغفلت بدادی ز دست آبِ پاک … چه چاره کنوں جز تیمم بخاک

کاف استفهامیه و چو افتاده شرط است و پاے بزن جزا و معطوف آں اعنی و خویشتن را به ساحل مقصود برساں محذوف و در بعض نسخ چو افتاده هم و دریں صورت فاعل ایں فعل ضمیرے باشد که راجع بطرف تن است و حاصل معنی آنکه در حالتِ افتادگی هم دست و پاے بزن و خویشتن را بیکار مدار که شاید از فرو شدن خلاص یابی و جاں را بسلامت بری ✦

چو از چابکاں در دویدن گرو … نبردی هم افتاں و خیزاں برو
گر آں بادپایاں برفتند تیز … تو بیدست و پاے از نشستن بخیز

اے اگر گرو نبردی و واپس ماندی آخر افتاں و خیزاں هم راه میتواں رفت پس برو و ز من و بر جا مانده مباش و قول او از نشستن بخیز کلمه از اعراضیه و خیز امر از خیزیدن مبدل غیزیدن بمعنی نشسته بزور سرین رفتن چنانچه اطفال میروند و تبدیل خا و غین و همچنیں تبدیل زاے تازی و فارسی باهم قیاسی ہست و لهذا قافیه آں بالفظِ تیز صحیح شده ✦

کنوں باید اے خفته بیدار بود … چو مرگ اندر آمد ز خوابت چه سود

خفته کنایه از غافل و بیدار عبارت از هشیار و لفظِ باید مربوط بلفظ بود و موقع ز خوابت بعد از بیدار که بنا بر تعقید لفظی بعد از مرگ اندر آمد واقع شده و علت ترغیب به بیداری و متعلق چه سود هر دو محذوف و حاصل معنی آنکه اکنوں که زمان فرصت است از خوابِ غفلت بیدار باید بود که هنوز مرگ نرسیده ہست و چوں مرگ فرا رسد آنگاه از بیدار بودن ترا از متنبه شدن بر تضییع اوقات خود چه فائده

حکایت

شبے خوابم اندر بیابان فید … فرو بست پاے دویدن بقید
شتربانے آمد بهول و ستیز … زمامِ شتر بر سرم زد که خیز
مگر دل بمردن نهادی و بس … که برمے نخیزی ببانگ جرس

مرا ہمچو تو خوابِ خوش در سرست — ولیکن بیابان بہ پیش اندرست
تو کز خوابِ نوشیں بہ بانگِ رحیل — نخیزی دگر کے رسی در سبیل
فرو کوفت طبلِ شتر ساروان — بمنزل رسید اوّلِ کاروان
خنک ہوشیارانِ فرخندہ بخت — کہ پیش از دہل زن بسازند رخت

بہول و ستیز حال ہست از فاعل آمد و متعلق آمد اعنی بہ سر من محذوف و مصرع دوم از بیتِ دوم معطوف بر آمد و معطوف زد اعنی وگفت محذوف وقولِ او کہ خیز تا بیت مابعد بیان مقولۂ آں و مگر حرف استثنا و دل بمردن نہادی ولبس مستثنےٰ و مستثنےٰ منہ آں اعنی ایں راہ وجہے دیگر ظاہر نیست محذوف و کاف در صدر مصرع دوم بیان مبین محذوف ہست و حاصل معنی آنکہ شتر بانے بر سر من در آمد در آں حالیکہ ملتبس بہول و ستیز بود و زمام شتر بر سر من زدے اشارہ کرد بایں کہ خیز وگفت توکہ چنیں در خواب غفلت فرو رفتۂ کہ بہ بانگِ جرس ہم برنمیخیزی ایں را وجہے دیگر ظاہر نیست مگر آنکہ دل بمردن نہادہ باشی ولبس ومیتواند کہ کلمہ مگر برائے تشکیک بود و در بعض نسخ مگر دل نہادی بمردن ولبس بتقدیم زا بر بس بہائے فارسی و دریں صورت مضاف الیہ زلبس و متعلق آں ہر دو محذوف و آں بمعنی در بود لے توکہ چنیں در پس قافلہ بغفلت مے خسپی و در نسخ معتبرہ سپس آئے بعد ازیں وقول او بہ پیش اندر است لے در پیش ہست و بجائے بسازند رخت بہ بندند رخت لے بارکنند رخت را ؛

بہ رہ خفتگاں تا برآرند سر — نہ بینند رہ رفتگاں را اثر
سبق برد رہرو کہ برخاست زود — پس از نقل بیدار بودن چہ سود
چو شیب بت در آمد بروے شباب — شبت روز شد دیدہ برکن زخواب
من آں روز برکندم از عمر امید — کہ افتادم اندر سیاہی سپید
دریغا کہ بگذشت عمرِ عزیز — بخواہد گذشت ایں دمِ چند نیز
گذشت آنچہ در ناصوابی گذشت — ورایں نیز ہم در نیابی گذشت
کنوں وقتِ تخم ہست اگر پروری — گر امید داری کہ خرمن بری

اثر بکسر اول و سکون دوم سراغ ونشان پائے و بفتحتین مطلق نشان و در بیت مانحن فیہ بمعنی سراغ استعمال یافتہ لیس مجاز باشد از قبیل ذکر عام و ارادۂ خاص و حاصل معنی آنکہ کسانیکہ در راہ خفتہ اند تا آں زماں کہ بیدار شوند نخواہند دید ایشاں سراغ راہ رفتگاں را و دریں اشارت است بآنکہ چوں دریں جہاں فرصت بسیار کم ہست وقت را غنیمت شمرد و فرصت از دست نباید داد و قول او پس از نقل بحذف مضاف الیہ لے پس از گذشتن قافلہ و قول او یکے در بہاراں در بعض نسخ در زمستاں و قولِ او افتادم اندر سیاہی سپید میم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیہ سیاہی و سپید بمعنی سفیدی وایں مجاز ہست و حاصل معنی آنکہ ایام جوانی منقضی شدہ و پیری آشکار گشتہ و قول او ورایں نیز ہم در نیابی گذشت ور بواو مخفف وگر وایں عطف شرطیہ ہست بر جملیہ کہ مصرع اول ہست و لفظ ایں اشارہ بعمرے کہ در ناصوابی بگذشتہ و آں عبارت از عمر باقی ماندہ و در بعض نسخ ور اینہم و یکے و دریں صورت کاف کہ برائے تنکیر مے آید مع مدخول خود محذوف بودے و اگر ایں دمے را کہ باقی ہست ہم در نیابی ایں گذشتہ انگار و قول او

اگر بر دری مفعول ایں فعل محذوف از جہت قیامِ قرینہ اے اگر آں تخم را بکاری وخدمتش کنی ٭

بشہرِ قیامت مرو تنگ دست
کہ وجہے ندارد بحسرت نشست

در بعض نسخ کہ ہیچ وجہ باشد حاصل معنی آنکہ معقول نیست بحسرت نشستن زیراکہ معذور نیستی پس ازیں جہاں سرمایہ بردار کہ در آں جہاں بکار آید و آں کنایہ از اعمالِ حسنہ ہست ٭

گرت چشمِ عقلست تدبیر گور
کنوں کن کہ چشمت نخوردہ است مور
بمایہ تواں اے پسر سود کرد
چہ سود افتد آں راکہ سرمایہ خورد

مصرع دوم در معنی مقدم است بر مصرع و چشم عقل عبارت از بصیرت و بطریق کنایہ از ذات عقل ہم محتمل و در لفظِ کن تعقیدا ست وموقعش بعد از لفظ مذکور پس حاصل معنی آں باشد کہ اکنوں کہ جسم یعنی تن ترا مور نخوردہ اے نمردۂ تدبیر گور کن کہ در گور ہیچ تدبیر از دستِ تو نخواہد برآمد و تدبیر گور کردن کنایہ از اعمال حسنہ ہست کہ بسبب آں از عذاب قبر خلاص تواں یافت و قول او سود کرد بمعنی سود کردن و فائدہ برداشتن است ٭

کنوں کوش کآب از کمر در گذشت
نہ آنگہ کہ سیلاب از سر گذشت
کنونت کہ چشم ہست اشکے ببار
زباں در دہانست عذرے بیار
نہ پیوستہ باشد رواں در بدن
نہ ہموارہ گردد زباں در دہن
ز دانندگاں بشنو امروز قول
کہ فردا بگیرد بتر سد ز ہول
غنیمت شمار ایں گرامی نفس
کہ بے مرغ قیمت ندارد قفس
مکن عمر ضائع بافسوس و حیف
کہ فرصت عزیزست والوقت سیف

در بعض نسخ نہ وقتیکہ و حاصل معنی آنکہ اکنوں کہ آب از کمر درگذشتہ ممکن ہست کہ کار درست و یا نہ بی بساحل مقصود برسی اما چوں سیلاب شدہ از سر گذشت فرو خواہی شد و جاں بسلامت نتوانی برد و قول او نہ چوں نفسِ ناطق زگفتن بخفت اے نہ آں زماں کہ نفس ناطقہ از نطق باز ماند و ایں مجاز است ۔ قول عبارت از پند و نصیحت مرغ کنایہ از روح قفس کنایہ از جسمِ انسانی الوقت سیف قاطع قولِ مشایخ است یعنی وقت شمشیر برندہ است ٭

حکایت

قضا زندۂ را رگِ جاں برید
دگر کس بمرگش گریباں درید

رگِ جاں شہ رگ کہ بتازی حبل الورید گویند و جاے بودن روح حیوانی ہست و باب بریدن لازم و متعدی ہر دو آمدہ پس بر تقدیر اول فاعل برید ہماں رگ جان و بر تقدیر ثانی قضا باشد و ہذا ہو الاقرب ٭

چنیں گفت بینندۂ تیز ہوش
چو فریاد و زاری رسیدش بگوش
ز دستِ شما مردہ بر خویشتن
گرش دست بودے دریدے کفن
کہ چندیں ز تیمار و دردم مپیچ
کہ روزے دو پیش از تو کردم بسیچ

	فراموش کردی مگر مرگ خویش		کہ مرگ منت ناتواں کرد و ریش	

تا بیتِ چہارم جمیع ابیات باہم دست و گریبان و مصرع دوم از بیتِ اول شرط و جزاے آں محذوف بنابر قاعدہ کہ گزشت و ہر سہ بیت مدخول کاف بیانیہ محذوف و قول او چنیں مبین آں و معطوف دست اعنی زبان و معطوف در دیدے اعنی وگفتے ہر دو محذوف و بیتِ سوم مقولہ گفتے محذوف و کلمہ مگر براے تشکیک ست و حاصل معنی آنکہ از دستِ تو اے نوحہ گر اگر مردہ را دست دزباں بودے بدیدے کفن را بر خویشتن و بگفتے کہ ایں قدر پیچ و تاب بسبب تیمار و غمخواری من مخور کہ یک دو روز پیش از تو قصد ایں جہاں کردہ ام و مدتے مدید برایں نخواہد گذشت کہ بر من خواہی رسید پس مفارقت من کہ ترا ایں چنیں خستہ و ناتواں کردہ است شاید کہ مرگ خود را فراموش کردہ باشی و میتواند کہ مگر براے استثنا و فراموش کردی مرگ خویش مستثنیٰ و مستثنیٰ منہ ایں اعنی وایں وجہے دیگر ظاہر نیست محذوف بود ۔ تنبیہ لفظِ دگر کس بصیغۂ مفرد و شین ضمیر متصل منصوب در قول او رسیدش در معنی مضاف الیہ گوش و مرجع ایں ضمیر نیز ہماں دگر کس و پیچ نیز نہی بمخاطب واحد ست و دریں صورت اختیار لفظِ شما کہ صیغۂ جمع مخاطبانست بجاے مخاطب واحد از براے تعریض بود یا نوعے از تغیر اسلوب و ایں در کلام فصحا خصوص در کلام واجب الاعظام بسیار آمدہ مثلاً در سورۂ طلاق در سیپارۂ بست و ہشتم خطاب بمحمدؐ یا ایہا النبی اذا طلقتم النساء و در سورۂ یوسف خطاب زلیخا انہ من کیدکن ان کیدکن عظیم ۔ و در فارسی چنانچہ ۔ خسرو غریب است و گدا افتادہ در شہرِ شما باشد کہ از بہرِ خدا سوے غریباں بنگری ۔ خواجۂ شیراز ۔ دور دار از خاک و خوں دامن چو از ما بگذری کاندریں رہ کشتہ بسیارند قربانِ شما ۔

	محقق کہ بر مردہ ریزد گلش ز ہجرانِ طفلی کہ در خاک رفت تو پاک آمدی بر حذر باش و پاک		نہ بر وے کہ بر خود بسوزد دلش چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت کہ ننگ است ناپاک رفتن بخاک	

کاف در مصرع اول از بیت اول و فتحہ و گل بکسر کاف فارسی و گل بر مردہ ریختن مسنون ست و گِل بضم نیز محتمل و شین ضمیر در دل بمعنی خود و اضافت با دنٰے ملابست و در دوم بمعنی او و در بعض نسخ چو بر مردہ تا آخر و در بعض بمصرع چو تن مردہ گرد د گلش و ایں محل تامل و قولِ او کہ زشت ست لے عند العقل و در بعض کہ ننگ است و ایں شاید کہ صحیح نبود زیرا کہ مردہ را نام و ننگ نے باشد ۔

	کنوں باید ایں مرغ را پاے بست نشستی بجاے دگر کس بسے اگر پہلوانی وگر تیغ زن خرِ وحشی ار بگسلاند کمند		نہ وقتیکہ سر رشتہ رفتت ز دست نشیند بجاے تو دیگر کسے نخواہی بخود بردن الا کفن چو در ریگ ماند شود پاے بند	

ایں مرغ کنایہ از روح حیوانی و بست بمعنی مصدری و سر رشتہ بحذف مضاف الیہ اعنی لفظِ آں و تاے ضمیر متصل در معنی مضاف الیہ دست است کہ از روے قطع شدہ با لفظِ رفت ملحق گشتہ و در بعض نسخ برفت ز دست و دریں صورت فاعل برد ضمیرے باشد کہ راجع بطرف مرغ و قولِ او نشیند بمعنی خواہد نشست و بجاے نخواہی بخود بردن نخواہی باز بردن و در ہر دو صورت متعلق بردن اعنی ازیں جہاں محذوف ست و بجاے خرِ وحشی از خر وحش اگر و وحش جمع وحشی است و فارسیان جمع عربی را بجاے

واحد نیز استعمال کنند چنانچه مکرر گذشت و اگر ترجمهٔ اِن وصلیه ؛

ترا نیز چنداں بود دستِ زور ‌ ‌ ‌ که پایت نرفت است در ریگِ گور

مصرع دوم بیان چنداں و حاصل معنی آنکه ترا نیز تا آں زماں دستِ زور ہست که پاے تو در ریگِ گور فرو نرفته است و ہر گاه در ریگ گور فرو خواہد رفت پس لامحاله معذور خواہی شد و از کمند بلا رہائی نخواہی یافت ؛

منه دل بریں سالخورده مکاں ‌ ‌ ‌ که گنبد نماند برو گردگاں

در بعض نسخ منه دل بریں گنبدِ کارواں که گنبد نپاید تا آخر اے قرار نمیگیرد برو گردگاں بلکه بزیر مے افتد و دریں صورت گنبدِ کارواں اضافت بادنے ملابست عبارت از گنبدے بود که کارواں در آں فرود آیند ؛

حساب از ہمیں یک نفس کن که ہست ‌ ‌ ‌ غنیمت شمار آنچه امروز ہست

ایں بیت قافیه ندارد اغلب که الحاقی است ؛

حکایت

فرو رفت جم را یکے نازنیں ‌ ‌ ‌ کفن کرد چوں کرمش ابریشمیں

فرو رفت کنایه از مرد و کلمهٔ را مفید معنی اضافت و فاعل کرد ضمیرے که راجع بطرف جم است و حاصل معنی آنکه یکے از خاتونِ جم بمرد و جم کفن کرد او را ابریشمیں چنانچه کرم ابریشم که ابریشم را بر خویشتن مے تند و در آں پنہاں میشود ؛

بدخمه در آمد پس از چند روز ‌ ‌ ‌ که بروے بگرید بزاری و سوز

چو پوسیده دیدش حریریں کفن ‌ ‌ ‌ بفکرت چنیں گفت با خویشتن

من از کرم برکنده بودم بزور ‌ ‌ ‌ بکندند ازو باز کرمانِ گور

حاصل معنی آنکه بعد از گذشتن چند روز از مردن وے بدخمه در آمد تا چنیں و چنیں کند دخمه بالفتح سردابه و گنبدے که بر سر قبر کنند و مراد از چند روز مدتے است که ابریشم در آں کہنه تواند گردید و الا در ایامِ معدود کہنه نمیشود و قول او از کرم تا آخر مقوله گفت که در مصرع دوم از بیتِ سابق است و مفعول برکنده اعنی حریر محذوف از جہت قیام قرینه ؛

دو بیتم جگر کرد روزے کباب ‌ ‌ ‌ که میگفت گوینده در رباب

بیتم ضمیر متصل منصوب در معنی مضاف الیه جگر است که از وے قطع شده با لفظ بیت ملحق گشته و میگفت بمعنی مے سرود و ہر دو بیت آینده مقوله آں و در بعض نسخ گوینده با رباب و دریں صورت با رباب صفت یا حال باشد از حال گوینده ؛

دریغا که بے ما بسے روزگار ‌ ‌ ‌ بروید گل و بشگفد نوبہار

بسے تیر و دی ماه و اردیبہشت ‌ ‌ ‌ برآید که ما خاک باشیم و خشت

برآید از ماده برآمدن و تیر بفوقانی تحریف است و نیز بنون ترجمه ایضاً و موقعش پیش از لفظ بسے که از جہت تعقیده بعد از وے واقع شده و بیت دوم معطوف بر قول او بسے روزگار و ایں کاف بمعنی واو حالیه است و چوں آں ماه مدت بودن آفتاب در برج میزان است و در آں ماه شدت برودت بسیار و اردیبہشت بالضم و یاے مجہول مدت بودن آفتاب در برج حمل و دریں ماه جوش بہار

هر دو را آورده پس حاصل معنی آں باشد که بغیر ما بسے روزگار لے در زمانہا ے بسیار گل خواهند روئید و نو بهار خواهد شگفت و نیز بسیار دیماه وارد ے بهشت خواهد آمد و حال آنکه ما خاک و خشت خواهیم بود ؛

پس از ما همیں گل دهد بوستاں — نشینند با یکدگر دوستاں ؛

همیں گل اشاره بگلهاے بالفعل و مصرع دوم معطوف بر همیں و در بعض نسخ همے گل پس معنی همچنیں باشد و در بعضے بسے گل لے مدت بسیار دهد و نشینند بمعنی خواهد داد و خواهند نشست فاعل دهد بوستاں و گل مفعول آں و فاعل نشینند لفظ دوستاں است اما اگر دمد از مادهٔ دمیدن باشد دریں صورت فاعل ایں فعل گل و بوستاں مفعول فیه آں خواهد بود و بعض محققین نوشته اگرچه ایں بیت در مرتبه خود صحیح است بلکه خالی از لطف نیست لیکن دریںجا الحاقی ست چرا که شیخ قید بر دو بیت سابق نیز متضمن تعزیت به همیں مضمون گفته ؛

حکایت

یکے پارسا سیرت حق پرست — فتادش یکے خشت زریں بدست

قول او یکے خشت در بعض نسخ مگر خشت ؛

دگر قامت عجزهم از بهر خواست — نباید بر کس دوتا کرد راست

خواست بمعنی سوال کردن و راست حال است مفعول دوتا کردا عنی قامت و حاصل معنی آنکه بعد ازیں قامت عجز او در آں حال که راست است بایسته نیست مرا بر کسے دوتا و راست کردن از بهر گدیه و اقوی آنست که قامت مبتدا ے مضاف و عجز مضاف الیه و مصرع ثانی خبر ایں مبتدا و فاعل نباید لفظ کرد بمعنی کردن بمعنی حبل و مضاف الیه کرد اعنی لفظ آں که مفعول اول کرد است محذوف و لفظ دوتا مفعول ثانی آں و راست معطوف بر دوتا و حاصل معنی آنکه بعد ازیں قامت عجزم ارا ے گدیه نباید پیش کسے کردن آں دوتا و راست که عبارت از قیام و قعود ست چنانچه در هنگام تعظیم مقرر است ؛

سرا ے کنم پا ے بستش رخام — درختان سقفش همه عود خام

ظاهر مراد از درختان سقف انشکال و صور چوبیں باشد که در سقفها سازند از عالم خاتم بندی پس تخصیص آں بعود از جهت فضیلت ایں چوب بود بر چوبهاے دیگر بنا بر گراں بهائی و خوشبوئی آں و در نسخ معتبره چوب سقفش و دریں صورت چوب سقف عبارت از تیر سقف و عطف آں بر قول او در بمعنی تخته در باشد ؛

سر هوشمندش چناں خیره کرد — که سودا دل روشنش تیره کرد

هوشمند صفت سر و پیش از لفظ چناں لفظ هم و مضاف الیه سودا هر دو محذوف و فاعل خیره کرد ضمیر سے که راجع بطرف سودا ست و حاصل معنی آنکه سودا ے افتادن خشت زر بدست وے سر هوشمند او را خیره کرد همچناں که دل روشن او را تیره کرده بود و در نسخ معتبره سر هوشمندش چناں خیره شد که روے دل روشنش تیره شد و دریں صورت متعلق خیره شد اعنی از افتادن خشت زر بدست وے محذوف باشد ؛

یکے حجره خاص از پے دوستاں — در حجره اندر سرا و بوستاں

لے یکے حجرہ را مخصوص گردانم برائے نشستن با ہم دوستان و در آں حجرہ را ہر آرم در سرا و بستان و در بعض نسخ یکے حجرہ شایستۂ دوستان تا آخر ؛

بفر سودم از رقعہ بر رقعہ دوخت — تف دیگدان چشم و مغزم بسوخت
دگر زیر دستان برندم خورش — براحت دہم روح را پرورش
بسختی بخشت ایں نمد بسترم — روم زیں سپس عبقری گسترم

تا بیت سوم حاصل معنی آنکہ از بسکہ رقعہ بر رقعہ دوختہ لباس بدن خود کردہ ام بدن من از خشونت و درشتی ایں چنیں پوشیدنہا فرسودہ شدہ و از بسکہ دود مطبخ خوردہ ام تف دیگدان چشم مرا بے نور ساختہ و مغزم را سوختہ است من بعد نخواہم کہ چوں مردانہ معاش مے کردہ باشم یعنی زیر دستاں و ناتواناں از فضلۂ من نصیبے بر داشتہ باشند و من با غذیہ لطیفہ روح را مے پروردہ باشم و در بعض نسخ مغز جانم با ضافت و بجائے برندکہ از مادۂ بردنست پزند از مادۂ پختین و بعض محققین نوشتہ مخفی نماند کہ سابق یکے خشت زریں گفتہ و یک خشت زریں آں ہمہ نیست کہ وجہ ایں قدر ساماں کہ خیال کردہ تواند شد پس لفظ یکے ظاہرا تحریف ہست و صحیح بسے لہذا در بیت سوم گفتہ ۔

ہمیشہ در اندیشہ کیں گنج و مال — در و تا زیم رہ نیابد زوال

انتہے ایں کلام ناشی از غفلت معترض ہست زیرا کہ چوں آں شخص خشت زریں یافتہ خبط بہم رسانید خیال خام راپخت کہ چنیں و چنیں باید کرد اگر چہ فی الحقیقت از یک خشت زریں ایں چنیں خواہشہا و عمارتہا سر انجام پذیر نمے تواند شد و بیت آیندہ یعنی خیالش خرف کرد تا آخر و ہمچنیں بیت چہ بندی دریں خشت زریں دلت مؤید اینست فافہم اعنی ۔

خیالش خرف کرد و کالیوہ رنگ — بمغزش فرو بردہ خرچنگ چنگ
فراغ مناجات و رازش نماند — خور و خواب و ذکر نمازش نماند
بصحرا برآمد سر از عشق مست — کہ جائے نبودش قرار و نشست

خیال کنایہ از سودا و مصرع دوم معطوف بر خرف کرد و مضاف خرچنگ اعنی لفظ مثل محذوف و تشبیہ آں بخرچنگ در حق گرفتگی و فرو بردن چنگ ہست پس حاصل معنی ایں باشد کہ سودا خرف کرد او را و در مغزش فرو بردہ چنگ خود را آنچنانکہ خود را در آں عضو مثل فرو بردن خرچنگ پنجہ را در زمین و آنچہ بعض محققین نوشتہ کہ ارتکاب حذف بیجاست معنی ظاہر درست میشود کما لایخفی علی المتامل و قول او خور و خواب و ذکر نمازش نماند و در نسخ معتبرہ سرو برگ و ذکر و نمازش نماند و قول او سر از عشق در بعض از عشوہ و در بعض از فکر و بہر تقدیر مضاف الیہ آں اعنی لفظ محبوب محذوف و نشست بمعنی مصدر یست ؛

یکے بر سر گور گل مے سرشت — کہ حاصل کند زاں گل گور خشت
باندیشہ در خود فرو رفت پیر — کہ اے نفس کوتہ نظر تا امید

یکے یعنی شخصے و در بعض نسخ کہ سازند ز بہر آں گور خشت و ایں با مصرع اول ربطے ندارد ؛

چہ بندی دریں خشت زریں دلت — کہ یکروز خشتے کنند از گلت

دربعض نسخ چہ بناہی دریں خشتِ زرینہ دل که ناگاه خشتے کنندت زگل ؛ و دریں صورت آئے ضمیر متصل دربعنی مضاف الیہ گل باشد که از روے قطع شده بالفظِ کنند ملحق گشته یعنی اے ناگاه خشتے خواہند ساخت از گل تو و آنچه بعض محققین نوشته که مراد از خشتِ زریں یک خشت نیست بلکه جنس است فلہذا ایں توجیہ پاس قولِ خود است که پیش ازیں گفته۔

طمع را نه چنداں دہانست باز — که بازش نشیند بیک لقمه آز
بدار اے فرومایه زیں خشت دست — که جیحوں نشاید بیک خشت بست

کلمهٔ را مفید معنی اضافت و مصرع دوم بیان چنداں و لفظِ باز برائے تحسین کلام و شین ضمیر از قبیل اضمار قبل الذکر و لفظِ آز بحذفِ مضاف اعنی لفظِ دہان وضع مظہر موضع مضمر پس حاصل معنی آں باشد که دہان طمع آں قدر کشاده نیست که بیک لقمه بنشیند و بدان خرسند گردد و بریں تقدیر نشستن دہان کنایه از قناعت کردن بود لیکن غیر ایں بیت جائے دیگر دیده نشده و صحیح که یا رش بستن چنانچه بعض شراح تصریح کرده اند و دریں صورت مرجع شین ضمیر متصل منصوب طمع بود و یارستن بمعنی توانستن و حاصل معنی آنکه توانی بستن دہان آں طمع را و آنچه بعض محققین نوشته که ظاہرا بازش بہ بند د باشد یعنی دہانِ طمع آنقدر فراخ و باز نیست که حرص اگر لقمه بہم رساند باز دہان او را بہ بند د انتہے ہیچ نسخه بہ لفظِ بہ بند د مساعدت نمیکند و معہذا فرق بیانِ حرص و طمع محتاج بیان است و آنچه بعد ازیں گفته که ہر چند طمع و حرص من حیث اللغة نزدیک بہم اند لیکن در عرف تغائر دارند چه طمع خواہش بیجاست و حرص و آزرومندی بسیار چنانکه از موارد استعمال معلوم میشود انتہے نیز محل تامل چه مراد از عرف عرفِ متقدمین است یا عرف متاخرین و عرف متاخرین خود سند را نشاید و عرف متقدمین محتاج سند است پس او را بایستے که یکے از موارد استعمال از کلام متقدمین بیان کردے و قولِ او بیک خشت بست اے بستن ؛

تو غافل در اندیشهٔ سود و مال — که سرمایهٔ عمر شد پائمال
بریں خاک چنداں صبا بگذرد — که ہر ذره از ما بجائے برد
غبار ہوا چشم عقلت بدوخت — سمومِ ہوس کشت عمرم بسوخت

در اندیشهٔ سود و مال حال است از ضمیر فاعل و مبین ایں کاف اعنی لفظِ ازیں محذوف و حاصل معنی بیتِ اول آنکه تو در آں حال که در اندیشهٔ افزایش مال فرو رفته غافلی ازیں که سرمایهٔ عمر تلف شد ؛

بکن سرمهٔ غفلت از چشم پاک ؛ — که فردا شوی سرمه در چشم خاک

یعنی فردا است که در چشم خاک که کنایه از مشکافه گور است مثل سرمه خواہی شد و در عامهٔ نسخ شود سرمه و دریں صورت چشم بحذفِ مضاف الیه و فاعل سرمه شود خاک باشد یعنی اے فردا که در گور بروے در چشم تو ہمیں خاک سرمه خواہد شد و در بعض دیگر شوی سرمه در زیر خاک یعنی خواہی شد سرمه در زیر خاک ؛

حکایت

میانِ دو تن دشمنی بود و جنگ — سر از کبر برکرده چوں پلنگ
ز دیدار ہم تا بحدے رماں — که بر ہر دو تنگ آمدے آسماں

یکے را اجل در سر آورد جیش | سر آمد بہ و روزگاران عیش ؛

اے از دیدن یک دیگر چنداں گریزاں و موحش بودند کہ میخواستند پرواز کردہ از آسمان ہم فراتر روند لیکن آسمان بر ایشان تنگ مے آمد و مجال در گذشتن از میانِ خود نمیداد و در بعض نسخ تا بجدے جہان اے جہندہ و جست کنندہ و بجاے سر آمد برو روزگاران عیش در بعض سہو بازار عیش و در بعض بآخر رسانید ایام عیش ؛

بداندیش و پادروں شاد گشت | بگورش پس از مدتے در گذشت
شبستانِ گورش در اندودہ دید | کہ وقتے سرایش زر اندودہ دید

مبلین این کاف اعنی لفظ ہماں محذوف و مشار الیہ آں لفظ بداندیش و در بعض بد اندیش از مرگش شاد گشت و در بعض دیگر سرای گورش در اندودہ و در بعض گل اندودہ و دریں صورت قافیۂ ایطاے جلی میشود و نیز اندودن و اندائیدن بمعنی تطلیہ است و بتطلیہ در بستہ نمیشود پس ناچار ست کہ در اندودہ دریجا بمعنی در بگل گرفتہ باشد لیکن جاے دیگر بدیں معنی یافتہ نشدہ ؛

خوشا وقتِ مجموعِ آنکس کہ اوست | پس از مرگِ دشمن در آغوشِ دوست
پس از مرگ آنکس بباید گریست | کہ روزے پس از مرگِ دشمن بزیست
زروے عداوت ببازوے زور | یکے تختہ بر کندش از روے گور
سرِ تاجور دیدش اندر مغاک | دو چشمِ جہاں بینش آگندہ خاک
وجودش گرفتارِ زندانِ گور | تنش طعمۂ کرم و تاراجِ مور

ہر دو بیتِ اول سقولہ ہمیگفت و مصرعِ دوم از بیتِ دوم بیان آنکس و بباید بصیغۂ اثبات و نزیست بصیغۂ نفی و حاصل معنی آنکہ کسیکہ بعد از مردنِ دشمن زندہ ماند و او را وصالِ دوست میسر شد وقتِ مجموعِ آنکس خوش است و کسیکہ بعد از مردنِ دشمن زندہ نماند تا وصالِ دوست دریابد بر آنکس گریہ باید کرد و بعض محققین نوشتہ کہ بیتِ فقیر مقابلہ برعکس است یعنی نباید بصیغۂ نفی و بزیست بصیغۂ اثبات پس حاصل معنی آں باشد کہ آنکس بعد از فوتِ دشمن یکروز ہم زندہ ماندہ باشد بعد مرگ او نشاید گریہ کرد چراکہ او گویا زندہ است تا قیامت و این زندہ ماندن از آنست کہ از دستِ دشمنِ خود ہلاک نشدہ انتہی بریں تقدیر این ہر دو بیت متقارب المضمون خواہند شد و بیتش اول چنیں مقرر است کہ چوں دو بیت در معنی بایکدیگر قریب باشند یا متحد المعنی باشند قایل بالحاق یکے میشود پس بنا بر تقریر او لازم مے آید کہ احدہما الحاقی باشد و بر تقریرِ شارح لازم نے آید فافہم و در بعضے نسخ بجاے آں کس لفظِ دشمن و این غلط نساخ است و بجاے یکے تختہ بر کندش بکندش کلوخے ؛

چناں تنگش آگندہ خاک استخواں | کہ از عاج پر توتیا سرمہ داں
ز دورِ فلک بدرِ رویش ہلال | ز جورِ زماں سروِ قدش خلال
کفِ دست و سر پنجۂ زورمند | جدا کردہ ایامِ بندش ز بند
چنانش بر و رحمت آمد ز دل | کہ بسرشت بر خاک از گریہ گل
پشیماں شد از کردۂ خوے زشت | بفرمود بر سنگِ گورش نوشت

تنگ بفوقانی دریںجا بمعنی سخت و پُرتوتیا بضم بائے فارسی صفت مقدم بر موصوف واز عاج بیان موصوف وحاصل معنی آنکه چناں سخت آگندہ بود خاک استخوان اوراکہ توتیا سرمہ داں پُرتوتیائے عاج راگندہ باشد۔ خلال بکسر خائے معجمہ چوب دندان گاؤ وبمعنی باریک ونزار مجاز است ونوشت دریںجا بمعنی نوشتن وبیتِ لاحق اعنی

مکن شادمانی بمرگ کسے	که دهرت نماند ترا هم بسے ؛
شنید این سخن عارفِ هوشیار	بنالید کاے قادرِ کردگار
عجب گر تو رحمت نیاری برو	که بگریست دشمن بزاری برو
تنِ ما شود نیز روزے چناں	که بروے بسوزد دلِ دشمناں
نگر در دلِ دوست رحم آیدم	چو بیند که دشمن ببخشایدم
بجاے رسد کار رہرو یہ زود	که گوئی در و دیدہ هرگز نبود

تا ضمیر متصل منصوب مفعول فعل نماند وکاف تعلیلیہ ولفظ ترا تاکید ہماں تائے ضمیر متصل منصوب است وحاصل معنی مصرع آنکہ دہر نخواہد گذاشت ترا ہم تادیر وبعض محققین نوشتہ کہ ایں قسم تاکید درفارسی ہرگز نمے آید واغلب کہ ضمیر دہرت مضاف الیہ دہرست اضافت بادنے ملابست ومراد از دہرت روزگار یست کہ تو داری وتو درآں روزگار ہستی انتہی بر متامل پوشیدہ نیست کہ مراد شیخ آنست کہ زمانہ مطلقاً ہیچکس راے گذارد پس ترا ہم نخواہد گذاشت نہ آنکہ زمانہ کہ تو درآں واقع شدہ ترا نخواہد گذاشت وصحیح نماند پس از وے بسے اے نخواہد گذاشت ترا بعد از وے تادیر ودر بعض نسخ کہ مہلت نماند تا آخر اے درنگ نخواہد ماند ترا ہم بسیار ؛

زدم تیشه یک روز بر تلِّ خاک	بگوشم آمد ناله دردناک
که زنهار اگر مردی آهسته تر	که چشم وبناگوش وروئیست وسر

دربعض نسخ زدم یک زماں تیشہ بہر تقدیر بیت دوم بیان نالہ ودریں اشارت است بآنکہ اگر جوانمردی تیشہ را آہستہ بزن چراکہ ایں تل روزے چشم وبناگوش محبوبے بودہ کہ امروز بایں صورت مرئی میشود ؛

حکایت

شبے خفته بودم بعزمِ سفر	پیِ کاروانے گرفتم سحر
برآمد یکے سهمگیں باد وگرد	که بر چشمِ مردم جهاں تیره کرد

دربعض نسخ گرفتم پے کاروانے سحر بہر تقدیر دریں تعقید لفظیست بعزم سفر مربوط بما بعد ولفظ سحر در معنی معطوف بر شبے بحذف عاطف وحاصل معنی آنکہ سحر پے کاروانے گرفتم بعزم سفر ودر بعض دیگر کہ گیرم پے کاروانے ودریں صورت مبین ایں کاف محذوف باشد یعنی ارادہ آں داشتم کہ چوں صبح شود چنیں وچنیں کنم ؛

بره بر یکے دخترِ خانه بود	بمعجر غبار از پدر میزدود
پدر گفتش اے نازنیں چهرِ من	که داری دل آشفته از بهرِ من

دختر خانہ اضافت بادنے ملابست بمعنی دخترے کہ درخانہ پرورش یافتہ باشد واینجا ایں مراد نیست واگر دخترے خانہ بیائے نسبت

بمعنی خانهٔ دختر یا بیاے تنکیر و ترکیب قلب بود بمعنی خانه دخترے علی التقدیرین محاوره برآن مساعدت نمیکند پس صحیح چنین باشد که به ره دریچے دخت راخانه بود دریں صورت کاب را مفید معنی اضافت و مصرع دوم خبر مبتداے محذوف و مضاف پدر اعنی لفظ روے محذوف بود و حاصل معنی آنکه درراه خانهٔ دخترے بود وآں دختر بمعجز خود غبار از روے پدر میزدود ـ و دربعض نسخ مے ربود بجاے که داری دل آشفته از مهر من که ستوریده داری دل از مهر من اے از محبت من و دربعض از بهر من اے از براے من واین تحریف است ؛

بنخنداں دریں دیده ریزند خاک	که بازش بمعجز تواں کرد پاک

کلمه نه برسبیل استفهام انکاری و مصرع دوم بیانِ چنداں و ریزند بمعنی خواهند ریخت و دربعض نسخ بخنداں نشیند دریں دیده خاک اے بخنداں خواهد نشست و دربیت لاحق بگذرد و برد بمعنی خواهد گذشت و خواهد برد ؛

ترا نفس رعنا چو سرکش ستور	دواں مے بَرَد تا سرآشیب گور
اَجل گمسلاند زناگه رکیب	عناں باز نتواں گرفت از نشیب

اے تا ایں طرف پایان گور و اغلب که سرشیب باضافت است و درعامهٔ نسخ بسرشیب و دربعض دگر جانب شیب و دربعض ترانفس مانندِ سرکش ستور و تابپایانِ گور و بجاے اجل گمسلاند زناگه رکیب اجل ناگهش گمسلاند رکیب و دریں صورت مرجع ضمیر شین نفس باشد و تحقیق زناگه پیش ازیں گذشت و دربعض ناگهت بتاے خطاب ؛

مخاطبهٔ نفس

خبرداری از استخوانی قفس	که جانِ تو مرغیست نامش نفس
چو مرغ از قفس رفت بگسست قید	دگر ره نگردد بسعیِ تو صید

از استخوانی قفس متعلق بخبرداری و ایں کاف بیانیه و مبین ایں کاف اعنی لفظِ ازیں و بعد از لفظ تو لفظِ در و هر دو محذوف و مرجع ضمیر او همان استخوانی قفس که کنایه از ترکیب عنصریست حاصل معنی آنکه خبرداری از استخوانی قفس ازیں که جانِ تو در دو مرغیست نفس نام و دربعض نسخ که جانِ تو مرغیست تن چوں قفس و دریں صورت قافیه ایطاے جلی میشود و بجاے دگر ره نگردد نگردد دگر ره اے نوبتِ دیگر و دربعض دگر خود نگردد و دریں صورت لفظ خود محض براے تحسین کلام باشد ؛

نگهدار فرصت که عالم دمیست	دمے پیش دانا به از عالمیست
سکندر که بر عالمے حکم داشت	درآں دم که بگذشت و عالم گذاشت
میسر نبودش کزو عالمے	ستانند و مهلت دهندش دمے
برفتند و هرکس دُرود آنچه کشت	نماند بجز نامِ نیکو و زشت

قولِ او عالم دمیست قریب است بمضمون حدیث شریف الدنیا ساعةٌ و دمے درمصرع دوم موصوف بحذف صفت و عالمے مضاف الیه بحذف مضاف است اے دمے که بیادِ حق گذرد بهتر از سلطنت عالمے است ـ افضل الدین ـ ۵ بس از سی سال

این معنی محقق شد بخاقانی - کہ یک دم بخدا بودن به از ملک سلیمانی ؛ وقول او در آندم کہ بگذشت و در بعض نسخ کہ او رفت و در بعض دیگر کہ سے رفتہ واز قول او نیکوے وزشت - مستفاد میشود کہ این واو قائم مقام یاے تردید است

کنون دل ہمیں کاروان کے نہیم … کہ یاران برفتند و ما در رہیم
پس ازما ہمیں گل دمد بوستان … نشینند با یکدگر دوستان

مصرع اول بر سبیل استفہام انکاری و کاروان بمعنی جاے فرود آمدن کاروان واین مجاز ہست و در بعض نسخ چرا دل برایں کاروانگہ نہیم و دریں صورت کاروانگہ مخفف کاروان گاہ باشد. و بہر تقدیر کنایہ از دنیاست و قول او پس از ما تا آخر بیت پیش ازیں نیز گذشت ؛

دل اندر دلارام دنیا مبند … کہ ننشست باکس کہ دل بر نکند

مصرع دوم علت مضمون اول و فاعل ننشست بصیغۂ منفی ضمیرے کہ راجع بطرف دلارام دنیاست وکس موصوف و مابعد صفت و حاصل معنی آنکہ صحبت نداشت باکسے کہ انجام کار دل خود را از محبت وے بر نکند و پشیمان نشد ؛

چو در خاکدان لحد خفت مرد … قیامت بیفشاند از روے گرد

فاعل بیفشاند ضمیرے کہ راجع بطرف مرد است و قیامت مفعول فیہ آن و مضاف الیہ روے اعنی لفظ خود محذوف است. یعنی در قیامت خواہد افشاند از روے خود گرد را اگر فاعل فعل مذکور قیامت باشد پس مجاز عقلی از قبیل جری النہر وسال المیزاب و مضاف الیہ روے لفظ او خواہد بود ؛

سر از جیب غفلت برآور کنون … کہ فردا نمانی بحسرت نگون

در بعض نسخ کہ فردا بحسرت نماند نگون و دریں صورت فاعل نماند ضمیرے بود کہ راجع بطرف سر است ؛

تو چون خواہی آمد بشیراز در … سر و تن بشوئی ز گرد سفر
پس اے خاکسار گنہ عنقریب … سفر کرد خواہی بشہر غریب
بران از دو سرچشمۂ دیدہ جوے … ور آلایشے داری از خود بشوے

خطاب بعام است یا بانفس خودش و حاصل معنی آنکہ چون تو از سفر در مے آئی بشیراز یعنی در وطن خود نشست تمام بدن خود را اگر در سفر شست وشو دادہ داخل میشوی پس از گناہ بس کن کہ تمامش گرد کلفت ہست چون عنقریب بشہر غریب کہ عبارت از عالم آخرت ہست سفر خواہی کرد دریں صورت گرد آلود زیستن معقول نباشد ہرگاہ در شہر خود چنین مے آئی و در بعض نسخ نہ چون و دریں صورت کلمۂ نہ براے استفہام تقریری متعلق مصرع دوم باشد لیکن خالی از تکلف نیست مصرع اول از بیت دوم چنیں بسے خاکساری کنی عنقریب و دریں صورت حاصل معنی این باشد کہ در حق تو ہمیں بہتر است کہ بسیار خاکساری میکردہ باشی و بدان اعتیاد کنی چرا کہ نزدیک است کہ سفر خواہی کرد بشہر غریب کہ از آنجا باز رجوع بایں جہان ممکن نیست و مقصود آنکہ غریب صفت شہر باشد و در بعض درون رفت خواہی بشہر غریب ؛

حکایت

زعهدِ پدر یاد دارم همی / که بارانِ رحمت برو هر دمی
که در خردیم لوح و دفتر خرید / ز بهرم یکی خاتمِ زر خرید
بدر کرد ناگه یکی مشتری / بخرمائی از دستم انگشتری

مصرع دوم جملهٔ معترضه دعائیه و بعد از وی عبارت بازیده یاد محذوف در بیتِ دوم بیانِ مفعولِ یاد دارم و یکی خاتم معطوف بر لوح و دفتر و در بعض نسخ که در طفلیم و بهر تقدیر عبارت از زمانِ کودکی است و در قولِ او بخرمائی از دستم بائے معاوضه و دست کنایه از انگشت است ۰

چو نشناسد انگشتری طفلِ خورد / بشیرینی از وی توانند برد
تو هم قیمتِ عمر نشناختی / که در عیشِ شیرین برانداختی
قیامت که نیکان بر اعلیٰ رسند / ز قعرِ ثریٰ بر ثریا رسند
ترا خود بماند سر از ننگ پیش / که گردت برآید عملهای خویش
در آن روز کز فعل پرسند و قول / اولو العزم را تن بلرزد ز هول

ای ضایع کردی و مفعولِ این فعل یعنی عمر را محذوف از جهتِ قیامِ قرینه و درین اشارت است بآنکه حالِ تو بعینه مثلِ حالِ طفلے است که بطمع شیرینی انگشتر را از دست داده باشد و قیمتش ندانسته و قولِ او باعلیٰ رسند ای بهشتِ علیا و قولِ او که گردت برآید عملهای خویش ای گرد تو برآید عملهای تو و ترا حلقه کند و قولِ او تن بلرزد و در بعض نسخ دل ۰

برآور ز کارِ بدان شرم دار / که در روی نیکان شوی شرمسار

برآور امر است از برآوردن بمعنی بیرون کردن و مفعول و متعلق آن هر دو محذوف و ز کارِ بدان شرم دار معطوف بر آن و این کاف تعلیلیه است و حاصل معنی آنکه بیرون آر خویشتن را از زمرهٔ بدان و شرم دار از کارِ ایشان چراکه اگر در آن زمره خواهی ماند در روی نیکان شرمسار خواهی شد و میتواند که امر بود از برآوردن بمعنی دور کردن و برین تقدیر این معنی باشد که خود را از کارِ بدان دور دار و هم بدین معنی است آنچه در بعض نسخ واقع شده ز کارِ بدت بائے خطاب تا آخر ای خود را از کارِ بد دور دار و اگر برادر بدال باشد که ترجمه اخواست درین صورت منادی بحذف ندا و ما بعد آن منادی له بود یعنی کاف علت این نهی و مدخول این کاف جزائے شرط محذوف خواهد بود یعنی ای برادر ز کارِ بد خود شرم دار زیراکه اگر ازین کار شرم نخواهی داشت پس در روی نیکان شرمسار خواهی شد ۰

بجائی که دهشت خورند انبیا / تو عذرِ گنه را چه داری بیا
زنانی که طاعت برغبت برند / ز مردانِ ناپارسا بگذرند
ترا شرم ناید ز مردیِ خویش / که باشد زنان را قبول از تو بیش
زنان را بعذری معین که هست / ز طاعت بدارند گه گاه دست

بیتِ اول مدخول در آن روز و معطوف بیا یعنی دما به الاعتذار بیا محذوف و در بعض نسخ دهشت برند و عذرِ گناهان چه داری -

عذر معین کنایہ از ایامِ حیض و نفاس ؛

ولیکن بجان سوز دارند و درد — کہ با خونِ سرخ اند و رخسارِ زرد
تو بیعذرِ یکسو نشینی چو زن — روا ے کم زن زن لافِ مردی مزن

بیتِ اول در عامہ نسخ مکتوب نیست ؛

مرا خود چہ باشد زبان آوری — چنیں گفت در مدحِ شہ عنصری
مرا خود مبیں اے عجب در میان — ببیں تا چہ گفتند پیشینیان
چو از راستی بگذری خم بود — چہ مردے بود کز زنے کم بود

مردے و زنے بیاے تنکیر و بین المصرعین عبارت و خم شدن کار مرداں نیست کار نامرد انست کہ بدتر از زنان اند پس حاصل معنی ایں باشد کہ چوں از راستی بگذری خم شدنست و خم شدن کار نامردانست کہ بدتر از زن اند و استفہام در مصرع دوم برائے تعجب اے عجب مردی باشد کہ از زن کمتر بود کہ خم شود بسبب گذاشتن راستی و در بعض نسخ شاہ بجائے سخن عنصری و در بعض بجائے سخن انوری و جزم بہ صحت احد المتخالفین وقتے تواں کرد کہ بیت تضمین بیقین معلوم شود کہ از انوریست یا از عنصری و در بعض بجائے عجب لفظِ بسیر و ایں بیت مقدم بر بیت اول است ؛

بناز و طرب نفس پروردہ گیر — بایامِ دشمن قوی کردہ گیر ؛

بایام اے در ایامِ معدود گیر امر بگرفتن بمعنی فرض کردن و در بعض نسخ چنیں دشمنے را قوی کردہ گیر و ایں واضح تر است ؛

حکایت

یکے بچۂ گرگ مے پرورید — چو پروردہ شد خواجہ را بر درید

قول او خواجہ را بر درید در بعض نسخ خواجہ از ہم درید و دریں صورت مفعولِ ایں فعل خواجہ است ؛

چو بر پہلوے جاں سپردن بخفت — زبان آورے بر سرش رفت و گفت
چو دشمن چنیں نازنیں پروری — ندانی کہ ناچار زخمش خوری

و بیم بر بستر جاں سپردن و جاماندہ بر سرش و بجاے چو دشمن تو دشمن بصیغہ خطاب ؛

نہ ابلیس در حق ما طعنہ زد — کز اینان نیاید بجز کارِ بد
فغان از بدیہا کہ در نفسِ ماست — کہ ترسم شود ظنِ ابلیس راست
چو ملعون پسندِ آمدش قہرِ ما — خدا ایش بر انداخت از بہرِ ما
کجا سر بر آریم ازیں عار و ننگ — کہ با او بصلحیم و با حق بجنگ

کلمہ نہ برائے استفہام انکاری و لفظِ ما عبارت از فرزندان آدم و مصرع دوم بیان طعنہ و اینان اشارہ بفرزندان آدم صاحب مواہب علیہ در تفسیر سورۂ بنی اسرائیل آوردہ کہ وقتے کہ حق تعالی با ملائکہ امر فرمود کہ سجدہ کنید آدم را جمیع ملائکہ امتثال کردند مگر ابلیس و چوں حق تعالی فرمود کہ چرا سجدہ نکردی گفت ابلیس کہ سجدہ نکنم مر آنکس را کہ آفریدی تو از گل مرا

پس حقتعالی بر و لعنت کرد و از درگاهِ خویش براند بار دیگر ابلیس گفت که خبر ده مرا که این را که گرامی کردی و فضل دادی بر من چرا فضل دادی و حال آنکه او از خاک است و من از آتش و اگر و البس دادی مرا تاخیر کن تا روز قیامت که هر آئینه از بیخ بر کنم فرزندانِ او را با غوا و چنان کنم که بعذاب تو مستاصل شوند مگر اندکے که نتوانم ایشان را گمراه کردن و در سورهٔ اعراف نوشته که ابلیس گفت بسبب آنچه مرا بے بهره گردانیدی از رحمت هر آئینه بنشینم برائے فرزندان آدم براهِ تو که آن راست است یعنی دین اسلام و مترصد آن باشم که ایشان را راه بزنم و بر صراطِ مستقیم نگذارم تا آنکه نیابی تو لے خدا و مد بیشتر فرزندان آدم را شکر گویندگان یعنی کافران باشند که منعم را نشناسند انتهیٰ کلامه ظاهر خود این است که ابلیس طعنه در حق آدم و بنی آدم نزده است چه لفظِ طعنه دلالتِ صریح دارد بر بیان حال شخصے و این را طعنه میگویند که گمراهے بگوید اگر فلانے با ما بنشیند ما او را شراب بخورانیم و قمار باز گردانیم بلکه دعوی آن کرده که اگر مرا بگذاری هیچ یکے را براه مستقیم نگذارم و اگر طعنه هست از ملائکه است چنانچه از سورهٔ بقره واضح میشود که هرگاه خدائے تعالے خواست که آدم و ذریاتِ او را پیدا کند فرشتگان گفتند که آیا میسازی کسانے را در زمین که فساد کنند در آن و خون بریزند و حال آنکه ما ترا تسبیح و تقدیس میکنیم یعنی بپاکی یاد میکنیم درین صورت مشکل میشود و میتوان گفت که چون ابلیس هم در آن وقت داخل ملائکه بود بلکه معلم ایشها این نسبت باو کرده شده فافهم و تامل ؛

نظر دوست نادر کند سوے تو ۔ چو در روے دشمن بود روے تو
گرت دوست باید کزو غم خوری ۔ نباید که پیغامِ دشمن بری

جزاے این شرط محذوف است بنا بر قاعده که گذشت و در بعض نسخ در هر دو مصرع بجاے تو لفظِ ما بصیغهٔ متکلم مع الغیر و در بعض نظر دوست کمتر کند سوے دوست چو در روے دشمن بر در روے دوست اے بطرف روے دشمن بود روے خود را دوست و بجاے نباید که پیغامِ دشمن بری نشاید که فرمانِ دشمن بری اے امتثال فرمان او کنی ؛

روا دارد از دوست بیگانگی ۔ که دشمن گزیند بهم خانگی

کاف بمعنی هر که و بیگانگی مفعولِ دارد و دشمن مفعولِ گزیند و در بعض نسخ داری و گزینی بیاے خطاب و درین صورت این کاف تعلیلیه بود ؛

ندانی که کمتر نهد دوست پاے ۔ چو بیند که دشمن بود در سراے

جزاے این شرطِ محذوف بنا بر قاعده که گذشت و مدخولِ این کاف جمله فعلیه بیان مفعولِ ندانی ؛

بسیمِ سیه تا چه خواهی خرید ۔ که خواهی دل از مهرِ یوسف برید

سیم سیه کنایه از دل قاسی و مهرِ یوسف کنایه از محبتِ حق یعنی تو که دل را از محبت یوسف میبری بمیدانم که باین سیم سره بهتر از یوسف چه چیز خواهی خرید ؛

تو از دوست گر عاقلی بر مگرد ۔ که دشمن نیارد نگه در تو کرد

گر عاقلی شرط و بر مگرد جزا و از دوست متعلق به بر مگرد و پس حاصل معنی آنکه اگر عاقلی تو پس از دوست بر مگرد و مصرع ثانی براے بیان علت این نهی است لیکن بنا بر مطالب قواعد عربیه که معمول جزا بر شرط مقدم نمے آید بعد از بر مگرد لفظِ از و

محذوف وتمام مصرع بر سبیل ما اضمر عامله علی التفسیر است شرطیه خواہد بود پس دریں صورت ایں معنی باشد کہ تو اعراض مکن از دوست اگر عاقلی اعراض مکن از و چرا کہ اگر با دوست موافقت کنی دشمن نگاہِ غضب در تو نتواند کرد و در بعض نسخ زو مگرد پس مرجع ضمیر او ہماں دوست باشد ؛

حکایت

یکے کرد بر پادشاہے ستیز — بدشمن سپردش کہ خونش بریز

مصرع دوم خبر مبتدائے محذوف وجملہ معطوف بر مصرع اول وضمیر شین اول مفعول سپرد و مضاف الیہ دشمن محذوف و در بعض نسخ یکے بر دار بادۂ بردن و دریں صورت ستیز کنایہ از حملہ است و حاصل معنی آنکہ یک مرد دلاورے بر پادشاہ بزرگے حملہ بر پادشاہ او را بدشمنے سپرد تا بمکافات ایں تقصیر خونش بریزد و اقوی آنست کہ مراد از دشمن جلاد باشد بقرینہ خونش بریز کہ دریں صورت احتیاج بحذف مضاف الیہ نمیشود ؛

گرفتار در دستِ آں کینہ توز — ہمیگفت با خود بزاری و سوز
کہ گر دوست بر خود نیازردمے — کے از دستِ دشمن جفا بُردمے

مصرع اول حال از فاعل ہمیگفت وکینہ توز مرادف کینہ کش و بیت دوم بیان مقولۂ ہمیگفت ؛

بہل تا بجو دشمن بدرّند پوست — رفیقے کہ آزرد بر خویش دوست

رفیقے مبتدائے موصوف و ما بعد صفت آں و مصرع اول خبر مقدم بر مبتدائے مذکور و مفعول بہل و مضاف الیہ پوست چو و محذوف وتا غائیہ است و حاصل معنی آنکہ رفیقے کہ بر خویش آزردہ باشد دوست خود را مہلت دہ کہ پوست او را بدرند دشمناں چنانچہ دشمن پوست میدرند و تعذیب او میکنند و در بعض نسخ لیساطور دشمن بدرید پوست ۔ و دریں صورت فاعل بدرید ہماں رفیق باشد لے گویا بساطور دشمن بدرید پوست خود را و بدست و سے کشتہ شد و در بعض لیساطور بدخواہ برکند پوست و در بعض لیساجور دشمن کہ برکند پوست و در بعض مصرع اول ہماں مصرع دوم و مصرع دوم چنیں لیساجور دشمن بدرید پوست و در ہر دو صورت ساجور بمعنی قلادہ کہ در گردن سگ کنند و ایں تحریف ہماں ساطور بمعنی دشنہ است و صحیح بناچار دشمن بدرید پوست ؛

تو با دوست یکدل شود یک سخن — کہ خود بیخ دشمن برآید ز بُن

بہتر یا از آنکہ تو نگاہ ستیصال گنی بیں ایں کاشا تعلیلیہ باشد ؛

نہ پندارم ایں زشت نامی نکوست — بخوشنودی دشمن آزار دوست

لے برائے خوشنود بودن دشمن آزار دادن دوست را ؛

حکایت

یکے مال مردم بہ تلبیس خورد — چو برخاست لعنت بر ابلیس کرد
چنیں گفت ابلیس اندر رہے — کہ ہرگز ندیدم چنیں ابلہے

قول او چنیں ابلہے در بعض نسخ چو تو ابلہے ؛

ترا با منست ار نہاں آشتی — چرا تیغ پیکار بر داشتی

یعنی اگر ترا آشتی با من ست در باطن پس بظاہر چرا تیغ پیکار بر داشتی که بر من لعنت کردی و آنچہ بعض محققین نوشته که لفظ ار درینجا بموقع واقع شده چرا که مخفف اگر ست در محل عدم یقین وقوع شرط ست حال آنکه آشتی داشتن با شیطان در نہاں یقینی شیطانست منشاء این اعتراض غفلت ست از مواقع استعمال اگر که ترجمہ اِنْ شرطیہ است عجب که باوجود این ہمہ تبحر و تصانیف در علم بیان و معانی وغیرہ مصدر این چنیں کلام واہی شده اند و اما اگر لفظ ار بزای معجمہ یعنی در باشد اعتراض از اصل منقطع خواہد شد و در بعض نسخ ترا با منست ای فلاں آشتی - بحکم چرا گردن افراشتی ؛

دریغست فرمودهٔ دیو زشت — که دستِ ملک بر تو خواہد نوشت
روا داری از جہل و ناپاکیت — که پاکاں نویسند ناپاکیت
طریقے بدست آر و صلحے بجوے — شفیعے برانگیز و عذرے بگوے
که یک لحظہ صورت نہ بندد اماں — چو پیمانہ پُر شد بدورِ زماں

مضاف فرمودہ اعنی لفظ امتثال محذوف و ملک کنایہ از فرشتہ بدی و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول و در بیت دوم مصرع تقدیر و این کاف تعلیلیہ ست و حاصل معنی آنکه امروز که فرصت ممکن ست درین فرصت نخست طریقے بدست آر که باستعانت آں با دوست صلح امکان داشتہ باشد آنگاہ طالب صلح شو و ہمچنیں نخست شفاعت کنندہ بہم رساں که بتوسل وے آمرزیدہ شوی آنگاہ عذرے بگوئی که فردا که اجل در رسد یک لحظہ اماں نخواہد داد اذا جاء اجلہم لا یستاخرون ساعة ولا یستقدمون ؛

وگر دستِ قدرت نداری بکار — چو بیچارگاں دستِ زاری بر آر

یعنی و اگر قادر بر اعمالِ حسنہ نیستی که بداں نجات توانی یافت باری دستِ زاری بلند کن که او سبحانہ دوست میدارد زاری را ؛

گرت رفت ز اندازہ بیروں بدی — چو گفتی که بد رفت نیک آمدی
فرا شو چو بینی درِ صلح باز — که ناگہ درِ توبہ گردد فراز
مرو زیرِ بارِ گنہ اے پسر — که حمال عاجز بود در سفر
پیِ نیکمرداں بباید شتافت — که ہر کیں سعادت طلب کرد یافت
ولیکن تو دنبالِ دیوِ خسی — ندانم که در صالحاں چوں رسی
پیمبر کسے را شفاعتگر است — که بر جادۂ شرعِ پیغمبر است
رہِ راست رو تا بمنزل رسی — تو بر رہ نۂ زیں قبل واپسی
چو گاوے که عصار چشمش ببست — دواں تا بشب شب ہم آنجا که ہست

یعنی ہر گاہ که اقرار کردی که از من بد واقع شدہ و پشیماں گشتہ توبہ کردی پس نیک آمدی و توبہ تو قبول شد و در قول او که ہر کیں سعادت طلب کرد یافت مفعول یافت ہماں سعادت ہست و قولِ او ندانم که در صالحاں چوں رسی و در بعض نسخ

کے رسی ودر بعض بخیل ملک کے رسی - وقول او زیں اے از برائے ایں وقول او جو گاوے کہ تا آخر بیش ازیں گذشت ؛

حکایت

گِل آلودهٔ راهِ مسجد گرفت ‖ ز بختِ نگون طالع اندر شگفت

گِل آلودہ شخصے کہ بگِل آلودہ باشد و دریجا کنایہ از فاسق بقرینہ دامن آلودہ کہ بعد ازیں بیاید و در باب چہارم در حکایت مشنیدستم از راویانِ کلام - بنا راستی دامن آلودہ گذشت کہ ہر چند آلودہ دامنی بمعنی فسق و فجور مستعمل ہست اما بعد تحقیق معلوم میشود کہ مطلق فسق و فجور نیست مثلاً رباخواری فسق ہست اما اطلاق آلودہ دامنی برآں نمیکنند بلکہ بر شراب خواری و زنا آں کنند و صحیح کہ بودش ز آلائش خود شگفت و دریں صورت کاف برائے صفت باشد یعنی گل آلودہ کہ بود او را از آلائش خود تعجب کہ با ایں آلودگیہا چگونہ آمرزیدہ خواہم شد یا از جہت آنکہ مردم او را آلودہ خیال میکردند و او بزعم خود خویشتن را پاک دامن گمان میبرد ازیں جہت کہ از حالِ خود خبر نداشت و مردم او را آلودہ خیال میکردند ؛

یکے منع کردش کہ تبّت یداک ‖ مرو دامن آلودہ در جائے پاک
مرا رقتے در دل آمد بریں ‖ کہ پاک است و خرّم بہشتِ بریں
در آں جائے پاکان امیدوار ‖ گِل آلودهٔ معصیت را چہ کار

چوں او راہِ مسجد گرفتہ بود یکے منع کرد او را از درآمدن در مسجد و دعا نمود کہ نابود باد ہر دو دستِ تو و ایں اقتباس است از آیت تبت یدا ابی لہب کہ در شان ابی لہب نازل شدہ در وقتے کہ سنگ برداشت و خواست کہ بر حبیب او زند ؛

بہشت آں ستاند کہ طاعت برد ‖ گر انقد ر باشد بضاعت برد

موقع لفظِ ستاند پس از بہشت ہست و موقع لفظ آں پیش از کاف و دریں صورت آنکہ طاعت برد مبتدائے اول محذوف و بہشت ستاند خبر مبتدائے دوم محذوف اعنی لفظ او و ایں جملہ خبر مقدم بر مبتدائے اول باشد و ہمچنیں بضاعت برد خبر مبتدائے اول محذوف یعنی لفظ آنکہ و گر انقد ر باشد خبر مبتدائے دوم محذوف اعنی لفظ آں و ایں جملہ خبر مبتدائے اول و تمام مصرع معطوف بر مصرع اول باشد بحذف عاطف و معنی بیت آنکہ طاعت برد او بہشت را ستاند و آنکہ بضاعت برد او گر انقد ر باشد اما نظر بمصرع دوم اگر در مصرع اول خبر مبتدائے اول اعنی او گر انقد ر میباشد محذوف و بہشت ستاند معطوف بر آں بود و مصرع دوم برائے تمثیل و پیش از خبر مبتدائے اول عبارت مثل آنکہ محذوف باشد بریں تقدیر معنی آں میشود کہ آنکہ طاعت را برد او گر انقد ر میباشد بہشت را میخرد مثل آنکہ بضاعت را برد او گر انقد ر میباشد ہر چہ بخواہد بخرد و در بعض نسخ گر انقد باشد دریں صورت گر امعنی ہر کہ او مفعول فیہ نقد اعنی بدست و فاعل برد اعنی او ہر دو محذوف و مراد از نقد طاعت و مراد از بضاعت بہشت برائے مطابقت مصرع اول و در اصل لغت بضاعت بالکسر مایہ اموال کہ از جائے بجائے دیگر برند و از آں انتفاع کنند و در بعض دیگر زہد و صلاح ایں بضاعت برد و دریں صورت ایں بضاعت اشارہ بطاعت بود و دریں اشارت ہست بآنکہ بہشت مطلق طاعت میتوان یافت بطاعتے کہ با زہد و صلاح باشد ؛

برو دامن از گردِ ذلّت بشوی ‖ کہ ناگہ ز بالا بہ بندند جوی

مگو مرغ دولت ز قیدم بجست | هنوزش سر رشته داری بدست

و در بعض نسخ مکن دامن از گرد دولت و در بعض دیگر از لوث عصیان و علی التقدیرین مفعول مکن اعنی لفظ تر محذوفست و حاصل معنی آنکه دیر مکن درین فرصت دامن دل را از آلایش معاصی آب توبه بشست و شوی بده که ناگاه چون اجل فرا رسد فرصت این کار نخواهی یافت مرغ دولت درینجا کنایه از ایام جوانی سر رشته بدست داشتن درینجا کنایه از امکان توبه داشتن

وگر دیر شد گرم رو باش و چست | ز دیر آمدن غم ندارد درست
هنوزت اجل دست خواهش نبست | برآور بدرگاه داور دست

یعنی و اگر در توبه کردن توقف واقع شد اکنون گرم رو و چست باش در راه رفتن زیرا که هر که سالم و درست است از دیر رسیدن غم ندارد البته بمنزل میرسد و در بعض نسخ غم نداری درست مدار بصیغهٔ نهی و لے درست بحرف ندا و درین اشارت است با آنکه هنوز زمان انابت باقی است بیا توبه کن دست خواهش عبارت از دست دعا ؛

مخسپ اے گنه کردهٔ خفته خیز | که معتب شوی چون بگوید که خیز

درین بیت اختلاف بسیار است در بعض مخسپ اے گنه کرده خلت و خیز و در بعض مخسپ اے گنهگار خوش خفته خیز و در بعض مخفت اے گنه کرده چست خیز و در هر سه صورت مصرع دوم چنین بقدر گناه آب چشمے بریز و در بعض آب چشمان و بهر تقدیر نسخه ماخوذ بے شبه غلط و در دوم تحریف است در لفظ خفت و خیز و صحیح خفته خیز چنانچه در نسخهٔ ماخوذ و درین صورت لفظ خفته صفت بعد صفت باشد و سوم و چهارم بے شبه صحیح و فرق میانهما آنست که در سوم لفظ خیز بصیغهٔ امر است چنانچه در دوم و در چهارم چست خیز مرکب صفت بعد صفت بمعنی چالاک برخیزنده برائے ارتکاب بر معاصی و این تخصیص از مقام معلوم میشود و بعذر گنه بمعنی برائے خواستن عذر گناهان و بقدر بمعنی باندازه تحریف آن ؛

چو حکم ضرورت بود آبروے | بریزند بارے بریں خاک کوے

صحیح گا بروے مصرع اول با قول او بریزند شرط و ما بعد آن جزا و بعد از لفظ بارے عبارت بهتر آنست که بریزند محذوف و بر خاک کوے متعلق آن و علت این امر نیز محذوف پس معنی بیت این باشد که هر گاه ناچار است که آب روے ما بریزند بارے بهتر آنست که بریزند بریں خاک کوے که درین صورت شرف ما میشود و در بعض نسخ چو ما را ضرورت بود گا بروے بریزیم تا آخر و این ظاهر صحیح نباشد چرا که هیچکس آبروے خود ریختن بالطبع نمیخواهد ؛

ور آبت نماند شفیع آر پیش | کسے را که هست آبرو از تو بیش
بقهرار براند خدا از درم | روان بزرگان شفیع آورم

این بیت جملهٔ شرطیه و معطوف و ر آبت نماند محذوف است پس حاصل معنی آن باشد که و اگر میدانی که آبروے تو نخواهد ماند و از بی نسبت در کمال پاس دانی پس شفیع پیش آر کسے را که چنین و چنین است و در بعض نسخ ور آبت نماند بصیغهٔ اثبات از ماندن است و درین صورت این معنی بود که اگر طالب آبروے خود هستی پس تا آخر ؛

ہمے یاد دارم ز عہدِ صغر — کہ عیدے بروں آمدم با پدر
بہ بازیچہ مشغول مردم شدم — در آشوبِ خلق از پدر گم شدم

قول او در آشوب خلق در بعض نسخ بغوغاے خلق و علی التقادیرین بمعنی شور و ہنگامہ است ؛

بر آوردم از بیقراری خروش — پدر ناگہم دید و مالید گوش
کہ اے شوخ چشم آخرت چند بار — بگفتم کہ دستم ز دامن مدار

در بعض نسخ ناگہانم بمالید گوش بہر تقدیر بمعنی تنبیہ و آگاہ گردانید و معطوف آں اعنی و گفتت محذوف و بیت دوم بیان مقولہ آن و بجاے دستم ز دامن مدار بصیغہ نہی دامن ز دستم و در ہر صورت مضاف الیہ دست اعنی لفظ خود محذوف و میم ضمیر متصل منصوب مضاف الیہ دامن است کہ از وے قطع شدہ بالفظ دست ملحق گشتہ و دست از دامن نداشتن کنایہ از دامن نگذاشتن و حاصل معنی آنکہ دستِ خود را از دامن مگذار تا راہ گم نکنی ؛

بہ تنہا نداند شدن طفل خرد — کہ مشکل بود راہِ نادیدہ بُرد

در بعض نسخ کہ مشکل توان تا آخر بہر تقدیر مفعول نادیدہ متعلق برد کہ بمعنی بر دنست محذوف و حاصل معنی آنکہ طفل خردے کہ راہ را ندیدہ باشد بہ تنہائی تواند براہ رفت کہ مشکل ہست نادیدہ را راہ بردن بمقصد ؛

تو ہم طفلِ راہی بسعی اے فقیر — برو دامنِ نیکمرداں بگیر

بسعی متعلق است بہ بگیر و دامن تا آخر معطوف بر برو بحذف عاطف و در بعض نسخ بعجز اے فقیر برو دامن راہ داناں بگیر

مکن با فرومایہ مرداں نشست — چو کردی ز ہیبت فرو شوے دست

مفعول کردی و علت امر ہر دو محذوف و حاصل معنی آنکہ بہتر آنست کہ با مردم فرومایہ صحبت نداری و اگر صحبت داشتی ایں از ہیبت خود نا امید شو کہ بعد ازیں از تو باک نخواہند داشت و در چشم ایشاں ذلیل خواہی نمود و زنجیر ناپارسایاں اضافت با دنے ملابست عبارت از زنجیرے کہ ناپارسایاں در روز قیامت بداں مسلسل و مغلول باشند و کہ بمعنی ہر کہ و ایں حلقہ اشارہ بحلقۂ پارسایاں و کہ گرد آوری اے تا فراہم آوری ؛

الا اے مقیمانِ محرابِ اُنس — چو فردا نشینند برخوانِ قدس

متابیتا تا آخر مقیمانِ محرابِ اُنس کنایہ از عارفان بحق و مصرع دوم شرط و بیت دوم جزاے آن و در بعض نسخ کہ فردا و در صورت کاف وقتیہ باشد و پیش ازیں گذشت کہ اختلاف حروف قید عند الضرورت جائز ہست و ایں ہنگام مناسب آنست کہ رعایت قرب مخرج کنند چوں وحی و نہی و بحر و شہر برخلاف عطر و خضر و فکر و شعر کہ در امثال ایں حروف قباحت آں پر نمایاں ست و ازیں قبیل قافیۂ اُنس و قدس ؛

حکایت

یکے غلّہ مرداد مہ تودہ کرد — ز تیمارِ دی خاطر آسودہ کرد
شبے مست شد و آتشے بر فروخت — نگوں بخت کالیوہ خرمن بسوخت

دگر روز در خوشه چیدن نشست ... که یک جو زخرمن نماندش بدست
چو سرگشته دیدند درویش را ... یکے گفت پروردهٔ خویش را
نخواہی که گردی چنیں تیره روز ... بدیوانگی خرمنِ خود مسوز

مرداد بالفتح ماہے وآں مدت بودن آفتاب در برج سنبلہ ہست کہ در آں حرارت بسیار پیدا شد حاصل معنی آنکہ غلہ را در مرداد ماه ذخیره کرد تا بدیں ماه بے دغدغہ معاش کند ودر بعض نسخ یکے غلۂ خویشتن اضافت باد نسے ملابست ایسے غلہ کہ از معاش خویشتن ذخیره کرد

گرلندد ست شاد عمرت اند ربدی ... تو آنی که در خرمن آتش زنی

در بعض نسخ زدستت اگر رفت عمر از بدی تو آنی آنکہ تا آخر وبہر تقدیر ایں بیت جملہ شرطیہ ہست ؛

فضیحت بود خوشه اندوختن ... پس از خرمنِ خویشتن سوختن

یعنی رسوائی ست خوشه بریوزه اندوختن پس از آنکه خرمن خود را بآتشِ غفلت سوخته باشند ؛

مکن جانِ من تخمِ دیں ورز داد ... مده خرمنِ نیکنامی بباد
چو برگشته بختے در افتد بہ بند ... ازو نیکبختاں بگیرند پند
تو پیش از عقوبت درِ عفو کوب ... که سودے ندارد فغاں زیرِ چوب
برآر از گریبانِ غفلت سرت ... که فردا نماند خجل در برت

گمان دارم کہ ایں بیت چنیں باشد مکن جانِ من تخم دیں را بباد مده خرمنِ زندگانی بباد اے تخمِ دیں را بآتش کفر و خذلان مسوز وخاکستر مگرداں ؛

حکایت

یکے متفق بود بر منکرے ... گذر کرد بروے نکو محضرے
نشست از خجالت عرق کرده روے ... که آیا خجل گشتم از شیخِ کوے
شنید ایں سخن پیرِ روشن رواں ... برو بر بشورید وگفت ایجواں
نیاید ہمے شرمت از خویشتن ... که حق حاضر وشرم داری زمن

از خجالت عرق کرده روے حال است از ضمیر فاعل نشست که راجع بطرف یکیست و مثبوت اند که لفظ با از روے محذوف در موصوف وعرق کرده صفت باشد وحذف با در کلام اساتذه واقع شده پس حاصل معنی آں باشد که نشست باروے عرق کرده از فضیحت وبہر تقدیر معطوف نشست اعنی گفت محذوف ومصرع دوم بیان مقولۂ آں وآیا که کلمۂ استفہام است ظاہرا تحریف آہا کلمۂ تاسف است ودر بعض نسخ که آخر دریں صورت لفظِ آخر برائے تکیۂ کلام بود وبجائے شنید ایں سخن پیر روشن رواں خبر یافت دانائے روشن رواں ؛

نیاسائی از جانبِ ہیچ کس ... برو جانبِ حق نگہدار وبس
چناں شرم دار از خداوندِ خویش ... که شرمت ز بیگانگانست وخویش

مصرع دوم جزاے شرط محذوف وجانب حق تا آخر معطوف بر قول او بر وو حاصل معنی آنکه آرام نخواهی یافت از جانب بهکیس پس اگر آرام میخواهی برو وجانب حق را نگاه دار ؛

حکایت

زلیخا چو گشت از میِ عشق مست — بدامانِ یوسف در آویخت دست
چنان دیوِ شهوت رضا داده بود — که چون گرگ در یوسف افتاده بود
بتے داشت بانوے مصر از رخام — بر و معتکف بامدادان و شام

قولِ او بر و مرجع ضمیر او بت است اے پیش آں بت ومعتکف عبارت از مشتغل بعبادت بت ؛

در آں لحظه رویش بپوشید و سر — مبادا که زشت آیدش در نظر
غم آلوده یوسف بکنجے نشست — بسر بر ز نفسِ ستمگاره دست

فاعل زشت آید زلیخا وشین ضمیر متصل منصوب راجع بسوے بت وحاصل معنی آنکه در آں زمان که زلیخا بدامان یوسف دست مے آویخت وچوں آں بت را بنا بر نقصان عقلی خداے خود پنداشته بود و خدا بینا باید پس پرده بر روے بت افگند تا ایں حرکت لغو از و در نظر او زشت ننماید وخودش یعنی زلیخا مستوجب ملامت نگردد وقولِ او بسر بر ز نفسِ ستمگاره دست حال است از یوسف و در بعض نسخ بسر زد لطے بر سر خود زد ؛

زلیخا دو دستش ببوسید و پاے — که اے سست پیمانِ سرکش در آے
بسندان دلی روے درهم مکش — به بندے پریشاں مکن وقتِ خوش

معطوف ببوسید اعنی وگفت محذوف ومصرع دوم بیان مقولهٔ آں ومعطوف در آے اعنی وحاجت مرا روا کن نیز محذوف۔ وبیت دوم معطوف بر آں ومصرع دوم معطوف بر روے درهم مکش وحاصل معنی آنکه هر دو دست وهر دو پاے یوسف را بو داد وگفت که اے چنیں وچنیں پیش من در آے وحاجتِ مرا روا کن و بسندان دلی. تا آخر و در بعض نسخ سست پیمان و سر گشته راے اے شوریده عقل لیکن ایں نسخه نالایق زلیخاست چه در حق معشوق چنیں نمیتواں گفت علی الخصوص در وقتِ التماس مطلب و نالایق شیخ هر چند نقل کفر کفر نیست لیکن احتراز ازیں قسم کلمات واجب است ؛

رواں گشتش از دیده بر چهره جوے — که بر گرد و ناپاکی از من مجوے

شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف یوسف وجوے از دیده رواں شدن کنایه از بسیار گریستن وبین المصرعین عبارت آں وقت که گفت یوسف محذوف ومصرع دوم بیان مقولهٔ آں ؛

تو در روے سنگے شدی شرمسار — مرا شرم ناید ز پروردگار

ناید بصیغهٔ نفی بطریق استفهام انکاری وسنگے بیاے تنکیر براے تحقیر کنایه از بت وتواند که مصرع اول شرط بود ودوم جزا که از اول حرف شرط محذوف شده واز دوم حرف جزا یعنی چوں در روے سنگے شرمسار شدی پس مرا چرا شرم ناید از پروردگار خود و در بعض نسخ باید از ماده بایستن و در بعضے شوی شرمسار و در بعضے شدی شرمناک مرا شرم باد از خداوند پاک ؛

چہ سود از پشیمانی آید بکف ... کہ سرمایۂ عمر کردی تلف
شراب از پئے سرخروئی خورند ... وزو عاقبت زرد روئی برند

آید بلفظ چہ بسبیل استفهام انکاری و فاعل آید ضمیرے کہ راجع بطرف سرمایہ ہست از قبیل اضمار قبل الذکر و این کاف و قتیہ و لہذا در بعض نسخ بجاے آں لفظ چو واقع شدہ و بہر تقدیر جزاے این شرط محذوف ہست بنا بر قاعدہ کہ گذشت و حاصل معنی آنکہ ہرگاہ کہ سرمایۂ عمر را تلف کردہ باشی پس از پشیمانی خوردن چہ سود کہ آں سرمایہ بکف نمے آید و میتواند کہ این کاف تعلیلیہ بود و در بعض بعد از لفظ عمر یعنی چہ سود از پشیمانی خوردن چراکہ بدست نمے آید سرمایۂ عمر کہ تلف کردۂ آں را و چیزے ازو باقی نماندہ و بہتر آنست کہ گوییم فاعل آید سود و کاف ہماں وقتیہ و متعلق پشیمانی بسبب قرینہ محذوف پس حاصل معنی آں باشد کہ ہرگاہ سرمایۂ عمر تلف کردی از پشیمانی چہ سود بدست آید لے چہ نفع حاصل شود از پشیمانی وقتیکہ سرمایۂ عمر تلف شد ؛

بعذر آوری خواہش امروز کن ... کہ فردا نماند مجال سخن

یعنی امروز کہ مجال التماس کردن داری از حضرت باری بعذر آوری التماس کن کہ بحشا ے کہ فرمان ترا امتثال نکردہ ام و طغیان ورزیدہ ام زیراکہ فردا مجال التماس کردن ممتنع خواہد شد و در بعض نسخ کہ فردا نیابی ائے نخواہی یافت ؛

حکایت

پلیدی کند گربہ بر جاے پاک ... چو زشتش نماید بپوشد بخاک
تو آزادی از ناپسندیدہ ہا ... نترسی کہ بر وے فتد دیدہ ہا

قید پاک اتفاقیست نہ احترازی و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف گربہ و فاعل بپوشد نیز ہماں و فاعل نماید ضمیرے کہ راجع بطرف پلید یست و ناپسندیدہ ہا بحذف مضاف الیہ و مرجع ضمیر وے نیز ہماں ناپسندیدہ ہا و مبین قول او کہ بر وے اعنی لفظ ازیں محذوف و حاصل معنی آنکہ گربہ کہ حیوان لایعلم ہست ہرگاہ پلیدی مکروہ بنظرمے آید او را پوشیدہ میکند آں پلیدی را بخاک و تو بے پروائی از عیبہاے خود و ہیچ خوف نداری ازیں کہ ایں ناپسندیدہ ہا را مردم خواہند دید و آں زماں شرمساری خواہی کشید پس او را بر تو ہزار درجہ شرف باشد اگر بدیں نسق بے پروا معاش میکردہ باشی ؛

بیندیش ازاں بندۂ پر گناہ ... کہ از خواجہ غائب شود چند گاہ
اگر باز گردد بصدق و نیاز ... بزنجیر و بندش نیارند باز
بکیں آوری با کسے بر ستیز ... کہ ازوے گزیرت بود یا گریز

ائے اندیشہ کن و عبرت بگیر ازاں بندۂ گنہگار کہ چنیں و چنیں ہست اگر برمیگردد بصدق و نیاز و رجوع میکند بخواجہ خود پس خواجہ او را معاقب نمیگرداند و انجام آں بندہ بخیرمے باشد و در بعض نسخ بجاے غائب لفظ آبق بالمد بمعنی گریزندہ و در بعض عاصی و دریں صورت بجاے از لفظ در باید و در بعض بر واین صحیح نیست ؛

کنوں کرد باید عمل را حساب ... نہ وقتے کہ منشور گردد کتاب

یعنی دریں فرصت محاسبۂ اعمال خود را در پیش کن تا تدارک مافات توانی کرد چراکہ ہنوز نامۂ اعمال تو کتاب نشدہ است

اما آنگاه کہ کتابش از عہدہ آں برآمدن متعذر خواہد بود ✦

کسے گرچہ بد کرد ہم بد نکرد   کہ پیش از قیامت غم خود بخورد

ایں بیت ذوقافیتین و مصرع دوم بیان کسے ہست یعنی کسیکہ پیش از قیامت غم تضییع اوقات خود خورد و در تدارک مافات کوشید بتوبہ و استغفار و مانند آں او را نیتواں گفت کہ بد کرد اگرچہ پیش ازیں بد کردہ باشد ✦

گر آئینہ از آہ گردد سیاہ   شود روشن آئینۂ دل بآہ
بترس از گناہانِ خویش این نفس   کہ روزِ قیامت نترسی ز کس

گر ترجمۂ اِن وصلیہ و آہ در مصرع اول بمعنی مطلق نفس زدن بقرینہ مصرع دوم کہ در آں بمعنی حقیقی خود است ✦

حکایت

غریب آمدم در سوادِ حبش   دل از دہر فارغ سر از عیش خوش
بَرَہ بر یکے دکہ دیدم بلند   تنے چند مسکیں بر و پاے بند
بسیچ سفر کردم اندر نفس   بیاباں گرفتم چو مرغ از قفس
یکے گفت کیں بندیاں شب روند   نصیحت نگیرند و حق نشنوند

قولِ او از دہر اے از اندیشۂ حوادث روزگار و ہمچنیں قولِ او بیاباں گرفتم چو مرغ از قفس اے راہ بیاباں گرفتم چنانچہ مرغ از قفس جستہ راہِ ہوا میگیرد پس در ہر دو قول حذف بالمجاز بود ✦

چو بر کس نماند ز دستت ستم   ترا گر جہاں شحنہ گیرد چہ غم
نکو نام را کس نگیرد اسیر   بترس از خدا اے و مترس از امیر

جہاں شحنہ بقلب اضافت و گیرد از مادۂ گرفتن و در بعض نسخ گردد از مادۂ گردیدن و حاصل معنی آنکہ اگر برائے گرفتن تو تمام جہان شحنہ شدہ بگردد از آں ہیچ غم مدار چرا کہ کسے را مدعی نداری و ہر کہ مدعی نداشتہ باشد او را شحنہ نمیتواند گرفت و بر سائل پوشیدہ نیست کہ در ربط ایں حکایت با ابیات سابق و لاحق یک گونہ اشکالے ہست خصوصاً ایں بیت بسیچ سفر کردم اندر نفس ✦

نیاوردہ عاقل غش اندر میاں   نیندیشد از رفع دیوانیاں

عاقل مبتدائے موصوف و نیاوردہ عاقل غش اندر میاں صفت و وقوع لفظِ عاقل درمیان اجزائے صفت بنا بر ضرورت و نیندیشد خبر مبتدا و از رفع دیوانیاں متعلق آں و تواند کہ تمام جملہ نیاوردہ غش اندر میاں حال باشد از ضمیر نیندیشد کہ راجع بطرف عاقل ہست و نیاوردہ ماضی منفی قریب عن الحال چہ دخولِ ہا ماضی مطلق را بدیں معنی میگرداند چنانچہ صاحب ملہ الافاضل بداں تصریح نمودہ ✦

وگر عفتت را فریب ست زیر   زبانِ جسارت نگردد دلیر
چو خامست پسندیدہ آری بجاے   نیندیش از دشمنِ تیرہ راے
اگر بندہ کوشش کند بندہ وار   عزیزش بدارد خداوندگار

وگر کُند رایست در بندگی | ز جانداری افتد بجز بندگی
قدم پیش نه کز مَلَک بگذری | که گر باز مانی ز دَد کمتری

حاصل معنی آنکه واگر فریب در زیر پرہیزگاری تو نہفتہ ہست زبانِ حبارت تو در اداے مدعا دلیر نخواہد شد بلکہ لکنت خواہد کرد وحرف ہاے واہی از وسر خواہند زد و در بعض نسخ زبانِ حسابت و در عامۂ نسخ عقلش وحسابش بشین ضمیر متصل منصوب دراول وشین ضمیر مضاف الیہ در دوم وزبان حساب اضافت بادنے ملابست عبارت اززبانے کہ عند الحساب بداں جواب ناصواب دادہ شود و در بعض زبانِ دبیراں بگرد بصیغۂ اثبات اے اززبانِ محاسبہ گیراں وتقریرکنندگاں درافشاے رازِ تو دلیر خواہد شد و قولِ او پسندیدہ آری بیاے خطاب ونیندیشی بصیغۂ نہی و در بعض پسندیدہ آرم ونیندیشم ہر دو بصیغۂ متکلم

حکایت

یکے را بچوگان شہِ دامغاں | بزد تا چو طبلش برآمد فغاں
شب از بیقراری نیارست خفت | برو پارساے گذر کرد و گفت
بشب گر ببردی بر شحنہ سوز | گناہ آبرویش نبردی بروز
کسے روزِ محشر نگردد خجل | کہ شبہا بدرگہ برد سوزِ دل
اگر ہوشمندی ز داور بخواہ | شب توبہ تقصیرِ روزِ گناہ
ہنوز از سرِ صلح داری چہ بیم | درِ عذر خواہاں نہ بندد کریم

کلمۂ تا براے بیانِ غایت ومتعلق برآمد فغاں محذوف یعنی تا ایں غایت کہ مانند طبل ازو فغاں برآمد و قولِ او نیارست خفت اے نتوانست خفتن و قولِ او بدرگہ برد بحضرت وبہر تقدیر مضاف الیہ آں اعنی لفظِ حقتعالی محذوف ومفعول برد سوزِ دل ؛

کریمے کہ آوردت از نیست ہست | عجب گر بیفتی نگیرد ز دست

بیفتی بصیغۂ اثبات ونگیرد بصیغۂ نفی وصیح بدست بیاے استعانت وحاصل معنی آنکہ کریمے کہ چنیں وچنیں است عجب کہ بحکم خلق الانسان ضعیفاً اگر بیفتی ترا بدست نگیرد و در بعض بیفتے ونگیردت بتاے خطاب ؛

اگر بندہ دستِ حاجت برآر | بدیں در ز چشم آبِ حسرت ببار

بدیں در متعلق بہ برآر وقولِ او ز چشم تا آخر معطوف بر دستِ حاجت برآر وحاصل معنی آنکہ دستِ حاجت بلند کن بطرف ایں درگاہ واز چشم خود آب حسرت ببار تا پسندیدۂ ایں بارگاہ شوی وحاجتِ تو برآید و در بعض نسخ دگر شرمسار آب حسرت ببار دگر بدال مہملہ بمعنی بعد ازآں وشرمسار حال ہست از ضمیر مخاطب و دریں صورت ایں مصرع معطوف بر برآر بود و میتواند کہ دگر بواو عطف وشرمسار بحذف رابط باشد لیے واگر شرمسار ہستی پس آب حسرت ببار و میتواند کہ شرمسار منادے باشد بحذف حرفِ ندا

نیاید بریں در کسے عذر خواہ | کہ سیلِ ندامت نشستش گناہ
نریزد خدا آبروے کسے | کہ ریزد گناہ آبِ چشمش بسے

مصرع دوم بیان کسے ونیاید نشست ہردو نفی منفی تکرار نفی مفید معنی اثباتست حاصل معنی آنکہ کسیکہ بریں عذر خواہ آمد سیلِ ندامت نشست گناہِ ورا و مصرع دوم

ازبیت دوم بیان کسے وگناه بحذف مضاف اے پشیمانی گناه میتواند که گناه بمعنی پشیمان شدن از ارتکاب بر معاصی باشد واین مجاز است ؛

حکایت

بصنعا درم طفلے اندر گذشت — چه گویم کز آنم چه بر سر گذشت
قضا نقش یوسف جمالے نکرد — که ماهی گورش چو یونس نخورد
دریں باغ سروے نیامد بلند — که باد اجل بیخش از بن نکند
نہالے بسی سال گردد درخت — که چندیں گل اندام در خاک خفت
بدل گفتم اے ننگ مرداں بمیر — که کودک رود پاک و آلوده پیر
زسودا و آشفتگی بر قدش — بر انداختم سنگے از مرقدش
ز هولم درآں جاے تاریک تنگ — بشورید حال و بگردید رنگ
چو باز آمدم زآں تغیر بهوش — ز فرزند و لبندم آمد بگوش
گرت وحشت آمد زتاریک جاے — بهش باش و با روشنائی درآے
شب کور خواهی منور چو روز — ازینجا چراغ عمل بر فروز

قولِ او نہالے بسی سال گردد درخت الے درسی سال وآں کنایه از مدت ممتد است و در بعضے نسخ نہال ازیمعنی اگرچه وقولِ او چندیں گل اندام در خاک خفت چندیں مبتدا وگل اندام تمیز آں وخفت خبر ایں مبتدا وبجاے بدل گفتم بخود گفتی بصیغهٔ خطاب وبجاے بر انداختم سنگے از مرقدش شدم از پے دفن در مرقدش واین محل تامل با روشنائی درآمدن کنایه از اعمال نیک همراه آوردن

تن کارداں مے بلرزد زتب — مبادا که خرما بیارد رطب

کارداں بدال مهمله ودر بعض نسخ کارکرد در بعض کارکن ودر بعض بزرگرد مبادا که نخلش تا آخر وبهر تقدیر زتب یعنی از تپ ایں اندیشه ومصرع دوم بیانِ آں ؛

گروهے فراواں طمع ظن برند — که تخمے بیفشاند خرمن برند
برآں خورد سعدی که بیخے نشاند — کسے برد خرمن که تخمے فشاند

فراواں طمع صفت کرده ومصرع دوم بیانِ ظن ودر بعض نسخ گروهے زناداں ایں ظن برند که گندم بیفشانده خرمن برند

باب دهم در مناجات وختم کتاب

بیا تا برآریم دستے زدل — که نتواں برآورد فردا ز گل

مفعول فیه ومعطوف برآریم هردو محذوف ومصرع دوم علت آں وحاصل معنی آنکه بیا که دریں فرصت دستے از دل برآریم وازقاضی الحاجات مناجات کنیم از براے آنکه نتواں تا آخر ؛

بفصلِ خزاں در نه بینی درخت — که بے برگ ماند ز سرماے سخت

بر آرد تهیدستهاے نیاز — ز رحمت نگردد تهیدست باز

حاصل معنی آنکہ مے بینی کہ در فصل خزان کہ بسبب سرماے سخت برگ ریز میشود و درخت بے برگ میماند دریں ہنگام دستہاے نیاز پیش قاضی الحاجات بلند میکند و از رحمت او تهیدست بر نمیگردد و سر سبز و برومند میشود و در بعض نسخ بر آرد بحق ؛

قضا خلعتِ نوبہارش دہد — قدر میوہ در کنارش دہد

خلعت نوبہار باضافت تشبیہی یعنی مثل خلعت نوروزی دریں عبارت و درختاں را بخلعت نوروزی قباے سبز ورق در بر گرفته و در بعض نسخ خلعت آمدار دہد و میوہ اندر کنارش نہد و دریں صورت بیت ذو قافیتین بود و در بعض میوہ در آستینش نہد و بہر تقدیر شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف درخت است ؛

مپندار از آں در کہ ہرگز نہ بست — کہ نومید گردد بر آوردہ دست

ایں بیت جملہ معترضہ و مپندار نہی از پنداشتن و از آں در متعلق گردد و ہرگز نہ بست صفتِ در و موقع ایں کاف بعد از مپندار کہ از جہتِ تعقید لفظی در صدر مصرع دوم واقع شدہ و بر آوردہ دست فاعل نومید گردد و گردد دریں جا بمعنی برگردد چنانچہ دریں بیت ؏ نظر کردن بخوباں دینِ سعدیست - معاذاللہ کسے ازدیں بگردد ؛ و حاصل معنی بیت آنکہ مپندار کہ از آں درگہ ہرگز مسدود نمیشود بر روے خواہندہ کہ نومید گردد بر آوردہ دست لے دست بدعا بر آوردہ و خواہندہ و بابستن لازم و متعدی ہر دو آمدہ و دریں جا بمعنی اول است و در بعض نسخ نومید گردی بیاے خطاب دریں صورت بر آوردہ دست حال باشد از ضمیر نومید گردد ؛

ہمہ طاعت آرند و مسکیں نیاز — بیا تا بدرگاہِ مسکیں نواز
چو شاخ برہنہ بر آریم دست — کہ بے برگ ازیں بیش نتواں نشست

خطاب بادل است یعنی ہمہ کسے از جن و انس بدرگاہ او سبحانہ طاعت مے آرد و ہر کہ مسکین است و از مایۂ طاعت تہیدست او مثل درختِ برہنہ نیاز مے آرد لے دستِ نیاز بر میدارد و مناجات میکند پس تو ہم بیا تا باتفاق بدرگاہ خداوند مسکیں نواز چو شاخ تا آخر و ازیں بیش یعنی بعد ازیں ؛

خداوندگارا نظر کن بجود — کہ جرم آید از بندگاں در وجود
گناہ آید از بندۂ خاکسار — بامیدِ عفوِ خداوندگار
کریما برزقِ تو پروردہ ایم — بانعام و لطفِ تو خو کردہ ایم
گدا چوں کرم بیند و لطف و ناز — نگردد ز دنبالِ بخشندہ باز
چو ما را بدنیا تو کردی عزیز — بعقبیٰ ہمیں چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس — عزیزِ تو خواری نہ بیند ز کس
خدایا بعزت کہ خوارم مکن — بذلِ گنہ شرمسارم مکن

آید بصیغۂ استقبال براے استمرار و در بعض نسخ آمد بصیغۂ ماضی براے تحقق و در بعض کہ جز جرم ناید ز ما در وجود ربا بہ

اے و مضاف الیه صفتِ جود و هر دو محذوف اے جود خود که مخصوص مجرمانست و آن کنایه از بخشایش و عفو بود و آنچه بعض محققین نوشته که جود درینجا بمعنی عطائیست محلِ تامل چراکه این معنی از کلام شارح مستفاد نمیشود و قولِ او نگردد ز دنبالِ بخشنده باز اے برنمے گردد از دنبالِ بخشنده مادام که از و منتفع نشود و قولِ او بعضے همیں چشم داریم نیز که عزیز گردانی و قولِ او عزیز تو اے هر که را عزیز کردهٔ

مسلط مکن چون منے بر سرم — ز دستِ تو به گر عقوبت برم
بگیتی بتر زیں نباشد بدے — جفا بُردن از دستِ همچوں خودے
مرا شرمساری ز روے تو بس — دگر شرمسارم مکن پیشِ کس
گرم بر سر افتد ز تو سایهٔ — سپهرم بود کمتریں پایهٔ

گر عقوبت برم شرط و جزاے آں محذوف بنا بر قاعده که گذشت و حاصل معنی آنکه گنهگار چوں منے را که عبارت از بنی نوع باشد بر سرِ من براے عقوبت کردن زیراکه اگر عقوبت کردن مقدر است پس از دستِ تو بهتر نه از دستِ وے ؛

اگر تاج بخشی سر افراز دم — تو بردار تا کس نیندازدم

فاعل افرازد تاج بخشی است و تنها تاج نیز محتمل در هر دو مصرع میم ضمیر متصل منصوب پیش از مصرع اول جمله شرطیه و کاف تعلیلیه محذوف و مصرع اول جمله شرطیه دوم مدخول این کاف و همچنیں پیش از مصرع دوم شرط و متعلق تو بردار هر دو محذوف و تو بردار جزاے ایں جمله شرطیه سوم معطوف بر مصرع اول بحذف عاطف و کلمهٔ تا تعلیلیه است و بریں تقدیر حاصل معنی بیت آں باشد که هرگاه چنیں مقدر شده که مرا تاج بخشند پس تو بخش که اگر تو تاج بخشی ایں تاج بخشی یا تنها تاج سر افراز خواهد ساخت مرا و همچنیں هرگاه مقدر شده که مرا از خاک بردارند پس تو بردار بدستِ خود که من بعد کسے نتواند انداخت مرا و چوں باب افراختن لازم و متعدی هر دو آمده میتواند که فاعل افرازد سر باشد و میم ضمیر مضاف الیه سر که از وے قطع شده بلفظِ سر ملحق گشته و بریں تقدیر ایں معنی بود که اگر تو تاج خواهی بخشید مرا بس ؛

حکایت

تنم مے بلرزد چو یاد آمدم — مناجات شوریدهٔ در حرم
که میگفت شوریده و دل فگار — خدایا بحشر بذلم مدار

شوریده و دل فگار بتوسط واوِ عطف حال است از ضمیر فاعل میگفت و شوریده بمعنی آشفته و در بعض نسخ یاد آیدم و دریں صورت قافیه برهم میشود اگرچه در صورتِ اول نیز معمول است و در بعض همیگفت الٰهابه بحش و بذلم مدار ؛

همیگفت با حق بزاری بسے — میفگن که دستم نگیرد کسے

با حق بزاری بسے متعلق همیگفت و مصرع دوم مقوله آں و کاف تعلیلیه و مابعد ایں کاف جزاے شرط محذوف و ایں جمله شرطیه مدخولِ ایں کاف است و حاصل معنی بیت ایں که میفگن مرا اگر تو بیفگنی من بعد دستِ من کسے نخواهد گرفت ؛

بلطفم بخوان و مران از درم — ندارد بجز آستانت سرم
تو دانی که مسکین و بیچاره ایم — فرو مانده با نفس اماره ایم

مراں بصیغۂ نہی و در بعض نسخ بخواں یا براں از درم ہر دو بصیغۂ امر بتوسط یائے تردید و علت ایں نہی یا امر اعنی زیراکہ در ہر صورت تعمیم ستاری و مفعولِ نداء اعنی حوالہ گاہے ہر دو محذوف ؛

نمیترسد ایں نفسِ سرکش چناں — کہ عقلش تواند گرفتن عناں

نے ترسد از بابِ ترسیدن تحریف است و صحیح باز نے تازد از بادؔ تاختن و مصرع دوم بیانِ چناں ؛

کہ با نفس و شیطاں برآید بزور — مصافِ پلنگاں نیاید ز مور

بمردانِ راہت کہ راہے بدہ — وزیں دشمنانم پناہے بدہ

خدایا بذاتِ خداوندیت — باوصافِ بے مثل و مانندیت

بلبیک حجاجِ بیت الحرام — بمدفونِ یثرب علیہ السلام

بتکبیرِ مردانِ شمشیر زن — کہ مرد وغا را شمارند زن

بطاعاتِ پیرانِ آراستہ — بصدقِ جوانانِ نوخاستہ

کہ مارا دراں ورطۂ یک نفس — ز ننگِ دو گفتن بفریاد رس

امید است ازآناں کہ طاعت کنند — کہ بے طاعتاں را شفاعت کنند

بپاکاں کز آلایشم دُور دار — وگر زلّتے رفت معذور دار

بہ پیرانِ پشت از عبادت دوتا — ز شرمِ گنہ دیدہ بر پشتِ پا

کہ چشمم ز روئے سعادت مبند — زبانم بوقتِ شہادت مبند

چراغِ یقینم فرا راہ دار — ز بد کردنم دست کوتاہ دار

بگرداں ز نادیدنی دیدہ ام — مدہ دست بر ناپسندیدہ ام

کاف برائے استفہام تقریری و نفس و شیطان بتوسط واو عطف و نفسِ شیطان بکسرۂ توصیف نیز محتمل مثل نفسِ سرکش چنانچہ در بعض نسخ و علت مضمون ایں مصرع محذوف و مصرع دوم معطوف برآں حاصل معنی آنکہ کیست کہ با نفس سرکش بزور برآید و اورا زبوں گرداند زیراکہ ما مردم بحکم خلق الانسان ضعیفاً مثل مور ناتوانیم و از موراں مصاف پلنگاں نمے آید و قول او بمردانِ راہت بائے قسمیہ و مابعد مقسم علیہ آں و مصرع دوم معطوف برآں و ازیں دشمناں اشارہ بنفس و شیطان و مردانِ شمشیر زن کنایہ از مجاہداں کہ حسبۃً للہ جہاد کنند و مرد وغا عبارت از مرد جنگی و قولِ او کہ طاعت برند صحیح کنند چراکہ در صورت اول فقدانِ قافیہ میشود و ورطۂ یک نفس کنایہ از دنیا بحکم الدنیا ساعۃ و وقتِ شہادت کنایہ از حالتِ نزع ؛

من آں ذرّہ ام در ہوائے تو نیست — وجود و عدم زاعتقادم یکیست

ز خورشیدِ لطفت شعاعے بسم — کہ جز در شعاعت نہ بیند کسم

نیست فانی و معدوم دسے کاف بیانیہ محذوف و مصرع دوم مدخولِ آں و کلمۂ از بمعنی در و نزد بعض محققین لفظ نیست عطف بیان از ذرہ و ایں شعر ست از عدم تحقیق معنی عطف بیان و بر تقدیر تسلیم اگر عطفِ بیان ہم گفتہ شود خبر آں ذرہ محذوف خواہد بود

ودر بعض نسخ زاحتقارم اے بسبب حقیر نپداشتنِ من آں را ودر بعض زاختیارم واین تحریف است ودر بعض کہ نابود وبودم بعالم یکیست واین واضح است ؛

بدے را نگہ کن کہ بہتر کس است — گدا را زِ شاہ التفاتے بس است

این بیت در عامۂ نسخ مکتوب نیست ظاہرا الحاقیست وضعفِ تالیف دلالت دارد بر آں وتا تقدیر کردہ نشود در معنی آں اختلال تمام است ولفظِ بدے بیاے تنکیر واست بمعنی شود وحاصل معنی آنکہ من کہ بدے واقع شدہ ام از تو التفاتے میخواہم پس اگر بمن التفات کردی بہتر باشد چرا کہ براے اعتبار وافتخار گدا از شاہ التفاتے بسندہ است ؛

مرا گر بگیری بانصاف وداد — بنالم کہ عفوت نہ این وعدہ داد
خدایا بذلت مران از درم — کہ صورت نہ بندد درِ دیگرم

در مصرع دوم استعارہ مکنیہ ست یعنی عفو را شخصے مقرر کردہ ونسبتِ وعدہ کردن بیان نمودہ وبیان وعدہ را مبہم گذاشتہ بر دلالتِ عقلی چہ ہرگاہ عفو شخصے باشد او چہ خواہد بود غیر از بخشیدن گناہ ومیتوان گفت کہ بیانِ این وعدہ محذوف است وحاصل معنی آنکہ مرا اگر با بے حساب بگیری وگناہانِ من زائد بر نکوئیہاے من باشند در آں زماں این نالہ خواہم کرد کہ عفو تو این وعدہ ندادہ است کہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا وقولِ او کہ صورت نہ بندد درِ دیگرم اے متصور نمے شود کہ بر درِ دیگرے بروم وباں ملتجی بشوم ؛

ور از جہل غائب شدم روز چند — کنوں کآمدم در برویم مبند

در بعض نسخ چو باز آمدم حاصل معنی آنکہ واگر بسبب بیدانشی خود چند روز از خدمتِ تو مقصر ماندم وحاضر نشدم اکنوں کہ رجوع بجنابِ تو کردہ ام وبا خود عذر آوردہ پس بر من بخشاے وعذرِ مرا بپذیر ؛

چہ عذر آرم از ننگِ تردامنی — مگر عذر پیش آورم کاے غنی
فقیرم بجرمِ گناہم مگیر — غنی را ترحّم بود بر فقیر

از ننگِ تردامنی متعلق چہ عذر آورم ومعطوف آورم اعنی وگویم محذوف وکاے غنی تا آخر بیتِ دوم بیان مقولۂ آں وحاصل معنی آنکہ عذر مقبولی ندارم بسبب عار وننگِ تردامنی وناپارسائی خود مگر آنکہ عجز پیش آرم وگویم کاے غنی تا آخر ونکتہ در اختیار لفظ غنی آنست کہ تو کہ بے نیازی از عالم پس اگر گناہ کردم تو آں را عفو کنی ہیچ نقصانے بتو لاحق نمیشود ؛

چرا باید از ضعفِ حالم گریست — اگر من ضعیفم پناہم قویست

مصرع دوم علت مضمون مصرع اول واگر ترجمۂ ان وصلیہ است ؛

خدایا بغفلت شکستیم عہد — چہ زور آورد با قضا دستِ جہد
چہ برخیزد از دستِ تدبیرِ ما — ہمیں نکتہ بس عذرِ تقصیرِ ما

ظاہرا مصرع اول دال است بر صدورِ افعال از عباد بر سبیل اختیار ومصرع دوم بر سبیل جبر اما اگر در مصرع اول چنیں تاویل کنند کہ در طالع ما مقدر بودہ کہ نقض عہد از ما خواہد شد بسبب غفلت وذہول ما پس صدور این فعل بحسب تقدیر بودہ وما را

در آں اختیارے نباشد دریں صورت ایں مصرع نیز بر سبیل جبر باشد و بعض محققین نوشتہ کہ در مصرع اول نظر بظاہر اسباب کردہ نسبت صدورِ فعل بخود نمودہ و ایں مذہب اربابِ ظاہر است و در مصرع دوم مطلقاً نفی از عبد کردہ و در ابیات آئندہ نیز بیان ہمیں معنی ہست و ایں مذہب اربابِ حقیقت است پس احتیاج بتاویل نباشد انتہٰی اینقدر ہست کہ مذہب اربابِ حقیقت جبر محمود ہست کہ بتقابل جبر مذموم باشد و جبر محمود آنست کہ ہر چہ از مکروہات بر ایشاں رسد از خلق آں را از خالق مے پندارند و در سعی اعمالِ حسنہ خویشتن را مختار میدانند و تا بمقدور در تحصیل آں بجاں میکوشند و جبر مذموم آنکہ خویشتن را مثل جماد انگاشتہ از سعی در تحصیل اعمال حسنہ باز میدارند و بر افعالِ ذمیمہ اقدامے نمایند و اگر از کسے مکروہے بر ایشاں میرسد در انتقامِ آں میکوشند و از تقریر ایں محقق مطلق جبر معلوم میشود و بدیں معنی اغلب کہ صحیح نباشد ؛

همه هرچه کردم تو برهم زدی ‌ ‌ چه قوت کند با خدائے خودی

ہمہ ہر چہ کردم بمعنی ہر چہ خواستم بکنم مبتدا و تو برہم زدی خبر آں و مصرع دوم علت مضمون مصرع اول ہست و حاصل معنی آنکہ ہر چہ خواستم بکنم و تقدیر ترا منظور نداشتم آں را تو برہم زدی بداں سبب کہ خودیِ بندہ در خدائی گنجایش ندارد و در عامۂ نسخ نگنجد اندر خدائی خودی ؛

نه من سر ز حکمت بدر میبرم ‌ ‌ که حکمت چنیں میرود بر سرم

در بعض نسخ بروں میبرم و بہر تقدیر مصرع دوم اضرابیہ ہست و حاصل معنی آنکہ ابا و سرکشی من از حکمِ تو باختیارِ من نیست بلکہ چنیں مقدر شدہ کہ از حکمِ تو سرکشی بکنم کہ لا تتحرک ذرۃ الا باذن اللہ ؛

حکایت

سیه چرده را کسے زشت خواند ‌ ‌ جوابے بگفتش که حیراں بماند
نه من صورتِ خویشِ خود کرده ام ‌ ‌ که عیبم شماری که بد کرده ام
ترا با من ار زشت رویم چه کار ‌ ‌ نه آخر منم زشت و زیبا نگار

سیہ چردہ و سیہ چرتہ بفتح جیم آدمی سبز رنگ و قولِ او نہ آخر منم زشت و زیبا نگار اے مصور برحق کہ بمقتضائے حکمت بالغہ ہر کرا الصورت در خورِ او آفریدہ و در بعض نسخ چو من نیستم زشت و زیبا نگار و دریں صورت جزائے ایں شرط محذوف بود بنا بر قاعدہ کلیہ گزشت

از آنم که در سر نوشتی ز پیش ‌ ‌ نه کم گردد اے بنده پرور نه بیش
تو دانائی آخر که قادر نیم ‌ ‌ توانائے مطلق توئی من کیم
گرم رہنمائی رسیدم بخیر ‌ ‌ وگر گم کنی باز ماندم ز سیر
جہاں آفریں گر نه یاری کند ‌ ‌ کجا بنده پرہیزگاری کند

پیش اول بیائے فارسی و ثانی بیائے تازی و قولِ او ز پیش اے در روز اول و حاصل معنی بیت اول آنکہ از آں چیزہا کہ در ازل سر نوشتِ من کردہ بمقتضائے منطوق جف القلم بما ہو کائن کمی و زیادتی را در آں بار نیست و در بعض نسخ نہ کم گردد ایں بندہ را و نہ بیش بہر تقدیر گردد بمعنی شود و در بعض نہ کم گردم بمیم در آخر ؛

حکایت

چه خوش گفت درویشِ کوتاه دست که شب توبه کرد و سحرگه شکست
گراو توبه بخشد بماند درست که پیمانِ ما بے ثبات است وسست
بحقت که چشم ز باطل بدوز بنورت که فردا بنارم مسوز
ز مسکینیم روے در خاک رفت غبارِ گناهم بر افلاک رفت
تو یک نوبت اے ابرِ رحمت ببار که در پیش باراں نپاید غبار

کوتاه دست مفلس و تہیدست وظاہراً دستش از اقتدار بر اعمالِ حسنه کوتاه بود و مصرع دوم بیان درویش و بیت دوم بیان مقولۂ گفت و گرا بمعنی ہر کرا و مضاف توبہ اعنی توفیق درستی محذوف و فاعل بخشد ضمیرے که راجع بطرف باری تعالیٰ است وحاصل معنی آنکه ہر کرا توفیق درستی توبه مے بخشد توبۂ او استوار میباشد و شکسته نمیشود از برائے آنکه این توبه و پیمان که بزعمِ ما باختیار ماست سست و بے ثبات است و وقعے ندارد و در نسخ معتبره گراو توبه اعنی مخفف اگر که حرف شرط و او که ضمیر غائب است

ز جرمم دریں مملکت جاه نیست ولیکن بملکے دگر راه نیست
تو دانی ضمیرِ زباں بستگاں تو مرہم نہی بر دلِ خستگاں

یعنی فرض کردم که بسبب معاصی مرادریں مملکت که اشاره بجناب الٰہی است جاه و اعتبار نیست ولیکن بملکے دیگر ہم راه ندارم که از آں جاه ہم قوائم رساند و در بعض نسخ جاے ورائے به تحتانی در آخر ؛

حکایت

مغے در بروے جہاں بسته بود بتے را بطاعت میاں بسته بود
پس از چند سال آں نکوهیده کیش قضا حالتے صعبش آورد پیش

در بعض نسخ بروے جہاں باضافت و در عامۂ نسخ بجاے طاعت لفظِ خدمت و بہر تقدیر کلمۂ را مفید معنی اضافت است وحاصل معنی آنکه بخدمت یا بطاعت بتے کمرِ خود را لبسته بود ؛

بپاے بت اندر بامیدِ خیر بغلطید بیچاره برخاکِ دیر
که درمانده ام دستگیر اے صنم بجاں آمدم رحم کن بر تنم

معطوف علیه بغلطید اعنی و بگفت محذوف و بیت دوم بیان مقولۂ آں و در بعض نسخ بنالید و دریں صورت بیت دوم بیان ناله باشد۔

بنالید در خدمتش بارہا که ہیچش بساماں نشد کارہا

صحیح بنالید و ایں کاف تعلیلیه و مدخول این محذوف و ہیچش تا آخر معطوف بر آں وحاصل معنی آنکه تضرع وزاری کرد در خدمت آں بت بارہا از براے آنکه کارہاے او بساماں شود و ہیچ بساماں نشد احتمال دارد که ایں کاف عاطفه بود و بعض محققین نوشته و میتواند که مصرع دوم علت بارہا نالیدن باشد یعنی چوں کارہاے او بساماں نشد بارہا در پیش بت نالید انتہے لیکن سیاق و سباق کلام ازیں توجیه ابا میکند ؛

	بتے چوں برآرد مہمات کس برآشفت کاے پاے بندِ ضلال مہمے کہ در پیش دارم برآر		کہ نتواند از خویشتن راندن مگس بباطل پرستیدمت چند سال وگرنہ بخواہم ز پروردگار

ایں بیت جملہ معترضہ وچوں استفہامیہ و در عامہ نسخ چوں برآند و نتواند از خود برآمدن و دریں صورت برآند بمعنی رواں کند باشد و ہر چند صنعتِ اشتقاق ہم میرسد لیکن مہم راندن فارسی آمدہ نیست و مصرع دوم صفت بت و براندن مگس بباے زائدہ و براندن بباے فارسی ہر دو محتمل و آں عبارت است از دور کردن مگس از خود و معطوف قول او برآشفت اعنی و گفت محذوف و قول او کاے تا آخر بیان مقولہ آں و قول او وگرنہ بخواہم ز پروردگارے و اگر تو آں مہم را بر نیاری از پروردگار خود بخواہم برآوردن آنرا

	ہنوز از بت آلودہ رویش بخاک		کہ کامش برآورد یزدان پاک

از بمعنی الی و بعد از بت رابط محذوف و ایں کاف فجائیہ ست و حاصل معنی آنکہ ہنوز جانب بت بود روے او آلودہ بخاک کہ ناگاہ کامش تا آخر

	حقایق شناسے دریں خیرہ شد کہ سرگشتہ دولست آذر پرست دل از کفر و دست از خیانت نشست فرو رفت خاطر دریں مشکلش کہ پیشِ صنم پیر ناقص عقول گر از درگہِ ما شود نیز رد دل اندر صمد باید اے دوست بست		سر وقتِ صافی برو تیرہ شد ہنوزش سر از خمر بت خانہ مست خدایش برآورد کامے کہ جست کہ پیغامے آمد بگوش دلش بسے گفت قولش نیامد قبول پس آنگہ چہ فرق از صنم تا صمد کہ عاجز تراند از صنم ہر کہ ہست

قول او دریں اشارتست بمعاملہ کہ حقتعالی با آں منع کرد و مصرع دوم از بیتِ اول معطوف بر خیرہ شد و کاف در صدر بیت دوم براے بیان علت خیرہ شدن و مصرع اول از بیت چہارم معطوف بر مصرع دوم از بیت اول و بر خیرہ شد نیز محتمل و دریں مشکل اشارہ بمضمون ہر دو بیت سابق و شین ضمیر متصل منصوب راجع بطرف حقایق شناس و ایں کاف فجائیہ و کافے کہ در صدر بیت پنجم ست براے بیان پیغام و پیر ناقص عقول عبارت از مغ و عقول کہ جمع عقل ست دریں جا بجاے مفرد استعمال یافتہ و مقولہ بسے گفت ہماں قولِ او کہ در ماندہ ام تا آخر و در بعض نسخ بجاے بسے گفت ہمیگفت و بجاے آذر پرست آتش پرست و در لفظ خیانت احتمال تصحیفات ست و اقوی خباثت بجاے معجمہ و موحدہ و الف کشیدہ و مثلثہ و آخر فوقانی

	محالست اگر سر بریں در نہی خدایا مقصر بکار آمدیم		کہ باز آیدت دستِ حاجت تہی گنہگار و امیدوار آمدیم

محالست خبر و مبتداے آں اعنی لفظ ایں محذوف و موقع ایں کاف بعد خبر کہ از جہت تعقید در صدر مصرع دوم واقعشدہ و اگر سر بریں در نہی شرط و باز آیدت تا آخر جزا و ایں جملہ شرطیہ مدخول کاف و ایں کاف با مدخول خود بیان ہماں مبتداے محذوفست پس حاصل معنی آں باشد کہ محالست ایں اگر سر بریں در کہ اشارت بدر قاضی الحاجات ست نہی باز آید دستِ حاجتِ تو تہی و میتواند کہ اگر سر بریں در نہی شرط و جزاے ایں شرط محذوف بود بنا بر قاعدہ کہ گذشت و بریں تقدیر موقع ایں کاف مع مدخول او بعد از محال ست خواہد بود ؀

حکایت

شنیدم که مستے ز تاب نبید / بمقصورهٔ مسجدے در دوید
بنالید بر آستان کرم / که یارب بفردوس اعلیٰ برم

ز تاب نبید لے از گرمی شراب وبین المصرعین از بیت دوم لفظ این محذوف و این کاف بیان آں یعنی این ناله کرد که یارب ؛

مؤذن گریبان گرفتش که هین / سگ و مسجد اے غافل از عقل و دین
چه شایسته کردی که خواهی بهشت / نمے زیبدت ناز با روے زشت
بگفت این سخن پیر و بگریست مست / که مستم بدار از من ایخواجه دست

هین بهار هوز کلمهٔ تنبیه و نیز مبدل این بمعنی اینک هم آورده اند مصرع دوم بر سبیل استفهام انکاریست وحاصل معنی آنکه مقتضی عقل و دین نیست بودن سگ و مسجد و برین تقدیر واو بمعنی در باشد و بعض محققین نوشته که این قسم واو محض براے عطف هست گاهے در محل کمال خصوصیت واقعشود چنانکه من و سپر برهنه یا شما و گاهے در محل کمال استبعاد چنانکه در بیت ما نحن فیه و در هر دو صورت رابطه با این نباشد انتهی لیکن نحاة این قسم واو را بمعنی مع مے آرند و معنی کمال استبعاد و کمال خصوصیت از خبر میگیرند چنانچه در مبحث مبتدا مشرح نوشته آمد و برین تقدیر این معنی باشد که سگ را با مسجد چه کار و قول او بدار از من اے خواجه دست اے مرا ملامت مکن و معذور دار ؛

عجب داری از لطف پروردگار / که باشد گنهگارے امیدوار
ترا مے نگویم که عذرم پذیر / در توبه باز است و حق دستگیر
همے شرم دارم ز لطف کریم / که خوانم گنه پیش عفوش عظیم

چوں باب داشتن دو مفعولیست و درینجا مفعول اول عجب و مفعول ثانی اعنی لفظ این محذوف و مصرع دوم بیان آں و امیدوار بحذف مضاف الیه پس حاصل معنی این باشد که عجب داری از لطف او سبحانه این که باشد گنهگارے امیدوار آمرزش و در بعض نسخ از لطف آمرزگار که گردد گنهگارے امیدوار و در بعض دیگر ببخشند گناهان امیدوار ؛

کسے را که پیری در آرد ز پاے / چو دستش نگیری نخیزد ز جاے
من آنم ز پاے اندر افتاده پیر / خدایا بفضل و کرم دستگیر
نگویم بزرگی و جاهم ببخش / فرو ماندگی و گناهم ببخش
اگر یارے اندک گنه داندم / بنابخردی شهره گرداندم
تو بینا و ما خائف از یکدگر / که تو پرده پوشی و ما پرده در
بر آورده مردم ز بیروں خروش / تو پائندهٔ بنده را پرده پوش
بنادانی از بندگاں سر کشند / خداوندگاراں قلم در کشند
اگر جرم بخشی بمقدار جود / نماند گرفتار اندر وجود
وگر خشم گیری بمقدار گناه / بدوزخ فرست و ترازو مخواه
گرم دستگیری بجاے رسم / وگر بفگنی بر نگیرد کسم

مصرع دوم از بیتِ اول جمله شرطیه و نگیرد و نخیزد هر دو بصیغهٔ منفی و فاعل این فعل ضمیرے که راجع بطرفِ کسے است و اگر نخیزد بصیغهٔ مثبت باشد پس بر سبیل استفهامِ انکاری خواهد بود و میتواند که هر دو بصیغهٔ مثبت باشند و مفهوم مخالف از آں حاصل شود یعنی چوں دستِ او گیری از جا خیزد پس اگر دستِ او نگیری از جا نخیزد و قولِ او بفضل و کرم و در بعض نسخ بفضلِ خودم و بہر تقدیر لفظِ دست گیر امر است و بجاے فرو ماندگی و گناهم بجش فرو ماندگی بیں و بجاے اندک گنه اندک زلل و در بعض دیگر اندر گنه و بجاے تو پایندهٔ بنده را پرده پوش تو پاینده در پردهٔ و در بعض دیگر تو بیننده در پردهٔ و قولِ او سر کشند یعنی عدول حکم کنند و قلم در کشند اے عفو کنند و قولِ او بدوزخ فرست و تراز و مخواه از براے آنکه تراز و متحمل بارِ گناهانِ من نخواهد شد ؛

	که زور آورد گر تو یاری دهی		که گیرد چو تو رستگاری دهی

هر دو جا کاف استفهامیه و جزاے هر دو شرط محذوف بنا بر قاعده که گذشت ؛

	دو خواهند بودن بمحشر فریق عجب گر بود راهم از دستِ راست		ندانم کدامیں دهندم طریق که از دستِ من جز کژی بر نخاست

حاصل آنکه دو فرقه باشند در محشر یکے اصحاب یمین که بسوے راست استاده کنند و نامهٔ اعمال شاں بدستِ راست دهند و مثوبات وافره و نعماتِ متکاثره براے ایشاں مهیا گردانند و یکے اصحاب یسار که ایشاں را بدستِ چپ استاده کنند و نامهٔ اعمال شاں بدستِ چپ دهند و عقوباتِ شدیده و عذابهاے الیمه با ایشاں چشانند ؛

	دلم میدهد وقت وقت ایں امید		که حق شرم دارد ز موے سفید

وقت وقت امید بنا بر نسخه ماخوذ با ضافتِ عام الی الخاص و دریں صورت کنایه از وقتِ انتباه و آگاهی باشد و در بعض نسخ وقت و وقت ایں امید و دریں صورت وقت و وقت بمعنی گاه گاه باشد یعنی هر وقت هر وقت و تکرار آں از جهت تاکید باشد بلکه در بعضے گهگهے ایں امید نیز واقع شده و علی التقدیریں در صحت امید دادن تامل است و صحیح نوید چنانچه در نسخ معتبره دیده میشود و حاصل معنی آنکه هر که پیر و معمر است حق تعالیٰ از موے سفیدِ او شرم میدارد و او را معذب نمیگرداند اگرچه تمام عمر مرتکب معاصی بوده باشد ؛

	عجب دارم از شرم دارد ز من		که شرمم نمے آید از خویشتن

در بعض نسخ که شرمم همے تا ابد و در بعض دیگر مصرع اول چنیں که ولیکن چه ساں شرم دارد ز من ؛

	نه یوسف که چندیں بلا دید و بند گنه عفو کرد آلِ یعقوب را بکردار بدشاں مقید نکرد		چو حکمش رواں گشت و قدرش بلند که معنی بود صورتِ خوب را بضاعاتِ مزجاتِ شاں رد نکرد

تا آخر بیتِ سوم هر سه بیت باهم وابسته و گریبان دکلمهٔ نه مربوط با لفظ کرد بر سبیل استفهامِ انکاری و مصرع دوم از بیتِ دوم علتِ مضمونِ مصرع اول و کردارِ بد کنایه از انداختنِ برادرانِ یوسف علیه السلام را در چاه و با پدر عذر کردن که گرگ در ربود